МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Наукове фахове видання

Випуск 55

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

DOI 10.32782/apfs.v055

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:
Секундант Сергій Григорович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР:
Яковлев Денис Вікторович, доктор політичних наук, професор, декан факультету психології, політології та соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:
Голубович І. В., доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загально гуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Дікова-Фаворська О. М.,** доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Єременко О. М.,** доктор філософських наук, професор, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Крилова С. А.,** доктор філософських наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Куцепал С. В.,** доктор філософських наук, професор, Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого; **Лісієнко О. В.,** доктор соціологічних наук, професор, Південноукраїнський національний університет імена К. Д. Ушинського; **Коваліско Н. В.,** доктор соціологічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка; **Окороков В. Б.,** доктор філософських наук, професор, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара; **Петриківська О. С.,** кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Прохоренко Є. Я.,** кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Райхерт К. В.,** кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Стрелкова А. Ю.,** доктор філософських наук, старший науковий співробітник, Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України; **Трушевич Г. Б.,** доктор філософії з політології, доцент кафедри соціальної роботи, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова; **Хамітов Н. В.,** доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Чепак В. В.,** доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Якубін О. Л.,** кандидат політичних наук, старший викладач кафедри соціології, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; **Ярова Л. В.,** доктор політичних наук, професор, завідувачка кафедри соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Gerald M. Steinberg,** професор кафедри політології, Університет імені Бар-Ілана, Ізраїль; **Harris Kevan,** доктор філософії, доцент, Каліфорнійський університет (UCLA), США; **Mirchev Dimitar,** доктор філософських наук, професор, Медичний університет Пловдив, Болгарія; **Mirica Stefania-Cristina,** доктор філософії, Університет «Dunarea de Jos», м. Галац, Румунія; **Silviya Mineva,** доктор філософії, професор, Софійський університет, Болгарія.

Науковий фаховий журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» засновано у 2014 році Національним університетом «Одеська юридична академія».

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1414 від 25.04.2024 р. Ідентифікатор медіа: R30-03879.
Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Національний університет «Одеська юридична академія» (Фонтанська дорога, 23, 65009, м. Одеса, e-mail: vstup@onua.edu.ua, Тел.: (048) 719-88-01).
Мови видання: українська, англійська, польська, німецька, французька, болгарська, румунська.

Журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» внесено до переліку наукових фахових видань України категорії Б, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з філософських, політичних та соціологічних наук (спеціальності В10 «Філософія», С2 «Політологія», С5 «Соціологія») на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 р. № 1471 (Додаток 3).

Рекомендовано до друку та поширення мережею Internet вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія» 28 серпня 2025 (протокол № 1).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Офіційний веб-сайт журналу «Актуальні проблеми філософії та соціології»: www.apfs.nuoua.od.ua

ISSN 2410-3071 (Print)
ISSN 2415-7295 (Online)

© Національний університет «Одеська юридична академія», 2025

ФІЛОСОФІЯ

УДК 297.4:2-185.4:159.91:159.937.5:316.72:004.94
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.1

Н. І. Білокопитова
ORCID ID: http://orcid.org/0000-0002-7260-0705
кандидат філософських наук,
докторант кафедри філософії, публічного управління та соціальної роботи
Запорізького національного університету

«ЗІКР» ЯК ФЕНОМЕН СВІДОМОСТІ: СУФІЙСЬКА МІСТИКА В ЕПОХУ МЕТАМОДЕРНОЇ НЕЙРОАНТРОПОЛОГІЇ

Постановка проблеми. Метамодерн постає як реакція на вичерпаність постмодерного релятивізму та іронії. Ця нова епоха характеризується «структурованою наївністю», інтегративним мисленням, новим сакральним пошуком, що поєднує іронію з вірою, емпіризм з метафізикою. На цьому тлі зростає інтерес до форм духовності, які не зводяться до конфесійних систем, але пропонують інтуїтивне, досвідне пізнання себе і світу. Однією з таких форм є суфізм. Сучасна філософія свідомості дедалі більше звертається до некласичних форм досвіду: містичних, трансових, інтроспективних. Суфізм як містична традиція ісламу пропонує цілісну парадигму духовної трансформації через тілесно-ритмічні практики. Однією з ключових таких практик є «зікр», тобто згадування Бога через повторення Його Імен. У контексті метамодерну, що характеризується пошуком інтеграції між раціональним і трансцендентним, зікр постає як культурний гештальт, що потребує міждисциплінарного осмислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика зікру як феномену свідомості на перетині релігієзнавства, філософії та когнітивних наук привертала увагу дослідників упродовж останніх десятиліть, однак її міждисциплінарний вимір, особливо в контексті метамодерної парадигми та нейроантропології, залишається малодослідженим.

У класичній орієнталістиці феномен «зікру» розглядався переважно в релігієзнавчо-історичному ключі A.J. Arberry (1950); Annemarie Schimmel (1975), де акцент робився на символічному та духовно-практичному значенні цієї практики у структурі суфійських тарікатів. У працях Ідріса Шаха та Seyyed Hossein Nasr зікр постає як інструмент внутрішнього очищення, спрямований на досягнення стану «постійної присутності» (ḥuḍūr) та наближення до Бога.

У другій половині XX – на початку XXI ст. з'являються дослідження, які виходять за межі традиційної герменевтики, інтегруючи підходи феноменології свідомості (E. Husserl, M. Merleau-Ponty) та нейронаук. Так, роботи Andrew Newberg та Eugene d'Aquili (1999) започаткували напрямок нейротеології, де медитативні та ритуальні практики, включно з зікром, розглядаються як механізми зміни нейронної динаміки кори головного мозку.

У полі нейроантропології (Downey, 2010; Whitehouse, 2011; McNamara, 2009) зікр аналізується не лише як духовна дисципліна, а й як соціально-нейрокогнітивний процес, що поєднує ритуальну синхронізацію, емоційне залучення та трансформацію тілесно-когнітивних патернів. Дослідження Charles D. Laughlin і Eugene G. d'Aquili підкреслюють роль змінених станів свідомості як адаптивних механізмів культурної трансмісії та колективної ідентичності.

У межах сучасної метамодерної філософії (Vermeulen & van den Akker, 2010; Gibbons, 2015) практика зікру розглядається крізь призму поєднання іронічної дистанції та щирої залученості, що відображає нові способи духовного переживання у постсекулярному суспільстві. У цьому контексті зікр можна інтерпретувати як своєрідну «фрактальну модель свідомості» (E. Morin [28]), де повторювані ритмічні структури виступають не лише як форма молитви, а й як когнітивна архітектура досвіду.

В українській гуманітаристиці дослідження зікру залишаються поодинокими та здебільшого фокусуються на історико-релігієзнавчому аспекті (Д. Брильов [2]; О. Ярош [6], М. Якубович [5], Н. Білокопитова та К. Ель Гуессаб [1; 9]). Питання взаємодії «зікру» з когнітивними процесами, нейропластичністю та соціально-комунікативними патернами у межах метамодерної нейроантропології наразі фактично не розроблене.

© Н. І. Білокопитова, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Отже, попри наявність значної кількості праць з релігієзнавства, суфології та нейронаук, системний аналіз зікру як феномену свідомості в інтегративній площині «містика – метамодерн – нейроантропологія» залишається відкритим науковим завданням, що й зумовлює актуальність даного дослідження.

Метою дослідження є філософсько-антропологічне осмислення «зікру» як трансформативного феномена свідомості в контексті суфійської містики, з урахуванням сучасних нейроантропологічних підходів та метамодерної епістемології. Дослідження має на меті виявити, яким чином практика зікру функціонує як інструмент саморефлексії, нейрокогнітивної саморегуляції та екзистенційної присутності, а також як фрактально організована духовна технологія, що перебудовує структуру сприйняття, пам'яті та афекту суб'єкта.

Для досягнення мети дослідження необхідним буде дослідити зікр як феномен духовної практики в контексті філософії свідомості та суфійської антропології. Проаналізувати нейрофізіологічні та когнітивні аспекти впливу зікру на стан людини в світлі сучасної нейроантропології. Виявити фрактальні характеристики структури зікру як повторюваного та самоподібного процесу, що охоплює ритм, мовлення та афекти. Інтерпретувати зікр як герменевтичну подію, що розкриває нові форми інтерсуб'єктивності та афективної участі у трансцендентному. Розробити філософську модель аналізу зікру як метамодерної духовної практики, яка поєднує елементи постсекулярної релігійності, критичної раціональності та тілесного досвіду.

Об'єкт дослідження. Трансформаційні стани свідомості в духовних практиках ісламського містицизму. **Предмет дослідження.** «Зікр» як феномен свідомості, що функціонує одночасно як езотерична практика, онтологічна подія та нейрокогнітивна технологія в контексті суфійської традиції.

Методологія дослідження. У даному дослідженні застосовано міждисциплінарний підхід, що поєднує філософсько-феноменологічний аналіз, методи нейроантропології, герменевтику містичних практик та інструменти постнекласичної епістемології метамодерну. Методологічний каркас дослідження формується на основі наступних теоретичних і практичних підходів.

«Зікр» розглядається як феномен тілесно-духовної присутності, що не зводиться до релігійного ритуалу, а постає як інтроспективна технологія досвіду. Використано інструменти феноменології свідомості Е. Гусерля [3], М. Мерло-Понті [26], а також герменевтики містичного досвіду (переважно через П. Рікера [4], і Г. Г. Ґадамера [17]). Це дозволяє простежити, як у практиці зікру перетинаються інтенціональність, афекти, тілесність та екзистенційна трансценденція.

Методологія нейроантропології (зокрема на засадах досліджень Ч. Лафліна [24], Дж. Лоуха, Е. д'Акілі [15]) використовується для реконструкції того, як зікр впливає на нейрокогнітивні процеси, особливо в контексті альтернованих станів свідомості. Окрема увага приділяється концепціям нейропластичності, соматичної резонансності, ритмізації кори головного мозку та модуляції активності паралімбічної системи через ритмічну вокалізацію або дихання. Це дозволяє подивитися на «зікр» як на техніку нейроетичної саморегуляції.

У контексті фрактальної когнітивістики використано аналітичну модель самоподібності (фрактальності) у структурі містичного досвіду. Повторюваність формул зікру, ритмів дихання, змін тональності та станів усвідомлення аналізується як фрактально організовані патерни, що відображають багаторівневу нелінійність духовного досвіду.

Робота здійснюється в контексті метамодерної філософської парадигми, що прагне поєднати наївну віру з іронічною критичністю, духовність з науковістю. Такий підхід дає змогу уникнути редукціонізму та вивчати зікр як духовну практику, що перебуває на межі релігійного, естетичного, нейропсихологічного та соціокультурного поля. Семіотично-герменевтичний аналіз звертається до дослідження фонетичної та семантичної природи імені Аллаха в зікрі, його повторення, ритмізації та психоакустичного впливу. Цей підхід дозволяє інтерпретувати зікр не лише як ритуальну форму, а як семіотичний резонатор, який структурно перебудовує перцептивну й інтенціональну архітектоніку суб'єкта. Методологічне значення дослідження полягає в інтеграції гуманітарних і когнітивних наук навколо феномену зікру як унікальної форми трансформації свідомості, вкоріненої в суфійській містичній традиції, але релевантної для сучасного міждисциплінарного дискурсу.

Виклад основного матеріалу дослідження. *«Зікр» у суфізмі: містика повторення і присутності.* «Зікр» – це одна з ключових практик суфізму, має структуру, що дозволяє її інтерпретувати як техніку зміни свідомості. Повторення Імен Бога, ритм, дихання, рух, музика, ці елементи формують змінений стан свідомості (ЗСС), подібний до медитативного трансу або шаманського стану. Проте в суфізмі цей стан має метафізичну ціль: не втеча в ілюзію, а пробудження до Реальності (аль-Хакк الحق – істина). Мета «зікру» – досягнення стану «фана» (араб. فناء – «знищення», розчеплення), коли індивід втрачає себе в Бозі, переживаючи стан трансцендентної єдності.

Зікр (араб. ذِكْر «згадування») словникове значення цього слова – пам'ятати, згадувати, шанувати та вшановувати. [13, с. 481], це не лише молитва, а стан буття. Його практика втілює ідею безперервної присутності Бога в кожному акті дихання, мовлення, руху. В суфійській традиції розрізняють зовнішній (джалі) і внутрішній (хафі) зікр. Обидва мають на меті трансформацію стану свідомості, з розсіяного у зосереджене, з егоцентричного в божественне.

У релігійній термінології «зікр» – означає пам'ятати Аллаха і пам'ятати Його постійно. На думку відомого турецького мислителя Неджіп Фазила Кисакюрек[1], людина, яка діє відповідно до стандартів шаріату у своїх словах, вчинках, діях та поведінці, вважається «зікром» (тим, хто пам'ятає Аллаха) у справжньому сенсі. Залишатися вірним акту «зікруллах» (пам'яті Аллаха) та постійно здійснювати його є вищим та ціннішим за всі інші добрі справи. Ніхто не може досягти Аллаха, не будучи постійним у зікрі [22, с. 58].

Згідно з Н.Ф. Кисакюрек, існує три види зікру: зікр язика (згадування язиком), у цьому випадку язик згадує Аллаха, навіть якщо серце не бере участі. Однак рівень цього зікру низький, оскільки слова людини, яка не знає Аллаха, нічим не відрізняються від слів людини, яка спить. Зікр серця (мовчазне згадування), у цьому типі зікру язик не бере участі, лише серце згадує Аллаха. Це найкорисніший зікр для «мюріда» (учня, який звертається до Аллаха) на початку шляху та найкоротший шлях до досягнення мети. Зікр язика та серця разом – це найвищий тип зікру, який описується як «нурун аля нур» (світло над світлом). Тобто, згадування Аллаха з повною участю як язика, так і серця наповнює людину духовним світлом [22, с. 59].

По суті, людина, що здійснює Зікр, – це така людина, яка перебуває у стосунках з Аллахом. Той, хто постійно заохочує інших повертатися до Аллаха, вимагатиме та виконуватиме більше Зікру, ніж пересічний мусульманин. По суті, їхня мета – оживити безжиттєве серце. Але якщо людина спочатку не може оживити своє власне серце, то її ідеал або намір оживити серця інших не буде досягнуто. Оскільки Зікр є ефективним учасником трансцендентального спілкування, безсумнівно, людське серце легко схильне підтримувати баланс між тим, що вважається істинним у релігії, та рівнем визнання, який можна знайти в людських діях, які розуміються як розповіді, керовані волею Аллаха. Фактично, людська практика не є оптимальною, якщо люди не повністю підкоряються як предикати у визначенні специфікацій своєї практики відповідно до мети своєї віри [39].

Кожен орден ісламського суфізму розробив свої власні унікальні інструкції та ритуали для своїх послідовників. Орден Кубравія, одна з найстаріших шкіл ісламського суфізму, також встановив власні ритуали та інструкції щодо зікру для своїх послідовників. Азіз-аль-Дін аль-Насафі класифікує учнів на два типи стосовно зікру та медитації: земний тип та небесний тип. Засобом земного учня є зікр, а засобом небесного учня є думка [32].

У своїй головній праці «Відродження релігійних наук» (Ihyāʾ ʿulūm al-dīn) аль-Газалі пояснює мету та методи суфізму й детальніше розглядає доктрину зікру, яка згодом стала однією з основ розвитку суфізму та зікру. Однак, роздуми аль-Газалі про зікр переважно представляють теоретичні або пояснювальні аспекти, а не практичні рекомендації. У цьому теоретичному викладі особливо варті уваги наступні уривки завдяки їхньому лаконічному викладу основ практики зікру. Ці уривки є важливим текстом, який окреслює практику зікру у дуже стислому вигляді. Для пояснення на початку кожного абзацу наведено алфавітні заголовки [18].

(А). Суфії стверджують, що шлях до цього (духовного знання) полягає, перш за все, у тому, щоб розірвати всі зв'язки з цим світом і спустошити від них серце, позбавивши його турботи про сім'ю, майно, дітей, батьківщину, знання, панування та ранг. Ні, він повинен привести своє серце до стану, в якому існування всіх цих речей буде таким самим, як їх не існування [18].

(Б). Потім він повинен усамітнитися в місці особистої молитви та обмежитися виконанням приписаних релігійних обов'язків і додаткових молитов; він повинен сидіти з порожнім серцем та зосередженою метою. Він не повинен відволікати свій розум читанням Корану, роздумами над його тлумаченням, книгами традиції чи чимось іншим. Але він повинен переконатися, що нічого, крім Аллаха, не входить у його розум [18].

(С). Потім, сівши в окремому місці, він повинен продовжувати говорити «Аллах, Аллах» своїм язиком, і його серце також повинно бути зосереджене на цьому, доки він нарешті не досягне стану, в якому рух язика припиняється, і здається, ніби слово тече по його язику. Він повинен терпляче продовжувати це, доки кожен слід слова не зітреться з язика, і він не відчує, що його серце наполегливо виконує цю віддану вправу. Він повинен наполегливо продовжувати, доки форма, літери виразу та сам вигляд слова не зітруться з серця, і в ньому не залишиться нічого, крім ідеального значення, яке, так би мовити, прилипає

[1] Турецький поет, письменник та драматург представник символізму. 1924 року закінчив філософський факультет Стамбульського університету. У 1924-25 роках навчався у Франції на стипендію міністерства освіти Туреччини. Здобув ступінь бакалавра мистецтв та магістра в Сорбоннському університеті.

до серця і невіддільне від нього. Досягти цього моменту – це справа його власного вибору, як і продовження цього стану шляхом відбиття навіювання сатани [18].

Аль-Газалі стверджує, що через віддану практику Зікра можна досягти стану, в якому «сяйво реальності сяятиме в серці». Це поняття «реальності» стосується «істинного існування» (аль-Вуджуд аль-Хакікі). У суфійській філософії це виражається як кульмінація сутності Аллаха, первісного джерела всього сущого, також відомого як Хакк або Ахад (Єдине Існування). «Сяйво» (нур), що виходить з цієї «реальності», узгоджується з Богом, якого в Корані називають «Світлом небес і землі» (4:35) [18].

1. «Зікр» як феномен свідомості: філософське осмислення. Філософія свідомості (Гусерль [19; 20], Вітгенштейн [38], Чалмерс [10; 11]) розрізняє первинні, інтроспективні та трансцендентні стани досвіду. Психічний стан є свідомим, коли є щось подібне до того, щоб бути в цьому стані. Свідомі стани включають стани перцептивного досвіду, тілесних відчуттів, ментальних образів, емоційного досвіду, поточної думки тощо. Є щось подібне до того, щоб бачити яскраво-зелений колір, відчувати гострий біль, візуалізувати Ейфелеву вежу, відчувати глибокий жаль і думати, що ти запізнився. Кожен з цих станів має феноменальний характер, з феноменальними властивостями (або кваліями), що характеризують те, як це – бути в цьому стані. Немає сумнівів, що досвід тісно пов'язаний з фізичними процесами в таких системах, як мозок [11, с. 248].

«Зікр» може бути інтерпретований як феноменологічна редукція – очищення свідомості від «шуму» через фокусування на Імені. Це стан, у якому «не-я» (ego) тимчасово зникає, поступаючись місцем чистій інтенціональності. Зікр діє як модифікатор ноезису, який активізує процес «фана» – розчинення індивідуального центру.

Кубравійська антропологія спирається на особливе формулювання мікрокосмічної теорії людини. Тут людина розуміється як складена з усіх існуючих реальностей, з тілесними та духовними здібностями, що відповідають усьому космосу. Тому люди повинні піднятися через цей внутрішній мікрокосм, щоб досягти Бога, починаючи з подолання найскладніших тілесних здібностей та нижчої душі (нафс). Після подолання цього нижча душа заспокоюється, і суфій може просуватися до вищих здібностей душі, починаючи з серця (калб), потім духу (рух), найглибшого серця (сірр), аж поки нарешті не досягне присутності Бога. Здатність суфія досягти справжнього сприйняття залежить від сходження через ці психо-духовні ранги та доступу до духовних органів чуття, які відповідають тілесним органам чуття. Як я покажу, введення цієї мікрокосмологічної схеми в обговорення мовлення, звуку та відчуттів служить для розширення існуючих містичних теорій спогадів.

Вчитель Кубри Аммар аль-Бідлісі у своїй праці «Бахджат ат-та іфа» досить детально обговорює спогади, використовуючи відмінність між тілесною мовою та мовою душі, викладену вище та представлену в « Рісалі» аль-Кушайрі. Наприклад, він стверджує, що «справжні спогади – це спогади серця, а не язика». Під спогадом про язик аль-Бідлісі чітко має на увазі тілесне, чутне повторення формули зікру «ля ілляха іллах» (або. Вище за ним знаходиться спогад про серце, який він поділяє на два типи. Перший – це спогад про близькість, а другий – спогад про заглиблення. Потім він пов'язує перше зі «станом тонкощів» (латаіф), а другий – зі «станом свідчення» [7].

2. Нейроантропологія зікру: погляд через когнітивні науки. Сучасна нейронаука надає нові інструменти для розуміння феноменів, які раніше вважалися виключно духовними. Дослідження медитації, молитви та інших практик свідчать про те, що вони впливають на структуру та функціонування мозку. Зокрема, зікр може активувати парасимпатичну нервову систему, знижувати рівень стресу та сприяти стану релаксації. Повторювані ритуали, такі як зікр, можуть стимулювати нейропластичність, змінюючи нейронні мережі, пов'язані з увагою, емоціями та самосвідомістю.

Нейроантропологія як міждисциплінарне поле (Downey [12], Whitehouse [37], McNamara [27]) вивчає, як культурні практики впливають на нейропсихофізіологічні механізми. Практика зікру спричиняє зміну частоти мозкових хвиль (зокрема перехід до тета- і альфа-ритмів), зменшення активності префронтальної кори (відповідальної за контроль і «Я»), посилення лімбічного резонансу та гіперактивацію центрів винагороди (допамінергічна система).

Регулярна практика ритмізованого зікру сприяє:

– посиленню нейропластичності (через повторювані афективно заряджені стани);

– стабілізації уваги і покращенню афективної регуляції;

– формуванню глибшої тілесно-емоційної інтеграції суб'єкта.

У своєму медичному дослідженні «Звук слів викликає афективні реакції мозку» (2018), науковці Араш Аріані, Чун-Тін Хсу та Артур М. Джейкобс зазначали, що дослідження є першою спробою зрозуміти реакцію мозку на афективний потенціал, що лежить у звучанні слів. Відповідно до об'єднуючої нейронної мережі для афективної обробки звуку, ми спостерігали

BOLD-відповіді у верхній скроневій ділянці, острівці та премоторній корі, що свідчить про те, що афективність у звучанні слів має спільну мережу обробки з іншими типами емоційних голосових сигналів. Таким чином, наше дослідження надає перші нейровізуалізаційні докази феномену, який давно використовується в поезії та мистецтві, тобто викликання афективних (та естетичних) реакцій шляхом використання певних слів зі специфічними звуковими патернами. Наші дані також свідчать про те, що люди чутливі до афективної інформації у звучанні слів, навіть коли увага не спрямована на цей аспект [8].

Якщо людина, яка читає зікр, зосереджує весь свій розум на одній точці, читає в стані повного сп'яніння, глибоко обмірковує значення зікру та повторює його безперервно в тому ж ритмі – і робить це зі щирим серцем – в результаті цього зікру у світі її серця виникає божественне світло, духовне живлення, комфорт, внутрішній спокій та глибоке єднання [33].

Багаторівневий вплив спогадів на людський організм чітко демонструє, що це не лише духовне, а й фізіологічне явище. Фізіологічні реакції, що спостерігалися під час цього експерименту – від шкірних реакцій до сліз, від змін у серці до збудження душі – доводять, що спогади впливають на всі рівні людського існування. Науковці Х. Кючюк та З. Єгін [23] у своєму дослідженні «Суфізм і медицина: фізіологія доброякісного серця» зазначають, що по мірі того, як значення спогадів поглиблюється в серці під час спогадів, їх вплив відчувається по всьому тілу. Спочатку реагує шкіра, волосся стає дибки. Якщо вплив сильніший, кров, яка хоче донести важливість події до розуму, піднімається до мозку. Коли гарячий тиск, викликаний пережитим тут збудженням, зустрічається з прохолодою відчуття впевненості в серці, утворюються сльози. Якщо вплив ще глибший, він прокладає собі шлях до душі, душа збуджується, і в результаті створюється стан стиснення в тілі, стиснення талії. Зрештою, це проявляється як крик і вигук. Цей стан помітний у деяких людей правди [23, с. 313].

Нещодавні дослідження в галузі сучасної нейронауки почали розкривати наукову основу практик зікра, які відігравали важливу роль у суфійських традиціях протягом століть. Ці дослідження показують, що зікр – це не лише духовний досвід, а й складний нейрофізіологічний процес, який має конкретний вплив на функції мозку. Так, Ігалчі зазначає, що техніки зікра, що використовуються в суфійських вченнях, створюють активність у різних ділянках мозку, регулюють електромагнітні хвилі та допомагають розвивати когнітивні функції (увагу, пізнання, фокус та пам'ять). Цей метод одночасно впливає як на психіку, так і на фізіологію людини. Неврологічні дослідження показують, що активність зон мозку, пов'язаних з когнітивними процесами, та динаміка мозкових хвиль підтверджують функціонування свідомості на високому рівні [21, с. 379–382].

3. «Зікр» та вплив його практики на психологічну адаптацію. Психічне здоров'я визначається у словнику як відсутність симптомів, що викликають тривогу та втрату функціональності, адаптація до суспільства, в якому живе людина, та ролей, відведених їй суспільством, а також здатність справлятися з вимогами та негативними аспектами повсякденного життя. Психічне здоров'я має два основні компоненти: перший – це відсутність негативних симптомів та наявність позитивних показників розумової діяльності. Другий включає такі позитивні характеристики, як висока адаптивність, успіх у соціальних стосунках, психічна рівновага, самооцінка, самоконтроль, зрілість та стресостійкість. Поняття психічного здоров'я визначається сімома основними критеріями: відсутність психічних розладів, поведінка відповідно до соціальних норм, свобода від тривоги та почуття провини, особистісні навички та самокерування, рівень самоствердження та саморозвитку, повна та належна інтеграція особистості, а також гнучкість у думках та здатність до адаптації в поведінці [16, с. 10].

Загальновизнаного, вичерпного та стандартного визначення психічного здоров'я не існує. Однак, окрім вимоги відсутності фізичних та психологічних розладів, що згадуються в різних визначеннях, можна зробити висновок, що психічно здоровою можна вважати людину, яка має позитивне ставлення до себе та навколишнього світу, поведінки, діяльності та духовних якостей, перебуває в мирі з собою, має внутрішню рівновагу та гармонію [16, с. 11].

Всесвітня організація охорони здоров'я, даючи визначення психічне здоровя, взяла за основу гармонію людини з собою та із суспільством. З одного боку, гармонія людини з собою, своїм внутрішнім світом, своїм «я», а з іншого боку, з оточуючими людьми та суспільством не є статичною, а вимагає постійно змінюваних та оновлюваних психічних функцій. Психічне здоров'я – це динамічний процес, який постійно розвивається та постійно оновлюється [29, с. 33].

Завдяки практиці зікру людина краще розуміє себе, свої схильності, уподобання та вибір. Зікр також тісно пов'язаний із суб'єктивним благополуччям (гарним самопочуттям), завдяки якому смуток і стрес замінюються позитивними емоціями, такими як любов, щастя, оптимізм, радість і задоволення. Дослідження показують, що зі збільшенням інтенсивності та регулярності зікру відповідно зростає рівень суб'єктивного благо-

получчя. На основі аналізу було визначено, що внесок розуміння, розвиненого завдяки зікру, у щастя становить 33,64%. Якісні дослідження також показують, що зікр підвищує рівень психічного здоров'я. У психологічній практиці практика зікру застосовується як ефективний метод заспокоєння людей, які переживають тривожні (сильні тривожні) кризи. Дослідження, проведені зокрема на онкологічних хворих, показали, що практика зікру значно знижує рівень тривожності та покращує якість життя. Однак головним обмеженням цього методу є те, що він в основному призначений для мусульманських пацієнтів. Однак для досягнення подібного терапевтичного ефекту для немусульман використовуються альтернативні методи, такі як повторення різних слів або фраз. Такий підхід розширює сферу застосування релігійно-пов'язаних втручань у психологічну терапію [30, с. 1377].

4. Зікр у контексті метамодерної культури: інтеграція і трансценденція. Метамодерн прагне до «мета-інтеграції» – поєднання фрагментів розпорошеної свідомості у багатовимірну цілісність. Зікр як практика, що включає тіло, мову, афект і сакральне значення, відповідає цьому пошуку. У добу цифрової фрагментації й увагового дефіциту зікр може розглядатися як глибока техніка концентрації, ретелесного «заземлення» та реенчантменту буття.

Фрактальну модель зікру як нейроетичної практики можна мислити з позицій наступних рівнів:

1. *Онтологічний рівень як фрактал*. Де ядром виступатиме: Al-Ḥaqq (Абсолютна Істина) як нескінченна точка, від якої розгортаються всі рівні буття. Самоподібність: у кожній миті зікру присутня мініатюрна «версія» Абсолюту, символічна формула (lā ilāha illā Allāh – не існує Бога окрім Всевишнього) є мікрокосмом космічного порядку. Фрактальна етика: кожен акт згадування імені Бога, це зменшена копія вічного згадування Бога самим Собою (dhikr al-dhāt).

2. *Нейрокогнітивний рівень як фрактал*. Ядро: нейронний ансамбль, активований зікром, працює як мікромодель усієї когнітивної системи. Самоподібність: окремий нейронний патерн ↔ цілісний стан свідомості, хвиля альфа-ритмів ↔ ритмічний цикл повторення формули, дихальний такт ↔ макроцикл духовної практики. Фрактальна інтеграція: на кожному рівні (синапс – нейромережа – мозок загалом) повторюється один і той самий принцип ритмічного узгодження.

3. *Етичний рівень як фрактал*. Ядро: принцип iḥsān (робити добро так, ніби бачиш Бога). Самоподібність: особистий моральний вибір ↔ колективна етична культура, дія тут і зараз ↔ космічна справедливість, дрібна ввічливість ↔ архетипічна милість (raḥma). Фрактальна проєкція: будь-який етичний жест повторює й утілює структуру Абсолютної Етики.

Фрактальна взаємодія рівнів. Кожен рівень містить відображення двох інших: в онтологічному – відбитки нейропроцесів і етичних патернів; у нейрокогнітивному – етичні алгоритми та онтологічні символи; в етичному – онтологічний зміст і нейрокогнітивну реалізацію. Фрактальний перетин: будь-яка точка моделі (навіть мить зікру) потенційно містить структуру всього цілого.

Висновки. Тож, можемо зробити висновок, що практика «зікру» це не лише релігійна дія, ритуал, а феномен свідомості, що поєднує нейрофізіологічні, культурні та онтологічні рівні. Він становить інтерес як для когнітивної науки, так і для філософської герменевтики досвіду. Суфізм у метамодерну епоху – це не анахронізм і не архаїка, а живий спосіб буття, що об'єднує поетичне, етичне, містичне й онтологічне. Він не заперечує розум, але долає його межі любов'ю. Він не скасовує множинність, а вбирає її в єдність через серце. У цьому сенсі суфізм є однією з можливих мов майбутнього сакрального світобачення.

Наукова новизна дослідження. Вперше в українському філософському дискурсі «зікр» проаналізовано як феноменологічно цілісний досвід трансформації свідомості, в межах міждисциплінарної парадигми, що поєднує суфійську містичну практику з нейроантропологією та філософією метамодерну. Виявлено, що структура зікру виявляє фрактальні ознаки, а саме, повторюваність, самоподібність та не лінійність, на рівнях вокалізації, афективної динаміки, дихального ритму та глибинних когнітивних процесів. Запропоновано інтерпретацію зікру як нейроетичної практики саморегуляції, здатної модулювати стан свідомості, афекту та тілесної інтеграції через ритмічну вокалізацію та медитативну увагу. Уведено метамодерний підхід до містичної практики, який дозволяє поєднувати традиційну езотерику з сучасною наукою без редукціонізму, переосмислюючи духовність як феномен афективної складності, а не архаїчної віри. Обґрунтовано, що зікр функціонує як герменевтична технологія свідомості, яка структурно впливає на смислотворення, переживання присутності та суб'єктну конституцію у станах зміненої свідомості.

Теоретична значущість дослідження. Внесено інноваційний вклад у філософію свідомості через міждисциплінарний аналіз містичних практик поза межами редукціоністських чи суто релігієзнавчих моделей. Удосконалено понятійний апарат філософії свідомості через включення містичних практик до міждисциплінарної епістемології. Розширено герменевтичний горизонт дослідження релігійного досвіду завдяки інтеграції фрактальн-

ної когнітивістики, феноменології тіла та нейроантропології. Запропоновано метамодерну парадигму як продуктивний підхід до переосмислення духовних практик в умовах постсекулярної культури. Нейроантропологія, яка вивчає взаємодію культури, мозку та свідомості, пропонує новий погляд на «зікр». Ця практика може розглядатися як культурний механізм, що впливає на нейронні процеси, формуючи певні стани свідомості. Колективний зікр, наприклад, може сприяти синхронізації мозкових хвиль учасників, створюючи стан колективної свідомості. Такі явища можуть мати глибокий соціальний та еволюційний сенс, сприяючи єдності та співчуттю в групі.

Практична значущість дослідження. Дослідження може бути застосоване у сфері психотерапії та тілесно-орієнтованих практик, які використовують ритм, дихання й афективну регуляцію. Запропонована модель зікру як нейроетичної практики відкриває можливості для розвитку міжрелігійного діалогу та культурної інтеграції духовних технологій у секулярних суспільствах. Отримані результати можуть бути використані в нейроестетиці, філософії медитації, духовному супроводі та альтернативній освіті як засоби формування усвідомленості та саморефлексії.

Література

1. Білокопитова Н., Ель Гуессаб К. Філософія традиційного анатолійського алевізму: компаративний підхід. *Вісник гуманітарних наук, (9-2025)*. URL: https://doi.org/10.5281/zenodo.16519066

2. Брильов Д. В. Історія ісламу в Україні кінця XIX – початку XXI століть.. Дисерт. Док. філос. наук. Національний пед. Ун. імені М. П. Драгоманова Київ, 2021., URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Brylov_Denys/Istoriia_islamu_v_Ukraini_kintsia_XIX_-_pochatku_XXI_stolit.pdf?PHPSESSID=0l3fpq0ibch4alej3e0qa62fn0

3. Гусерль Е. Ідеї до чистої феноменології та феноменологічної філософії. Книга перша. Пер. В. Лісовий. Київ : Таксон. 2003

4. Рікер П. Символіка зла. Пер. М. Кушніра. Львів: Вид-во Українського католицького університету. 2008

5. Якубович М. Іслам в Україні: історія і сучасність, Вінниця: ТОВ "Нілан-ЛТД", 2016. 264 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yakubovych_Mykhailo/Islam_v_Ukraini_istoriia_i_suchasnit.pdf

6. Ярош О. «Орієнталістська парадигма» у дослідженні східних філософій. XIX – перша половина XX ст.: монографія, Київ : Наук. думка 2023, 244.

7. Abuali E. Words Clothed in Light: Dhikr (Recollection), Colour and Synaesthesia in Early Kubrawi Sufism. *Iran,* 58(2), 2019, 279–292. URL: https://doi.org/10.1080/05786967.2019.1583046

8. Aryani A., Hsu C.T., Jacobs A.M. The Sound of Words Evokes Affective Brain Responses. *Brain Sci.* 2018 May 23. 8 (6). 94. URL: https://doi.org/10.3390/brainsci8060094

9. Bilokopytova N., El Guessab K. Historical and Philosophical Essence of Turkic Alevism Bektashism. *Journal of Alevism-Bektashism Studies*. 31 (Jun. 2025), 122–137. DOI: https://doi.org/10.24082/2025.abked.506

10. Chalmers D. J. The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory. Oxford University Press. 1996, URL: https://archive.org/details/david-chalmers-the-conscious-mind-in-search-of-a-fundamental-theory/page/n1/mode/2up

11. Chalmers D. J. Philosophy of Mind: Classical and Contemporary Readings. Oxford University Press. 2002, URL: https://archive.org/details/20140227112306002/page/247/mode/2up

12. Downey G., Lende D. (Eds.). The Encultured Brain: An Introduction to Neuroanthropology. Berkeley: University of California Press. 2012.

13. Düzgün O. Türkçe-Arapça / Arapça-Türkçe karşılıklar kılavuzu (s. 870). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2020.

14. Ernst C. W. The Shambhala Guide to Sufism. Shambhala, 1997.

15. Eugene G. d'Aquili & Andrew B. Newberg. The Mystical Mind: Probing the Biology of Religious Experience Minneapolis: Fortress Press, 1999.

16. Gencer N. Ruh sağlığı ve dın: Genel değerlendırme. (Mental health and relıgıon: A general evaluatıon.) İstanbul: Ertem Kafkars Yayınları 2024. URL: https://academygate.org/docs/article/pdffiles/1124.pdf

17. Gadamer H.-G. Truth and Method (J. Weinsheimer & D. G. Marshall, Trans., 2nd rev. ed.). London: Continuum. 2004.

18. Hisamatsu E. Hesychasm and Sufism – A Comparison Between Jesus Prayer and Dhikr. *Religions.* 2024. 15(12). 1556. URL: https://doi.org/10.3390/rel15121556

19. Husserl E. The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology. Northwestern University Press. 1970, URL: https://archive.org/details/crisisofeuropean0000huss

20. Husserl E. Ideas Pertaining to a Pure Phenomenology and to a Phenomenological Philosophy, First Book (F. Kersten, Trans.). Dordrecht: Kluwer Academic. 1982.

21. İgalçı E. E. Ç. Sûfî eğitimde zikir ve bilişsel farkındalığa etkisi. (Dhikr in Sufi education and its effect on cognitive awareness) Amasya İlahiyat Dergisi, 22, 2024, 375–408. URL: https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3753514 (in Turkish)

22. Kisakurek N. F. Tasavvuf Bahçeleri (Gardens of Sufism) Istanbul: Buyuk Dogu Publishing. 1983, 160 p. (in Turkish) URL: https://www.academia.edu/89587703/Necip_Faz%C4%B1l_K%C4%B1sak%C3%BCrek_Tasavvuf_Bah%C3%A7eleri

23. Küçük H., Yeğin Z. A. Tasavvuf ve tıp: Selim kalbin fizyolojisi (Sufism and medicine: The physiology of the benign heart) İstanbul: Ensar Nəşriyyat, 2016. 407 p. (in Turkish)

24. Laughlin, Charles D. Communing with the Gods: Consciousness, Culture and the Dreaming Brain Brisbane: Daily Grail Publishing, 2011.

25. Lutz A., et al. Attention regulation and monitoring in meditation. *Trends in Cognitive Sciences,* 2008. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC2693206/

26. Merleau-Ponty M. Phenomenology of Perception (D. A. Landes, Trans.). London: Routledge. 2012

27. McNamara P. The Neuroscience of Religious Experience. Cambridge: Cambridge University Press. 2009

28. Morin E. Ethique (La méthode t. 6), Paris : Seuil 2004

29. Pınar Z. Duanın ruh sağlığı üzerındekı etkılerı (Sıvas/Şarkışla ılçesı örneği) (Yüksek lısans tezı). (The effects of prayer on mental health (Case study: Sıvas/Sharkısla dıstrıct) (Master's thesıs)) Ercıyes Ünıversıtesı. 2013. (ın Turkısh)

30. Sağır C. Benötesi psikolojide yer bulan tasavvuftaki manevi uygulama ve ahlaki değerler. (Spiritual practices and moral values in Sufism within the context of transpersonal psychology) *Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 9(2) 2023, 1365–1406. URL: https://doi.org/10.47424/tasavvur.1356883

31. Schimmel, Annemarie. Mystical dimensions of Islam. The Universit y of North Carolina Press Chapel Hill, 1975, URL: https://dn790002.ca.archive.org/0/items/137665622MysticalDimensionsOfIslamAnnemarieSchimmel/137665622-Mystical-Dimensions-of-Islam-Annemarie-Schimmel.pdf

32. Sepideh Afrashteh, "Dhikr in Islamic Sufism. A Case Study: the Order of Kubrawiyya", *Journal of the Institute for Sufi Studies*. 3. 1. 2024. pp. 20-35 DOİ:10.32739/ustad.2024.5.59, URL: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/3805561

33. Suhreverdi E. S. Gercek Tasavvuf (The Knowledge of the Gnostics: True Sufism) (D. Selvi, Trans.) Istanbul: Semerkand Publishing. 2010, 723 p. (in Turkish) URL: https://archive.org/details/gercektasavvuf_202001/page/n499/mode/2up

34. Turner V. The Ritual Process: Structure and Anti-Structure. Aldine Transaction, 1969.

35. Van den Akker R., et al. Metamodernism: Historicity, Affect, and Depth after Postmodernism. Rowman & Littlefield, 2017.

36. Winkelman M. Shamanism: A Biopsychosocial Paradigm of Consciousness and Healing. Praeger, 2010.

37. Whitehouse H. Modes of Religiosity: A Cognitive Theory of Religious Transmission. Walnut Creek, CA: AltaMira Press. 2004.

38. Wittgenstein L. Tractatus Logico-Philosophicus. Routledge & Kegan Paul. 1922, URL: https://www.gutenberg.org/files/5740/5740-pdf.pdf

39. Winda Helma. Analysis Of Dhikr Toward Peace Of Mind: Islam In Psychological Approach, *International Journal Of Sociology Of Religion* (IJSR) Vol. 01. № 01. August 2023. P. 116–127. DOI:10.70687/ijsr.v1i1.10, URL:https://www.researchgate.net/publication/385309606_Analysis_Of_Dhikr_Toward_Peace_Of_Mind_Islam_In_Psychological_Approach

Анотація

Білокопитова Н. І. **«Зікр» як феномен свідомості: суфійська містика в епоху метамодерної нейроантропології.** – Стаття.

Стаття присвячена комплексному аналізу зікру як феномену свідомості на перетині суфійської містичної традиції та сучасних міждисциплінарних підходів метамодерної епохи. Метою дослідження є філософсько-антропологічне осмислення «зікру» як трансформативного феномена свідомості в контексті суфійської містики, з урахуванням сучасних нейроантропологічних підходів та метамодерної епістемології. Дослідження має на меті виявити, яким чином практика зікру функціонує як інструмент саморефлексії, нейрокогнітивної саморегуляції та екзистенційної присутності, а також як фрактально організована духовна технологія, що перебудовує структуру сприйняття, пам'яті та афекту суб'єкта. У роботі застосовано методи феноменологічного опису (Е. Гусерль, М. Мерло-Понті), герменевтичного аналізу містичного досвіду, а також результати нейрокогнітивних досліджень змінених станів свідомості. Показано, що ритмічна повторюваність формул зікру створює фрактальну структуру медитативного досвіду, в якій поєднуються тілесна ритміка, афективне залучення та зміни у нейродинаміці кори головного мозку. Розкрито, що в умовах метамодерну зікр може інтерпретуватися як духовно-практичний механізм, який поєднує щиру містичну залученість з постсекулярною рефлексивністю, сприяючи формуванню інтегративної, відкритої до діалогу релігійної ідентичності. Запропоновано метамодерну парадигму як продуктивний підхід до переосмислення духовних практик в умовах постсекулярної культури. Нейроантропологія, яка вивчає взаємодію культури, мозку та свідомості, пропонує новий погляд на «зікр». Ця практика може розглядатися як культурний механізм, що впливає на нейронні процеси, формуючи певні стани свідомості. Отримані результати розширюють розуміння зікру не лише як ритуальної практики, але й як складної когнітивно-культурної матриці, що має адаптивний потенціал у сучасному глобалізованому середовищі. Удосконалено понятійний апарат філософії свідомості через включення містичних практик до міждисциплінарної епістемології. Розширено герменевтичний горизонт дослідження релігійного досвіду завдяки інтеграції фрактальної когнітивістики, феноменології тіла та нейроантропології

Ключові слова: свідомість, суфізм, метамодерн, нейроантропологія, фрактальна модель зікру, нейроетична практика.

Summary

Bilokopytova N. I. **"Dhikr" as a phenomenon of consciousness: Sufi mysticism in the era of metamodern neuroanthropology.** – Article.

The article offers a comprehensive analysis of dhikr as a phenomenon of consciousness situated at the intersection of the Sufi mystical tradition and contemporary interdisciplinary approaches of the metamodern era. The study aims at a philosophical–anthropological interpretation of dhikr as a transformative phenomenon of consciousness within the context of Sufi mysticism, taking into account modern neuroanthropological approaches and metamodern epistemology. Its objective is to examine how the practice of dhikr functions as an instrument of self-reflection, neurocognitive self-regulation, and existential presence, as well as a fractally organized spiritual technology that restructures the subject's perception, memory, and affect. The research employs

methods of phenomenological description (E. Husserl, M. Merleau-Ponty), hermeneutic analysis of mystical experience, and draws on findings from neurocognitive studies of altered states of consciousness. It demonstrates that the rhythmic repetition of dhikr formulas creates a fractal structure of meditative experience, in which bodily rhythm, affective engagement, and changes in the neurodynamics of the cerebral cortex are intertwined. It is shown that, within the framework of metamodernity, dhikr can be interpreted as a spiritual–practical mechanism that combines sincere mystical involvement with post-secular reflexivity, contributing to the formation of an integrative, dialogue-oriented religious identity. The metamodern paradigm is proposed as a productive approach to rethinking spiritual practices in the context of post-secular culture. Neuroanthropology, which studies the interaction of culture, brain, and consciousness, offers a new perspective on dhikr, viewing it as a cultural mechanism that affects neural processes and shapes specific states of consciousness. The findings expand the understanding of dhikr not only as a ritual practice but also as a complex cognitive–cultural matrix with adaptive potential in today's globalized environment. The conceptual apparatus of the philosophy of consciousness has been improved by including mystical practices in interdisciplinary epistemology. The hermeneutic horizon of the study of religious experience has been expanded by integrating fractal cognitive science, body phenomenology, and neuroanthropology.

Key words: consciousness, Sufism, metamodern, neuroanthropology, fractal model of dhikr, neuroethical practice.

Дата надходження статті: 10.08.2025
Дата прийняття статті: 21.08.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 321.7:316.3
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.2

О. С. Бурашнікова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0806-1767
аспірантка кафедри управління та адміністрування
Інженерного навчально-наукового інституту імені Ю.М. Потебні
Запорізького національного університету

ФЕНОМЕН ЦИФРОВІЗАЦІЇ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ ЯК ЧИННИК СТАЛОГО РОЗВИТКУ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Постановка проблеми. У сучасному світі цифровізація податкової системи постає не лише як технічний інструмент модернізації управління, а як соціокультурний феномен, що трансформує саму логіку взаємодії між державою та суспільством. В епоху інформаційної цивілізації, яку М. Кастельс окреслює як мережеву, податкова система набуває рис кібернетично інтегрованої структури, де потоки даних замінюють паперові документи, а алгоритми – бюрократичну рутину. Цей перехід є не лише економічним удосконаленням, але й елементом глибинної соціальної інженерії, що впливає на культурні та етичні засади суспільного життя. Соціально-філософський вимір цифровізації податкової системи проявляється у кількох взаємопов'язаних площинах. По-перше, відбувається формування нової податкової культури, заснованої на прозорості, взаємній довірі та взаємній відповідальності. Електронні сервіси, блокчейн-технології, автоматичний обмін інформацією між юрисдикціями знижують простір для тіньової економіки, що відповідає ідеалам соціальної справедливості та рівності. По-друге, цифровізація зумовлює переосмислення поняття «податковий обов'язок», який переходить від примусового обов'язку, контрольованого каральними інституціями, до усвідомленої громадянської участі у формуванні спільного блага. У контексті сталого розвитку цифрова податкова система виступає інструментом мобілізації ресурсів для досягнення економічної стабільності, соціальної інклюзії та екологічної відповідальності. Оптимізація податкового адміністрування підвищує бюджетні надходження, що створює фінансову основу для інноваційних проєктів, соціальних програм та «зеленої» економіки. Екологічний вимір проявляється і безпосередньо – у відмові від паперових декларацій, зменшенні логістичних витрат та вуглецевого сліду. Таким чином, цифровізація сприяє синергії технологічного прогресу та етичних принципів сталого розвитку. Однак феномен цифровізації податкової системи не позбавлений викликів. Цифрова нерівність, недостатня кібербезпека, ризик алгоритмічної упередженості в автоматизованих системах – все це ставить під сумнів повноцінну реалізацію ідеалів прозорості та справедливості. Соціально-філософський підхід у цьому випадку вимагає балансування між технологічною ефективністю та гуманістичними цінностями, аби цифрова держава залишалася державою для людини, а не лише для даних. Цифровізація податкової системи є не просто реформою адміністрування, а цивілізаційним зрушенням, що формує нову парадигму соціально-економічних відносин. Це явище демонструє, як технологічна інновація, впроваджена у сферу фіскальної політики, здатна стати драйвером сталого розвитку, за умови, що вона спиратиметься на принципи етики, соціальної справедливості та інклюзії. Саме тому соціально-філософський аналіз цифровізації податкової системи є необхідним кроком для глибокого осмислення не лише її економічної ефективності, але й місця у формуванні майбутнього, де технологія та гуманізм взаємно підсилюють одне одного.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх досліджень і публікацій у сфері цифровізації податкової системи як чинника сталого розвитку показує багатовимірність наукового дискурсу, що умовно поділяється на чотири інтелектуальні напрями. *Перший напрям* сформовано дослідженнями, у яких цифровізація розглядається крізь призму концепції інформаційного суспільства та мережевої економіки. Тут ключовими є праці М. Кастельса [10; 11], де підкреслюється роль мережевих структур у трансформації інституцій, а також Д. Белла з його «Майбутнім постіндустріальним суспільством» [1], де цифрові технології визначають зміни у сфері праці, управління та фіскальної політики. У цих підходах податкова система розглядається як частина глобальної інфраструктури даних, а її цифровізація як логічний етап еволюції соціально-економічних структур. *Другий напрям* складають дослідження, що акцентують увагу на філософії сталого розвитку та етиці технологічних інновацій. У цьому контексті варто згадати Г. Йонаса [7] з його «Принципом відповідальності», який закликає до етичної оцінки наслідків технологічних змін, і А. Сена [13] з концепцією розвитку як

© О. С. Бурашнікова, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

розширення свобод, де цифрова податкова система трактується як інструмент підвищення соціальної справедливості та економічної інклюзії. Тут цифровізація осмислюється не лише як технічний процес, а як моральний імператив, що має сприяти гармонізації економічних і соціальних інтересів у межах планетарної відповідальності. *Третій напрям* представлений працями, у яких цифровізація фіскальної сфери розглядається крізь призму управління та публічної політики. Серед таких досліджень важливими є роботи Д. Фонтейн [6], присвячені електронному врядуванню, а також звіти Світового банку й OECD, де підкреслюється значення цифрових платформ у підвищенні прозорості, зменшенні корупції та оптимізації бюджетних надходжень. У межах цього підходу податкова цифровізація постає як інструмент зміцнення довіри до державних інституцій і формування партнерської взаємодії між державою та громадянами. *Четвертий напрям* охоплює критичні підходи, що зосереджуються на ризиках та обмеженнях цифровізації. Тут варто відзначити Ш. Зубофф [15] з її концепцією «капіталізму нагляду», де технології розглядаються як потенційний інструмент надмірного контролю над громадянами. Ці дослідження ставлять під сумнів безумовну позитивність цифровізації, наголошуючи на потребі демократичного контролю, кібербезпеки та захисту приватності у процесах податкового адміністрування. Узагальнюючи, можна сказати, що сучасний науковий дискурс щодо цифровізації податкової системи перебуває у полі напруженого діалогу між оптимістичними концепціями технологічного прогресу, етико-гуманістичними підходами, інституційно-адміністративними дослідженнями та критичними теоріями цифрового контролю. Саме філософський синтез цих напрямів дає змогу пізнати цифровізацію як складний феномен, у якому переплітаються інновації, соціальна відповідальність, політична воля та ризики, що потребують усвідомленого управління.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Попри інтенсивний розвиток наукових досліджень цифровізації податкової системи, залишаються концептуальні прогалини, що потребують філософського осмислення. *Перш за все, невирішеною є проблема* співвідношення технічної раціональності та етичної легітимності у податкових інноваціях. У класичній філософській традиції, від І. Канта [8; 9] до Ю. Габермаса [2; 3], моральна обґрунтованість дії передує її інструментальній доцільності. Проте в сучасних цифрових практиках податкового адміністрування технологічна ефективність часто підмінює собою моральну аргументацію, що створює ризик перетворення фіскальної системи на механізм, позбавлений гуманістичного виміру. Це ставить під сумнів не лише соціальну довіру, але й саму можливість податкової системи бути носієм суспільного договору. *Другою суттєвою прогалиною* є відсутність цілісної міждисциплінарної філософської концепції, яка інтегрувала б ідеї сталого розвитку, цифрової етики та правової філософії. У межах сучасного дискурсу ці три сфери переважно існують окремо, тоді як саме їхнє синтетичне осмислення може надати відповіді на питання про те, якою має бути податкова система, що водночас ефективно функціонує у глобальній цифровій економіці, дотримується етичних норм і сприяє гармонізації відносин між людиною, суспільством і природою. *Третя прогалина* пов'язана з недостатньою філософською рефлексією над феноменом цифрової нерівності у доступі до податкових сервісів. Якщо у політичній економії це явище описується як технічна проблема, то з позиції філософії воно є викликом для фундаментальних принципів рівності, свободи та справедливості. Ролзівська концепція «справедливості як чесності» вимагає, щоб соціальні та економічні інститути були організовані так, аби найменш забезпечені отримували від них найбільшу користь. Проте у випадку цифрових податкових платформ цей принцип не завжди реалізується, що потребує критичного переосмислення як на рівні дизайну технологій, так і на рівні політичної волі. Нарешті, *майже не досліджено з філософської перспективи* ризики алгоритмічної упередженості в системах, що застосовують штучний інтелект для податкового контролю. У феноменолгічній перспективі Гуссерля [4; 5] та в координатах техноетики Латура [12] автоматизовані алгоритми не можуть розглядатися як індиферентні знаряддя людської волі. Вони постають як квазі-суб'єкти – актори соціальної онтології, здатні вплітатися у тканину буття суспільства та переналаштовувати конфігурації владних відносин. Їхня операційна логіка не є прозорою ані для користувача, ані для більшості розробників; вона приховує в собі потенціал як порядкування, так і викривлення соціальної справедливості. Кожна похибка в архітектоніці програмного коду, кожен невидимий відбиток ціннісних орієнтацій його творців уможливлює виникнення нових, латентних форм структурної нерівності, які, оминаючи традиційні бюрократичні механізми контролю, утверджуються у глибинних шарах соціальної організації. Ці алгоритмічні «чорні скриньки» стають своєрідними інстанціями ухвалення рішень, чия влада є тим більш значущою, чим менш вона усвідомлюється суб'єктами. У такому світлі цифровізація податкової системи постає не як нейтральний набір технологічних

інновацій, а як новий топос етичної і політичної філософії – простір, або «місце» смислу», де відбувається формування ідей, категорій чи культурних значень, де необхідно відновити категорії відповідальності, легітимності та справедливості в умовах алгоритмічного управління. Це не лише технічний процес, а й глибинна трансформація самого горизонту суспільного договору, у межах якого переглядаються межі автономії, свободи та рівності. Філософське осмислення цих процесів стає необхідним як передумова виживання гуманістичних цінностей у цифрову добу, де сама справедливість потребує нової онтологічної та нормативної артикуляції.

Постановка завдання. Мета статті – концептуалізація феномена цифровізації податкової системи як чинник сталого розвитку з точки зору соціально-філософського аналізу. Задання дослідження: 1. Концептуалізувати цифровізацію податкової системи як феномен соціальної та технологічної трансформації управління. 2. Проаналізувати вплив цифрових податкових технологій на формування нових моделей взаємодії між державою, громадянами та бізнесом у контексті сталого розвитку. 3. Розглянути цифровізацію податків як чинник перетворення соціальної справедливості, довіри та відповідальності у суспільстві. 4. Дослідити етичні, антропологічні та техно-філософські виміри автоматизованих алгоритмів оподаткування, включно з ризиками алгоритмічної дискримінації та контролю над даними. 5. Визначити перспективи інтеграції цифрових податкових систем у глобальний контекст, враховуючи соціальні, культурні та політичні трансформації.

Методологія. Методологія даного дослідження ґрунтується на соціально-філософському підході, який дозволяє розглядати цифровізацію податкової системи не лише як технічний або адміністративний процес, а як складний соціально-технологічний феномен, що трансформує структури влади, форми взаємодії держави, громадян і бізнесу, а також засади довіри та відповідальності у суспільстві. У цьому контексті цифрові податкові технології постають не просто інструментами збору та обробки даних, а акторами соціальної реальності, здатними впливати на уявлення про справедливість, прозорість і етичність оподаткування. Феноменологічний аналіз дозволяє досліджувати, яким чином цифрові системи змінюють досвід учасників податкового процесу, їхнє сприйняття ролі держави, відносин з іншими громадянами та бізнес-структурами. Такий підхід відкриває можливість виявлення глибинних смислів і значень, що виникають у взаємодії людини з цифровими алгоритмами, та аналізувати їхній вплив на формування соціальної довіри і культурних норм. Системний та інтегративний підхід дозволяє розглядати цифровізацію податкової системи як комплексну соціально-технічну систему, де технологічні, економічні та соціальні компоненти взаємодіють у динамічному середовищі та впливають на можливості сталого розвитку. У межах цього підходу особлива увага приділяється оцінці ефективності систем, їх здатності адаптуватися до змін, а також впливу на соціальну справедливість і баланс інтересів різних учасників процесу. Метод порівняльного аналізу дає змогу зіставити досвід різних країн у сфері цифровізації податкових систем, виявити успішні практики та потенційні ризики, а також визначити напрямки трансформації податкового адміністрування в умовах глобалізації. Етичний та техно-філософський аналіз спрямований на оцінку наслідків автоматизації податкових процесів, включно з питаннями алгоритмічної дискримінації, контролю над персональними даними та загрозами приватності. Прогностичний аспект методології дозволяє формувати сценарії розвитку цифрових податкових систем, ураховуючи соціальні, політичні та культурні трансформації, а також потенціал цифрових технологій у забезпеченні сталого розвитку, підвищенні прозорості державного управління та формуванні нового суспільного договору між державою і громадянами. Таким чином, запропонована методологія поєднує філософське осмислення, соціально-науковий аналіз та системне бачення цифровізації податкової системи, що дозволяє комплексно оцінити її роль як чинника сталого розвитку і соціальної трансформації [5].

Результати дослідження. 1. Концептуалізація цифровізації податкової системи як феномен соціальної та технологічної трансформації управління. Цифровізація податкової системи постає сьогодні не просто як технічна модернізація державних процесів, а як глибинний соціально-технологічний феномен, що формує нові способи взаємодії між державою, громадянами та бізнесом. З точки зору філософського аналізу, цифрові податкові платформи є не нейтральними інструментами адміністрування, а акторами соціальної реальності, здатними впливати на структуру влади, норми соціальної справедливості та розподіл відповідальності в суспільстві. Феноменологічний підхід дозволяє осмислити цифровізацію як досвід, що переживається учасниками системи – громадянами, податковими службовцями та бізнес-структурами. Ця взаємодія формує нові смисли та уявлення про прозорість, ефективність і легітимність державного управління. Податкова цифровізація стає простором, де технологія і соціум формують реальність, в якій алгоритми автоматизованого контролю одночасно забезпечують ефективність і ставлять етичні та антро-

пологічні виклики. Технологічна трансформація податкових процесів відкриває можливості для більшої точності та швидкості адміністрування, проте вона також актуалізує питання алгоритмічної справедливості, приватності та ризиків концентрації влади у цифрових середовищах. З філософської перспективи, цифровізація податкової системи може бути розглянута як складний соціальний акт, у якому переплітаються технічні інновації, політичні інтереси та культурні уявлення про добробут і справедливість. Таким чином, цифровізація податкової системи є не лише інструментом модернізації управління, а й феноменом, що трансформує соціальні структури, відносини довіри, моральні уявлення і спосіб взаємодії людини з державними інституціями. Цей підхід дозволяє концептуалізувати податкову цифровізацію як явище, що одночасно технологічне, соціальне та філософське, відкриваючи нові горизонти для дослідження її впливу на сталий розвиток суспільства [14].

2. Вплив цифрових податкових технологій на формування нових моделей взаємодії між державою, громадянами та бізнесом у контексті сталого розвитку. Цифрові податкові технології суттєво змінюють природу взаємодії між державою, громадянами та бізнесом, трансформуючи її з лінійної, адміністративно-орієнтованої моделі у динамічну, мережеву форму соціальної взаємодії. З точки зору соціально-філософського аналізу, ці технології виступають не лише інструментом обробки податкових даних, а й активними агентами, що формують нові смисли, норми та практики взаємодії у суспільстві. Філософський підхід дозволяє розглядати цифровізацію податків як процес, що трансформує традиційні уявлення про владу, відповідальність і довіру. Автоматизовані системи оподаткування забезпечують більшу прозорість і передбачуваність державних рішень, що сприяє зміцненню соціального договору між державою та громадянами. Водночас цифрові платформи створюють простір для участі бізнесу в адмініструванні та контролі фінансових потоків, підвищуючи ефективність і мінімізуючи конфлікти інтересів. У контексті сталого розвитку цифрові податкові технології дозволяють забезпечувати більш раціональний розподіл ресурсів, зменшувати ризики корупції та підвищувати відповідальність усіх учасників економічного процесу. З соціально-філософської точки зору, такі технології стають чинником формування нової культури взаємодії, де технологія і суспільство створюють умови для етичного, справедливого та прозорого управління. Таким чином, цифрові податкові технології не лише оптимізують адміністративні процеси, а й сприяють еволюції соціальних відносин, формуючи нові моделі взаємодії держави, громадян і бізнесу, що відповідають принципам сталого розвитку та соціальної відповідальності. Цифрові податкові технології суттєво змінюють природу взаємодії між державою, громадянами та бізнесом, трансформуючи її з лінійної, адміністративно-орієнтованої моделі у динамічну, мережеву форму соціальної взаємодії. З точки зору соціально-філософського аналізу, ці технології виступають не лише інструментом обробки податкових даних, а й активними агентами, що формують нові смисли, норми та практики взаємодії у суспільстві [9; 10].

3. Цифровізація податків як чинник трансформації соціальних відносин, справедливості, довіри та відповідальності. Цифровізація податкової системи виступає потужним чинником трансформації соціальних відносин, зокрема у сфері справедливості, довіри та відповідальності. З соціально-філософської перспективи, автоматизація податкових процесів та впровадження цифрових платформ формують новий контекст взаємодії держави, громадян і бізнесу, де алгоритми стають носіями соціальних норм і регулятором поведінки учасників економічного процесу. Соціальна справедливість у цифровому податковому середовищі перестає бути абстрактним ідеалом і набуває конкретного виміру через прозорі процедури оподаткування, контроль за доходами та ефективний розподіл ресурсів. Автоматизовані системи мінімізують суб'єктивний вплив чиновників і зменшують ризики корупції, що сприяє підвищенню довіри громадян до державних інститутів. Довіра стає не просто моральною категорією, а функціональним елементом цифрового суспільства, що визначає ефективність та легітимність податкової системи. Водночас цифровізація підвищує рівень відповідальності як державних органів, так і платників податків. Вона змінює уявлення про взаємні обов'язки та права, створюючи нові форми соціальної відповідальності, де кожен учасник системи усвідомлює свою роль у підтриманні стабільності та сталого розвитку. Соціально-філософське осмислення цього процесу дозволяє побачити цифровізацію як механізм не лише адміністративного управління, а й морального та культурного регулювання суспільства, що стимулює розвиток етичної самосвідомості та колективної відповідальності. Крім того, цифрові податкові технології відкривають нові горизонти для аналізу взаємозв'язку між технологією і соціумом: вони змінюють уявлення про владу, авторитет і легітимність, створюють умови для демократизації доступу до економічних ресурсів та формують етичні рамки, у яких реалізується суспільна взаємодія. Таким чином, цифровізація податків стає середовищем, де перетинаються економічні, соціальні та моральні виміри, сприяючи

побудові більш справедливого, прозорого і відповідального суспільства, що відповідає принципам сталого розвитку та соціальної гармонії. Цифровізація податкової системи виступає не лише технічним або адміністративним процесом, а глибинним соціально-технологічним феноменом, що трансформує сучасне суспільство на рівні влади, взаємодії та соціальної відповідальності. З соціально-філософської перспективи, цифрові податкові технології формують нові моделі взаємодії між державою, громадянами та бізнесом, забезпечують прозорість, підвищують довіру до інститутів і стимулюють формування етичної культури відповідальності. Автоматизовані алгоритми оподаткування мінімізують суб'єктивний вплив державних органів, зменшують ризики корупції та сприяють справедливому розподілу ресурсів, що є ключовим чинником сталого розвитку. Водночас вони відкривають нові виклики у сфері етики, приватності та алгоритмічної справедливості, нагадуючи про необхідність постійного соціально-філософського осмислення технологічних трансформацій [7].

Таким чином, цифровізація податкової системи є не лише інструментом модернізації управління, а й чинником соціальної трансформації, що перетворює уявлення про справедливість, відповідальність і довіру, створюючи умови для побудови більш прозорого, справедливого та сталого суспільства. Соціально-філософський аналіз цього явища дозволяє усвідомити глибокі зміни у структурі соціальних відносин та прогнозувати розвиток нових моделей управління.

4. Етичні, антропологічні та техно-філософські виміри автоматизованих алгоритмів оподаткування у цифрову епоху. Автоматизовані алгоритми оподаткування в умовах цифрової трансформації державного управління постають не лише як технологічні інструменти, а як складові соціальної реальності, що мають значний етичний, антропологічний та філософський вимір. З точки зору етики, такі алгоритми піднімають питання справедливості та відповідальності: як забезпечити рівні умови для всіх платників податків, уникнути алгоритмічної дискримінації та запобігти концентрації влади у цифрових системах. Антропологічний вимір дозволяє осмислити, як взаємодія людини з алгоритмами змінює її роль у соціальних і економічних процесах. Людина перестає бути лише суб'єктом адміністрування, а стає партнером у цифровому середовищі, де її поведінка аналізується, прогнозується і частково коригується алгоритмічними системами. Це породжує нові форми соціальної відповідальності, змінює уявлення про свободу, автономію та участь у державних процесах. З техно-філософської точки зору, алгоритми оподаткування можна розглядати як активних акторів соціальних змін, що формують нові моделі взаємодії між державою, громадянами і бізнесом. Вони створюють середовище, де технологія і суспільство взаємодіють, визначаючи етичні рамки поведінки, механізми контролю та правила відповідальності. Таким чином, автоматизовані алгоритми оподаткування у цифрову епоху стають не лише інструментами ефективного управління, а й чинником соціально-філософської трансформації, що формує нові моделі справедливості, довіри та відповідальності. Осмислення цих вимірів дозволяє зрозуміти, як цифровізація податкової системи впливає на соціальну структуру, моральні норми та спосіб взаємодії людини з державою. Цифровізація податкової системи є багатовимірним соціально-технологічним феноменом, який трансформує взаємодію держави, громадян і бізнесу, створюючи нові моделі управління та соціальної взаємодії. З соціально-філософської точки зору, цифрові податкові технології не лише підвищують ефективність адміністрування і прозорість процедур, а й формують нові уявлення про справедливість, довіру та відповідальність у суспільстві. Автоматизовані алгоритми оподаткування мінімізують суб'єктивний вплив чиновників, зменшують ризики корупції і сприяють раціональному розподілу ресурсів, одночасно порушуючи важливі етичні, антропологічні та соціальні питання. Ці технології стають чинником соціальної трансформації, що змінює роль людини у взаємодії з державою, формує нові механізми відповідальності та впливає на моральні та культурні норми суспільства. Завдяки соціально-філософському аналізу цифровізації податкових систем можна усвідомити, що вона виступає не лише інструментом модернізації управління, а й середовищем, де формуються етичні стандарти, соціальні норми і нові моделі державної легітимності. Вона відкриває перспективи для побудови більш прозорого, справедливого та сталого суспільства, де технологія й соціум взаємодіють, забезпечуючи довіру, відповідальність і гармонійний розвиток державних і громадянських інститутів [15].

Висновок та перспективи подальших наукових досліджень. Цифровізація податкової системи постає як багатовимірний соціально-технологічний феномен, що радикально трансформує взаємодію держави, громадян і бізнесу. З соціально-філософської перспективи, цифрові податкові технології формують нові моделі управління, впливають на соціальну справедливість, довіру та відповідальність, перетворюючи алгоритми оподаткування на активних акторів суспільних процесів. Вони мінімізують суб'єктивний вплив чиновників, зменшують ризики корупції та сприяють більш прозорому розподілу ресурсів,

водночас актуалізуючи важливі етичні, антропологічні та культурні виклики. Філософський аналіз дозволяє усвідомити, що цифровізація податкових процесів не є лише технічною модернізацією управління, а чинником соціальної трансформації, що змінює моральні та культурні норми, роль людини у взаємодії з державою та форму легітимності державних інститутів. Ця технологія створює нові горизонти для розвитку соціальної відповідальності, етичної самосвідомості та формування довіри в суспільстві. Перспективи подальших наукових досліджень у цій галузі з точки зору філософії охоплюють кілька ключових напрямів: 1. Етичний та правовий аналіз цифрових алгоритмів оподаткування, зокрема питання алгоритмічної справедливості, приватності та контролю за даними. 2. Антропологічні та соціологічні аспекти взаємодії людини з цифровими податковими системами, що дозволяють дослідити зміни ролі людини у державних процесах та нові моделі соціальної відповідальності. 3. Трансформація понять влади, легітимності та довіри в цифровому суспільстві, де технологія стає активним учасником соціальних відносин. 4. Філософія сталого розвитку у контексті цифровізації податків, що дозволяє оцінювати вплив технологій на ефективність розподілу ресурсів та формування етичних економічних моделей.

Література

1. Bell D. The coming of post-industrial society: a venture in social forecasting. N.Y. : Basic books, 1973. 507 s.
2. Габермас Ю. Залучення іншого : студії з політичної теорії / пер. з нім.: А. Дахній. Львів : Астролябія, 2005. 416 с.
3. Габермас Ю. Структурна трансформація публічної сфери / Ю. Габермас; пер. з нім. Київ.: Основи, 2004. 320 с.
4. Гуссерль Е. Ідеї до чистої феноменології та феноменологічної філософії* / Е. Гуссерль; пер. з нім. Київ.: Основи, 2005. 368 с.
5. Гуссерль Е. Криза європейських наук та трансцендентальна феноменологія / Е. Гуссерль; пер. з нім. Київ.: Основи, 2006.400 с.
6. Fountaine D. Innovation in Digital Technologies: From Idea to Implementation / D. Fountaine. New York: Springer, 2015. 320 p.
7. Jonas H. The Imperative of Responsibility: In Search of an Ethics for the Technological Age / H. Jonas; translated from German by H. Ehrlich. Chicago: University of Chicago Press, 1984. 255 p.
8. Кант І. Критика практичного розуму / І. Кант; пер. з нім. Київ.: Основи, 2003. 320 с.
9. Кант І. Пролегомени до кожної майбутньої метафізики, яка може постати як наука / І. Кант; пер. з нім. Київ.: Основи, 2005. 256 с.
10. Castells M. The Power of Identity. United Kingdom: Blackwell Publisher, 1997. 461 s.
11. Castells M. End of Millennium. United Kingdom: Blackwell Publishers, 1998. 418 s.
12. Latour B. Reassembling the Social : An Introduction to Actor-Network-Theory. USA : Oxford University Press, 2005. 304 s.
13. Sen A. Development as Freedom / A. Sen. New York: Alfred A. Knopf, 1999. 384 p.
14. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. USA: Crown Business, 2016. 192 s.
15. Shoshana Z. The Age of Surveillance Capitalism. USA: Public Affairs, 2019. 704 s.

Анотація

Бурашнікова О. С. **Феномен цифровізації податкової системи як чинник сталого розвитку: соціально-філософський аналіз.** – Стаття.

У статті досліджується феномен цифровізації податкової системи як чинника сталого розвитку з точки зору соціально-філософського аналізу. Мета статті – концептуалізація феномена цифровізації податкової системи як чинник сталого розвитку з точки зору соціально-філософського аналізу. Результати дослідження. Концептуалізовано цифровізацію податкової системи як феномен соціальної та технологічної трансформації управління. Проаналізовано вплив цифрових податкових технологій на формування нових моделей взаємодії між державою, громадянами та бізнесом у контексті сталого розвитку. Розглянуто цифровізацію податків як чинник перетворення соціальної справедливості, довіри та відповідальності у суспільстві. Дослідженл етичні, антропологічні та техно-філософські виміри автоматизованих алгоритмів оподаткування, включно з ризиками алгоритмічної дискримінації та контролю над даними. Розглянуто трансформаційні процеси, які цифрові податкові технології зумовлюють у взаємодії держави, громадян і бізнесу, впливають на соціальну справедливість, довіру та відповідальність. Особлива увага приділяється етичним, антропологічним та техно-філософським аспектам автоматизованих алгоритмів оподаткування. Проаналізовано, як цифровізація сприяє підвищенню прозорості, мінімізації ризиків корупції та формуванню нових моделей соціальної взаємодії у контексті сталого розвитку. Цифровізація податкової системи постає як багатовимірний соціально-технологічний феномен, що радикально трансформує взаємодію держави, громадян і бізнесу. З соціально-філософської перспективи, цифрові податкові технології формують нові моделі управління, впливають на соціальну справедливість, довіру та відповідальність, перетворюючи алгоритми оподаткування на активних акторів суспільних процесів. Висновок. Цифровізація податкової системи відкриває широкий простір для міждисциплінарних досліджень, що поєднують філософське осмислення, соціально-економічний аналіз та етичну рефлексію. Це сприятиме розумінню того, як цифрові технології можуть служити інструментом побудови більш прозорого, справедливого та сталого суспільства у майбутньому.

Ключові слова: цифровізація податків, цифрові податкові технології, філософія сталого розвитку, соціальна справедливість, довіра, відповідальність, автоматизація.

Summary

Burashnikova O. S. **The phenomenon of tax system digitization as a factor of sustainable development: a socio-philosophical analysis.** – Article.

The article examines the phenomenon of digitalization of the tax system as a factor of sustainable development from the point of view of socio-philosophical analysis. The purpose of the article is to conceptualize the phenomenon of digitalization of the tax system as a factor of sustainable development from the point of view of socio-philosophical analysis. Research results. The digitization of the tax system is conceptualized as a phenomenon of social and technological transformation of management. The impact of digital tax technologies on the formation of new models of interaction between the state, citizens, and business in the context of sustainable development is analyzed. The digitalization of taxes is considered as a factor in the transformation of social justice, trust, and responsibility in society. The ethical, anthropological, and techno-philosophical dimensions of automated taxation algorithms are explored, including the risks of algorithmic discrimination and data control. The transformational processes that digital tax technologies cause in the interaction between the state, citizens, and businesses, affecting social justice, trust, and responsibility, are considered. Particular attention is paid to the ethical, anthropological, and techno-philosophical aspects of automated taxation algorithms. The analysis examines how digitalization contributes to increasing transparency, minimizing corruption risks, and forming new models of social interaction in the context of sustainable development. The digitalization of the tax system emerges as a multidimensional socio-technological phenomenon that radically transforms the interaction between the state, citizens, and business. From a socio-philosophical perspective, digital tax technologies are shaping new models of governance, influencing social justice, trust, and responsibility, and transforming taxation algorithms into active actors in social processes. Conclusion. The digitization of the tax system opens up a wide space for interdisciplinary research combining philosophical reflection, socio-economic analysis, and ethical reflection. This will contribute to understanding how digital technologies can serve as a tool for building a more transparent, fair, and sustainable society in the future.

Key words: tax digitalization, digital tax technologies, philosophy of sustainable development, social justice, trust, responsibility.

Дата надходження статті: 14.08.2025
Дата прийняття статті: 26.08.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 1.316.3:[008:32]
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.3

З. С. Вихованець
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-1653-5873
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри іноземних мов з курсом латинської мови та медичної термінології
Вінницького національного медичного університету імені М. П. Пирогова

СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ ФЕНОМЕН ТИПОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЇ В КОНТЕКСТІ БУТТЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛЬНОТИ

Постановка проблеми. Збройний напад на територію суверенної Української держави 24 лютого 2022 р. кардинально змінює геополітичний ландшафт політичної мапи світу. Воєнна перебудова щосекундної діяльності людини в умовах збройного протистояння призводить до нового осмислення соціального життя – складається ситуація неповторного історичного драматизму, в умовах якого феномен громадської думки під впливом терористичної агресії набуває характеру специфічного інформаційно-символічного спілкування. Варто відзначити, що першочергові інтелектуальні студії аналізу можливостей реалізації творчого потенціалу діючої особистості визначаються не стільки засадами, причинами або зв'язками соціокультурного буття, скільки нестандартними способами пояснення складних життєвих ситуацій та новітньою методикою прогнозування майбутніх шляхів геополітичного калейдоскопу суспільних перетворень. Збереження Україною державницького суверенітету, повоєнна відбудова європейської міцної країни, а також визначення базовою цінністю державотворчих процесів життя та заможність її громадян – набуває сьогодні значущості суспільної мрії, особливо, якщо це стосується ідеалів миру й добробуту. Миттєва реакція суспільства на кризові явища воєнного стану суттєво відрізняється від науково-прийнятого методу соціокультурного підходу як творчості. До процесу дослідження об'єктивного характеру механізмів функціонування соціальної дії та можливих стратегічних доктрин процесу державотворення, додається аналіз емоційного стану довіри громадян до омріяних символів заради вирішення щоденних проблем у життєдіяльності суверенного індивіда. Розбіжність між втіленою у суспільній думці мрією-символом і реальною ситуацією трагічного буття зумовлює нові критичні зміни у конституції соціально-діючої особи, яка складається з духа, самого повсякденного життя/виживання та його принципової громадянської позиції – саме такий підхід формує постсучасну типологію соціальної дії. Зазначені константи виконують особливу онтологічну функцію: дух уособлює собою найближчу мету екзистенції самореалізації, вітальний рівень тілесного буття та світ внутрішнього усвідомлення особистісного «Я» визначають спосіб існування мрійно-символічного духовного світу. Структура такого життєвого простору несе в собі суспільно-історичний сенс, тому колективне «Я» стає обов'язковою складовою для розуміння існування людини у різних історичних епохах і культурах.

У період гострої соціальної кризи людське життя набуває трагічного змісту, критично зростає прагнення відчути сенс свого існування та змістовне наповнення суспільної реальності даного історичного періоду, яке, своєю чергою, спирається на традиції та історичний досвід життєбудівництва певної етнонаціональної спільноти. Природний потенціал постнекласичної типології соціальної дії формує своєрідну просторово-часову основу, яка актуалізується завдяки наскрізним утворенням етноментального духу нових смислових координат та забезпечує стратегію практичних життєвих звершень суб'єкта соціальних відносин. Саме у такі моменти історичних катастроф формується стійкій соціальний механізм духовно-ціннісного потенціалу обороноздатності країни, який уособлює собою певний спосіб реалізації системної взаємодії нормативно-правового та воєнного регулювання в країні з метою захисту свого державницького суверенітету. Ба більше, споконвічна проблема: «захисту суспільних ціннісних устоїв» виникає кожний раз у повсякденних практиках: «коли прагнуть підкреслити думку, що перехід від обговорення до рішення включає в себе суверенний акт, який не зможе знищити ніякій раціональний розрахунок, ніяка божественна математика, ніякій принцип достатньої підстави. Водночас з тим, як Свобідна Воля приймає рішення втягнутися або ні у будь-яке окреме дійство, вона визначає (кожний раз і саме для даного особливого випадку) порядок першості серед своїх радників» [11, с. 311], – як бачимо, підтримка традиційно прийнятих способів організації колективної взаємодії в умовах демократичного устрою суспільних інституцій забезпечується, виключно, правом вільного волевиявлення суверенного індивіду.

© З. С. Вихованець, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Отже, природну властивість прагнення соціального порядку в життєвому світі людини створює процедура пластичної видозміни ідеальної типології соціальної дії, яка має історично-темпоральний характер свого існування та проявляється в різноманітних організаційних формах соціальної структури. Способом органічного поєднання соціокультурних, духовно-символічних і господарсько-економічних надбань у процесі життєдіяльності етнонаціональної спільноти, особливо у періоди воєнних станів, стає процес концептуалізації ціннісно-смислового виміру діяльності людини, яка: «розкриває ту єдність екології, онтології і праксеології, що забезпечує тривке існування цивілізаційних систем» [4, с. 27]. Можемо стверджувати, що різноманітні форми збереження історичної пам'яті, соціальний досвід і мілітарні практики завжди виконували функцію запобіжника у спробах руйнації традиційно прийнятих способів організації колективної взаємодії та консолідації українського суспільства на основі тисячолітнього потенціалу духовно-ціннісних надбань, тому безперечно актуальною залишається проблематика суспільно-історичної динаміки змін і формування демократичних форм устрою соціального життя завдяки інтегративному феномену пластичної видозміни ідеальної конструкції самої соціальної дії.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Необхідно відмітити, що теоретико-методологічний аналіз концептуалізації природної взаємодії таких структурних складових суспільного буття: «соціальні практики у глобалізованому вимірі → мрії-символи духовного світу → етноментальна унікальність реалізації державницького суверенітету» є комплексно представленим у творах таких вітчизняних науковців, як О. Бочковський, Я. Грицак, А. Єрмоленко, С. Кримський, В. Лях, М. Попович, М. Степико, В. Шевчук, Н. Яковенко та багатьох ін., що підкреслює актуальне значення сучасного діяльнісного підходу в опануванні проблем зазначеної тематиці соціально-філософського знання. Так само, варто відзначити праці таких відомих західних мислителів, які були присвячені аналізу онтологічних засад існування соціальної реальності та ціннісно-смисловим принципам життєдіяльності людини – це твори А. Бадью, М. Вебера, В. Віндельбанда, Е. Дюркгейма, Н. Лумана, Ф. Ніцше, Г. Ріккерта, приміром, на думку Ю. Габермаса: «лише проблематизуюча сила критичного досвіду відокремлює підґрунтя життєвого світу від його знання, яке лежить на передньому плані. При цьому й сам досвід відокремлюється відповідно з практичними формами спілкування від того, що існує у світі речей і подій, осіб та історій, в які вплетені особи. *Інструментальний світ* та зв'язки обставин конституюються в маніпулятивних стосунках з речами та подіями» [2, с. 315]. Зокрема, поведінкові схеми суб'єкта соціальних відносин, включаючи розгляд їх нормативно-інституційних засад, представлені в роботах П. Бурдьє, Ю. Габермаса, Е. Гуссерля, Р. Емерсона, Т. Парсонса, Дж. Хоманса, А. Щютца, а також у розвідках таких вітчизняних дослідників, як Ю. Бауман, М. Бойченко, В. Додонова, А. Лактіонова, Пролеєв С. та багатьох ін. Наступне показове відношення до актуального змісту означеної проблематики стає думка видатного вітчизняного філософа С. Кримського про те, що: «діяльність людини має матеріальний, предметний та потенційний аспекти. Перший з них характеризує предметно-змінюючу активність, здатність людини бути причиною змін у світі, а другий – розкривається певними потенціалами. До них належать: потенціал інтенціональності, шо визначається мірою залученості до духу та самодіяльності; потенціал екстенсивності, що міряється простором чи сферою випробування різних можливостей дії та потенціал орієнтації, що характеризується цілепокладанням, смисловизначеністю взагалі» [4, с. 49].

Метою даної публікації є дослідницька спроба запропонувати комплексний соціально-філософський аналіз природних властивостей та суспільно-історичної динаміки змін ідеальної типології соціальної дії у контексті аксіологічного виміру етнонаціонального буття людини, відповідно, було сформовано перелік поставлених завдань зазначеної розвідки: 1) проаналізувати процес суспільно-історичної динаміки формування демократичних принципів устрою соціального буття етнонаціональної спільноти завдяки діяльнісному феномену змін ідеальної типології соціальної дії; 2) окреслити специфіку розуміння ідеальної конструкції соціальної дії в межах філософії теїзму як способу концептуалізації цілісного буття людини та соціального порядку; 3) здійснити культурно-семантичний аналіз процедури наповнення змістом таких базових понять: інтегративний феномен ідеальної конструкції соціальної дії, етноментальна унікальність державотворчого процесу, особливості філософського теїзму як основи формування цілісного соціуму глобалізованого світу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одразу зазначимо, що логіка визначення базових понять у сучасному соціально-філософському дискурсі, зокрема, й феномен постсучасної типології соціальної дії пропонується розпочати з метафізичного підходу до розуміння й освоєння людиною процесів перетворення у світі. Особливості семантики понять етносу та нації порівняно із загальновживаним значенням цих термінів проявля-

ється на рівні лексичного значення та криється в специфічному прояві полісемії, а також у прагматичному аспекті історичних форм суспільного устрою, специфіку якого й визначає інтегративний феномен ідеальної конструкції соціальної дії: «соціальна дія є основним способом функціонування соціальної раціональності. Навколо одиничного акту соціальної дії, як навколо ядра, обертається, в кінцевому рахунку, все багатство соціального, включаючи раціонально організовані інститути соціального порядку» [3, с. 200]. Варто зазначити, що кожний тип соціальної раціональності в сучасному соціально-філософському дискурсі наділений специфічними рисами, має пластичний характер і здатний змінювати своє смислове навантаження в залежності від особливостей етноментального середовища певного історичного періоду.

Отож універсальний характер критеріїв диспозиції раціональність/ірраціональність дотепер залишається відкритою темою для міждисциплінарного методологічного семінару фахівців – це підтверджує позицію розширення значення типів постнекласичного дискурсу соціальної раціональності та відокремлення її від категоріальної науковості, як пошуку «істинного знання» у межах об'єктивних закономірностей. Втім єдино-незмінним фактором, який об'єднує багатовекторність такого селекційного підходу в ідеальну типологічну конструкцію, залишається роль і вплив самої діючої особистості. Необхідно звернути увагу на той факт, що в умовах цифрових пріоритетів глобалізованого світу активно розгортається процедура заміщення поняття абстрактного індивіда на концепт «соціального суб'єкта діяльності». Особливо зараз, кожна діюча особа вільно може опанувати наявний технологічний інструментарій мережевого сервісу, щоб бути діяльнісно включеним у розгалужену структуру державно-політичних відносин і свідомо займати активну громадянську позицію з їх формування, звертаючись до історично закріпленого духовно-ціннісного потенціалу своєї етнонаціональної спільноти. Ідеї «тактичного» рівня регулювання зазначених процесів було представлено у такому міркуванні: «теоретична раціональність політичного передбачає створення світу ідеалізованих сутностей; на противага їй прагматична раціональність орієнтується на конкретні особливості наявного суспільства та обставини його існування. Теорія бере до уваги сутність речей; прагматичний розум враховує передусім *реальний потенціал сил,* які утворюють соціальну дійсність і взаємодію в ній» [7, с. 303], – тобто, такий своєрідний вид політичної прагматики надає можливість дієвцю раціонально оцінити історичні умови та стан структури суспільства, основних суб'єктів політичного життя і т. д., що забезпечить формування певної стратегії дій на визначений період. Натомість, унікальність державотворчого процесу, як такого, не може бути обмежена, виключно, політичною прагматикою, він може повноцінно відбуватися тільки з урахуванням гносеологічного аспекту різноманіття типології раціональностей, виокремлення історичної специфіки соціального типу раціональності у ситуації поєднання її теоретичних і прагматичних способів реалізації.

Загалом, на фоні стрімких соціально-економічних проривів у поступі світового господарства спостерігається широке розширення кола теоретико-методологічних підходів у дослідженні феноменальних можливостей теорії соціальної дії, яка формувалася протягом всієї історії розвитку філософської думки, починаючи з античних часів й до періоду ситуації глобальних змін суспільного буття після сучасності. Проте на думку М. Вебера суспільство в цілому або будь-які форми колективної взаємодії не можуть бути суб'єктами соціальної дії, зазначену функцію виконують тільки окремі індивіди – таке своєрідне розуміння та однозначність студійної позиції вченого викликала у подальшому науковому дискурсі цілу низку критико-методологічних дискусій між найбільш провідними інтелектуалами останніх двох століть історії гуманітарних досліджень. Зацікавленість М. Вебером теорією соціальної дії в кінці XIX – початку XX ст. є абсолютно виправданою у зв'язку з тим, що на той момент спостерігається бурхливе зростання наукових розробок у сфері ефективного вирішення економічних проблем і дослідження антропологів соціокультурних принципів розвитку на прикладі первісних суспільств. Ба більше, в контекст соціологічних теорій активно починають просочуватися дослідницькі студії соціальних антропологів і, відповідно, розширюється термінологія соціальних інститутів, а також ідеї економістів стосовно дослідження діяльності окремого індивіда, його мотиваційна позиція у підприємницькій діяльності, ефективні методи зацікавлення та стимулювання праці тощо. Причому концепція класової нерівності вже перестає займати центральне положення в системі обґрунтування соціальних перетворень.

У контексті зазначеного діяльнісного підходу, необхідно звернути увагу на тезу про те, що саме ціннісно-раціональний тип соціальної дії спрямовується на досягнення тієї або іншої мети, виходячи з індивідуального рівня реалізації, причому в основі певного рішення завжди є присутньою прихована ціннісна установка, яка була сформована довготривалим соціокультурним впливом відповідної етнонаціональної спільноти. Суверенний індивід глобалізованого світу має можливість як онлайн, так й офлайн отримати доступ до будь-

яких існуючих у цьому світі видів ціннісних систем, культур, релігій тощо. Він самостійно може обирати, яких саме принципів, правил і норм закону бажає дотримуватися та якими засобами реалізації своїх особистісних прагнень користуватися, але так чи інакше йому прийдеться спочатку зорієнтуватися_на традиційно-прийняті норми свого етноментального простору в його діяльнісному вияві, тобто відбувається процес поступового переходу функцій етногенезу на творчі принципи існування цілісного соціуму. Отож формування національного духовно-ціннісного потенціалу відбувається протягом тисячоліть, залежить від екосередовища, яке визначає природні умови праці, від специфічних соціокультурних і господарсько-економічних можливостей розвитку певного народу, який у процесі діяльнісного освоєння свого життєвого простору історично набуває свої ментально-семантичні особливості.

Аналізуючи історіографію дослідження ідеальної типології соціальної дії М. Вебера, можна спостерігати процес цивілізаційного закріплення принципів сталого соціального порядку завдяки історично сформованим ціннісно-нормативним структурам суспільного буття. Своєю чергою, фундамент такого порядку створює конструкція певних соціальних інституцій, яка уособлює собою комплекс соціально-економічних і нормативно-правових взаємовідносин зафіксованих у соціокультурному просторі етнонаціональної спільноти. Мова йде про те, що окремі складові соціального порядку сформовані на основі здійснення певних соціальних дій, кожна з яких включає в себе: по-перше, звичаї, принципи та норми соціальної поведінки, які є базовими соціокультурними засадами; по-друге, мотивацію та уявлення дієвця, який обирає і використовує відповідний комплекс таких програм у соціальних практиках реалізації свого повсякденного життєзабезпечення. По-суті, етноментальний рівень соціокультурних норм формується колективними зусиллями генетично-спорідненої цілісної спільноти людей на території свого природнього ареалу століттями та забезпечує формування невід'ємної сутності сучасної людини – її національної ідентичності: «етноментальність виникла та існує завдяки різноманіттю самої природи й досвід кожного етносу що до всебічного опанування «свого» природного ареалу є для людства безцінним. Так що, з одного боку, виборюючи етнічне розмаїття, людство виборює духовність як запоруку його виживання взагалі. З іншого боку, постійно відтворюючи свій менталітет, кожний етнос виконує духовно-гомеостазову функцію не тільки по відношенню до себе, а й по відношенню до всього людства» [9, с. 58], – тому порушення соціального порядку безпосередньо пов'язане зі світоглядними та мотиваційними чинниками у поведінці діючої особистості.

Своєю чергою, Г. Ріккерт наполягає на думці, що розгортаючи аналіз поняття світу як такого, з'ясовується, що це поняття складається не з суб'єкту й об'єкту, а з трьох таких царин як діяльність, цінності та смисл. Причому діяльність є цариною розгалуженої системи об'єктивного наукового знання, до нього ж він відносить й оціночні висновки суб'єкта, тому безпосередньо: «філософія починається там, де починаються проблеми цінностей» [14, с. 463]. Ба більше, сфера моралі не може бути системно-структурованою, так як вона формується на фрагментарних концептуальних схемах, складові якої за відсутності контексту втрачають будь-яке значення. На думку Е. Макінтайра у нас є лише примарний симулякр моралі, причому постійно відбувається багатогранний процес змін в її ключових проявах. Він звертає увагу на той факт, що ми здебільшого втратили як теоретичне, так і практичне розуміння моралі: класичне уявлення про універсальний моральний кодекс, який був би прийнятним у вигляді беззаперечної єдиної цінності для всіх представників певної спільноти, розпадається на безліч етичних симулякрів, що призводить до поступової заміни моральної регуляції на більш ефективні нормативно-правові засоби суспільної організації. Мусимо підтвердити, що за дію хтось завжди повинен відповідати: «суб'єкт має бути спроможним дати раціональне пояснення своїй дії. Якщо ми спостерігаємо явно цілеспрямовану дію людини, проте не знаходимо їй розумного пояснення, ми перебуваємо у безвиході, як розумово, так і практично. Ми не знаємо, як на це реагувати... Таке стається коли ми потрапляємо в чужорідну культуру або навіть в чужорідну спільноту в межах власної культури...» [6, с. 310]. Власне, у повсякденних практиках своїх життєвих турбот діюча особа не завжди обирає максимально раціональний шлях досягнення визначених цілей, вона часто здійснює свою діяльність під впливом емоційного стану, соціальних статусних можливостей і культурно-ціннісних мотивацій. Відповідно, звертаючись до змісту цілераціонального типу дії М. Вебера, можемо спостерігати процес формування своєрідного ідеального конструкту в розумінні раціональної складової мотиваційного виміру соціальної дії. Наразі відомою тезою протестантської етики є положення про те, що чим успішніша діяльність людини протягом життя, тим більшими в неї є шанси на спасіння. На основі цього з'являється можливість виникнення етично-раціональної регламентації життя пов'язаної з технічними та економічними раціоналізмом.

Отже, смислова трансформація класичної ідеї соціальної дії М. Вебера в обґрунтовану теорію

раціональної комунікативної дії у межах сучасного постмодерністського проєкту забезпечує не стільки розуміння діяльнісної природи людини, скільки оволодіння дією так само, як і об'єктивним світом предметних, актуальних і потенційних речей. Основу такого соціального порядку створює ідеальна типологія соціальної дії, яка має історичний характер свого формування і проявляється в різних соціальних структурах. Звідси випливає ідея поєднання соціально-економічного та духовно-культурного проєктів формування життєдіяльності суспільства, а процес їх реалізації та спосіб органічного поєднання забезпечує механізм концептуалізації цілісного людського буття та соціального порядку, тому вже сьогодні відбувається процедура заміщення поняття абстрактного індивіда концептом «соціального суб'єкта діяльності». Такий суб'єкт є включеним у розгалужену мережу суспільних відносин і проводить активну громадянську політику з її формування на засадах історично сформованого духовно-ціннісного потенціалу. По-суті, виправданість моральних норм залежить від їхньої здатності сприяти оптимальному розвиткові, добробуту й зводити до мінімуму патологічні прояви, але ж у процесі практичної реалізації завдань повсякденного життя: «більшість людей хитаються між різними системами цінностей і тому ніколи повністю не розвиваються в тому чи іншому напрямку. Їм не властиві а не великі чесноти. Ані великі хиби. Як це прекрасно висловив Ібсен у «Пер Гюнті». Вони схожі на стерту монету. У людини немає самості, немає ідентичності, і вона боїться зробити собі це відкриття» [10, с. 188].

Застосувавши дослідження типології соціальної дії М. Вебера, можна здійснити аналіз механізму сталого соціального порядку завдяки ціннісно-нормативним структурам, які були сформовані в культурі суспільства. Зауважимо, що терміни нація та національність розглядаються одними з перших Ф.Й. Нойманом та Ал. Кірхгофом, причому ними не було визначено жодного об'єктивно-однозначного критерію народу, тобто «народ» є чимось істотно суб'єктивним, виявом певного змісту свідомості. Умовним засновником націології можна вважати Й.Г. Гердера, коли він наприкінці XVIII ст. передбачив майбутнє значення такого історичного чинника, як розуміння нації у Європі, на його думку нація – це природній орган, а держава «штучний витвір». Український соціокультурний простір включає в себе складну конфігурацію поєднання ціннісно-раціональних дій, чим саме забезпечує формування характерних рис національної традиції побудови соціального процесу життєдіяльності: «модерні нації розвинулися впродовж останніх майже двох століть із народів, що утворились протягом кількканадцяти попередніх століть. Модерна нація – кінцевий вияв новітнього культурно-історичного процесу. Народ – це давній витвір не лише історичного, а й природнього процесу, вихідними моментами якого були розпорошені племена, поріднені кров'ю, тобто спільним походженням. Територія, як спільна батьківщина, об'єднувала народи. Історія моделювала їхню душу, тобто свідомість власної відрубності та самобутності. Модерна нація – витвір цієї національної свідомості та волі до незалежного існування» [1, с. 117]. Отож наша авторська позиція полягає у тому, що саме державний устрій країни є вищою організаційною формою інтегративного феномену соціальної дії, як основного способу функціонування соціальної раціональності на засадах етноментальних принципів сумісної діяльності суверенних індивідів епохи після сучасності.

Своєю чергою, філософський контекст теорії соціальної дії, на відміну від психологічного емоційно-оціночного вимірювання поведінки людини, а також од соціологічного аналізу потреб, мотивів і т. п. соціального діяча, вирізняється тим, що: «навколо одиничного акту соціальної дії, як навколо ядра, обертається, в кінцевому рахунку, все багатство соціального, включаючи раціонально організовані інститути соціального порядку... Саме аналіз соціальної дії дозволяє виокремити об'єктивні та суб'єктивні компоненти індивідуальної поведінки (мікрорівень), суспільного устрою (макрорівень), а також самої соціальної теорії» [3, с. 201]. Певна структура координат соціальної дії завжди має суб'єктивний характер, бо сукупність таких елементів як засоби, цілі, відповідні історичні умови суспільного ладу та соціально-економічного устрою є елементами свідомості самого діяча – всі вони підпорядковані нормативній орієнтації та спрямовані бути реалізованими у майбутньому, тільки так вони зможуть стати об'єктами спостереження. У даному контексті своєрідна спроба Т. Парсонса методологічно поєднати суб'єктивістську позицію М. Вебера й об'єктивістську альтернативу аналізу соціальної дії Е. Дюркгейма, по-суті, закінчилася перевагою другого підходу, а також появою ряду недоліків «соціології без людини». Реакцією вже на виникнення подібних методологічних відмінностей у підходах Т. Парсонса стає системне оформлення ідей А. Щютца про існування соціальної структури, як результату взаємодії діючих осіб, а також думок Е. Гуссерля про «життєвий світ» і «природні настанови» людського досвіду в єдину теорію феноменологічної соціології. Основні підвалини якої забезпечує та сама світоглядно-смислова опінія про те, що соціальний світ є витвором нашої свідомості.

Отож, формулюючи проміжні висновки, можемо звернутися до колективної думки вітчизняних фахівців: «якщо для Вебера лише цілеспрямовані, осмислені дії можуть стати предметом наукового аналізу..., то для Щютца – в основах феноменологічної соціології лежить, передусім, поняття суб'єктивного значення дії, особистого смислу. Саме це розуміння діючою особою залежності мотивів та цілей від її біографічно визначеної ситуації має на увазі суспільствознавець, коли говорить про суб'єктивне значення. Строго кажучи, лише діюча особа знає, що робити і чому вона це робить» [8, с. 51]. Між іншим, слід зазначити, ще одну своєрідно-інтелектуальну спробу «повернення людини до соціології», а також, використовуючи різноманітні приклади прийняття ефективних рішень діючою особою для отримання найбільш корисного результату для себе, вони формулюють універсальний «закон вигоди», як принципову позицію соціальної поведінки людини незалежно від суспільно-історичного часу та нормативно-правових умов. Отож «теорії соціальної дії заплутуються в об'єктивностях та суб'єктивностях, не в змозі їх логічно сумістити; відтак позитивний бік теорій соціальної дії перетворюється в її недолік» [8, с. 52], – погоджуючись, в принципі, з таким методологічним «відчаєм», мусимо зазначити, що іншої перспективи з'ясувати проблематику соціальної поведінки суверенного індивіда у мозаїці суспільного буття неможливо, тому теоретико-методологічні колізії диссенсусного змісту комунікативного процесу епохи після сучасності та пошук шляхів смислів сумісності є темою окремої дослідницької уваги.

Продовжуючи соціально-філософський аналіз ідеї А. Шюца про «смисловий стрибок» на прикладі переходу од релігійного досвіду до щоденних практик повсякденності, можемо підкреслити необхідність як раціональної, так й емоційної перебудови людини при переході з однієї до іншої замкнутої системи значень. До того ж нам хотілося б звернути увагу на узгоджену більшістю дослідників конституцію діючої особистості, яка є основою класифікації ідеальної типології соціальної дії та складається з духу, життєвої сили та морально-етичних принципів суверенного індивіда. Зазначені константи мають особливе онтологічне значення: дух уособлює собою найближчу мету екзистенції самореалізації, вітальний рівень тілесної будови та внутрішнє емоційне «Я» визначають спосіб буття духу, а потенціал морально-етичних цінностей утворює свого роду просторово-часову основу, актуалізуючи завдяки наскрізним утворенням духу нові смислові звершення етнонаціональних процесів. Отож структура такого соціально-культурного простору несе в собі суспільно-історичний сенс, тому колективне «Я» стає обов'язковою складовою для розуміння існування людини у різних історичних епохах і культурах. У такому контексті: «суттєво важливі культурні зразки, тобто комплекси значення, вони можуть породжуватися та зберігатися у якості доступних ресурсів для дії в інших системах лише у тому випадку, якщо мають місце процеси дії, що спрямовані, головним чином, на створення чи збереження таких зразків» [13, с. 698], – тому саме філософський теїзм завдяки своїм формам існування забезпечує відтворення базових цінностей культурно-релігійного характеру. Ба більше, епістемологічне обґрунтування філософії теїзму можемо спостерігати у працях таких дослідників різних історичних періодів, як Августин Блаженний, В. Зеньковський, П. Юркевич, приміром, П. Ліницький вважав, що філософія є особливою формою самоусвідомлення людського духу та вінцем розвитку національної культури. На його думку, зважаючи на те, які філософські традиції розвиваються у межах певної національної культури, можна судити про особливості світосприймання і світорозуміння певної нації, а саме такий підхід і створює умови легітимації філософії теїзму [5].

Відразу зазначимо, що розуміння «філософського теїзму» завжди має характер філософської концептуалізації, яка здійснюється на засадах певної соціально-релігійної традиції й має конкретний культурно-семантичний вимір. У контексті проблематики нашого дослідження, можемо стверджувати, що феномен соціальної дії в конструкціях філософського теїзму уособлює собою унікальне поєднання центральних ідей християнської православної традиції та базових принципів європейської філософської думки. Європейська культурна традиція на будь-якому історичному етапі свого розвитку постійно ототожнювала релігію з теїзмом, визнаючи пізнавальні та нормативні можливості філософії. Результатом такого поєднання стає ситуація поступової легітимізації філософського теїзму разом з процесом набуття християнською теологією наукового саморозуміння, тобто саме філософія починає виконувати функцію наукової рефлексії й саморефлексії у західній християнський теології. Ба більше, Т. Парсонс також визнає релігію базовим чинником, який формує основні ціннісні орієнтації у функціонуванні суспільних інституцій. З точки зору авторської позиції, ціннісні конструкції символічних значень філософського теїзму мають принципове значення у комунікаційних процесах соціальної взаємодії, вони формують глибинні засади у визначенні норм і правил людської поведінки, тобто здійснюють безпосередній вплив на дієві форми досягнення бажаних цілей суверенним індивідом у виборі певних альтернатив. Людина

у реальному житті кожного разу не може обирати максимально раціональний шлях реалізації своїх життєвих задумів, вона діє в умовах постійної вібрації свого емоційного стану, ситуативного впливу змін особистих можливостей різноманітного характеру та періодичного загострення соціально-політичної ситуації у кризові моменти історичного плину подій. Відповідно, звертаючись до цілераціонального типу дії М. Вебера, можемо стверджувати, що він надає нам теоретико-ідеальний конструкт для розуміння раціональної складової мотиваційного виміру соціальної дії, приміром, у системі поглядів такої конфесії християнства як протестантизм було сформовану тезу про те, що чим успішніша діяльність людини протягом життя, тим більшими стають її шанси на Спасіння. Відповідно з'являється можливість виникнення етично-раціональної регламентації життя тісно пов'язаної з технічними та економічними раціональними підходами [15].

Принагідно нагадаємо, що людина у концептуальних підходах філософського теїзму єдина в світі істота яка об'єднує собою тварну природу та буття Абсолюту. Ідея триєдиної структури людини у християнський теології набуває в системі соціальних відносин свого діяльнісно-практичного значення: відбувається концептуалізація цілісного образу людини. Ціннісно-символічний зміст філософського теїзму також проявляється на рівні лінгвістичного аналізу, він дозволяє конструювати не лише термінологічне розуміння, а й забезпечує формування такого категоріального апарату, який уможливлює охоплення цілісного світу у всезагальному значенні та надає можливості понятєвого узагальнення досвіду. Водночас, формуючи відчуття приналежності до такого способу бачення дійсності кожного окремого члена спільноти, адже: «категорії – це, головним чином, колективні уявлення» [12, с. 192], – тому, лише описаний за їх допомогою світ стає «своїм» світом, відображаючи саме той спосіб життя, у якому існують ті або інші етнонаціональні спільноти. Водночас сформовані у межах релігійних уявлень поняття безпосередньо стосуються й повсякденної регламентації життя суспільства, перетворюючи його не просто у певну сукупність індивідів, які проживають на певній території та ситуативно пов'язані спільними інтересами, а генерує ціннісно-смислове підґрунтя співжиття та призводить до формування цілісного соціуму. Такий підхід демонструє положення про те, що релігійне сприйняття завершує оформлення розуміння взаємодії людини і світу, розділяючи світ як природне довкілля, так і комунікаційний світ між людьми, який вибудовується завдяки інтегральному феномену соціальної дії.

Слід зазначити, що смислоутворюючий контекст соціальної дії є завжди спрямованим на досягнення тієї або іншої мети завдяки індивідуальному рівню реалізації, але в основі такого рішення знаходяться сформовані авторитетним зовнішнім впливом ціннісні настанови. В умовах демократичного суспільного устрою людина вільно може обирати яку саме ціннісну установку підтримати та самостійно визначити засоби досягнення бажаної мети, але при цьому цінність, як така, вже є сформованим поведінковим образом і представлена у культурно-нормативному житті суспільства. Ба більше, глибока віра у певні моральні ідеали спонукає багатьох людей свідомо здійснювати жертовні вчинки заради своїх близьких і співвітчизників. Для соціокультурного простору наявність цілих історичних періодів побудованих на ціннісно-раціональних діях великих мас людей носить характер національної традиції. Формування такого ціннісного потенціалу має свої ментальні особливості та соціально-економічні умови розвитку певної етнонаціональної спільноти. Відштовхуючись од ідей типології соціальної дії М. Вебера, можна здійснити аналіз механізму сталого соціального порядку завдяки ціннісно-нормативним структурам, які були сформовані у традиційній культурі суспільства. Вітчизняний культурний простір включає в себе складну конфігурацію поєднання ціннісно-раціональних дій, чим саме забезпечує формування характерних рис національної традиції побудови соціальної життєдіяльності: «діяльність, яка охоплює і специфіку цілереалізації, і широку галузь смислотворчості та випробування різних можливостей, ми будемо називати життєдіяльністю. Це та широка сфера, яку в її актуалізованій формі в марксистській літературі називали практикою. Термін «життєдіяльність» вживається тут лише для підкреслення не тільки актуальних, а й потенційних сфер людської присутності у світі, для констатації множинності його форм» [4, с. 51], – тому фундамент сталого соціального порядку створює конструкція певних соціальних інститутів, вона є вмонтованою у мережу соціально-економічних і правових відносин зафіксованих в культурному просторі певного народу. Мова йде про те, що окремі елементи соціального порядку складаються з певних соціальних дій, кожна з яких включає в себе як соціальний норматив, що є присутнім в культурі, так і мотивацію й уявлення суверенного індивіда, який ці нормативи практично застосовує. Власне, культурний норматив формується століттями та зберігається дієвцем у повсякденних практиках підтвердження своєї національної ідентичності, відповідно, порушення соціального порядку безпосередньо пов'язане зі світоглядними та мотиваційними чинниками діючої особистості.

Висновки та перспективи подальших пошуків. Підсумовуючи наші дослідницькі зусилля можемо резюмувати такі положення: 1) здійснюючи аналіз механізму сталого соціального порядку завдяки ціннісно-нормативним структурам соціальної дії, можемо стверджувати, що у сучасному світі кожна нація у будь-який критичній ситуації свого існування звертається до історичного досвіду власного шляху в цивілізаційному поступі, спирається на сформовану архітектоніку духовного світу та ціннісні уявлення про навколишню дійсність, створює свої моделі соціального порядку та стратегії майбутнього; 2) природний потенціал постнекласичної типології соціальної дії формує своєрідну просторово-часову основу, яка актуалізується завдяки наскрізним утворенням етноментального духу нових смислових координат та забезпечує стратегію практичних життєвих звершень суб'єкта соціальних відносин; 3) саме державний устрій країни є вищою організаційною формою інтегративної типології соціальної дії, як основного способу функціонування соціальної раціональності на засадах етноментальних принципів сумісної діяльності суверенних індивідів епохи після сучасності; 4) ідеї філософського теїзму завжди носять характер філософської концептуалізації, яка здійснюється на засадах певної релігійно-культурної традиції та має конкретний історико-семантичний вимір, у його межах інтегративні можливості постнекласичної типології соціальної дії забезпечують процес унікального поєднання духовного потенціалу християнської традиції та сучасної соціально-правової структури базових європейських цінностей для забезпечення принципово-стабільних засад функціонування соціального порядку глобалізованого світу; 5) особливо зараз, ціннісно-європейське розуміння індивідуальної свободи набуває якісно нової ознаки, яка проявляє себе у процесі постійного засвоєння морально-правових норм сумісного існування, тому запорукою сучасної самореалізації суб'єкту соціальних відносин виступає наявність та можливості прояву його внутрішньої свободи та передбачає критичне ставлення людини до зовнішніх впливів і збереження себе як цілісності.

Отже, діяльнісний феномен пластичної видозміни ідеальної конструкції самої соціальної дії виконує функцію органічного поєднання соціокультурних, духовно-символічних і господарсько-економічних надбань у процесі життєдіяльності етнонаціональної спільноти, особливо у періоди воєнних станів, а процес концептуалізації ціннісно-смислового виміру діяльності людини призводить до появи нових принципів, правил і способів формування демократичних форм державного управління. Смислова трансформація класичної теорії соціальної дії М. Вебера в обґрунтовану теорію раціональної комунікативної дії у межах постмодерністського проєкту забезпечує не стільки розуміння діяльнісної природи людини, скільки оволодіння дією так само, як і об'єктивним світом предметних, актуальних і потенційних речей. Інтегративна структура координат індивідуальної реалізації соціальної дії завжди має суб'єктивний характер, бо сукупність таких елементів як засоби, цілі, відповідні історичні умови суспільного ладу та соціально-економічного устрою є елементами свідомості самого дієвця – всі вони підпорядковані нормативно-правовій орієнтації та спрямовані бути реалізованими у глобальній перспективі планетарного устрою світспільноти, тільки так вони зможуть стати об'єктами етнокультурного спостереження та дослідження майбутніми поколіннями своїх нащадків.

Література

1. Бочковський О. Вступ до націології. *Генеза.* 1995. № 1(3). С. 112–127.

2. Габермас Ю. Дії, мовленнєві акти, мовленнєві інтеракції та життєвий світ. *Комунікативна практична філософія* : підручник / пер. Єрмоленко А. Київ : Лібра, 1999. С. 287–324.

3. Додонова В. І. Постнекласичний дискурс соціальної раціональності : монографія. Донецьк : Вид-во Дон НУ, 2011. 340 с.

4. Кримський С. Запити філософських смислів. Київ : Вид. ПАРАПАН, 2003. 240 с.

5. Ліницький П. І. Про форми і закони мислення. Харків, 1895. 152 с.

6. Макінтайр Е. Після чесноти: дослідження з теорії моралі. Київ : Дух і література, 2002. 438 с.

7. Пролеєв С. В. Метафізика влади : монографія. Київ : Наук. думка, 2005. 324 с.

8. Соціальні практики в глобалізованому вимірі / Попов Б.В. та ін. Київ : Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ, 2009. 292 с.

9. Феномен нації: основи життєдіяльності / за ред. Б.В. Попова. Київ : Товариство «Знання», КОО, 1998. 264 с.

10. Фромм Е. Революція надії. *Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія* : навч. посібник / Упоряд. В. Лях. Киів : Либідь, 1996. С. 135–192.

11. Descombes V. Philosophie par gros temps [The Barometer of Modern Reason: On the Philosophies of Current Events]. Oxford University Press, 1993. 321 p.

12. Durkheim E. The Elementary Forms of Religious Life. New York ; London ; Toronto ; Sydney ; Tokyo ; Singapore : The Free Press, 1995. 535 p. URL: https://monoskop.org/images/a/a2/Durkheim_Emile_The_Elementary_Forms_of_Religious_life_1995.pdf

13. Parsons T. The Structure Of Social Action. Illinois : The Free Press Glencoe, 1949. 835 p.

14. Rickert H. Die Philosophie des Lebens : Darstellung und Kritik der philosophischen Modeströmungen unserer Zeit. Tübingen : Verlag von Mohr, 1920. 212 p. URL: https://archive.org/details/

diephilosophiede00rickuoft/diephilosophiede00rickuoft/page/n3/mode/2up

15. Weber M. The Protestant ethic and the spirit of capitalism. London ; New York : Routledge, 1992. 324 p. URL: https://archive.org/details/protestantethic00webe

Анотація

Вихованець З. С. **Суспільно-історичний феномен типології соціальної дії в контексті буття етнонаціональної спільноти.** – Стаття.

Стаття присвячена соціально-філософському аналізу природного потенціалу постнекласичної типології соціальної дії, яка актуалізується завдяки наскрізним утворенням етноментального духу нових смислових координат та забезпечує стратегію практичних життєвих звершень суб'єкта соціальних відносин. У ситуації таких історичних катастроф, якою є повномасштабна агресія та політика терору проти мирного населення з боку рф проти Української державності, формується стійкій соціальний механізм зміцнення обороноздатності країни. Різноманітні форми збереження історичної пам'яті, соціальний досвід і мілітарні практики завжди виконували функцію запобіжника у спробах руйнації традиційно прийнятих способів організації колективної взаємодії та консолідації українського суспільства на основі тисячолітнього потенціалу духовно-ціннісних надбань, тому *метою даної публікації* є дослідницька спроба запропонувати комплексний соціально-філософський аналіз суспільно-історичної динаміці змін і формування демократичних форм устрою соціального життя завдяки інтегративному феномену пластичної видозміни ідеальної конструкції соціальної дії. Головним завданням є аналіз універсального характеру критеріїв диспозиції раціональність/ірраціональність, який дотепер залишається відкритою темою для міждисциплінарного методологічного семінару фахівців – це підтверджує позицію розширення значення типів постнекласичного дискурсу соціальної раціональності та відокремлення її від категоріальної науковості, як пошуку «істинного знання» у межах об'єктивних закономірностей. Доведено, що єдино-незмінним фактором, який об'єднує багатовекторність такого селекційного підходу до визначення ідеальної типологічної конструкції суспільного буття після сучасності, залишається роль і вплив самої діючої особистості. Зазначено, що в умовах цифрових пріоритетів глобалізованого світу активно розгортається процедура заміщення поняття абстрактного індивіда на концепт «соціального суб'єкта діяльності». Констатовано, що кожна діюча особистість вільно може опановувати наявний технологічний інструментарій мережевого сервісу, щоб бути діяльнісно включеним у розгалужену структуру державно-політичних відносин і свідомо займати активну громадянську позицію у процесах з їх формування, звертаючись до історично закріпленого духовно-ціннісного потенціалу своєї етнонаціональної спільноти. Головною є думка про те, що саме державний устрій країни є вищою_організаційною формою інтегративної типології соціальної дії, як основного способу функціонування соціальної раціональності на засадах етноментальних принципів сумісної діяльності суверенних індивідів епохи після сучасності. Смислова трансформація класичної теорії соціальної дії М. Вебера в обґрунтовану теорію раціональної комунікативної дії у межах постмодерністського проєкту забезпечує не стільки розуміння діяльнісної природи людини, скільки оволодіння дією так само, як і об'єктивним світом предметних, актуальних і потенційних речей. Інтегративна структура координат індивідуальної реалізації соціальної дії завжди має суб'єктивний характер, бо сукупність таких елементів як засоби, цілі, відповідні історичні умови суспільного ладу та соціально-економічного устрою є елементами свідомості самого дієвця – всі вони підпорядковані нормативно-правовій орієнтації та спрямовані бути реалізованими у глобальній перспективі планетарного устрою світспільноти, тільки так вони зможуть стати об'єктами етнокультурного спостереження та дослідження майбутніми поколіннями своїх нащадків.

Ключові слова: суспільство, діюча особа, держава, постнекласична типологія соціальної дії, соціальна раціональність, етноментальність, етнонаціональні спільноти, соціальні практики.

Summary

Vykhovanets Z. S. **The socio-historical phenomenon of social action typology in the context of existence of ethno-national community.** – Article.

The article is devoted to the socio-philosophical analysis of the natural potential of post-non-classical typology of social action, which is actualised thankfully to the formation of the ethno-mental spirit of new semantic coordinates and provides a strategy for practical life achievements of the subject of social relations. In the context of such historical catastrophes as full-scale aggression and a policy of terror against the civilian population by the russian federation against Ukrainian statehood, a stable social mechanism for strengthening the country's defence capabilities is being formed. The preservation of historical memory, social experience and military practices has been instrumental in safeguarding established methods of organising collective interaction and consolidating Ukrainian society, drawing upon a millennial legacy of spiritual and cultural heritage. *The objective of this publication* is to undertake a research endeavour that aims to provide a comprehensive socio-philosophical analysis of the socio-historical dynamics of change and the formation of democratic forms of social life achieved by means of an integrative phenomenon of the plastic modification of the ideal construction of social action. The primary objective is to undertake a comprehensive analysis of the universal nature of the criteria of rationality/irrationality, which remains an open topic for an interdisciplinary methodological seminar of specialists. This corroborates the position of an augmentation in the scope of post-non-classical discourse types of social rationality, distinguishing it from categorical scientificity as a quest for 'true knowledge' within the confines of objective regularities. It has been proven that the only constant factor that unites the multi-vector nature of such a selective approach for determining

the ideal typological construction of social existence after modernity remains the role and influence of the active personality itself. It is important to note that, within the context of the digital priorities of the globalised world, there is an active process of replacing the concept of the abstract individual with the concept of the 'social subject of activity'. It has been established that every active individual is free to master the available technological tools of network services in order to be actively involved in the ramified structure of state-political relations and consciously take an active civic position in the processes of their formation, drawing on the historically established spiritual and value potential of their ethno-national community. The fundamental premise asserts that the state structure of a nation constitutes the paramount organisational manifestation of integrative typology of social action, serving as the primary conduit for the operation of social rationality in the post-modern era. This assertion is predicated on ethno-mental principles of collaborative endeavours among sovereign individuals. The semantic transformation of M. Weber's classical theory of social action into a well-founded theory of rational communicative action within the postmodernist project provides not so much an understanding of the active nature of man as a mastery of action, as well as of the objective world of concrete, actual and potential things. The integrative structure of coordinates of individual realisation of social action is invariably subjective in nature due to the fact that the combination of elements such as means, goals, relevant historical conditions of the social order and socio-economic system are elements of the consciousness of the actor himself. These elements are all subject to normative and legal orientation and are aimed at being realised in the global perspective of the planetary system of the world community. It is only in this way that they can become objects of ethnocultural observation and research by future generations of their descendants.

Key words: society, actor, state, post-non-classical typology of social action, social rationality, ethnomentality, ethno-national communities, social practices.

Дата надходження статті: 30.08.2025
Дата прийняття статті: 09.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 130.2:[930.85:[7.01:111.852
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.4

Н. І. Головіна
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2915-5869
кандидатка філософських наук, доцентка,
доцентка кафедри образотворчого мистецтва
Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Е. В. Дарюга
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0008-5819-4895
аспірант кафедри культурології, філософії та музеєзнавства
Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

БАГАТОГРАННІСТЬ І МОЗАЇЧНІСТЬ ТРАНСФОРМАЦІЙ СУЧАСНОЇ ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ: ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ

Постановка проблеми. Сучасна художня культура перебуває в умовах безпрецедентної динаміки та трансформацій, які охоплюють усі аспекти мистецької діяльності – від форм і змістів до функцій, способів створення, сприйняття й поширення мистецтва. Стрімкий розвиток інформаційних технологій, глобалізаційні процеси, поява цифрових медіа, штучного інтелекту, мережевих комунікацій, віртуальної та доповненої реальності зумовлюють радикальне переосмислення традиційних уявлень про художній твір, його автора, реципієнта та саму сутність мистецтва.

У цьому новому культурному середовищі художня культура постає як багатогранний і мозаїчний простір, у якому співіснують різноманітні стилі, художні практики та інтерпретаційні стратегії. Конвергенція мистецтва, науки й технологій сприяє появі нових форм вираження – таких як кібермистецтво, реляційні проєкти, партисипативні практики тощо, що розширюють межі традиційного мистецького поля.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що в умовах цифрової революції, глобалізаційних процесів, культурної гібридизації, розвитку інформаційних технологій та засобів масової віртуальної комунікації суттєво змінюється не лише спосіб створення й поширення мистецтва, а й саме його сприйняття. Це, своєю чергою, потребує перегляду усталених уявлень про функції, цінність і зміст мистецького висловлювання в сучасному суспільстві.

Нині, художня культура дедалі більше набуває ознак інтерактивності, багатосенсорності, мережевості та відкритості до різнопланових інтерпретацій. У цьому новітньому культурному ландшафті розмиваються межі між оригіналом і копією, між професіоналом і аматором, між елітарним і масовим. Митець усе частіше постає не лише як автор, а як куратор чи медіатор, що формує комунікативний простір між твором і публікою, сприяючи колективному творенню сенсів.

Однак поряд із новими можливостями постають і численні серйозні виклики. З одного боку, це – комерціалізація, стандартизація та поверхневе споживання культурного продукту. З іншого – зберігається потреба у збереженні глибини, критичності й автентичності художнього висловлення, що зумовлює постійне напруження між змістом і формою, між інновацією та традицією, між швидкоплинною культурою і сталими ціннісними орієнтирами.

Дослідження багатогранності й мозаїчності цих процесів на основі сучасних і класичних теорій дозволяє глибше осмислити природу художньої культури в умовах інформаційної епохи, її вплив на людину та суспільство, а також потенційні перспективи подальшого розвитку в контексті технологічної та культурної глобалізації. Саме тому тема цього дослідження є надзвичайно важливою як для науковців і дослідників різних галузей, так і для митців, кураторів, критиків, культурних аналітиків та широкого кола зацікавлених у феноменах сучасного мистецтва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема трансформацій сучасної художньої культури перебуває у фокусі уваги як зарубіжних, так і вітчизняних науковців. Особливе місце серед їхніх розвідок займає вивчення впливу науково-технічного прогресу на сферу мистецтва та культури. Витоки сучасних підходів простежуються у працях першої половини та середини XX ст. Так, у відомому есе Вальтера Беньяміна «Мистецький твір у добу своєї технічної відтворюваности» [2] осмислюється втрата «аури» мистецтва під впливом масового тиражування, а у фундаментальній праці Теодора Адорно й Макса Горкгаймера «Діалектика просвітництва: філософські фрагменти» [40] критикується феномен культурної індустрії та масової свідомості.

© Н. І. Головіна, Е. В. Дарюга, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

У другій половині XX ст., в умовах стрімкого розвитку засобів масової інформації та комунікації, розпочинається новий етап осмислення культурних трансформацій. Центральне місце тут посідають дослідження Маршалла Маклюена «Галактика Ґутенберга: становлення людини друкованої книги» [44] та «Розуміння медіа: зовнішні розширення людини» [45], де медіа розглядаються не лише як технічні інструменти, а як середовище, що радикально змінює мислення, сприйняття й культурну свідомість. У цьому ж контексті Абраам Моль у праці «Соціодинаміка культури» [47] аналізує функціонування культури в умовах масової комунікації, акцентуючи на процесах її стандартизації та індустріалізації.

Не менш значущими є напрацювання Жана Бодріяра, який у працях «Символічний обмін і смерть» [3], «Симулякри і симуляція» [4] та «Суспільство споживання: його міфи та структури» [21] досліджує феномени симуляції, гіперреальності та знакової перенасиченості сучасної культури. Органічно в цей дискурс вписуються ідеї Фредріка Джеймсона, викладені у праці «Постмодернізм, або Логіка культури пізнього капіталізму» [9], де культура розглядається як відображення економічних процесів епохи пізнього капіталізму. Зі свого боку Поль Вірільо у працях «Інформаційна бомба» [52] та «Машина бачення» [53] аналізує зміни у сприйнятті простору й часу під впливом цифрових технологій та візуального перенасичення. У цьому ж ключі варто згадати Жиля Делеза, котрий у двотомній праці «Кіно» [29–30] пропонує філософське осмислення образу в русі та нових форм візуального досвіду.

З поширенням комп'ютерних технологій і мережі Інтернет у 1970-х – 80-х роках дослідницький інтерес до трансформацій художньої культури значно зростає. Глобалізаційні процеси, медіаекспансія та технологічні зміни стимулюють переосмислення культурної динаміки, а також взаємодії локального й глобального. Важливим орієнтиром у цьому контексті стала праця Ентоні Ґіденса «Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя» [8], де аналізується вплив глобалізації на соціальні структури, повсякденні практики та формування ідентичностей.

Водночас значний внесок у розвиток гуманітарної думки зробили Ролан Барт і Мішель Фуко. У праці Р. Барта «Образ – музика – текст» [20] досліджується взаємодія різних знакових систем у медіапросторі та особливості інтерпретації художнього повідомлення, тоді як есе М. Фуко «Що таке автор?» [36] ставить під сумнів традиційне розуміння авторства, наголошуючи на децентралізації влади знання в культурі. У цьому ж критичному ключі працює Леслі Фідлер, який у праці «Перетинайте кордони, засипайте рови» [34] закликає до руйнування усталених канонів та відкритості масовій культурі як рівноправному простору творчості.

Окреме місце посідають ідеї Елвіна Тоффлера та Жана-Франсуа Ліотара. У книзі «Третя хвиля» [17] Е. Тоффлер аналізує вплив інформаційних технологій на соціокультурні процеси глобалізованого світу, тоді як Ж.-Ф. Ліотар у праці «Стан постмодерну: доповідь про знання» [43] акцентує на кризі метанаративів і фрагментації знання як визначальних рисах постмодерної доби.

Наприкінці XX – на початку XXI століття із поширенням цифрових технологій, мобільного зв'язку, мережевих платформ і штучного інтелекту інтерес до трансформацій художньої культури значно посилюється. Дослідники зосереджують увагу на нових формах художнього висловлення, зміні статусу реципієнта, трансформації авторської позиції та процесах віртуалізації художнього досвіду. Важливими орієнтирами у цьому контексті стали праці Річарда Аппіньянезі «Знайомтесь: постмодернізм» [19] та П'єра Леві «Кіберкультура» [42], де аналізуються ідеї постмодерного дискурсу, формування цифрового середовища та його вплив на колективну уяву й соціальні взаємодії.

Суттєвий внесок у гуманітарну думку зробив Умберто Еко, який у праці «Відкритий твір» [33] обґрунтував ідею множинності інтерпретацій, а в книзі «Про красу: історія західної ідеї» [48] простежив трансформації естетичних уявлень у західній культурній традиції – від античності до постмодерну. Увага до теми візуальності характерна для праць Ґі Дебора «Суспільство спектаклю» [28], де досліджується домінування зорових образів у сучасній культурі, та Олівера Грау «Віртуальне мистецтво: від ілюзії до занурення» [37], який аналізує нові візуальні технології та їхній вплив на досвід реципієнта.

Зі свого боку, Мануель Кастельс у тритомній праці «Інформаційна епоха: економіка, суспільство та культура» [25–27] пропонує ґрунтовне осмислення трансформацій сучасної культури в умовах мережевої логіки. У той же час Петер Слотердайк у праці «Сфери. Том III: Піни: плюральна сферологія» [51] пропонує нове філософське бачення соціокультурного простору як множинного й взаємопроникного. Завершує цей спектр досліджень Фрідріх Кіттлер із працею «Грамофон, фільм, друкарська машинка» [41], у якій він аналізує роль медіатехнологій у формуванні знання, моделей сприйняття та історичної свідомості в умовах цифрової культури.

Серед інших важливих дослідників, які суттєво вплинули на сучасне теоретичне осмислення мистецтва, варто згадати Ніколя Бурріо з концеп-

цією «реляційної естетики» та його однойменною працею «Реляційна естетика» [24], де акцентується увага на взаємодії як основі художнього твору, а також Хела Фостера, який у книзі «Повернення реального: мистецтво та теорія наприкінці століття» [35] аналізує відновлення критичності й матеріальності художньої практики. Подібні проблеми продовжує розвивати Клер Бішоп у праці «Штучне пекло: партисипативне мистецтво та політика глядацтва» [23], наголошуючи на активній ролі реципієнта в художньому процесі. Водночас Ганс Бельтінг у праці «Антропологія образів: зображення, медіум, тіло» [22] осмислює образ як феномен, що поєднує фізичний і культурний виміри.

Окремо заслуговують на увагу праці Бориса Гройса – «Влада мистецтва» [38] та «Стаючи публічним» [39], у яких аналізується взаємозв'язок між мистецтвом, інституціями й політикою, та робота Жака Рансьєра – «Емансипований глядач» [49], де пропонується модель автономії глядача. Ці ідеї тісно перегукуються з підходами Вільяма Джона Мітчелла, який у праці «Я++: кіборг я і мережеве місто» [46] досліджує взаємодію людини з цифровими середовищами в урбаністичному контексті.

Важливу нішу займають дослідження прикладних і візуально-урбаністичних аспектів мистецтва. Так, Ніколас Олден Ріггл у книзі «Стріт арт: перетворення буденного» [50] аналізує естетику вуличного мистецтва як чинника трансформації публічного простору, тоді як Міхаліс Дертузос у праці «Що буде: як новий світ інформації змінить наше життя» [32] пропонує прогностичне бачення розвитку інформаційного суспільства, підкреслюючи вплив нових технологій на культуру й мистецтво.

Особливої уваги заслуговують дослідження вітчизняних науковців, присвячені аналізу трансформаційних процесів в українському культурному просторі. Так, Євген Борінштейн у працях «Особливості соціокультурної трансформації сучасного українського суспільства» [5] та «Розробка теорії соціокультурної трансформації у вітчизняній та зарубіжній науці: точка зору соціальної філософії» [6] досліджує філософські засади та динаміку змін у національному культурному середовищі під впливом глобальних викликів. Світлана Пилипенко у монографії «Трансформація культури в умовах глобалізації: філософсько-антропологічний вимір» [13] акцентує увагу на зміні ціннісних орієнтирів і ризиках культурної уніфікації. У цьому ж контексті Наталія Барна в праці «Естетична еволюція проектної діяльності в контексті художньої культури XX – XXI століть» [1] аналізує вплив технологічних інновацій на художню та проєктну діяльність, а Ольга Копієвська у монографії «Трансформаційні процеси в культурі сучасної України» [12] розглядає оновлення культурної інфраструктури України в умовах інформаційного суспільства.

Значна увага також приділяється проблемам інтерпретації та інформаційної культури. Олена Колесник у праці «Феномен інтерпретації в художній культурі» [11] трактує інтерпретацію мистецького тексту як динамічний процес, що формується в умовах постмодерного плюралізму. Ірина Федорова у роботі «Інформаційна ера: глобальні трансформації культурного простору» [18] аналізує вплив цифрових технологій на культурну комунікацію та символічний обмін. У свою чергу Олена Прудникова у працях «Інформаційна культура інформаційного суспільства: філософський вимір» [14] та «Феномен інформаційної культури: онтологічний статус та соціоантропологічні детермінанти» [15] пропонує соціоантропологічне осмислення інформаційної культури, наголошуючи на її ролі у формуванні нових ідентичностей та художніх практик.

У ширшому контексті глобальних процесів Тетяна Веремієнко у праці «Соціокультурна динаміка в процесі глобальних трансформацій» [7] досліджує особливості взаємодії глобального й локального, тоді як Анна Єфімова у монографії «Трансформації художніх практик в урбаністичних просторах кінця XX – початку XXI ст.: від традиційних форм до актуальних моделей» [10] аналізує еволюцію художніх практик в урбаністичних середовищах. У цьому ж руслі Тетяна Совгира у праці «Роль техніки та технології у мистецтві» [16] розкриває технологічний вимір мистецтва, показуючи, як технічні засоби змінюють природу художнього образу та відкривають нові можливості для творчості.

Таким чином, аналіз розглянутих праць засвідчує, що трансформації сучасної художньої культури є об'єктом глибокого та різнопланового осмислення з боку дослідників різних наукових галузей – від соціальної філософії й філософії культури, до естетики, культурології та медіатеорії. У сукупності ці дослідження формують потужне теоретичне підґрунтя для розуміння новітніх художніх практик, критичного переосмислення ролі мистецтва в інформаційну епоху та окреслення нових напрямів міждисциплінарного діалогу в умовах глобалізації й мережевої культури.

Метою цієї статті є ґрунтовний комплексний аналіз еволюції ідей, концепцій та теоретичних підходів до осмислення багатогранності й мозаїчності трансформацій сучасної художньої культури під впливом масовізації, глобалізації, комп'ютеризації, розвитку цифрових технологій та поширення Інтернету.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи трансформаційні процеси сучасної художньої культури, доцільно буде першочергово звернутися до напрацювань зарубіжних теоретиків першої половини та середини XX століття. Оскільки, саме в цей період з'явилися технології, які згодом набули глобального поширення та суттєво вплинули на природу мистецтва, його функції та способи сприйняття.

Одним із мислителів цього періоду, хто глибоко осмислив ці зміни, був німецький філософ та теоретик культури Вальтер Беньямін, який ще в 1930-х роках порушив ключові питання щодо впливу технічного репродукування на мистецтво. Беньямін зазнав, що поява масових засобів відтворення – таких як фотографія, звукозапис, кінематограф – призвела до руйнування «аури» мистецького твору та знецінення понять «геніальність», «оригінальність» і «традиція». Унікальний твір більше не був пов'язаний із певним місцем чи моментом, а перетворювався на масовий об'єкт споживання [2, с. 65].

Ці ідеї залишаються надзвичайно актуальними і в сьогоднішніх реаліях, коли мистецтво не лише масово репродукується, а й активно продукується у цифровому середовищі [2, с. 53–91]. Уже в першій половині XX столітті нові форми поширення – книжкова ілюстрація, фотографія, плакат, листівка, звукозапис – суттєво трансформували моделі сприйняття мистецтва, зробивши його доступним для масової аудиторії. Вальтер Беньямін підкреслював, що саме завдяки цьому «кількість переросла в якість», а активна участь мас у культурному процесі трансформувала саму природу мистецтва, його соціальні функції, естетичні пріоритети та взаємовідносини між твором, автором і глядачем [2, с. 77].

У цьому контексті критичною постає позиція німецького філософа та соціолога Теодора Адорно, який піддав переосмисленню тезу В. Беньяміна про втрату «аури» в технічно відтворюваному мистецтві. Т. Адорно вважав, що масова культура, навіть якщо й викликає емоції, є носієм споживацького та гедоністичного змісту. Вона підпорядковує людину культурній індустрії розваг, перетворюючи мистецтво на товар, а людину – на конформного споживача [40, с. 94–136].

Згідно з Теодором Адорно, культурна індустрія виробляє й постійно тиражує стандартизовані форми, які заспокоюють аудиторію, знижують рівень тривожності, але водночас паралізують критичне мислення. Така масова продукція орієнтована насамперед на комерційний успіх і розвагу, внаслідок чого зміст поступається формі, а мистецтво втрачає свою емансипативну силу. Усе це, на думку Т. Адорно, створює ілюзію свободи, але фактично сприяє тоталітарному контролю над свідомістю [40, с. 94–136].

На противагу цьому, саме авангардне, експериментальне мистецтво, в якому зберігається інтелектуальна глибина, естетична складність і критичність, здатне, за Теодором Адорно, пробудити автономне мислення, сприяти духовному відродженню й трансформації суспільства. У цьому він вбачав головну функцію мистецтва в добу пізнього капіталізму – бути засобом опору уніфікації свідомості та інструментом емансипації [40, с. 94–136].

Наступним важливим етапом у розвитку теоретичного осмислення культурних трансформацій сучасної художньої культури стали 1950-ті – 60-ті роки – період стрімкого розвитку засобів масової інформації. Саме тоді зростає інтерес до медіа як до потужного чинника, що трансформує не лише форми передавання інформації, а й саму структуру художньої культури, механізми комунікації та світоглядні орієнтири сучасної людини.

У цьому контексті особливе значення мають дослідження канадського філософа та соціолога Герберта Маршалла Маклюена – одного з перших медіатеоретиків, який створив власну типологію культури засновану на аналізі комунікативних каналів [44–45]. Він запропонував цілісну концепцію впливу медіа на суспільство, визнаючи масову культуру самодостатнім об'єктом дослідження, М. Маклюен радикально відкинув традиційне протиставлення «високої» та «низької» культури. Натомість він наголошував на тому, що саме масові медіа здатні відображати глибинні зміни у свідомості людини й зміну способів сприйняття інформації в епоху інформаційного суспільства [45].

Його найвідоміша теза – «медіум – це повідомлення» – виражає ідею, що вирішальне значення має не зміст повідомлення, а форма його передачі, адже саме медіа як засіб змінює характер людського досвіду, структуру сприйняття й мислення. Недаремно саме Маршалл Маклюен увів термін «медіа» для позначення будь-яких явищ масової культури, що дало можливість по-новому осмислити історію та теорію культури. На його думку, медіа – це не лише інструменти передавання інформації, а повноцінне середовище, яке формує культурні коди, ґрунтується на ідеологічних, емоційних і підсвідомих очікуваннях аудиторії та впливає на соціальні зв'язки й задає ритм повсякденного життя [45].

Саме Маршалл Маклюен одним із перших запропонував трактування медіа як «зовнішніх розширень людини», включаючи до цього поняття не лише традиційні засоби передавання інформації – як-от друк, телебачення чи телефон, – а й електричне світло, фотографію, тран-

спорт, навіть міські комунікації. Усе, що розширює людські сенсорні можливості та змінює спосіб взаємодії зі світом, він розглядав як медіа, здатні формувати нові структури мислення та змінювати самі умови існування [45].

Водночас М. Маклюен застерігав, що медіа мають амбівалентну природу: вони можуть не лише розширювати досвід, а й занурювати людину в ілюзорну реальність, поступово відчужуючи її свідомість і нав'язуючи власну логіку. Унаслідок цього виникає феномен медіазалежного мислення, коли суб'єкт потрапляє в інформаційне середовище, яке визначає не лише зміст, а й спосіб його мислення – часто несвідомо.

У цьому контексті сформувалося поняття медіакультури, що в сучасному розумінні охоплює весь спектр друкованих, аудіальних, візуальних та аудіовізуальних засобів масової інформації. Уже в середині XX століття Маршалл Маклюен наголошував, що однією з визначальних рис нової епохи стає надмірність аудіовізуального контенту, що формує нові способи сприйняття інформації та трансформує культурну чутливість людини [45].

Подібні міркування щодо природи сучасної медіакультури висловлювали також Жан Бодріяр, Фредрік Джеймсон і Поль Вірільо. Вони пов'язували її з безперервною трансляцією динамічних візуальних образів за допомогою кіно, телебачення, відео, мультимедіа, Інтернету та інших цифрових технологій. Така візуалізація реальності, на їхню думку, призводить до феномену гіперреальності – стану, в якому образи не просто відображають, а підміняють реальність, стираючи межу між справжнім і симульованим [3–4; 9; 52–53].

Низка дослідників – серед яких Маршал Маклюен, Жан Бодріяр, Жиль Делез та Мануель Кастельс – звертала увагу на принципові відмінності між аудіальними (радіо, грамофон, CD) та візуальними медіа (живопис, плакат, фотографія). Аудіальні системи зосереджуються на часі, ритмі та вербальній структурі, тоді як візуальні апелюють до простору, форми й знакових образів. Це розмежування важливе для розуміння того, як різні типи медіа впливають на мислення, сприйняття та емоційний досвід [3–4; 25–27; 29–30; 44–45].

Окреме місце в цій системі посідає технічна медіакультура, що репродукує та моделює реальність, ґрунтуючись на феномені «фотогенії» (естетика кадру) – понятті, вперше введеному французьким кінорежисером, сценаристом і кінокритиком Луї Деллюком у 1920-х роках [31]. Ця естетика, властива фотографії, кінематографу, телебаченню, комп'ютерній графіці й анімації, створює нову візуальну мову, в якій зображення набуває автономної сили впливу.

За спостереженнями вищезгаданих теоретиків, сучасні аудіовізуальні медіа здійснюють глибоку інтеграцію попередніх знакових систем, що є прямим наслідком технологічного прогресу. У результаті формується новий спосіб світосприйняття – тип образного мислення, який поєднує візуальне й вербальне, аналітичне й емоційне, перетворюючи культурний досвід на складну мережу перехрещених кодів і смислів [3–4; 25–27; 29–30; 44–45].

З настанням епохи постмодерну дослідницьке поле трансформацій сучасної художньої культури значно розширюється, особливо на тлі розвитку комп'ютерних технологій та поширення мережі Інтернет у 1970-х – 80-х роках. Ці технологічні зміни спричинили глобальні зрушення у сфері комунікації, сприйняття й творення мистецтва. Англійський соціолог Ентоні Ґіденс у праці «Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя» [8] акцентує на тому, як глобалізаційні процеси впливають на соціальні структури, культурну ідентичність та динаміку змін у сучасному суспільстві [8].

Однією з ключових тем постмодерністської епохи стала проблема авторства. Французький філософ та літературознавець Ролан Барт сформулював ідею «смерті автора». На його думку, автор більше не є єдиним і центральним джерелом значення твору [20, с. 142–143]. Твір, за Р. Бартом, набуває автономного статусу, а його інтерпретація формується під час акту прочитання – у взаємодії з читачем. Автор у цьому контексті постає не як «творець-геній», а як компілятор наявних культурних кодів, цитат, архетипів і стилістичних прийомів [20, с. 147].

Подібну ідею розвиває французький філософ, теоретик культури та історик Мішель Фуко у праці «Що таке автор?» [36, с. 446–464], де осмислює авторство як історично змінну функцію, що втрачає свій нормативний і сакралізований характер. На його думку, в умовах постмодерну стираються межі між автором, твором і читачем, а сам процес творення знання й сенсів набуває децентралізованої та відкритої форми [36, с. 446–464].

Такі погляди яскраво відображають сутність постмодерністської парадигми, якій властиві плюралізм інтерпретацій, жанрова гібридність, розмитість смислових кордонів та відкрите ставлення до «хаосу» як продуктивної множинності форм, змістів і досвідів. У цьому контексті художня культура відмовляється від жорстких ієрархій і канонів, натомість перетворюючись на відкритий простір гри, діалогу й безперервного переосмислення.

Одним із важливих проявів цієї трансформації є прагнення сучасного мистецтва залучити реципієнта до процесу творення. Американ-

ський літературний критик Леслі Фідлер у праці «Перетинайте кордони, засипайте рови» [34] закликав до поєднання масового та елітарного мистецтва, наголошуючи на стиранні меж між автором і публікою, між професіоналом і аматором. У постмодерному мистецтві автор уже не виступає винятковим джерелом смислу, а радше постає як інтерпретатор і конструктор уже наявних форм. Водночас споживання мистецтва набуває ознак співучасті – реципієнт стає співтворцем [34]. Проте постає питання: чи готовий сучасний реципієнт взяти на себе таку активну роль?

Цю проблему поглиблюють міркування німецького філософа та теоретика культури Петера Слотердайка, який наголошує на певному розчаруванні постмодерну у класичних культурних моделях. Сучасна людина, за його спостереженням, дедалі частіше постає не як активний творець смислів, а як відсторонений дослідник культурного архіву – споживач фрагментів минулого, що втрачає здатність до формування цілісного бачення [51].

Зі свого боку французький філософ та дослідник засобів масової комунікації Абраам Моль характеризує сучасну культуру як «мозаїчну» – фрагментарну, епізодичну та позбавлену єдиної внутрішньої цілісності та ієрархічної структури. Така культура не прагне до завершеності чи цілісності, а натомість відображає світ, у якому розмаїття досвідів і поглядів є цінністю самою по собі [47].

Ще одним важливим аспектом трансформацій художньої культури постмодернізму є криза традиційної типології мистецтва, заснованої на сталих матеріальних носіях – таких як полотно, камінь, папір. У сучасному мистецтві зростає прагнення до подолання стилістичних і жанрових обмежень, до змішування матеріалів, технік і контекстів. Це прагнення до «нечистоти» форми та змісту стає своєрідною реакцією на одноманітність, стандартизацію та раціоналізм модерністського канону.

У цьому контексті особливо показовими є ідеї французького філософа, культуролога та соціолога Жана Бодріяра, викладені в праці «Символічний обмін і смерть» [3]. Він розглядає таке явище, як графіті, як форму символічного спротиву й водночас прагнення до самовираження та подолання анонімності. Ж. Бодріяр порівнює графіті з татуюваннями, що в первісних культурах виконували ритуальну функцію, надаючи тілу значення. Подібним чином графіті повертає суб'єктивний сенс урбаністичному простору, оживлюючи його символічно та естетично. У цьому процесі стирається межа між мистецтвом і повсякденністю – культура в буквальному сенсі «виходить на вулицю» [3].

На зламі XX і XXI століть процес трансформації художньої культури ще більше активізується під впливом стрімкого розвитку цифрових технологій, штучного інтелекту, мобільного зв'язку, портативних пристроїв і соціальних мереж. Ці чинники не лише змінюють технічні умови створення, збереження та поширення мистецтва, а й породжують нові дослідницькі підходи до осмислення естетики, авторства й рецепції у цифрову добу.

Особливої актуальності набуває питання відтворюваності мистецтва. Завдяки цифровим технологіям копія та оригінал стають майже ідентичними, а в деяких випадках – повністю взаємозамінними. З розвитком Інтернету другої генерації (Web 2.0), поширенням руху за «відкрите програмне забезпечення», Вікі-спільнот, піринговых мереж, блогових платформ і фолксономії мережа Інтернет перетворюється на самодостатній простір мистецтва.

У цьому середовищі змінюється сам підхід до художньої творчості: сучасні митці використовують цифрові платформи не лише як інструмент поширення, а як повноцінне медіа для створення мистецтва. Це ставить під сумнів класичні уявлення про статус художнього твору, його автентичність і належність до конкретного автора. Як зазначає канадський дослідник Річард Аппіньянезі, цифрове, а раніше – механічне відтворення призвело до руйнування традиційних уявлень про «оригінальність» і «справжність», зробивши мистецтво доступним широким аудиторіям [19, с. 18].

У таких умовах постає явище кібермистецтва – нового напряму, що формується в межах цифрової та мережевої культури. Цей тип мистецької практики характеризується інтерактивністю, нелінійністю й віртуальністю. За спостереженням французького філософа, теоретика культури та медіазнавця П'єра Леві, художник XXI століття постає як «інженер світів» – творець віртуальних просторів, інтерактивних середовищ і сенсорних взаємодій [42, с. 125]. У такому середовищі твір, багаторазово відтворений, втрачає свою унікальність у часі й просторі, як зазначав Вальтер Беньямін ще в першій половині XX століття [2, с. 56].

Подібні ідеї розвиває італійський медієвіст, філософ та культурний критик Умберто Еко, який у праці «Відкритий твір» [33] зазначає, що новітні художні форми, зокрема кібермистецтво, вирізняються відкритістю структури, багатозначністю і здатністю до численних інтерпретацій. У такому творі акцент переноситься з завершеності на процес: твір не «завершений», а триває в акті сприйняття, доповнення, взаємодії [33]. Французький філософ Гі Дебор доповнює цю думку, підкреслюючи, що в умовах панування візуальних медіа сучасне мистецтво дедалі частіше функціонує

як потік образів, а не як статичний результат [28, с. 7]. П'єр Леві, своєю чергою, вказує на те, що кібертвори реагують на взаємодію з реципієнтом, часто пов'язані з іншими цифровими структурами або платформами, створюючи розгалужену мережу сенсів [42, с. 127].

Ще одним визначальним чинником сучасної художньої культури є поява віртуальної реальності, що формується під впливом цифрових технологій, гейміфікації, мультимедійного середовища та соціальних мереж. Для нових поколінь ця реальність дедалі більше інтегрується в повсякденне життя, створюючи так звану «другу дійсність», яка глибоко впливає на художню творчість, її тематику, форми вираження та механізми взаємодії з аудиторією. Відеокліпи, комп'ютерні ігри, інтерактивні сервіси та цифрові платформи породжують нові практики культурного виробництва та споживання.

Ці трансформації ще наприкінці 1970-х передбачив французький філософ Жан-Франсуа Ліотар у праці «Стан постмодерну: доповідь про знання» [43], аналізуючи вплив масової комунікації й новітніх технологій на зміну культурної чутливості. Сама подвійність – ілюзії та реальності – уже закладена в понятті virtual, яке англійською позначає не тільки «віртуальний», а й «фактичний», «істинний». Суб'єкт, перебуваючи у «першій» реальності, отримує розширені можливості творення у цифровому вимірі, де реальне та уявне дедалі тісніше переплітаються [43].

Однією з ключових рис сучасного мистецтва стає інтерактивність, що радикально змінює структуру естетичного досвіду. Як зазначає німецький мистецтвознавець та теоретик у галузі мультимедійного мистецтва Олівер Грау, у віртуальному просторі традиційна взаємодія між суб'єктом і мистецьким об'єктом замінюється телеприсутністю – станом, за якого фізичні межі сприйняття стираються, а реципієнт уже не підходить до твору, натомість твір «оточує» і «захоплює» його з усіх сторін [37, с. 271]. Унаслідок цього твір втрачає локальність, а мистецький досвід набуває ефекту одночасної присутності у множинних середовищах.

Ще один важливий аспект цифрової доби – розмиття меж між елітарним і масовим мистецтвом. Іспанський соціолог Мануель Кастельс звертає увагу на те, що Інтернет створив новий комунікативний простір, позбавлений жорстких ієрархій, де відсутні усталені правила доступу до знання й культури [25–27]. Умберто Еко доповнює цю картину, зауважуючи, що сучасне елітарне мистецтво вже не уникає масової культури, а активно з нею взаємодіє, поєднуючи експеримент із цитуванням традиції. Натомість масмедіа більше не нав'язують єдиного ідеалу краси, а пропонують «оргію терпимості та тотальний синкретизм» [48, с. 426].

У цьому контексті особливо актуальною є ще одна теза, висловлена американським філософом, соціологом та футурологом Елвіном Тоффлером, який у 1970-х роках окреслив явище «кліпкультури» – стану культурного сприйняття, в якому свідомість сучасної людини безупинно бомбардується фрагментарними, уривчастими сигналами, що часто позбавлені глибокого або цілісного сенсу [17, с. 329–331]. У таких умовах художній твір дедалі більше нагадує динамічний потік інформації – змінний, відкритий до множинних інтерпретацій і схильний до безперервного оновлення.

Також, в даному контексті варто зауважити, що розвиток цифрових технологій і нових медіа спричинив конвергенцію мистецтва, науки й технологій, що, за спостереженням німецького дослідника Олівера Грау, бере початок ще з епохи Відродження, але нині досягає принципово нового рівня [37, с. viii]. Ця технологічна революція відкриває митцям нові можливості для переосмислення природи мистецтва, його засобів і функцій у суспільстві.

Водночас інший німецький дослідник Фрідріх Кіттлер застерігає, що конвергенція цифрових технологій може призвести до зникнення окремих медіа, мистецьких видів і жанрів, а також, розчинення традиційних форм у гібридних цифрових середовищах [41, с. 2]. У цьому контексті логічним є продовження думки Жаном Бодріяром, який вважав, що в умовах масово-інформаційного суспільства всі значення стають циклічними, втрачають унікальність, а мистецтво перетворюється на шифр – повторюваний елемент у технологічному ланцюзі відтворення [21, с. 102].

Як відповідь на виклики цифрової доби та постмедійного середовища, у сучасному мистецтві формується нова естетика, зорієнтована не стільки на створення об'єктів, скільки на взаємодію і соціальні зв'язки. Французький куратор, мистецтвознавець та художній критик Ніколя Бурріо запропонував концепцію «реляційної естетики» (relational aesthetics) [24] – мистецтва взаємовідносин, яке фокусується не на створенні завершених артефактів, а на організації соціальних ситуацій, взаємодій і комунікативного досвіду. У цій парадигмі митець постає як медіатор, а глядач – як активний учасник процесу творення сенсів. Таким чином, мистецтво виходить за межі інституційних просторів і вбудовується у повсякденне життя, перетворюючись на інструмент соціального взаєморозуміння [24].

Ці ідеї співзвучні з міркуваннями американського художнього критика та історика Хела Фостера, який у концепції «повернення реального» описує тенденцію сучасного мисте-

цтва знову звертатися до тілесності, травматичного досвіду і соціальної правди. За Х. Фостером, мистецтво більше не зосереджується на красі чи естетичному задоволенні – воно шокує, тривожить, провокує, намагаючись активізувати свідомість і повернути витіснене в культурну видимість. Саме завдяки цьому воно зберігає чесність і актуальність у сучасному світі [35].

Цю тематику продовжує британська історикиня мистецтва Клер Бішоп, яка аналізує партисипативне мистецтво, в якому реципієнт не лише спостерігає, а включається у процес творення, перетворюючи мистецьку подію на простір діалогу й взаємодії. К. Бішоп звертає увагу як на соціально-політичний потенціал таких практик, так і на ризики надмірної політизації або інструменталізації глядача. Вона підкреслює, що партисипація змінює саму суть мистецтва, долаючи межі між митцем, твором і публікою – від пасивного споглядання до спільної участі та співтворення [23].

У контексті трансформацій сучасної художньої культури важливими також, є дослідження німецького історика мистецтва і культури, художнього критика та теоретика комунікацій Ганса Белтінга, який пропонує розглядати образ не лише як витвір мистецтва, а як універсальну форму культурної комунікації – від наскельних малюнків до цифрових аватарів. На його думку, образ – це не просто результат роботи техніки чи засобів медіа, а спосіб мислення і соціального спілкування, що відображає культурний досвід спільноти. У цифрову епоху образи стають масовими, мобільними й змінними, що вимагає нового осмислення їхньої ролі у формуванні культурної пам'яті, ідентичності та колективної свідомості [22].

Подібну тематику розвиває і німецький художній критик, теоретик медіа та філософ Борис Гройс, який у праці «Влада мистецтва» [38] аналізує мистецтво епохи надлишку, де основна художня практика зміщується від створення унікального до відбору, репрезентації та архівування вже наявних образів. У цьому контексті митець постає не стільки як творець нового, скільки як куратор, редактор або архіваріус, який надає значення зібраним фрагментам візуального досвіду. Мистецтво, таким чином, функціонує як архів смислів, що постійно оновлюється [38].

Б. Гройс також акцентує на політичному вимірі сучасного мистецтва: сам акт вибору образу, його демонстрація або контекстуалізація може бути політичним жестом. В умовах цифрової культури, де мільйони зображень безупинно циркулюють у медіапросторі, цінність мистецтва виявляється не лише в оригінальності твору, а у способі його споживання та інтерпретації. У результаті музеї та галереї сьогодні демонструють не стільки завершені об'єкти, скільки форми їхнього осмислення й комунікації з аудиторією [38–39].

Зі свого боку французький філософ Жак Рансьєр висуває ідею «емансипації глядача» та підкреслює, що кожна людина має право й здатність самостійно інтерпретувати мистецький твір, не потребуючи авторитетного посередника. Глядач більше не розглядається як пасивний споживач, а стає активним рівноправним співучасником, для якого мистецтво – це не інструкція чи настанова, а простір свободи, діалогу та співтворення. Відтак змінюється сама роль мистецтва: воно перестає бути виключно засобом навчання чи маніпуляції і перетворюється на інструмент відкритого досвіду і комунікативної взаємодії [49].

Цей підхід співзвучний із концепціями мережевої тілесності та гібридного простору, які розвиває австралійський письменник, педагог, архітектор і міський дизайнер Вільям Джон Мітчелл. У цифрову добу, за його спостереженнями, людина водночас присутня у фізичному та віртуальному середовищі, що радикально змінює мистецький досвід. Межі між твором, простором і реципієнтом розмиваються: мистецтво стає інтерактивним, виходить за межі традиційних інституцій – у міський простір, онлайн-середовища та цифрові інсталяції [46].

На цьому тлі особливого значення набуває дослідження стріт-арту. Американський філософ Ніколас Олден Ріггл розглядає його не як продовження постмодернізму, а як явище «постпостмодернізму», що знову поєднує мистецтво з повсякденністю, надаючи йому соціального виміру і безпосереднього контакту з аудиторією. За Н. О. Ріггломом, стріт-арт долає елітарність, повертає мистецтву функцію прямої взаємодії й критичного реагування на реальність [50, с. 243–257].

У контексті трансформацій художньої культури, спричинених інформаційною епохою, важливими є й ідеї грецького дослідника Міхаліса Дертузоса, який окреслив чотири ключові характеристики сучасного мистецтва:

– багатосенсорність, що включає візуальне, слухове, тактильне сприйняття, навіть запахи та температуру;

– інтерактивність, яка з розвитком технологій виходить на новий рівень;

– колективна гра, коли у створенні творів бере участь багато людей, об'єднаних за допомогою ІКТ;

– демократизація, завдяки якій мистецтво стає доступним мільйонам користувачів онлайн [32, с. 151–154].

У цьому контексті особливого значення набувають дослідження вітчизняних науковців, які після здобуття Україною незалежності активно осмислюють локальні прояви глобальних про-

цесів та їхній вплив на художню культуру. Зокрема, Євген Борінштейн аналізує соціокультурні трансформації в Україні, приділяючи увагу ролі молоді, інформатизації, регіональним відмінностям та культурній політиці, тоді як Світлана Пилипенко зосереджується на трансформації культури в умовах глобалізації, кризі монокультурної ідентичності та впливі комп'ютерних технологій [5–6; 13]. Наталія Барна досліджує естетичну еволюцію проєктної діяльності (дизайн, мода, архітектура, синтез мистецтв, віртуальна реальність), а Ольга Копієвська аналізує трансформаційні процеси в українській культурі та роль соціокультурних інститутів [1; 12]. У цьому ж руслі працює Олена Колесник, яка розглядає феномен інтерпретації, взаємозв'язок мистецтва з іншими сферами духовної культури та культуротворчий потенціал виконавських практик [11].

Вивченню глобальних трансформацій культурного простору присвячені праці Ірини Федорової, яка аналізує вплив інформаційної культури, віртуалізацію реальності, формування кіберпростору та розвиток цифрових практик [18]. Олена Прудникова пропонує філософське осмислення інформаційної культури як відкритої й динамічної системи, підкреслюючи її роль у комунікативних процесах і вплив ЗМІ на формування культурного простору України [14–15]. Тетяна Веремієнко, у свою чергу, акцентує на соціокультурному вимірі глобалізаційних процесів та можливості формування альтернативних моделей цивілізаційного розвитку, що ґрунтуються на культурному різноманітті та діалозі традицій [7].

Окремий пласт становлять дослідження художніх практик в урбаністичних і технологічних контекстах. Анна Єфімова аналізує еволюцію мистецтва в міському середовищі кінця XX – початку XXI століття, зокрема розвиток скульптури від традиційних до експериментальних форм, інтегрованих у публічний простір [10]. Тетяна Совгира вивчає взаємодію мистецтва й технологій, розглядаючи технічні інновації та штучний інтелект як чинники організації творчої праці та художнього розмаїття [16]. Отже, сучасні вітчизняні науковці охоплюють широкий спектр проблем – від соціокультурної адаптації й впливу глобалізації до урбаністичних практик і технологічних новацій, що дає змогу глибше зрозуміти розвиток художньої культури України в умовах інформаційної епохи та її інтеграцію у світовий контекст.

Висновки. У підсумку можна стверджувати, що протягом XX–XXI століть художня культура зазнала глибоких, багатовимірних та іноді навіть парадоксальних трансформацій, які торкнулися не лише формального боку мистецтва, а й самих засад його існування. Технічний прогрес, революції у сфері масових комунікацій, урбанізація, цифровізація, глобалізаційні процеси, естетичні зрушення, а також зміна соціальних ролей митця і реципієнта – усе це зумовило переосмислення художньої культури як відкритої, динамічної, багатогранної та мозаїчної системи, здатної до постійного оновлення, взаємодії та адаптації до трансформацій середовища.

Теоретичні засади цих трансформацій були закладені ще у працях західних мислителів першої половини XX століття. Такі філософи, як Вальтер Беньямін і Теодор Адорно, розглядали втрату «аури» мистецького твору в умовах технічного відтворення не лише як естетичне явище, а як симптом ширших змін у сприйнятті мистецтва, його функцій і впливу на суспільство. Саме у цей період виникає нова естетика художньої діяльності, яка розмиває межу між високим і масовим, між авторським геніем і колективним споживанням, а сам твір починає сприйматися як медіатор соціального, культурного, ідеологічного дискурсу.

У другій половині XX століття еволюція теоретичних підходів ускладнюється завдяки включенню медіатеоретичних концепцій – від Маршалла Маклюена до Жана Бодріяра, Фредріка Джеймсона, Жиля Делеза, Поля Вірільо й Мануеля Кастельса. Їхні ідеї актуалізували аналіз взаємодії мистецтва з новітніми засобами інформації та комунікації, процесами симуляції, автономності медіа, інформаційного перевантаження, гіперреальності та глибокої візуалізації досвіду. Відбувається формування принципово нового типу художнього мислення – візуально-образного, багатокодового, фрагментарного, інтермедійного, вбудованого у цифрове середовище в якому аналітичне і емоційне, раціональне і чуттєве, реальне і віртуальне переплітаються в єдине естетичне поле. Художній твір більше не фіксується у часі та просторі – він набуває рис події, інформаційного обміну, коду або сенсової мережі.

З настанням епохи постмодерну художня культура все виразніше постає як мозаїчна структура без єдиного авторства, жанрової цілісності та завершеного смислу. Теоретики цієї епохи, зокрема Ролан Барт, Мішель Фуко, Леслі Фідлер, Абраам Моль, Жан Бодріяр та Жан-Франсуа Ліотар акцентують на децентралізації авторства, відкритості інтерпретації, гібридності форм, колажності змістів. Мистецтво проникає в повсякденне життя, перетворюється на інструмент ритуального самовираження, публічного жесту, протесту чи взаємодії, що позбавлені ієрархічної структури та фіксованої естетичної норми. Художня практика виходить за межі галерейного простору й інтегрується у міське середовище, цифрові платформи, соціальні мережі. На перший план виходять такі категорії, як іронія,

цитатність, симуляція, колажність, поліфонічність, інтертекстуальність. Постмодерне мистецтво стає не просто відображенням реальності, а її постійним моделюванням і розігруванням у багатьох регістрах культури – візуальному, мовному, цифровому, тілесному.

На межі XX і XXI століть – у цифрову добу – ці трансформації ще більше поглиблюються. Спираючись на ідеї Річарда Аппіньянезі, П'єра Леві, Умберто Еко, Гі Дебора, Олівера Грау та Фрідріха Кіттлера можна сказати, що художня культура втрачає фізичну стабільність і набуває рис процесуальності, інтерактивності та віртуальності. Завдяки розвитку цифрових технологій, гейміфікації, соціальних мереж і алгоритмів штучного інтелекту, змінюються не тільки форми художньої творчості, а й самі принципи її функціонування. Мистецтво стає подієвим, функціонує як інформаційний потік або мережа смислів. Твір уже не сприймається як завершений артефакт, а як процес, мережевий вузол, поле інтерпретацій та відкритий простір взаємодії з аудиторією, у якому реципієнт стає співавтором. Відбувається переоцінка базових категорій естетики: автентичності, авторства, унікальності, рецепції.

У цьому контексті особливої ваги набули концепції «реляційної естетики» Ніколя Бурріо, «емансипації глядача» Жака Рансьєра, «партисипативності» Клер Бішоп, «політичного кураторства» Бориса Гройса, «мережевої тілесності» Вільяма Мітчелл. Усі ці підходи свідчать про глибокі зміни в осмисленні ролі мистецтва: від автономного естетичного акту – до соціального жесту, політичного висловлювання, емоційної платформи або навіть середовища співбуття.

Особливо цінним є той факт, що ці глобальні трансформації мають своє унікальне відображення і в вітчизняному науковому дискурсі. Після здобуття Україною незалежності вітчизняні дослідники все активніше долучаються до осмислення трансформацій сучасної художньої культури. Дослідження Євгена Борінштейна, Світлани Пилипенко, Наталії Барни, Ольги Копієвської, Олени Колесник, Ірини Федорової, Олени Прудникової, Тетяни Веремієнко, Анни Єфімової та Тетяни Совгири демонструють високий рівень міждисциплінарного аналізу, що охоплює естетичні, технологічні, соціальні, урбаністичні та ідентифікаційні аспекти сучасного мистецтва.

Вітчизняна гуманітаристика все активніше аналізує не лише формальні зміни мистецьких практик, а і їхню здатність впливати на колективну свідомість, соціальну реальність, публічний простір та культурну пам'ять. Це свідчить про зрілість українського наукового поля, його інтегрованість у світовий контекст і водночас – про збереження унікального національного коду, який проявляється у специфіці осмислення воєнних викликів, травматичного досвіду, ідентичності, опору та відродження.

Таким чином, багатогранність і мозаїчність трансформацій сучасної художньої культури – це не лише результат технічних інновацій, жанрових змін чи глобальних соціальних процесів, а насамперед свідчення глибокої зміни парадигми культурного мислення. Формується нова чутливість, у якій поєднуються історична спадщина, філософська рефлексія, технологічна експериментальність і соціальна відповідальність. Сучасне мистецтво – це вже не лише форма чи матеріал, а також процес і середовище, не просто твір, а подія й дія, не лише засіб самовираження, а й інфраструктура культурної комунікації та взаєморозуміння.

У цьому контексті подальше дослідження трансформацій сучасної художньої культури вимагає гнучкого, відкритого, міждисциплінарного підходу, здатного поєднувати знання з гуманітарних, соціальних, інформаційних та мистецьких галузей. Важливо інтегрувати історичну тяглість із сучасними аналітичними інструментами, поєднувати гуманітарну глибину з технологічною адаптивністю, враховуючи водночас і національну специфіку, і глобальний контекст.

Саме така дослідницька стратегія дозволяє цілісно й адекватно осмислювати художню культуру XXI століття – у її складності, мобільності, відкритості, багатогранності й мозаїчності, а також, постійній готовності до нового культурного досвіду.

Література

1. Барна Н. Естетична еволюція проектної діяльності в контексті художньої культури XX – XXI століть : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук : 09.00.08. Київ, 2016. 408 с. URL: https://enpuir.udu.edu.ua/items/3534f78b-35d1-4075-be10-cf8be1a954b7 (дата звернення: 18.07.2025).

2. Беньямін В. Мистецький твір у добу своєї технічної відтворюваності. *Вибране* / пер. з нім. Ю. Рибачук, Н. Лозинська. Львів, 2002. С. 53–97.

3. Бодріяр Ж. Символічний обмін і смерть / пер. з фр. Л. Кононович. Львів : Кальварія, 2004. 376 с.

4. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція / пер. з фр. В. Ховхун. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 231 с.

5. Борінштейн Є. Особливості соціокультурної трансформації сучасного українського суспільства : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук : 09.00.03. Одеса, 2010. 460 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0510U000529 (дата звернення: 11.07.2025).

6. Борінштейн Є. Розробка теорії соціокультурної трансформації у вітчизняній та зарубіжній науці: точка зору соціальної філософії. *Вісник Севастопольського національного технічного університету. Серія:*

Філософія. 2013. Вип. 141. С. 12–16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vsntufilo_2013_141_5 (дата звернення: 16.07.2025).

7. Веремієнко Т. Соціокультурна динаміка в процесі глобальних трансформацій. *Міжнародна економічна політика.* 2008. Вип. 1-2. С. 152–166. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mep_2008_1-2_7 (дата звернення: 20.07.2025).

8. Ґіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / пер. з англ. Н. Поліщук. Київ : Альтерпрес, 2004. 100 с.

9. Джеймісон Ф. Постмодернізм, або Логіка культури пізнього капіталізму / пер. з англ. та післямова П. Дениска. Київ : Курс, 2008. 504 с.

10. Єфімова А. Трансформації художніх практик в урбаністичних просторах кінця XX – початку XXI ст.: від традиційних форм до актуальних моделей. *Вісник Львівської національної академії мистецтв.* 2013. Вип. 23. С. 214–227. URL: https://lnam.edu.ua/files/Academy/nauka/visnyk/pdf_visnyk/23/24.PDF (дата звернення: 06.08.2025).

11. Колесник О. Феномен інтерпретації в художній культурі : монографія. Київ : НАКККіМ, 2014. 296 с.

12. Копієвська О. Трансформаційні процеси в культурі сучасної України : монографія. Київ : НАКККіМ, 2014. 265 с.

13. Пилипенко С. Трансформація культури в умовах глобалізації: філософсько-антропологічний вимір : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук : 09.00.04. Харків, 2012. 188 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0412U002738 (дата звернення: 04.08.2025).

14. Прудникова О. Інформаційна культура інформаційного суспільства: філософський вимір. *Вісник національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія.* 2016. Т. 4, Вип. 31. С. 44–53. URL: http://fil.nlu.edu.ua/article/view/101656 (дата звернення: 23.07.2025).

15. Прудникова О. Феномен інформаційної культури: онтологічний статус та соціоантропологічні детермінанти : монографія / ред. О. Дзьобань. Харків : Право, 2017. 496 с.

16. Совгира Т. Роль техніки та технології у мистецтві : монографія. Київ : Видавництво Ліра-К, 2021. 344 с.

17. Тоффлер Е. Третя хвиля / ред. В. Шовкун ; пер. з англ. А. Євса. Київ : Вид. дім «Всесвіт», 2000. 480 с.

18. Федорова І. Інформаційна ера: глобальні трансформації культурного простору. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка.* 2015. Т. 2, № 44. С. 98–104. URL: http://journal-phipsyped.kpi.ua/article/view/53222 (дата звернення: 29.07.2025).

19. Appignanesi R., Garratt C., Sardar Z., Curry P. Introducing postmodernism / illus. C. Garratt. Cambridge : Icon Books, 1999. 173 p.

20. Barthes R. Image – music – text : essays / trans. from French by S. Heath. London : Fontana Press, 1977. 220 p.

21. Baudrillard J. The consumer society: myths and structures / trans. from French by C. Turner, P. Riemens. London : SAGE Publications, 1998. 224 p.

22. Belting H. An anthropology of images: picture, medium, body / trans. from German by T. R. Dunlap. Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 2011. 216 p.

23. Bishop C. Artificial hells: participatory art and the politics of spectatorship. London; New York : Verso, 2012. 390 p.

24. Bourriaud N. Relational Aesthetics / trans. from French by S. Pleasance, F. Woods ; with the participation of M. Copeland. Dijon : Les Presses du réel, 2002. 125 p.

25. Castells M. The information age: economy, society, and culture. 2nd ed., with a new pref. Malden, Massachusetts; Oxford, UK: Wiley-Blackwell, 2010. Vol. 1: The rise of the network society. 625 p.

26. Castells M. The information age: economy, society, and culture. 2nd ed., with a new pref. Malden, Massachusetts; Oxford, UK: Wiley-Blackwell, 2010. Vol. 2: The power of identity. 585 p.

27. Castells M. The information age: economy, society, and culture. 2nd ed., with a new pref. Malden, Massachusetts; Oxford, UK: Wiley-Blackwell, 2010. Vol. 3: End of millennium. 488 p.

28. Debord G. The society of the spectacle / trans. from French by K. Knabb. Canberra : Hobgoblin Press, 2002. 59 p.

29. Deleuze G. Cinema 1: The Movement-Image / trans. from French by H. Tomlinson, B. Habberjam. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1986. 264 p.

30. Deleuze G. Cinema 2: The Time-Image / trans. from French by H. Tomlinson, R. Galeta. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1989. 352 p.

31. Delluc L. Photogénie. Paris : M. de Brunoff, 1920. 127 p. URL: https://www.scribd.com/document/752545329/Photogenie-Louis-Delluc (date of access: 27.06.2025).

32. Dertouzos M. L. What will be: how the new world of information will change our lives. New York : HarperEdge, 1997. 352 p.

33. Eco U. The open work / trans. from Italian by A. Cancogni ; with an introduction by D. Robey. Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1989. 312 p.

34. Fiedler L. A. Cross the border – close the gap. New York : Stein & Day Pub, 1972. 148 p.

35. Foster H. The return of the real: art and theory at the end of the century. Cambridge, Massachusetts : The MIT Press, 1996. 328 p.

36. Foucault M. What is an author?. *Rethinking popular culture: contemporary perspectives in cultural studies* / ed. by C. Mukerji, M. Schudson. San Diego, California, 1991. P. 446–464. DOI: https://doi.org/10.1525/9780520354647-019 (date of access: 29.06.2025).

37. Grau O. Virtual art: from illusion to immersion / trans. from German by G. Custance. Cambridge, Massachusetts; London, England : The MIT Press, 2003. 430 p.

38. Groys B. Art power. Cambridge, Massachusetts : The MIT Press, 2008. 187 p.

39. Groys B. Going public / ed. by J. Aranda, B. K. Wood, A. Vidokle ; trans. from German by S. Lindberg, M. Partridge. Berlin : Sternberg Press, 2010. 168 p.

40. Horkheimer M., W. Adorno T. Dialectic of enlightenment: philosophical fragments / ed. by G. Schmid Noerr ;

trans. from German by E. Jephcott. Stanford, California : Stanford University Press, 2002. 282 p.

41. Kittler F. A. Gramophone, film, typewriter / trans. from German by G. Winthrop-Young, M. Wutz. Stanford, California : Stanford University Press, 1999. 315 p.

42. Levy P. Cyberculture / trans. from French by R. Bononno. Minneapolis : University of Minnesota Press, 2001. 259 p.

43. Lyotard J.-F. The postmodern condition: a report on knowledge / trans. from French by G. Bennington, B. Massumi ; foreword by F. Jameson. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1984. 110 p.

44. McLuhan M. The Gutenberg galaxy: the making of typographic man. Toronto : University of Toronto Press, 1962. 293 p.

45. McLuhan M. Understanding media: the extensions of man. Berkeley, California : Gingko Press, 2013. 335 p.

46. Mitchell W. J. Me++: the cyborg self and the networked city. Cambridge, Massachusetts : The MIT Press, 2003. 269 p.

47. Moles A. A. Sociodynamique de la culture. Paris; La Haye : Mouton, 1967. 343 p.

48. On beauty: a history of a western idea / ed. by U. Eco ; trans. from Italian by A. McEwen. London : Seeker & Warburg, 2004. 438 p.

49. Ranciere J. The emancipated spectator / trans. from German by G. Elliott. London; New York : Verso, 2009. 136 p.

50. Riggle N. A. Street art: the transfiguration of the commonplaces. *The journal of aesthetics and art criticism.* 2010. Vol. 3, No. 68. P. 243–257. URL: https://prettydeep.wordpress.com/wp-content/uploads/2013/01/street-art.pdf (date of access: 27.06.2025).

51. Sloterdijk P. Spheres / trans. from German by W. Hoban. Los Angeles : Semiotext(e), 2016. Vol. III : Foams: plural spherology. 912 p.

52. Virilio P. The information bomb / trans. from French by C. Turner. London; New York : Verso, 2005. 145 p.

53. Virilio P. The vision machine / trans. from French by J. Rose. Bloomington, Indiana : Indiana University Press, 1994. 81 p.

Анотація

Головіна Н. І., Дарюга Е. В. **Багатогранність і мозаїчність трансформацій сучасної художньої культури: еволюція теоретичних підходів.** – Стаття.

У статті аналізується еволюція теоретичних підходів до трансформацій сучасної художньої культури, що відбуваються під впливом науково-технічного прогресу, розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, комп'ютеризації, соціальних мереж, глобалізаційних процесів, масовізації та віртуалізації. Основною метою дослідження є ґрунтовний комплексний аналіз еволюції ідей, концепцій та теоретичних підходів до осмислення багатогранності й мозаїчності трансформацій сучасної художньої культури під впливом масовізації, глобалізації, комп'ютеризації, розвитку цифрових технологій та поширення Інтернету. У межах статті здійснено комплексний огляд ключових концепцій та ідей провідних дослідників XX–XXI століть щодо трансформацій художньої культури в умовах технічного прогресу та цифровізації. Насамперед розглядаються ключові ідеї першої половини та середини XX століття, зокрема концепція втрати «аури» мистецького твору внаслідок його технічного відтворення (репродукування) не лише як естетичне явище, а як симптом ширших змін у сприйнятті мистецтва, його функцій і впливу на суспільство. Далі проаналізовано теоретичні напрацювання 1950-х – 60-х років, зокрема ідеї Маршалла Маклюена, який одним із перших осмислив медіа як «зовнішні розширення людини» та як чинник, що формує культурні коди й моделює суспільне мислення. Особливу увагу приділено постмодерністським підходам, у межах яких досліджуються феномени «смерті автора», автономії мистецького твору, множинності інтерпретацій, а також стирання меж між автором і глядачем у сучасному культурному контексті. Важливе місце в статті займає аналіз досліджень кінця XX – початку XXI століття, у яких простежується вплив цифрових технологій, кібермистецтва, мультимедійних інсталяцій, соціальних мереж і віртуальної реальності на художню культуру. Автори наголошують на тому, як новітні мистецькі практики – реляційна естетика, партисипативне мистецтво, стріт-арт і мережеві платформи – розмивають традиційні межі між елітарним і масовим, між класичним і технологічним, між індивідуальним і колективним творенням культурних сенсів. Окремо розглянуто трансформацію ролей основних учасників мистецького процесу: митець постає не лише як творець, а і як куратор або медіатор, тоді як реципієнт перетворюється на активного співучасника творчого акту. Приділено також увагу внеску вітчизняних дослідників у вивчення трансформацій культурного простору України в умовах глобалізації та розвитку інформаційного суспільства. Ці дослідження дозволяють побачити специфіку локальних культурних змін у контексті світових тенденцій. У підсумку, стаття демонструє багатогранність і мозаїчність трансформацій сучасної художньої культури, в якій поєднуються традиція і новаторство, локальне й глобальне, фізичне та віртуальне. Мистецтво постає як відкритий простір діалогу й співтворення, що в умовах інформаційного суспільства формує нові можливості для комунікації, взаємодії, переосмислення ідентичності та спільного вироблення сенсів у глобалізованому світі.

Ключові слова: трансформація, глобалізація, художня культура, медіакультура, мистецтво, елітарне мистецтво, масове мистецтво, цифрові технології, кібермистецтво, віртуальна реальність.

Summary

Golovina N. I., Dariuha E. V. **Multifacetedness and mosaicity of transformations of contemporary artistic culture: the evolution of theoretical approaches.** – Article.

The article analyses the evolution of theoretical approaches to the transformations of contemporary artistic culture occurring under the influence of scientific and technological progress, the development of information and communication technologies, computerization,

social networks, globalization processes, massification, and virtualization. The main aim of the study is to provide a thorough and comprehensive analysis of the evolution of ideas, concepts, and theoretical approaches to understanding the multidimensionality and mosaic nature of transformations in contemporary artistic culture influenced by massification, globalization, computerization, the development of digital technologies, and the spread of the Internet. Within the article, a comprehensive review of the key concepts and ideas of leading researchers of the 20th and 21st centuries is carried out, focusing on the transformations of artistic culture in the context of technological progress and digitalization. Particular attention is given to the key ideas of the first half and the mid-20th century, especially the concept of the loss of the «aura» of a work of art as a result of its technical reproduction, which is considered not only as an aesthetic phenomenon but also as a symptom of broader changes in the perception of art, its functions, and its impact on society. Further, the article analyses the theoretical contributions of the 1950s – 1960s, particularly the ideas of Marshall McLuhan, who was among the first to conceptualize media as «extensions of man» and as a factor shaping cultural codes and modelling social thought. Special attention is given to postmodern approaches that explore the phenomena of the «death of the author», the autonomy of the artwork, the multiplicity of interpretations, as well as the erasure of boundaries between author and audience in the contemporary cultural context. An important part of the article is devoted to studies from the late 20th to early 21st century, which trace the influence of digital technologies, cyber art, multimedia installations, social networks, and virtual reality on artistic culture. The authors emphasize how new artistic practices – relational aesthetics, participatory art, street art, and network platforms – blur the traditional boundaries between elite and mass, classical and technological, individual and collective creation of cultural meanings. The article also examines the transformation of the roles of the main participants in the artistic process: the artist emerges not only as a creator but also as a curator or mediator, while the recipient becomes an active co-participant in the creative act. Attention is also given to the contribution of Ukrainian scholars to the study of transformations of the cultural space of Ukraine under conditions of globalization and the development of the information society. These studies make it possible to discern the specificity of local cultural changes within the context of global trends. In conclusion, the article demonstrates the multidimensionality and mosaic character of the transformations of contemporary artistic culture, in which tradition and innovation, the local and the global, the physical and the virtual are intertwined. Art appears as an open space of dialogue and co-creation, which, in the conditions of the information society, shapes new opportunities for communication, interaction, rethinking identity, and the collective production of meanings in a globalized world.

Key words: transformation, globalization, artistic culture, media culture, art, elite art, mass art, digital technologies, cyber art, virtual reality.

Дата надходження статті: 29.08.2025
Дата прийняття статті: 16.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 117.82:316.472.8+004.77
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.5

М. І. Гурик
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5864-4931
кандидат історичних наук,
доцент кафедри політології та філософії імені Сергія Коновала
Західноукраїнського національного університету

А. П. Приймич
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0009-7566-1608
аспірант кафедри політології та філософії імені Сергія Коновала
Західноукраїнського національного університету

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ І ЦИФРОВЕ СУСПІЛЬСТВО

Постановка проблеми. Екзистенціалізм як філософська течія сформувався у XX столітті на тлі глибоких криз людської ідентичності, свободи і сенсу буття. Він виник як реакція на трагедії світових воєн, руйнування традиційних структур, стрімке прискорення технологій та наукових відкриттів. Центральним питанням екзистенціалізму є унікальність людського існування в абсурдному, байдужому до людини світі, і пошук сенсу в умовах повної свободи та відповідальності. Сьогодні ці проблеми не втрачають своєї актуальності, а навпаки – загострюються у нових формах. Пандемія, війни, кліматичні кризи, гіперзв'язаність, глобалізація та цифрова трансформація впливають на спосіб життя людини, її емоційний стан, відчуття самотності та кризи ідентичності. Виникає потреба в глибокому філософському осмисленні, що виходить за межі інструментального раціоналізму і пропонує відповідь на запитання: як жити у світі, що швидко змінюється і позбавляє людину традиційних орієнтирів?

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми. Останні роки позначені зростанням уваги до екзистенціалізму у міждисциплінарних контекстах – філософії медіа, психології, соціології, етиці, політиці та штучному інтелекті. Дослідники розглядають філософські ідеї Ж-П. Сартра (1905–1980), М. Гайдеггера (1889–1976), А. Камю (1913–1960), К. Ясперса (1883–1969) у світлі нових викликів. Наприклад, Воронкова В. Г. та Нікітенко В. О. у своїй роботі підкреслюють трансформацію екзистенційних умов людини під впливом цифрових технологій, розглядаючи цифрову реальність як новий топос буття [1, с. 125]. Євген Глива досліджує феномен «гібридного буття» цифрового покоління, для якого розмиття межі між реальністю і віртуальністю стає джерелом потреби в новому самовизначенні [3, с. 50]. Аманда Лагервіст у монографії «Existential Media: A Media Theory of the Limit Situation» говорить про цифрову реальність як «межову ситуацію», що оголює вразливість людини та ставить екзистенційні питання про смерть, втрату, присутність та автентичність у цифровому вимірі [14, с. 34]. Дослідження, присвячені самотності людин в цифрову епоху, демонструють, що цифрові технології, хоч і розширюють можливості комунікації, водночас загострюють почуття ізольованості і неавтентичності [2, с. 20]. Водночас дослідники вказують на недостатність інтегративного, цілісного аналізу, що поєднує класичні філософські концепти з новітніми соціокультурними контекстами. Це створює простір для глибшого філософського осмислення цифрової епохи через призму екзистенціалізму.

Мета статті полягає у виявленні потенціалу екзистенціалізму як філософської відповіді на трансформації людського буття в цифровому суспільстві. Особливу увагу приділено таким концептам, як свобода, автентичність, страх, абсурд і сенс життя в умовах глобальної невизначеності, гіперпідключення та втрати стабільних ідентичностей.

Виклад основного матеріалу. Фундаментальне поняття екзистенціалізму – свобода – у цифрову епоху набуває нового звучання. Якщо для Ж-П. Сартра свобода є засудженням до вибору, то у цифровому просторі вибір часто обмежений алгоритмічними рамками. Сучасна людина взаємодіє із соціальними мережами, платформами, інтерфейсами, які непомітно підказують, кого читати, як виглядати, що споживати. Попри ілюзію свободи, суб'єкт потрапляє в замкнене коло цифрових практик, які формують його вибір. У цьому контексті екзистенціалістський заклик до автентичності набуває нової сили: чи здатен індивід зберегти себе в світі цифрового спрощення і симуляцій? Автентичність – ще один наріжний камінь екзистенційного мислення – у цифрову епоху стикається з численними викликами. Ідентичність, яка колись будувалась через діалог із «іншим», тепер часто формується як візуальний конструкт. Цифрові «я» – аватари, сторінки

© М. І. Гурик, А. П. Приймич, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

в соцмережах, віртуальні профілі – не лише відображають, а й моделюють суб'єктивність. Як показують дослідження, молодь схильна будувати самооцінку на основі віртуальних реакцій, що призводить до тривожності, депресивних станів і втрати сенсу [10, с. 15].

Дослідження підкреслюють, що цифрове середовище провокує формування «тривимірного Я», де кожен аспект особистості (фізичний, соціальний і цифровий) може вступати в конфлікт, викликаючи фрагментацію самоідентифікації [8, с. 56]. Платформи візуальної комунікації, такі як Instagram і TikTok, спонукають користувачів до постійної керованої самопрезентації, що породжує не автентичність, а гіперсвідомість щодо зовнішнього сприйняття. Згідно з дослідженням, молодь дедалі більше ототожнює себе із віртуальними версіями, а не з тілесним досвідом, що знижує емоційну рефлексію і глибину міжособистісного контакту [1, с. 139]. Це сприяє створенню «цифрової маски», яка не стільки розкриває, скільки приховує істинне Я. З цього випливає, що автентична ідентичність у цифровому середовищі можлива лише за умови наявності критичного мислення та емоційної обізнаності. Їхні результати показують, що користувачі, які здатні розпізнавати власні емоції та фільтрувати зовнішній вплив, краще зберігають психологічне благополуччя і стійкість до «цифрової самовтрати» [17, с. 93].

Таким чином, автентичність у цифрову добу – це не статична якість, а постійне зусилля розпізнавання і повернення до себе попри тиск зовнішніх конструкцій, алгоритмів і візуальних очікувань.

Поняття страху та тривоги, широко представлене в роботах М. Гайдеггера, також актуалізується в цифровому вимірі. Тривога в екзистенціалізмі – це не лише емоційна реакція, а фундаментальна структура людського буття, нагадування про його конечність, «буття-на-смерть». У цифрову епоху, яка культивує вічну присутність і перформативність, сама смерть витісняється з культурного обігу. Проте вона повертається через нові форми – онлайн-меморіали, цифрові цвинтарі, постмортальні профілі – утворюючи так зване «цифрове посмертне життя» [2, с. 22]. У цьому контексті тривога не зникає – вона трансформується. Як свідчать дослідження, цифрова культура лише загострює існування у стані тривоги через поєднання інформаційного перевантаження, візуального шуму та відсутності глибокого сенсу. Ці «цифрові» абсурдні умови перегукуються з камюївським конфліктом між пошуком сенсу і мовчанням світу [15]. Актуальним також стає поняття екзистенційної тривоги у молоді. Новітнє дослідження 2024 року показує, що тривога смерті у молодих людей в умовах цифрової епохи має унікальний характер – вона проявляється через розрив між тілесним існуванням і віртуальним образом, що ускладнює процес прийняття конечності та підсилює екзистенційні кризи [16].

Ідея абсурду, як її формулював А. Камю, теж переживає ревізію. Якщо раніше абсурд виникав як конфлікт між людською потребою в сенсі й байдужістю світу, то тепер він виявляється у нескінченному потоці інформації, поверхневих онлайн-взаємодіях, алгоритмах рекомендацій, які фрагментують мислення і заглушають автентичне переживання. У цьому «цифровому абсурді» камюський «бунт» набуває нових форм – це свідомий вихід із мережевої залежності, повернення до рефлексії, тиші, читання, мистецтва, тілесного буття. Такі практики сьогодні розглядаються як форми цифрової резистентності – саме прийняття смерті уможливлює автентичне існування та переосмислення часу як «тут-і-зараз» [3, с. 51].

Таким чином, страх, тривога й абсурд у цифрову добу не зникають, а трансформуються. Цифрова культура не скасовує екзистенційні структури – вона створює нові простори для їхнього переживання. Але саме через їх усвідомлення і прийняття можливе автентичне, цілісне буття.

У цьому ж ключі важливо розглянути екзистенціалізм як метод філософської критики технократичного світогляду, що домінує в сучасному цифровому суспільстві. Гіперраціоналізація життя через алгоритми, цифрові протоколи, біометрію, контроль великих даних – усе це формує техноцентричну реальність, у якій людська особистість дедалі більше редукується до набору поведінкових моделей та аналітичних змінних. У такій парадигмі людина постає як об'єкт управління, а не суб'єкт смислотворення. Як показують дослідження, алгоритмічне управління в цифровій праці (наприклад, у службах доставки або гіг-економіці) призводить до втрати особистої автономії та суб'єктивності: працівники не мають контролю над розкладом, маршрутом, оцінюванням і навіть власною продуктивністю, адже це визначає штучний інтелект [14, с. 102]. Дослідники підкреслюють, що в умовах панування алгоритмів виникає небезпека моральної делегації: особа перекладає відповідальність на технологічну систему, що підриває етичне зусилля і екзистенційну відповідальність [4, с. 71]. Цей тип «алгоритмічного авторитету» руйнує засади свободи як внутрішньої здатності до самовизначення. Натомість формується «гомогенізоване Я», яке не приймає рішень, а лише реагує на зовнішні сигнали. У цьому сенсі, екзистенціалізм виступає як запрошення до спротиву – до відмови приймати цифрову заданість як норму, до активного формування власного проєкту життя [13, с. 94].

В умовах алгоритмічного навантаження важливою стає не лише свобода від зовнішнього

тиску, а й внутрішня свобода – здатність опиратися інерції спрощеного сприйняття, здатність мислити самостійно, робити вибір на основі внутрішнього переконання, а не за нав'язаними стандартами. Це прямо перекликається з гайдеггерівським Dasein – людським існуванням, що не просто існує, а активно проектує сенс свого буття. Dasein – не пасивний користувач цифрових сервісів, а «той, хто є», хто запитує, сумнівається, не приймає задане як необхідне. Екзистенціальна критика технократії не є запереченням технологій як таких. Йдеться про відновлення смислотворчої ініціативи суб'єкта, повернення до питання: не що робить мене зручним, а що робить мене людиною? Варто також акцентувати увагу на міжособистісному аспекті екзистенційного мислення. У цифрову епоху «інший» дедалі частіше постає як анонімний профіль, ідеалізований аватар або симулякр – чатбот, віртуальний персонаж, алгоритмічне відображення. Цифрове середовище стало новим топосом існування, де «екзистенціали» зазнають трансформації: від живої присутності до фрагментованих цифрових слідів [5, с. 127]. Це призводить до ерозії феномену «буття-з-іншим» (Being-with), що було фундаментальним у М. Гайдеггера. Цифрові медіа забезпечують безперервність зв'язку, але не глибину присутності. Як показують дослідження, у молоді, яка активно користується соціальними мережами, наростає відчуття самотності попри постійну «включеність», що вказує на втрату автентичного контакту [7, с. 80]. Подібні висновки робить і Н. Хмітов, наголошуючи, що збільшення часу в онлайні корелює з орієнтацією на «мати», а не «бути» – тобто заміщення міжособистісної автентичності матеріальним або символічним володінням у цифровому середовищі [11, с. 173].

Таким чином, виникає парадокс: ми перебуваємо в постійному контакті, але не в присутності. Екзистенціалізм, натомість, актуалізує ідею справжньої зустрічі, яка не зводиться до обміну інформацією, а є подією взаємного відкриття, співпереживання і визнання унікальності «іншого». Екзистенційне здоров'я неможливе без якісної міжособистісної присутності, яка оживлює людську суб'єктивність і виводить із деперсоналізуючого цифрового автоматизму [12, с. 64].

Окрему увагу заслуговує питання тілесності. У цифрову добу тіло фактично зникає з безпосередньої комунікації, стає непомітним або ж редукованим до аватара, емодзі чи фотографії – до спрощеного знаку, позбавленого глибини і багатогранності живого досвіду. Проте саме через тіло ми переживаємо найінтимніші і найглибші стани – біль і радість, любов і втрату, тривогу і спокій. Тіло є не просто фізичною оболонкою, а безпосереднім виявом нашої присутності у світі, джерелом відчуттів, імпульсів, інтуїції, а також ключовим середовищем, через яке формується і виражається суб'єктивність [6]. У цьому сенсі редукція тілесного досвіду до цифрових символів і віртуальних образів загрожує глибоким викривленням самого екзистенційного буття, адже автентичність неможлива без повноти втіленості – без проживання свого «я» у власному тілі і в реальному просторі. Екзистенційна філософія, особливо в рамках феноменології, підкреслює тілесну присутність як фундаментальну основу смислу і справжньої взаємодії, де тіло – це не пасивний об'єкт, а активний суб'єкт переживання і сприйняття. Повернення до втіленого досвіду, увага до тілесності і тілесної імманентності – це також форма опору цифровій абстракції, спрямованої на розмивання кордонів між реальністю і симуляцією, між живим і штучним. Воно стає критичним актом збереження людської цілісності і глибини існування у світі [13, с. 246].

На завершення варто наголосити, що екзистенціалізм не виступає проти цифрової культури як такої – навпаки, він пропонує її не просто прийняти чи відкинути, а глибоко і критично переосмислити. Ця філософія закликає до свідомого, рефлексивного ставлення до змін, які відбуваються у світі під впливом цифрових технологій, зокрема, їхнього впливу на структуру людського існування, самосприйняття, міжособистісні стосунки та свободу вибору. Екзистенціалізм відкриває нові горизонти для роздумів, ставлячи перед нами низку фундаментальних питань, що набувають особливої гостроти у цифрову епоху [9, с. 189]. Як залишатись справжньою людиною в умовах, коли наше життя все більше піддається алгоритмічному контролю і прогнозуванню? Як зберегти унікальність власного досвіду й індивідуальність, коли штучний інтелект не просто імітує інтелектуальну діяльність, а й активно формує інформаційне середовище, в якому ми існуємо? Як бути автентичним суб'єктом, якщо алгоритми збирають, аналізують і маніпулюють даними про нас, створюючи цифрові профілі, що часто виявляються глибшими за наше власне розуміння себе? Ці питання – не абстрактна філософська гра, а реальний виклик, який ставить під сумнів самі основи нашого буття. Відповіді на них не можуть бути простими або однозначними, адже вони торкаються найбільш глибинних шарів людської сутності – свободи, відповідальності, самотності, пошуку сенсу. Екзистенціалізм наголошує, що в світі, де традиційні рамки і орієнтири розмиваються під натиском цифрових трансформацій, саме через безперервне осмислення і власний вибір ми здатні зберегти своє право бути собою. Ця філософія навчає нас, що автентичність – це не статичний стан, а постійний процес боротьби

і зусиль, коли ми свідомо вибираємо свої цінності, вчинки і спосіб існування, незважаючи на зовнішній тиск і алгоритмічні конструкції. Більше того, екзистенціалізм закликає не лише до внутрішньої рефлексії, але й до активного спротиву цифровій абстракції, яка прагне розчинити людину у масиві даних і безособових алгоритмах. Повернення до тілесності, до втіленого досвіду, до безпосереднього контакту з іншим – це форми такого опору, які дозволяють зберегти глибину і багатогранність людського існування. Технології можуть бути інструментом, але не заміною людської свободи, творчості і смислового пошуку. Екзистенціалізм відкриває нам шлях до того, щоб жити не в режимі автоматизованої реакції чи алгоритмічних прогнозів, а у свідомому, відповідальному виборі, який формує наше буття. Отже, сила екзистенціалізму полягає у тому, що він не пропонує готових рішень, а сприяє розгортанню глибокої життєвої позиції – позиції, де філософія стає не абстрактним знанням, а способом життя, що допомагає протистояти викликам цифрової епохи і зберігати людську сутність у її найповнішому і найавтентичнішому вияві. Саме ця постійна праця над собою, це безперервне запитання і відповідь – є тим, що робить нас по-справжньому живими у світі, де технології і алгоритми дедалі більше впливають на нашу реальність і наше «я».

Висновки. Екзистенціалізм у контексті цифрового суспільства виступає потужною філософською рамкою для осмислення змін, що відбуваються в людському бутті під впливом технологічної революції. Дослідження показує, що цифрова епоха радикально трансформує базові умови існування: змінюються способи комунікації, переживання часу і простору, а також взаємодії між людьми. Ці трансформації ставлять під сумнів традиційні уявлення про автентичність, свободу, тілесність і ідентичність, що є центральними категоріями екзистенціальної філософії. Водночас цифрове суспільство відкриває нові горизонти для реалізації людського потенціалу – доступ до інформації, можливості для творчості, розширення міжособистісних зв'язків, проте ці можливості супроводжуються ризиками втрати автентичності, розчинення індивідуальності у масиві даних та алгоритмічній детермінації. Аналіз показує, що екзистенціалізм не просто фіксує ці виклики, а пропонує глибоке переосмислення і навіть опір цифровій абстракції через акцент на тілесності, досвіді, свободі вибору і відповідальності за власне існування. Водночас, екзистенціальна перспектива наголошує на необхідності збереження діалогу між технологічним розвитком і гуманістичними цінностями, закликаючи до свідомої рефлексії і активного вибору в умовах цифрової трансформації.

Перспективи подальших пошуків у цій сфері лежать у комплексному міждисциплінарному дослідженні, що об'єднає філософію, психологію, соціологію, культурологію та інформаційні технології для більш глибокого розуміння впливу цифрових технологій на екзистенційні аспекти людського життя. Важливим напрямом є вивчення механізмів збереження автентичності та свободи у світі, де алгоритми дедалі більше впливають на формування індивідуальної та колективної ідентичності. Окрім теоретичного аналізу, перспективними є практичні розробки, спрямовані на підтримку тілесності, міжособистісної близькості і розвитку критичного мислення в цифровому середовищі. Таким чином, екзистенціалізм у цифрову добу стає не лише філософським концептом, а й практичною платформою для осмислення і формування майбутнього, в якому людина не втратить своєї сутності, а знайде нові шляхи для самореалізації, свободи і сенсу в умовах стрімких технологічних змін.

Література

1. Воронкова В., Нікітенко В. Філософія цифрової людини і цифрового суспільства: теорія і практика : монографія. Львів-Торунь : Liha-Pres, 2022. 460 с.

2. Воронкова В., Каганов Ю., Метеленко Н. Формування цінностей цифрового суспільства і цифрової людини в умовах глобалізації та INDUSTRY 4.0. *Humanities studies*. 2022. Вип.11 (88). С. 16–25.

3. Глива Є. Екзистенціалізм та його психотерапевтичний потенціал . *Психологія і суспільство*. 2024. Том 90. № 2. С. 36–62.

4. Кивлюк О., Воронкова В., Нікітенко В. Філософія комунікаційної парадигми постінформаційного суспільства: виклики і перспективи розвитку. Contemporary ukrainian science: theoretical and practical achievements: collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California: GS Publishing Services, 2024. 192 p.

5. Лебон Г. Психологія натовпу. Переклад І. Андрущенка. Київ: Арій, 2024. 224 с.

6. Ніцше Ф. Ранкова зоря. Думки про моральні пересуди. Переклад В. Кебуладзе. Київ : Тем пора, 2021. 800 с.

7. Піжук О., Муравйов В. Цифрове суспільство як нова парадигма розвитку цивілізації XXI століття. *Věda a perspektivy*. 2022. № 2 (9). С. 75–86.

8. Рус А. Лакан. Вступ до структурного психоаналізу. Переклад К. Поліщука. Київ : Комубук, 2022. 224 с.

9. Філософія науки і культури. Словник. За редакцією Н. Хамітова. Київ: КНТ, 2024. 437 с.

10. Філософія основних сфер і напрямів людської життєдіяльності: Словник–довідник / З ініціативи д. соціологічних наук, проф. В.М. Пічі; за наук. ред. д. філос. наук., проф. В.Л. Петрушенка. Львів : «Новий Світ- 2000», 2022. 342 с.

11. Хамітов Н. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. 5-е видання, виправлене і доповнене. Київ : КНТ, 2023. 405 с.

12. Хамітов Н., Крилова С. Людина і культура: словник. Філософська антропологія, філософія культури, культурологія. Київ : КНТ, 2022. 295 с.

13. Khamitov N. The War in Ukraine and the New Humanism: David versus Goliath. Meta-anthropology of history of 21st century. Sofia : Kibea, 2023. 324 p.

14. Lagerkvist A. Existential Media: A Media Theory of the Limit Situation. Oxford University Press, 2022. 234 p.

15. Nikitenko V., Voronkova V., Andriukaitiene R., Oleksenko R. The crisis of the metaphysical foundations of human existence as a global problem of post-modernity and the ways of managerial solutions. Prop sitos y Representaciones Jan. 2021, Vol. 9, SPE (1), e928 ISSN 2307-7999 Special Number: Educational practices and teacher training e-ISSN 2310–4635 URL: http://revistas.usil.edu.pe/index.php/pyr/article/view/928

16. Publications published in 2023-2024 and cited in 2025. URL: https://www.scilit.com/sources/91647

17. Voronkova V., Vasyl'chuk G., Nikitenko V., Kaganov Y., Metelenko N. Transformation of digital education in the era of the fourth industrial revolution and globalisation: monograph. Riga; Latvia: Baltija Publishing, 2023. 220 p. URL: https://dspace.znu.edu.ua/jspui/bitstream/12345/19241/1/0058894

Анотація

Гурик М. І., Приймич А. П. **Екзистенціалізм і цифрове суспільство.** – Стаття.

У дослідженні здійснено аналіз взаємозв'язку екзистенціалізму і цифрового суспільства, яке радикально трансформує способи сприйняття реальності, самоідентифікації, міжособистісної взаємодії та комунікації. Ключові категорії екзистенціальної думки – свобода, автентичність, відповідальність, тілесність, тривога – набувають нових глибоких значень у контексті стрімкої алгоритмізації, віртуалізації і цифрової абстракції. Особлива увага приділяється процесам редукції тілесного досвіду, коли живе тіло витісняється цифровими знаками, аватарами й емодзі, що значно знижує глибину переживання і послаблює зв'язок із собою і світом, сприяючи поверхневості буття. Водночас у цифровому просторі інший часто постає як функція або симуляція, що суттєво ускладнює формування автентичних міжособистісних зв'язків і глибокого емпатичного розуміння, а також зменшує здатність до справжнього діалогу. Алгоритми все частіше визначають вибір і поведінку, створюючи ілюзію свободи та автономії, що призводить до послаблення суб'єктності, унікальності індивіда та здатності до самореалізації. Екзистенціалізм пропонує критичний підхід, спрямований на збереження внутрішньої рефлексії, тілесної присутності, усвідомленої відповідальності, духовної глибини, індивідуальної свободи та унікальності суб'єкта в умовах цифрової абстракції та стрімкої технокультурної трансформації. У дослідженні наголошується на важливості формування гуманістичної парадигми, здатної інтегрувати технологічний прогрес без втрати фундаментальних екзистенційних вимірів людського буття, зокрема автентичності, свободи і сенсу як неповторних характеристик особистості. Такий підхід сприятиме збереженню цілісності людини в цифрову добу, де межі між віртуальним і реальним дедалі більше розмиваються, а виклики технологічної епохи стають складнішими, різноманітнішими та багатограннішими.

Ключові слова: екзистенціалізм, цифрове суспільство, абсурд, смерть, свобода, тілесність, автентичність.

Summary

Huryk M. I., Pryimych A. P. **Existentialism and digital society.** – Article.

The study conducts an analysis of the relationship between existentialism and the digital society, which radically transforms the ways of perceiving reality, self-identification, interpersonal interaction, and communication. Key categories of existential thought – freedom, authenticity, responsibility, embodiment, and anxiety -acquire new profound meanings in the context of rapid algorithmization, virtualization, and digital abstraction. Special attention is given to the processes of reducing bodily experience, when the living body is displaced by digital signs, avatars, and emojis, significantly diminishing the depth of experience and weakening the connection with oneself and the world, contributing to the superficiality of existence. At the same time, in the digital space, the Other often appears as a function or simulation, which substantially complicates the formation of authentic interpersonal connections and deep empathetic understanding, as well as reduces the capacity for genuine dialogue. Algorithms increasingly determine choice and behavior, creating an illusion of freedom and autonomy, leading to the weakening of subjectivity, individuality, and the capacity for self-realization. Existentialism offers a critical approach aimed at preserving inner reflection, bodily presence, conscious responsibility, spiritual depth, individual freedom, and uniqueness of the subject amid digital abstraction and rapid technocultural transformation. The study emphasizes the importance of forming a humanistic paradigm capable of integrating technological progress without losing the fundamental existential dimensions of human being, particularly authenticity, freedom, and meaning as unique characteristics of the individual. Such an approach will contribute to preserving the integrity of the person in the digital age, where the boundaries between the virtual and the real increasingly blur, and the challenges of the technological era become more complex, diverse, and multifaceted.

Key words: existentialism, digital society, absurdity, death, freedom, embodiment, authenticity.

Дата надходження статті: 25.08.2025
Дата прийняття статті: 10.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 130.2:004.9
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.6

І. М. Гоян
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2548-0488
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри соціальної психології
Карпатського національного університету імені Василя Стефаника

Т. О. Гайналь
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2748-5901
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, соціології та релігієзнавства
Карпатського національного університету імені Василя Стефаника

М. В. Дойчик
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5081-1336
доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії, соціології та релігієзнавства
Карпатського національного університету імені Василя Стефаника

ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ У ДЗЕРКАЛІ ІНФОРМАЦІЙНО-МЕРЕЖЕВОЇ КУЛЬТУРИ: ВІД ПРАГНЕННЯ АВТЕНТИЧНОСТІ ДО ЇЇ КОНСТРУЮВАННЯ

Постановка проблеми. В сучасному суспільстві, яке функціонує в епоху цифровізації та глобального інформаційного простору значних трансформацій зазнає ідентичність особистості. В останні роки все більше розповсюджується інформаційно-мережева культура, яка властива соціальним платформам, віртуальним спільнотам, цифровим аватарам, що значно впливає на самопрезентацію людини та стає новим середовищем формування та прояву особистісної ідентичності. В цей самий час автентичність, яка традиційно вважалася внутрішньою цілісністю та узгодженістю людського «Я», все частіше виступає у ролі конструкції, яка формується під впливом зовнішніх візуально-комунікаційних кодів, мережевих очікувань і нав'язливих медіанаративів.

Саме тут виникає певний парадокс: у культурі, де постійно проголошується цінність самовираження та унікальності людини, ідентичність все більше підпорядковується інформаційно-технологічним алгоритмам, лайкам, трендам та репостам. Кожна особистість прагне до автентичності, проте вимушена конструювати її у відповідності до норм інформаційного простору. Все вищезазначене породжує цілу низку соціальних, психологічних та філософських викликів, а саме: до фрагментарності ідентичності, девальвації «особистісного справжнього Я», а також «розмивання» меж між реальністю та віртуальністю.

Незважаючи на зростаючий інтерес науковців до феномену ідентичності в епоху цифровізації та стрімкого розвитку інформаційних ресурсів, досі залишається малодослідженим механізм переходу від класичного розуміння автентичності до її мережевої версії як продукту взаємодії з інформаційним простором. Наявний дискурс потребує розширення за рахунок міждисциплінарного підходу до аналізу впливу інформаційно-мережевих умов на особистісне самовизначення, осмислення сучасних форм репрезентації власного «Я» та викликів, які постають перед індивідом в процесі самоконструювання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема ідентичності в умовах сучасного інформаційного суспільства широко висвітлена у філософських, соціологічних та культурологічних працях. Класичне розуміння ідентичності як цілісності та послідовності «Я» було закладене у працях Е. Еріксона [1], який досліджував стадії психосоціального розвитку особистості. Ч. Тейлор [2] розглядав автентичність як моральний і культурний ідеал, що формується у діалозі між індивідом та суспільством. Е. Ґідденс [3] наголошував на феномені «рефлексивного проєкту Я» в умовах пізньої модерності, де самоконструювання особистості стає ключовим завданням.

З поширенням цифрових технологій науковий інтерес поступово зосередився на трансформаціях ідентичності у віртуальному середовищі. М. Кастельс [4] у своїй концепції «мережевого суспільства» підкреслив, що інформаційні потоки й глобальні мережі створюють нові форми ідентичності – проєктну, легітимізуючу та опозиційну. Ш. Туркле [5] у книзі «Alone Together» показала, як цифрові технології змінюють досвід

© І. М. Гоян, Т. О. Гайналь, М. В. Дойчик, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

близькості та самопрезентації, а також сприяють фрагментації «Я». Д. Бойд [6] акцентує увагу на тому, що соціальні мережі створюють особливі умови для «мережевої публічності», у якій індивід змушений балансувати між приватним і публічним.

Українські дослідники також приділяють увагу проблематиці, яка досліджується. Н. Хамітов [7] розглядає ідентичність у контексті сучасних викликів глобалізації та медіалізації культури. О. Волинець [8] аналізує ідентичність особистості та специфіку її самопрезентації у віртуальному комунікативному просторі. О. Онищук [9] досліджувала ідентичність та кіберідентичність як психологічні категорії та визначала особливості їх концептуалізації та співвідношення.

Водночас, попри наявність значного наукового фонду, залишається недостатньо з'ясованим питання переходу від прагнення до автентичності до її конструювання під впливом інформаційно-мережевої культури. Потребує уточнення роль алгоритмізованих практик цифрових платформ у процесі самопрезентації та репрезентації «Я», а також аналіз їх впливу на формування нових соціокультурних норм автентичності.

Метою статті є міждисциплінарне осмислення конструювання ідентичності особистості під впливом інформаційно-мережевої культури.

Виклад основного матеріалу. Феномен ідентичності завжди перебував у центрі філософських і соціально-психологічних дискусій. Хоча поняття «ідентичність» і досі є досить складним для вивчення у будь-якій науці, то варто зазначити, що у класичному розумінні вона виступала гарантією внутрішньої узгодженості особистості та її соціальної інтеграції. А автентичність трактувалася як вірність власним переконанням і цінностям, як прагнення «бути собою» у багатоманітному соціальному світі [2].

Проте сучасні умови цифровізації та мережевої комунікації спричинили радикальну зміну підходів до осмислення ідентичності та автентичності. Як зазначає В. Токарева: «Інформаційно-комунікативні технології значною мірою розширили можливості для конструювання особою власного образу, іміджу, біографії, ідентичності. Створена особистість наділяється новими атрибутами та властивостями, які, зазвичай, не співпадають із характеристиками фізичної особи у реальному світі, а завдяки комунікації у віртуальному середовищі можуть складати лише набір символів, що позначають особу, та не мати потреби у фізичному тілі. Плюралізм, фрагментарність, децентрація, поширення симулякрів у сучасному інформаційному суспільстві розмивають, розчиняють ідентичність людини в багатьох аспектах, заганяючи її у нескінченний пошук, набуття та втрату самості» [10, с. 48]. Таким чином з'являється нова термінологія, яка пов'язана з ідентичністю та автентичністю. Наприклад, в науковий обіг введено поняття «віртуальна ідентичність» та «цифрова ідентичність». Нами було розглянуто варіативність тлумачення зазначених вище понять науковцями. В. Волинець [8] вважає, що «віртуальна ідентичність постає як різновид соціокультурної ідентичності особистості, що пов'язана з усвідомленням належності до певної спільноти, яка не завжди має відображення у реальному соціумі. Її основна діяльність зосереджується на споживанні та поширенні знань й інформації у комунікативних середовищах, насамперед у віртуальному просторі Інтернету». Дещо іншої думки є науковиця С. Мітіна [11]. Вона пише про те, що «віртуальна ідентичність – це ідентичність, яку особистість формує у віртуальному світі і яка має ідеальний набір якостей і характеристик».

На нашу думку, «віртуальна ідентичність» – це динамічний конструкт самосвідомості та самопрезентації особистості, що формується й реалізується у цифровому середовищі шляхом взаємодії з інформаційно-комунікативними платформами. Вона відображає не лише відчуття належності до віртуальних спільнот, а й здатність індивіда конструювати образ «Я» відповідно до алгоритмічних норм, культурних кодів та соціальних очікувань мережевого простору.

Що стосується поняття «цифрова ідентичність», то А. Гончарова [12] трактує її як «версію соціальної ідентичності людини». На думку авторки, «це певна добірка інформації, яка отримана в результаті онлайн-діяльності особи, що може проявлятися у вигляді імені, публікацій, коментарів». В. Токарева [13] пише про те, що: «цифрова ідентичність є досить широким поняттям, яке охоплює конфіденційну інформацію, персональні дані, дані про взаємодію особи із Інтернет середовищем. Цифрову ідентичність складають усі дані про особу, які зберігаються в Інтернеті, в значній мірі включає персональні дані, які можуть бути зібрані без її відома».

Вивчення процесів конструювання автентичності у мережевій культурі потребує міждисциплінарного підходу, адже цей феномен охоплює різні рівні функціонування особистості – від смисложиттєвих орієнтирів і культурних кодів до соціальних практик і психологічних механізмів самопрезентації.

У філософському вимірі автентичність розглядається як гармонія між внутрішньою природою людини та формами її існування. Цей термін активно використовується у сучасній філософській антропології та філософії культури, позначаючи стан особистості чи культурної спільноти, де сутність та існування перебувають у єдності.

Усвідомлення власної автентичності виступає необхідною умовою розвитку індивідуальної своєрідності та культурної самобутності. При цьому розрізняють замкнену та відкриту автентичність: перша тяжіє до ізоляціонізму, відокремлення й нарцисизму, тоді як друга виявляється у прагненні до діалогу та єднання з іншим за умови збереження власної унікальності [14].

У психологічному контексті автентичність виступає однією з фундаментальних характеристик особистості. Вона виявляється у внутрішній чесності та відкритості, у здатності діяти відповідно до власних переконань і цінностей. Автентична людина прагне до самоактуалізації, зберігаючи конгруентність – гармонію між словами, почуттями й невербальною поведінкою у процесі спілкування. Така якість є передумовою щирих та ефективних міжособистісних контактів. Автентичність означає безпосереднє переживання власного досвіду, не спотвореного захисними механізмами, що дає змогу особистості бути більш цілісною. У гуманістичній психології саме автентичність розглядається як ознака «ідеальної» або зрілої особистості, яка протиставляється невротичному способу існування [15].

Таким чином, під автентичністю ми розуміємо здатність особистості конструювати й презентувати своє «Я» у спосіб, що відповідає її внутрішнім цінностям і досвіду, водночас зберігаючи унікальність у контексті соціальних і технологічних впливів. Тобто автентичність – це справжність особи.

У мережевій культурі це поняття набуває нових смислів, адже «справжність» може виявлятися не як абсолют, а як результат безперервного самоконструювання у віртуальному середовищі.

Інформаційно-мережева культура створила простір, у якому «Я» постає не лише як особистісна сутність, а й як візуально-комунікативний конструкт. У соціальних мережах та цифрових медіа ідентичність набуває ознак плинності та множинності: людина може одночасно створювати кілька різних образів, залежно від аудиторії, платформи чи ситуації [5]. А отже, автентичність стає не стільки внутрішньою характеристикою, скільки результатом взаємодії з іншими та з алгоритмічними механізмами цифрового простору.

Перехід від автентичності до конструювання ідентичності можна пояснити через вплив мережевих стандартів і практик. Уміння «бути автентичним» дедалі частіше означає вміння демонструвати індивідуальність у межах заданих форматів – візуальних шаблонів, цифрових трендів, популярних дискурсів. У цьому сенсі автентичність втрачає свій абсолютний характер і перетворюється на стилізовану форму, яку можна вибудовувати, редагувати й адаптувати [16].

Соціокультурні наслідки такого процесу неоднозначні. З одного боку, ідентичність стає більш гнучкою, відкритою до експериментів і культурного розмаїття. З іншого – людина опиняється у пастці постійного конструювання «Я», що може призводити до відчуття фрагментарності, втрати «справжнього» та залежності від реакцій зовнішнього середовища [6].

Окремо слід підкреслити роль алгоритмів і цифрових платформ. Вони не тільки надають інструменти для вираження ідентичності, а й визначають рамки допустимого та популярного. Система лайків, алгоритми рекомендацій, механізми модерації формують певні «норми автентичності», яким користувачі мимоволі намагаються відповідати. Таким чином, у мережевій культурі ідентичність є не лише індивідуальним вибором, а й результатом впливу технологічних структур.

Отже, сучасна ідентичність у цифрову добу являє собою складний баланс між прагненням до автентичності та необхідністю її соціально-технологічного конструювання. Цей баланс відображає не тільки особистісний пошук, але й ширший культурний процес, у якому автентичність перетворюється на категорію, залежну від інформаційного середовища та мережевих практик.

Що стосується причин, які призводять до конструювання автентичності у цифровому середовищі, то вони є досить різноманітними (див. табл. 1).

Таким чином, ми бачимо, що перехід від прагнення автентичності до її конструювання детермінований низкою факторів: глобалізаційними й культурними трансформаціями, поширенням мережевих практик і цифрових технологій, психологічною потребою у визнанні та приналежності до спільнот, особливостями комунікативної динаміки в соціальних мережах, а також економікою уваги, де автентичність стає ресурсом для здобуття символічного чи соціального капіталу.

Висновки. У ході дослідження встановлено, що автентичність у класичному філософському та психологічному розумінні трактується як внутрішня цілісність і відповідність власній сутності, проте в умовах інформаційно-мережевої культури вона поступово трансформується у динамічний конструкт. Перехід від прагнення автентичності до її конструювання зумовлений низкою чинників: глобалізаційними й культурними трансформаціями, розвитком цифрових технологій і соціальних мереж, специфікою алгоритмізованих практик, потребою у визнанні та комунікативною відкритістю сучасного інформаційного простору.

Мережеві платформи не лише відображають індивідуальні самопрезентації, а й активно формують стандарти «справжності», задаючи рамки

Таблиця 1

Причини конструювання автентичності у цифровому середовищі

№ з/п	Причини	Основні характеристики
1.	Соціокультурні трансформації	- Глобалізація й зростання культурної мобільності створюють ситуацію множинності ідентичностей, де «бути собою» означає постійно адаптуватися. - Поширення постмодерних уявлень про «Я» як фрагментарне, змінне й відкрито-інтерпретаційне призводить до розуміння автентичності не як даності, а як процесу.
2.	Вплив цифрових технологій і соціальних мереж	- Алгоритмічні практики (лайки, рекомендації, тренди) задають стандарти «справжнього», стимулюючи до створення образів, які відповідатимуть очікуванням аудиторії. - Постійна потреба у самопрезентації в онлайн-просторі формує ситуацію, коли автентичність стає стилізованою та такою, що підлаштовується під формат платформи.
3.	Психологічні фактори	- Людина прагне визнання та прийняття у спільноті, тому змінює чи редагує свій образ, щоб відповідати «нормам мережі». - Захисні механізми психіки можуть сприяти створенню альтернативних образів «Я», які більш прийнятні для віртуального простору.
4.	Комунікативні умови мережевої культури	- Відкритість цифрових просторів розмиває межі між приватним і публічним, що змушує особистість контролювати й моделювати власну автентичність. - Взаємодія з іншими користувачами у формі швидких реакцій (лайк, коментар, репост) створює ситуацію «миттєвого дзеркала», у якому людина відчуває потребу коригувати власний образ.
5.	Економіка уваги та символічний капітал	- У сучасному інформаційному суспільстві автентичність стає ресурсом: «бути собою» = бути цікавим для інших, мати вплив і символічну вагу. - Конструювання автентичності часто пов'язане з прагненням здобути соціальний статус, професійний авторитет або економічні дивіденди через самопрезентацію.

для моделювання автентичності. Це призводить до появи феномену «стилізованої автентичності», яка поєднує щире самовираження з елементами адаптації до соціальних і технологічних умов.

Інтеграція філософських, соціологічних та психологічних підходів дала змогу виявити, що сучасна автентичність перестає бути статичною характеристикою особистості й постає як процес постійного самоконструювання, що здійснюється у взаємодії з культурними кодами, цифровими алгоритмами та соціальними очікуваннями.

Отже, автентичність у мережевій культурі є одночасно цінністю та викликом: вона відкриває нові можливості для самовираження й творчості, проте водночас несе ризики фрагментації ідентичності та залежності від зовнішніх оцінок. *Перспективним напрямом подальших досліджень* є вивчення механізмів збереження автентичності в умовах цифрової алгоритмізації, а також пошук стратегій гармонізації реального й віртуального «Я».

Література

1. Erikson E. Identity: Youth and Crisis. New York: Norton. 1968.

2. Taylor C. The Ethics of Authenticity. Cambridge, MA: Harvard University Press. 1991. URL: https://www.academia.edu/12205563/Charles_Taylor_1992_The_Ethics_of_Authenticity_Cambridge_Harvard_University_Press

3. Giddens A. Modernity and Self-Identity. Stanford: Stanford University Press. 1991.

4. Castells M. The Power of Identity. Oxford: Blackwell. 1997.

5. Turkle S. Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other. New York: Basic Books. 2011.

6. Boyd. D. It's Complicated: The Social Lives of Networked Teens. New Haven: Yale University Press. 2014.

7. Хамітов Н. В. Історія філософії. Проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології: навч. посіб. зі слов. / Н. Хамітов, Л. Гармаш, С. Крилова; під ред. д-ра філос. наук, проф. Н. Хамітова; НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. 4-те вид. Київ: КНТ, 2016. 393 с.

8. Волинець В. О. Ідентичність особистості та специфіка її самопрезентації у віртуальному комунікативному просторі. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал.* 2021. № 2. С. 31–36.

9. Онищук О. В. Ідентичність та кіберідентичність як психологічні категорії: деякі особливості концептуалізації та співвідношення. *Габітус.* 2025. Вип. 69. Т. 1. С. 203–207. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5208.

10. Токарева В. О. Трансформація віртуальної ідентичності: від множинності до єдиної автентичності в мережі інтернет. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2022. № 3. С. 47–52.

11. Мітіна С. В. Проблема формування ідентичності особистості у віртуальному просторі. *Габітус.* 2020. Вип. 14. С. 194–198.

12. Гончарова А. В. Елементи цифрової ідентичності. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: право.* 2024. Вип. 83. Ч. 1. С. 187–191.

13. Токарева В. О. Формування категорії «віртуальна ідентичність» у мережі інтернет. *Часопис цивілістики.* Вип. 45. DOI https://doi.org/10.32837/chc.v0i45.468

14. Філософський енциклопедичний словник. URL: https://9.slovaronline.com/2083-%D0%B0%D0%B2%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C

15. Автентичність. Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Автентичність

16. Шевченко В. В. Ретроспективний аналіз категорії «Ідентичність» в психології. *Наукові перспективи. Серія: Психологія.* 2023. №10 (40). С. 868–877. DOI: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-10(40)-868-877

Анотація

Гоян І. М., Гайналь Т. О., Дойчик М. В. **Ідентичність особистості у дзеркалі інформаційно-мережевої культури: від прагнення автентичності до її конструювання.** – Стаття.

У статті досліджено феномен ідентичності у дзеркалі інформаційно-мережевої культури, яка в умовах цифровізації та глобалізації стає одним із ключових чинників трансформації особистості. Актуальність теми зумовлена тим, що сучасне суспільство дедалі більше функціонує у віртуальному середовищі, де ідентичність перестає бути стабільною даністю і набуває ознак плинності, фрагментарності та конструйованості. Автентичність, яка традиційно трактувалася як внутрішня цілісність і гармонія людського «Я», у нових умовах усе частіше постає як продукт взаємодії з цифровими платформами, алгоритмами, мережевими очікуваннями й культурними кодами. Метою статті є міждисциплінарне осмислення конструювання ідентичності особистості під впливом інформаційно-мережевої культури.

Використано методи порівняльного аналізу, інтерпретації наукових текстів і міждисциплінарного узагальнення. Результати дослідження свідчать, що феномен автентичності зазнає глибокої трансформації. Якщо раніше автентичність ототожнювалась із вірністю власним цінностям і прагненням до гармонії, то в умовах цифрової культури вона виявляється у вигляді стилізованої чи навіть симульованої конструкції, яка формується у відповідності до алгоритмізованих практик та соціальних очікувань. Визначено основні причини такого переходу. Окремо підкреслено роль понять «віртуальна ідентичність» та «цифрова ідентичність», які відображають різні аспекти особистісного самовизначення у віртуальному середовищі. Якщо віртуальна ідентичність пов'язана з відчуттям належності до спільнот і формуванням образу «Я» у цифровій комунікації, то цифрова ідентичність включає всі дані про особу, збережені в інтернет-просторі, зокрема й ті, які можуть бути зібрані без її згоди.

Ключові слова: ідентичність, віртуальна ідентичність, цифрова ідентичність, самоконструювання, самовизначення, інформаційно-мережевий простір, міжкультурна комунікація.

Summary

Hoian I. M., Hainal T. O., Doichyk M. V. **Personal identity in the mirror of information and network culture: from the desire for authenticity to its construction.** – Article.

The article explores the phenomenon of identity in the mirror of information and network culture, which, in the context of digitalization and globalization, is becoming one of the key factors in personality transformation. The relevance of the topic is due to the fact that modern society increasingly functions in a virtual environment, where identity ceases to be a stable given and acquires the characteristics of fluidity, fragmentation, and constructability. Authenticity, traditionally interpreted as the internal integrity and harmony of the human "I," in the new conditions increasingly appears as a product of interaction with digital platforms, algorithms, network expectations, and cultural codes. The aim of the article is an interdisciplinary understanding of the construction of personal identity under the influence of information and network culture. The methods of comparative analysis, interpretation of scientific texts, and interdisciplinary generalization were used. The results of the study show that the phenomenon of authenticity is undergoing a profound transformation. Whereas authenticity was previously identified with fidelity to one's own values and the pursuit of harmony, in the context of digital culture it manifests itself in the form of a stylized or even simulated construct that is formed in accordance with algorithmic practices and social expectations. The main reasons for this transition are identified. The role of the concepts of "virtual identity" and "digital identity," which reflect different aspects of personal self-determination in the virtual environment, is emphasized separately. While virtual identity is associated with a sense of belonging to communities and the formation of a self-image in digital communication, digital identity includes all data about a person stored in cyberspace, including data that may be collected without their consent.

Key words: identity, virtual identity, digital identity, self-construction, self-determination, information and network space, intercultural communication.

Дата надходження статті: 29.08.2025
Дата прийняття статті: 15.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 2:[165.62+316]
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.7

І. Р. Григорків-Коротчук
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5379-4818
кандидат філософських наук,
асистент кафедри філософії та культурології
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

МІЖДИСЦИПЛІНАРНА ДИПЛОМАТІЯ ПІТЕРА БЕРГЕРА

Постановка проблеми. У 70–80-х роках XX століття вельми актуальними були дослідження, автори яких вказували на важливість вивчення сфери цінностей в умовах, коли зустрічаються різні культури, релігійні віровчення, політичні системи. Це було досить очевидним і обгрунтованим на той час. Адже проблема віри, цінностей та моральних орієнтацій визначались як наукова категорія і як соціальне явище. Виникали певні труднощі, пов'язані передусім із нечіткими дефініціями, а також їх різноманітними формами прояву у реальній поведінці людини та взаємозв'язки з іншими соціальними феноменами. У фокусі перебували цінності, що орієнтувались на сім'ю, освіту, культуру та суспільно-політичну діяльність. Це дозволило встановити певні ієрархії цінностей, однак не завжди вдавалося виявити прямі зв'язки між окремими елементами системи та безпосередніми проявами поведінки особистості.

У цей час виходить спільна праця Пітера Бергера та Томаса Лукмана «Соціальна конструкція реальності: трактат із соціології знання» (1966 р.). Монографія відзначена Міжнародною соціологічною асоціацією як «одна з п'яти найвпливовіших соціологічних книг 20-го століття» [1]. Її автори завойовують ще більшу увагу читачів подальшими дослідженнями, оскільки вони пояснюють, що реальність не є об'єктивною, а формується в процесі соціальної взаємодії. І соціальний порядок залежить від спільних значень, цінностей та розумінь, які люди разом створюють і підтримують.

В епістемологічному плані П. Бергер заново поставив питання про співвідношення віри і знання. В онтологічному плані це вилилось у дискусії про те, як суб'єктивні переживання і смисли стають об'єктивною реальністю. З погляду аксіології викликало питання про цінності та свободу людини. У релігійному плані зіштовхнулись ідеї секуляризації та десекуляризації. Щоб знайти відповіді на ці питання П. Бергер пропонує теорію плюралізації. Саме з'ясуванню цих дискусійних моментів через феноменологічну методологію присвячена наша робота.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дуже багато українських вчених, особливо в галузях соціології, релігієзнавства, політології та економіки аналізують та використовують ідеї Пітера Бергера. Передусім, це науковці, які перекладали його «Капіталістичну революцію», як-от С. Макеєв, І. Дзюб, І. Кресіна [2]. Також варто відзначити автора передмови до цього видання В. Черняка. В українському перекладі А. Дейнеки є частина праці «500 років протестантизму» для соціологічного часопису «СВОЄ» [3].

Ці роботи позиціюють Бергера як соціолога та релігієзнавця. Та варто наголосити, що його дослідженням притаманний високий рівень теоретизування у поєднанні з емпіричною реальністю, які вказують на філософсько-методологічну основу, не достатньо проаналізовану. Діалог між соціологією та феноменологією на прикладі творчості П. Бергера демонструє, наскільки успішним є перетин соціології з філософією загалом [див. 4].

Формулювання мети статті. Метою статті є дослідження механізмів плюралізації у релігійній сфері, як прояву демократичності сучасного суспільства крізь призму феноменології Пітера Бергера.

Виклад основного матеріалу дослідження. Пітер Людвіг Бергер (1929–2017) – австрійсько-американський автор великої кількості праць, присвячених проблемам соціального конструювання та соціології релігії, теолог, професор соціології і релігієзнавства. Разом із Т. Лукманом він є засновником феноменологічної соціології знання. У співавторстві з Самуелем Гантінгтоном вийшло одне з найперших досліджень у сфері глобалізації «Багатолика глобалізація. Культурна різноманітність у сучасному світі» (2002 р.). Відзначаючи популярність його робіт і той авторитет, який здобув П. Бергер, Секретаріат Ватикану у справах невіруючих попросив професора організувати у 1969 р. конференцію з питань секуляризації для науковців та вчених різного релігійного спрямування.

Багато є згадок про те, що значний вплив на становлення його соціології здійснив М. Вебер. Однак не лише він. Бергер навчався у феноменолога і соціолога Альфреда Шюца в Новій школі соціальних досліджень у 50-х рр. І там виявив неабияке зацікавлення феноменологічним під-

© І. Р. Григорків-Коротчук, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

ходом [див. 5]. Феноменологія передбачає, що дослідження суспільства і соціальної реальності повинно враховувати суб'єктивність. «Людська суб'єктивність не просто формується та визначається соціальними силами. У взаємодії з іншими суб'єктивність також формує соціальну реальність» [3].

Під впливом філософії А. Шюца П. Бергер і Т. Лукман сформували термін «соціальна конструкція». Вони вважали, що реальність не є чимось даним, а створюється людьми через їхню соціальну діяльність та взаємодію. Індивіди не є бранцями структури, вони постійно створюють та змінюють її у своєму повсякденному житті. Це призводить до інституціоналізації найзагальніших уявлень і, зрештою, до формування реальності, яка сприймається уже як об'єктивна. З часом дії та взаємини між людьми стають звичними, закріплюються як усталені ролі, що передаються наступним поколінням. Це формує інститути, які стають частиною суспільної структури. «*Інституціям властива спонукальна сила*. До певної міри ця якість є наслідком двох попередніх: фундаментальна влада інституції над індивідом полягає саме в цьому, що вона існує об'єктивно і не може зникнути за бажанням індивіда» [6]. Однак можуть змінюватись поступово, оскільки є продуктом хаотичної діяльності незчисленних індивідів. Тому знання, уявлення та переконання людей є частиною інституційної структури суспільства.

Розмірковуючи про те, як ми сприймаємо і описуємо нашу реальність, разом із Т. Лукманом П. Бергер розробляє *феноменологічну соціологію знання*. «Соціологія знання повинна займатися усім тим, що вважається «знанням» у суспільстві» [7, 26]. Вони виходять із того, що аналізують не теоретичне знання, а буденне, те яке ми сприймаємо і оцінюємо рефлективно, на рівні інтуїції і без зусиль. Саме на цьому рівні закладені ідеали і віра людей та їхня соціокультурна реальність у повному обсязі. Соціологія знання розглядає знання ширше, ніж лише теоретичні ідеї. Адже тільки незначна кількість науковців займається теоретизуванням, «бізнесом ідей». Усі інші використовують знання, будують свій життєсвіт завдяки здоровому глузду. Найбільшою помилкою теоретиків знання, вважає Бергер є те, що вони перебільшують роль наукових ідей. Тому соціологія знання повинна займатись реальним живим знанням. Відповідно метою феноменологічної соціології знання є не встановлення «істини» чи «хиби», а визначення того, як агенти «сформували інтерпретації та думки, яких вони дотримуються» [8].

Бергер і Лукман розробляють метод розуміння, оскільки він дозволяє збагнути всю суть культурних феноменів, інтерпретувати значення і смисли у нашому повсякденному житті. «Бергер стверджував, що релігія часто займає привілейоване місце в конструюванні цієї соціальної реальності» [9]. Релігійний світогляд, як і будь-яка інша сукупність інтерпретацій реальності, залежить від соціальної підтримки. Чим уніфікованішою і надійнішою буде ця опора, тим міцніше ці інтерпретації реальності закріпляться у свідомості. Історично так сталося, що релігія була найпоширенішим та найефективнішим інструментом легітимації певного світогляду чи соціальної реальності. Однак абсолютно усі соціальні інституції мають моральний авторитет. Іноді вони накладаються і підкріплюють одна одну, а іноді зіштовхуються, перебувають у конфлікту, який призводить до моральних дилем.

П. Бергер досліджує культурні відмінності між церквою, релігійністю і нетрадиційною вірою. І якщо спочатку він популяризував секуляризаційні процеси, то згодом уже критикує їх. Ще до кінця XX століття професор Бергер визнав, що помилився, стверджуючи, що сучасність неминуче зменшує віру. «Сьогоднішній світ не є сильно секуляризованим, за двома цікавими винятками, які потрібно пояснити. Одна – географічна, це Західна та Центральна Європа, а інша – це міжнародний інтелектуальний клас, який сильно секуляризований» [10]. В іншому інтерв'ю він додає: «Але більша частина світу така ж релігійна, як і будь-коли, і, мабуть, навіть більше» [11].

Як зазначає Titus Hjelm: «не дивно, що будь-хто, хто багато пише на будь-яку тему протягом багатьох десятиліть, суперечить сам собі та змінює свою точку зору. Можна стверджувати, що це ознака здорового наукового прогресу, де докази та нові теоретичні ідеї витісняють старі моделі мислення» [12]. Сталося це так тому, що здебільшого проводилась *оцінка* релігії, а не її вивчення.

У праці «Десекуляризація світу» (1999 р.) П. Бергер стверджував, що модернізація суспільства не обов'язково передбачає секуляризації. Тому він висунув нову ідею «десекуляризації», яка виявляє відродження сильних релігійних настроїв у різних частинах планети. Отже, він заперечив свою попередню ідею про те, що ми живемо в добу секуляризації. П. Бергер подорожував до таких країн, як Китай та Індія, щоб краще зрозуміти культури і релігії, відмінні від юдео-християнських вірувань [див. 13]. З огляду на зростаючий вплив таких фундаментальних релігій, як іслам, у їхніх суспільствах, науковець усвідомив, що його фіксація на секуляризації була «етноцентричною».

Секуляризація – не нове явище, історію його можна починати десь із XVIII століття. І спочатку Церква сприймала його дуже негативно. Та зараз

ми бачимо, що воно значно складніше і неоднозначніше, ніж видавалось на початку. Виявляється, тут можна знайти і позитивні моменти. Наприклад, релігійна сфера стає більш автономною від політичних втручань. «Якщо церква занадто тісно пов'язана з державою, щоразу, коли люди дратуються на державу, вони дратуються на церкву, яка встановленадержавою. Це дуже просто. І це не добре для релігії, і це не добре для держави з різних, але схожих причин», – додає Бергер [10].

Як науковець, Бергер досить критично ставиться до занадто тісного союзу релігії та політичної влади. Він наголошує на необхідності збалансованого підходу, де держава відіграє ключову роль у створенні сприятливих умов для розвитку ринкової економіки та забезпечення соціальної справедливості. Історія знає чимало прикладів, коли державна політика використовує релігію у своїх ідеологічних намірах і просуває наративи з метою маніпуляції та дезорієнтації.

Говорячи про своє занепокоєння щодо повзучої секуляризації, П. Бергер стверджував, що християни некритично сприймають соціально-релігійні рухи. Він виступав проти тих протестантських богословських шкіл, які зосереджені на тому, щоб зробити християнство доступно-розважальним, актуальним і що вони витрачають значно більше енергії на курси з психології, менеджменту, церковного управління та соціології, ніж на теологію. «Вони перетворюють це на мораль, де християнство є золотим правилом і нічим іншим, або свого роду психотерапію, де релігія корисна для вас, оскільки вона робить вас здоровішими та автентичнішими» [11]. Спростивши надприродне і зробивши з бога рутинність, а з віри – раціональну організацію, самі ж християни вклали божественні операції в межах передбачуваності. Це сприяло зростанню раціонального мислення, науки, техніки, бізнесу. І створювало умови, за яких більшість людей могли думати, жити безбожно.

На його думку, теологічна освіта є необхідною для того, щоб християнство проникало у свідомість нашого віку. Святе Письмо має справу з тлумаченням реальності як такої, воно стосується Бога, спокути, воскресіння Христа. Це глибоке трансцендентне послання космічного масштабу. І це втрачається в сучасному християнстві.

Ще однією стороною секуляризації, є те, що вона більше зводиться до гри чисел. Тобто ми знаємо набагато більше про частоту відвідуваності храмів та приналежність до певної конфесії, ніж про фактичну практику побудови і підтримки релігійного чи світського світогляду.

У пізніших працях професор Бергер розповів про власне релігійне відкриття. Він припустив, що існує «іншість, яка ховається за крихкими структурами повсякденного життя», така «таємнича і вражаюча сила», що космізується у священний спосіб. Бергер не до кінця погоджується із Т. Лукманом у питанні сутності віри. Якщо Лукман розуміє релігію як здатність людей перевершувати свою біологічну природу і конструювати всесвіт всеохоплюючих і моральних значень, то Бергер бачить релігію способом самотрансцендентування. Він намагається дати таке визначення релігії, особливо у своїх пізніших роботах, яке б не спиралося на антропологічну основу: релігія – це космізація у священному режимі.

Людям, які вирішують вірити в існування надприродного, потрібна віра, навіть у нашому раціоналізованому світі. Знання більше не можуть достатньою мірою обґрунтовувати людську віру. Релігійна віра потребує Одкровення, вона є специфічним явищем нашої свідомості, сповнена трансцендентного змісту. Віра це не про переконання у чомусь (це наближає її до знання), віра – психологічна настанова, етично-емоційна позиція сприйняття світу. Релігійна віра – можливість здійснювати переходи із реального світу у трансендентний зусиллями свідомості. Отже, він демонструє, що віра не може зводитись до знання, бо вона є ширшою і виходить за межі епістемологічних характеристик.

В одному зі своїх інтерв'ю, П. Бергер розмірковує про те, що колись християнство було долею, не вибором, а саме реальністю, як наприклад, світле волосся чи лихоманка. Тобто релігія не була предметом вибору. А сьогодні ми можемо приймати рішення. І хоча свобода віросповідання – це чудово, це ознака демократичності і свободи загалом, та і тут є деякі колізії, розмірковує Бергера. Він пише: «я не оскаржую той основний факт, що те, що раніше вважалося само собою зрозумілим, тепер має бути вільним вибором» [11]. Науковець показує, що тут перетинаються поняття *знання* і *віри*. Коли людина щось знає напевне, то це усвідомлене знання реальності, те, що існує насправді, очевидний факт, який не потребує віри. «Мені не потрібна віра, щоб це знати. Але щоб сказати, що *Христос воскрес*, потрібна віра. Це не те, що я знаю» [11].

П. Бергер проявив себе як соціальний мислитель, він вивчав причини культурних мутацій суспільства. У його працях постає питання про співвідношення суспільних і культурних чинників історичної динаміки. Він шукає механізми модернізації суспільства. Як уже зазначалося, П. Бергер зазначає, що модернізація також призвела до постсекуляризації поряд із секуляризацією. Він обґрунтовує думку про те, що секуляризація на рівні суспільства не гарантує секуляризацію індивідуальної свідомості. У піз-

ніших своїх роботах Бергер доходить висновку, що секуляризація не є такою тотальною і феномен «порожніх церков» не узгоджується із самоідентифікацією віруючої людини. Збільшується толерантність до інших вірувань, трендовим стає синкретизм і виникає *плюралізація*, заснована на індивідуальній релігійності.

Сучасна плюралізація, яка ідейно походить від Протестантської Реформації XVI ст., висунула новий набір цінностей (присутній вплив М. Вебера). Найактуальнішими з них стали:

– поділ релігійної та світської сфер життя,

– раціоналізація релігії і суспільних норм,

– багатство людини як запорука і детермінант цінностей,

– максимізація свободи для нагромадження багатства,

– посилення передбачення та контролю для збільшення багатства,

– визначення себе як члена національної держави, національна ідентичність.

Бергер розумів плюралізацію не лише як постійно зростаючу різноманітність релігійних традицій у суспільстві, це скоріше питання про те, як люди можуть мирно співіснувати в нашу епоху. «Сучасність не обов'язково породжує секулярність. Вона обов'язково породжує плюралізм, під яким я маю на увазі співіснування в одному суспільстві різних світоглядів та систем цінностей» [10]. Це глибоке питання про те як індивідуальний досвід повсякденних реалій і кінцевих смислів (цінностей) поступається місцем соціальним світам, де люди з різними світоглядами живуть пліч-о-пліч у суспільстві. Плюралізація сьогодні загалом полягає в тому, що вона є глобалізованою.

Конфлікти виникають не лише через територіальні проблеми, а й проблеми ідентичності, мови, релігії, культури, форми влади тощо і їх важко вирішувати. Бо розмежування ідентичностей на «ми» і «вони» аж до антагонізму, де люди усвідомлюють відмінності своєї релігійної, культурної, етнічної співпричетності, є визначальними. Акцент на культурно-ціннісних підвалинах цивілізаційних конфліктів зробив і С. Гантінгтон.

Сучасна плюралізація пов'язана з діалектикою соціального життя. Індивідуалізація суспільства передбачає, що деякі догмати класичної релігійної віри можуть піддаватись сумніву. Співставляючи себе із конкретною конфесією, віруюча людина, однак, може не прив'язуватись до того, що вчить офіційна Церква. Сучасна людина – це людина релігійних сумнівів. Індивідуальна релігійність настільки розвинена, що вона переходить у рамки філософії.

Крім того, популярним стало таке явище як «релігійний пошукач». Це віруюча людина, яка сама хоче обирати свою релігійну ідентичність, змінюючи при цьому різні релігії, конфесії. «Більшість із них повідомляють, що моляться нерегулярно, що вірять у Бога та життя після смерті. В основному, це здебільшого люди, які не знайшли церкви, яка їм подобається. Це зовсім інша проблема, ніж секуляризація», – акцентує професор [10].

Релігійний пошукач не поділяє примусовість, оскільки це вид маніпуляції. Релігійний примус розглядається як дратівливе зазіхання на особистісну свободу. Однак віра, яка все ж переживається, надає можливість жити вільно і мислити за власними бажаннями, формувати таке середовище, в якому немає прив'язування, а є братерське спілкування. В ортодоксальному розумінні вони можуть і не вважатись віруючими. Дехто з них не знає Євангелії, вибірково сповідує якісь догми чи інтерпретує Писання відповідно до своїх життєвих ідеалів та цінностей, часто далеких від насправді християнських. У таких уявленнях Бог, божественне, сакральне і мирське не є системою, а *процесом*, що змінює пріоритети, сповідуючи релятивність.

Постсекулярна доба вимагає осмисленого вибору свідомої людини, лише такий вибір буде насправді відповідальним і особливо цінним. Плюралістичне суспільство не застраховане ані від дезорієнтації, ані від конкуренції чи від кризи світоглядних смислів. П. Бергер вказує на те, що в сучасному демократичному суспільстві релігійність не обов'язково передбачає сліпого наслідування очікуваному наборові патернів. У повсякденному житті релігійність практикується і набуває гібридної форми. Така гібридність демонструє розрізнені фрагменти життєдіяльності, вона невіддільна від інших соціальних інститутів та видів активності. І дуже часто не можливо скласти схему, яка вказує на ті чинники, що систематизують релігійну ідентичність.

Ідентичність – динамічна категорія, яка постійно узгоджується, маючи широке смислове наповнення, вона передбачає активну комунікацію. Картина сучасного глобалізованого світу така, що кожен може спілкується з усіма, а це означає, що люди дедалі більше наштовхуються з альтернативними уявленнями, нормами, цінностями та світоглядом. Тепер це може бути трохи тривожним, і люди можуть бути спантеличені від усього цього. А з іншого боку, більшість людей якось із цим справляються і вони знаходять спільноту, яка підтримує їх і допомагає прийняти той вибір, який вони роблять.

Ментальний клей уможливлює зав'язок сьогодення з минулим і майбутнім. Оскільки минуле відкриває свої смисли через мовні конструкції, трансформуючи внутрішній життєсвіт і забезпе-

чує вплив минулого на сучасність. Аналізуючи значення мови як чинника етно-культурної ідентичності, О. Косович пише: «мова є найважливішим засобом і умовою оптимізації культурно-комунікативних процесів, що забезпечують єдність і стабільний розвиток соціуму» [14, с. 7]. Мова зберігає культуру і сприяє можливості до самовідтворення соціуму на підставі традиційних духовних цінностей.

Ментальний клей – основа суспільного життя. Історія цілого народу і біографія окремих його визначних діячів поєднуються в єдину матрицю, виявляючи свою тягліcть, процесуальність і традиційність. Ментальний клей як смислова складова виявляє значущі інституції, які з хаосу творять структуру суспільства, слідкують за історичною і культурною енергією.

Як і писав Бергер, сучасність дійсно підриває усі старі певності і відчуження стає більш відчутним. Невизначеність і неможливість відчути власну прив'язку до сфер суспільного життя породжує «безпритульність розуму» – ще один термін Бергера, який розуміється ним як технологічні пошуки засобів досягнення мети. Це і небажання ділитися своїми думками та переконаннями, і клаптикові релігійні парасолі, і неприйняття суспільства у цілому. Протистояти відчуженню можуть посередницькі структури, зокрема церква, сім'я, інститут сусідства. Вони допомагають встановити почуття приналежності, що ґрунтується на відданості цінностям чи віруванням. Це формує в особистості відчуття спів-причетності та ідентичності.

У плюралізації Бергер бачить декілька векторів [див. 15]. Перший полягає в тому, що плюралізація робить повний консенсус у релігійних переконаннях дуже рідкісним, це дозволяє людям формувати та дотримуватися своїх власних переконань, не намагаючись пристосуватися до суспільства, яке дотримується інших переконань. Другий вектор полягає в тому, що плюралізація дає свободу та дозволяє людям вільно приймати рішення. Третій вектор передбачає, що якщо плюралізація пов'язана зі свободою віросповідання, то релігійні установи тепер стають добровільними асоціаціями. Нарешті, четвертий вектор пов'язує плюралізацію окремих віруючих і релігійних громад, щоб вони визначали ядро своєї віри окремо від інших елементів, це дозволяє людям вибирати певні аспекти обраної ними форми вірування, з якою вони можуть погоджуватися чи ні, залишаючись при цьому вірними центральній частині.

П. Бергер вважає, що соціологія – це не просто практика, а спроба зрозуміти соціальний світ. Ці розуміння можуть використовуватися як науковцями, так і пересічними зацікавленими в будь-якій сфері з будь-якою метою та з будь-якими моральними наслідками. У цьому беззаперечна міждисциплінарність соціологічних досліджень. Вчений переконаний, що соціологи, навіть якщо їхні цінності сильно відрізняються, повинні мати принаймні наукову чесність, бо працюючи з переконаннями, емоціями та упередженнями, мають розуміти й контролювати такі речі. Як писав сам Бергер: «Я ніколи не розумів, чому так складно мати сильну прихильність до віри і водночас виносити її за дужки, коли займаєшся об'єктивною соціальною наукою» [3]. Робота соціолога полягає в тому, щоб точно звітувати про певний соціальний простір.

І на завершення трохи проаналізуємо наш український релігійний простір. За роки війни багато українців відмовились від минулих цінностей та ідеалів, змінили релігійні переконання, заново облаштовують спосіб життя своїх родин. Це відбувається свідоміше, ніж будь-коли раніше. Попри те, що багато хто з наших громадян живе у різних культурних і часово-вікових просторах та має відмінний характер комунікаційних кодів. Та є й такі, що досі перебувають у статусі релігійного пошукача.

У 2022 році в Україні зафіксували зростання числа людей, які визнають себе віруючими. Проте у 2023–2024 роках їхнє число дещо знизилося – з 74% до 68%. В опитуванні зазначалося, що це не залежить від того, чи відвідують вони храми. Отже, динаміка віруючих за останні десятиліття виглядає так: «станом на кінець 2010 року порівняно з 2000-м число громадян, які визнають себе віруючими, збільшилася з 58% до 71%. До 2020 року ця частка коливалася в значеннях близьких до 70%. Водночас, дослідження, які проводилися після початку гібридної війни у 2014 році (76%), і після початку повномасштабної війни у 2022 році (74,1%) фіксували зростання числа тих, хто вважає себе віруючими. У 2021 році віруючими себе вважали 67,8%», – підсумував заступник директора соціологічної служби Центру Разумкова Михайло Міщенко [16]. Очевидно, що на зміну релігійної панорами впливає війна, ми бачимо ці стрибки у 2014 і 2022 роках.

І ще один цікавий момент. Восени 2024 р. Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) провів власне всеукраїнське опитування громадської думки, яке досліджувало релігійну самоідентифікацію населення і ставлення до створення єдиної Православної Церкви і до Закону про заборону окремих релігійних організацій [17]. У цьому опитуванні 12% назвали себе атеїстами, а ще 3% не захотіли зараховувати себе до «атеїстів», натомість називали себе агностиками чи невіруючими. Загалом, релігійна ситуація в українському суспільстві зберігає помітну чутливість

і актуальність, досі не вщухає міжконфесійна полеміка.

Скоріш за все, релігія і далі буде відігравати значну роль у суспільстві майбутнього. Це не буде якась монолітна, єдина і об'єднана структура. Швидше за все це буде плюралізована релігія.

Висновки. На завершення можна ще раз зазначити, що Бергер залишив незабутній слід у ціннісно-світоглядних релігійних і соціологічних дослідженнях. Його концепції вплинули на покоління випускників соціологічних, економічних, релігійних та філософських факультетів. Його аргумент про те, що знання про «реальність» є соціально сконструйованою, допомагає соціологам гуманно і співчутливо слухати інших і намагатися поставити себе на місце інших, проявляти емпатію, що робить соціологію гуманістичною науковою дисципліною. Його ідея «десекуляризації» спростовує здоровий глузд про те, що модернізація призводить до секуляризації. Найактуальніші теми, які вибирав Бергер ще з 60-их рр. минулого століття (секуляризаія, плюралізація, глобалізація) лягли в основу нової парадигми сучасного світу.

Сучасне українське суспільство традиційно самовизначається як релігійне. На основі соціологічних досліджень продемонстрована динаміка релігійної ідентичності українців упродовж останніх 20 років. Подальші дослідження релігійно-соціальних феноменів дуже актуальні, адже пов'язані з тим, що ці феномени мають визначальний вплив на формування ідентичності.

Отже, міждисциплінарний діалог між соціологією та феноменологією на прикладі творчості Пітера Бергера демонструє, наскільки успішним є перетин соціології з феноменологією та філософією загалом.

Література

1. Peter Berger, Theologian Who Fought 'God Is Dead' Movement, Dies at 88. URL: https://www.nytimes.com/2017/06/29/us/obituary-peter-berger-dead-theologian-sociologist.html

2. Бергер П. Л. Капіталістична революція: п'ятдесят пропозицій щодо процвітання, рівності і свободи: Монографія / П. Л. Бергер; Пер.з англ. С. О. Макеєв, І. П. Дзюб, І. О. Кресіна; Передм. В. К. Черняка. Київ: Вища школа, 1995.

3. Берґер П. Л. 500 років протестантизму. Всеукраїнський соціологічний часопис «СВОЄ». 2015. № 2-3. С. 48–55.

4. Jochen Dreher, Hermílio Santos. Sociology and Phenomenology. Civitas – Revista de Ciências Sociais, vol. 17, no. 3, pp. 385–388, 2017.

5. Patrik Aspers. The Second Road To Phenomenological Sociology. Working paper. No. 09-42 October 2009.

6. Пітер Л. Бергер, Брижіт Бергер. Що таке інституція? Випадок мови. URL: https://www.ji.lviv.ua/n35texts/berger.htm

7. Peter L. Berger and Thomas Luckmann. The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge. URL: https://amstudugm.wordpress.com/wp-content/uploads/2011/04/social-construction-of-reality.pdf

8. Mayank Chaturvedi. Phenomenological Sociology. URL: https://chaturvedimayank.wordpress.com/2021/04/22/phenomenological-sociology/

9. Robert W. Hefner. Chapter 2 – Peter L. Berger and The Challenge of Modern Pluralism. URL: https://www.cambridge.org/core/books/abs/anthem-companion-to-peter-berger/peter-l-berger-and-the-challenge-of-modern-pluralism/6C54A41E0EFBCCAB5F1D04CB8B3A8379

10. Gregor Thuswaldner. A Conversation with Peter L. Berger «How My Views Have Changed» Lent 2014 (Vol LXXVII, No. 3, pp 16-21). URL: http://thecresset.org/2014/Lent/Thuswaldner_L14.html

11. Michael S. Horton, Peter L. Berger. INTERVIEW. Choosing Our Religion. FRIDAY, Modern Reformation. JANUARY 1ST 2010. URL: https://www.modernreformation.org/resources/articles/choosing-our-religion

12. Titus Hjelm. Rethinking the theoretical base of Peter L. Berger's sociology of religion: Social construction, power, and discourse. URL: https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/2050303219874392

13. PETER L. BERGER. The Consolations of Ceremony The American Interest. May 17, 2017. URL: https://www.the-american-interest.com/2017/05/17/the-consolations-of-ceremony/

14. Косович О. Мова та національна ідентичність: монографія. Тернопіль, 2019. 203 с.

15. Peter L. Berger. URL: https://www.artandpopularculture.com/Peter_L._Berger

16. Кількість віруючих в Україні з 2022 року дещо знизилася. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3953721-kilkist-viruucih-v-ukraini-z-2022-roku-deso-znizilasa.html

17. Релігійна самоідентифікація українців, ставлення до створення єдиної православної церкви та до закону про заборону окремих релігійних організацій. URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1443&page=1

Анотація

Григорків-Коротчук І. Р. **Міждисциплінарна дипломатія Пітера Бергера.** – Стаття.

У статті досліджено міждисциплінарний характер феноменологічної методології Пітера Бергера. Обґрунтовано, що діалог між соціологією та феноменологією на прикладі творчості цього вченого демонструє, наскільки успішним є перетин соціології з філософією загалом.

Показано, що найбільшим внеском П. Бергера є дискусії стосовно соціологічної природи релігійних уподобань, релігійних змін в епоху глобалізації, зв'язку релігійних та економічних інституцій, теза про секуляризацію та її перегляд, дослідження зв'язків між теологією та соціологією. Проаналізовано світоглядно-ціннісні компоненти формування ідентичності

сучасної людини, як релігія, мова, культурні традиції, історична пам'ять, глобалізаційні процеси.

Виявлено, що теми, які вибирав Бергер ще з 60-х років минулого століття (секуляризація, плюралізація, глобалізація) лягли в основу нової парадигми сучасного світу. Учений розумів плюралізацію не лише як постійно зростаючу різноманітність релігійних традицій у суспільстві, це скоріше глибоке питання про те, як люди можуть мирно співіснувати в нашу епоху. Визначено, що у плюралізації П. Бергер бачить декілька векторів, які вказують на її демократичну складову та глобалізаційну орієнтацію. У нашому повсякденному житті релігійність практикується і набуває гібридної форми. Така гібридність демонструє розрізнені фрагменти життєдіяльності, вона невіддільна від інших соціальних інститутів та видів активності.

Показано, що українське суспільство традиційно самовизначається як релігійне. На основі соціологічних досліджень продемонстрована динаміка релігійної ідентичності українців упродовж останніх 20 років. Релігійна віра виявляє стійкість через ціннісний потенціал і цілісність соціальних зв'язків. Досі не вщухає міжконфесійна полеміка. На фоні зовнішньої глобалізації, війни та внутрішніх міграцій, вона є складною і потребує конструктивного діалогу.

Ключові слова: феноменологія, плюралізація, секуляризація, знання, віра, релігія, ідентичність, цінності.

Summary

Hrigorkiv-Korotchuk I. R. **Peter Berger's interdisciplinary diplomacy.** – Article.

The article explores the interdisciplinary nature of Peter Berger's phenomenological methodology. It argues that the dialogue between sociology and phenomenology, as exemplified by this scholar's work, demonstrates how successful the intersection of sociology and philosophy in general can be.

It is shown that Berger's greatest contribution is his discussions on the sociological nature of religious preferences, religious changes in the era of globalisation, the connection between religious and economic institutions, the thesis of secularisation and its revision, and the study of the connections between theology and sociology. The worldview and value components of the formation of the identity of modern man, such as religion, language, cultural traditions, historical memory, and globalisation processes, are analysed.

It has been found that the themes chosen by Berger since the 1960s (secularisation, pluralisation, globalisation) have formed the basis of a new paradigm of the modern world. The scholar understood pluralisation not only as the ever-growing diversity of religious traditions in society, but rather as a profound question of how people can coexist peacefully in our era. It has been determined that Berger sees several vectors in pluralisation that point to its democratic component and globalisation orientation. In our daily lives, religiosity is practised and takes on a hybrid form. This hybridity demonstrates fragmented aspects of life and is inseparable from other social institutions and activities.

It has been shown that Ukrainian society traditionally defines itself as religious. Sociological studies have demonstrated the dynamics of Ukrainians' religious identity over the past 20 years. Religious faith shows stability through its value potential and the integrity of social ties. Interfaith controversy continues unabated. Against the backdrop of external globalisation, war and internal migration, it is complex and requires constructive dialogue.

Key words: phenomenology, pluralisation, secularisation, knowledge, belief, religion, identity, values.

Дата надходження статті: 28.08.2025
Дата прийняття статті: 19.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 130.2:141.4:2
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.8

П. П. Дешко
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-8476-6021
магістр з історії та права, начальник навчальної частини
Карпатського університету імені Августина Волошина

МЕТАФІЗИЧНІ ПЕРШООСНОВИ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ СИСТЕМИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ОНТОЛОГІЇ ТВОРЦЯ

Постановка проблеми. Від античності до модерну різноманітні філософські школи формували інтелектуальні підвалини філософсько-наукової парадигми. Платон, представляючи ідеалістичну традицію, стверджував, що справжньою реальністю є світ ідей. Арістотель, натомість, як представник матеріалістичного підходу, обґрунтовував, що форми існують у самих речах, аналізуючи їх через чотири причини: матеріальну, формальну, дієву та цільову. Суттєвий внесок у формування античної онтології зробили піфагорійці та стоїки, які заклали основи логічного і нормативного мислення.

Філософія середньовіччя зосереджувалася на гармонізації віри й розуму. Августин Блаженний, спираючись на платонізм, стверджував, що істинне знання походить від Божої істини. Томас Аквінський, відновивши арістотелізм у християнському контексті, обґрунтував віру раціонально, сформулювавши «п'ять шляхів» доведення існування Бога. Онтологічний доказ буття Бога запропонував Ансельм Кентерберійський.

Філософія Нового часу переорієнтувалася на раціоналістичні й емпіричні підходи. Рене Декарт, засновник раціоналізму, сформулював фундаментальний принцип «Cogito, ergo sum» («Я мислю, отже, існую»). Френсіс Бекон започаткував емпіризм, підкреслюючи важливість досвіду та індуктивного методу. Джон Локк розвинув теорію «tabula rasa» (чиста дошка) та концепцію пізнання, засновану на досвіді. Іммануїл Кант, поєднуючи раціоналізм і емпіризм, створив трансцендентальну філософію, яка досліджує умови можливості пізнання.

У новітній філософії заслуговують на увагу праці сучасних авторів, зокрема Колєватов О. О., Шакун Н. В, та Ян Ці, які аналізують постмодернізм, неомарксизм, лібералізм, комунітаризм, феміністську, екологічну філософію, трансгуманізм, а також критичну теорію [11].

Ліберальна філософія відстоює пріоритет індивідуальних прав, тоді як комунітаризм наголошує на важливості колективної ідентичності. Постає суперечність між індивідуалізмом і колективізмом. Перша позиція може спричинити соціальну відчуженість, а друга – сприяти конформізму. Це ставить проблему пошуку «золотої середини» – центризму як філософсько-політичної альтернативи, що передбачає поміркований націоналізм, обмежений протекціонізм і збалансовану міграційну політику.

Сучасні ідеологічні системи відображають певні філософські позиції: праві акцентують на регулюванні кордонів і суверенітеті, ліві – на економічному втручанні держави. Однак у випадках, коли ліберальна політика призводить до посилення екзистенційних загроз (зокрема, інфільтрації ідеологічно небезпечних осіб), а економічна відкритість – до фінансової підтримки недружніх режимів, доцільною видається центриська модель як раціональний компроміс.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Філософські системи прямо чи опосередковано розглядаються у працях Мозгового І. П. [4; 5], Петрушенка В. Л. [7]. У співавторстві Кирильчука В. Т, Решетова О. О., Стежко З. В. [8], а також у дослідженні Колєватова О. О., Шакун Н. В., Яна Ці «Сучасні філософські течії та їхній внесок у державницькі процеси» (2025) [11].

В онтологічному контексті заслуговує на увагу теорія розумного задуму (англ. Intelligent Design, скор. – ID), яка постулює, що складна специфікована інформація (англ. Complex Specified Information, скор. – CSI), притаманна живим організмам (наприклад, ДНК), вказує на існування розумного джерела – Творця [13].

Лучано Флоріді у праці «The Philosophy of Information» обґрунтовує, що реальність складається з інформаційних структур [14]. Фізик Джон Вілер сформулював принцип «It from bit», згідно з яким фізичні об'єкти є похідними від інформаційних одиниць – бітів [17]. Відтак світ слід розглядати як впорядковану інформаційну систему.

Мета дослідження. Метою цієї статті є введення у філософський обіг поняття метафізичних першооснов як засадничого чинника новітньої філософської системи, а також аргументовано представити концепт інформаційної онтології Творця.

Виклад основного матеріалу. Метафізичні першооснови – Бог, мова, етнос, держава – постають як онтологічні підвалини, через які людство

© П. П. Дешко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

осмислює, артикулює та структурує універсальні цінності: свободу, любов, справедливість, гідність, щастя. Вони не лише не заперечують ціннісних категорій, а є умовою їхнього існування. У межах аксіологічної класифікації Мілтона Рокіча [16] ці першооснови можуть набувати статусу як термінальних, так і інструментальних цінностей – залежно від контексту та функції, тобто коли вони наділені аксіологічним змістом (див. табл. 1).

I. Бог як метафізична першооснова

Поняття Бога є джерелом моральної орієнтації, уявлень про добро і зло, онтологічної гармонії світу. Бог постає як розумний Творець, джерело буття, з якого походить усе існуюче: матерія, антиматерія, час, свідомість. Інформація, що лежить в основі всесвіту, не є випадковою, а відображає розумну структуру, що свідчить про трансцендентне першопочаток.

Ідея буття Бога ґрунтується на твердженні, що все навколо – від людини до клітини, від атома до елементарних частинок – є виявом інформації. А інформація, у свою чергу, є результатом розумової діяльності.

Як сказано у прологу Євангелія від Іоанна (1:1–3): «Спочатку було Слово, і Слово було з Богом, і Богом було Слово. Воно було спочатку з Богом. Усе сталося через Нього, і без Нього не сталося нічого з того, що сталося» [6, с. 91]. Тут «Слово» (Λόγος) розуміється як первинний принцип буття, що містить у собі як онтологічну, так і смислову природу всесвіту.

З цього випливає, що світ є продуктом Розуму, адже знання є постулатом розумного начала. З нуля (0) не може самочинно виникнути одиниця (1); отже, необхідною є наявність першоначала – Першотворця, тобто Бога, який є джерелом усього сущого: видимого й невидимого, матерії та антиматерії.

II. Мова як метафізична першооснова

Мова виконує семіотичну, онтологічну та аксіологічну функції. Вона структурує пізнавальний простір, формує категорії мислення та транслює цінності. У грецькій мові, наприклад, існує чотири понятєвих рівні любові: στοργή (родинна), ἔρως (еротична), φιλέω (дружня), ἀγάπη (жертовна, всепрощаюча). Саме ἀγάπη трактується як найвищий рівень любові, який поєднує онтологічну повноту буття з аксіологічною завершеністю.

Неволодіння рідною мовою є симптомом інтелектуальної деградації. Мова – це форма буття етносу, втілення світогляду і системи цінностей. Мова є фундаментальним чинником формування культури, носієм сенсу і засобом утвердження істини. Як зазначено у Першому посланні до коринф'ян (14:14): «Бо коли я молюся незнайомою мовою, то хоча мій дух молиться, але мій розум залишається без плоду» [6, с. 170]. Загалом зневага мови дорівнює зневазі до культури, нації та держави.

Мовна політика виступає визначальним інструментом забезпечення інформаційної безпеки, культурної самостійності та економічної суб'єктності суспільства (зокрема у сфері кінематографа, книговидання та медіапростору). Ігнорування цього засадничого чинника призводить до політичної, культурної й економічної залежності та втрати внутрішнього ринку, оскільки сприяє домінуванню іноземного бізнесу й монополізації національних компаній зовнішнім капіталом.

III. Етнос як метафізична першооснова

Етноси є носіями культури, колективної ідентичності та ціннісної спадщини. Вони є основою цивілізаційного процесу. У рамках держави етноси трансформуються в нації, набуваючи політичної суб'єктності. Саме через етнос формується аксіологічне ядро держави та ідентичність її громадян.

Таблиця 1

Категорії метафізичних першооснов: функціональні ролі та похідні цінності

Категорія	Функція/роль	Похідні цінності
Бог	Джерело добра/зла (моральна онтологія)	любов, агапе, гідність, прощення
Мова	Носій смислу, засадничий чинник культури	розуміння, комунікація, істина
Етнос	Колективна ідентичність і традиція	культура, сім'я, традиційність
Держава	Регулятор, інститут влади	справедливість, право, свобода

Джерело: сформовано автором.

IV. Держава як метафізична першооснова

Держава постає як інституціональний гарант реалізації прав, свобод та засад демократичного ладу. Вона регулює суспільні відносини, забезпечує безпеку, охороняє термінальні цінності. Конституція України (ст. 3) проголошує: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [3].

У біблійній традиції державна влада санкціонується Богом. У книзі пророка Даниїла (2:21) зазначено: «Він змінює часи та пори року, скидає царів і настановляє царів <...>» [1]. А в Посланні до Римлян (13:1): «Нехай кожна людина кориться вищій владі, бо немає влади, як не від Бога, і влади існуючі встановлені від Бога» [6, с. 157].

Втім, Святе Письмо також вказує на межі легітимності влади. Якщо держава чинить беззаконня або суперечить Божому закону, народ має не лише право, але й обов'язок чинити їй опір. Як сказано у Рим. (8:1): «Отже, немає тепер жодного осуду тим, хто в Христі Ісусі» [6, с. 153], а в Ефесян (2:10) уточнюється: «Бо ми – Його творіння, створені в Христі Ісусі на добрі діла, які Бог наперед призначив, щоб ми їх чинили» [6, с. 188].

Таким чином, християнин має автономну моральну відповідальність перед Богом, навіть у політичному контексті, а з позиції християнської онтології, держава – це сакралізована інституція, яка втрачає легітимність, якщо суперечить трансцендентному порядку.

Отже, запропоновані нами метафізичні першооснови – Бог, мова, етнос і держава – відіграють істотну історичну роль [2] та сприяють формуванню як духовних цінностей, так і матеріальних благ. Водночас, попри важливість матеріального добробуту, він не є первинним щодо духовного та смислового виміру людського існування.

У праці соціального психолога та філософа Еріха Фромма «Мати чи бути?» (2010) представлено концепцію протиставлення екзистенційних установок володіння (мати) та існування (бути). Автор критикує споживацький тип свідомості, доводячи, що саме «буття» є єдиною формою самореалізації, яку людина не може втратити, навіть якщо втратить усе інше. Під «буттям» розуміються засадничі морально-ціннісні характеристики особистості – гідність, репутація, принциповість – які переважають матеріальні надбання. Як зазначає Фромм: «Ми – це те, чому ми віддані, а те, чому ми віддані, мотивує нашу поведінку» [10, с. 148].

З огляду на це можна стверджувати, що речі не дарують щастя – вони лише створюють його ілюзію, яка минає разом із зношенням або втратою цих речей. Подібний погляд висловлено і в Євангелії від Матвія (6:25): «Ось чому кажу вам: не журіться про життя ваше, що вам їсти або що пити; ні про тіло ваше, у що вдягтися. Хіба життя не більше від їжі, а тіло – від одежі?» [6, с. 12].

Ще одним вагомим аргументом на користь пріоритету буттєвої парадигми є екологічний чинник: нераціональне, споживацьке ставлення до матеріальних ресурсів неминуче веде до виснаження природного середовища, що зрештою може перетворити планету на сміттєзвалище.

Висновки. Отже, метафізичні першооснови – Бог, мова, етнос і держава – постають як онтологічні засади, через які людство осмислює, вербалізує та структурує універсальні цінності. На наш погляд, ці джерела цінностей можуть самі набувати статусу цінностей за умови, що вони наділені аксіологічним змістом.

У контексті онтології аргументом на користь існування Бога-Творця слугує феномен інформації та знання як форми вияву розуму. Адже знання (інформація) є не лише наслідком раціонального мислення, а й продуктом, що походить від Творця як вищого розуму.

Література

1. Даниїл. Даниїл, глава 2, вірш 21. *WordProject*. URL: https://www.wordproject.org/bibles/uk/27/2.htm#0 (дата звернення: 14.08.2025).

2. Дешко П. П. Кватернарна історія як синтез соціального, політичного, етнічного та релігійного вимірів історичного процесу. *Актуальні питання історії громадянознавства, географії та методик їх викладання:* матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Рівне, 20 травня 2025 року. Рівне, 2025. С. 59–61 Дем'янчука».

3. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 14.08.2025).

4. Мозговий І. П. Неоплатонізм і християнство. Суми: Козацький вал, 1997. 216 с.

5. Мозговий І. П. Філософські школи пізньої античності як засіб гармонізації міжлюдських взаємин. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць.* 2002. Вип. 6. С. 64–73.

6. Новий Завіт Господа нашого Ісуса Христа. Псалми / пер. з грец. П. Дубовика. Ужгород: «Закарпаття», 2006. 332 с.

7. Петрушенко В. Л. Філософія: навч. посіб. 2-е вид. Київ: Каравела, 2002. 544 с.

8. Решетов О. О. Кирильчук В. Т., Стежко З. В. Філософія середньовіччя. *Наукові записки: зб. наук. пр.* 2011. Вип. 11, ч. 1. С. 51–54. URL: https://dspace.kntu.kr.ua/handle/123456789/4709 (дата звернення: 14.08.2025).

9. Туренко В. Роль релігії і віри в суспільному розвитку. *Політичний Менеджмент*. 2006. № 6. С. 108–119.

10. Фромм Е. Мати чи бути? / пер. з англ. А. Буряк, О. Михайлова. Київ: Український письменник, 2010. 222 с.

11. Шакун Н. В., Ян Ц., Колєватов О. О. Сучасні філософські течії та їхній внесок у державницькі процеси. *Вісник гуманітарних наук.* 2025. № 5. https://doi.org/10.5281/zenodo.15031823

12. Davies P. The Mind of God. Simon & Schuster, 1992.

13. Dembski W. A. The Design Inference. Cambridge: Cambridge University Press, 1998 p.

14. Floridi L. The Philosophy of Information. Oxford: Oxford University Press, 2011 p. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199232383.001.0001

15. Nagel T. Mind and Cosmos. Oxford University Press, 2012.

16. Rokeach M. The Nature of Human Values. New York: Free Press, 1973. https://psycnet.apa.org/record/2011-15663-000

17. Wheeler J. A. Information, physics, quantum. *Proceedings of the 3rd International Symposium on Foundations of Quantum Mechanics in the Light of New Technology,* 1989. P. 354–368.

Анотація

Дешко П. П. **Метафізичні першооснови формування сучасної філософської системи крізь призму інформаційної онтології Творця.** – Стаття.

Мета статті полягає у введенні до сучасного філософського дискурсу поняття метафізичних першооснов як засадничого чинника новітньої філософської системи, а також в аргументованому обґрунтуванні концепції інформаційної онтології Творця, яка тлумачить реальність як впорядковану структуру смислової інформації, що має трансцендентне джерело.

Методологія дослідження спирається на міждисциплінарний аналіз, поєднуючи підходи класичної метафізики, філософської онтології, аксіології, філософії інформації (L. Floridi), а також богословської традиції та концепції розумного задуму (Intelligent Design). У роботі застосовано системно-структурний метод, герменевтичний аналіз, компаративний підхід до філософських шкіл різних історичних епох.

Наукова новизна полягає у спробі філософського осмислення метафізичних першооснов – Бога, мови, етносу та держави – як онтологічних і аксіологічних чинників формування універсальних цінностей (свободи, гідності, любові, справедливості, щастя). Автор обґрунтовує, що ці першооснови можуть виступати не лише джерелами, а й самостійними цінностями – у випадку, коли вони наділені аксіологічним змістом, що узгоджується з типологією Мілтона Рокіча (термінальні й інструментальні цінності). Особливу увагу у статті приділено філософсько-онтологічному обґрунтуванню існування Бога як Творця впорядкованого, інформаційно структурованого космосу. На наш погляд, Бог існує, оскільки все, що нас оточує – від людини до клітини чи атома – є формою інформації, а інформація є продуктом розуму. Знання як постулат мислення не може постати з нічого, а тому передбачає наявність трансцендентного джерела – Розуму, або Творця, як першоначала.

Висновки. У статті показано, що метафізичні першооснови відіграють ключову роль у структуруванні буттєвого, смислового та ціннісного простору. Бог мислиться як розумний Першотворець, мова – як семіотична та аксіологічна основа комунікації, етнос – як джерело культурної ідентичності, а держава – як гарант прав і носій сакрального мандата влади. У межах інформаційної онтології ці першооснови осмислюються як первинні підвалини філософської системи, що має потенціал для подолання кризи постмодерного релятивізму та онтологічної розщепленості сучасності.

Ключові слова: метафізичні першооснови, інформаційна онтологія, Творець, аксіологія, Бог, мова, етнос, держава.

Summary

Deshko P. P. **Metaphysical foundations for the formation of the contemporary philosophical system through the prism of the creator's informational ontology.** – Article.

The purpose of the article is to introduce into contemporary philosophical discourse the concept of metaphysical foundations as a constitutive element of a modern philosophical system. Special attention is given to substantiating the idea of the informational ontology of the Creator, which interprets reality as an ordered semantic system, grounded in a transcendent rational origin.

The methodology of the research integrates classical metaphysical reasoning, philosophical ontology, axiology, the philosophy of information (L. Floridi), as well as theological arguments and elements of the theory of intelligent design. The study applies a system-structural approach, hermeneutic analysis, and comparative philosophical interpretation.

The scientific novelty lies in the philosophical rethinking of four basic metaphysical foundations – God, language, ethnicity, and the state – as both ontological constants and potential axiological entities. It is argued that these foundations can function not only as sources of values, but also as values in themselves – terminal or instrumental – depending on their axiological status, following the classification of Milton Rokeach. Special attention is devoted to the philosophical and ontological justification for the existence of God as the Creator of an informationally structured cosmos. In our view, God exists because everything around us – from a person to a cell or an atom – is information. And information is a product of the mind, because knowledge is a postulate of the mind, which cannot come from nothing, and therefore presupposes the presence of a transcendent source – the Mind, or Creator, as the original. This position supports the idea that the rational and meaningful nature of reality cannot be explained without reference to a higher ontological principle.

Conclusions. The study shows that metaphysical foundations – understood as ontological and axiological structures – play a decisive role in the constitution of human existence and cultural meaning. God is viewed

as the rational origin of being, language as a medium of value and sense, ethnicity as the carrier of collective identity, and the state as both a guarantor of rights and a bearer of sacred political order. Within the framework of informational ontology, these foundations offer a coherent philosophical model capable of resisting the relativism and fragmentation of postmodern thought.

Key words: metaphysical foundations, informational ontology, Creator, axiology, values, God, language, ethnicity, state.

Дата надходження статті: 14.08.2025
Дата прийняття статті: 09.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК (1+3):(572.5+330.14)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.9

Л. В. Діденко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1734-0055
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії гуманітарних наук
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ТІЛЕСНИЙ КАПІТАЛ: ФІЛОСОФСЬКА ОСНОВА ІНДИВІДУАЦІЇ VS «КУЛЬТ(УРА)» СТРАТЕҐІЙНОГО МАРКЕТИНҐУ

Зауваги: 1) *пунктуаційна* – через {...} подані мої власні роз'яснення–й–уточнення у тексті, а через {=«...»} зазначені оригінальні мовоодиниці у перекладених частинах цитованих текстів; ***2)*** *антропонімна* – усі імена–та–прізвища транслітеровані за фонетичним підходом {з переважним збереженням автентичних подвоєнь}; ***3)*** *перекладацька* – цитовані частини з іноземномовних джерел наведені у моїх авторських формулюваннях; ***4)*** *акцентувальна* – пропоноване дослідження написане з власного досвіду {через антропоодиницеве трансформування – від пережитого подвійного «стирання ідентичності» у приватній та професійній площині до активування Автор-сценаріювання}; ***5)*** *присвячувальна* – тим, хто мене кінцуґіював.

Актуалізування дослідження. Тілесний капітал спричинює своєрідний «дослідницький парадокс»: зацікавлені темою/питанням вважають, що «йдеться про доволі нескладне утворення» {хід їхньої думки спрощений до тез: «наявна людина, у неї є тіло, через яке можна отримати прибуток», а от «у який спосіб – це вже деталі»}; натомість після опрацювання хоча б декількох аспектів {зокрема поняття «тіло» та утвореного від нього поняття «тілесність»} виникатимуть утруднення, найочевиднішим висновком з яких буде – «тіло антропоодиниці є індивідуально налаштовуваним комплексом».

Проблему дозволю собі окреслити начерково: тіло сучасної антропоодиниці – це {виявляється!} вже не її «прерогатива» – за нас вирішують маркетинґові алгоритми {який з кольорів або їх поєднання превалює, які процедури допоможуть не старіти, як правильно прикрашати себе, що вдягнути для кращого кар'єрного просування, як зробити власне тіло зисковим тощо}, проте жоден з них не має аргументованої відповіді на просте запитання – «а якщо мені не сподобається отриманий результат?..». Стратеґійність у економічному соціосеґменті таким необтяжена: значимим постає виключно прибуток як результат, а не наслідки для «якихось там окремих кількох антропоодиниць» як пострезультатний синдром.

Пропонований текст не є виключно «голим теорезисом» і «підсумками–ремарками з праксис-площин» {через цитування й коментування думок–підходів різногалузевих колег-дослідників}. Радше це моя спроба по-філософському «наголосити, щоб замислилися», і через автопрактику запропонувати орієнтир для читальників щодо переглядання свого зв'язку із власним тілом {а, можливо, навіть «оновлення доступів» інших до власних «ключових точок»}, щоб остаточно не втратити своєї унікальності.

Рівень розробляння проблеми – частковий: наявний запит на тему та її «складники», проте дослідники більше роблять акцент саме на сеґментному деталізуванні аспектів тіла, тілесності, капіталу через вже відомі призми філософування {феноменологічну, структуралістську, психоаналітичну, комунікативну тощо} або «фахові контексти». До прикладу: (між)галузеві дослідники соціосеґментів «...дедалі частіше звертаються до тіла, і зокрема його візуальних характеристик {=«visual appearance»}, аби осмислити соціальні нерівності в сучасних суспільствах. Багато хто вважає метафору капіталу П'єра Бурд'йо корисною для пояснення зв'язковостей між нерівністю та тілом або зовнішнім виглядом» [34, с. 23]. Тіло і/або його певна (-і) частина (-и) здавна брали участь у трудовій діяльності для створення продукту чи надання послуги, а значить і його вартості як основи ціни, важливої та необхідної для обміну. Сьогодні тіло антропоодиниці приносить матеріальний і/або символічний зиск, а не тільки і не стільки постає одним з чинників виробництва.

Теорезис сформований через політекономічне розуміння капіталу як відтворюваного і самозростального ресурсу {Карл Маркс [37]}; апелювання до форм капіталу {П'єр Бурд'йо [15]}; а також нюансування тілесного капіталу {П'єр Бурд'йо [11], Лоік Вакан [51], Кетрін Коннелл та Ашлі Мірс [20], Ашлі Мірс [39], Ашлі Мірс та Вільям Фінлі [42], Дейвід Хатсон [32]} та його видів – ґендерного {Джудіт Батлер [18; 17], Тристан Бриджес [16], П'єр Бурд'йо [12], Рейвин Коннелл [21], Террі Лавелл [35], Леслі МакКолл [38], Константіноус Поломаркакіс [45], Беверлі Скеґґз [50]}, фізичного

© Л. В. Діденко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

{П'єр Бурд'йо [14; 13], Лоік Вакан [51], Ашлі Мірс та Вільям Фінлі [42], Дейвід Хатсон [31], Крис Шиллінґ [47–49]}, естетичного {Таммі Андерсон та ін. [5], Олуакемі Балоґун [7], Жан Бодріяр [10; 9], Найомі Вулф [52], Іїда Кукконен [34], Ашлі Мірс [39–41], Ашлі Мірс та Вільям Фінлі [42], Кетрін Хакім [28; 29], Сілвія Холла і Хіселінде Кайперс [30]}, еротичного {Жорж Батаї [8], Жан Бодріяр [10; 9], Адам Ґрін [24–26], Дана Каплан і Ава Іллуз [33], Роберт Майкл [43], Джон Мартін та Метт Джордж [36], Кетрін Хакім [27–29], Линн Чансер [19]} та ін.

Аналіз концепцій тілесного капіталу уможливив висновування: 1) наразі це площина-в-розроблянні {актуальна, але непроста для міждисциплінарних досліджень; з багатьма «білими сеґментами», відкритими з певних причин та/або неоднозначними для розгляду}; 2) наявні дослідження більше галузеві – вузькоспрямовані {через складність переходів та полісмисловість опрацьовуваних аспектів дослідники апелюють до окремих проявів тілесного капіталу, проте не розглядають його антропооснови – тіло, тілесність, зв'язки з індивідуальною свідомістю та площиною несвідомого, наприклад}; 3) домінантні вектори формують–і–задають не українські вчені {на 2025 рік ніхто окремо не приділяє увагу поняттю, концепту і/або конструкту «тілесний капітал», хоча останній періодично згадують у тематичних розвідках щодо екзистенції, феноменологічних та/або феміністичних студій, питань ґендеру тощо}; 4) науково-культурний спадок обмежує фахівців і щодо лексикону {«як взагалі писати про таке? Це ж очевидне!»}, і щодо власних бар'єрів неприйняття {«це занадто особисті моменти...»} та ін.

Через подібні «робочі орієнтирні точки» у мене виникла дилемма: з одного боку, сучасна антропоодиниця «дозволяє» усім індустріям використовувати власне тіло {дане їй від народження у приватне користування!} для-«експериментувального покращування» {без жодних гарантій}; а, з іншого боку, вона водночас соромиться окреслити чіткі межі, відсутність яких сприятиме її деіндивідуалізуванню {по всіх напрямках одночасно}.

Теоретико-практичні параметри наукової новизни зумовлені: 1) першорозглядом видів тілесного капіталу у нюансуваннях через міждисциплінарну та поліаспектну призми; 2) формулюванням теми пропонованого дослідження {що є новим кроком як для мене, так само й для вітчизняної філософсько-культуролокаційної спільноти: мої попередні дослідницькі зацікавлення метафізикою, онтологічними питаннями, екзистенцією [2; 1], (антропо)споживанням [4] та капіталом [3] вже відомі колегам через мої публікації і виступи на наукових заходах}; 3) структурою пропонованої розвідки {тобто пунктами розгляду теми}; 4) потребою оновлення–та–збагачення україномовного філософського дискурсу тематичними лінґвоодиницями {які конкретизують конструкт «тілесний капітал» та його види через їх змістоуточнення та контексти застосовності}.

Мета дослідження: охарактеризувати тілесний капітал через призму філософії та суспільних наук. ***Дослідницькими завданнями*** постають: виявити з яких складників формований тілесний капітал; витлумачити тілесний капітал через вектор-формули; охарактеризувати кожен з видів тілесного капіталу – ґендерний, фізичний, естетичний, еротичний; нюансувати маркетинґові аспекти тілесного капіталу через призму філософії з окресленням небезпек для антропоодиниці.

Методологію пропонованої розвідки вибудовано на поєднанні підходів {галузевого, міждисциплінарного}, принципів {історизму, цілісності, умовної об'єктивності, причинно-наслідковості, обґрунтованості, квадролексу}, якісних методів {реконструювального, аналізувального, синтезувального, герменевтичного, структурного, праґматичного, феноменологічного, компаративного, розмірковувального, квадролексного тощо}.

Результати дослідження презентовані далі у тематичних пунктах та авторських розтлумаченнях.

Конструкт «тілесний капітал»: від філософсько-культурної основи до мультиаспектної керованої зисковості. Сучасна антропоодиниця перебуває на роздоріжжі соціосеґментних запитів та індивідуальних траєкторій. Варіативні можливості більше розпорошують її увагу, аніж допомагають визначитися з векторованістю рішень та дій. XX ст. акцентує капітал не просто як дещо зовнішнє та антропокероване: радше навпаки – більшість маркетинґових стратеґій розглядають антропоодиницю як об'єкт споживчого використання [4] для капіталізування.

Тіло – один з небагатьох виключно антропних ресурсів, який можливо нескінченно параметрувати та ситуативно адаптовувати. Тіло антропоодиниці після народження сенсорно активують батьки через дотики та обійми, що сприяє розвиванню чуттєвого сприйняття через шкіру {орієнтовно до 5 років дитина узв'язкована зі своїм тілом повністю, проте її свідомість ще ненаповнена і відповідно тілесність постає радше інтуїтивною за формулою «це мені невідоме, але цікаве, тому я робитиму так»}. Потім упродовж існування антропоодиниці її тіло поступово деактивовують через комунікативні практики зламу {демотивування, знецінювання, жахання} та дисциплінування {відповідність нормативним параметрам}.

Капітал у контексті пропонованого дослідження розуміється як самозростальний ресурс

{тобто саме у політекономічному аспекті, що деталізований у теорії Карла Маркса [37]}.

Саме через врахування зазначеного феноменно і поняттєво спричинений *тілесний капітал* {франц. «capital corporel» [11, с. 227, 239]; англ. «bodily capital» [51; 32; 20; 39; 42]}, який охоплюватиме чотири аспекти: 1) у вимірі тіла {як матеріальної/фізичної основи існування – організму, тобто біопараметрів переважно}; 2) у вимірі тілесності {як соціокультурно векторованих, але індивідуальнопроживаних тілопроявів}; 3) у вимірі ресурсу {як задіюваного потенціалу у соціосеґментних практиках}; 4) у вимірі рішеннєвої автономії антропоодиниці {тобто визначення прийнятних меж власної участі та (не)згоджування на зовнішні капіталізувальні пропозиції}. Тобто: сутнісне ядро тілесного капіталу складає переважно тіло {або тілесність у деяких окремих випадках}, яке постає акцентованим за рахунок «маркерів» {на основі яких формовані види тілесного капіталу – ґендерний, фізичний, естетичний, еротичний}. *Для кожного виду тілесного капіталу властиві дві головні ознаки* – кумульованість та конвертувальність {у варіативи капіталу, у типи людського капіталу, а також у інші види тілесного капіталу}.

Сутнісно тілесний капітал не тільки наголошує на *перехідності власних видів* {та їх головних компонентів}, але й нечітких межах візуальної привабливості {краси тіла}, соціонормування {через ґендер}, видимості владарювання {через ранжування доступів до найзисковішого тіла та/або його функційності, через розподіляння отриманих прибутків} і приватності {як простору індивідуальних ситуативних пере(про)живань}. Впродовж XX ст. та частини XXI ст. теза «чому прес важить більше за диплом» набула значимості: зовнішність у соціосеґментах вважають перспективнішою за інтелект. Теоретично тілесний капітал – це філософська інвестиція культури; проте практично інтелект потребує не менше уваги {ба більше: праґматично він продуктивніший та прибутковіший за умови порційного та мультипідходового розвивання}.

За ситуативними соціосеґментними результатами та наслідками тілесний капітал наголошує на парадоксах через контекстуальне культурограння. Останнє можливо зафіксувати через окремі *вектор-формули кожного виду тілесного капіталу*: для ґендерного капіталу – «де-тіло» {йдеться про соціоунормоване виконування тілом контекстної ролі}, для фізичного капіталу – «що-тіло» {тобто акцентування функційних можливостей тіла}, для естетичного капіталу – «як-тіло» {тобто тіло постає способом презентування антропоодиниці через формування/випрацьовування власного образу та/або стилю}, для еротичного капіталу – «якщо-тілесність» {тобто відкрите сценаріювання щодо переживання насолоди завдяки тілесності як суб'єктивному досвіду}. Закономірним є розмежування тіла {як об'єкта} та тілесності {як потокового переживання}. Тільки завдяки тілесності {і відповідно еротичному капіталу} можливо повернутися до власної автентичності {тобто первинного стану дитячості – простоти безпосереднього сприйняття}.

Види тілесного капіталу виокремлюють та обґрунтовують донині. «Впродовж останніх десятиліть вчені-дослідники по-різному називали аспекти тіла та його візуального подання: фізичним капіталом {=«physical capital»} [47; 48], тілесним капіталом {=«bodily capital»} [20; 51], дівчачим капіталом {=«girl capital»} [41; 39], естетичним капіталом {=«aesthetic capital»} [5; 7; 30], сексуальним капіталом {=«sexual capital»} [25; 24; 26; 36] або еротичним капіталом {=«erotic capital»} [27; 29]» [34, с. 23]. Іншими словами: у тілесному капіталі можна виокремити такі основні його види – ґендерний, фізичний, естетичний, еротичний, сексуальний тощо. Таким чином, тілесний капітал є «парасольковим поняттям», оскільки уможливлює існування не тільки специфічного «поля» розгортання усіх своїх видів і форм, а також їх співперехідність та взаємовпливальність {й оновлення через виникнення нових}.

Характерні особливості видів тілесного капіталу слід розглядати послідовно {як ускладнення та поступовий перехід від біохарактеристик до антропорегульованого ситуативного грання} за параметром соціоконструйованості – від ґендерного капіталу через фізичний та естетичний до еротичного.

(1) Ґендерний капітал {англ. «gender capital»} постає дуальним {і від того неоднозначним}. З одного боку, це намагання спільнот/соціосеґментів/суспільства штучно підтримувати чітке розмежування усталених поведінкових норм на основі первинних статевих характеристик антропоодиниць завдяки дисциплінуванню через послідовне впровадження алгоритмів виховання, навчання й трудової діяльності. З іншого боку, це індивідуальні спроби дистанціюватися від спільнотного/соціосеґментного/суспільного нормотягаря, що зумовлює чітке ролювання за принципом маскулінного домінування та фемінного підкорення. Тривалий час ґендерний капітал не фіксували у дослідницьких колах, проте реальні зиски від нього отримували у більшості соціосеґментів.

Поняття «ґендерний капітал» формоване завдяки дослідженням у межах феміністської соціології [38; 50; 35; 46], однак чітка його дефініція й досі відсутня. Головна причина – поліаспектність розуміння самого ґендеру. Витлумачення останнього можуть варіюватися від найабстрактнішого «культурні смисли, які накладаються на

статево означене тіло» [18, с. 10] до найкомплекснішого «соціосценарійовані моделі поведінкових паттернів, що можуть бути ситуативно реалізовані антропоодиницями».

Остаточно дефініціювати ґендерний капітал непросто, оскільки він «набуває різного змісту для різних людей у різних сферах і в різні {історичні} періоди» [16, с. 102]. Однак через нього наголошують на демаркувальних лініях фемінності та маскулінності, кожна з яких постає ресурсною для отримання переваги {у вигляді (не)матеріального зиску} як наслідку соцісеґментного інтеракціювання. Іншими словами: ґендерний капітал {=«gender capital»} – «це знання, ресурси та аспекти ідентичності, що наявні – і в певному контексті – забезпечують доступ до унормованих {=«regime-specific»} ґендерних ідентичностей» [16, с. 92].

Сутнісно ґендерний капітал постає здебільшого моноакцентованим: він фемінноактивований {його рушієм – ядром – є дівчата/жінки: вони – креаторки та виконавиці}, проте маскуліннорезультований {тобто саме хлопці/чоловіки приймають остаточне рішення щодо впровадження ідей, розподілу ресурсів, доступу до вигод, відсотка винагороджування}.

Ґендер конструюють через соціалізацію: після народження дівчинку та хлопчика ознайомлюють і призвичаюють до «соціоприйнятностей» – патернів поведінки, соціальних ролей, нормовості загалом – відповідно до їхньої статі. Ґендерно-фемінна або ґендерно-маскулінна очікувано-нормована поведінка не тільки спрощує їхнє долучання до соціосеґментів, але й закріплює життєві пріоритети кожного: пасивність і поступливість для дівчинки {задля підтримування сімейного/родинного тепла та виховання дітей}, активність і домінувальність для хлопчика {задля забезпечення й захисту родини/сім'ї через управління всіма необхідними процесами для оптимальної життєдіяльності}. З одного боку, у такий – традиційний – спосіб уможливлюють–і–забезпечують наступність поколінь; з іншого боку, стандартована поведінковість ускладнює формування особистості.

Спершу ґендерний капітал формували на основі традиційної дуальності статі, яку намагалися перенести в соціопростір через соціалізування антропоодиниць. Проте з плином часу стали помітними утруднення щодо ґендерної ідентичності {трансльовані через виховання параметри соціоролей виявлялися чужинними для деяких антропоодиниць через їхній індивідуальний досвід}. Унаслідок цього виник конструкт «небінарний ґендер», за допомогою якого можливо відобразити ширший спектр ґендерних ідентичностей та врахувати індивідуальні відхилення від традиційних моделей жіночості та чоловічості.

У XXI ст. фемінність та маскулінність постають насамперед соціоконструйованими образами поведінкомодельованої жіночості [18] і чоловічості [21] відповідно. Водночас сучасні ґендерні соціошаблони мутують: вибірково підсилюються характеристиками, традиційно властивими іншому ґендеру {наприклад, дівчина/жінка може за необхідності стати рішучою та домінувальною, натомість хлопець/чоловік за потреби може бути ніжним та чуйним}. Важливим нюансом є перформативність ґендеру {англ. «gender performativity»}, тобто демонстрування ґендер-активу завдяки власному тілу через комунікативність та ситуативну вчинковість [18; 17]. Якщо осучаснити цю тезу, саме завдяки перформативності ґендер і можливо капіталізувати {тобто отримувати максимальний зиск – або як задоволення, або як гроші, або їх поєднання}. Ґендерний капітал – це жіночі або чоловічі тіло-характеристики, що за умов розвивання та сенсорного підсилення можуть приносити зиск як наслідок різнорівневого інтеракціювання. До таких тіло-характеристик належать: тембр голосу, інтонування, комунікативна гнучкість, манера говорити, виразність міміки, пластичність тіла, хода й постава тощо. Сенсорного підсилення зазвичай досягають завдяки комплексному догляду за тілом, макіяжу, зачісці, одягу, аксесуарам, парфумам, а також манері триматися у будь-якій ситуації.

Ґендер цілком може бути набором поведінкових паттернів, проте ґендерний капітал – це радше індивідуальна формула зискового застосування ґендеру {тобто яким чином антропоодиниця може отримати максимальну вигоду від ґендеру – власного та/або іншої антропоодиниці – у конкретній ситуації}. Завдяки ґендерному капіталу антропоодиниця постає інструментом {переважно дівчина/жінка}, за рахунок характеристик якої можливо швидше отримати надприбуток: 1) через комплексне активування маскулінних інстинктів та прихованої емоційності як результату сенсорного – переважно візуального – доступу до втіленої краси {еротичний аспект} [9]; 2) через увагу до деталей і повне пропрацьовування проєкту будь-якої складності {особливо це стосується мультирівневих та довготривалих розробок} задля задоволення своєї амбітності {інтелектуальний аспект}.

Формами ґендерного капіталу є фемінний та маскулінний. Маскулінну форму ґендерного капіталу здебільшого розуміють як домінувальну [12; 21] незалежно від історичного періоду та/або локації. Сучасні суспільні виклики та соціосеґментні утруднення неспівмірно впливають на хлопців/чоловіків через розпорошування їхньої уваги та постійне виснажування мультизавдальністю. Натомість фемінну форму ґендерного капіталу розглядають або традиційно {через материнську

функцію}, або по-сучасному {через об'єднання материнської функції із самореалізувальною, тобто кар'єрною}. Прагнення сучасних дівчат/жінок до кар'єрування вичерпує їхні життєві сили через постійну боротьбу з чоловіками за право бути собою {одночасно і унікальною антропоодиницею, і кваліфікованою працівницею}.

Особливістю ґендерного капіталу є не тільки його соціокультурне вкорінення {залежність від епохи, країни, місцевих звичаїв і традицій}, а й відкритість до осучаснення {наприклад, впровадження ідеї рівноправ'я}. Хоча останнє здебільшого постає «модним маркетинговим та/або масмедійним трендом», який всередині деяких компаній керманичі-чоловіки не підтримують {з різних причин}. У межах соціосеґментів простіше працювати з чітко ґендерованими антропоодиницями {як «оптимізованими моделями» для виконання окремих переліків завдань}, проте параметри соціального ранжування можуть бути ґендеродискримінаційними {що зумовлює численні судові позови переважно від дівчат/жінок [45]}.

Таким чином, ґендерний капітал {як співмірні статі тíла рольові шаблони} сприяє виявленню індивідуальних переваг антропоодиниць через життєві та соціосеґментні ситуативні виклики, а також уможливлює індивідуальні прагнення щодо реалізування власного потенціалу.

(2) Фізичний капітал {франц. «capital physique» [14]; англ. «physical capital» [14; 31; 47–49]} зафіксувати найпростіше – це біологічна основа тіла або тіло-у-дії {тіло, що функціонує, виконує дещо конкретне, взаємодіє з навколишнім світом}. У класичних дослідженнях {П'єр Бурд'йо [14; 13], Дейвід Хатсон [31], Крис Шиллінґ [47–49] та ін.} його вважали виключно чоловічим капіталом [51; 48]: оскільки головними характеристиками були сила та витривалість {що разом репрезентували процесуальність як постійну задіяність тіла в світі}. Якщо даний вид капіталу редукувати до цих параметрів {фізичної сили та витривалості}, то акцент падає передусім на функційність тіла як природного ресурсу: чоловіче тіло постає «скелею», спроможною утримувати та захищати; тоді як жіноче тіло – «колиска нового життя», що плекає й підживлює. Проте тіло не є лише природним об'єктом: воно стає носієм індивідуальності, основою світосприйняття та інтеракціювання. Технічно жіноче тіло можливо відтренувати до параметрів чоловічого, проте таке трансформування підпорядковує тіло зовнішнім стандартам і суперечить його природній сутності.

Витлумачують фізичний капітал подвійно: 1) власний – закладений природою та батьками – біоресурс антропоодиниці {здоров'я, зовнішні дані, можливості та/або обмеження тіла тощо}; 2) здатність антропоодиниці активувати ці ресурси у взаємодії з іншими видами ресурсів та отримувати від їх застосування матеріальну та/або символічну зисковість. Тобто завдяки фізичним параметрам тіло постає аґент-джерелом для різнорівневих взаємодій поміж антропоодиницями та речами.

Сутнісно фізичний капітал тісно пов'язаний із первинною роботою над тілом – удосконалення постави, руху, суб'єктивних емоційно-когнітивних станів людини [51]. Він потребує значних інвестицій – передусім темпоральних, а не тільки фінансових. Конче необхідно підтримувати оптимальний стан здоров'я, вагу та пропорції тіла, тонус і професійним моделям [42], і професійним солістам балету тощо. У сфері модельного бізнесу, моди, професійного балету та деяких видів спорту навіть мінімальні відхилення від прийнятних параметрів тіла можуть блокувати подальшу кар'єрну траєкторію або зумовити її дострокове завершення.

У соціосеґментах неартикульовано наголошують на важливості уваги до власного тіла для представників окремих соціосеґментів. Зокрема, у сфері освіти {для викладача/викладачки вишу} ключовими є постава, статура, рухи, міміка, чіткість вимови, психоемоційний та когнітивний стани; у медицині {наприклад, для хірурга} – сила рук, чутливість пальців, витривалість тіла загалом, стабільний психоемоційний стан}. Водночас важливо наголосити: робота над власним тілом потрібна не лише для позитивного сприйняття іншими, радше для власного розвитку та підвищення самооцінки через самоусвідомлення.

Фізичний капітал і досі використовують у господарстві {через запит на ручну працю}: в секторах економіки, що потребують значної фізичної сили {у сільському господарстві і особливо в аграрному секторі, садівництві тощо}. П'єр Бурд'йо досліджував тіла селян [13, с. 96–108] і висновував: їхні тіла формовані працею – у більшості випадків дуже важкою і виснажливою. Селяни – і жінки, і чоловіки – цінували свої тіла щодо сили та витривалості {і намагалися дбати про них за можливості}. Проте їхні тіла виглядали незграбними в танці: жінки-селянки переймали міську танцювальну моду {тобто рухи жінок-містянок}, тоді як чоловіки-селяни цим не переймалися {тому почувалися некомфортно і невпевнено на танцмайданчику через свої незграбні рухи}.

Нині фізичний капітал широко використовуваний у спорті {бокс, футбол, боротьба тощо}, модельному бізнесі, балеті, деяких галузях медицини тощо. І для виконання ручної роботи в господарстві, і для заняття спортом [14; 51] {футбол, бокс, баскетбол, теніс та ін.}, і для кар'єри у сфері моди [44], балету, хірургії тощо здоров'я постає важливим ресурсом для антропоодиниці.

Найголовнішою формою фізичного капіталу є капітал-здоров'я, що визначає здатність антропоодиниці до її успішної діяльності, кар'єрного просування та ефективного розвитку компанії у відповідній ринковій ніші. Турбота про здоров'я дитини, працівника, громадянина є нагальною, оскільки вона формує підґрунтя для усвідомленої та продуктивної життєдіяльності. Ця відповідальність покладена не тільки на саму антропоодиницю, але й на її родину/сім'ю, роботодавця та державу через необхідність створення та підтримування усіма ними прийнятних умов для збереження {або хоча б неушкоджування} вихідних фізичних характеристик тіла кожного. У такому розумінні капітал-здоров'я постає не тільки ресурсом для діяльності, але й фундаментальною передумовою індивідуації та соціальної ефективності [32; 43].

Додатковими формами фізичного капіталу можуть поставати соціосеґментовані – футбольний, боксерський, модельний, балетний, медичний та інші. У разі успіху – футболіста на полі, боксера на рингу, моделі на подіумі, соліста/солістки балету на сцені тощо – фізичний капітал кожного з них конвертується у символічний капітал {визнання, впізнавання, титули, нагороди} та економічний капітал {гонорар}, тобто перетворюється на механізм взаємодії досконалості тіла, соціального визнання, власного задоволення та матеріального відшкодування.

Дослідники фізичного капіталу звертають увагу на феномен «переприбласнення прибутку» через посередницькі функції, що їх штучно виводять на перший план і тим самим нівелюють ризики спортсмена. В межах одного соціосеґменту антропоодиниці, задіяні у непервинних ролях, часто отримують непропорційно більшу частку прибутку {зисковий відсоток} через вельми оригінальну причину «забезпечення зіркового часу». Наприклад, у професійному боксі левову частину фінансового доходу від бою отримують промоутери та аґенти, а не безпосередньо боксери, яким належить гонорар за перемогу [51]. Іншими словами: фізичний капітал спортсмена конвертується не тільки у символічний {визнання, титули, статус} та економічний капітал {гонорар}, але й частково «перехоплюється» посередниками {що формально залишаються у межах того самого соціосеґменту, але реально зменшують матеріальну винагороду виконавця}.

Таким чином, фізичний капітал {як активовані біопараметри антропоодиниці} формує основу для прояву індивідуальності у соціосеґментних контекстах.

(3) Естетичний капітал {англ. «aesthetic capital», «girl capital»} – це сукупність рис зовнішності, які в окремій соціокультурній і/або країновій локації впродовж деякого періоду визнають красивими/привабливими й розглядають як потенційно прибутковий/зисковий актив. Цей вид тілесного капіталу узалежнений зовнішнім візуальним запитом на конкретні параметри тіла антропоодиниці, оскільки воно репрезентує або генетичну природність {що робить тіло унікальним}, або штучну трансформованість {шляхом інвазивних процедур} відповідно до актуального {епохового та/або локаційного} канону краси.

Розробку поняття «естетичний капітал» здійснюють: Таммі Андерсон {та ін.} [5], Олуакемі Балоґун [7], Жан Бодріяр [10; 9], Найомі Вулф [52], Ііда Кукконен [34], Ашлі Мірс [41; 39; 40], Ашлі Мірс та Вільям Фінлі [42], Кетрін Хакім [28; 29], Сілвія Холла і Хіселінде Кайперс [30] та ін.

Дефініціювання естетичного капіталу може бути або векторованим і вельми абстрактним, або прискіпливо-деталізованим. У першому підході дослідники наголошують на активах {тобто комплекті зовнішніх характеристик – риси обличчя, форма і розмір тіла, статура, волосся, стиль одягу та догляд за собою тощо [5, с. 566]}, які постають маркерами соціальних відмінностей і сприяють набуттю привілеїв і багатства [5]. Такий підхід критикують через відсутність параметрування. На думку Ііди Кукконен, нюансування є критично важливим, оскільки «капіталом навряд чи може бути перелік рис; тілесні риси та стилі набувають мінової вартості в соціальному обміні в різних сферах, де оцінювання і сама цінність постійно змінюються» [34, с. 29]. Саме це і є головним утрудненням другого підходу: форма тіла та риси обличчя узалежнені епохою та трендами {тобто оцінюване як ресурс для капіталізування сьогодні, може кардинально відрізнятися від того, який можна було б обміняти/привласнити вчора і – ба більше – завтра [34, с. 29]}.

Сутнісно естетичний капітал акцентує увагу на красі тіла, проте остання є відносною. З одного боку, естетичний капітал – це соціосеґментний шаблон конкретних індустрій, які «роблять запит» на тіла через їх відносну відповідність заздалегідь окресленим параметрам. Останні є радше орієнтирними {оскільки невідповідність тіл можливо неінвазивно скоригувати за допомогою одягу, аксесуарів, форми зачіски та макіяжу, а також підкріпити харизмою й «сценарійованим образом»}. У креативних індустріях {через аудіовізуальні мистецтва – кіно, телебачення, фотографію; моду} та перформативних індустріях {через балет і танець} тіло постає одночасно і арт-об'єктом, і вітриною: це візуальний образ, який відбиває сучасні соцісеґментні тренди, транслює соціонавантажені повідомлення, презентує антропоодиницю та підкреслює її унікальний стиль. З іншого боку, відтворення індустрійного шаблону [52]

{шляхом, наприклад, інвазивного відкоригування обличчя за принципом «золотого перетину», медико-хімічного відбілювання шкіри, хірургійного стоншування стану через видалення нижніх ребер, ортопедичного видовжування кісток ніг за рахунок металевих імплантів та ін.} потенційно небезпечне для життєдіяльності антропоодиниці {і відповідно може перекреслити стабільну (над) прибутковість компанії у разі ускладнень}. Нині компанії радше знаходять золоту середину між природними параметрами тіла конкретної антропоодиниці та його унікальними особливостями, які перетворюють на індивідуальний стиль. Такий підхід постає прибутковішим, аніж гонитва за мінливими стандартами краси.

Значущість естетичного капіталу залежить від соціозапиту на «параметровану красу»: красу–як–таку неможливо капіталізувати, вона має бути попередньо матеріалізована у дещо конкретне {річ, антропоодиницю}. Парадоксально, але індустріям вигідніше працювати саме з антропоодиницями {аніж з речами}, оскільки їх капіталізування може бути нескінченним {за умови влучного варіювання образів або практикування соціосеґментної «гри у концепти», що наявне, зокрема, у промотуванні музичних альбомів і кінофільмів {у Південній Кореї – індустрія K-pop (англ. «Korean pop»); у Індії –кіномистецтво Боллівуду, Коллівуду та Толлівуду; у КНР – C-drama (англ. Chinese television drama) тощо}. У сучасному країновому суспільстві, як стверджують Сілвія Холла і Хіселінде Кайперс, «естетичний капітал постає не тільки особистим надбанням {=«personal asset»}, але й кваліфікаційною вимогою для працевлаштування – суттєвою компетенцією {=«essential competence»}, необхідною для функціонування на ринку праці» [30, с. 294].

Головна форма естетичного капіталу – капітал-краса, яка не є стійкою. Краса та зовнішня привабливість не постають універсальними – вони радше варіативні {залежні від епохи, локації, культури, а також від сучасних маркетинґових трендів}. Основу формування естетичного капіталу антропоодиниці становлять генетично успадковані особливості, які можливо зберегти та підкреслити завдяки ретельному догляду за зовнішністю та її моделюванню, що здійснюється відповідно до наявних засобів, смакових уподобань і середовища, в якому перебуває людина. Моделювання зовнішності нині можливо реалізовувати у різний спосіб {інвазивний або неінвазивний}, проте у XXI ст. воно постає радше маркером соціального становища, рівня забезпеченості і/або багатства. Парадоксально: з одного боку, прекрасне тіло може бути різним – природним {генетично успадкованим}, буденним {звичайним для однієї антропоодиниці, проте вельми неординарним для інших}, стандартованим {за спільнотним/соціосеґментним каноном/шаблоном}, вигинальним {модифікувальним відповідно до потреб соціосеґменту}; з іншого боку, експерти оцінюють красу тіла антропоодиниці за чіткими параметрами чи нормами.

Додатковими формами естетичного капіталу можуть бути фемінний {«дівчачий капітал»/«girl capital»} та маскулінний; а також їх сеґмент-прояви {залежно від напряму індустрії або соціосеґменту} – наприклад, фемінно-акторський та маскулінно-акторський у кіномистецтві.

Особливістю естетичного капіталу є його прихована дуальність: напоказ існує образ для замилування як найвитонченіший зразок втіленої краси, тоді як за лаштунками залишається те, що оголює уразливість антропоодиниці. З одного боку, тіло антропоодиниці від народження вже є арт-об'єктом {завдяки успадкованим від батьків і двох ліній родичів зовнішнім тіло-характеристикам – статурі, кольору шкіри, формі та рисам обличчя, формі та кольору очей тощо}. Проте компанії {особливо в індустрії моди, кіномистецтва та перформативних мистецтв} керуються стандартами краси обличчя й тіла на основі візуальної пропорційності {тобто максимального наближення до золотого перетину}. Впровадження ґендерозалежної пропорційності тіла {тобто канону прекрасного фемінного та маскулінного тіла} можливо досягнути або через візуальне акцентування природних тіло-характеристик {переважно завдяки крою та кольору одягу, оптимальній формі взуття, макіяжу}, або засобами пластичної хірургії {що може бути небезпечним для життя антропоодиниць}. З іншого боку, жіноче тіло стереотипно вважають естетичнішим, відповідно і монетарувати його можливо швидше. Хоча вже неодноразово у більшості соціосеґментів підтверджено: чоловіче тіло теж можна перетворити на естетичний капітал. Успіх залежить виключно від цільової аудиторії та акцентування тіло-характеристик. Утруднення полягатиме в іншому {тут багато чого відлуюватиме від особливостей фізичного капіталу}: зисковість фемінного естетичного капіталу часто перебирають на себе хлопці/чоловіки {виникає прихований конфлікт між «демонструвальницею» та «її менеджером»: другий формує першу і очікує покірної згоди з його рішеннями щодо подальших дій}. «Дівчачий капітал» – як його називають Ашлі Мірс {англ. «girl capital» [39; 40]}, Олуакемі Балоґун {англ. «aesthetic capital» [7]} та Іїда Кукконен {англ. «aesthetic or 'girl' capital» [34]} – здебільшого уможливлюваний компаніями та/або чоловіками-посередниками, які закріплюють за собою більшу частину прибутку.

Насправді існує різниця між красою–для–життя {що постає комфортним для самопочуття антропоодиниці} та красою–для–обкладинки {яка

є результатом маркетингових стратеґій задля швидкого збагачення або досягання інших цілей} [52]. Завдяки першій сформувався тренд/рух/концепт «боді-позитив» {англ. «body positivity»} {антропоодиниця приймає параметри свого тіла якими вони є, оскільки з багатьох причин їх неможливо або надзвичайно складно скоригувати}. А от друга з часом розгортає свої вади, які мають ланцюговий характер: природні параметри тіла можливо вдосконалювати тільки до певної межі {але поки така можливість існує, це доведеться робити регулярно, щоб не позбавитися можливості заробітку за допомогою власного тіла та поки-що-наявної тіло-привабливості}, а згодом доводиться прийняти «свою переформатовану» зовнішність і доживати з нею до «повного онулення» {біологічної смерті}.

Таким чином, естетичний капітал {як спосіб презентування акцентованої унікальності прекрасного завдяки тілу} уможливлює формування власного стилю, який можливо перетворити на особистий бренд.

(4) Еротичний капітал {англ. «erotic capital»} є найскладнішим видом тілесного капіталу, оскільки антропоодиниця постає одночасно джерелом та ретранслювальницею мультиспектрової насолоди. Тіло вже не є просто моєю межею зі світом, воно перетворюється {завдяки усім задіяним у ситуацію антропоодиницям} на медіатора–та–áктора відкритого сценарію–у–моменті. До того ж: завдяки моментному переживанню мультиспектрової насолоди одночасно активовані–й–узв'язковані: 1) тіло {через всі сенсорні канали}, 2) свідомість {як центр миттєвого опрацювання сигналів від тіла [22]}, 3) несвідоме {що включає інстинктивні дії, витіснений досвід, триґери з минулого}, 4) тілесність {тобто: зовнішнє «реагування для інших» і внутрішнє «усвідомлення власного стану (не)задоволеності» [23]}. Еротичний капітал передбачає повну паралельну обопільність {мінімально двох антропоодиниць} або її максимально наближену версію для кожної задіяної антропоодиниці.

Мультиаспектний розгляд поняття «еротичний капітал» належить насамперед Кетрін Хакім [27–29]. Часткові аспекти можна простежити у дослідженнях галузевих мислителів XX–XXI ст. {Жорж Батаї [8], Жан Бодріяр [10; 9], Адам Ґрін [24–26], Дана Каплан і Ава Іллуз [33], Роберт Майкл [43], Джон Мартін та Метт Джордж [36], Линн Чансер [19] та ін.}.

Часто в ненауковому середовищі для позначення насолоди–завдяки–тілу послуговуються «понятєвим накладанням»: розглядають «еротичний» і «сексуальний» як тотожні поняття. Однак дослідники не поділяють такого підходу. По-перше, відмінності між еротичним і сексуальним капіталом істотні, оскільки вони належать до різних понятєвих площин. По-друге, у наукових дискусіях трапляються різні трактування їх співвідношення. Зокрема, за одним з підходів, сексуальний капітал постає не окремим видом тілесного капіталу, а формою еротичного капіталу {тобто: поняття «еротичність» є ширшим і включає «сексуальність» як складник}. Кетрін Хакім наголошує, що їх аж ніяк не можна вважати синонімами. На її думку: сексуальний капітал – це сексапільність {=«sex appeal»}, що проявлювана через сексуальну привабливість {=«sexual attractiveness»} [28, с. 130]. Водночас «еротичний капітал не зводиться виключно до сексапільності та має значно ширшу конвертованість в економічний, культурний і соціальний капітал. Соціальність і соціальні навички постають центральними {елементами} еротичного капіталу та гетеросексуальних культур» [28, с. 130].

На думку дослідниці, еротичний капітал є «сумішшю фізичної та соціальної привабливості {=«attractiveness»}» [28, с. 10], що конкретизовані елементами: 1) краса {як центральний елемент; більше пов'язана з обличчям}; 2) сексуальна привабливість {=«sexual attractiveness» – найпомітніший прояв «sex appeal»; більше стосується тіла, тобто фемінного або маскулінного комплексу рухів, мови і поведінки, спрямованих на зацікавлювання представників протилежної статі}; 3) шарм та харизма; 4) жвавість {=«liveliness»}; 5) соціоподання {=«social presentation»; демонстрування свого соціального статусу та стилю через одяг, макіяж, парфуми, прикраси, зачіски, аксесуари, поєднання кольорів}; 6) сексуальна компетентність {=«sexual competence»; або сексуальність як така, тобто уможливлювання сексуальної насолоди партнера/партнерки} [28, с. 11–13]. Якщо перші п'ять елементів є активованими у соціоконтекстах, то шостий елемент – застосовуваний виключно у інтимних стосунках [28, с. 13]. У деяких традиційних культурах додатковим – сьомим – елементом постає фертильність {характерна виключно для дівчат/жінок, оскільки надає їм перевагу порівняно з хлопцями/чоловіками; йдеться про демонстрування до ушлюблення здатності народжувати дітей – привабливішою вважається та, у якої вже є здорові та красиві діти} [28, с. 14]. Тобто: «еротичний капітал – це поєднання естетичної, візуальної, фізичної, соціальної та сексуальної привабливості {=«attractiveness»} для інших членів суспільства, особливо для представників протилежної статі, у всіх соціальних контекстах» [28, с. 15].

Адам Ґрін, натомість, влучно зауважив: сексуальний капітал – це якість і кількість властивостей, які притаманні одній особистості й викликають еротичний відгук у іншої [25].

В інших дослідженнях еротичний капітал здебільшого зводили/зводять до тілесної краси, сен-

сорне переживання якої було/є доступним тільки окремим вибраним антропоодиницям: за умови погодженого обміну їхнього доступу до втіленої краси на певні відсутні переваги/вигоди/зиски її носія {тут: носія/носійки еротичного капіталу}. Водночас слід підкреслити: уявлення про тілесну красу було й залишається варіативним.

Слід врахувати й розмірковування Жана Бодріяра, котрий узалежнив тіло, красу та споживання {хоча й не оперував поняттями «сексуальний капітал» та/або «еротичний капітал»}. Він наголошував: «етику краси, яка постає тією само етикою моди, можливо визначати як зведення всіх конкретних цінностей, "споживних цінностей" тіла (енергетичних, жестових, сексуальних) до єдиної функціональної "мінової вартості", яка сама собою, у своїй абстракції, втілює ідею величного-й-досконалого {=«glorieux, accompli»} тіла, ідею бажання та насолоди» [10, с. 207]. Водночас, за його словами: «краса це не що інше, як знаковий матеріал {=«matériel de signes»} для обміну. Вона функціонує як цінність/знак. Саме тому можна стверджувати, що імператив краси є однією з модальностей функціонального імперативу – це стосується як об'єктів, так і жінок (та чоловіків)» [10, с. 207].

Мислитель продовжував: необхідно чітко розмежовувати «еротику як загальну площину обміну в наших суспільствах від власне сексуальності» [10, с. 208]. На його думку, еротичне тіло – це «носій знаків, що передають бажання для обміну», тоді як {саме} тіло – «місце символо бразу {=«phantasme»} та осередок бажання» [10, с. 208]. У тілі/імпульсі, тілі/символо бразі переважає індивідуальна структура бажання. У «еротизованому» тілі переважає соціальна функція обміну [10, с. 208]. Іншими словами: еротичний імператив {соціальні ритуали як, наприклад, ввічливість} проходить через інструментальний код знаків {тобто він постає лише варіантом або метафорою функціонального імперативу} [10, с. 208].

До того ж, він акцентував функційність тіла: воно вже не є ані «плоттю», ані робочою силою, а постає «у своїй матеріальності (або у своїй «видимій» ідеальності) як об'єкт нарцисичного культу або елемент тактики й соціального ритуалу», тобто «краса і еротизм постають двома основними лейтмотивами», які нерозмежовувані {=«inséparables»} і «разом встановлюють нову етику щодо тіла», поширювану «на чоловіків, так само й на жінок, хоча жіночий полюс відзрізнюваний від чоловічого» [10, с. 205]. На його думку: жіноча модель має своєрідний пріоритет, оскільки постає певним керівним планом цієї нової етики [10, с. 205]: «для жінки краса стала абсолютним, релігійним обов'язком {=«impératif»}»: бути красивою – це «основна, обов'язкова {=«impérative»} якість тих, хто дбає про обличчя, фігуру та душу. Це знак обраності на рівні тіла, так само як успіх на рівні справ» [10, с. 206]. І зрештою Жан Бодріяр висновує: «краса є абсолютним обов'язком саме тому, що вона постає формою капіталу» [10, с. 207].

На мою думку, еротичний капітал не тільки акцентує статеву привабливість одного тіла та його візуальну красу {тобто сексуальний капітал}, але й залучає елемент грання {голосом, паузами, поглядами, мімікою, жестами, тілорухами, доторками, мовоодиницями, символами, смислами, натяками, кодами тощо}. Додатковим елементом постає індивідуальна харизма як унікальний «антропоодиницевий бренд». Йдеться не просто про формування тимчасового тілесного тяжіння, а про можливість обопільної спраглості антропоодиниць. Тут виникає зисковість іншого рівня: завдяки еротичному капіталу антропоодиниці розвивають здатність прикувати та затримати {а, можливо, навіть і утримати} увагу іншого через тіло, яке постає сценою або простором уваги. Це тонка робота з бажаннями іншого через його уяву, почуття та сенсорні канали [9].

Щодо головних форм еротичного капіталу дослідники не дійшли одностайності. Жан Бодріяр визначав красу як знакову цінність тіла, а еротизм в його концепції постає знаковим обміном. Кетрін Хакім пропонує дещо інший підхід: вона виокремлює формами еротичного капіталу капітал-красу та капітал-сексуальність {або сексуальний капітал}.

На мою думку, ключовою формою еротичного капіталу постає капітал-увага. Вона є максимальною та найповнішою, оскільки антропоодиниця зосереджена на перебуванні–у–моменті насолоди {тобто вона фокусована на повноті переживання задоволення від речі, процесу та/або іншої антропоодиниці}. Іншими словами, це може бути: 1) монопотокова паузована увага {або ти транслюєш максимальну увагу іншому, або очікуєш її у такому ж обсязі від іншої антропоодиниці}; 2) паралелізована увага {обидві антропоодиниці активовані одночасно}. У першому випадку йдеться про мультиканалове {вербальне, сенсорне, інтелектне, енергетичне} налаштовування антропоодиниць. У другому випадку відбувається повне синхронне активування обох. Таким чином, тіло постає медіатором повноти уваги, з якої виникають емоції. Це співтранслювання–й–співотримування максимізованої уваги зумовлюватиме виникнення поліспектрової емоційності {і для свідомості, і для тіла}, переживання якої у всій повноті є щастям.

Гетеросексуальне суспільство можна розглядати як своєрідний ринок, на якому чоловіки прагнуть отримати від жінок інтимні послуги в обмін на інші (не)матеріальні ресурси {гроші, коштовності, прикраси, вишуканий одяг преміум сеґменту,

оплату орендованої комфортної квартири, житло у приватну власність, автомобіль, можливість подорожувати та/або навчатися тощо}. Цей механізм підкріплює ґендерні ролі {домінувальну та підкорену}, підсилювані через «послуги комплексної тілесної насолоди», за чоловіками і жінками, що практично зумовлює збільшення ґендерного розриву та/або ґендерної нерівності в різних соціосеґментах і в країновому суспільстві загалом. Проте з прагматичної точки зору: чи дійсно домінування залишається за чоловіками?..

Сучасні дослідники підкреслюють: сексуальний капітал мають жінки, а користуються ним чоловіки [19; 33]. Водночас обидві сторони отримують зиск – матеріальний, нематеріальний або комбінований. Еротичний капітал {як і його кожну форму} можливо придбавати на відповідному ринку – еротичному і/або сексуальному, але він також має значення і на ринку робочої сили [28].

Слід враховувати максимальну паралельну зисковість еротичного капіталу: він не спрацьовує однобічно {якщо тільки хтось не удає насолоодотримання}, оскільки увага і насолода мають бути активовані {більш-менш на однаковому рівні} у задіяних антропоодиниць. Головна перевага і небезпека еротичного капіталу полягає у моментному співпереживанні насолоди: невідомо чи коректно будуть (до)налаштовані антропоодиниці на уважність–до–іншого {чи одна з них триґеруватиме іншу своїми діями та/або словами, чи інша антропоодиниця заблокує доступ до свого тіла}. Відкритий сценарій – це одночасно і можливість співнаписання правил гри для головних учасників, і «мінне поле» через невизначеність їхніх реакцій. Це гра наосліп, хоча, можливо, завдяки цій моментно-продовжуваній турбулентності й проявлятиметься антропоавтентичність кожного.

Таким чином, еротичний капітал {як здатність антропоодиниць залучати увагу та співстворювати площину бажаності} паралелізує фізичне, соціальне та культурне у єдиному моменто-переживальному полі, а також допомагає виявити власну автентичність.

Тілесний капітал: між філософією самості й маркетинґом тілесних стратеґій. Запит на тіло і тілесний капітал завжди є зовнішнім. Спільнота/соціосеґмент потребує швидких надприбутків, які уможливлені задіюванням тіл з відповідними параметрами {існують навіть дослідження щодо «тонкої стереотипної» співзалежності «ефекту краси» та «ефекту ґендеру» [6], що сприяє формуванню розривів та посиленню нерівності за обома параметрами – краси та ґендеру}.

Маркетинґові стратеґії модифікують біопоказники тіл {з відповідністю вище середнього до максимально можливого рівня} через внесення зовнішніх покращень {завдяки пластичній хірургії, макіяжу, одягу, риторичним практикам тощо}. Спільнота/соціосеґмент зацікавлені у пластичних тілах, які можливо вигинати в необхідних межах {або навіть варіативно безмежно}: тобто носіям таких тіл попередньо невідомі закономірна з'ява індивідуальних розривів {між свідомістю і тілом} та можливості індивідуального онулення {тобто стирання ідентичності}. Подібна ситуація має подвійні вигоди–й–ризики для антропоодиниці: 1) їй не потрібно обтяжуватися розмірковуваннями що і як робити, оскільки вона живе–і–працює за оптимальним–для–компанії сценарієм; 2) це діятиме рівно до того моменту, поки її тіло є зисковим для компанії {зазвичай близько 10–20 активних років}. З одного боку, для антропоодиниці такі умови можуть здаватися вигідним: вона повністю перебуває «під опікуванням» компанії {яка оптимізує графік професійного зростання, харчування, тренування, стилі одягу, забезпечення транспортом, охороною, планування розваг тощо}. З іншого боку, плата за ці вигоди є «незначною»: антропоодиниця просто виконує роль, тобто обмінює власну справжність на можливість компанії отримувати зиски завдяки залученню саме її тіла.

Капітал {загалом та через варіативи, типи, види, форми} завжди векторований на максимальні прибутки і деколи акцентує унікальність конкретної антропоодиниці. Тіло – це моя зовнішня межа, за якою і до якої можливо все. Моя свідомість – це «фільтр безпечності» щодо зовнішніх запитів, які можуть бути ранжовані мною за різними показниками. Тілесність – це не просто моє реагування тілом на пережите {усвідомлене й неусвідомлюване, витіснене або ще неопрацьоване}, а й можливість індивідуального експериментування. Відтак тілесний капітал – це мій індивідуальний спосіб бути зисковою антропоодиницею не за запитами окремої компанії, а відповідно до власних можливостей, компетенцій та бажань.

Максимальна зисковість тілесного капіталу досяжна не через віддисциплінованість антропоодиницевих тіл, а через створення прийнятних умов для індивідуального автопрезентування себе завдяки своєму тілу та унікальному досвіду, що воно переживає і може транслювати. Антропоавтентичність завжди буде вирізняльним чинником у будь-якому соціосеґменті. Утруднення в іншому – чи дозволять її проявлення функціонери соціосеґменту?..

Тобто капіталізм XX–XXI ст. {як праксис капіталу} загострює увагу до антропоодиниці та питань–аспектів філософської антропології. Натомість стратеґійний маркетинґ – це здебільшого алґоритмовані тренди {сутнісно незмінні, проте незначно оновлювані візуально}.

Висновки. (1) Тілесний капітал – це не тільки зовнішні {візуально фіксовані} параметри, але й опосередкований доступ до свідомості антропоодиниці {із відкритими можливостями часткового/повного впливання}. Наскільки в антропоодиниці стійкий та гармонійний зв'язок тіла та свідомості, настільки вона є Автором і реалізовує власноформований сценарій. ***(2)*** Види тілесного капіталу – ґендерний, фізичний, естетичний, еротичний – постають ускладнюваними лініями або рівнями індивідуації, в межах кожної з яких фіксований поступово зміщуваний акцент від тіла до тілесності. ***(3)*** Тілесний капітал можливо розуміти або як маркетинґ-конструкт {завдяки якому максимізують прибутки через ситуативне соціосеґментне тіло-застосування}, або як індивідуальноформований комплект антроповирізняльних характеристик через мережу співдоповнюваності тіла, свідомості, несвідомого та тілесності. ***(4)*** У межах «культу(ри)» стратеґійного маркетинґу тілесний капітал постає не лише набором зискових тіло-характеристик {які слугують основою для монетарування через впливовість, статусодемонстрування, ролевиконання, соціосеґментовану маневреність}, а й фундаментальною умовою індивідуації, що постає у процесі різнорівневих взаємодій поміж антропоодиницями та речами.

Перспективи подальших досліджень, з одного боку, обмежені рамками пропонованого тексту {через необхідність подальшого нюансування взаємозв'язків, взаємодії і конвертування зазначених видів тілесного капіталу}, з іншого боку, авторський текст уможливлює формування дискусійного простору щодо уточнення висвітлених аспектів.

Література

1. Діденко Л. В. Екзистенція: граничні складники. *Гілея: науковий вісник.* 2018. Вип. 136 (9). С. 180–185.
2. Діденко Л. В. Квадрорівневість екзистенції: термінокаркас перехідностей. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2017. Вип. 15. С. 41–44.
3. Діденко Л. В. Філософська основа міждисциплінарного розуміння капіталу: від економічного поняття до культуропарасолькової складеності. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2025. Вип. 53. С. 22–31. https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.4
4. Діденко Л. В. Філософсько-економічні параметри (антропо)споживання: від потребозадоволу до індивідуальної рівноваги. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2023. Вип. 45. С. 14–24. https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.3
5. Anderson T. L., Grunert C., Katz A., Lovascio S. Aesthetic capital: A research review on beauty perks and penalties. Sociology Compass. 2010. Volume 4, Issue 8. P. 564–575. https://doi.org/10.1111/j.1751-9020.2010.00312.x
6. Andreoni J., Petrie R. Beauty, gender and stereotypes: Evidence from laboratory experiments. Journal of Economic Psychology. 2008. Volume 29, Issue 1. P. 73–93. https://doi.org/10.1016/j.joep.2007.07.008
7. Balogun O. M. Beauty diplomacy : Embodying an emerging nation. Stanford : Stanford University Press, 2020. 298 p.
8. Bataille G. L'histoire de l'érotisme. *Bataille G.* Œuvres complètes. Paris : Éditions Gallimard, 1976. Tome VIII. P. 7–165, 523–555.
9. Baudrillard J. De la séduction. Paris : Éditions Galilée, 1980. 248 p.
10. Baudrillard J. La société de consommation : ses mythes, ses structures. Paris : Éditions Denoël, 1970. 322 p.
11. Bourdieu P. La distinction : Critique sociale du jugement. Paris : Les Éditions de Minuit, 1979. 680 p.
12. Bourdieu P. La domination masculine. Paris : Éditions de Seuil, 1998. 134 p.
13. Bourdieu P. Célibat et condition paysanne. *Études rurales.* 1962. n. 5-6. P. 32–135. https://doi.org/10.3406/rural.1962.1011
14. Bourdieu P. Comment peut-on etre sportif? *Bourdieu P. Questions de sociologie.* Paris : Les Éditions de Minuit, 2002. P. 173–195. {Переклад англійською: Bourdieu P. Sport and social class. Social Science Information. 1978. Volume 17, Issue 6. P. 819–840. https://doi.org/10.1177/053901847801700603 }
15. Bourdieu P. The forms of capital. Handbook of theory and research for the sociology of education. / ed. by J. G. Richardson. New York–Westport, Connecticutt–London : Greenwood Press, 1986. P. 241–258.
16. Bridges T. S. Gender capital and male bodybuilders. *Body & Society.* 2009. Volume 15, Issue 1. P. 83–107. https://doi.org/10.1177/1357034X08100148
17. Butler J. Bodies that matter : On the discursive limits of 'sex'. New York & London : Roudedge, 1993. 296 p.
18. Butler J. Gender trouble : Feminism and the subversion of identity. New York & London : Routledge, 1999. 256 p.
19. Chancer L. S. Reconcilable differences: Confronting beauty, pornography, and the future of feminism. Berkeley – Los Angeles – London : University of California Press, 1998. 326 p.
20. Connell C., Mears A. Bourdieu and the body. The Oxford handbook of Pierre Bourdieu. / ed. by T. Medvetz & J. J. Sallaz. New York : Oxford University Press, 2018. P. 561–576.
21. Connell R. W. Masculinities. 2nd ed. London – New York : Routledge, 2020. 358 p.
22. Damasio A. R. The feeling of what happens : Body and emotion in the making of consciousness. New York – San Diego – London : Harcourt Brace and Company, 1999. 400 p.
23. Embodied practices : Feminist perspectives on the body. / ed. by K. Davis. London : SAGE Publications, 1997. 226 p.
24. Green A. I. 'Erotic capital' and the power of desirability: Why 'honey money' is a bad collective strategy for remedying gender inequality. Sexualities. 2013. Volume 16, Issue 1-2. P. 137–158. https://doi.org/10.1177/1363460712471109
25. Green A. I. The social organization of desire: The sexual fields approach. *Sociological Theory.* 2008.

Volume 26, Issue 1. P. 25–50. https://doi.org/10.1111/j.1467-9558.2008.00317.x

26. Green A. I. Toward a sociology of collective sexual life. Sexual fields: Toward a sociology of collective sexual life. / ed. by A. I. Green. Chicago & London : The University of Chicago Press, 2014. P. 1–23

27. Hakim C. Erotic capital. *European Sociological Review*. 2010. Volume 26, Issue 5. P. 499–518. https://doi.org/10.1093/esr/jcq014

28. Hakim C. Erotic capital: The power of attraction in the boardroom and the bedroom. New York: Basic Books, 2011. 320 p.

29. Hakim C. Honey money: The power of erotic capital. London: Allen Lane, 2011. 384 p.

30. Holla S., Kuipers G. Aesthetic capital. Routledge international handbook of the sociology of art and culture. / ed. by L. Hanquinet & M. Savage. London & New York : Routledge, 2016. P. 290–303.

31. Hutson D. J. Training bodies, building status: Health, physical capital, and the negotiation of difference in the U.S. fitness industry [Unpublished doctoral dissertation]. The University of Michigan, 2012. 165 p. https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/93845/djhutson_1.pdf

32. Hutson D. J. 'Your body is your business card': Bodily capital and health authority in the fitness industry. Social Science & Medicine. 2013. Volume 90. P. 63–71. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2013.05.003

33. Kaplan D., Illouz E. What is sexual capital? Cambridge, UK : Polity Press, 2022. 154 p.

34. Kukkonen I. Physical appearance as a form of capital: Key problems and tensions. Appearance as capital: The normative regulation of aesthetic capital accumulation and conversion. / ed. by O. Sarpila, I. Kukkonen, T. Pajunen, E. Åberg. Emerald Publishing, 2022. P. 23–37. https://doi.org/10.1108/978-1-80043-708-120210002

35. Lovell T. Thinking feminism with and against Bourdieu. *Feminist Theory*. 2000. Volume 1, Issue 1. P. 11–32. https://doi.org/10.1177/14647000022229047

36. Martin J. L., George M. Theories of sexual stratification: Toward an analytics of the sexual field and a theory of sexual capital. *Sociological Theory*. 2006. Volume 24, Issue 2. P. 107–132. https://doi.org/10.1111/j.0735-2751.2006.00284.x

37. Marx K. Das Kapital. Kritik der politishen Ökonomie. Erster Band. Hamburg, 1890. {MEGA II/10: 'Das Kapital', 1. Band, Druckfassung 1890}. *MEGAdigital. Ökonomische Texte von Karl Marx im Internet*. Berlin: Berlin–Brandenburgische Akademie der Wissenschaften & TELOTA, 2012. http://telota.bbaw.de/mega/

38. McCall L. Does gender fit? Bourdieu, feminism, and conceptions of social order. *Theory and Society*. 1992. Vol. 21, No. 6. P. 837–867.

39. Mears A. Girls as elite distinction: The appropriation of bodily capital. Poetics. 2015. Volume 53. P. 22–37. https://doi.org/10.1016/j.poetic.2015.08.004

40. Mears A. Very important people: Status and beauty in the global party circuit. Princeton and Oxford : Princeton University Press, 2021. 318 p.

41. Mears A. Working for free in the VIP: Relational work and the production of consent. *American Sociological Review*. 2015. Volume 80, Issue 6. P. 1099–1122. https://doi.org/10.1177/0003122415609730

42. Mears A., Finlay W. Not just a paper doll: How models manage bodily capital and why they perform emotional labor. Journal of Contemporary Ethnography. 2005. Volume 34, Issue 3. P. 317–343. https://doi.org/10.1177/0891241605274559

43. Michael R. T. Sexual capital: An extension of Grossman's concept of health capital. *Journal of Health Economics*. 2004. Volume 23, Issue 4. P. 643–652. https://doi.org/10.1016/j.jhealeco.2004.04.003

44. Picht E. M. Fashion as the regulation of bodies: A study in medieval and early modern sumptuary regulations [Research thesis]. The Ohio State University, 2021. 61 p. https://kb.osu.edu/server/api/core/bitstreams/d6f477bb-0365-4990-8637-bfbb9a8be38f/content

45. Polomarkakis K. A. Gendered capital and litigants in EU equality case law. *The Modern Law Review*. 2022. Volume 85, Issue 6. P. 1387–1418. https://doi.org/10.1111/1468-2230.12745

46. Ross-Smith A., Huppatz K. Management, women and gender capital. *Gender, Work & Organization*. 2010. Volume 17, Issue 5. P. 547–566. https://doi.org/10.1111/j.1468-0432.2010.00523.x

47. Shilling C. Educating the body: Physical capital and the production of social inequalities. *Sociology*. 1991. Volume 25, Issue 4. P. 653–672. https://doi.org/10.1177/0038038591025004006

48. Shilling C. Physical capital and situated action: A new direction for corporeal sociology. British Journal of Sociology of Education. 2004. Volume 25, Issue 4. P. 473–487. https://doi.org/10.1080/0142569042000236961

49. Shilling C. Schooling and the production of physical capital. Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education. 1992. Volume 13, Issue 1. P. 1–19. https://doi.org/10.1080/0159630920130101

50. Skeggs B. Formations of class & gender : Becoming respectable. London – Thousand Oaks – New Delhi : SAGE Publication, 1997. 196 p.

51. Wacquant L. J. Pugs at work: Bodily capital and bodily labour among professional boxers. Body & Society. 1995. Volume 1, Issue 1. P. 65–93. https://doi.org/10.1177/1357034X95001001005

52. Wolf N. The beauty myth : How images of beauty are used against women. London: Vintage books, 1991. 350 p.

Анотація

Діденко Л. В. **Тілесний капітал: філософська основа індивідуації vs «культ(ура)» стратеґійного маркетинґу.** – Стаття.

Дослідження присвячене характеризуванню тілесного капіталу та його видів через призму філософії та суспільних наук.

Тілесний капітал охоплює чотири аспекти: 1) у вимірі тіла {як матеріальної/фізичної основи існування – організму, тобто біопараметрів переважно}; 2) у вимірі тілесності {як соціокультурно векторованих, але індивідуальнопроживаних тілопроявів}; 3) у вимірі ресурсу {як задіюваного потенціалу у соціосеґментних практиках}; 4) у вимірі рішеннєвої автономії

антропоодиниці {тобто визначення прийнятних меж власної участі та (не)згоджування на зовнішні капіталізувальні пропозиції}.

Головними видами тілесного капіталу є: 1) ґендерний капітал {як співмірні статі т ла рольові шаблони}; 2) фізичний капітал {як активовані біопараметри антропоодиниці}; 3) естетичний капітал {як спосіб презентування акцентованої унікальності прекрасного завдяки тілу}; 4) еротичний капітал {як здатність антропоодиниць залучати увагу та співстворювати площину бажаності з паралелізуванням фізичного, соціального та культурного у єдиному моменто-переживальному полі, задля виявляння власної автентичності}.

Висновки. (1) Тілесний капітал – це не тільки зовнішні {візуально фіксовані} параметри, але й опосередкований доступ до свідомості антропоодиниці {із відкритими можливостями часткового/повного впливання}. Наскільки в антропоодиниці стійкий та гармонійний зв'язок тіла та свідомості, настільки вона є Автором і реалізовує власноформований сценарій. (2) Види тілесного капіталу – ґендерний, фізичний, естетичний, еротичний – постають ускладнюваними лініями або рівнями індивідуації, в межах кожної з яких фіксований поступово зміщуваний акцент від тіла до тілесності. (3) Тілесний капітал можливо розуміти або як маркетинґ-конструкт {завдяки якому максимізують прибутки через ситуативне соціосеґментне тіло-застосування}, або як індивідуальноформований комплект антроповирізняльних характеристик через мережу співдоповнюваності тіла, свідомості, несвідомого та тілесності. (4) У межах «культу(ри)» стратеґійного маркетинґу тілесний капітал постає не лише набором зискових тіло-характеристик {які слугують основою для монетарування через впливовість, статусодемонстрування, ролевиконання, соціосеґментовану маневреність}, а й фундаментальною умовою індивідуації, що постає у процесі різнорівневих взаємодій поміж антропоодиницями та речами.

Ключові слова: людина/антропоодиниця, ресурс, капітал, зиск, прибуток, маркетинґ, культуропарасольковість, П'єр Бурд'йо, тілесний капітал, тіло, тілесність, ґендерний капітал, ґендер, фізичний капітал, здоров'я, естетичний капітал, краса, еротичний капітал, насолода, антропоавтентичність.

Summary

Didenko L. V. **Bodily capital: philosophical basis of individuation vs the 'cult(ure)' of strategic marketing.** – Article.

The examination of bodily capital and its kinds through the lens of philosophy and the social sciences is presented in this research.

Bodily capital encompasses four dimensions: (1) the body dimension, understood as the material/physical basis of existence – the organism {primarily its bioparameters}; (2) the embodiment dimension, conceived as socially and culturally directed, yet individually experienced bodily manifestations; (3) the resource dimension, defined as potential mobilised in sociosegmental practices; (4) the decision-making autonomy dimension of the human being, who conceptualises acceptable limits of participation and (dis)agreement with external capitalisation offers.

The main kinds of bodily capital include: (1) gender capital, taken as the role patterns corresponding to the body's sex; (2) physical capital, as the activated bioparameters of the human being; (3) aesthetic capital, as a mode of presenting accentuated uniqueness of beauty through the body; (4) erotic capital, as the ability of human beings to attract attention and co-create a space of desirability by conjoining in parallel the physical, the social, and the cultural dimensions into a unified moment-experiential field, which enables them – the human beings – to manifest their own authenticity.

Conclusions. (1) Bodily capital is not limited to external {visually fixed} parameters but also involves mediated access to the consciousness of the human being, with opportunities for partial or full influence. If the connection between body and consciousness is stable and harmonious, the human being becomes the Author of their own self-formed scenario. (2) The kinds of bodily capital – gender, physical, aesthetic, erotic – emerge as layered lines or levels of individuation {each marked by a progressively shifting emphasis from the body towards embodiment}. (3) Bodily capital can be understood either as a marketing construct {through which profits are maximised via the situational sociosegmental application of the body}, or as an individually formed configuration of anthropo-distinctive features arising from the network of interrelations among body, consciousness, unconscious, and embodiment. (4) Within the 'cult(ure)' of strategic marketing, bodily capital emerges not only as a complex of profitable bodily characteristics {serving as a basis for monetisation through influence, status demonstration, role performance, and sociosegmental manoeuvrability} but also as a fundamental condition for individuation, realised through multi-level interactions among human beings and objects.

Key words: human being, resource, capital, gain, profit, marketing, cultural umbrella concept, Pierre Bourdieu, bodily capital, body, embodiment, gender capital, gender, physical capital, health, aesthetic capital, beauty, erotic capital, pleasure, anthropo-authenticity.

Дата надходження статті: 24.08.2025
Дата прийняття статті: 10.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 111.85
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.10

В. І. Добко
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0005-9476-6000
аспірант кафедри історії філософії філософського факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка

ПРИРОДНА КРАСА ЯК ЖИТТЄСТВЕРДНИЙ ЧИННИК У СУЧАСНІЙ ФІЛОСОФІЇ: ВІД КЛАСИЧНИХ ЕСТЕТИК ДО НЕЙРОЕСТЕТИКИ

Постановка проблеми. Сучасна культурна ситуація позначена техногенною інтенсифікацією, інформаційним перевантаженням і відчуттям розриву між людиною та довкіллям. У цих умовах питання про природну красу виходить за межі естетичної «приємності» і стає екзистенційним та етичним: чи здатен досвід безкорисливого споглядання природних форм бути життєствердним чинником, який підтримує увагу, знижує тривожність, сприяє спільнотворенню та відповідальному ставленню до місця й ландшафту? У кантівській рамці естетичне судження є вправою у свободі: ми поважаємо форму не через користь, а як «доцільність без мети», водночас апелюючи до міжсуб'єктивної згоди (спільності наших пізнавальних здібностей) [3, с. 90–96; 102–104]. Саме тому Кант підкреслює символічний зв'язок краси з моральністю («краса є символом морально доброго»): практика безкорисливої уваги дисциплінує здатність жити за принципом, а не за імпульсом [3, с. 225–228]. Комплементарна до цього лінія – піднесене в Е. Берка: зустріч із природною величчю (буря, океан, гори) дисциплінує афекти, формує витримку і «смирення перед масштабом», поглиблюючи життєствердність, а не підмінюючи її емоційним шоком [2].

Новітні підходи переводять цю філософську інтуїцію в площину культурної та міської політики. Р. Скрутон наполягає: краса – не розкіш, а умова дому (oikophilia), тобто простору, де можливі вдячність, турбота і відповідальність; зневага до форми руйнує «тканину довіри», а догляд за формою її відбудовує [7, с. 19–20]. Паралельно емпіричні дослідження уточнюють механізми дії: переживання краси має нейронні кореляти у системі винагороди (функціональна МРТ: активність орбітофронтальної кори при оцінці «прекрасного») [5, с. 1699–1705]; вид на природу прискорює одужання і знижує потребу в анальгетиках [8, с. 420–421]; теорія відновлення уваги (ART) пояснює, як природні простори зменшують когнітивну втому через «м'яку захопливість», «бути-вдалині», «розмах» і «сумісність» [4, с. 169–182]. Дотичні естетики повсякденності (Ю. Саїто) та «включений» (engaged) досвід (А. Берлеант) підкреслюють: естетична якість середовища формує звички уважності, що мають моральні наслідки – від стилю взаємодії з іншими до способу догляду за спільним простором [6; 1].

Проблема статті полягає у побудові інтегрованої моделі: як поєднати нормативні інтуїції (Кант, Берк; концепт oikophilia в Скрутона) з емпіричними даними (нейроестетика, психологія довкілля) і практиками естетики повсякденності – так, щоб показати життєствердний статус природної краси та його значення для етики, освіти і політики простору [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Класична рамка. У філософській традиції природна краса осмислюється як шлях до форми і порядку, що перевищують утилітарні цілі. У І. Канта досвід прекрасного тлумачиться через чотири «моменти» смаку: (а) безінтересовість; (б) претензія на загальність; (в) «доцільність без мети» як вільна гра уяви та розсудку; (г) «необхідність» згоди як комунікативна вимога [3, с. 90–96; 102–104; 167–169]. Звідси випливає §59: «краса є символом морально доброго» – естетика вправляє у свободі, потрібній для етики [3, с. 225–228]. Е. Берк формулює ідею піднесеного як переживання величі й небезпеки, яке водночас приваблює й дисциплінує афекти; це важливо для розуміння того, як великомасштабні природні явища заглиблюють життєствердність, не редукуючи її до «приємності» [2]. Обидві лінії – кантівська і беркіанська – задають понятєву сітку, у якій природна краса постає не лише емоцією, а структурою уваги, свободи і міри.

Сучасні концепції. Р. Скрутон розвиває культурно-етичний вимір: краса підтримує oikophilia – любов до спільного дому, без якої неможливі відповідальність і тривала турбота про простір. Коли форма переживається як наша, ми бережемо її; і навпаки, знеособлення середовища породжує байдужість і соціальну ентропію [7, с. 19–20]. Тут краса – суспільна необхідність, що має бути інституціоналізована через норми міського планування, ландшафтної архітектури та охорони ландшафтів [7]. Скрутонова теза містить імунітет проти естетичного релятивізму: йдеться не про канон смаків, а про якість форми, яка робить простір придатним для спільного життя.

© В. І. Добко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Емпірична база. У нейроестетиці Х. Кавабата та С. Зекі показали, що оцінка «прекрасного» супроводжується активацією орбітофронтальної кори – ключового вузла системи винагороди; це означає, що задоволення від форми вплетене у мотиваційні мережі мозку [5, с. 1699–1705]. Досвід природної краси не «ефемерний», а тілесно підтриманий. У клінічному експерименті Р. Улріха вид на дерева з вікна сприяв швидшому одужанню та меншій потребі в знеболенні порівняно з «цегляною стіною» [8, с. 420–421]. У психології довкілля Стівен Каплан розробив теорію відновлення уваги (ART): природні простори створюють умови «м'якої захопливості», «бути-в-далині», «розмаху» та «сумісності», завдяки чому зменшується когнітивна втома і нормалізуються емоції [4, с. 169–182]. Разом із концепціями естетики повсякденності Ю. Саїто (де підкреслюється моральний сенс дрібних практик – охайність, догляд, чистота) та «включеного» (engaged) досвіду А. Берлеанта (ми – співучасники середовища, а не нейтральні спостерігачі), це утворює міст між філософією і практикою [6; 1].

Стан досліджень і прогалини. Наявні підходи сильні в межах своїх дисциплін, однак бракує інтегративної моделі:

– як зберегти нормативний сенс естетики (Кантове «символ морального», скрутонівська oikophilia) без зведення його до психофізіологічних корелятів;

– як одночасно врахувати емпіричні механізми (система винагороди, ART, клінічні ефекти) і перекласти їх на мову публічної політики (стандарти «естетичної якості» простору, освіта, охорона ландшафтів);

– як концептуально артикулювати життєствердність – не як риторику «приємності», а як зв'язок між увагою до форми, стійкістю суб'єкта та спільнотворенням.

Таким чином, найбільш перспективною видається синтетична програма, що поєднує кантівську граматику уваги, беркіанську експресію піднесеного, скрутонівську етику дому, емпіричні верифікації нейроестетики та психології довкілля і практики естетики повсякденності [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8]. Саме така програма дозволяє обґрунтувати природну красу як життєствердний фактор, релевантний для філософії, етики, урбаністики, екологічної політики та освіти.

Формулювання мети статті. Мета статті – побудувати інтегровану концепцію природної краси як життєствердного чинника, яка:

1) спирається на нормативну рамку класичної естетики (кантівська аналітика смаку, беркіанське піднесене) і сучасну етико-культурну інтерпретацію oikophilia (Р. Скрутон) [7; 3; 2];

2) узгоджується з емпіричними даними нейроестетики, клінічних та психологічних досліджень (орбітофронтальна кора як вузол винагороди; ефект «вікна на природу»; механізми ART) [5; 8; 4];

3) показує практичні наслідки для політики простору, освіти та етики повсякденності (естетична якість середовища як інфраструктура громадського здоров'я та довіри) [6; 1].

У підсумку стаття має відповісти на запитання: як та чому природна краса, будучи досвідом безкорисливої уваги і спільного дому, підтримує життєствердження – тобто здатність особи й спільноти утверджувати життя і сенс попри навантаження сучасного світу.

Виклад основного матеріалу. Почнімо з класичної рамки, в якій естетичний досвід осмислюється як особливий спосіб свободи та уваги. У Канта смакове судження про красу є «безінтересовим» – ми не прагнемо жодної вигоди від предмета, якого стосується оцінка; проте воно претендує на загальність, бо апелює до того, що в нас спільне – до універсальних пізнавальних здібностей уяви й розсудку. Саме «вільна гра» цих здібностей у досвіді краси формує відчуття «доцільності без мети»; ми переживаємо форму як доцільну для нашого пізнання, хоча не можемо підвести її під поняттєву мету [3]. Така інтерпретація звільняє естетику від редукції до смакових вподобань і водночас уводить її в етико-комунікативний простір: висловлюючи смак, ми наче запрошуємо інших до згоди – без примусу, але з вимогою раціональної комунікації. Тому й кантівський тезис «краса є символом морально доброго» має не метафоричний, а методичний статус: вправляючись у безкорисливій увазі до форми, суб'єкт тренує здатність поважати закон як самозобов'язання, а не як зовнішній інтерес (Кант говорить про символічний міст між естетикою і практичним розумом) [3]. У цьому сенсі природна краса – не декоративна «надлишковість» культури, а дисципліна уваги, що готує до моральної автономії та спільної згоди.

Доповнює цю рамку книжка Берка про піднесене й прекрасне. Берк, аналізуючи афекти, показує, що поряд із ласкавою приємністю прекрасного існує досвід величі, загрози, темряви – «жах без небезпеки», який справляє парадоксальний вплив: лякає й притягує, але водночас дисциплінує почуття, навчає внутрішньої міри й смирення перед масштабом, що нас перевищує [2]. Якщо кантівська «гра» уяви й розсудку підкреслює свободу, то беркіанське піднесене – витривалість: здатність триматися морального горизонту перед обличчям величі природи. Обидва мотиви – свобода й витримка – змикаються в тому, що назвемо життєствердністю: красу природи ми переживаємо як те, що утверджує життя, не схематизуючи його до користі й не спрощуючи його масштаб.

Ця класична філософська сітка відгукується в сучасних дебатах про середовище, простір і політику. Скрутон наполягає: краса – суспільна необхідність, бо вона утримує oikophilia, любов до спільного дому, без якої неможливі довіра і відповідальність. Ми піклуємося про те, що переживаємо як «своє» – не у сенсі власності, а у сенсі належності; коли форма простору деградує, руйнується і «тканина довіри» між людьми [7]. Тому питання краси – не приватний смак і не розкіш, а публічна політика: від архітектурних норм і ландшафтної охорони до освітніх практик, що формують навички уважності до форми. У цій перспективі природна краса – інфраструктура доброго життя: вона конституює середовище, де взагалі можливі відповідальність, дружність до майбутніх поколінь і «повага до місця» [7].

Філософська інтуїція, однак, набуває переконливості тоді, коли підкріплена емпірично. Дослідження в нейроестетиці показали, що переживання краси має стабільні нейронні кореляти у системі винагороди. Зокрема, експеримент Кавабати і Зекі із функціональною МРТ продемонстрував: оцінюючи візуальні стимули як «прекрасні», учасники активують орбітофронтальну кору – ключовий вузол мотиваційної мережі мозку [5, с. 1699–1705]. Це означає, що «естетичне задоволення» не є блукаючою метафорою, а пов'язане з тими ж системами, які підтримують цілеспрямовану поведінку, навчання, вибір. Іншими словами, краса здатна «підживлювати» життєві сили – і це не тільки поетична інтуїція, а факт нейробіології.

Ефекти природної краси фіксуються й у клінічних умовах. У відомому експерименті Улріха пацієнти хірургічного відділення, чиї палати мали вікна на дерева, одужували швидше і потребували меншої кількості знеболювальних, ніж ті, хто дивився на цегляну стіну [8, с. 420–421]. Різниця в «якості виду» – тобто у присутності природних форм – мала статистично значущий, практично відчутний наслідок. Це важливо як доказ того, що «естетична якість» довкілля може розглядатися як фактор здоров'я.

Психологія довкілля пояснює механізм цих ефектів. Теорія відновлення уваги (ART) Стівена Каплана стверджує: природні сцени створюють особливий режим сприйняття – «м'яку захопливість», яка привертає увагу без перевантаження; дають досвід «бути-в-далині» (mental awayness) – психічного відсторонення від вимогових завдань; забезпечують «розмах» (coherence, читабельність цілого) і «сумісність» (відповідність середовища намірам людини) [4, с. 169–182]. У сукупності це зменшує когнітивну втому, нормалізує емоції, поліпшує концентрацію. Отже, природна краса працює як ресурс відновлення, а не лише як «приємність», – і тут ми маємо не декларацію, а опис механізмів.

В естетиках повсякденності додається ще один рівень – етичний і практичний. Саїто показує, що «дрібні» естетичні практики – охайність, догляд, чистота, уважне ставлення до простору – мають моральний сенс: вони формують звички, з яких складається спосіб співжиття [6]. Берлеант, у свою чергу, наполягає на включеному (engaged) характері естетичного досвіду: ми не «нейтральні» спостерігачі, а співучасники середовища; те, як ми організуємо простір, як у ньому рухаємося, як дбаємо про нього, – частина естетичного виміру життя [1]. У поєднанні з Скрутоном це дає чіткий висновок: культура повсякденного догляду за формою – те, через що естетика перетворюється на етику, а любов до краси – на відповідальність за спільний дім [1; 6; 7].

На цьому тлі пропоную інтегровану модель природної краси як життєствердного чинника. Її нормативне ядро забезпечують Кант і Берк: краса – практика свободи (вільна гра уяви та розсудку, «доцільність без мети») і водночас школа витримки перед масштабом (піднесене як дисципліна афектів) [3; 2]. Культурно-політичний рівень артикулює Скрутон: краса – умова oikophilia, без якої інституції довіри не тримаються; тому її слід інституціоналізувати – у нормах планування, у стандартах ландшафтної охорони, у навчальних програмах [7]. Емпіричний рівень уточнюють нейроестетика (кореляції зі системою винагороди), клінічні спостереження (ефект «вікна на природу») і психологія довкілля (ART) [5; 8; 4]. Практичний рівень – це естетика повсякденності та «включений» досвід: дрібні практики догляду за формою, якими ми щоденно утверджуємо спільне середовище та спосіб співжиття [6; 1].

З такої інтеграції випливають конкретні наслідки. По-перше, природна краса має бути включена в політики простору як критерій якості нарівні з безпекою й функціональністю (дизайн парків, шкільних подвір'їв, лікарень, кампусів): досвід показує, що «вид на природу» і якісні зелені насадження – це не «розкіш», а фактор відновлення і здоров'я [8; 4]. По-друге, вона потребує освітньої інституціоналізації: навчання «граматиці уваги» – від уміння бачити форму до практик спільного догляду – має таку саму вагу, як і компетенції з громадянської освіти [6; 7]. По-третє, це пряма етична імплікація: безкорислива увага до форми – те саме «вправляння» в свободі, яке у Канта символізує моральне; культури, що її підтримують, мають кращі шанси на стійкість, солідарність і довіру [3; 7].

Нарешті, саме поєднання цих рівнів дозволяє розв'язати дві типові дилеми. Перша – між «смаком» і «користю»: естетика природи не редуку-

ється до приватних вподобань, але й не зводиться до утилітарних ефектів; вона поєднує нормативний зміст (свобода, міра, повага до форми) з емпірично верифікованими впливами на увагу, емоції, здоров'я [3; 5; 8; 4]. Друга – між «каноном» і «релятивізмом»: замість нав'язування смаку ми говоримо про якість форми як здатність підтримувати спільне життя (oikophilia) та відновлювати ресурси суб'єкта; це відкриває шлях до об'єктивованих, публічно обговорюваних критеріїв у містобудуванні, освіті, охороні ландшафтів [7; 6; 1].

Отже, природна краса – це не «естетичний бонус», а структурний ресурс життєствердності. Її філософське значення (свобода, міра, піднесене), культурно-політичний статус (етика дому), емпірично підтверджені механізми (система винагороди, відновлення уваги, клінічні ефекти) та практики повсякдення (догляд за формою) разом утворюють модель, у якій естетика стає спільною справою – і в найбуквальнішому сенсі підтримує утвердження життя в умовах складного сучасного світу [2; 3; 4; 5; 6; 7; 1; 8].

Висновки. Проведений аналіз дозволяє обґрунтувати інтегроване розуміння природної краси як життєствердного чинника, що поєднує нормативні інтуїції класичної естетики з емпірично підтвердженими механізмами її впливу на суб'єкта та спільний простір. По-перше, у класичній рамці І. Канта досвід прекрасного постає вправлянням у свободі: «вільна гра» уяви та розсудку забезпечує «доцільність без мети», а претензія на міжсуб'єктивну згоду перетворює смаковий осуд на комунікативну практику автономії. Звідси випливає символічний зв'язок краси з моральністю («краса є символом морально доброго») – естетичний досвід дисциплінує безкорисливу увагу, необхідну для поваги до закону як самозобов'язання [3, с. 90–96; 102–104; 167–169; 225–228]. По-друге, у Е. Берка контрапунктом до прекрасного виступає піднесене: зустріч із природною величчю дисциплінує афекти, виробляє витримку і смирення перед масштабом, який нас перевищує, тим самим поглиблюючи життєствердність без редукції її до «приємності» [2].

По-третє, у сучасній культурно-політичній перспективі Р. Скрутон показує, що краса не є розкішшю, а умовою oikophilia – любові до «спільного дому», без якої руйнуються тривалі зв'язки довіри та відповідальності. Якість форми простору впливає на соціальну тканину: знеособлення середовища породжує байдужість, натомість доглянута форма інституціоналізує вдячність і турботу [7, с. 19–20]. Звідси випливає практичний імператив: природна краса має бути інтегрована в політики простору – від містобудівних стандартів і ландшафтної охорони до освіти, що формує навички уважності до форми.

По-четверте, емпіричні дані нейроестетики та психології довкілля уточнюють механізми дії: переживання краси корелює з активацією орбітофронтальної кори як вузла системи винагороди (що пояснює мотиваційний ресурс естетичного досвіду) [5, с. 1699–1705]; «вид на природу» прискорює одужання і знижує потребу в анальгетиках у клінічних умовах [8, с. 420–421]; природні сцени відновлюють увагу завдяки «м'якій захопливості», «бути-в-далині», «розмаху» та «сумісності», що зменшує когнітивну втому та нормалізує емоції [4, с. 169–182]. Додатково естетика повсякденності (Ю. Саїто) та «включений» досвід (А. Берлеант) показують, як дрібні практики догляду за формою перетворюють естетику на етику співжиття: ми не нейтральні спостерігачі, а співучасники середовища, і саме через практики догляду щоденно утверджуємо спільний простір [6; 1].

Узагальнюючи, природна краса постає не «декорацією» буття, а структурним ресурсом життєствердності, який: (а) вправляє суб'єкта у безкорисливій увазі (нормативна рамка), (б) зміцнює внутрішню міру та витримку перед масштабом (піднесене), (в) укорінює етику дому та довіру (культурно-політичний рівень), (г) демонструє вимірювані ефекти на увагу, емоції та здоров'я (емпіричний рівень) [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 1]. Саме тому її слід розглядати як інфраструктуру доброго життя – поряд із безпекою та функціональністю – у проєктуванні середовища, освіті, охороні довкілля та публічному управлінні.

Практичні наслідки.

1. Містобудування і ландшафтна політика. Критерії «естетичної якості» (цілісність, читабельність, відповідність місця намірам користувачів) мають бути вмонтовані у стандарти планування парків, кампусів, шкільних і лікарняних територій, житлових кварталів – не як «смакова норма», а як публічно обґрунтована умова відновлення уваги, зниження стресу і зміцнення довіри [4; 8; 7].

2. Освіта. Потрібні навчальні модулі «граматики уваги»: від історії категорії краси до практик спостереження та спільного догляду за формою; це безпосередньо пов'язано із громадянськими компетентностями (умінням досягати згоди у спільних питаннях) [3; 6; 7].

3. Охорона здоров'я та соціальна політика. Архітектура лікарень, шкіл, офісів має враховувати вплив природних видів на когнітивно-емоційне відновлення (вікна на зелені масиви, внутрішні сади, біофільний дизайн) – це інвестиції у здоров'я, що мають доказову базу [8; 4; 5].

4. Екологічна етика. Концепт oikophilia формує мотиваційну базу довгострокової екологічної поведінки: ми бережемо те, що переживаємо як

«наш дім», і краса тут є «мовою» морального стосунку до місця [7].

Обмеження та відкриті питання. Дослідження зосереджене на природній красі як такій; поза кадром лишилися питання «негативної естетики» (потворне, руїнність), феномени двозначної привабливості (кітч, симуляція), а також складні випадки конфлікту естетичних і функціональних вимог у кризовому плануванні. Нормативно-емпірична інтеграція потребує подальшого доопрацювання: є ризик редукціонізму (зведення етики до нейрофізіології) та, навпаки, нормативізму без верифікації.

Перспективи подальших пошуків.

1. Операціоналізація «життєствердності». Розробити валідні індикатори, що поєднують якісні (феноменологічні описи досвіду уваги й піднесеного) та кількісні метрики (тести на відновлення уваги, показники стресу, настанови довіри). Синтез кантівської «граматики уваги» з ART та нейровимірами (активація орбітофронтальної кори, вегетативні маркери) дозволить коректно пов'язати нормативні та емпіричні рівні [3; 4; 5].

2. Міждисциплінарні і лонгітюдні дослідження. Рандомізовані польові експерименти і довготривалі спостереження у містах, школах, лікарнях для оцінки впливу зелених інтервенцій (парки-«кишені», зелені фасади, внутрішні двори) на когнітивні та соціальні показники (концентрація, тривожність, довіра, кооперація) [4; 8].

3. Порівняльні культурні студії. Аналіз культурних відмінностей у рецепції природної краси (міські/сільські спільноти; різні історичні та мистецькі традиції) з урахуванням локальних практик естетики повсякденності [6; 1].

4. Архітектурні протоколи і стандарти. Розробка рекомендацій для публічних просторів (шкіл, лікарень, адміністративних будівель) із чіткими естетичними параметрами, обґрунтованими як нормативно (якість форми, гармонія), так і емпірично (відновлювальні ефекти) [7; 4; 8].

5. Цифрові середовища та «віртуальна природа». Порівняльні дослідження впливу живої та віртуальної природи на увагу і емоції; критерії, за якими «цифрові замінники» можуть/не можуть виконувати життєствердну функцію [5; 4].

6. Реконструкція та післякризове відновлення. Інтеграція естетичних критеріїв у програми відбудови пошкоджених територій: природна краса як ресурс психологічної стійкості спільнот і каталізатор відчуття «дому» в умовах посттравматичного досвіду [7; 4; 8].

Підсумовуючи, запропонована модель показує: природна краса є необхідною інфраструктурою життєвої стійкості, бо поєднує практику безкорисливої уваги (нормативна свобода), школу витримки (піднесене), етику дому (oikophilia) та емпірично верифіковані механізми відновлення (нейроестетика, ART, клінічні дані). Саме в цьому сенсі вона заслуговує на центральне місце у філософській рефлексії, освітніх програмах і публічних політиках – як те, що підтримує утвердження життя на індивідуальному й спільнотному рівнях [3; 2; 7; 5; 4; 6; 1; 8].

Література

1. Berleant A. Aesthetics and Environment: Theme and Variations. Aldershot: Ashgate, 2005. 196 p.

2. Burke E. A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful. Oxford: Oxford University Press, 2015. 208 p.

3. Kant I. Critique of the Power of Judgment / ed. P. Guyer; trans. P. Guyer, E. Matthews. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 413 p.

4. Kaplan S. The Restorative Benefits of Nature: Toward an Integrative Framework. Journal of Environmental Psychology. 1995. Vol. 15, No. 3. P. 169–182.

5. Kawabata H., Zeki S. Neural Correlates of Beauty. Journal of Neurophysiology. 2004. Vol. 91, No. 4. P. 1699–1705. DOI:10.1152/jn.00696.2003.

6. Saito Y. Everyday Aesthetics. Oxford: Oxford University Press, 2007. 256 p.

7. Scruton R. Beauty. Oxford: Oxford University Press, 2009. 208 p.

8. Ulrich R. S. View Through a Window May Influence Recovery from Surgery. Science. 1984. Vol. 224, No. 4647. P. 420–421. DOI:10.1126/science.6143402.

Анотація

Добко В. І. **Природна краса як життєствердний чинник у сучасній філософії: від класичних естетик до нейроестетики.** – Стаття.

Стаття пропонує інтегровану концепцію природної краси як життєствердного чинника, що поєднує нормативні інтуїції класичної естетики з емпірично підтвердженими механізмами її впливу на людину та спільний простір. На теоретичному рівні аргумент розгортається у кантівській рамці «безкорисливого» смакового судження (вільна гра уяви й розсудку; доцільність без мети; претензія на міжсуб'єктивну згоду) та у беркіанській проблематиці піднесеного як дисципліни афектів і витримки перед масштабом природи. Ці мотиви доповнюються культурно-політичним виміром концепції *oikophilia* у Р. Скрутона (краса як умова «спільного дому», що підтримує довіру та відповідальність), а також емпіричними даними нейроестетики (активація орбітофронтальної кори під час переживання «прекрасного»), психології довкілля (теорія відновлення уваги С. Каплана: «м'яка захопливість», «бути-в-далині», «розмах», «сумісність») і клінічними спостереженнями (ефект «вікна на природу» у Р. Улріха). Методологічно поєднуються концептуальний аналіз, порівняльна інтерпретація джерел і міждисциплінарний синтез з опорою на перевірені емпіричні результати. Новизна полягає у чотиришаровій

моделі життєствердності: (1) нормативне ядро (свобода уваги та символічний зв'язок краси з моральним), (2) школа витримки (піднесене як емоційна міра), (3) етика «дому» (суспільна необхідність краси як інфраструктури довіри), (4) емпірично верифіковані механізми відновлення (система винагороди, ART, клінічні ефекти). У прикладному вимірі обґрунтовано включення критеріїв естетичної якості природного середовища до містобудівних стандартів, освітніх програм та політики охорони ландшафтів. Окреслено обмеження (ризики редукціонізму й нормативізму) та напрями подальших досліджень: операціоналізація життєствердності (метрики, що поєднують феноменологічні описи й когнітивно-фізіологічні індикатори), рандомізовані польові експерименти в публічних просторах, порівняльні культурні студії, стандарти біофільного дизайну і критична оцінка «віртуальної природи». У підсумку природна краса постає не «декорацією», а структурним ресурсом життєвої стійкості сучасних спільнот.

Ключові слова: природна краса, життєствердність, Іммануїл Кант, Едмунд Берк, Роджер Скрутон, *oikophilia*, нейроестетика, орбітофронтальна кора, теорія відновлення уваги, естетика повсякденності.

Summary

Dobko V. I. **Natural beauty as a life-affirming factor in contemporary philosophy: from classical aesthetics to neuroaesthetics.** – Article.

The paper advances an integrated account of natural beauty as a life-affirming factor that links the normative insights of classical aesthetics with empirically grounded mechanisms shaping individuals and shared environments. Conceptually, the argument draws on Kant's framework of "disinterested" aesthetic judgment (the free play of imagination and understanding; purposiveness without purpose; a claim to intersubjective validity) and on Burke's theory of the sublime as a discipline of the affects and resilience in the face of nature's magnitude. These threads are complemented by Roger Scruton's cultural-political notion of *oikophilia* (beauty as a condition of the "common home" sustaining trust and responsibility), by evidence from neuroaesthetics (orbitofrontal cortex activation during beauty judgments), environmental psychology (Stephen Kaplan's Attention Restoration Theory with its soft fascination, being-away, extent, and compatibility), and by clinical findings (Ulrich's "view through a window" effect). Methodologically, the study combines conceptual analysis, comparative interpretation and interdisciplinary synthesis anchored in robust empirical results. Its novelty lies in a four-layer model of life-affirmation: (1) a normative core (freedom of attention and the symbolic link between beauty and the moral), (2) a school of resilience (the sublime as emotional measure), (3) an ethics of home (beauty as public necessity and infrastructure of trust), and (4) empirically verified restorative mechanisms (reward circuitry, ART, clinical outcomes). In practical terms, the paper justifies embedding aesthetic quality criteria for natural environments into urban planning standards, education and landscape protection policies. It outlines limitations (risks of reductionism and normativism) and future research avenues: operationalising life-affirmation (metrics combining phenomenological descriptions with cognitive-physiological indicators), randomized field experiments in public spaces, comparative cultural studies, standards for biophilic design, and a critical assessment of "virtual nature". The conclusion is that natural beauty should be treated not as ornament but as a structural resource of communal resilience in late-modern societies.

Key words: natural beauty, life-affirmation, Immanuel Kant, Edmund Burke, Roger Scruton, *oikophilia*, neuroaesthetics, orbitofrontal cortex, Attention Restoration Theory, everyday aesthetics.

Дата надходження статті: 29.08.2025
Дата прийняття статті: 22.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 316: 305-055.2
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.11

М. В. Зайцева
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0005-9237-2366
аспірантка кафедри філософії
Ужгородського національного університету

ФЕНОМЕН ЖІНОЦТВА В ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОМУ ТА СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОМУ ВИМІРАХ

Постановка проблеми. Феномен жіноцтва – це складне соціокультурне та філософське явище, яке не зводиться лише до біологічної статі чи традиційних соціальних ролей. Формування жіноцтва відбувалося протягом усієї історії людства зі зміною уявлень про природу жінки, її правових обмежень, морально-етичних та релігійних норм. Незважаючи на очевидні досягнення сучасної гендерної теорії, у суспільстві досі зберігаються суперечливі стереотипи про статус і роль жінки, що вказує на глибоке історичне коріння цього питання. Особливо гостро постає необхідність вивчення жіночої суб'єктності в контексті трансформацій сучасного українського суспільства. Актуальність проблеми зумовлена потребою осмислити вплив соціально-правових норм на становище жінки в суспільстві та окреслити закономірності формуванню її *суб'єктності* у сучасному соціотворенні. Це дозволить не лише реконструювати витоки сучасних уявлень про жіноцтво, але й поставити під сумнів їхню уявну «природність» або універсальність, відкрити простір для переосмислення соціальних і правових практик сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномену жіноцтва торкалися мислителі різних часів в контексті питань виховання чи пояснення відмінностей між чоловіком та жінкою, обґрунтування суспільних ролей. В українському науковому дискурсі останніх десятиліть спостерігається зростання уваги до гендерних студій. Серед вітчизняних науковців гендерну теорію досліджують І. Жеребкіна, Т. Марценюк, І. Грабовська, О. Плахотнік та інші. Питання історії жіночого руху, становлення та розвитку феміністичних ідей в Україні порушуються у дослідженнях Л. Смоляр, М. Богачевської-Хом'як, С. Павличко, О. Ярош. Історико-культурологічний та етнологічний вимір жіночої історії вивчає О. Кісь. Питання гендерних стереотипів розглядають у своїх працях В. Агеєва, О. Балакарєва, О. Волкова, О. Азарова тощо. Роль та соціальний статус жінки у сучасному й традиційному українському суспільстві висвітлюють О. Стрєльнік, О. Забужко, Т. Булавіна, О. Вороніна, Г. Бондаренко, Г. Тимченко та ін. Значний внесок у вивченні феномену жіноцтва, аналізу літературних текстів крізь призму феміністичної критики зробили Т. Гундорова, Н. Боровська та інші дослідниці.

Метою статті є виявлення ключових історико-філософських та соціально-правових чинників в контексті вітчизняної наукової думки, що вплинули на сучасний стан формування феномену жіноцтва.

Виклад основного матеріалу дослідження. Жіноцтво є історично змінною категорією, не лише біологічна стать, а культурний, соціальний та правовий конструкт. Адже бути жінкою – це не просто мати анатомію жінки, але й відповідати сформованим у певному суспільстві соціокультурним нормам, які в межах конкретного суспільства формують стандарти належної поведінки, зовнішнього вигляду та системи ролей, що приписуються жінкам.

За Л. Ю. Левченко, у вітчизняній культурній традиції категорії «чоловічого» та «жіночого» є складовими культурно-символічних опозицій, де «чоловіче» пов'язується з раціональним, духовним, божественним і культурним, тоді як «жіноче» – з емоційним, тілесним, земним і природним. У результаті явища, які за своєю суттю не мають прямого зв'язку зі статтю, отримують гендерне маркування: «вище» ототожнюється з чоловічим, «нижче» віднесене до жіночого [10, с. 20]. Подібна бінарна структура сприйняття чоловічого та жіночого є продуктом *античної доби*, коли закладалися фундаментальні уявлення про впорядкування світу через опозиції: раціональне – ірраціональне, духовне – тілесне, форма – матерія. Відмінності статей визначали як джерело конфлікту, заснованого на уявленні про неодмінну опозицію між жіночим і чоловічим началом [3, с. 55]. У філософській традиції, започаткованій Платоном, онтологічне розділення душі (свідомості, духу) та тіла стало засадничим принципом мислення, що закріплював ієрархічні відносини між духовним та матеріальним. Ця дихотомія надавала «вищий» статус сфері розуму та духу, яка асоціювалася із чоловічим началом, і водночас знецінювала сферу тілесного та матеріального, асоційовану з жіночим [26, с. 22]. На соціально-правовому рівні жінка була громадяни-

© М. В. Зайцева, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

ном «другого сорту», визначалася власністю чоловіка або родини, не мала політичних прав та була в цілковитій залежності. Життя жінки за часів античності обмежувалося територією домашнього господарства, в якому зосереджувалася вся її діяльність [12, с. 31].

Аристотель довів «ідею ієрархії статей» до своєї досконалості та ввів поняття «призначення». У його теорії походження передбачається різне призначення чоловіків та жінок. Головною рисою, якою мислитель наділяє жінок, це нездатність керувати, а отже необхідність підкорятися. Філософ порівнює жінок із рабами, де їхня неповноцінність по відношенню до свого господаря є незмінною, а послух виявляється природним станом. Інші якості, що підтримують цю характеристику жінки: пасивність, слабкість, скромність та схильність до домашньої роботи. В створенні нового життя жінці також відводиться лише пасивна роль живильного середовища. Отже, чоловіче сім'я несе в собі душу і весь потенціал майбутньої людини, тоді як жінка може дати дитині лише матерію – тіло. Але повний потенціал людина отримує тільки якщо народжується чоловіком. «Жінка – то від природи знівечений мужчина» [24, с. 175].

У середньовічному суспільстві уявлення про жінку спиралося на два ключові джерела – античну філософську традицію та християнське богослов'я. Однією з домінантних ідей, що визначали соціальний і правовий статус жінки в цей період, було уявлення про її природну обмеженість та інтелектуальну неповноцінність. Жінка не вважалася повноправним членом політичної спільноти, оскільки не брала участі в громадсько-політичному житті: не мала права голосу та не могла бути обраною. Вона розглядалася як істота, що не здатна до раціонального мислення на рівні з чоловіком [19, с. 117].

Упродовж перших століть становлення християнства жінки значною мірою сприяли його укоріненню в соціальному середовищі та забезпечували широку підтримку серед віруючих. Участь у житті релігійної громади була реальною можливістю розширити своє поле діяльності. Жінки допомагали бідним та опікувалися хворими, проповідували, а представниці заможних родин мали можливість ставати меценатками. В християнській громаді жінки та чоловіки майже зрівнялися у правах, можливостях, спираючись на спільні норми та ідеали [4, с. 70]. Нова релігія, з одного боку, дала жінці нові можливості та відкрила шлях до активної діяльності у суспільстві, а з іншого, стала виправданням подальшого її пригноблення. Разом з новою вірою прийшла віра у людське гріхопадіння, як і поняття гріха та почуття сорому. І саме жінка, згідно з міфом про первородний гріх, була за це відповідальна. Тому, християнські мислителі у своїх міркуваннях про жінку зосереджували увагу на створенні та призначенні, визначали її не рівнею чоловікові, створеного за образом та подобою, а «помічницею», створеною з його ребра. Цим пояснювався підлеглий статус жінки й обов'язок підкорятися чоловікові.

Представники філософсько-теологічної традиції середньовіччя вважали, що різниця між статями зумовлена співвідношенням духу та тіла. У неоплатонічній традиції чоловік ототожнюється з духовною сферою – Богом, душею, розумом – тобто з вічним, незмінним і добрим началом. Натомість усе матеріальне та земне сприймається як протилежне цьому – як темне й недосконале. Через свою тілесну природу жінка нібито належить до нижчого рівня буття. Духовне і матеріальне мисляться як взаємовиключні й непримиренні світи [17, с. 143].

Значний вплив на становище жінки справив Ельвірський собор, на якому було прийнято 81 дисциплінарне правило, яке, зокрема, стосувалося питань шлюбу, сексуального життя, жіночого чернецтва [25]. За жінкою закріпилася ознака нечистої, гріховної істоти, спокусниці, особи, що відволікає чоловіка від служіння богу та несе загрозу для його душі. В подальшому це трансформується у радикальний прояв мізогінії – феміцид, загальновідомий приклад якого – переслідування й знищення людей, звинувачених у чаклунстві та єресі, через утоплення або спалювання за часів Інквізиції. До 80% страчених становлять саме жінки [3, с. 144].

В епоху середньовіччя жіноча дієздатність щодо соціальних та економічних прав часто обмежувалась. Найбільш незахищеною ланкою жіночого життя була система спадкового права. «Жінка – це швидше засіб, за допомогою якого володіння передається; не власниця, а складова частина нерухомого майна» [2, с. 98]. Її майном керував батько, після одруження власністю розпоряджався чоловік або, у разі смерті чоловіка, опікун чоловічої статі з найближчих родичів. На суді також інтереси жінки представляв її чоловік. Проте тут вже можна знайти виключення із загального правила: жінки з аристократичних сімей зберігали свою автономію у шлюбі і, навіть, могли впливати на політичну ситуацію, однак для цього потрібно було належати до королівської родини [19, с. 116].

Епоха Відродження стала першою епохою, яка, завдячуючи гуманістичним настроям, почала сприймати жінку як повноцінну людську істоту. В цей час переосмислюється природа жінки, а також формуються ідеальні моделі фемінності та маскулінності. *Філософія Просвітництва* пішла

ще далі, розглядаючи можливості освіти жінок та розвиток їхніх інтелектуальних здібностей. До прикладу, трактат Франсуа Пулена «Про рівність статей», де мислитель наголошує на відсутності істотних відмінностей у чоловіків та жінок в їхній здатності мислити. Чи не вперше причиною соціальної нерівності статей визначено усталеність хибної думки, тобто піддається сумніву традиційна концепція світобудови, стосунків між чоловіками та жінками та освіти [15, с. 290]. Т. Гоббс, зокрема, підкреслював природну рівність всіх людей як у розумових здібностях, так і у фізичних якостях незалежно від статі: у природному стані жінка постає рівною чоловікові та наділена свободою. Дж. Локк, у свою чергу, зазначав, що жінка володіє тією ж природною свободою і рівноправ'ям, що й чоловік: вона здатна працювати, володіти майном і укладати договори [10, с. 8]. Одним із найвпливовіших голосів у захист рівності жінок у добу Просвітництва стала Мері Волстонкрафт, яка стверджувала, що жінки, як і чоловіки, здатні до раціонального мислення, а отже, мають право на рівну освіту, самостійність і участь у суспільному житті. Тим самим Волстонкрафт заклала підґрунтя ранньої феміністичної філософії, яка поєднувала ідеї розуму, автономії та суспільної відповідальності [22, с. 21].

Просвітницька доба позначилася наявністю діаметрально протилежних підходів до осмислення ролі жінки в суспільстві: одні мислителі стверджували її розумову й громадянську рівність із чоловіком, інші – обґрунтовували обмеження цієї рівності через «природні» відмінності. До другого табору можна віднести Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, Ф. Гегеля та ін. Ж.-Ж. Руссо у своїх працях ототожнює соціально зумовлені явища, такі як: брак освіти та обмежені можливості з нібито вродженими вадами жінок. Тому приходить до висновку, що жінка створена саме такою: пасивною, слабкою, несміливою тощо. Мислитель у соціальній рівності статей вбачав серйозну загрозу громадському порядку, а публічне життя розглядав як насильство жінки над власною природою [15, с. 292]. Іммануїл Кант у працях «Про відмінність піднесеного і прекрасного в чоловіків та жінок» і «Характер статі» стверджував, що відмінності між статями охоплюють не лише анатомічний рівень, а й психічну організацію. На його думку, жінки поступаються чоловікам у здатності до абстрактного мислення, натомість вирізняються чуттєвістю, витонченим смаком, практичністю та естетичним чуттям. У шлюбі, вважав він, провідна роль належить чоловікові, який забезпечує гармонію у стосунках через компенсацію жіночих обмежень. Такий підхід ставить жіноче у підпорядковане, вторинне становище щодо маскулінного начала [16, с. 103]. Стереотипи, висловлені Кантом, збереглися і до сьогодні. Зокрема, присутнім є твердження, що жінка не здатна приймати зважені політичні рішення і керується емоціями у важливих питаннях, і головним є саме її біологічне призначення. Провідна філософська думка доби Просвітництва, попри появу голосів, що обстоювали рівність прав жінок на освіту, автономність та суспільне життя, часто обмежувала жіноче покликання родиною, підкоренням моральному авторитету чоловіка та функцією доповнення чоловічого начала у гармонійній, але *ієрархічній* моделі суспільства. Згодом, під впливом модернізаційних процесів, правових реформ і феміністичних рухів, жінки поступово набули здатності самостійно реалізовувати свої права в соціальному, політичному та економічному просторі.

У вітчизняному контексті маємо дещо інше потрактування розвитку феномена жіноцтва, адже на його формування мають виключний вплив соціокультурні та світоглядні особливості, притаманні певним народам, що проживали на території нинішньої України. На початку свого формування, ще в дохристиянські часи, суспільство підносило жінку, співвідносило з природою, вона була центром обрядових практик, та загалом, за твердженням Б. Цимбалістого, українській культурі притаманна матріархальна тенденція [23, с. 66–96]. В традиційному українському суспільстві, звісно, не йдеться про рівні права чоловіків і жінок. В «Повчанні дітям» Володимир Мономах дає такі настанови: «Жону свою любіте, але не дайте їм, [жінкам], над собою власті» [16, с. 104], що говорить про чітке розмежування чоловічого і жіночого. Роль жінки за часів Київської Русі була редукована до біологічних функцій – народження дітей та ведення побуту. Однак, господиня дому відігравала важливу соціальну функцію. Через часту відсутність чоловіка вона фактично управляла господарством, це давало певну владу, в тому числі, й над синами. Жіночий авторитет забезпечувався владою над родовим вогнищем та їжею, вихованням молодшого покоління, майстерністю в ремеслах тощо, тобто жінки в межах домашнього простору мали свободу самовираження, що формувало їх вагоме місце в родинній структурі [11, с. 15]. Для княжої доби не було рідкістю, коли дівчата з заможних родин отримували освіту, приймали участь у політичному й суспільному житті, тобто, не були обмежені лише хатніми справами [20, с. 23].

У середньовічній ментальності українців не існувало чіткого розмежування між «світським» і «релігійним», ідеал жіночності поєднував у собі релігійні та світські уявлення про людську досконалість. Культ Богоматері, який отримав другий розквіт у Козацьку добу, виходив за межі власне

релігійного сприйняття, утверджуючи пошану до її захисних і покровительських функцій. Синтез дохристиянських традицій вшанування жінки з християнською символікою Богоматері зумовив в Україні становлення особливої традиції шанобливого ставлення до жінки та матері [8].

На відміну від Західної Європи, соціально-правовий статус жінки в Україні XVI–XVII століть залежав не від соціального статусу чоловіка, а від її власного майнового стану. Це стало можливим завдяки унікальній правовій конструкції, яка існувала лише в українському звичаєвому праві, – «материзні». Материзна – це придане жінки у вигляді землі або нерухомого майна, яке не входило до складу майна подружжя та успадковувалося лише по материнській лінії. Правовий статус жінок регулювався Литовським статутом, в якому закріплювався принцип рівності (паритет) чоловіків і жінок у майновому праві та дієздатності [27, с. 90].

Починаючи з XVIII століття, внаслідок змін у суспільно-політичній та економічній ситуації, українські жінки поступово втрачають раніше здобуті права – майнові, сімейні та громадські. Це супроводжується зростанням домашнього насильства, примусовими шлюбами, гендерно-зумовленими злочинами та деградацією сімейних відносин, які втратили механізми мирного врегулювання. У XIX столітті остаточно закріплюється підлегле становище жінки, її правова несамостійність і повна залежність від волі чоловіка в усіх сферах суспільного життя [16, с. 105].

З середини XIX ст. освітній рух жіноцтва став першим кроком на шляху до здобуття рівних прав. Вища або спеціальна професійна освіта ставала запорукою самореалізації жінки у суспільному житті та можливістю здобути фінансову незалежність. Формування жіночої суб'єктності тісно пов'язане з еволюцією правового статусу жінки, а також її соціальної активності. Прагнення до освіти, на той час, чи не єдина легальна форма боротьби за свої права, окрім нелегальної політичної та навіть терористичної діяльності народницького руху, до якого долучилося чимало жінок [6, с. 272]. Ініціативи, на кшталт організацій «Клуб руських жінок» у Львові (1893), «Жіночий гурток» у Коломиї (1893), жіночі кооперативи тощо, спрямовували свою діяльність на забезпечення рівного доступу жінок до освіти та політичної участі нарівні з чоловіками. Ці товариства були тісно пов'язані з соціальною опікою, що робило видимою жіночу діяльність поза родиною та сприяло її суспільному визнанню. Жіночі організації також консолідуються навколо допомоги жінкам у працевлаштуванні, наданні позик та притулку, боротьбі з проституцією, а також у питаннях соціального захисту. Вже до початку XX ст. жіночий рух став масовим явищем, він мав певну специфіку у зв'язку з політичним розвитком Російської Імперії та Австро-Угорщини, проте відбувався в руслі загальноєвропейських процесів, характерних для розвитку жіночого руху в інших країнах [7, с. 67].

У радянському контексті більшовицька влада вдало використала суспільні очікування жіноцтва для зміцнення свого впливу: проголосивши паритетність прав жінок і чоловіків, вона здобула широку підтримку. Держава була зацікавлена в залученні жінок до активної участі в суспільному житті, систематично наголошувала на формальній рівності прав чоловіків і жінок, закріпленій у радянському законодавстві [18, с. 120]. Проте «жіноче питання» в СРСР не набуло феміністичного характеру в західному розумінні, залишаючись радше суспільно-політичним інструментом. Проголошена рівноправність стала для партійної влади засобом мобілізації жіночого потенціалу. Жінка мала поєднувати материнство з трудовою діяльністю на рівні з чоловіками, а вирішення різноманітних побутових питань, регулювання сімейних відносин переважно залишалося жіночою сферою інтересів і лягало на її плечі у весь позаробочий час [1, с. 232–238].

Здобуття Україною незалежності принесло поступову демократизацію суспільства. На перший погляд, у порівнянні з попередніми історичними етапами, XX століття позначилося впровадженням загальнодержавних гарантій прав жінок та утвердженням принципу гендерної рівності у сімейному, трудовому та виборчому праві. Проте, як зазначає гендерна дослідниця Тамара Марценюк, реальне впровадження цих норм часто зіштовхується з культурними стереотипами, недостатньою політичною волею та нерозумінням суті гендерної рівності [14, с. 23]. До цього додається вплив есенціалістського уявлення про «природне» жіноче призначення, яке зводить жінку до ролі матері чи берегині. Навіть традиційно шанобливе ставлення до жінки та матері, властиве українській культурі, в умовах сучасності не сприяє розширенню її суспільної суб'єктності.

Аналіз соціальних ролей жінки потребує розгляду правових механізмів, які покликані забезпечувати участь жінки в публічному житті, економічну автономію та можливості самореалізації. У сучасному українському контексті визначальними постають норми сімейного, трудового та виборчого права. Втім, їх ефективність слід оцінювати не лише за формальною наявністю у законодавстві, а й за здатністю долати усталені культурні стереотипи. Саме ця розбіжність між нормативною декларативністю та реальним соціальним функціонуванням права становить клю-

чову проблему, яку необхідно проаналізувати на прикладі конкретних правових сфер.

Сімейне право – один із ключових чинників формування жіночої соціальної ролі, оскільки саме в його межах закріплюються або долаються гендерні стереотипи. Сучасне українське законодавство гарантує рівноправність подружжя у прийнятті рішень, вихованні дітей та розподілі майна. Проте, на практиці, ця рівність виявляється формальною та часто нівелюється традиційними уявленнями про жіночі й чоловічі ролі [13, с. 195]. До прикладу, судова практика нерідко віддає перевагу матері у справах щодо проживання дитини, виходячи з усталених уявлень про «природне материнство». Додатковим викликом є нерівний розподіл домашніх обов'язків, який часто не регулюється правом, але суттєво впливає на здатність жінок поєднувати кар'єру та особисте життя.

Трудове право впливає на економічну незалежність жінки, забороняючи дискримінацію за статевою ознакою у сфері праці, визначаючи рівну оплату за рівну працю, а також захищаючи права жінок під час вагітності та материнства. Однак, як вірно зазначає Т. Марценюк, «батьківство – це переважно материнство». На жаль, цей стереотип продовжує підтримуватися більшістю роботодавців, які вважають молодих жінок «ненадійними» працівницями та розглядають їх як «потенційних матерів». Актуальними перепонами в побудові кар'єри та професійній реалізації жінок залишаються такі явища як «скляна стеля» та «липка підлога» – набір бар'єрів, які базуються на індивідуальних та суспільних стереотипах [14, с. 53].

Виборче право виступає важливим інструментом утвердження політичної суб'єктності жінок. Однак, навіть самі жінки, що виходять за межі традиційних соціальних ролей і усталених суспільних уявлень, не завжди повною мірою усвідомлюють які індивідуальні та колективні переваги може забезпечити зростання їхнього представництва у сфері політики. Участь жінок у політичному житті країни змінює характер і спрямованість політики в руслі гуманізму, ненасильництва, робить політику соціально-орієнтованою [21, с. 71].

Досвід повномасштабної війни в Україні підіймає питання політичної та громадянської суб'єктності жінок на новий рівень. Попри стійкі стереотипи про «природну» чоловічу роль лідера чи воїна, саме військова реальність стала каталізатором зміни гендерних уявлень: жінки масово долучаються не лише до волонтерських і гуманітарних ініціатив, але й безпосередньо до бойових дій. Це змушує суспільство по-новому оцінити роль жіноцтва у формуванні політичних і громадянських процесів у сучасному українському суспільстві [8, с. 176].

Висновок. У Європі становище жіноцтва зазнало поступової трансформації – від повної правової та соціальної залежності до визнання базових громадянських прав. В українському ж контексті, попри нерівність із чоловіками, жінки нерідко мали відносно вищий соціальний статус, зумовлений як необхідністю перебирати на себе управління господарством за відсутності чоловіків, звичаєвим правом, а також збереженням архаїчних, у тому числі, матріархальних уявлень. Уявлення про жіночу роль, сформовані ще на етапі становлення державності, трансформувалися протягом усіх історичних періодів під впливом філософських і світоглядних змін, знаходили відображення в правових нормах і визначали соціальний статус жінки, поступово окреслюючи контури феномена українського жіноцтва. Попри наявність прогресивного законодавства досі залишається значний розрив між формальним проголошенням прав і реальними можливостями їх реалізації. Часто закони мають декларативний характер, а правова рівність, на жаль, не завжди означає фактичну.

Феномен жіноцтва в Україні не є статичним, він постійно трансформується, відповідаючи на нові виклики. Війна активізувала участь жінок у сферах, що раніше вважалися «традиційно чоловічими», та, водночас, посилила значення жіночого лідерства в гуманітарній, дипломатичній та культурній площинах, формуючи новий образ українки як захисниці, провідниці та носійки національної ідентичності.

Література

1. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: жінки у громадському житті України 1884-1939. Київ : Либідь, 1995. 424 с.

2. Бовуар С. де. Друга стать : у 2 т. Київ : Основи, 1994. Т. 1. 403 с.

3. Голланд Дж. Коротка історія мізогінії. Найдавніше упередження у світі. Київ: Rogue Umbrella Ltd. у співпраці з ГО «АРК.ЮЕЙ», 2024. 352 с.

4. Елштайн Дж. Громадський чоловік, приватна жінка. Жінки у соціальній і політичній думці. Київ : Альтернативи, 2002. 344 с.

5. Зайцева М. В. Трансформація соціальних ролей жінки під час війни. «Scientific research: modern challenges and future prospects». Proceedings of the 11th International scientific and practical conference (Munich, Germany, August 04-6, 2025). MDPC Publishing. Munich, Germany. 2025. Pp. 171–178.

6. Кобченко К. Ґендерні зміни в українському суспільстві в сер. XIX – на поч. XX ст. як складова європейських цивілізаційних процесів. *Українознавчий альманах.* 2012. № 8. С. 271–274.

7. Ковальчук О., Потапюк Л. Причини та передумови виникнення жіночого руху в Україні на прикладі жіночих товариств (друга половина XIX – початок XX століття). *Людинознавчі студії. Серія «Педагогіка».* 2025. № 37. С. 60–70.

8. Кривоший О. П. До питання про роль релігійного чинника в процесі становлення образу жінки в історії України (X–перша половина XVII ст.). Наук.-метод. журнал. Миколаїв держ. гуманітар. ун-т ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Миколаїв, 2002. Вип. 2 (3). Сер. Пед. Науки. С. 54–60.

9. Левченко Л. Ю. Гендерні ролі в структурі соціокультурного розвитку суспільства: до проблеми визначення. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури.* 2012. Вип. 4 (3). С. 19–23.

10. Левченко Л. Ю. Уявлення про чоловіка і жінку у суспільстві: гендерні ролі та стереотипи. *Збірник наукових праць за матеріалами XVII Міжнародної науково-практичної конференції (30-31 грудня 2018 р.).* 2018. С. 6–9.

11. Луценко О. «Жіноче начало» в українській ментальності. В кн.: Жіночі студії в Україні. *Жінка в історії та сьогодні*. Одеса : АстроПринт, 1999. С. 10–20.

12. Малютіна І. П. Категорія «жінка» у публічному і приватному праві Стародавнього Риму. *Юридична наука*. 2013. № 3. С. 28–34.

13. Маркович Х. М., Шардакова А. С. Ґендерна рівність у сімейних відносинах: правові аспекти захисту прав жінок та чоловіків у шлюбі. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 5. С. 193–198.

14. Марценюк Т. О. Гендер для всіх. Виклик стереотипам. Київ: Основи, 2017. 256 с.

15. Махній М. М. Психея: між Еросом і Логосом. Чернігів: Лозовий В. М., 2013. 416 с.

16. Москалик Г. Ф., Барановська М. Ю., Булах М. О. Історико-філософсько-правове дослідження феномену гендера як чинника соціального статусу української жінки. *Антропологічні виміри філософських досліджень*. 2017. Вип. 12. С. 100–112.

17. Олешко С., Біла О. Історичний ракурс уявлень про жінку в різні епохи. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Гендерні дослідження»*. 2016. Вип. 2. С. 141–147.

18. Петреченко С. Права жінок у XXI столітті: історико-правовий аспект. *Вісник Львівського університету. Серія юридична.* 2014. Вип. 60. С. 117–124.

19. Соболь О. Суспільно-політичне становище жінки в епоху європейського середньовіччя. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки.* 2012. Вип. 15. С. 112–119.

20. Смоляр Л. Жінка Київської Русі. В кн.: Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні. Одеса: АстроПринт, 1999. С. 20–37.

21. Сєкунова Ю. В., Товкун І. І. Політичне лідерство в Україні: жіночий аспект. *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* 2019. Т. 30 (69), № 4. 69–73.

22. Федоренко Я. А. Розвиток ліберального фемінізму у XVIII-XX ст.: історичний аспект. Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції «Розвиток лідерського потенціалу жінок в академічному середовищі: міжнародний досвід для потреб розбудови України» (11 квітня 2024). 2024. С. 19–22.

23. Цимбалістий Б. Родина і душа народу. Українська душа. Київ, 1992. С. 66–96.

24. Aristotle. Generation of animals / transl. A. L. Peck. Loeb Classical Library 366. Cambridge (MA) : Harvard University Press, 1942. 688 p.

25. Barnes A. Council of Elvira. The Catholic Encyclopedia. New York : Robert Appleton Company, 1909. URL: http://www.newadvent.org/cathen/05395b.htm

26. Butler J. Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. London ; New York : Routledge, 2006 (1st ed. 1990). 170 p.

27. Stengach N. Women's legal status in the society of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Ukrainian Cossack State (second half of the XVI–XVIII centuries) / *European Science. 2019*. № 3. P. 86–92.

Анотація

Зайцева М. В. **Феномен жіноцтва в історико-філософському та соціально-правовому вимірах.** – Стаття.

Стаття присвячена вивченню жіноцтва як складного соціокультурного явища, яке виходить за межі біологічної статі чи традиційних ролей. В історико-філософських та соціально-політичних вченнях феномен жіноцтва розглядається з урахуванням світогляду та культурних норм різних епох, що вплинули на становище жінки.

Витоки проблеми жіноцтва у європейській традиції сягають античності, де жінку здебільшого визначали як істоту другорядну, підлеглу та безправну. У філософії Платона закріплювалася ієрархія духу й тіла. Сфера розуму та духу асоціювалася із чоловічим началом та мала «вищий» статус, тоді як тілесне й матеріальне, пов'язане з жіночим, знецінювалося. Аристотель розвинув цю ієрархію до концепції «зніваченого чоловіка», наділяючи жінку пасивністю й неспроможністю до самостійного керування. У середньовіччі жінку ототожнили з гріхом і спокусою, що остаточно закріпило її підлеглий стан. Лише в епоху Просвітництва з'явилося обґрунтування розумової й громадянської рівності жінки з чоловіком, що стало початком емансипаційних зрушень.

В Україні розвиток жіноцтва мав свою специфіку. Синтез дохристиянських традицій вшанування жінки з християнською символікою Богоматері зумовив особливе ставлення до жінки та матері у вітчизняній культурі, а звичаєве право забезпечувало відносну майнову автономію. Проте у XVIII–XIX ст. жінки втратили значну частину прав. Саме тоді активізувався освітній та суспільний рух, що став основою для феміністичних ідей. У XX ст. радянська влада використала суспільні очікування та проголосила паритетність в правах чоловіків і жінок, але це скоріше було засобом мобілізації жіночого потенціалу в інтересах держави.

З проголошенням незалежності Україна закріпила принципи гендерної рівності в законодавстві, однак на практиці ці норми мають радше декларативний характер та часто нівелюються традиційними уявленнями. Попри стійкі стереотипи, саме військова реальність стала каталізатором зміни гендерних уявлень та, водночас, посилила значення жіночого лідерства в гуманітарній, дипломатичній та культурній площинах, формуючи новий образ українки як захисниці, провідниці та носійки національної ідентичності.

Ключові слова: жіноцтво, суб'єктність, «природне» жіноче призначення, звичаєве право, соціальні ролі, феміцид, паритет, фемінізм, гендерна рівність.

Summary

Zaitseva M. V. **The Phenomenon of femininity in historical-philosophical and socio-legal dimensions.** – Article.

The article is devoted to the study of femininity as a complex socio-cultural phenomenon that goes beyond biological sex or traditional roles. In historical-philosophical and socio-political teachings, the phenomenon of femininity is considered taking into account the worldview and cultural norms of different eras that influenced the position of women.

The origins of the problem of femininity in the European tradition go back to antiquity, where women were mostly defined as secondary, subordinate and lawless beings. In Plato's philosophy, the hierarchy of spirit and body was entrenched. The sphere of mind and spirit was associated with the masculine and had a «higher» status, while the bodily and material, associated with the feminine, were devalued. Aristotle developed this hierarchy into the concept of the «mutilated man», endowing a woman with passivity and inability to self-govern. In the Middle Ages a woman was identified with sin and temptation, which finally consolidated her subordinate status. Only in the Age of Enlightenment did the justification of the intellectual and civil equality of women with men appear, which was the beginning of emancipatory movements.

In Ukraine the development of women had its own specifics. The synthesis of pre-Christian traditions of honoring women with Christian symbols of the Mother of God led to a special attitude towards women and mothers in the national culture, and customary law ensured relative property autonomy. However, in the 18th–19th centuries women lost a significant part of their rights. It was then that the educational and social movement became more active, which became the basis for feminist ideas. In the 20th century. the Soviet government used public expectations and proclaimed parity in the rights of men and women, but this was more likely a means of mobilizing women's potential in the interests of the state.

With the declaration of independence Ukraine enshrined the principles of gender equality in legislation, but in practice these norms are rather declarative in nature and are often leveled by traditional ideas. Despite persistent stereotypes, it was the military reality that became the catalyst for changing gender ideas and, at the same time, strengthened the importance of female leadership in the humanitarian, diplomatic and cultural spheres, forming a new image of the Ukrainian woman as a defender, guide and bearer of national identity.

Key words: femininity, subjectivity, «natural» female destiny, customary law, social roles, femicide, parity, feminism, gender equality.

Дата надходження статті: 24.08.2025
Дата прийняття статті: 17.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 130.2:159.923.2.072.42
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.12

І. С. Караєва
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6657-9583
старший викладач кафедри англійської мови та комунікації
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка

ФІЛОСОФСЬКІ КОНЦЕПТИ ОЛДОСА ГАКСЛІ В ЕСЕЇСТИЧНОМУ ТА ХУДОЖНЬОМУ ПРОЯВАХ

Постановка проблеми. Філософська есеїстка та філософський роман є складовими філософського мистецтва. Вони посідають важливе місце в системі сучасної філософської антропології в формі метаантропології. Традиція висвітлювати концептуальну ідею одночасно в есеїстичній і художній формі прослідковується у творчості О. Гакслі, А. Камю, Ж.-П. Сартра, Дж. Орвела, Г. Гессе, Ф. Кафки та інших мислителів ХХ століття. Нині поєднання есеїстки та художнього тексту стає зручним інструментом для митців максимально повно та відкрито виразити свою позицію щодо проблеми, зосередитись на ідеї. Розмиванню жанрів сприяє і швидке розповсюдження трансдисциплінарного підходу у наукових пошуках та дослідженнях. Такі сучасні українські автори як Н. Хамітов, О. Забужко, С. Жадан, Ю. Андрухович успішно втілюють свої концептуальні ідеї в есеїстичній та художній формі.

Аналіз останніх досліджень. Філософським підґрунтям статті послугували роботи дослідників, які розглядають втілення концептів в есеїстичній та художній прозі. Зокрема, Н. Хамітов та С. Крилова у роботі «Людина і культура: словник. Філософська антропологія, філософія культури, культурологія» дають визначення понять філософського есею та філософського роману як складових філософського мистецтва [10, с. 248–250]. Стаття Т. Шевченко «Письменницька есеїстка: осмислення феномену» присвячена дослідженню понять «письменницька есеїстка» та «художня есеїстка» [11, с. 113]. В монографії Т. Шевченко «Есеїстика українських письменників як феномен літератури кінця ХХ – початку ХХІ ст.» запропоновано осмислення есеїстики в ментативно-наративному дискурсі та визначено її як продуктивну художньо-дискурсивну практику в письменстві сучасності [12, с. 2].

Мета. Метою статті є довести, що філософські концептуальні ідеї О. Гакслі знайшли відображення в його філософській есеїстиці та філософських романах. Для цього слід виокремити філософські концепти О. Гакслі в творах означених жанрів, прослідкувати паралелізм їх існування та навести приклади, що підтверджують ідею авторки статті.

Основний матеріал. У сучасній філософії під концептом (від лат. conceptus – поняття) розуміють поняття-ідею, що містить у собі певний підхід до дійсності. В процесі розгортання змісту концепту у системі суджень утворюється концепція [9, с. 300]. Філософське мистецтво передбачає філософствування на будь-яку тему у художній формі, коли філософські категорії набувають образно-персоналістичної форми [10, с. 248]. Філософський есей та роман є важливими складовими та дієвими інструментами для трансляції концептуальної ідеї автора твору. За визначенням Н. Хамітова філософський есей уявляє собою філософський щоденник особистості. Есеїстичне філософствування не є завершеним, воно спрямоване на пробудження творчої активності того, хто сприймає [10, с. 242]. У філософському романі художні образи – це персоналістично виражені смислообрази у вигляді героїв твору [10, с. 248]. Специфіка філософського роману, характеризуючись його всеохопним гуманітарним знанням та тяжінням до оперування різними культурними універсаліями, зумовлює звернення до досліджень різних актуальних тем філософського простору, що й демонструє філософська романістика О. Гакслі. Тексти О. Гакслі стали індивідуальним продуктом, особлива цінність якого полягає в тому, що його в естетико-культурному контексті репрезентують водночас філософ і письменник в одній особі. За спостереженням І. Берліна О. Гакслі «витрачав багато часу на збір фактів; він волів, щоб йому розповідали факти, аніж думки – думки він формував сам» [13, с. 153].

Філософські концепти О. Гакслі стосуються феномену творчої особистості, смерті та безсмертя особистості, моделювання майбутнього людства, ідеального наркотичного засобу. Вони знаходять своє відображення як в есеях автора, так і в його художніх творах. Для дослідження використані есеїстичні твори О. Гакслі «Музика уночі» / Music at Night (1931) [17], «Тексти та приводи» / Texts and Pretexts (1932) [14], «Брама сприйняття» / The Doors of Perception (1954) [3], «Небо і пекло» (Heaven and Hell) (1956) [4], «Повернення до прекрасного нового світу» / Brave New World Revisited (1958) [21], «Література і наука» / Literature

© І. С. Караєва, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

and Science (1963) [15], «Шекспір і релігія» / Shakespeare and Religion (1963) [16] та «Збірка спогадів» / A Memorial Volume (1966) [13]. До аналізу залучені філософські романи О. Гакслі «Жовтий Кром» / Crome Yellow (1921) [5], «Блазнівський танок» / Antic Hay (1923) [20], «Це безплідне листя» / Those Barren Leaves (1925) [24], «Контрапункт» / Point Counter Point (1928) [22] , «Прекрасний новий світ» / Brave New World» (1932) [1] і [2], «Сліпий у Газі» / Eyeless in Gaza (1936) [19], «Через багато літ помирає лебідь» / After Many a Summer Dies the Swan (1939) [18], «Час повинен зупинитись» / Time Must Have a Stop (1944) [26], «Мавпа та сутність» / Ape and Essence (1948) [23], «Острів» / Island (1962) [25].

Концептуальна ідея О. Гакслі щодо творчої особистості та її самоактуалізації висвітлена у філософських есеях «Музика вночі», де прослідковується шлях митця до творчої досконалості [17, с. 105]. Автор підкреслює, що твір мистецтва «говорить» про всесвіт його власною мовою [17, с. 302]. В есеях «Література і наука» О. Гакслі виокремлює головні теми творчого осягнення митця – людина і природа [15, с. 108], які стануть ключовими в романі «Острів». О. Гакслі, як дослідника феномену людини, завжди цікавили внутрішні, ірраціонально-несвідомі процеси в організації людини, адже себе О. Гакслі називає «колекціонером людських типів» [17, с. 98]. Загалом, в есеях «Музика вночі» та «Література і наука» сформульовані основні тези стосовно творчої особистості, духовної природи людини, її свідомості та світогляду. Концептуальна ідея творчої особистості широко представлена в філософських романах О. Гакслі, адже персонажі-митці працюють в різних сферах духовної культури: філософи, письменники, художники, науковці. Персонаж-філософ незмінно присутній у всіх творах О. Гакслі, бо саме через нього автор транслює свої ідеї (містер Скоуган «Жовтий Кром», Філіп Куорлз та Марк Ремпіон «Контрапункт», Френсіс Челайфер та Келамі «Це опале листя», Ентоні Бівіс «Сліпий у Газі», Вільям Проптер «Після багатьох літ помирає лебідь», Бруно Ронтіні «Час повинен зупинитись» та ін.). В арсеналі творчих особистостей О. Гакслі є також персонаж-архітектор («Блазнівський танок»), персонаж-науковець («Контрапункт», «Сліпий у Газі», «Після багатьох літ помирає лебідь»). Саме вустами таких героїв промовляє автор, що і є характерною рисою філософського роману. Часом, О. Гакслі в одному персонажі втілює філософа і митця (Марк Ремпіон «Контрапункт», Вільям Проптер «Після багатьох літ помирає лебідь»). Значну увагу письменник приділяє проблемі формування світогляду творчої особистості своїх героїв, інтегруючи в художній світ власний шлях пошуку досконалості. О. Гакслі доходить висновку, що чим особистість митця глибша і насичена, тим більше вона відчужена від оточуючого світу, тим глибший її конфлікт зі світом.

О. Гакслі-гуманіст не міг стояти осторонь проблем життя та смерті. Сенс людського існування, смерть та безсмертя стають головними об'єктами осмислення на всіх етапах творчої діяльності митця. Зокрема, в есеях «Тексти й приводи» він виправдовує самогубство, пояснюючи, що для «благородного духу» краще смерть, ніж принизливе та вульгарне життя» [14, с. 264]. Зазначимо, що в останні дні життя, О. Гакслі, смертельно хворий і прикутий до ліжка, звертається до Шекспіра в есеї «Шекспір і релігія» [16]. Підсумовуючи прожите життя і багатий різноманітний життєвий досвід, філософ О. Гакслі приходить до висновку: «Світ – це ілюзія, але ілюзія, до якої ми повинні ставитись серйозно, тому що він реальний настільки, наскільки це можливо і в тих аспектах реальності, які ми здатні сприйняти» [16, с. 174]. В художньому світі О. Гакслі концепт смерті червоною лінією проходить через всю творчість автора. Уже в першому романі «Жовтий Кром» О. Гакслі зображує головного героя Деніса Стоуна на межі життя й смерті. У романі «Блазнівський танок» Казимир Ліпіат (так само, як і Деніс Стоун) під тиском життєвих перипетій і творчих невдач задумується над тим, чи не звести рахунки з життям. В наступних романах самогубства та смерті починають здійснюватись: Еверард Веблі, Моріс Спендрел, Етель Кобет («Контрапункт»), родичі Джеймса, Брайян та його мати («Сліпий у Газі»), Пітер Бун («Після багатьох літ помирає лебідь»), Дейзі Окем втрачає батька, матір, чоловіка й сина, також гинуть Юстас, Рейчел, Бруно («Час повинен зупинитись»), Джон Дикун та його мати Лінда («Прекрасний новий світ»). Зауважимо, що самогубство О. Гакслі розглядає як спосіб протистояти тиску зовнішнього світу, не зрадивши своє «Я». Завдяки буддійській філософії, на якій ґрунтується роман «Острів», безглуздість життя і абсурдність смерті поступово переростають у стійку концепцію наповненості життя та смиренності до смерті. У романі «Острів» йога смерті посідає важливе місце в житті мешканців буддистської громади. На думку автора, позитивний підхід до смерті допомагає людині звільнитись від пресу неминучості цієї події, прикладом чому слугує смерть Лакшмі Макфейл. Згідно буддистській традиції невістка Сузила ретельно готує Лакшмі до переходу в іншу реальність: на фоні звуків приємної музики, Сузила намагається утримати свідомість умираючої і допомогти відшукати шлях до Світла. Суть мистецтва смерті О. Гакслі бачить в її усвідомленні та сприйнятті. Смерть тепер можна тлумачити як «екзистенціал

метаграничного буття, який характеризується трансцендентністю», про що йшлося в одному з наших попередніх досліджень [7, с. 22].

Звернення О. Гакслі до теми прогнозування майбутнього людства було не випадковим, адже він завжди вболівав за людину та намагався вказати шлях до її щасливого майбутнього. Для дослідження використані есеїстичні твори О. Гакслі «Музика уночі» та «Повернення до прекрасного нового світу». Зокрема, у зірці есеїв «Музика уночі» О. Гакслі наголошує, що на сучасному йому етапі першочерговою виступає проблема особистості, яка виражається в праві на щастя і самовираження [17, с. 105]. В есеях «Повернення до прекрасного нового світу», виданих через двадцять шість років після публікації антиутопії «Прекрасний новий світ», О. Гакслі задекларував, що пророцтва, зроблені в 1931 році, справдилися набагато раніше, ніж він очікував. Свідченням тому, наголошує автор, слугує низка фактів: в середині XX ст. швидке збільшення чисельності населення на тлі виснаження природних ресурсів, руйнування соціальної стабільності, науково обґрунтоване маніпулювання свідомістю людини та ін. [21]. Філософський концепт майбутнього людства знайшов своє художнє відображення у філософських романах-антиутопіях «Прекрасний новий світ», «Мавпа і сутність», та утопії «Острів», які ми назвали «прогностичними романами» [8]. «Прогностичний роман» об'єднує в загальну концепцію всякий художній твір романного жанру, що пропонує проект майбутнього людства – як позитивного (утопія) так і негативного (антиутопія та її різновиди) [8, с. 34]. Передусім нагадаємо, що вже в ранніх реалістичних романах автора мають місце окремі епізоди, пов'язані з прогнозуванням майбутнього людства («Жовтий Кром», «Це опале листя», «Контрапункт», «Час повинен зупинитись»). В антиутопії «Прекрасний новий світ» О. Гакслі одним з перших заперечив доктрини науково-технічного прогресу, який призводить до насильства над індивідуальністю та позбавлення свободи думки. А в наступному романі-антиутопії «Мавпа і сутність» суспільство майбутнього в романі доведене до гротеску – люди перетворились на людиноподібних істот, які продовжують деградувати на руїнах колишнього життя. О. Гакслі наголошує, що прогрес є лише вигадкою про те, ніби можна отримати щось, нічого не віддавши натомість [23]. В останньому і головному (на думку автора роману і нашу також) романі «Острів» втілена ідея ідеального суспільства й досконалої особистості, запропонована з позицій сучасного О. Гакслі часу – суспільство буддистів, метою життя якого є збереження людської гідності, здорового глузду і свободи [25].

Слід згадати концептуальну ідею ідеального наркотичного засобу, яка осмислювалась О. Гакслі в його есеях «Музика вночі» та «Повернення до прекрасного нового світу». Автор порушує питання про створення ідеального наркотику, вживання якого не мало б негативних наслідків. Важливо розуміти, що О. Гакслі розглядає можливість розширення свідомості людини виключно у гуманістичному напрямку, адже трансперсональні переживання мають сильні зцілювальні можливості та слугують методикою самовдосконалення особистості людини. Більш того, світова наукова спільнота визнала О. Гакслі фундатором сучасної трансперсональної психології, про що йдеться в одній із наших статей [6]. Великою заслугою О. Гакслі стало те, що він не тільки проекспериментував на собі вживання психоделіків, а й мав сміливість оприлюднити свій трансцендентний досвід в есеях «Брама сприйняття» та «Небо і пекло». В художній формі ця концептуальна ідея втілена у філософських романах «Прекрасний новий світ» та «Острів». У романі «Прекрасний новий світ» йдеться про наркотичний засіб під назвою сома, який не має негативних наслідків та рекомендується до регулярного приймання у вигляді пігулок, сомної води, морозива тощо. Тему продовжено в романі «Острів», де ідеальний наркотик мокша уявляє собою науково культивований допінг, що сприяє вдосконаленню особистості людини. Не можна не погодитись з О. Гакслі у тому, що у людини споконвік була, є і буде потреба відпочити від «свідомої особистості» [2, с. 132], на що й спрямовані пошуки й експерименти О. Гакслі.

Висновки. В статті проаналізовано основні філософські концепти О. Гакслі та їх висвітлення в есеях та філософських романах автора. Концепт творчої особистості полягає в тому, що митець приречений вступати в конфлікт з оточуючим світом аби вберегти особистісне начало від масової бездуховності й конформізму. Концептуальна ідея смерті проходить еволюцію від абсурдності смерті до стану екзистенціалу. Моделювання майбутнього людства як концепт остаточно сформувався і знайшов своє художнє відображення в останньому романі «Острів». Концептуальна ідея ідеального наркотичного засобу на благо людства осмислюється як засіб пізнання та вдосконалення особистості людини, також, ця ідея реалізувалась в практичній трансперсональній психології як засіб, що полегшує стан невиліковно хворих людей.

Література

1. Гакслі О. Прекрасний новий світ. Пер. з англ. С. Маренка. Всесвіт. 1994. № 5–6. С. 64–119.

2. Гакслі О. Прекрасний новий світ. Пер. з англ. С. Маренка. Всесвіт. 1994. № 7. С. 96–135.

3. Гакслі О. Брама сприйняття. Пер. з англ. О. Буценка. Всесвіт. 1994. № 5–6. С. 120–134.

4. Гакслі О. Небо і пекло. Пер. з англ. О. Буценка. Всесвіт. 1994. № 7. С. 136–154.

5. Гакслі О. Жовтий Кром. Пер. з англ. В. В. Вишневого В. В. Київ : Український письменник, 2011. 226 с.

6. Караєва І. С. Олдос Гакслі : біля витоків трансперсональної психології. Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку. Інститут культурології Рівненського державного гуманітарного університету. *Наук. збірник. Напрям: Культурологія*. 2019. Вип. № 33. С. 178–185.

7. Караєва І. С. Екзистенціал смерті й безсмертя особистості у філософських романах Олдоса Гакслі: культурологічний аспект ». НАУКМА. *Наукові записки. Теорія та історія культури*. 2021. Том 4. С. 22–27.

8. Караєва І. С. Філософські виміри прогностичних романів Олдоса Гакслі. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2023. № 44. С. 34

9. Філософський енциклопедичний словник. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

10. Хамітов Н.В., Крилова С. А. Людина і культура: словник. Філософська антропологія, філософія культури, культурологія. Київ : КНТ, 2022. 275 с.

11. Шевченко Т. *Вісник ОНУ. Сер.: Філологія*. 2019. Т. 24, вип. 2 (20). С. 113–124.

12. Шевченко Т. Есеїстика українських письменників як феномен літератури кінця XX-початку XXI ст.: монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. 584 с.

13. Huxley A. Texts and Pretexts. London : Triad Grafton books, 1935. 272

14. Huxley A. Literature and Science. New York : Harper, 1963. 118 p.

15. Aldous Huxley. A Memorial Volume. London : Chatto & Windus LTD, 1966. 175 p.

16. Huxley A. Shakespeare and Religion. Aldous Huxley (1984–1963). Memorial Volume. London: Chatto & Windus, 1966. P. 163–175.

17. Huxley A. Music at Night. New York, 1970. 303 p.

18. Huxley A. After Many a Summer. London : Granada, 1976. 255 p.

19. Huxley A. Eyeless in Gaza. Parther : Granada, 1979. 415.

20. Huxley A. Antic hay. London : Granada, 1980. 250.

21. Huxley A. Brave New World Revisited. London : Vintage, 1994. 154 p

22. Huxley A. Point Counter Point. Random House, 2004.

23. Huxley A. Ape and Assence. Random House, 2005.

24. Huxley A. Those Barren Leaves. Random House, 2005.

25. Huxley A. Island. London : Vintage Publishing, 2005. 286 p.

26. Huxley A. Time Must Have a Stop. Random House, 2015.

Анотація

Караєва І. С. **Філософські концепти Олдоса Гакслі в есеїстичному та художньому проявах.** – Стаття.

Доведено, що філософські концептуальні ідеї О. Гакслі знайшли своє відображення як в філософській есеїстиці, так і в його філософських романах. Проведено аналіз останніх досліджень на прикладі робіт Н. Хамітова, С. Крилової, Т. Шевченко. Дано визначення понять концепт, філософське мистецтво, філософська есеїстка, філософський роман. У сучасній філософії під концептом розуміють поняття-ідею, що містить у собі певний підхід до дійсності. Філософський есей та роман є складовими філософського мистецтва та дієвими інструментами трансляції концептуальної ідеї автора твору. Виокремлено філософські концепти О. Гакслі стосовно творчої особистості, смерті та безсмертя особистості, моделювання майбутнього людства, ідеального наркотичного засобу. Наведено приклади есеїстичних та художніх творів О. Гакслі та прослідковано паралелізм присутності означених концептів в есеях та філософських романах О. Гакслі. Вказано на попередні дослідження авторки статті, які взаємодіють з темою філософських концептів О. Гакслі. Концепт творчої особистості полягає в тому, що митець приречений вступати в конфлікт з оточуючим світом аби вберегти особистісне начало від масової бездуховності й конформізму. Концептуальна ідея смерті проходить еволюцію від абсурдності смерті до стану екзистенціалу. Моделювання майбутнього людства як концепт остаточно сформувався і знайшов своє художнє відображення в останньому романі «Острів». Концептуальна ідея ідеального наркотичного засобу на благо людства осмислюється як засіб пізнання та вдосконалення особистості людини, також ця ідея реалізувалась в практичній трансперсональній психології як засіб, що полегшує стан невиліковно хворих людей. Означені концептуальні ідеї О. Гакслі незмінно залишаються актуальними в сьогоденному інтелектуальному та художньому просторі та заохочують сучасних мислителів до творчих дискусій.

Ключові слова: Олдос Гакслі, концепт, філософське мистецтво, філософська есеїстка, філософський роман.

Summary

Karaieva I. S. **Philosophical concepts of Aldous Huxley in essayistic and artistic manifestations.** – Article.

It is proved that the philosophical conceptual ideas of A. Huxley were reflected both in philosophical essays and in his philosophical novels. An analysis of recent research is carried out using the works of N. Khamitov, S. Krylova, T. Shevchenko. The definitions were given for the following: concept, philosophical art, philosophical essay, philosophical novel. In modern philosophy, a concept is understood as a concept-idea that contains a certain approach to reality. A philosophical essay and novel are components of philosophical art and effective tools for transmission of author's conceptual idea. The philosophical concepts of A. Huxley are highlighted regarding the creative personality, death

and immortality of the personality, modeling the future of humanity, and the ideal narcotic drug. Examples of essayistic and artistic works of A. Huxley are given and the parallelism of specified concepts in A. Huxley's essays and philosophical novels is traced. Previous studies of the author of the article that interact with the topic of A. Huxley's philosophical concepts are indicated. The concept of a creative personality is that the artist is doomed to enter into conflict with the surrounding world in order to protect his personalsty from mass unspirituality and conformism. The conceptual idea of death undergoes an evolution from the absurdity of death to the state of existential. Modeling the future of humanity as a concept was finally formed and found its artistic reflection in the last novel "Island". The conceptual idea of an ideal narcotic for the benefit of humanity is understood as a means of knowing and improving the human personality, this idea was also implemented in practical transpersonal psychology as the means of alleviating the condition for incurable ill persons. The indicated conceptual ideas of A. Huxley remain unchanged relevant in today's intellectual and artistic space and encourage modern thinkers to creative discussions.

Key words: Aldous Huxley, concept, philosophical art, philosophical essays, philosophical novel.

Дата надходження статті: 27.07.2025
Дата прийняття статті: 06.08.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 340.12(477)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.13

Н. С. Ковальчук
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0003-4527-8129
здобувач вищої освіти третього освітньо-наукового рівня
Національного університету «Острозька академія»

ОНТОЛОГІЯ ЗАКОННОСТІ У СТРУКТУРІ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

Постановка проблеми. Сучасна правова держава неодмінно ґрунтується на принципі верховенства права, проте зміст цього фундаментального принципу становить предмет інтенсивної теоретичної дискусії. Важливе місце у сучасному науковому дискурсі займає категорія законності та питання про її природу. Постає дилема, чи законність являє собою самодостатній формальний режим дотримання чинних правових приписів, чи функціонує як онтологічна форма буття права, що набуває справжнього сенсу виключно у поєднанні з ціннісними вимірами справедливості, свободи та гідності людини. Складність проблеми посилюється тим, що міжнародні стандарти характеризують верховенство права як багатовимірну систему, у якій законність становить необхідний, однак далеко не єдиний компонент. Онтологічне осмислення законності безпосередньо впливає на структуру принципу верховенства права загалом та практики його застосування у всіх сферах правової діяльності. Від цього залежать підходи до судової аргументації, механізми конституційного контролю та функціонування публічної адміністрації.

Практичне значення проблеми є особливо актуальним для України, оскільки наша держава здійснює правову модернізацію та інтегрується в європейський правопорядок. Чіткість онтологічного розуміння законності визначає стандарти легітимності державних рішень, якість розробки нормативно-правових актів та спроможність судової влади забезпечувати дотримання правових норм та реалізацію їхнього сутнісного змісту. Послідовно, винесення законності в онтологічний фокус дослідження не становить теоретичної абстракції, однак є безпосередньою умовою дієвості конституційних гарантій і підтримання довіри до правосуддя в умовах трансформаційних викликів. У зазначеному контексті законність постає як структурна основа правовладдя, що водночас має бути наповнена ціннісним змістом верховенства права. У європейській науковій думці згадані міжнародні постулати закріплені у документі Венеційської комісії «Мірило верховенства права» відповідно до якого першим елементом визначено законність як прозоре і демократичне правотворення, за яким слідують правова визначеність, заборона свавілля, незалежне правосуддя, права людини та рівність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українська правова думка сформувала потужний теоретичний корпус ідей, який переорієнтував наукову дискусію від концепції «верховенства права» до парадигми «правовладдя». На думку українського дослідника М. І. Козюбри, єдність вимог Rechtsstaat (німецька традиція правової держави) і Rule of Law (англо-американська концепція верховенства права) виявляється саме у пріоритеті прав і свобод людини, що підважує редукцію законності до механічної легальності [15]. Законність у цьому розумінні становить різновид правової, а не суто формальної дисципліни. Послідовно, науковець наголошує на потребі деполітизації теорії права та визнанні права самостійною соціокультурною цінністю, центром якої є людина, що зміщує акцент до матеріальної наповненості законності [13].

Павло Рабінович розгортає інтегральне бачення верховенства права як системи взаємопов'язаних елементів, де законність має розумітися в горизонті прав людини й пропорційності, а не як чистий легізм [17]. С. Головатий звертає увагу на відмову від ототожнення «rule of law» із «rule by law», тобто із владою закону як такого. Він пропонує термінологічний і концептуальний поворот до влади права як справедливого порядку [11]. Цікавою є і позиція іншого вітчизняного дослідника О. Костенка, який у межах соціально-натуралістичної концепції прямо ототожнює верховенство права з верховенством законів природного права, підкреслюючи судовий захист як інструмент протидії свавіллю [16].

Міжнародна спільнота у галузі юриспруденції водночас запропонувала засадничі теоретичні моделі, що окреслюють основні напрями дискусії. Г. Л. А. Гарт концептуалізував право як систему первинних і вторинних правил та наполягав на автономії опису права від моралі [6]. Американський дослідник Л. Л. Фулер відповів ідеєю внутрішньої моралі права через вісім «чеснот» законності, наголошуючи, що право без цих якостей втрачає власну природу [5]. Не менш відомий науковець і теоретик права Р. Дворкін запропонував інтерпретативну модель у якій право являє собою

© Н. С. Ковальчук, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

єдність правил і принципів, уособлену у фігурі «Геракла-судді» [2]. Цікавою для аналізу є і концепція ізраїльського дослідника Дж. Раза, який розвинув концепцію авторитету та «чеснот» верховенства права, що наближає законність до здатності права спрямовувати поведінку [9].

Попри наявні теоретичні здобутки, деякі питання залишаються відкритими. Потребує вирішення проблема узгодження формального (процедурного) виміру законності з матеріальним (аксіологічним) без розмивання меж позитивного права. Важливим є також і збереження керованості системи норм при відкритості до природно-правових критеріїв. Необхідне також практичне втілення цієї єдності у судовій та адміністративній практиці таким чином, аби «правова законність» не перетворилася на риторику без нормативних наслідків. Невирішеним лишається і питання «онтичного пріоритету», чи моральні критерії є конститутивними для існування права і законності, чи функціонують лише як зовнішні мірки оцінки позитивних норм. У межах цього дослідження автором планується розкрити саме останнє питання та запропонувати власне бачення.

Мета статті полягає у вибудові цілісної онтології законності як структурного елемента верховенства права, що поєднує формальний (процедурно-інституційний) і матеріальний (аксіологічний) виміри. Дослідження спрямоване на визначення місця законності в архітектоніці правовладдя та окреслення методологічних орієнтирів для її практичного втілення в українській правовій системі.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення комплексу взаємопов'язаних завдань. Необхідним є уточнення категоріального розрізнення понять «закон» і «право» як концептуальної основи дослідження. Подальшим кроком стала інтерпретація європейських стандартів верховенства права крізь призму законності, що дозволить виявити специфіку її функціонування в контексті міжнародних вимог. Окремої уваги потребує реконструкція української доктрини «правової законності» як теоретичного підґрунтя вітчизняного розуміння проблеми. Завершальним етапом дослідження став синтез уроків позитивізму та природного права для побудови практичної моделі судової та адміністративної аргументації і забезпечення переходу від теоретичного осмислення до конкретних механізмів застосування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Концептуальною основою дослідження онтології законності як структурного елемента верховенства права постає багаторівнева модель валідності, що дозволяє подолати традиційну опозицію «закон/право» через систематичне розкриття трьох взаємопов'язаних рівнів. У такій системі онтологічний рівень визначає, що саме визнається правом як таким, інституційний встановлює процедури та органи, які забезпечують дієвість права, а практичний показує, яким чином норма функціонує у житті спільноти. Позитивістська чиста теорія права австрійського теоретика Г. Кельзена розглядає валідність як ієрархію норм, що сходить до основної норми, забезпечуючи логічну чистоту системи, але водночас відстороняючи моральні критерії від визначення правового статусу норми [8]. Тут справедливим буде зауважити, що з плином часу наукова спільнота дещо змінила погляди. Представник школи природного права Дж. Фініс у власних дослідженнях звертав увагу, що правовість уже містить мінімум моральної раціональності, оскільки інакше дослідники описують лише фактичну владу, а не право [4]. Українська правова школа, втілена у працях Миколи Козюбри та колективу Центру дослідження верховенства права Національного університету «Києво-Могилянська академія», підводить законність до інтегральної моделі правовладдя, у якій формальна чинність норми стає необхідною, але не достатньою умовою її правового статусу [14]. Однак справедливим є і те, що формування правової законності неминуче вимагає прозорих, підзвітних та демократичних процедур творення права і спроможних судів.

Практичний рівень замикає тріаду валідності, оскільки саме тут законність розглядається вже як режим довіри і передбачуваності, у якому тексти, інституції й соціальні очікування збігаються. На нашу думку, така багаторівнева система дозволяє говорити не про протиставлення легальності й права, а про континуум правової законності, де позитивістські та природно-правові підходи доповнюють один одного у межах єдиної системи. Чиста валідність форм, відтак спирається на матеріальні чесноти та соціальну ефективність, утворюючи цілісну онтологічну структуру.

Слід зауважити, що Європейські стандарти верховенства права, кодифіковані у документі Венеційської комісії «Мірило верховенства права», в сучасних умовах потребують інтерпретації не як контрольний список (як це часто поширене у вітчизняній науці), а як система чеснот. Законність становить базовий елемент системи разом із відкритим, інклюзивним правотворенням, однак її функціональна ефективність залежить від поєднання з правовою визначеністю, забороною свавілля, доступом до правосуддя, правами людини та рівністю. Послідовно, логічним з точки зору методології здійснити перехід від номінальної законності (наявність закону автоматично означає законність) до структурної законності (наявність процедури, ясність, судовий контроль

як необхідні компоненти правової законності). Зазначене структурне розуміння пояснює, чому оцінювання верховенства права в Україні не зводиться до перевірки наявності норм, а вимагає дослідницького погляду на устрій правотворення і практичну доступність суду. Логіка структурної законності послідовно підкріплювалася доктринальними та експертними висновками щодо українських реформ, у яких законність позиціоновано як точку входу до ширшого простору правовладдя, а не як самодостатню категорію [7].

Розвиток української концепції правовладдя демонструє еволюцію розуміння законності від формального дотримання приписів до змістовної правової якості. П. Рабінович пропонує інтегральну теорію верховенства права, де законність функціонує у системі взаємопов'язаних елементів разом з пропорційністю, правовою визначеністю та забороною свавілля [18]. Принципове значення, на думку автора, має відмова від ізольованого розгляду законності на користь системного підходу, що враховує всі складові правовладдя.

Сергій Головатий додає термінологічну точність через запровадження поняття «правовладдя» замість «верховенства права». Концептуальний поворот від «rule by law» до «rule of law» означає перехід від влади закону як інструменту управління до влади права як справедливого порядку. Правовладдя передбачає у першу чергу відповідність принципам справедливості, захист прав людини та обмеження державного свавілля [12].

Теоретичним підґрунтям структурного розуміння законності слугує концепція внутрішньої моралі права Л. Фуллера. Науковець обґрунтовує вісім чеснот законності (загальність, публічність, перспективність, ясність, несуперечність, виконуваність, стабільність і відповідність між нормами та їх застосуванням). Принципове значення, на думку автора, має теза про те, що порушення чеснот не просто погіршує право, а позбавляє нормативний порядок правової якості. Законність постає як внутрішня властивість правових норм, що робить можливим керування поведінкою через право. Концепція Л. Фуллера демонструє межі формального підходу до законності. Наявність нормативного тексту не гарантує правової якості, якщо норми є таємними, ретроактивними, суперечливими або невиконуваними [5]. Внутрішня мораль права встановлює мінімальні стандарти, дотримання яких необхідне для існування права як такого. Відповідно, порушення чеснот перетворює нормативний порядок на систему команд, що не має правової природи.

Практичне втілення концепції внутрішньої моралі права знаходить відображення у європейських стандартах верховенства права. Венеційська комісія розробила систему критеріїв, що об'єднує формальні та змістовні вимоги до правової системи. Законність розглядається як базовий елемент, що взаємодіє з правовою визначеністю, забороною свавілля, доступом до правосуддя, правами людини та рівністю. Якщо розглядати європейський підхід, то тут чітко простежується перехід від номінальної до структурної законності. Номінальна законність задовольняється формальною наявністю законів, тоді як структурна законність вимагає якісних процедур правотворення, ясності нормативних приписів і ефективного судового контролю. Структурний підхід пояснює, чому оцінка верховенства права не зводиться до підрахунку кількості законів, а потребує аналізу якості правових процедур і їх практичного функціонування.

Слід зауважити, що соціальна онтологія законності вимагає емпіричної верифікації теоретичних конструкцій. Законність існує, передусім, у практиках правотворення, правозастосування та правового захисту. Показовим джерелом тут слугує Індекс верховенства права від Світового проєкту з правосуддя, який визначає багатовимірну природу законності через систему індикаторів (обмеження влади, відсутність корупції, відкритість уряду та доступ до правосуддя). Станом на сьогодні Україна займає 89 позицію з 142 держав світу за зазначеним індексом, поступаючись абсолютній більшості європейських держав, що є доволі критичним фактором з огляду на євроінтеграційний курс нашої держави. Така позиція демонструє актуальність переходу від номінальної до структурної законності в українській правовій системі та підтверджує необхідність ґрунтовного переосмислення онтологічних засад законності як передумови ефективного функціонування верховенства права [10].

Емпіричний підхід має особливе значення для України як держави, що здійснює правову модернізацію. Дослідження показують, що дефіцити законності часто мають не нормативний, а інституційний характер. Проблема полягає не так у відсутності законів, як у недостатній якості правових процедур і низькій довірі до правових інститутів. Для прикладу Європейська палата аудиторів у спеціальному звіті щодо антикорупційної системи України зафіксувала ситуацію, коли «нормативно-правова база була на місці», однак система залишалася «не повністю ефективною», зокрема через недостатній фокус на належну імплементацію законів та реальні результати діяльності інституцій [3]. Відновлення законності, на думку автора, потребує насамперед забезпечення публічності правотворення, процедурної якості адміністративних рішень і практичної доступності правосуддя.

Межі правової законності визначає принцип, сформульований Г. Радбрухом після досвіду німецького тоталітаризму. Формула Радбруха встановлює поріг, за яким формальна легальність втрачає правову якість через радикальну суперечність справедливості. Сучасна інтерпретація принципу передбачає інституціоналізацію тесту мінімальної моральної сумісності, що включає перевірку відповідності конституційним принципам, чеснотам законності та можливості судового контролю. Радикальне переосмислення меж правового та неправового має принципове значення для посттоталітарних суспільств. Формула Радбруха запобігає легітимації «законного беззаконня» через встановлення змістовних критеріїв правової якості норм. Інституційна реконструкція принципу створює практичний механізм розрізнення правової законності та формальної легальності [1].

Запропонована автором онтологічна модель правової законності інтегрує багаторівневу валідність, європейські стандарти та концепцію внутрішньої моралі права. Модель забезпечує перехід від номінальної до структурної законності через систему якісних критеріїв оцінки правових норм і процедур. Законність перетворюється з формального дотримання приписів на практичну реалізацію справедливого правового порядку, що служить захисту прав людини та обмеженню державного свавілля. Практичне значення моделі полягає у створенні концептуальної основи для судової та адміністративної практики. Онтологічна модель правової законності забезпечує методологічні орієнтири для оцінки якості правових норм і процедур, сприяючи практичному втіленню верховенства права в українській правовій системі.

Висновки. Проведене дослідження дозволило розробити цілісну онтологічну концепцію законності як структурного елемента верховенства права, що вирішує фундаментальну проблему співвідношення формального та змістовного вимірів правової регуляції. Встановлено, що законність не є самодостатньою категорією, а функціонує як системоутворювальний елемент багатовимірної конструкції правовладдя.

Наукова новизна дослідження полягає у розробці багаторівневої моделі валідності законності, що інтегрує онтологічний, інституційний і практичний виміри права. Запропонована модель дає змогу врегулювати традиційну дихотомію позитивізму та природно-правових концепцій через демонстрацію їх взаємодоповнюваності у континуумі правової законності. Обґрунтовано концептуальний перехід від номінальної законності, що задовольняється формальною наявністю нормативних актів, до структурної законності, яка вимагає якісної архітектоніки правових процедур і внутрішньої моральності права.

Теоретичне значення дослідження полягає у розкритті онтологічної природи законності через синтез концепції внутрішньої моралі права, європейських стандартів верховенства права та української доктрини правовладдя. Доведено, що правова якість норм визначається не лише їх формальною валідністю, а передусім відповідністю системі чеснот та здатністю забезпечувати справедливий правовий порядок.

Практичне значення роботи виявляється у створенні методологічної основи для оцінки якості правової системи через емпіричні індикатори функціонування законності. Встановлено, що для України дефіцити верховенства права мають переважно інституційний, а не нормативний характер, що вимагає зосередження на якості правових процедур і відновленні довіри до правових інститутів. Запропонована онтологічна модель правової законності забезпечує концептуальну основу для судової та адміністративної практики через систему критеріїв оцінки правових норм і процедур. Модель створює методологічні орієнтири для практичного втілення верховенства права в умовах правової модернізації та європейської інтеграції України. Результати дослідження відкривають перспективи для подальших наукових розвідок у сфері операціоналізації онтологічної моделі законності в конкретних галузях права та розробки практичних механізмів її впровадження у діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування.

Література

1. Bix B. H., Alexy R. Radbruch's Formula, and the Nature of Legal Theory. *Rechtstheorie*. 2006. Vol. 37. P. 139–149. URL: https://scholarship.law.umn.edu/faculty_articles/236 (date of access: 23.08.2025).

2. Dworkin R. M. Law's empire. Cambridge, Mass : Belknap Press, 1986. 470 p. URL: https://www.filosoficas.unam.mx/~cruzparc/empire.pdf (date of access: 19.08.2025).

3. European Court of Auditors. Reducing Grand Corruption in Ukraine: Several EU Initiatives, but Still Insufficient Results. 2021. 77 p. URL: https://www.eca.europa.eu/en/publications/SR21_23 (date of access: 23.08.2025).

4. Finnis J. Natural law and natural rights / ed. by P. Craig. 2nd ed. Oxford : Oxford University Press, 2011. 511 p. URL: https://etica.uazuay.edu.ec/sites/etica.uazuay.edu.ec/files/public/Natural%20Law%20and%20Natural%20Rights%20(Clarendon%20Law)%20(%20PDFDrive%20).pdf (date of access: 20.08.2025).

5. Fuller L. L. The Morality Of Law. New Haven and London : Yale University Press, 1963. 273 p. URL: https://mguntur.id/files/ebook/ebook_1605607075_e2bf730c3254db5d74fc.pdf (date of access: 19.08.2025).

6. Hart H. L. A. The Concept of Law. New York : Oxford University Press, 1972. 278 p. URL: https://archive.org/details/conceptoflaw00hart (date of access: 19.08.2025).

7. Holovaty S. Backbone of the Rule of Law: the decisive contribution of the Venice Commission in Ukraine. *Venice Commission. Thirty-Year Quest for Democracy through Law. 1990-2020*. 2020. P. 339–364. URL: https://ccu.gov.ua/library/backbone-rule-law-decisive-contribution-venice-commission-ukraine (date of access: 21.08.2025).

8. Kelsen H. Pure Theory of Law. Clark, New Jersey : Lawbook Exchange, 2005. 356 p. URL: https://cdn.oujdalibrary.com/books/612/612-pure-theory-of-law-(www.tawcer.com).pdf (date of access: 20.08.2025).

9. Raz J. The Authority of Law. Essays on Law and Morality. Oxford : Oxford University Press, USA, 1979. 283 p. URL: http://ndl.ethernet.edu.et/bitstream/123456789/77486/1/17.pdf (date of access: 19.08.2025).

10. WJP Rule of Law Index. *World Justice Project | Advancing the rule of law worldwide*. URL: https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/global (date of access: 22.08.2025).

11. Венеційська Коміс. Ради Європи. Мірило правовладдя : Коментар, глосарій / пер. з англ. С. Головатий. Київ : ТОВ «Компанія «ВАІТЕ», 168. 2017 с. URL: https://www.venice.coe.int/images/SITE%20IMAGES/Publications/Rule%20of%20Law%20checklist%20UKR.pdf (дата звернення: 18.08.2025).

12. Головатий С. Верховенство права (правовладдя): як його тлумачить Венеційська Комісія. *Право України*. 2011. № 10. С. 154–184. URL: https://ccu.gov.ua/library/verhovenstvo-prava-pravovladdya-yak-yogo-tlumachyt-veneciyska-komisiya (дата звернення: 21.08.2025).

13. Загальна теорія права : підручник / ред. М. Козюбра. Київ : Ваіте, 2015. 392 с. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/8/f/283756.pdf (дата звернення: 18.08.2025).

14. Козюбра М. Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України / ред. С. Головатий. Київ : Центр дослідж. проблем верховенства права та його втілення в нац. практику України Нац. ун-ту «Києво-Могил. акад.», 2021. 152 с. URL: https://rm.coe.int/rol-2021-web-ukr/1680a4a0ea (дата звернення: 20.08.2025).

15. Козюбра М. І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. *Наукові записки. Юридичні науки*. 2007. Т. 64. С. 3–9. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ee0fef65-20f7-4d0e-8830-e19403bf067d/content (дата звернення: 18.08.2025).

16. Костенко О. М. Що таке природне право? Концепція природного права у світлі соціального натуралізму. *Право України*. 2021. № 1. С. 115–138. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukr_2021_1_10 (дата звернення: 19.08.2025).

17. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики : монографія / П. М. Рабінович та ін. Львів : Сполом, 2016. Т. 30. 200 с. URL: https://shorturl.at/4dkBs (дата звернення: 19.08.2025).

18. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права : навч. посіб. Львів : Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с. URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/3fmb_finan/Rabinovych-theory_philosophy_prava_posibnik_2021.pdf (дата звернення: 21.08.2025).

Анотація

Ковальчук Н. С. **Онтологія законності у структурі верховенства права.** – Стаття.

У статті пропонується цілісне онтологічне осмислення законності у структурі верховенства права, у межах якого законність тлумачиться як форма буття права, що поєднує формально-процедурний і змістовно-ціннісний аспекти. Обґрунтовується багаторівнева модель валідності (онтологічний, інституційний, практичний рівні), яка дозволяє подолати дихотомію «закон/право» та показує, як текст норми, дизайн процедур і соціальна ефективність взаємно детермінують правову якість. Аргументується перехід від номінальної законності до структурної: законність розуміється не як проста чинність приписів, а як результат прозорого правотворення, ясності та перспективності норм, їх несуперечності й виконуваності, гарантованих доступним судовим контролем. Європейські стандарти інтерпретуються як архітектоніка чеснот, у якій законність функціонує як базовий шар, що уможливлює правову визначеність, заборону свавілля, ефективне правосуддя, захист прав людини та рівність. Пропонується впровадження тесту мінімальної моральної сумісності норми, що визначає поріг, нижче якого легальність утрачає правову якість. Емпіричний аспект репрезентується через використання індикаторів верховенства права для верифікації інституційної спроможності. Додатково підкреслюється темпоральний вимір законності. Перспективність і стабільність правових рішень розглядаються як необхідні умови керованості поведінки та відновлення довіри до права. Наукова новизна полягає в інтеграції трьох рівнів валідності з архітектонікою чеснот та процедурними методами, завдяки чому законність постає інфраструктурою правовладдя. Практичне значення полягає у виробленні методологічних орієнтирів для розробки правових норм, судової аргументації та публічного адміністрування в умовах модернізації й європейської інтеграції України; результатом є концептуальна рамка, придатна для трансформації декларативних стандартів у відтворювані процедури оцінювання якості норм і практик.

Ключові слова: онтологія законності, верховенство права, правовладдя, багаторівнева валідність, структурна законність, чесноти законності, правова визначеність, заборона свавілля, пропорційність, судова аргументація, публічне адміністрування, індикатори верховенства права, довіра, європейські стандарти.

Summary

Kovalchuk N. S. **Ontology of legality in the structure of the rule of law.** – Article.

The article proposes a holistic ontological understanding of legality in the structure of the rule of law, within which legality is interpreted as a form of being

of law, combining formal-procedural and content-value aspects. A multi-level model of validity (ontological, institutional, practical levels) is substantiated, which allows overcoming the dichotomy "law/right" and shows how the text of the norm, the design of procedures and social efficiency mutually determine legal quality. The transition from nominal legality to structural legality is argued: legality is understood not as the simple validity of prescriptions, but as the result of transparent lawmaking, clarity and perspective of norms, their consistency and enforceability, guaranteed by accessible judicial control. European standards are interpreted as an architectonics of virtues, in which legality functions as a basic layer that enables legal certainty, prohibition of arbitrariness, effective justice, protection of human rights and equality. It is proposed to introduce a test of minimal moral compatibility of a norm, which determines the threshold below which legality loses its legal quality. The empirical aspect is represented through the use of indicators of the rule of law to verify institutional capacity. The temporal dimension of legality is additionally emphasized. The prospects and stability of legal decisions are considered as necessary conditions for the controllability of behavior and the restoration of trust in the law. The scientific novelty lies in the integration of three levels of validity with the architectonics of virtues and procedural methods, due to which legality becomes the infrastructure of the rule of law. The practical significance lies in the development of methodological guidelines for the development of legal norms, judicial argumentation and public administration in the conditions of modernization and European integration of Ukraine; the result is a conceptual framework suitable for transforming declarative standards into reproducible procedures for assessing the quality of norms and practices.

Key words: ontology of legality, rule of law, rule of law, multilevel validity, structural legality, virtues of legality, legal certainty, prohibition of arbitrariness, proportionality, judicial reasoning, public administration, indicators of the rule of law, trust, European standards.

Дата надходження статті: 30.08.2025
Дата прийняття статті: 16.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 930.1:1:316.3(477)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.14

Ю. В. Ковальчук
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0005-9929-4006
кандидат філософських наук,
доцент кафедри історії філософії
Львівського національного університету імені Івана Франка

М. В. Ковальчук
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-4466-7531
доктор політичних наук,
доцент кафедри теорії та історії політичної науки
Львівського національного університету імені Івана Франка

ФІЛОСОФСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ІВАНА ФРАНКА: СУЧАСНА РЕЦЕПЦІЯ

Постановка проблеми та її значення. У контексті сучасних викликів української державності актуальність збереження та переосмислення культурної спадщини та історії українського народу є беззаперечною, адже вони являються ключовими факторами утвердження національної ідентичності. Важливою постаттю у розвитку національної української культури, а також варто зауважити, як і дискурсу української філософії, є один із корифеїв українського народу – громадський та політичний діяч, драматург, письменник, перекладач, поет та науковець – Іван Якович Франко. Українське сьогодення в умовах війни детерміноване викликами філософського, політичного, економічного, культурного буття держави і пошуки відповідей на ці виклики глибоко вкорінені в історичній спадщині українського народу. Філософсько-політичні ідеї Івана Франка набувають гострої актуальності, оскільки Франко-письменник, Франко-науковець, Франко-громадський діяч чи Франко-перекладач, в усіх своїх дослідженнях у кінцевому результаті відстоює ідею самостійної незалежної нації. Складовими елементами філософсько-політичної парадигми Каменяра є антропологічні розвідки суспільного розвитку крізь призму філософського переосмислення таких категорій як свобода, справедливість, єднання та рівність. Корпус літературно-публіцистичних творів Івана Франка підтверджує, що автор мислить ці категорії як визначальні у контексті феномену українського націотворення та національного питання. Відтак, філософсько-політична спадщина Франка містить методологічний потенціал та є прологоменами для сучасного переосмислення як української національної ідентичності, проблем формування державотворення та громадянського суспільства, так і духовності й моральних основ людського буття. Філософські та соціально-політичні ідеї Івана Франка є важливими для прогресивного руху та зростання політичної свідомості сучасного українського суспільства.

Аналіз досліджень та публікацій. Дослідження парадигмальної основи світогляду Івана Франка представлені у широкому спектрі на кшталт філософських, історичних, літературно-фольклористичних чи етнологічних розвідок у формі наукових праць та галузевих публікацій. Статті про Івана Франка знаходимо і в творчості Іларіона Свєнціцького, і в Дмитра Донцова, і в Гавриїла Костельника та Євгена Маланюка. Аналіз філософських та політичних ідей мислителя знаходимо у працях В. Антоненко, А. Брагінця, О. Багана, А. Войтюка, М. Кашуби, М. Брик, У. Хамар, Б. Тихолоза, І. Денисюка, Ф. Медведя, І. Захари, І. Зубрицького, В. Мазепи, Р. Голода, Л. Білецького, В. Мельника, М. Альчук та ін. Вагомий внесок у дослідженні якраз філософської парадигми Івана Франка здійснив франкознавець, історик філософії – Андрій Пашук, висвітливши ґрунтовні результати багаторічних досліджень у монографії «Філософський світогляд Івана Франка» [8]. Дослідження філософії української ідеї у творчості Каменяра зібрані у книзі Оксани Забужко «Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період» [2]. Доцільно зауважити, що у 2017 році кандидатську дисертацію «Дві Ольги» – «дві любові» Івана Франка: до проблеми психобіографічного методу аналізу» захистив громадянин Китаю – Ван Сяоюй, що є підтвердженням актуальності дослідження франкової спадщини за межами українського наукового дискурсу.

Метою статті є дослідження філософсько-політичних ідей Івана Франка у контексті сучасного переосмислення.

Виклад основного матеріалу. Репрезентатором українського філософсько-політичного дискурсу другої половини XIX – початку XX століть є український науковець та дослідник – Іван Якович

© Ю. В. Ковальчук, М. В. Ковальчук, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Франко. На зламі століть та парадигм він творив свою світоглядну концепцію, здійснюючи дослідження у сфері сучасної для того часу науки (провідним напрямом у той період стає позитивізм), історії, етнографії, політики та культури, застосовуючи знання іноземних мов й використовуючи як інструмент літературні форми. Поміж літературного та політичного спадку Каменяра, важливого значення набули його філософські погляди. Окремих філософських творів Іван Франко не писав, але у своїх роботах часто демонструє знання у галузі історії філософії та проводить історико-філософські дослідження у сфері антропологічної науки. Аналізуючи філософські ідеї у творах Каменяра часто у латентній формі звучать наративи давньогрецької філософії. У цьому контексті доцільно зауважити, що перекладацька діяльність Івана Франка містить переклади із старогрецької, зокрема він переклав першу пісню із «Одіссеї» Гомера, драму «Електра» Софокла та ін. А в 1887 році виходить з друку його власний переклад першої частини «Нарисів історії філософії» Бруно Шульца. Відтак, культура та світоглядні ідеї античного світу Греції були відомими для нього. У творах Франка знаходимо і прямі згадки про філософів, зокрема, про Демокріта, Епікура, Гегеля, Шопенгауера та ін.

У зібранні творів у 50 томах («Наукова думка», 1980 р.), якраз у 45 томі Іван Франко репрезентує свої філософські погляди на сторінках таких відомих творів як «Що таке поступ?» чи «Мислі о еволюції в історії людськості», а також у роботі філософського змісту «Поза межами можливого» та ін.. Зокрема у статті «Наука і її взаємини з працюючими класами» мислитель демонструє своє зацікавлення позитивною та раціональною філософією. Проте, в українському дискурсі досліджень творчості Каменяра існує чимало дискусій щодо того чи слід вважати його позитивістом. Варто зауважити і той факт, що попри своє зацікавлення, Іван Якович критично ставився до вчення Оґюста Конта та Герберта Спенсера, а також критично висловлюється щодо соціально-політичних поглядів Жан-Жака Руссо чи Льва Толстого. Франко піддає критичному переосмисленню вчення Фрідріха Енгельса та Карла Маркса, констатуючи недоліки марксистських ідей, на кшталт того, що історія людства – це історія виробництва. У теорії еволюції Чарльза Дарвіна на думку українського мислителя не має достатнього рівня дослідження історії людського роду. Відтак, для Івана Франка цікавим видається якраз дослідження антропологічного виміру еволюційного процесу, виявлення його основних чинників та принципів. Здійснюючи дослідження антропологічного вектору еволюції, Каменяр визначає первинним принципом існування людини у суспільстві – свободу і соціальні права. «Івана Франка не можна вважати позитивістом у класичному розумінні цього слова. Він не був позитивістом-теоретиком. У соціальній філософії Франка позитивізм проявився на практиці і відіграв позитивну роль у його науково-просвітницькій діяльності» [3, с. 273].

Однозначно стверджувати, що Іван Франко стоїть лише на позиції раціональної філософії теж було б хибно, оскільки він рефлектує над екзистенційно-духовною стихією людської природи і вказує на її гармонійне поєднання з розумом. Франко-поет чи Франко-драматург вишукує глибокі смисли людської екзистенції, щоб Франко-філософ чи Франко-науковець у своїх антропологічних студіях зміг осягнути повноту людини. Предметом антропологічних досліджень Івана Яковича стає людський рід крізь призму історичного та культурного розвитку, що здійснюється цілісно у сфері раціонального та ірраціонального. У творі «Що таке поступ?» мислитель чітко визначає серед двох кондукторів поступу любов. Хоч любов є ірраціональним феноменом людського буття, але у соціальному контексті Іван Франко не мислить романтичну любов, а саме братську, що є активною і дійовою.

Фундаментальним принципом буття у філософській парадигмі Івана Франка є думка, що дух і матерія – це суть одного. Український мислитель критично відносився до позицій ідеалізму з його ірраціональними системами та до позицій матеріалізму. Обравши вихідним положенням свого світогляду монізм, мислитель надає науці самодостатнього значення. Об'єктивна дійсність складається із фактів які забезпечують розвиток науки. Відтак, завданням наукового пізнання є пізнання об'єктивної дійсності та застосування отриманого знання у корисних цілях для суспільства. У статті «Наука і її взаємини з працюючими класами», Іван Франко висловлює думку, «що метою справжньої науки є навчити людину пізнавати закони природи та користуватися з тих законів, уживати їх у боротьбі з тією ж природою» [10, с. 71]. Звідси експлікуємо, що духовно зріла людина, освічена, прагне отримати блага. У тій же статті знаходимо наступні слова Івана Франка: «Людина споконвіку прагне до однієї мети – до щастя. Того щастя вона досягає аж тоді, коли наука і праця зіллються до неї воєдино; коли всяка її наука буде корисною працею для суспільства, а всяка праця буде виявом її розвинутої думки, розуму, науки» [10, с. 33]. Відтак, щастя, що на думку мислителя є споконвіку метою людини, вона може досягти лише завдяки поєднанню науки з працею, оскільки теоретичне знання без практичного застосування є порожнім. Наукові знання стануть здобутками лише тоді, коли будуть корисними для суспільства. І навпаки, людська діяльність –

праця, має бути виявом розуму. За дотримання цих принципів людина може вдосконалюватися та використовувати своє знання задля здійснення загального та власного добра. У латентній формі зчитується наратив давньогрецької філософії, згідно з яким лише мудрий вчинок може бути благим.

Крізь призму розгляду цього аспекту відкриваються соціально-політичні погляди Івана Франка та його ідея суспільного прогресу яку він висвітлює у таких творах як «Мислі о еволюції в історії людськості» та «Що таке поступ?». Каменяр стверджує про значущість спільності у досягненні суспільного прогресу, бо його чинником є індивід, що усвідомлює свою спільність з родиною, громадою та нацією. У статті «Наука і її взаємини з працюючими класами» Іван Франко стверджує, що наслідком спільної праці людей є їхнє матеріальне та духовне вдосконалення, тобто так виникає культура і відбувається досягнення блага, що продукують історію людськості. Звідси, слідуючи логічному зв'язку, випливає наступна ідея філософсько-політичної концепції – консолідація української нації. У візіонерському творі «Поза межами можливого» Франко-революціонер стверджує про свій політичний ідеал – національну самостійність, яка є неможливою без загальноукраїнського єднання та ідентичності. У контексті історичних та соціальних реалій на початку XX століття Іван Франко добре усвідомлював, що досягнення запропонованого ідеалу є «поза межами можливого», але обов'язково стане можливим для наступних поколінь.

Рефлектуючи у своїх публіцистичних чи художніх творах над проблемою справедливості та несправедливості, рівності та нерівності, Іван Франко прагне побудувати суспільство в основі якого буде закладено принцип соціальної справедливості та моральні засади. Тваринну природу людини, згідно з доктриною Каменяра, здатна змінити саме етика, що вчить людину жити по-людськи. У статті «Діяльне добро – етичний вимір творчості Івана Франка» Віра Мовчан проводить схожу паралель між етичним вченням Івана Яковича та Іммануїла Канта у контексті того, що обоє вони цінність здобутку перевіряють на відповідність моральному критерію. Крізь призму цього ж вектору розглядається проблема рівності та нерівності. «Він обстоює саме суспільну рівність, визнаючи, що від природи люди не рівні. Соціальну справедливість І. Франко утверджує як моральну цінність суспільного життя. У суспільній рівності він вбачає потенції, що забезпечують, з одного боку, розвиток природної нерівності, а з іншого – вирівнюють і влагоджують нерівність» [7]. Відтак, справедливість є етичною мірою. Проте, у цьому контексті слід провести відмінність з Іммануїлом Кантом, оскільки для першого етика – стала величина, тоді як Івана Франко у своїх антропологічних дослідженнях приходить до висновку, що етиці та поняттю справедливого властива змінність відповідно до історичних обставин. У такій інтерпретації простежується еволюційний підхід.

Доцільно зауважити, що у цьому контексті розкривається і феномен свободи. Згідно із філософськими поглядами Івана Франка, свобода зростає відповідно до еволюції людськості. Проте, як зауважує у монографії «Філософський світогляд Івана Франка» Андрій Пашук, індивідуальна свобода людини втрачає свій раціональний сенс за межами суспільства і може набути руйнівного характеру. Відтак, згідно з парадигмою «Івана Живого», свобода – це сутнісний принцип буття людини, але буття якраз суспільного. Основними атрибутами свободи Іван франко визначає розум, відповідальність та справедливість, але її визначальним елементом є раціональний зміст. Саме завдяки раціональному змісту індивідуально свобода направлена на благо суспільства і не переходить у свавілля чи догматику. Особливої уваги заслуговує той факт, що Іван Франко не мислить свободу чи справедливість на поняттєвому рівні як ідеї. Феномен свободи обов'язково має співвідноситися із суспільним буттям, бути генетично закладеною в природі людини, а справедливість – це об'єктивна дія перш за все. Такий підхід знівельовує контрастні зауваги, що український мислитель є ідеалістом. Івана Франка не цікавить поняття людини, а якраз жива людина із духу та плоті, що мислить і працює.

Висновки. Філософсько-політичні ідеї Івана Франка не відповідають у повній мірі жодному із провідних філософських напрямів кінця XIX – початку XX століть. Каменяр творить свою самобутню філософсько-соціальну концепцію, критично переосмислюючи ідеї позитивізму, марксизму, еволюціонізму. Франкознавець Іван Денисюк у своїй статті «Франкознавство: здобутки, втрати, перспективи» зауважує, що Іван Франко створив свою оригінальну світоглядну парадигму: «Франкові погляди необхідно трактувати як його власну еволюційно складену філософську систему – «франкізм», у якій є оригінальна візія людського прогресу, гуманізму, обстоювання прав одиниці на свою суверенність і прав нації на самостійну, незалежну власну державу» [1].

У контексті суспільно-політичних ідей Іван Франко досліджував походження держави та права, проблеми державотворення, національний поступ та українську національну ідентичність, а також націотворчу роль етнологічних знань. Філософсько-політичні погляди Івана Франка не

були визначеною максимою, тому еволюційно змінювались впродовж всього його життєвого шляху. Визначальними чинниками даного явища були історико-культурні обставини та критичне осмислення. Теоретичне та методологічне реконструювання філософсько-політичних ідей Івана Франка не втрачає своєї актуальності у сучасній рецепції, оскільки вони здійснили вагомий внесок у формування політичної свідомості минулих поколінь українського народу та містять потенціал нових вимірів дослідження національної ідентичності та загальноукраїнської єдності. Важливою залишається ідея Каменяра, згідно з якою прагнення державної самостійності та незалежності виникає лише в освіченого народу, що перебуває у єдності, і великі події історії людства породжує лише духовно вигартуваний народ.

Досліджено, що для здійснення ідеї суспільного прогресу у суспільстві мають бути чітко визначені моральні засади які видозмінюють тваринну природу людини. Завдяки етиці людина вдосконалює себе та своє життя, формуючи аксіологічні сенси та мотивуючи досягнути щастя. Результатом доброчесного життя є моральні стосунки, що ґрунтуються на спільності у суспільстві і ведуть до утвердження братерської любові. Отже, з очевидністю можемо констатувати, що моральна, соціальна та політична площина у світоглядній парадигмі Івана Франка взаємопов'язані та, у певному значенні, взаємозалежні. Доброчесний спосіб життя властивий людині, що володіє не лише моральними засадами, але й послуговується своїм розумом. Використання розуму задля власної користі не є істинною метою, оскільки щастя приносить спільна дія чи спільна праця задля загального блага. Евдемонізм Івана Франка направлений на суспільство і загальне благо. Індивідуальне щастя набуває свого здійснення лише у своїй інтенційності на с***успільне***. Сучасна рецепція світоглядної парадигми Івана Франка актуальна і завдяки етичній проблематиці, оскільки сучасне суспільство теж перебуває у процесі еволюції людяності і потребує чітко визначених моральних засад загального статусу.

Література

1. Денисюк І. Франкознавство: здобутки, втрати, перспективи. Інститут Франкознавства. URL: http://institutes.lnu.edu.ua/franko/lvivska-frankoznavcha-shkola/frankoznavstvo-zdobutky-vtraty-perspektyvy/ (дата звернення: 25.08.2025).

2. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. Франківський період. Київ : Видавничий дім «Комора», 2020. 189 с.

3. Захара І. Українська філософія: навч. Посібник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 354 с.

4. Ковальчук Ю. Філософські ідеї Івана Франка. Звітна наукова конференція філософського факультету, Львів, Україна. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2025. С. 71–73.

5. Легкий М. Танатопоетика прози Івана Франка: тривіалізація смерті. University of Toronto. URL: http://sites.utoronto.ca/tsq/58/Lehkyy58.pdf (дата звернення: 25.08.2025).

6. Мельник В. Ідеї раціоналізму у творчості Івана Франка. Вісник Львівського університету. Філософські науки. Львів, 2007. вип. 10. С. 9–18.

7. Мовчан В. Діяльне добро – етичний вимір творчості Івана Франка. Матеріали Міжнародного наукового конгресу присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка, Львів, Україна, 27 верес. – 1 жовт. 2006. Львів : Інститут Франкознавства, 2008. С. 214–222.

8. Пашук А. Філософський світогляд Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. 432 с.

9. Тихолоз Б. Ерос versus Танатос (філософський код «Зів'ялого листя»). Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. 89 с.

10. Франко І. Зібрання творів Івана Франка : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1980. Т. 45.

Анотація

Ковальчук Ю. В., Ковальчук М. В. **Філософсько-політичні ідеї Івана Франка: сучасна рецепція.** – Стаття.

У статті здійснена реконструкція філософсько-політичних поглядів Івана Франка у контексті сучасного осмислення. З'ясовано, що витоки і передумови формування філософсько-політичної парадигми Каменяра чи «Івана Живого» означені історично-культурними обставинами кінця XIX – початку XX століть і на ідейному історико-філософському рівні виходять за межі позитивістської чи марксистської філософії. Антропологічні дослідження зумовлені бажанням Івана Франка пізнати людство, що пояснюється тим, що виявивши суспільні зв'язки, людина повинна замислитися над суттю цих зв'язків. Мета справжньої науки – давати знання які потім можна застосувати.

Здійснено аналіз однієї із провідних ідей франкової філософсько-соціальної парадигми, а саме ідеї суспільного прогресу. Простежено три види спільності, а саме спільність з родиною, громадою та нацією, що є чинниками поступу суспільства. Гармонійне поєднання науки і праці зумовлює досягнення щастя. Суспільство у якому громадяни всебічно розвиваються, набувають нові знання та вміло використовують їх внаслідок сумлінної праці, розвиваються духовно і роблять добро, що набуває статусу загального блага – це втілення ідеї суспільного прогресу, згідно з Іваном Франком.

Особливу увагу приділено філософському аналізу етичних ідей Івана Франка, зокрема, основоположному принципу, згідно з яким моральні засади є основою освіченого та прогресивного суспільства. Розглянуто трактування Каменярем феномену свободи як сутнісного принципу людського буття і досліджені основні атрибути цього феномену: розум, відповідальність та справедливість.

Зроблено висновок, що філософсько-політичні погляди Івана Франка містять методологічний потен-

ціал для сучасного переосмислення як української національної ідентичності, проблем формування державотворення та громадянського суспільства, так і духовності й моральних основ людського буття. Філософські та соціально-політичні ідеї Івана Франка є важливими для прогресивного руху та зростання політичної свідомості сучасного українського суспільства.

Ключові слова: українська філософія, політика, філософська парадигма, суспільний прогрес, національна ідентичність, нація, свобода, духовність, справедливість, дискурс.

Summary

Kovalchuk Yu. V., Kovalchuk M. V. **Philosophical and political ideas of Ivan Franko: contemporary reception.** – Article.

This article reconstructs the philosophical and political views of Ivan Franko in the context of contemporary interpretation. It is established that the origins and preconditions for the formation of the philosophical and political paradigm of the «Stonecutter» or «Ivan the Living» are defined by the historical and cultural circumstances of the late 19th and early 20th centuries. On the intellectual and historical-philosophical level, his thought extends beyond the boundaries of positivist or Marxist philosophy. Franko's anthropological inquiries stem from his desire to comprehend humanity, rooted in the conviction that uncovering social relations must lead to a reflection on their essence. The ultimate aim of science, according to Franko, is to produce knowledge that can be practically applied.

The article analyzes one of the key ideas of Franko's philosophical and social paradigm – the concept of social progress. It identifies three levels of social cohesion: the family, the community, and the nation – all of which act as drivers of societal advancement. A harmonious combination of science and labor is shown to be the foundation for achieving human happiness. In Franko's view, a society in which individuals are comprehensively developed, acquire new knowledge, apply it diligently, evolve spiritually, and do good – thereby contributing to the common good – embodies the very essence of social progress.

Particular attention is devoted to the philosophical analysis of Franko's ethical views, specifically the foundational principle that moral values form the basis of an enlightened and progressive society. The article explores Franko's interpretation of freedom as an essential principle of human existence, and examines its key attributes: reason, responsibility, and justice.

It is concluded that Ivan Franko's philosophical and political ideas possess significant methodological potential for rethinking contemporary issues such as Ukrainian national identity, state-building, civil society development, and the spiritual and moral foundations of human existence. Franko's philosophical and socio-political legacy remains relevant for advancing political consciousness and supporting the progressive development of modern Ukrainian society.

Key words: Ukrainian philosophy, politics, philosophical paradigm, social progress, national identity, nation, freedom, spirituality, justice, discourse.

Дата надходження статті: 28.08.2025
Дата прийняття статті: 15.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 1:316.7:304
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.15

В. В. Колотило
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7577-8453
кандидат філософських наук, доцент
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ФІЛОСОФІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ ПЕРЕД ОБЛИЧЧЯМ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ: ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ДОСВІДУ

Актуальність дослідження. У сучасному світі повсякденність перестала бути синонімом стабільності й передбачуваності. Глобальні виклики – збройні конфлікти, пандемії, екологічні катастрофи, цифрова трансформація, масова міграція – спричиняють глибокі зрушення не лише на рівні політичних інституцій чи економічних систем, а й у самому тілі щоденного людського буття. Повсякденні практики – від способів взаємодії в родині до структурування вільного часу, від комунікацій у цифровому середовищі до рутин у межах побуту – зазнають переосмислення, перебудови або втрати. Водночас філософія повсякденності дозволяє виявити, яким чином соціокультурний досвід адаптується до нових форм існування, стає ареною як травматизації, так і потенційної етичної та екзистенційної переінтерпретації світу.

Відповідно, **мета статті** – виявити та проаналізувати трансформацію повсякденних практик, ритуалів і форм комунікації в контексті глобальних викликів, нестабільності та травматичного досвіду.

Як наслідок, поставлена мета передбачає вирішення наступних **завдань:**

1) проаналізувати філософське підґрунтя повсякденності як соціокультурного явища у контексті сучасної нестабільності;

2) визначити основні зміни в структурі буденних практик, зокрема в ритуалах, поведінкових патернах і способах комунікації, зумовлені глобальними кризами;

3) дослідити потенціал повсякденності як простору адаптації, опору та переосмислення соціальної реальності в умовах травматичних подій.

Виклад основного матеріалу

Філософське підґрунтя повсякденності як соціокультурного явища

Передусім, слід зауважити, що означена проблематика є надзвичайно важливим для осмислення глибинних механізмів трансформації індивідуального та колективного досвіду в умовах глобальних викликів. Повсякденність, що донедавна сприймалася переважно як фонова, неварта філософської рефлексії сфера, у XX столітті набула нового значення у працях філософів, соціологів та культурологів. Починаючи з феноменологічних досліджень А. Шюца, які акцентували увагу на «життєсвіті» як фундаментальній площині соціального досвіду, і до концептуалізації «структур повсякденності» у П. Лефевра, «тактики» повсякденного у М. де Серто чи «буденного» як особливого типу смислотворення у Ю. Хабермаса та З. Баумана – ця сфера все більше постає як динамічний простір взаємодії суб'єкта з кризовими реаліями сучасності.

У філософії повсякденності важливою є ідея про те, що повсякденне життя є не лише сукупністю звичних практик, але й простором конституювання значень, смислів, способів буття. У цьому сенсі буденність не є чимось банальним або непомітним, а навпаки – виступає фоновим онтологічним горизонтом, у якому індивід і суспільство віднаходять і підтверджують свою тяглість, ідентичність і зв'язок із світом. Вона, як слушно зауважує О. Бойко, виступає як «множинність загальнодоступних та в значній мірі неявних концептуальних конструкцій, які витримали відбір в результаті перевірки багатовіковим загальним досвідом. Повсякденність постійно змінюється як в своєму чуттєво-емоційному вираженні, так і в концептуальному» [1, с. 135]. У цьому контексті сучасні глобальні виклики, які підривають сталі форми соціальної організації, економічної діяльності, тілесної безпеки та інформаційної достовірності, мають не лише поверховий вплив, але глибоко втручаються в саму тканину повсякденного існування.

Сучасна нестабільність, зокрема спричинена такими явищами, як пандемія COVID-19, повномасштабна війна в Україні, кліматична криза, масові міграції, зростання цифрового контролю та інформаційна перевантаженість, впливає не лише на політичну чи економічну архітектоніку світу, а й на мікрорівень життя – на ритуали, звички, форми міжособистісної комунікації, способи сприйняття часу і простору. Філософія повсякденності, яка акцентує увагу на цих «невидимих» практиках, дозволяє осмислити трансформації, що відбуваються не як абстрактні процеси, а як конкретні, тілесно й емоційно переживані зміни у способах буття. У цьому сенсі повсякденність

© В. В. Колотило, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

виявляється тим простором, де глобальне стикається з локальним, універсальне – з особистим, а макросоціальні кризи втілюються у мікрожестах, звичках, мовних інтонаціях, побутових ритуалах.

Пандемія COVID-19, наприклад, не лише спричинила масштабні медичні, економічні та політичні наслідки, а й докорінно змінила щоденні практики – від способів споживання до форм комунікації, від тілесної поведінки до сприйняття часу. Самоізоляція, дистанційна робота, нові гігієнічні ритуали, нові форми віртуальної присутності – все це трансформувало буденність у простір постійної напруги, адаптації, мікротравматизації. У межах філософської рефлексії ці процеси можуть бути осмислені як прояви глибшого зсуву в структурі повсякденного: криза довіри, переформатування соціального простору, нові типи анонімності та присутності. У такому контексті повсякденність перестає бути просто набором практик – вона стає полем боротьби за стабільність, нормальність, ідентичність.

Війна, як ще один потужний фактор дестабілізації, накладає на повсякденність інший спектр викликів. В умовах збройного конфлікту буденне життя не зникає, а трансформується, пристосовується до нових умов, стає водночас зоною небезпеки й ресурсом виживання. Поняття «нормального» життя в таких умовах зміщується: нормальними стають повітряні тривоги, графіки вимкнення електроенергії, розмови про втрати і мобілізацію, волонтерська діяльність, спільне плетіння сіток чи приготування їжі для військових. Саме у цьому вимірі проявляється потенціал філософії повсякденності – в осмисленні того, як війна, розгортаючись на макрорівні, радикально перебудовує щоденну структуру життя, змінює афективну географію простору (від безпечного до загрозливого), переформатовує значення дому, праці, дозвілля, людської тілесності.

Тому недарма підкреслює М. Гайдеггер, що «людина наче ховається у повсякденності, вона намагається відмовитись від своєї свободи, стати як усі, що призводить до усереднення індивідуальності. Людина вже не належить собі, інші відбирали у неї її буття. У повсякденності людина прагне утриматись у наявному, уникнути смерті, вона відмовляється бачити смерть у своїй повсякденності, вона закривається від неї самим же життям. Але це не так відмова від смерті, як відмова від усвідомлення конечності та безосновності всього існуючого, як відмова зустрітись із Ніщо» [2, с. 169].

У цьому сенсі важливою є також увага до тілесного виміру повсякденності. Тіло, яке раніше виконувало функцію «немовчазної присутності» у щоденному житті, в умовах нестабільності набуває нового статусу – як носія тривоги, вразливості, виснаження, а також як ресурсу опору, адаптації, взаємності. Такі практики, як медитація, догляд за собою, тілесна терапія, стають формами реконструкції повсякденного як простору турботи, самозбереження, ресимволізації зв'язку з оточенням. Філософське осмислення тілесності у повсякденному контексті дозволяє виявити, як змінюються уявлення про нормальність, здоров'я, безпеку, близькість – тобто ті параметри, які визначають межі повсякденного досвіду.

У підсумку можна стверджувати, що філософське осмислення повсякденності як соціокультурного явища в умовах сучасної нестабільності дозволяє розкрити глибші механізми людської адаптації, смислотворення, опору. Повсякденність виступає не лише як простір повторення, а як динамічна сцена боротьби між руйнацією і відновленням, між травмою і надією. Саме тому філософія повсякденного стає дедалі важливішою для розуміння того, як змінюється людина – не у великих наративах і теоріях, а у щоденних кроках, жестах, звичках, мовчазних формах буття, що відбивають глобальні трансформації через призму індивідуального досвіду.

Ключові зміни в структурі буденних практик, зумовлені глобальними кризами

Дослідження змін у структурі буденних практик, зокрема в ритуалах, поведінкових патернах і способах комунікації, зумовлених глобальними кризами, передбачає глибоку аналітичну увагу до динаміки щоденного життя в умовах соціальної нестабільності. Упродовж тривалого часу рутинні дії, символічно опрацьовані ритуали та комунікативні формати виконували функцію підтримання порядку, збереження культурної тяглості та зміцнення соціальної ідентичності. Однак у сучасну епоху, коли людство опинилося перед викликами пандемії, війни, екологічного виснаження, масових переміщень, інформаційних перевантажень і технократичної трансформації, повсякденність перестала бути стабільним фоном. Вона стала радше простором, у якому глобальні конфлікти і переломні моменти матеріалізуються у мікропрактиках індивідуального життя.

Повсякденна ритуальність – від ранкових побутових дій до щотижневих традиційних зібрань, від сезонних обрядів до національних свят – відіграє виняткову роль у формуванні почуття нормальності та сталості, адже вона «належить до смислоутворювальних пластів культури. Її реабілітація означає відновлення довіри до реальності життєвого світу: побуту, повсякденної свідомості, матеріально-предметного середовища, що оточує людину. Поступово переміщуючись в центр наукових досліджень як соціокультурна тема, повсякдення перетворюється на найвпливовіше

явище, мірність якого уособлює праксис – життя в людському співтоваристві, що керується певними соціальними нормами» [4, с. 104].

Такі явища, як адаптивна ритуалізація, вказують на те, що структура повсякденного буття в умовах кризи не стільки руйнується, скільки реконструюється відповідно до нових соціальних координат. В умовах війни, наприклад, ритуальні практики набувають як меморіального, так і захисного характеру: з'являються нові колективні обряди згадування загиблих, волонтерські ритуали (збір гуманітарної допомоги, спільне плетіння сіток), повторювані дії, що мають на меті стабілізувати психоемоційний стан (наприклад, регулярні розмови із військовими чи пораненими, вечірні молитви онлайн). Ці ритуали, попри їхню побутову форму, відіграють важливу роль у підтриманні солідарності та морального ладу в суспільстві, яке переживає деструкцію інституційної підтримки.

Ще однією важливою формою трансформації буденних практик є зміна поведінкових патернів, що відбувається на тлі постійної тривоги, непевності та втоми. Такі стани, як «тривожна буденність», «хронічне очікування», «втома від новин» стали емоційним фоном для мільйонів людей, які змушені постійно адаптуватися до нових правил: обмежень пересування, обов'язкових змін у режимах праці та навчання, змін у структурі споживання. Тому, «повсякденність у всіх різна, але нескінченна розмаїтість неможлива: у різних людей деякі компоненти повсякденного життя збігаються. Люди з подібною повсякденністю утворюють (поєднуються в) різні соціальні групи. Ці групи розрізняються за характером і кількістю елементів повсякденності, що збігаються. Таким чином, складається повсякденність соціальної групи, що далі розвивається як самостійний феномен. При цьому, однак, не виключається розвиток повсякденної реальності окремих індивідів, що входять до групи» [3, с. 141].

Поведінкові патерни змінюються не лише як відповідь на зовнішні обставини, а й як результат рефлексії над власною вразливістю та тілесною присутністю у світі. Наприклад, практика уникнення масових скупчень, дбайливе ставлення до гігієни, дотримання «етикету дистанції» стали новими формами повсякденної етики. У воєнних умовах – як це спостерігається в Україні – змінюються навіть базові схеми пересування містом: люди запам'ятовують розташування укриттів, враховують графіки комендантської години, організовують свій маршрут з огляду на рівень безпеки в конкретному районі. В таких умовах повсякденне життя більше не є «нейтральним», а постає як арена прийняття екзистенційно значущих рішень.

Комунікативні практики в умовах глобальної нестабільності також зазнають глибоких перетворень. Насамперед, спостерігається цифровізація комунікації – не як поступовий процес, а як різкий перехід до повсякденної залежності від віртуальних каналів взаємодії. У період пандемії онлайн-комунікація стала єдиною можливою формою підтримки міжособистісних зв'язків, професійної діяльності, освітнього процесу. Війна, у свою чергу, зробила цифрову комунікацію життєво необхідною: через неї здійснюється координація гуманітарних ініціатив, надається психологічна підтримка, організовується евакуація та інформування про загрози.

Проте одночасно з цим виникають нові комунікативні виклики. Вони виконують функцію не лише інформування чи розваги, а й колективного осмислення ситуації, емоційного згуртування, сатиричного опору. У таких формах комунікації проявляється культурна здатність трансформувати травматичний досвід у символічний зміст, який може бути розділений, переосмислений, закріплений у соціальній пам'яті.

Крім того, комунікація в умовах глобальних криз усе частіше набуває форм горизонтальної солідарності – через створення неформальних мереж підтримки, спільних чатів, волонтерських груп. Тут мова виступає не лише інструментом передання інформації, але й засобом етичної взаємодії: висловлення підтримки, співпереживання, спільної дії. Така комунікація, попри технологічну посередкованість, часто наближається до форм інтимного співбуття, де не стільки важливі факти, скільки афективний зв'язок і переживання спільної долі.

Таким чином, зміни у структурі повсякденних практик, ритуалів і комунікаційних форм, спричинені глобальними кризами, не можна розглядати лише як реактивні або тимчасові. Йдеться про формування нових моделей щоденного існування, які переписують саму онтологію буденності. У цих трансформаціях виявляється як вразливість сучасної людини, так і її здатність до символічного, тілесного, комунікативного опору. Сучасна філософська рефлексія здатна не лише описати ці зрушення, а й надати їм концептуальної глибини, що є необхідною умовою осмисленої адаптації до нової реальності повсякденного буття.

Потенціал повсякденності як простору переосмислення соціальної реальності

Дослідження потенціалу повсякденності як простору адаптації, опору та переосмислення соціальної реальності в умовах травматичних подій набуває особливої значущості в контексті глобальних криз, що руйнують звичну конфігурацію світу, порушують символічні та поведінкові

горизонти та ставлять людину перед необхідністю кардинального перегляду цінностей, норм і моделей взаємодії. Якщо повсякденність традиційно сприймалася як фонове, стабілізуюче середовище, що не піддається помітним змінам, то в умовах соціальних катастроф, таких як війна, пандемія, екологічна криза чи масова еміграція, саме вона виявляється не лише ареною трансформацій, але й засобом спротиву й відновлення.

Слушно в цьому контексті зауважує О. Титаренко: «життєві шляхи людей, що акумулюють набутий досвід, складаються, як печворк, з різноманітних, різнобарвних, інколи травматичних ситуацій, що задають певний маршрут. З таких «клаптиків» життєвої території вимальовується ландшафт життєтворення, який завжди має певні ціннісно-змістові характеристики та особливий вектор руху. Деякі з ландшафтів зовсім несхожі між собою і виникають унаслідок пережитої травми, а деякі за ціннісними уподобаннями та практиками життєпобудови людини подібні один до одного і з певними варіаціями повторюються на різних вікових етапах. Така мозаїка ландшафтів у кожної особистості має свої особливості, ритми, поступово складаючись у цілісну картину життя загалом. Стабільність ландшафту забезпечується усвідомленням власного життя у всіх його часових вимірах та пріоритетною на певний період траєкторією життєтворення» [5, с. 146].

Тому, повсякденність має унікальну здатність функціонувати як посередницький простір між макросоціальними подіями і мікроіндивідуальним досвідом. Вона забезпечує людині символічну і тілесну орієнтацію в середовищі, що зазнає руйнівних змін, слугує «протезом» цілісності в умовах фрагментації, «компасом» сенсу в часи хаосу. Ця здатність буденності до «відновлення символічного порядку» проявляється не в масштабних теоретичних системах, а в повторюваних діях, звичках, словах і ритуалах, які набувають нового значення саме в умовах кризи. Наприклад, ранкова кава, зберігання родинних традицій, догляд за кімнатними рослинами або читання перед сном можуть ставати не просто рутинними звичками, а способами збереження ідентичності, відчуття контролю, символічної стабільності, які протистоять деструкції зовнішнього світу. З цієї точки зору, повсякденність виявляється одним із головних ресурсів адаптації до травматичних умов, через які проходить сучасна людина.

У філософському розумінні адаптація в межах повсякденності не обов'язково означає пасивне пристосування. Йдеться радше про процес креативного опрацювання досвіду, в якому включено як афективні, так і когнітивні механізми. Людина, переживаючи травму, шукає не лише способи її уникнення чи подолання, а й нові схеми інтерпретації реальності, нові орієнтири у взаємодії з оточенням. Відомий філософ П. Рікер у своїй концепції «наративної ідентичності» наголошує, що саме через розповідь – формалізовану чи спонтанну – індивід структурує своє минуле, інтерпретує травму та інтегрує її в єдину смислову матрицю. У повсякденності така наративізація здійснюється через розмови, побутові історії, публікації в соціальних мережах, обмін спогадами, що водночас стають інструментами індивідуального подолання та колективного переосмислення.

Потенціал повсякденності як простору переосмислення соціальної реальності також розкривається в здатності індивіда і спільноти до символічної реконфігурації звичних понять, смислів, уявлень. У межах повсякденної мови, образів, практик відбувається зсув акцентів: те, що раніше вважалося маргінальним або другорядним, стає центром уваги. Наприклад, під час пандемії на перший план виходять медичні працівники, прибиральники, касири – професії, які в мирний час залишаються на периферії соціального статусу. У повсякденних дискусіях, подяках, оповіданнях, гештальтах – формується нова карта суспільних пріоритетів, яка дає змогу переосмислити уявлення про цінність, справедливість, героїзм.

У філософському вимірі переосмислення соціальної реальності через повсякденність передбачає також ревізію таких фундаментальних категорій, як час, простір, присутність, комунікація. Через це слушно підкреслюють вітчизняні науковці: «думка про те, що сокровенна ціль філософії – вивести людину із сфери повсякденності, захопивши її вищими ідеалами, відкрити шлях до самих досконалих цінностей виглядає сьогодні, принаймні, не актуально. Люди потребують знання, у тому числі і наукового, і філософського знання про свою щоденність. І це знання повинно бути вписано в масштаби їх досвіду, адаптовано до його форм. Систематизація цього знання не піддається строгій диференціації, вона здійснюється під дією проблем, питань і проектів, які зростають з практики повсякденного життя в надзвичайних умовах, зокрема в умовах війни» [6, с. 22]. У цьому сенсі повсякденність – це не тривіальна повторюваність, а акт етичного самоутвердження в обставинах, що заперечують людське як таке.

Висновки. У підсумку можна ствердити, що буденність перестає бути стабільним і передбачуваним тлом існування, натомість постає динамічною сферою, де відбувається не лише руйнація усталених соціальних практик, а й народження нових форм солідарності, адаптації та етичного смислотворення. У філософському вимірі повсякденне життя постає ареною боротьби між буденністю і винятковим, між тривогою та надією,

а також середовищем, у якому людина зустрічається зі своєю вразливістю й водночас віднаходить ресурси для самозбереження та відновлення. Зміни ритуалів, комунікативних форматів і тілесних практик у періоди війни чи пандемій показують, що навіть у ситуації нестабільності суспільство прагне відновлювати порядок і відчуття нормальності через символічні дії, колективну пам'ять і горизонтальні зв'язки. Важливим здобутком дослідження є висвітлення потенціалу повсякденності як простору культурної реконфігурації й формування нових ціннісних орієнтирів, що дозволяє глибше осмислити сучасні трансформації і водночас відкрити можливості для розбудови більш стійкого, солідарного та гуманного суспільства в умовах глобальної турбулентності

Література

1. Бойко О. П. Повсякденність як філософська категорія та феномен суспільного життя. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2012. Вип. 50. С. 129–136.

2. Бочуля О. Онтологічний вимір повсякденності у філософській концепції М. Гайдеггера. *Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках*. 2012. № 4 (22). С. 161–170. URL: https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/article/view/173.

3. Окрут М. С. Повсякденна реальність: пошуки визначення. *Український соціум*. 2006. № 5 (16). С. 30–41.

4. Панфілов О. Ю., Петрова Л. О. Багатомірність повсякдення у контексті життєвого світу особистості. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2019. Вип. 1 (40). С. 96–108. DOI: https://doi.org/10.21564/2075-7190.40.155803.

5. Титаренко Т. М. *Посттравматичне життєтворення: способи досягнення психологічного благополуччя*: монографія. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020. 160 с.

6. Чхеайло І., Чхеайло А. Час для філософії щоденності або філософія у надзвичайних умовах війни. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2023. Т. 26, № 2. С. 19–24. DOI: https://doi.org/10.15421/172321.

Анотація

Колотило В. В. **Філософія повсякденності перед обличчям глобальних викликів: трансформація соціокультурного досвіду.** – Стаття.

Стаття присвячена філософському аналізу повсякденності як ключового соціокультурного явища у контексті глобальних криз та нестабільності. Автор підкреслює, що у сучасному світі буденність перестала бути синонімом стабільності, адже війни, пандемії, кліматичні катастрофи, масові міграції та цифрова трансформація радикально змінюють тканину щоденного життя. У статті окреслено мету – виявлення та аналіз трансформацій повсякденних практик, ритуалів і форм комунікації, а також визначення потенціалу повсякденності як простору адаптації, опору та смислотворення. Особливу увагу приділено філософському підґрунтю дослідження – від феноменології життєсвіту А. Шюца до концепцій повсякденного у працях П. Лефевра, М. де Серто, Ю. Хабермаса та З. Баумана. У межах аналізу показано, що сучасні глобальні виклики втручаються у щоденність не лише поверхово, а й на рівні ритуалів, міжособистісної комунікації, тілесних практик і способів

У тексті підкреслюється, що навіть у ситуації постійної небезпеки повсякденні практики залишаються механізмом стабілізації, підтримання соціальної солідарності й морального порядку. Зростає значення тілесного досвіду як індикатора уразливості й водночас як ресурсу виживання та взаємної підтримки. Комунікаційна сфера переживає радикальні зміни: цифровізація стає необхідною умовою зв'язку та координації дій, а нові форми горизонтальної взаємодії у соціальних мережах і волонтерських ініціативах виконують роль каналів солідарності, співпереживання та колективного осмислення подій.

Загалом доводиться, що повсякденність у кризові часи не зникає, а перетворюється на динамічний простір боротьби між руйнацією і відновленням, між травмою й надією. Філософія повсякденного розкриває механізми адаптації, символічної реконфігурації та пошуку нових ціннісних орієнтирів, надаючи інтелектуальний інструментарій для осмислення досвіду сучасної людини та вироблення стратегій стійкого розвитку суспільства в умовах воєнних і глобальних викликів.

Ключові слова: повсякденність, соціокультурний досвід, глобальні виклики, війна, пандемія, ритуальні практики, адаптація.

Summary

Kolotylo V. V. **Philosophy of everyday life in the face of global challenges: transformation of socio-cultural experience.** – Article.

The article is devoted to a philosophical analysis of everyday life as a key socio-cultural phenomenon in the context of global crises and instability. The author emphasizes that in the contemporary world, everyday life has ceased to be synonymous with stability, since wars, pandemics, climate catastrophes, mass migration, and digital transformation radically alter the very fabric of daily existence. The article outlines its main objective as identifying and examining the transformations of everyday practices, rituals, and forms of communication, as well as revealing the potential of everyday life as a sphere of adaptation, resistance, and meaning-making. Particular attention is paid to the philosophical foundations of this research–from A. Sch tz's phenomenology of the "lifeworld" to the conceptualizations of everyday structures in the works of H. Lefebvre, M. de Certeau, J. Habermas, and Z. Bauman. The analysis demonstrates that global challenges affect everyday life not only superficially but also at the level of rituals, interpersonal communication, bodily practices, and perceptions of space and time.

The text underlines that even in situations of permanent danger, daily practices remain mechanisms

of stabilization, social solidarity, and moral order. The significance of bodily experience grows, functioning simultaneously as an indicator of vulnerability and as a resource for survival and mutual support. The communicative sphere undergoes profound transformations: digitalization becomes a necessary condition for connection and coordination, while new forms of horizontal interaction in social networks and volunteer initiatives serve as channels of solidarity, empathy, and collective meaning-making.

Overall, it is argued that in times of crisis, everyday life does not disappear or dissolve into the extraordinary but transforms into a dynamic space of struggle between destruction and renewal, trauma and hope. The philosophy of the everyday reveals mechanisms of adaptation, symbolic reconfiguration, and the search for new value orientations, thus providing intellectual tools for comprehending the experience of the modern individual and for elaborating strategies of sustainable societal development under conditions of war and global challenges.

Key words: everyday life, socio-cultural experience, global challenges, war, pandemic, ritual practices, adaptation.

Дата надходження статті: 02.08.2025
Дата прийняття статті: 14.08.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 141.319:316.42
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.16

А. Г. Крупа
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2746-6786
аспірант кафедри управління та адміністрування
Інженерного навчально-наукового інституту імені Ю.М. Потебні
Запорізького національного університету

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ (ШІ) ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ПОСТАНТРОПНОГО СУСПІЛЬСТВА: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ ВИМІРИ

Постановка проблеми. У сучасну епоху цифрових технологій штучний інтелект (ШІ) стає ключовим чинником, що визначає соціокультурні, економічні та антропологічні трансформації цивілізації. Інтеграція інтелектуальних систем у всі сфери життя – від освіти та науки до економіки, медицини та культури – створює нові форми соціальної взаємодії, змінює структуру влади та переформатовує традиційні уявлення про людину та її роль у світі. ШІ перестає бути лише інструментом автоматизації та обробки інформації і стає активним агентом, який моделює соціальні практики, культурні цінності та онтологічні уявлення. Внаслідок цього з'являються нові форми ідентичності, цифрові аватари, віртуальні агенти та симбіоз біологічного й штучного інтелекту. Такі зміни створюють низку етичних, філософських та соціальних викликів, зокрема щодо автономії особистості, моральної відповідальності та прав людини в умовах технологічної трансформації. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю глибокого філософського аналізу ролі ШІ у формуванні нових соціокультурних моделей, антропологічної трансформації та розвитку постантропного суспільства. Розуміння цих процесів має стратегічне значення для прогнозування майбутніх сценаріїв розвитку цивілізації, визначення етичних і правових меж застосування технологій та формування гуманістичних засад у цифрову епоху. Актуальність дослідження пов'язана з наступним. По-перше, стрімкий розвиток штучного інтелекту (ШІ) змінює фундаментальні соціальні структури, створюючи нові форми комунікації, управління та взаємодії в суспільстві, що потребує переосмислення традиційних підходів до організації соціального життя. По-друге, ШІ впливає на антропологічну складову людської ідентичності, розмиваючи межі між біологічним і цифровим, природним та технічним, що ставить перед філософією питання про сутність людини у постантропному світі. По-третє, впровадження алгоритмічних систем у різні сфери життя, від економіки до культури, створює нові етичні та моральні виклики, пов'язані з автономією, відповідальністю і правами людини, що робить дослідження ШІ надзвичайно актуальним. По-четверте, глобалізація цифрових технологій сприяє формуванню єдиної інформаційної та соціокультурної мережі, де вплив ШІ стає ключовим чинником трансформації культурних норм, цінностей і практик на всіх рівнях цивілізації. По-п'яте, постійне розширення когнітивних можливостей людини через інтеграцію ШІ відкриває нові перспективи у розвитку освіти, науки та творчості, змінюючи парадигму людського пізнання. По-шосте, міждисциплінарний підхід, що поєднує філософію, соціологію, антропологію та технологічні науки, дозволяє комплексно аналізувати роль ШІ у формуванні нової цивілізаційної моделі, оцінювати ризики та потенційні можливості трансформації. У межах даного дослідження ШІ розглядається як ключовий чинник соціокультурної та антропологічної трансформації цивілізації. Він виступає не лише інструментом підвищення ефективності людської діяльності, а й активним агентом зміни понять і структур суспільства, формуючи нові моделі соціальної взаємодії, культурних практик та ідентичності. Концептуальний підхід передбачає: аналіз впливу ШІ на зміну антропологічної межі людини, оцінку соціокультурних та етичних наслідків його інтеграції, механізмів формування нових парадигм взаємодії людини і технологій; розробку моделі, що відображає взаємозв'язок між технологічними, соціальними та філософськими аспектами трансформації цивілізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Приведемо огляд актуальних публікацій, що висвітлюють цей процес. Стаття «Unsocial Intelligence» (2024) аналізує різноманіття визначень штучного загального інтелекту (AGI). Автори пропонують контекстуальні, демократичні та партисипативні підходи до уявлення майбутніх форм машинного інтелекту, підкреслюючи важливість уваги до закодованих цінностей та залучення різних груп до процесу розробки ШІ [1]. У статті «AI and Social Theory» (2024) розглядається використання ШІ для тестування соціальних теорій на основі цифрових даних. Автори визначають три ключові можливості, необхідні для розвитку соціальної теорії: семантизація, трансферність та генеративність.

© А. Г. Крупа, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Вони вважають, що подолання існуючих обмежень дозволить ШІ стати провідним інструментом у соціальній теорії [1; 2]. Огляд «Global AI Ethics» (2019) підкреслює, що вплив ШІ на суспільство варіюється залежно від географічного та культурного контексту. Дослідження вказують на те, що ШІ може поглиблювати соціальні нерівності, особливо в країнах з низьким та середнім рівнем доходу, і закликають до проведення етнографічних досліджень для кращого розуміння цих впливів [3]. Проблема контролю ШІ полягає у створенні систем, які будуть корисними для людей та уникатимуть непередбачених негативних наслідків. Н. Бостром [4] та С. Рассел [5] вказують на ризики, пов'язані з неконтрольованим розвитком ШІ, пропонують підходи до забезпечення безпеки, включаючи «суперінтелект» та «конституційний ШІ» [4; 5]. Дослідження «Consciousness in Artificial Intelligence» (2023) аналізує, чи можуть сучасні ШІ-системи бути свідомими. Автори визначають «індикаторні властивості» свідомості та оцінюють наявні системи, вказуючи на очевидні бар'єри для створення свідомих ШІ в майбутньому [6]. У статті «Етика штучного інтелекту» розглядаються питання прав роботів та етичних обмежень використання ШІ. Дискусії включають можливість надання прав роботам, таких як право на існування та виконання власної місії, а також етичні обмеження на використання ШІ в сферах, де важлива емпатія та людська взаємодія [6]. Результати досліджень свідчать, що формується постантропне суспільство, яке передбачає перехід від домінування людини до співіснування з автономними інтелектуальними системами. Цей процес вимагає переосмислення етики, контролю та соціальних структур, щоб забезпечити гармонійний розвиток у взаємодії з ШІ. Аналіз досліджень свідчить про необхідність комплексного підходу до розвитку ШІ, що включає етичні, соціальні та філософські аспекти, щоб забезпечити його безпечне та справедливе впровадження в суспільство.

Виділення невирішених раніше аспектів проблеми. У сучасних наукових дослідженнях, присвячених впливу штучного інтелекту на формування постантропного суспільства, більшість робіт зосереджується на технічних, економічних або етичних аспектах ШІ. Проте залишаються численні соціально-філософські питання, які досі не отримали достатнього аналізу. Перш за все, не до кінця вивчено, як трансформація когнітивних та соціальних функцій людини під впливом автономних систем змінює роль людини у суспільстві і які нові форми взаємодії виникають у цьому контексті. Крім того, недостатньо розроблені моделі етичного співіснування людини та інтелектуальних систем, що враховують як права людини, так і потенційний статус самостійних інтелектуальних агентів. Особливу увагу також потребує дослідження соціальних ризиків та нерівностей, які можуть загострюватися в умовах активного розвитку ШІ, а саме вплив на доступ до ресурсів, економічні можливості та культурні практики. Саме цим невирішеним аспектам присвячується аналіз, що прагне інтегрувати філософські, соціологічні та етичні підходи для комплексного осмислення постантропного суспільства та його трансформацій під впливом штучного інтелекту. Сучасні дослідження впливу штучного інтелекту на розвиток постантропного суспільства здебільшого обмежуються технічними, економічними або етичними аспектами, залишаючи поза увагою глибші соціально-філософські наслідки. Зокрема, недостатньо аналізується трансформація когнітивних і соціальних функцій людини під впливом автономних інтелектуальних систем та її наслідки для ролі людини у суспільстві. Існуючі моделі співіснування людини і машин не враховують складності нових форм взаємодії, а дослідження соціальних ризиків і нерівностей, пов’язаних із поширенням ШІ, залишаються фрагментарними. Ці прогалини визначають актуальність даної статті, яка спрямована на комплексний аналіз постантропного суспільства та його трансформацій під впливом штучного інтелекту, інтегруючи філософські, соціологічні та етичні підходи для більш системного осмислення проблеми.

1. Багато досліджень розглядають людину традиційно, не враховуючи, як взаємодія з автономними інтелектуальними системами змінює її свідомість, самовизначення та соціальні ролі. 2. Існує дефіцит емпіричних досліджень, що аналізують, як алгоритмічні системи та штучний інтелект трансформують міжособистісні, організаційні та культурні взаємодії. 3. Відсутність міждисциплінарного підходу, так як більшість робіт зосереджені на окремих аспектах – технологічному, філософському або соціальному і майже не інтегрують антропологічні, етичні та економічні перспективи у комплексний аналіз. 4. Сучасні дослідження часто фокусуються на поточних технологічних трендах, водночас відсутні системні моделі прогнозування соціальних та культурних наслідків розвитку постантропного суспільства. 5. Питання відповідальності, прав людини та взаємодії з автономними системами часто розглядаються фрагментарно, без системного аналізу потенційних етичних дилем [8].

Постановка завдання. Метою дослідження є комплексне осмислення впливу штучного інтелекту на формування постантропного суспільства з позицій соціально-філософського аналізу. Дослідження спрямоване на виявлення ключових трансформацій ролі людини, нових форм соціальної взаємодії та етичних викликів, що виникають

у процесі інтеграції автономних інтелектуальних систем у соціальні структури. Для досягнення поставленої мети вирішуються такі завдання: 1. Проаналізувати сучасні підходи до визначення постантропного суспільства, його суті і значення. 2. Вивчити онтологічні та аксіологічні аспекти впливу штучного інтелекту на постантропне суспільство. 3. Систематизувати концепції постантропного суспільства та оцінити їх потенціал для пояснення сучасних тенденцій цифрової еволюції. 4. Сформулювати рекомендації щодо подальших досліджень у сфері соціально-філософського аналізу постантропного суспільства.

Методологія. Дослідження спирається на інтеграцію міждисциплінарних підходів, що поєднують соціально-філософський, етичний та технокультурний аналіз, забезпечуючи комплексне осмислення трансформацій у постантропному суспільстві. У дослідженні використовується: 1. Контент-аналіз наукових та публіцистичних джерел, що дозволяє систематично вивчати актуальні публікації, наукові статті, звіти та медійні матеріали, що стосуються розвитку ШІ та його впливу на суспільство. Завдяки контент-аналізу можна виявити ключові тенденції, порівняти підходи різних авторів, а також визначити існуючі прогалини у знаннях та невирішені проблеми, що дає змогу формувати цілісну картину розвитку наукового дискурсу про постантропне суспільство. 2. Використання системного підходу дозволяє розглядати постантропне суспільство як цілісну систему, де взаємодіють люди, автономні інтелектуальні системи та культурні процеси. Комплексний підхід включає аналіз соціальних, культурних, когнітивних і технологічних змін, що дозволяє оцінити як локальні, так і глобальні трансформації у взаємодії людини та ШІ. 3. Метод порівняльного аналізу дозволяє зіставляти різні концепції постантропного суспільства, а також моделі етичного співіснування людини і автономних систем. Порівняння допомагає виявити сильні та слабкі сторони кожного підходу, визначити рівень їх практичної застосовності та узгодженості з сучасними технологічними трендами. 4. Філософсько-теоретичний аналіз передбачає глибоке вивчення концепцій свідомості, автономії у сучасних системах штучного інтелекту. Філософсько-теоретичний аналіз дозволяє дослідити етичні, соціальні та антропологічні аспекти впливу ШІ на людину, формує підґрунтя для розуміння нових ролей та статусу людини у постантропному суспільстві. 5. Проективно-аналітичні методи використовуються для прогнозування сценаріїв розвитку постантропного суспільства з урахуванням інтеграції ШІ. Вони дозволяють моделювати можливі трансформації соціальних структур, аналізувати потенційні ризики та вигоди для людини і суспільства, а також розробляти рекомендації щодо формування етичних, соціальних та правових рамок співіснування людини та машин. Ця методологія дозволяє поєднувати філософський аналіз із сучасними технологічними та соціологічними інструментами, включаючи цифрові методи збору та обробки даних, що забезпечує комплексне осмислення постантропного суспільства та його трансформацій у цифрову епоху [9].

Результати досліджень. 1. Сучасні підходи до визначення постантропного суспільства, його суті і значення. Постантропне суспільство – це концепція, яка описує суспільство, де традиційні межі між людиною та технологіями стають нечіткими, а антропологічна природа людини радикально трансформується під впливом інноваційних технологій, особливо штучного інтелекту, біотехнологій та нейротехнологій. Головні характеристики постантропного суспільства: 1. Зміщення антропоцентризму, у контексті якого людина перестає бути єдиним центром цінностей та активним агентом у всіх процесах. Технології стають автономними акторами, здатними впливати на соціальні, економічні та культурні процеси. 2. Симбіоз людини і машини, націлений на те, що фізичні та когнітивні можливості людини можуть бути суттєво розширені за допомогою імплантів, нейроінтерфейсів, штучного інтелекту та інших технологій. 3. Цифрові та віртуальні ідентичності, у результаті формування яких люди створюють аватари, цифрові копії себе або повністю перебувають у віртуальному середовищі, що формує нові форми соціальної взаємодії. 4. Переосмислення цінностей і моралі, так як традиційні етичні та культурні норми змінюються через нові технологічні можливості, що вимагає філософського переосмислення прав людини, приватності та автономії. 5. Антропологічна трансформація, у контексті якої поняття «людина» у класичному сенсі змінюється, виникає постлюдська ідентичність, яка поєднує біологічні, цифрові та алгоритмічні компоненти. Постантропне суспільство – це суспільство, що виникає після традиційного «людського», де людина вже не є єдиним центром розвитку, а її фізичні та розумові можливості тісно інтегровані з технологіями, що радикально змінює соціальну, культурну та моральну структуру світу [10].

Сучасні підходи до визначення постантропного суспільства, його суті і значення. 1. Антропологічний підхід акцентує увагу на зміні ролі людини у суспільстві в умовах розвитку штучного інтелекту та технологій. Сучасні дослідники, спираючись на ці концепції, аналізують, як технології трансформують людську ідентичність, свідомість та соціальні відносини. 2. Тех-

нокультурний підхід фокусується на взаємодії технологій і культури, вивчаючи, як технологічні інновації змінюють культурні практики та соціальні структури. М. Гайдеггер [7] наголошував на автономії техніки та її впливі на спосіб мислення і життя людини. Сучасні дослідники застосовують їхні концепції для аналізу цифрових та мережевих культур. 3. Філософсько-етичний підхід зосереджений на етичних і філософських аспектах співіснування людини та автономних систем. Внесок Г. Йонаса [8] полягає у підкресленні відповідальності людини за наслідки технологічного розвитку та необхідності збереження культурних цінностей у цифрову епоху. 4. Соціально-системний підхід розглядає постантропне суспільство як складну систему, у якій взаємодіють люди, технології та інститути. Основою для цього підходу є ідеї Кіз Ральфа роботи «Ера постправди» [9], в основі якої принципи кібернетики, системного аналізу та моделювання поведінки людини в системах із зворотним зв'язком. 5. Глобальний підхід акцентує увагу на глобальних аспектах розвитку постантропного суспільства, таких як глобалізація, демографічні зміни та технологічні інновації. Сучасні дослідники розвивають ці концепції у контексті трансгуманізму та цифрової цивілізації [11].

Надамо визначення постантропного суспільства, що представляє складне й багатовимірне явище, яке відображає його соціальні, культурні, технологічні та філософські аспекти. У сучасній філософській думці воно розглядається як форма цивілізаційного розвитку, в якій традиційне домінування людини поступово змінюється співіснуванням із автономними інтелектуальними системами та іншими технологічними агентами. Постантропне суспільство передбачає трансформацію ролі людини, перегляд її цінностей і способів взаємодії зі світом, а також розвиток нових форм соціальної організації, культурних практик і етичних норм у цифрову епоху.

2. Онтологічні та аксіологічні аспекти впливу штучного інтелекту на постантропне суспільство. Штучний інтелект стає ключовим чинником трансформації постантропного суспільства, впливаючи як на природу людського буття, так і на систему цінностей. Він ставить під сумнів традиційні уявлення про свідомість, автономію та роль людини у світі, одночасно формуючи нові моральні орієнтири, етичні норми та соціальні взаємодії. Вивчення онтологічних і аксіологічних аспектів взаємодії людини та ШІ дозволяє осмислити сучасні виклики та перспективи розвитку суспільства, де технології стають не просто інструментом, а активним агентом соціальної та культурної реальності. *Онтологічний аспект.* Штучний інтелект (ШІ) змінює базові уявлення про природу та роль людини у світі, створюючи нові форми взаємодії між людиною, технологіями та соціальними системами. Він ставить під сумнів традиційні поняття свідомості, автономії та агентності, оскільки автономні системи здатні приймати рішення, моделювати поведінку та впливати на середовище без прямого людського втручання. В онтологічному плані постає питання співіснування людини та автономних агентів як рівноправних учасників соціальних та економічних процесів, що формує новий тип «кібернетичного буття» у постантропному суспільстві [12]. *Аксіологічний аспект.* Вплив ШІ на цінності та моральні орієнтири суспільства є не менш значущим. Технології змінюють традиційні цінності, наприклад, пріоритети свободи, відповідальності та автономії людини, ставлячи нові етичні питання щодо прийняття рішень, справедливості, приватності та безпеки. Аксіологічні виклики постантропного суспільства полягають у необхідності переосмислення моральних норм у цифрову епоху та створенні нових етичних рамок, що регулюють взаємодію людини та ШІ. Таким чином, онтологічні та аксіологічні аспекти взаємопов'язані, у контексті яких зміни в природі буття людини та її агентності формують нові ціннісні орієнтири. Розвиток етичних норм, у свою чергу, визначає межі та умови впровадження технологій у суспільство. Ось можливий висновок до питання онтологічних та аксіологічних аспектів впливу ШІ на постантропне суспільство:

Онтологічні та аксіологічні аспекти взаємодії штучного інтелекту та постантропного суспільства взаємодоповнюють одне одного. З одного боку, ШІ трансформує природу людського буття, змінюючи роль людини, її автономію та соціальну агентність. З іншого, ці трансформації формують нові цінності, моральні орієнтири та етичні рамки, необхідні для регулювання співіснування людини і технологій. Таким чином, вплив ШІ є не лише технологічним, а й глибоко філософським, оскільки він одночасно змінює фундаментальні уявлення про сутність людини та систему її ціннісних пріоритетів у постантропному суспільстві. Штучний інтелект глибоко трансформує постантропне суспільство, змінюючи роль людини та формуючи нові цінності й етичні орієнтири, що визначають взаємодію людей і технологій у сучасному світі [13].

3. Концепції постантропного суспільства та їх потенціал для пояснення сучасних тенденцій цифрової еволюції. Сучасний розвиток інформаційних технологій та штучного інтелекту призводить до суттєвої трансформації соціальних, культурних та економічних структур, формуючи постантропне суспільство – складне й багатовимірне явище. У філософському контексті постан-

тропне суспільство розглядається як форма цивілізаційного розвитку, де традиційне домінування людини поступово змінюється співіснуванням із автономними інтелектуальними системами та іншими технологічними агентами. Це передбачає трансформацію ролі людини, перегляд її цінностей і способів взаємодії зі світом, а також розвиток нових форм соціальної організації, культурних практик і етичних норм у цифрову епоху. Штучний інтелект стає ключовим чинником цих трансформацій. Він впливає як на природу людського буття, ставлячи під сумнів традиційні уявлення про свідомість, автономію та дієздатність, так і на систему цінностей, формуючи нові моральні орієнтири та етичні рамки для регулювання взаємодії людини і технологій. Вивчення онтологічних і аксіологічних аспектів дозволяє осмислити сучасні виклики та перспективи розвитку суспільства, де технології виступають не лише інструментом, а й активним агентом соціальної та культурної реальності. Концепції постантропного суспільства дають змогу пояснити сучасні тенденції цифрової еволюції, зокрема автономізацію технологій, цифровізацію соціальних взаємодій, трансформацію ролі людини та інтеграцію міждисциплінарних підходів для комплексного аналізу цифрового суспільства [13].

Таким чином, поєднання онтологічних, аксіологічних і концептуальних підходів дозволяє сформувати цілісне бачення постантропного суспільства та його потенціал для пояснення цифрової еволюції, окреслюючи нові перспективи для розвитку філософської, соціологічної та технологічної думки.

Аналіз засвідчив, що штучний інтелект виступає ключовим чинником трансформації постантропного суспільства, впливаючи як на природу людського буття, так і на систему цінностей та етичні орієнтири. Концепції постантропного суспільства дозволяють зрозуміти, як цифрова еволюція змінює соціальні взаємодії, культурні практики та роль людини в світі, що потребують подальшого вивчення [14]

4. Рекомендації подальших досліджень у сфері соціально-філософського аналізу постантропного суспільства.

Аналіз соціально-філософських аспектів постантропного суспільства показує, що сучасні дослідження лише частково охоплюють трансформацію ролі людини, соціальні взаємодії та ціннісні орієнтири в умовах цифрової еволюції. Існує низка прогалин, зокрема недостатня концептуалізація нових форм людської ідентичності, обмежене розуміння міжлюдських та технолого-людських взаємодій, а також недостатнє прогнозування довгострокових наслідків розвитку автономних систем. У цьому контексті особливо важливим є визначення пріоритетів для подальших досліджень, що дозволяють поглибити знання про онтологічні, аксіологічні та соціально-культурні трансформації у постантропному суспільстві. Розробка методологічних підходів, етичних рамок та моделей прогнозування створює основу для наукового аналізу та практичного використання результатів у різних сферах життя людини та суспільства. Поєднання онтологічного, аксіологічного та концептуального підходів дає змогу створити цілісне бачення постантропного суспільства та окреслити перспективи його розвитку в умовах цифрової трансформації. 1. Поглиблене вивчення онтологічних основ постантропного суспільства- – розробка філософських моделей, що пояснюють нові форми буття та взаємодії між людиною і штучним інтелектом, з урахуванням

Таблиця 1

Концепції, ідеї та потенціал для цифрової еволюції

Концепція	Основні ідеї	Потенціал для цифрової еволюції	Ключові автори / джерела
Антропологічна концепція	Зміна ролі людини, перегляд ідентичності та свідомості	Допомагає зрозуміти, як технології трансформують людські цінності, соціальні ролі та самосвідомість	N. Bostrom (2003) P. Levy (2010) Y. Floridi (2019)
Технокультурна концепція	Взаємодія технологій і культури, автономія техніки	Пояснює розвиток цифрових культур, мережевих практик і нових форм комунікації	D. Bell (2001) M. Castells (2010)
Філософсько-етична концепція	Етичні та моральні аспекти співіснування людини і ШІ	Дає змогу оцінювати вплив цифрових технологій на цінності, свободу та відповідальність	Ганс Йонас Ніл Постман Floridi (2014) S. Russell (2020)
Соціально-системна концепція	Система взаємодії людей, технологій і інститутів	Допомагає моделювати поведінку людей та автономних систем, аналізувати структурні зміни в суспільстві	H. Simon (2004) J. Brynjolfsson (2014)
Глобальна концепція	Взаємозв'язок глобальних процесів, технологій та людини	Пояснює глобалізацію цифрових систем, трансформацію економіки та культури на світовому рівні	M. Castells (2010) K. Schwab (2016) Yuval Noah Harari (2020)

Джерело (сформовано автором на основі власних досліджень)

міждисциплінарних підходів (філософія, соціологія, інформатика, біоетика). 2. Аксіологічний аналіз ціннісних трансформацій – дослідження змін у моральних орієнтирах, культурних кодах та етичних нормах під впливом цифрової еволюції та автоматизації. 3. Прогнозування соціальних сценаріїв розвитку – розробка моделей майбутнього постантропного суспільства з урахуванням потенційних ризиків (етичних, політичних, економічних) та можливостей сталого розвитку. 4. Етичне регулювання впровадження ШІ – створення концептуальних основ для міжнародних і національних стратегій, спрямованих на збалансування технологічного прогресу та збереження гуманістичних цінностей [14].

Висновок та перспективи подальших наукових досліджень. Соціально-філософський аналіз постантропного суспільства демонструє, що штучний інтелект є ключовим чинником трансформації ролі людини, соціальних взаємодій та ціннісних орієнтирів у сучасному цифровому середовищі. Онтологічні та аксіологічні аспекти взаємодії людини і технологій свідчать про необхідність переосмислення традиційних понять свідомості, автономії, дієздатності та моральної відповідальності. Концепції постантропного суспільства дозволяють пояснити тенденції цифрової еволюції, підкреслюючи взаємозв'язок між розвитком автономних систем, трансформацією соціальної структури та зміною культурних норм. Виявлені прогалини у сучасних дослідженнях – недостатня концептуалізація цифрової ідентичності, обмежене прогнозування наслідків розвитку ШІ та відсутність комплексного міждисциплінарного підходу – формують ключові напрями для подальшого наукового вивчення.

Перспективи подальших досліджень включають: розробку міждисциплінарних методологій для аналізу взаємодії людини та ШІ; вивчення етичних та соціальних наслідків цифровізації; моделювання сценаріїв розвитку постантропного суспільства та прогнозування ризиків і можливостей; дослідження трансформацій ціннісних орієнтирів та соціальної організації під впливом автономних технологій. Таким чином, системне поєднання філософського, соціологічного та технічного аналізу створює фундамент для глибшого розуміння постантропного суспільства та визначення напрямів його сталого розвитку у цифрову епоху.

Література

1. Blili-Hamelin B., Hancox-Li L., Andrew Smart. Intelligence: An Investigation of the Assumptions of AGI Discourse. Proceedings of the AAAI/ACM Conference on AI, Ethics, and Society, Vol. 7, Issue 1, Pp. 141–155. (дата звернення: 14.08.2025).

2. Mökander J., Schroeder R. AI and Social Theory. *arXiv*. 2024. URL: https://arxiv.org/abs/2407.06233n (дата звернення: 14.08.2025).

3. Hagerty A., Rubinov I. Global AI Ethics: A Review of the Social Impacts and Ethical Implications of Artificial Intelligence. *arXiv*. 2019. URL: https://arxiv.org/abs/1907.07892 (дата звернення: 14.08.2025).

4. Бостром Н. Суперінтелект. Стратегії і небезпеки розвитку розумних машин / пер з англ. Ящук Антон, Ящук Антоніна. Київ : Наш формат, 2020. 408 с.

5. Рассел С.. Сумісний з людиною Штучний інтелект і проблема контролю./ пер з англ. В.Зенгви. Київ : *Форос Україна*, 2020. 416 с.

6. Butlin P., Long R., Elmoznino E., Bengio Y., Birch J., Constant A., Deane G., Fleming S. M., Frith C., Ji X., Kanai R., Klein C., Lindsay G., Michel M., Mudrik L., Peters M. A. K., Schwitzgebel E., Simon J., VanRullen R. Consciousness in Artificial Intelligence: Insights from the Science of Consciousness. *arXiv*. 2023. URL: https://arxiv.org/abs/2308.08708 (дата звернення: 14.08.2025).

7. Гайдеггер М. Питання про техніку. *Час і буття*. Київ : Основи, 2003. С. 239–273.

8. Jonas H. The Imperative of Responsibility: In Search of an Ethics for the Technological Age; translated from German by H. Ehrlich. Chicago: University of Chicago Press, 1984. 255 p.

9. Keyes Ralph. The Post-Truth Era: Dishonesty and Deception in Contemporary Life. USA : St. Martin's Press, 2004. 272 s.

10. Мар'єнко В. Ю. Аксіологічна рефлексія впливу ІКТ на людське буття. Теоретичні та праксеологічні аспекти реалізації психолого-педагогічних наукових досліджень в умовах воєнного стану : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (17 квітня 2024 р.). Київ : ТОВ «Твори», 2024. С. 58–61.

11. Крупа А., Мар'єнко В. Вплив інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) на цифрову трансформацію суспільства: соціально-філософський аналіз. Educational discourse : collection of scientific papers / Chief Editor O. P. Kyvliuk,D. B. Svyrydenko – Kyiv : LLC "Scientific Information Agency "Science-technologies-information", 2025.– Vol. 52(1-2). С. 53–60. URL: https://www.journal-discourse.com/files/pdf/OD-52_1-2-2025.pdf

12. Мар'єнко В.Ю. Онтологія комунікативного вибору особистості в умовах постінформаційного суспільства. Теоретичні та праксеологічні аспекти реалізації психолого-педагогічних наукових досліджень в умовах воєнного стану : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (17 квітня 2024 р.). Київ: ТОВ «Твори», 2024. С. 125–127.

13.Теоретико-методичні засади забезпечення соціально-економічної безпеки економіки України в умовах діджиталізаці»: колективна монографія / А.В.Череп, В.Г.Воронкова, І.М.Дашко, Ю.О.Огренич, О.Г.Череп. Львів–Торунь: 202 с.

14. Череп А.В., Воронкова В.Г., Нікітенко В.О., Череп О.Г. Стратегії протидії кіберзагрозам як фактор забезпечення стійкості національної безпеки у цифрову епоху. Modern science: multidisciplinary discourses : collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman, Oaks, California : GS Publishing Services, 2024. С. 56–74.

Анотація

Крупа А. Г. **Штучний інтелект як чинник формування постантропного суспільства: соціально-філософські виміри.** – Стаття.

У статті досліджується роль штучного інтелекту як ключового чинника трансформації соціальних структур та ціннісних орієнтацій у контексті формування постантропного суспільства. Соціально-філософський аналіз постантропного суспільства демонструє, що штучний інтелект є ключовим чинником трансформації ролі людини, соціальних взаємодій та ціннісних орієнтирів у сучасному цифровому середовищі. Онтологічні та аксіологічні аспекти взаємодії людини і технологій свідчать про необхідність переосмислення традиційних понять свідомості, автономії, дієздатності та моральної відповідальності. Метою дослідження є комплексне осмислення впливу штучного інтелекту на формування постантропного суспільства з позицій соціально-філософського аналізу. Дослідження спрямоване на виявлення ключових трансформацій ролі людини, нових форм соціальної взаємодії та етичних викликів, що виникають у процесі інтеграції автономних інтелектуальних систем у соціальні структури. Результати досліджень. Проаналізовано сучасні підходи до визначення постантропного суспільства, його суті і значення. З'ясовано онтологічні та аксіологічні аспекти впливу штучного інтелекту на постантропне суспільство. Систематизовано концепції постантропного суспільства та оцінити їх потенціал для пояснення сучасних тенденцій цифрової еволюції. Сформульовано рекомендації щодо подальших досліджень у сфері соціально-філософського аналізу постантропного суспільства. Розглянуто соціально-філософські підходи до осмислення взаємодії людини та інтелектуальних технологій, а також проаналізовано можливі сценарії розвитку суспільства у постантропну епоху. Соціально-філософський аналіз постантропного суспільства демонструє, що штучний інтелект є ключовим чинником трансформації ролі людини, соціальних взаємодій та ціннісних орієнтацій людини у сучасному цифровому середовищі. Штучний інтелект (ШІ) стає ключовим чинником формування постантропного суспільства, що розглядається як ключовий чинник соціокультурної та антропологічної трансформації цивілізації, в основі якої розвиток трансгуманізму .

Ключові слова: штучний інтелект, постантропне суспільство, соціальна філософія, етика технологій, трансгуманізм.

Summary

Krupa A. G. **Artificial intelligence as a factor in the formation of a post-anthropic society: socio-philosophical dimensions.** – Article.

The article explores the role of artificial intelligence as a key factor in the transformation of social structures and value orientations in the context of the formation of a post-anthropic society. A socio-philosophical analysis of post-anthropic society demonstrates that artificial intelligence is a key factor in the transformation of the role of humans, social interactions, and value orientations in the modern digital environment. Ontological and axiological aspects of human-technology interaction indicate the need to rethink traditional concepts of consciousness, autonomy, legal capacity, and moral responsibility. The aim of the study is to comprehensively understand the impact of artificial intelligence on the formation of a post-anthropic society from the perspective of socio-philosophical analysis. The study aims to identify key transformations in the role of humans, new forms of social interaction, and ethical challenges arising from the integration of autonomous intelligent systems into social structures. Research results. Contemporary approaches to defining post-anthropic society, its essence, and significance are analyzed. The ontological and axiological aspects of the impact of artificial intelligence on post-anthropic society are clarified. Concepts of post-anthropic society are systematized and their potential for explaining contemporary trends in digital evolution is assessed. Recommendations for further research in the field of socio-philosophical analysis of post-anthropic society have been formulated. Socio-philosophical approaches to understanding the interaction between humans and intelligent technologies have been considered, and possible scenarios for the development of society in the post-anthropic era have been analyzed. The socio-philosophical analysis of post-anthropic society demonstrates that artificial intelligence is a key factor in the transformation of the role of humans, social interactions, and human value orientations in the modern digital environment. Artificial intelligence (AI) is becoming a key factor in the formation of a post-anthropic society, which is seen as a key factor in the sociocultural and anthropological transformation of civilization, based on the development of transhumanism.

Key words: artificial intelligence, post-anthropic society, social philosophy, technology ethics, transhumanism.

Дата надходження статті: 15.08.2025
Дата прийняття статті: 26.08.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 316.7
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.17

У. М. Мараєва
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2600-8532
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Ужгородського національного університету

ІДЕНТИЧНІСТЬ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРНОЇ ПАРАДИГМИ

Постановка проблеми. Культура як сфера діяльності людини створює особливий простір для реалізації людиною своїх внутрішніх і зовнішніх потреб та інтересів. Діяльність людини перетворює природу і створює особливий світ – культуру, тому можна визначити її соціокультурну творчу функцію. Через артефакти культури людина реалізує свою природу (сутність), ототожнюючи себе з іншими. Людина в культурі, за визначенням Ж. П. Сартра, так звана «емансипована суб'єктивність», що реалізує постійну можливість вільного вибору. В екзистенційному сенсі людина занурюється у світ повсякденної культури щоб віднайти глибинні смисли буттєвості та людського існування. Головна мета – не розчинитися у множинності матеріальних елементів і спокус повсякденного життя, а зреалізувати в них власних життєвий дух.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблеми ідентичності визначається різноманітністю підходів, оскільки синтезує соціокультурний, психосоціальний, соціально-філософський, соціально-політичний, соціолінгвістичний, історичний та інші. Дотичними до нашого дослідження ідентичності в умовах сучасних культурних змін є праці зарубіжних (З. Баумана, Р. Генона, Е. Гідденса, Т. Лукмана, М. Кастельса, Е. Сміта, Е. Фромма, Ю. Хабермаса, А. Шюца тощо) та вітчизняних (Л. Боровської, О. Гриценко, В. Даренської, М. Козловця, О. Косович, В. Мельник, Л. Нагорної, М. Степика, В. Танчера, І. Фаріон, Н. Хамітова, З. Шевченко, інших) науковців, ідеї яких розкривають різні аспекти особистісного буття та культурного простору, що безпосередньо впливає на ідентифікацію людини в сучасному світі.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі дослідження процесу становлення Я-ідентичності в сучасному глобалізованому світі простежити трансформації її культурних пріоритетів в умовах транснаціональних впливів і відшукати шляхи утвердження національної ідентичності через традиційні культурні чинники, які є захисним полем від сучасних деструктивних змін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Культурна ідентичність формується в залежності до культурного осередку людини, в чіткій орієнтованості суб'єкта до свого цивілізованого простору. Соціокультурний простір – це люди цього простору, які є носіями різних дискурсивних стратегій і трансляторами різних смислових світів, що утворюють субкультури. Вони є активним чинником становлення певних ідентичностей (від EGO-ідентичності до МИ-ідентичності – гендерної, групової, генераційно-культурної чи субкультурної) та ідентичності національної і аж до ідентичності європейця чи глобалізованої людини – «космополіта». Риси культури, що є фундаментальними і визначальними, спільними для окремого роду, народу, нації, відображають ціннісно-світоглядні, матеріально-побутові, утилітарно-практичні, життєво необхідні потреби і є чіткою опорою автентичної традиції. Саме вони уможливлюють ідентифікацію людини через концепт Я-Інший, Свій-Чужий.

Світ власної культури – це сплав свідомого і несвідомого, що втілює думки і почуття народу, його бажання та моральні ідеали. Відтворюючи трансляційну функцію, традиційна культура забезпечує передачу новим поколінням людей норм поведінки та основних ідей, гуртує націю навколо цінностей, ідеалів, патріотичного спротиву, стає орієнтиром для майбутнього поступу і вибору шляхів самоутвердження нації. «Від кожної свідомої особистості залежить той вибір, який зробить людство, <...> важливість вибору шляхів самосвідомості людської особистості на користь зрілості цілісної особистості у балансі, гармонії та єдності духовного, душевного, тілесного – може дати народження новим творчим смислам і, як наслідок, сприяти відродженню кращих традицій минулих поколінь, створюючи культурну платформу для появи доби метамодерну, де здатний проявитися досвід цілісної особистості у контексті та взаємозв'язку співтворчості багатьох поколінь суспільства» [15, с. 506–507]. Тому традиційна культура у всій багатоманітності її проявів виявляє самобутність народу і впливає на збереження людських цінностей. Її завдання – своїм символічним, художнім та психологічним змістом вплинути на світоглядні мотиви поведінки індивіда, скерувати в аксіологічному напрямку складний процес соціалізації особистості.

© У. М. Мараєва, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Такими є примордіальні концепції формування етнічності, риси яких дають розуміння ідентифікації через глибинне генетичне коріння спільноти. Ідентичність (національна, культурна, особистісна) стає призмою, крізь яку розглядаються, оцінюються і досліджуються риси сучасного життя. Ідентичність розкриває в людині (як і в народу) основні екзистенційні питання «Хто я є», наділяючи її, тим самим, дієвістю і відповідальністю. Щоразу, коли суспільство опиняється у духовній кризі, у пошуках шляхів її розв'язання воно звертається до джерел, знання, вкорінених у минулому, щоб обґрунтувати своє право на існування, самозбереження та ідентичність.

В українській традиційній культурі можна простежити два механізми самоідентифікації особистості. З одного боку, це стереотипізація, омасовлення, встановлення особистістю тотожності між собою і спільнотою, певною соціальною роллю, уподібнення себе до «всіх» шляхом розчинення своєї індивідуальності у ширшому загалі й ототожнення себе з ним (народні обрядові дії, спільна праця, а сьогодні – спільна робота на перемогу, волонтерство, об'єднання навколо спільної проблеми). Цей механізм має відповідне світоглядно-ментальне підґрунтя, пов'язаний з типом життєдіяльності (господарсько-культурний тип) та антеїзмом, що дає суб'єктові усвідомлення стабільності і визначає найголовнішу роль для себе – власника, господаря.

Інший механізм самоідентифікації реалізує ідентичність «Я» як опозицію Іншому, часом чужому, або ворожому, що безсумнівно має тиск на власну ідентичність та самовизначення і проявляється у постійному протистоянні Я-Інший, а відтак емоційно і психологічно виснажує особистість.

Цей дуалізм конкретизовано поняттями «свій» і «чужий», які у статусі визначень «свій рід», «своя сім'я», «своя хата», «своя сорочка», «свій («цей») світ» і в градації структур (від особистості до світу-життя), щодо яких використовуються ці визначення, дає людині відчуття єдності власного «Я» із «Ми». Об'єднуючись навколо свого національного буття, українське суспільство сьогодні творить націю, яка стає безумовним суспільним пріоритетом над особистісним, що не несе ознак насильництва як з боку себе самої щодо себе самої, так і з боку Інших, оскільки поняття «свого» є ширше, має глибше ціннісно-етичне забарвлення у порівнянні з визначенням «мій».

«Свій світ» у цьому сенсі стає «життєвим світом» у його екзистенціалістському потрактуванні: як відкритість світу людини, яка досягається не стільки через обізнаність, скільки через «дотичність», «включення», трансцендентальність, завдяки чому пізнаючий суб'єкт відчуває красу, новизну, значущість світу, його смислову невичерпність, переживає й сприймає світ як інваріант усіх можливих суджень, усіх смислів і нісенітностей, які створює у своїх спробах пізнання й оволодіння реальністю [17, с. 309–311]. Зовнішній світ стає світом інтерсуб'єктивним, оскільки охоплює бачення і його спільну інтерпретацію, реакцію на виклики соціальної дійсності. Зокрема, народження української нації, що відображається у злагодженості всього суспільства (з 24 лютого 2022 року і до сьогодні) показує консолідацію суспільства як реакцію на зовнішні виклики задля збереження України, її незалежності і суверенітету, знищує тим самим головний наратив ворога «моя хата з краю» та відгородженість «мікросвіту» від інших людей і суспільства.

Крім цього, ідентичність може проявлятися на матеріальному і духовному рівні. Зокрема, тілесне, яке пов'язує людину з її природнім осередком, а це – природні умови проживання: територія, кліматичні умови, ландшафт, що зумовлюють її спосіб існування і є матеріальним втіленням її ідентифікації чи приналежності до того чи іншого способу буття. На це вказують А. Щюц та Т. Лукман, визначаючи «повсякденний життєсвіт», в якому людина реалізує свої потреби і бажання у взаємозв'язку з іншими, конструюючи «спільний комунікативний світ ближнього довкілля», тому світ для людини ніколи не є простим нагромадження кольорових плям, незв'язаних шумів або центрів холоду та тепла» [19, с. 17–18]. Це світ синхронних та діахронних зв'язків між людьми в процесі спільної діяльності: утилітарно-практичної чи культуротворчої, рефлексивної.

Природне середовище пробуджує свідомість людини, впливаючи на неї, закарбовуючи в психіці як індивідуальні, так і загально-типові та загальнолюдські цінності. Природні та матеріальні чинники як умова ідентифікації, формують соматичне буття людини, яке, за визначенням Л. Газнюк, визначає цілісність особистості, оскільки «за своєю родовою сутністю вона перш за все розумна істота тваринного світу, <...> тварина, створена за образом і подібністю природи» [2, с. 101]. Однак, у формуванні духовної організації людини, утвердженні особистісного Я важливими є також внутрішні стани людини, духовна діяльність; вони формують настрій, емоції, несвідомі та вольові стани, які утворюють синтез тілесних інтроцептивних відчуттів (фізіологічні процеси людини) та екзистенційно-вольових аспектів. Людина переживає реальність світу тільки через власне тіло. Будь-які зовнішні зміни, зміна середовища існування призводять до зміни цілісного образу тілесного Я, а відтак, до переживання цілісного емоційного стану [2, с. 101–104]. Отже, перебуваючи у природному середовищі,

людина відтворює власний життєвий досвід, пропускаючи зовнішні впливи крізь внутрішній світ у збереженні своєї унікальності у просторі.

Зменшення внутрішнього конфлікту між внутрішнім (ментальним) і зовнішнім (фізичним) персональним Я створює образ цілісності суб'єкта, його самоідентифікацію. Це дозволяє людині бачити продукти своєї діяльності крізь призму власної суб'єктивності, не тільки індивідуальності, а *родової сутності*.

У культурній творчості на рівні символічних дій людина утверджує свою повсякденність на рівні *пізнаному* – бути співпричетним до творення культури і передавати її продукти наступним поколінням (цінності, знання, що допомагають зберегти свою автентичну приналежність до роду, народу, нації), та *непізнаному*, знання про світ-буття-життя в просторово-часовому вимірі, які допомагають людині зреалізувати свою функцію поза її матеріальною сутність (духовність, творчість, свобода, сенс життя).

Сучасна епоха відкрила для людини нові виклики у пошуках ідентичності, змінивши свою форму і зміст. Звичайно, в умовах сучасного культурного розвитку, в добу глобалістики, середовище часто викидає людину за межі її родового поля, змушує шукати себе в реаліях сучасного мультиплікаційного життя. У всій різноманітності можливостей сучасного світу людина опинилася перед питанням «Куди мені рухатись?», «Куди заведе мене той чи інший шлях?». З. Бауман, розглядаючи ідентичність в глобалізованому світі, зазначає, що «якщо раніше, маючи надійний корабель і майстерного штурмана, дивишся на океан як на арену хвилюючих пригод, тепер же страхи до можливості і необхідності змін посилюються; основним стає вибір шляху з найменшими ризиками» [21, с. 147]. Іншими словами, людина ставить перед собою питання яку ідентичність обрати, щоб убезпечити себе, щоб умови, які обрала собі людина, не зруйнувалися і не зникли. Це неодмінно веде до «кризи ідентичності» і деконструкції суб'єктивності, множинності ідентичностей, а відтак, втраті чітких орієнтирів. Тому постає питання чи існують в світі такі орієнтири, які б були вічним маяком для людини?

Варто зазначити, що сучасний світ все більше звертає до розпаду людського індивіда на фрагменти, визначаючи децентрованість людини, що «перебуває на межі багатьох ідентичностей та не має навіть орієнтації на цілісність...В результаті *дивід* опиняється в світі, в якому реальність виштовхується та підміняється симуляцією та симулякрами» [4, с. 483]. Рисами такої множинності в сучасному світі є розщепленість суб'єктивності, яка, з одного боку, заважає особистості ідентифікуватися, посилює глибинну кризу на психологічному, духовному, соціокультурному тлі, з іншого боку, може виступати як засіб становлення, самовизначення людини в нових реаліях. Як зазначає З. Шевченко, множинна ідентичність створює можливість пояснення можливості людини бути одночасно учасником кількох соціальних ідентичностей (громадянство тощо) [18, с. 131]. Однак, вона не заперечує визначення і статичність цієї ідентичності на рівні духового, ціннісного.

Сучасні модернізаційні процеси, що безперечно пов'язані з глобалізацією, ставлять нові виклики для ідентифікації людини у світі. Економічні, політичні компоненти формують глобальну переорієнтацію культури, в межах якої формується новий погляд на суспільство. Так, в теорії ідентичності М. Кастельса можна простежити основні формотворчі засади цивілізаційно-культурної ідентичності, де в процесі омасовлення, встановлення тотожності між суб'єктом і спільнотою, людина намагається знайти нові форми спорідненості, бути самовизначеною у ньому. Тому ідентичність, за визначенням В. Якубіної, – це «вияв самовизначення людини або групи, явище, такою ж мірою соціально зумовлене, як і ситуативно» [20, с. 95].

В сучасному світі людина, отримавши свободу вибору, часто ризикує втратити власну природну і соціальну реальність, що посилює духовну кризу особистості, розмиває власну ідентичність, а відтак цінності та орієнтири у світі.

«Тенденція до втрати духовності призводить до самозаперечення власної культури, забуття власних духовних цінностей, що стверджуються конкретно- історичною культурою» [6, с. 52]. Непередбачуваність суспільного розвитку в сучасному світі визначає саморозгортання культури в площині від чітких орієнтирів власного буття до відчуження свідомості внаслідок нав'язування чужих цінностей, заміни традиційних культурних форм на масові. Це, зокрема, масова культура з її плоским шаблонним конструюванням реальності, низькопробних смаків, культурою кітчу, утвердженням культу масового споживання, соціальний конформізм. У. Бек визначає таку зону непередбачуваності як «суспільство ризику», яке має тенденцію до універсалізації та глобалізації [20, с. 94].

Глобалізація уніфікує права людей всіх спільнот незалежно від специфіки їх традицій, вірувань, переконань тощо. Вона є наслідком розвитку західної цивілізації, яка ще до появи інформаційного суспільства виробила «транснаціональний стрижень» сучасної цивілізації, що стала її матеріальною та інструментально-технологічною основою» [11, с. 93]. Це не стихійне явище, а спрямований рукотворний процес, який, за визначен-

ням О. Прудникової, є політикою та ідеологією світової еліти, яка утверджує свою владу у всіх сферах життя: соціального, політичного, економічного, культурного, масштабуючи своє планетарне панування. Дослідниця бачить в цьому, зокрема, і позитивні зрушення, які забезпечують успішну інтеграцію української культури в загальний світовий культурно-інформаційний простір, а відтак, залучення соціуму до загальнолюдських та західноєвропейських цінностей, що веде до формування транснаціональних ідентичностей [13, с. 248–252]. На нашу ж думку, досягнення західної цивілізації з їх глобальною політикою можуть бути впроваджені для традиційних суспільств тільки вибірково, і тільки ті, які адаптуються до місцевих ментально-культурно-ціннісних традицій, умов життя і стереотипів поведінки, не будучи опозицією. Традиційні чинники, що є умовою культурної ідентифікації України в глобалізований простір, а це, зокрема: умови побутування, природні ресурси, спосіб господарювання і пов'язані з ним світогляд і ментальність, становлять той «духовний стрижень» українського суспільства, який в умовах модернізації та глобалізації дає Україні можливість не асимілюватися, уніфікуватися з іншими, а стати самобутнім політичним гравцем (суб'єктом) глобальної геополітики. Завдяки «ядру культури» (традиційність, фольклор, світогляд, національно-культурна пам'ять) зберігається висока стійкість і мінімальна мінливість суспільства, яка самоідентифікує і виокремлює його з-поміж інших. У формі інформації воно розчиняється у кожному і через родину, освіту, виховання закарбовується у пам'яті, рухах, стереотипах поведінки, колективних цінностях як соціальний імпрінтінг, що передається від покоління до покоління, несе ідентифікуючу роль і становить захист від імпульсів інших культур. Якщо ядро культури є нестійким чи недостатньо усвідомленим як життєдайне, така культура може бути нетривкою, піддаватися інокультурним впливам. «Проблематичною стає не тільки глибина історичного коріння культури, а й правомірність її ідентифікації як самодостатнього феномена. Вона тоді постає якоюсь еклектичною маргінальною мішаниною культурної особності без єдності й без системи» [5, с. 23].

Одним з факторів культурної ідентичності є *мова* як носій генетичного коду нації. У свідомості членів суспільства вона реалізується у процесі мовлення (усного), зберігається (консервується) у писемних, мистецько-літературних, усних зразках. Мовленнєві процеси зумовлені свідомими і неусвідомленими факторами: природно-кліматичними, ментальними та екзистенційно-особистісними, не тільки гуртуючи, але й ідентифікуючи певну націю з-поміж інших. Тому мова в закодованому вигляді на рівні неусвідомленому виступає засобом ідентифікації та самоорганізації суспільства, а носії мови є трансляторами цінностей та культури свого роду, народу, нації. В умовах сучасного стану України (війна, геополітичні виклики, інокультурні впливи) основними ризиками стають зросійщення, барбаризація, маргіналізація, ментальна деформація, втрата ідентичних маркерів, що посилює духовну кризу суспільства і окремої людини.

Висновки. Глобалізація і пов'язане з нею розмивання національних та культурних кордонів неминуче веде до розмитості національного самовиявлення. На шляху подолання кризи, пов'язаної з культурною ідентичністю, потрібні зміни в соціальній політиці, з яскраво вираженим національно-центричним стержнем та свідомою інтелігенцію, де пріоритетною у вихованні сучасної української молоді є мова, культура, історія, система освіти (етнопедагогіка). У сучасних глобалізаційно-модернізаційних процесах українська національна мова потребує *зони мовної екології*, оскільки тенденція як до *русифікації*, так і до *барбаризації* українського суспільства, яка триває на тлі російського військового вторгнення, несе загрози не тільки міжнаціональних, але й внутрішньополітичних конфліктів, веде до втрати ідентичності: мовної, культурної, національної.

Сьогодні українське суспільство зіткнулося з викликами, що загрожують не тільки фізичному виживанню країни, але й ментальному, яке пов'язане з кризою і розколом всередині країни, насаджуванням іншомовних та інокультурних впливів, що веде до розмитості самосвідомості українців у глобалізованому світі. Поряд з відстоюванням життєздатності нашої країни зі зброєю в руках, потрібна правильна соціальна політика, яка повинна бути спрямованою на підтримку *трьох стовпів націєтворення* української держави: національно зорієнтованої освіти, підтримки війська і охорони здоров'я. Ці сфери забезпечують безпеку суспільства на фізичному, духовно-душевному, ментальному та ціннісно-світоглядному рівнях. Отже, державна політика, сприяючи утвердженню національної ідентичності, повинна провадитись на усіх рівнях організації суспільної діяльності: освітньо-виховному, дозвіллєвому, політичному, медійному, адже втрата національної ідентичності веде не тільки до асиміляції мовної, ментальної чи культурної, а разом з цим, тектоніки свідомості, зміщення ціннісно-змістового наповнення життя, що може призвести не тільки до особистісної маргіналізації людини, а й втрати безпеки державних кордонів країни.

Література

1. Боровська Л. Деструкція ідентичності як основа формування конформістської особистості. *Вісник КНТЕУ*. 2020. №1. С. 5–13.
2. Газнюк Л. М. Філософські етюди екзистенційно-соматичного буття. Монографія. К.: ПАРАПАН, 2008. 368 с.
3. Гриценко О. Культурний простір і національна культура: теоретичне осмислення та практичне формування: монографія. Київ: Інститут культурології НАМ України, 2019. 256 с.
4. Дмитрик І. О. Образ людини в філософській антропології постмодерну. "Prospects of modern science and education": The 5th International scientific and practical conference (February 07 – 10, 2023) Stockholm, Sweden. International Science Group. 2023. P. 482–484.
5. Канак Ф. М., Лобас В. Х. До питання про етнічну та географічну складові української культури. *Наукові записки НаУКМА*. Т. 2. Київ, 1997. С. 20–29.
6. Коржов О. Ю. Трансформація культури в епоху глобалізації. *Культура* України: збірник наукових праць. Вип. 44. Х.: ХДАК, 2013. С. 51–59.
7. Косович О. Мова та національна ідентичність: монографія. Тернопіль: ФОП Осадца Ю. В., 2019. 203 с.
8. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 272 с.
9. Мараєва У. М. Традиційна культура в умовах глобалізації та модернізаційних процесів України. Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції «Філософські проблеми сучасності»: статті й тези / редкол. Берегова Г. Д., Герасимова Е. М., Лєнь Т. В. й ін. Херсон: РВВ «Колос», 2014. С. 150–153.
10. Маркович О. В., Мараєва У. М. Формування національної ідентичності українців в умовах війни. International scientific conference «Topical issues of social science under martial law in Ukraine : conference proceedings» (March 27–28, 2024 Oradea, Rumunia). Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2024. P. 206–209.
11. Мельник В. В. Глобалізація в культурній сфері : теоретико-методологічний аналіз. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. Вип. 43. Запоріжжя, 2010. С. 90–97.
12. Полтавець О. М. Проблеми збереження етнокультурної ідентичності української діаспори в США та Канаді в умовах глобалізації. Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку: Збірник наукових праць. Випуск 17, Том 2. Рівне, 2011. С. 80–84.
13. Прудникова О. В. Філософія інформаційної культури: навч. пос. Харків: Право, 2017. 328 с.
14. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. К. : НІСД, 2011. 336 с.
15. Терлецька Н. О. Вибір орієнтирів для нової парадигми розвитку людства. "Prospects of modern science and education": The 5th International scientific and practical conference (February 07 – 10, 2023) Stockholm, Sweden. International Science Group. 2023. P. 505–508. URL: http://www.rusnauka.com/27_NNM_2011/Philosophia/2_93053.doc.htm
16. Фаріон Ірина. Англізми і протианглізми: 100 історій слів у соціоконтексті : монографія (зі словником) / Ірина Фаріон, Галина Помилуйко-Недашківська, Анна Бордовська. Львів : Видавництво «Свічадо», 2023. 716 с.
17. Філософія : Світ людини. Курс лекцій : [навч. посібник] / В. Г. Табачковський, М. О. Булатов, Н. В. Хамітов та ін. К. : Либідь, 2003. 432 с.
18. Шевченко Зоя. Плинна ідентичність і множинна ідентичність: спільне і відмінне у сучасній соціальній ідентифікації. European philosophical and historical discourse. Vol. 5, Issue 4. 2019. P. 130–134.
19. Шюц Альфред, Лукман Томас. Структури життєсвіту. К.: Український Центр духовної культури, 2004. 560 с.
20. Якубіна В. Л. «Три кити» теорії ідентичності Мануеля Кастельса – технології, досвід, влада. *Вісник Київського національного університету ім. Т.Шевченка*. Філософія. Політологія. 84-86/2007. С. 93–96.
21. Bauman, Zygmunt. The Individualized Society. Cambridge: Polity Press, 2001. 271 pp.

Анотація

Мараєва У. М. **Ідентичність в контексті сучасної культурної парадигми.** – Стаття.

У статті розглядається культурна ідентичність особистості як умова реалізації її ціннісних пріоритетів під впливом глобалізації та модернізаційних процесів сучасної культури. Культурна ідентичність впливає на процес соціалізації, через культурний досвід особистість стає співпричетною до певного осередку культури, формуючи свою цілісність. Як показує історія, одні цінності, успадковані в минулому, утверджуються, інші – зникають, змінюються, адаптуються до вимог часу.

Сучасні тенденції культурних змін визначають інтеграційні процеси, формуючи єдиний світовий інформаційний та віртуальний простір культури. Рефлексії змін, що пов'язані із взаємопроникненням, «діалогом» культур як умови сучасного розвитку, створюють нові аспекти саморозгортання та самозбереження сутності культури в умовах глобалізації. Однак, наднаціональні структури зумовлюють втрату суверенітету, передаючи повноваження наднаціональним інститутам. Такими є наслідки глобалізації. В умовах транснаціоналізації культури виникає загроза розриву духовно-культурних зв'язків між поколіннями, оскільки традиційні джерела ідентифікації особистості через причетність її до власної унікальної, самобутньої культури, створюють «культурний тягар» для сучасної молоді. Зниження загального рівня культури веде до втрати ціннісних і моральних норм, формуючи філософію песимізму, соціальної пасивності, самотності, безпорадності, відчуження тощо. Підсилення таких духовних станів сьогодні в Україні пов'язане з воєнними діями, які посилюють духовну кризу особистості. Антигуманність, втрата основних цінностей, загроза ментальної асиміляції, маргіналізація особистості, зросійщення частини суспільства, ведуть до розколу всередині і розмитості у глобалізованому світі. Тому усвідомлення своєї самобутності та ідентичності через власну (традиційну) культуру забезпечує формування знаково-символічних смислів, де кожне культурне явище є носієм особливого смислу, його «матеріальною

оболонкою». Отже, через культуру людина кодує/розкодовує соціально значиму інформацію, а також сутнісні смисли власного буття і призначення у світі.

Екзистенційною потребою сучасної України є розробка на рівні держави стратегічних концепцій в галузі безпеки та свободи, підтримка української мови, національної освіти і виховання, демократизація суспільства, свобода вільних ЗМІ, політична компетентність та відповідальність перед суспільством і самим собою. Тому цілісна парадигма ідентифікації особистості у її соціокультурному вимірі зумовлює вибір чітких орієнтирів власного подальшого поступу і наявного духовного ядра, що закладене в глибокій духовній спадщині національної культури.

Ключові слова: ідентичність, особистість, культурний простір, духовне ядро, традиційність, мова, модернізація, глобалізація.

Summary

Maraieva U. M. **The identification in context of modern cultural paradigm.** – Article.

The article considers the cultural identity of an individual as a condition for the realization of its value priorities under the influence of globalization and modernization processes of modern culture. Cultural identity affects the process of socialization, through cultural experience, an individual becomes involved in a certain center of culture, forming its integrity. As history shows, some values inherited in the past are established, others disappear, change, adapt to the requirements of the time.

Modern trends in cultural change determine integration processes, forming a single global information and virtual space of culture. Reflections of changes associated with the interpenetration, "dialogue" of cultures as conditions of modern development, create new aspects of self-development and self-preservation of the essence of culture in the conditions of globalization. However, supranational structures lead to the loss of sovereignty, transferring powers to supranational institutions. Such are the consequences of globalization. In the conditions of transnationalization of culture, there is a threat of breaking spiritual and cultural ties between generations, since traditional sources of identity of the individual through its involvement in its own unique, original culture create a “cultural burden” for modern youth. A decrease in the general level of culture leads to the loss of values and moral norms, forming a philosophy of pessimism, social passivity, loneliness, helplessness, alienation, etc. The strengthening of such spiritual states in Ukraine today is associated with military actions that intensify the spiritual crisis of the individual. Antihumanity, loss of basic values, the threat of mental assimilation, marginalization of the individual, Russification of part of society lead to internal division and blurring in the globalized world. Therefore, the awareness of one's own originality and identity through one's own (traditional) culture ensures the formation of sign-symbolic meanings, where each cultural phenomenon is a carrier of a special meaning, its "material shell". Thus, through culture, a person encodes/decodes socially significant information, as well as the essential meanings of one's own existence and purpose in the world.

The existential need of modern Ukraine is the development at the state level of strategic concepts in the field of security and freedom, support for the Ukrainian language, national education and upbringing, democratization of society, freedom of free media, political competence and responsibility to society and oneself. Therefore, a holistic paradigm of personal identification in its socio-cultural dimension determines the choice of clear guidelines for one's own further progress and the existing spiritual core, which is embedded in the deep spiritual heritage of national culture.

Key words: identity, personality, cultural space, spiritual core, traditionality, language, modernization, globalization.

Дата надходження статті: 02.08.2025
Дата прийняття статті: 25.08.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 37.015.3:159.955:1(091)“652”
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.18

М. В. Ольховик
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2789-9194
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та культурології
Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ РОЗВИТКУ АНАЛІТИЧНОГО МИСЛЕННЯ В СОЦІОГУМАНІТАРНІЙ ОСВІТІ: ВІЗУАЛЬНО-ІНТЕРАКТИВНІ ПІДХОДИ

Постановка проблеми. У добу цифровізації, глобальної інформатизації та постійного приросту знань соціогуманітарна освіта опиняється перед новими викликами. Серед них – необхідність подолання когнітивної фрагментації, критичне переосмислення джерел знань і розвиток навичок самостійного, логічно структурованого мислення. Інформаційне перенасичення, характерне для сучасної культури, значно ускладнює процеси осмислення, узагальнення та рефлексії. Відтак, постає гостра потреба в інструментах, здатних сприяти формуванню аналітичного мислення, здатного до критичного аналізу, обґрунтованих висновків і гнучкого інтерпретаційного підходу до складних соціокультурних явищ.

У цьому контексті особливого значення набуває звернення до спадщини античної філософії – джерела, що поєднує в собі фундамент логічної рефлексії, діалектичного мислення, етичного міркування та концептуального аналізу. Антична філософія постає не лише як важливий історико-культурний пласт, а як своєрідна інтелектуальна матриця, здатна формувати навички оперування абстрактними поняттями, побудови аргументації та критичної оцінки ідей.

Актуальність цього дослідження зумовлена потребою інтеграції класичної філософської думки у сучасні освітні формати, що відповідають викликам цифрової доби. Зокрема, йдеться про впровадження візуально-інтерактивних підходів, які можуть підсилити пізнавальну активність студентів, сприяти глибшому засвоєнню матеріалу та активізації процесів критичного осмислення через міжсенсорну взаємодію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Навколо проблеми ролі античної філософії як інструменту розвитку аналітичного мислення у соціогуманітарній освіті зосередилися дослідження зарубіжних і вітчизняних науковців, зокрема Т. Крижановська проаналізувала особливості критичного мислення у класичний період античної філософської думки [13], Дж. Селларс розглядає методичні засади викладання античної філософії [11], тоді як Р. Капелері досліджує педагогічну роль давньогрецької релігії у формуванні критичного мислення [6]. Дослідження інтерактивних і проєктно-орієнтованих методів у гуманітарній освіті висвітлюють потенціал проєктного навчання у викладанні давньої історії [9].

Проблеми інтеграції філософської практики із сучасними технологіями у навчанні критичного мислення досліджуються в аспекті аналітичного викладання та філософської практики як шляхів розвитку критичності у молоді, деякі дослідники пропонують використання «сократівського» чатботу для стимуляції критичного мислення [5], а також поєднання генеративного ШІ та античної педагогіки [3]. Важливі аспекти культурно-історичної адаптації античної спадщини в українській освіті досліджують З. Корнієва, І. Борбенчук та Ю. Баклаженко, зокрема в контексті перекладу та викладання давньогрецької літератури [7].

Разом з тим, сучасні дослідження ще не дають вичерпних відповідей щодо емпірично підтвердженого впливу вивчення античної філософії на кількісно вимірювані навички аналітичного мислення, бракує стандартизованих інструментів оцінки ефективності візуально-інтерактивних підходів у цьому контексті, а також методичних рішень для адаптації таких підходів до різних вікових та культурних аудиторій. Ці аспекти потребують подальшого комплексного дослідження як з позицій науково-теоретичної ваги проблеми, так і в напрямі розробки практичних освітніх стратегій для сучасної України.

Метою статті є обґрунтування потенціалу античної філософії як методологічної основи для розвитку аналітичного мислення у сфері соціогуманітарної освіти, з акцентом на використання візуально-інтерактивних освітніх технологій. Основні завдання дослідження охоплюють: аналіз ключових концептів і методологічних принципів античної філософії (насамперед логіки, діалектики, етики та онтології); розробку ефективних моделей візуального та інтерактивного представлення філософського матеріалу; емпіричне дослідження ефективності запропонованих моделей у навчальному процесі з метою виявлення рівня розвитку аналітичного мислення у студентів.

© М. В. Ольховик, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Методологічна основа роботи спирається на міждисциплінарний підхід, який включає герменевтичний аналіз філософських текстів, елементи педагогічного експерименту, а також використання візуально-комунікативних стратегій (інфографіка, візуальні карти понять, цифрові платформи для інтерактивної взаємодії тощо). У підсумку, дослідження спрямоване на теоретичне й практичне обґрунтування того, як антична філософія, в контексті сучасних освітніх технологій, може бути не лише предметом вивчення, а й інструментом розвитку глибоких когнітивних навичок, актуальних для сучасного гуманітарного знання.

Виклад основного матеріалу. У сучасному освітньому просторі соціогуманітарного спрямування все більш актуальним постає завдання розвитку аналітичного мислення як ключової когнітивної компетентності. В умовах інформаційного перевантаження, фрагментарності знань та зростання впливу цифрових медіа, саме аналітичне мислення забезпечує здатність до критичної рефлексії, логічної обробки інформації, формулювання обґрунтованих суджень та концептуального моделювання складних соціокультурних явищ.

Під аналітичним мисленням слід розуміти здатність людини розчленовувати складні поняття, ситуації та інформаційні блоки на складові частини, виявляти між ними внутрішні логічні зв'язки, формулювати об'єктивні висновки, а також виявляти суперечності у твердженнях і судженнях. Цей тип мислення тісно пов'язаний із навичками дедукції, аргументації, концептуалізації та структурованого пізнання [1].

У цьому контексті антична філософія постає як потужний інструмент формування і розвитку аналітичного мислення. Її епістемологічна і логічна парадигма, закладена ще у творах Платона, Арістотеля та представників інших філософських шкіл, стала підґрунтям для побудови раціонального, обґрунтованого світогляду. Насамперед, слід згадати сократичний метод (elenchus), який полягав у системі послідовних запитань, що дозволяли виявляти суперечності у судженнях співрозмовника та поглиблювати розуміння понять. Застосування цього методу у навчальному процесі сприяє розвитку навичок критичного аналізу, саморефлексії та логічного обґрунтування позиції [10].

Особливої уваги заслуговує також логічна система Арістотеля – одна з перших спроб систематизації правил мислення. Його концепція силогізму як базової одиниці логічної дедукції дала змогу формалізувати процес аргументації та визначити базові принципи несуперечливого міркування. У сучасному контексті ці ідеї можна ефективно інтегрувати у навчальні модулі з логіки, риторики, правознавства чи філософії, що сприятиме формуванню чіткої структури мислення у студентів [8].

Значний потенціал античної філософії як освітнього інструменту підтверджується також емпіричними дослідженнями. Зокрема, освітні програми з викладання класичної філософії у пенітенціарних закладах Великої Британії показали позитивний вплив на розвиток аналітичних і комунікативних навичок у засуджених. Студенти вчилися формулювати обґрунтовані позиції, розпізнавати логічні хиби, розвивати етичну рефлексію, що позитивно позначалося не лише на їх інтелектуальному, а й соціальному розвитку [12].

Крім того, у системах загальної середньої та вищої освіти, зокрема в англомовному освітньому просторі, активно впроваджуються підходи, базовані на читанні й обговоренні класичних філософських текстів («Great Books» curriculum). Ці методики довели свою ефективність у розвитку здатності до глибокого концептуального аналізу, логічної аргументації, уміння вести дискусію й інтегрувати знання з різних галузей гуманітаристики [2].

Педагогічні дослідження підтверджують, що інтерпретація оригінальних філософських текстів античності, як-от «Політика» Арістотеля чи «Держава» Платона, у поєднанні з візуально-інтерактивними методами викладання (інфографіка, діалогічні практики, цифрові платформи), стимулює розвиток аналітичного мислення у студентів. Особливо ефективним видається метод колективного аналізу понять, що дозволяє зіставляти різні філософські підходи, критично осмислювати аргументи та самостійно формулювати теоретичні позиції.

Таким чином, антична філософія, інтегрована у сучасну соціогуманітарну освіту, може функціонувати не лише як історико-філософський предмет, а як методологічний інструмент розвитку складних когнітивних структур мислення. Її логічна й етична традиція, адаптована до візуально-інтерактивних форматів, відкриває широкі можливості для формування компетентного, критично мислячого суб'єкта освіти.

Зважаючи на потенціал античної філософії у формуванні аналітичного мислення, постає актуальне завдання розробки сучасних, технологічно адаптованих форматів її викладання. Особливо ефективним є впровадження проєктно-орієнтованого навчання у поєднанні з візуально-комунікативними стратегіями та інтерактивними освітніми інструментами. Ці формати дозволяють не лише інтенсифікувати когнітивну активність студентів, а й реалізувати міждисциплінарний підхід до осмислення класичної спадщини.

Одним із найбільш продуктивних методів інтеграції філософських ідей у сучасний навчальний процес є моделювання ситуацій мислення, що відповідають реаліям класичної традиції, але адаптовані до цифрового середовища. Нижче наведено кілька прикладів ефективних навчальних проєктів, орієнтованих на розвиток аналітичного мислення.

Дебатний семінар за Арістотелем. Студенти читають обрані фрагменти з *Нікомахової етики*, зокрема ті, що стосуються поняття «еудаймонія» (ευδαιμονία) як мети людського життя. Після обговорення тексту учасники готують рольові дебати, у яких з різних позицій захищають альтернативні уявлення про щастя, добродійність і практичну мудрість (φρόνησις). У процесі використовуються візуальні карти понять та цифрова дошка (наприклад, Miro), що сприяє кращій структуризації аргументів.

Античний мислитель у VR-сценарії. У межах міждисциплінарного курсу філософії та цифрових технологій студенти створюють короткий VR-сценарій віртуальної зустрічі з Сократом. Віртуальна взаємодія моделює ключові моменти сократичного діалогу: постановку запитань, спростування суперечливих тверджень, шлях до апорії. Подальший етап передбачає рефлексію та аналіз методів Сократа, а також обговорення ефективності цієї технології для розвитку мислення.

AI-бот «Socrates Tutor». У цьому завданні студенти працюють із чат-ботом, який моделює сократичний стиль спілкування. Після прочитання уривків з *Діалогів* Платона бот задає уточнювальні, аналітичні й провокативні питання, що ведуть до концептуальної невизначеності (апорії). Метою взаємодії є не отримання відповіді, а формування стратегії мислення, що базується на аргументації та внутрішній послідовності міркувань.

Інформаційно-комунікаційні технології, зокрема інструменти штучного інтелекту, відкривають нові можливості для реалізації філософської освіти у цифровому просторі. Йдеться не лише про допоміжні функції (переклад, автоматичний пошук джерел), а про створення повноцінного діалогічного освітнього середовища.

Socratic чат-бот може інтегруватися в освітню платформу університету і працювати автономно без доступу до зовнішніх серверів, що забезпечує безпеку даних. Він формулює аналітичні запитання на основі попередньо заданих текстів, моделює апорії, допомагає студентам розвивати метакогнітивні навички – здатність усвідомлювати хід власного мислення [4].

Етичний AI-аналізатор. Цей інструмент дає змогу студентам порівнювати сучасні соціально-моральні кейси (наприклад, дилеми біоетики, кліматичної справедливості, правових конфліктів) з відповідними положеннями філософської етики Арістотеля (етика чеснот), Платона (ідея добра) або стоїків (раціональне прийняття неминучого). Така система може використовувати семантичний аналіз, а також бази знань для формування аналітичного висновку в діалозі з користувачем [5].

Використання подібних технологій не замінює викладача, але розширює його інструментарій, дозволяючи краще адресувати потреби студентів у самостійному пошуку, рефлексії й критичному осмисленні.

Висновки. Проведений аналіз засвідчує, що антична філософія має значний потенціал як методологічний інструмент розвитку аналітичного мислення у сучасному освітньому просторі соціогуманітарного спрямування. Її логічні й епістемологічні підходи, закладені у працях Платона, Арістотеля та інших мислителів, створюють основу для формування критичного мислення, здатності до аргументованої дискусії та концептуального аналізу. Поєднання класичних текстів із сучасними освітніми технологіями (VR, чатботи, інтерактивні платформи) дозволяє не лише зберегти актуальність філософської спадщини, а й адаптувати її до когнітивних потреб студентів, стимулюючи їхню інтелектуальну активність та здатність до рефлексії.

Подальші наукові пошуки у цьому напрямі доцільно зосередити на розробці інтегрованих освітніх моделей, що поєднують античні методи мислення з інноваційними цифровими практиками. Перспективним видається вивчення ефективності проєктно-орієнтованого навчання, штучного інтелекту та візуально-комунікативних стратегій у розвитку аналітичних компетентностей студентів. Важливим завданням є також створення міждисциплінарних освітніх програм, у яких антична філософія виступатиме не лише історико-культурним надбанням, а й інструментом критичного осмислення сучасних соціальних, правових та етичних викликів.

Література

1. Anderson J. R., et al. The effectiveness of guided inquiry learning based on Anderson's Learning Sketch Analysis. Revista Éclética. 2025. URL: https://revista.iq.unesp.br/index.php/ecletica/article/download/1573/1924.

2. Baggini J. How The World Thinks: A Global History Of Philosophy. London: Granta. 2018. 368 p.

3. Dickerson P. Learning with Socrates: How Generative AI and Ancient Pedagogy Can Develop Students' Critical Thinking Skills. In AI and Pedagogical Futures (pp. 95–110). 2024. URL: https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781003440178-6/learning-socrates-paul-dickerson

4. Ding Y., Hu H., Zhou J., Chen Q., Jiang B., He L. Boosting Large Language Models with Socratic Method for Conversational Mathematics Teaching. *arXiv*. 2024. URL: https://arxiv.org/abs/2407.17349?utm_source=chatgpt.com

5. Favero M., Grigoryan A., Müller F. Enhancing Critical Thinking in Education by means of a Socratic Chatbot. *arXiv preprint*. 2024. URL: https://arxiv.org/pdf/2409.05511

6. Kapeleri A. Cultivating Critical Thinking: The Pedagogical Role of Ancient Greek Religion. European Journal of Education and Pedagogy. 2023. 6(2). 117–125. URL: https://ej-edu.org/index.php/ejedu/article/view/879/953

7. Kornieva Z., Borbenchuk I., Baklazhenko Y. Translation and teaching of classical ancient Greek literature in Ukraine: Cultural influence and historical dimension. *Advanced Education*. 2023. 11(23). 4–13. URL: https://www.researchgate.net/publication/376999208_

8. Kraut R. Aristotle on the Human Good. Princeton University Press. 1989. 379 p.

9. María-Pilar Molina-Torres. Ancient history education through project-based learning. Journal of Classics Teaching, 1–6. 2024. URL: https://helvia.uco.es/bitstream/handle/10396/29268/Molina_torres_ancient-history.pdf?sequence=1&isAllowed=y

10. Montás R. Rescuing Socrates: How the Great Books Changed My Life and Why They Matter for a New Generation. *Princeton University Press*. 2021. 272 p.

11. Sellars J. Teaching Ancient Philosophy. 27 p. *PRS-LTSN Journal*, 2003. Vol. 2, No. 2. URL: https://www.academia.edu/37719682/Teaching_Ancient_Philosophy

12. Weale S. Classicists take 'ancient philosophical wisdom' into English jails. The Guardian. April 12. 2025. URL: https://www.theguardian.com/society/2025/apr/12/classics-philosophy-england-jails-prison-education-durham.

13. Крижановська Т.О. Особливості критичного мислення в античній філософській думці періоду класики. *Культурологічний альманах*. 2023. 23. URL: https://almanac.npu.kiev.ua/index.php/almanac/article/view/196

Анотація

Ольховик М. В. **Антична філософія як інструмент розвитку аналітичного мислення в соціогуманітарній освіті: візуально-інтерактивні підходи.** – Стаття.

Стаття присвячена теоретико-методологічному аналізу античної філософії як ресурсної основи формування аналітичного мислення у сучасному соціогуманітарному освітньому просторі. Показано, що в умовах інформаційного перевантаження та фрагментарності знань аналітичне мислення набуває статусу ключової когнітивної компетентності, здатної забезпечити критичну рефлексію, логічну обробку даних і концептуальне моделювання складних соціокультурних явищ. Розкрито евристичний потенціал сократичного методу (elenchus) як інструмента виявлення суперечностей і поглиблення розуміння понять, а також значущість логічної системи Арістотеля, що формалізує дедуктивне міркування через силогізм і встановлює стандарти несуперечливості. Наголошено на актуальності інтеграції цих підходів у курси логіки, риторики, філософії та правознавства, де вони сприяють виробленню структурованого мислення, аргументаційної культури й етичної рефлексії. Залучено емпіричні свідчення ефективності програм класичної філософії у різних освітніх контекстах, включно з «Great Books»-курикулумом, що підсилюють комунікативні та аналітичні компетентності здобувачів.

Обґрунтовано доцільність технологічного переосмислення античної спадщини: VR-сценарії взаємодії із Сократом, сократичні чат-боти на базі локальних LLM, етичні AI-аналізатори й інтерактивні цифрові платформи, поєднані з інфографікою та діалогічними практиками. Запропоновано проєктно-орієнтовані формати, що моделюють ситуації мислення й підтримують метакогнітивні стратегії студентів, розвиваючи вміння розпізнавати логічні хиби, зіставляти концепції та самостійно формулювати позиції. Підкреслено міждисциплінарний характер запропонованого підходу і його здатність працювати як методологічний інструмент критичного осмислення сучасних соціальних, правових і етичних викликів. Узагальнено, що антична філософія, адаптована до візуально-інтерактивних середовищ, забезпечує інтегральний розвиток компетентного, саморефлексивного, відповідального суб'єкта освіти та відкриває перспективу конструювання стійких освітніх моделей, зорієнтованих на формування аналітичного мислення як ядра громадянської зрілості. Матеріал буде корисний викладачам, розробникам програм і менеджерам, котрі впроваджують інновації в освіті.

Ключові слова: антична філософія, аналітичне мислення, соціогуманітарна освіта, візуальні та інтерактивні підходи.

Summary

Olkhovyk M. V. **Ancient philosophy as a tool for developing analytical thinking in social and humanitarian education: visual-interactive approaches.** – Article.

The article is devoted to the theoretical and methodological analysis of ancient philosophy as a foundational resource for the formation of analytical thinking within the contemporary socio-humanitarian educational space. It is demonstrated that under the conditions of information overload and fragmented knowledge, analytical thinking acquires the status of a key cognitive competence, enabling critical reflection, logical processing of data, and conceptual modelling of complex socio-cultural phenomena. The heuristic potential of the Socratic method (elenchus) is revealed as an instrument for detecting contradictions and deepening conceptual understanding, as well as the significance of Aristotle's logical system, which formalizes deductive reasoning through the syllogism and establishes standards of non-contradictory argumentation. The relevance of integrating these approaches into courses on logic, rhetoric, philosophy, and jurisprudence is emphasized, where they contribute to the development of structured thought, argumentative culture, and

ethical reflection. Empirical evidence is drawn upon to illustrate the effectiveness of classical philosophy programs in diverse educational contexts, including the "Great Books" curriculum, which enhance both communicative and analytical competences of learners.

The expediency of technologically reinterpreting the ancient legacy is substantiated through VR scenarios of interaction with Socrates, Socratic chatbots based on local LLMs, ethical AI-analyzers, and interactive digital platforms combined with infographics and dialogical practices. Project-based formats are proposed that model situations of thought and foster students' metacognitive strategies, developing the ability to identify logical fallacies, compare concepts, and independently articulate positions. The interdisciplinary character of the proposed approach is underscored, as well as its capacity to serve as a methodological instrument for the critical comprehension of contemporary social, legal, and ethical challenges. It is concluded that ancient philosophy, adapted to visual and interactive environments, ensures the integral development of a competent, self-reflective, and responsible educational subject, and opens prospects for constructing resilient educational models oriented toward the cultivation of analytical thinking as the core of civic maturity. The material will be of value to educators, curriculum designers, and educational managers engaged in implementing innovations in teaching and learning.

Key words: ancient philosophy, analytical thinking, socio-humanitarian education, visual and interactive approaches.

Дата надходження статті: 03.08.2025
Дата прийняття статті: 15.08.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 123.1+001.1:141.78
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.19

І. Ю. Остапець
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7727-9666
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії
Ужгородського національного університету

КОНЦЕПТ СВОБОДИ В ФІЛОСОФІЇ ПОСТМОДЕРНУ

Постановка проблеми. Поняття свободи посідає центральне місце у філософській думці, але його зміст та статус зазнають істотних трансформацій в епоху Постмодерну. Якщо для доби Просвітництва та Модерну свобода часто розумілася як невід'ємне право і властивість автономного суб'єкта, що діє на основі розуму та робить свідомий вибір, то постмодерна філософія піддає сумніву такі універсальні уявлення. Постмодерністи відмовляються від «великих наративів» та всеосяжних пояснювальних схем. Так, згідно з Ж.-Ф. Ліотаром, стан постмодерну характеризується «недовірою до метаоповідей», зокрема до просвітницького міфу про історичний поступ і всезагальне визволення людства. Натомість висувається вимога плюралізму і локальності знання, звільнення від обмежень однозначності смислів та істин.

Актуальність дослідження концепту свободи в філософії постмодерну зумовлена як теоретичними, так і суспільно-практичними чинниками. В теоретичному аспекті, важливим є розуміння нових вимірів свободи зумовлених постмодерністською критикою влади, мови та суб'єкта. Провідні філософи другої половини XX ст. Мішель Фуко, Жак Дерріда, Жан-Франсуа Ліотар, Жиль Дельоз, Фелікс Ґваттарі та Жан Бодріяр по-новому поставили питання про те, що означає «бути вільним» в умовах розпаду колишніх епістемологічних та соціальних істин. В практичній площині, проблема свободи залишається нагальною, оскільки незважаючи на те, що вона проходить крізь усю історію суспільної думки – від класичної доби до сучасності, питання про можливість реалізації особистістю своєї свободи та оптимальне поєднання свободи індивіда і соціального порядку досі залишається відкритим. Постмодерна ситуація із її плюралізмом цінностей і дискурсів, а також новими формами влади й контролю вимагає переосмислення як сутності концепту свободи, так і шляхів її досягнення.

Мета та завдання. Мета статті – проаналізувати розуміння концепту свободи в філософії постмодерну, через звернення до ідей ключових мислителів цього напряму М. Фуко, Ж. Дерріди, Ж.-Ф. Ліотара, Ж. Дельоза, Ф. Ґваттарі та Ж. Бодріяра. Відповідно до мети визначено такі завдання: 1) дослідити теоретичні основи постмодерністської парадигми крізь специфіку трактування свободи у згаданих авторів; 2) здійснити компаративний аналіз вказаних підходів та визначити значення постмодерного переосмислення свободи для сучасної філософії та гуманітарного знання.

Об'єктом дослідження є філософія постмодернізму. Предметом – зміст та особливості концепту «свободи» у працях М. Фуко, Ж. Дерріди, Ж.-Ф. Ліотара, Ж. Дельоза , Ф. Ґваттарі та Ж. Бодріяра.

Джерельна база дослідження. Теоретичну основу дослідження становлять першоджерела – роботи М. Фуко [12; 13; 14], Ж. Дерріди [3; 4; 17], Ж.-Ф. Ліотара [20; 21], Ж. Дельоза та Ф. Ґваттарі [18; 19] та Ж. Бодріяра [2; 16], а також сучасні інтерпретації їхніх філософських концепцій. Використано українські дослідження з теми, зокрема праці І. Дєдяєвої [5], В. Клименка [6], В. Лук'янця та О. Соболя [7], Я. Любивого [8], М. Родян [10], Г. Хоменко [15], в яких проаналізовано різні тлумачення сутності свободи у концепціях філософів-постмодерністів. А також колективну монографію «Соціокультурні та теоретичні засади філософії постмодерну», авторами якої є представники Інституту філософії НАН України імені Г. С. Сковороди [11].

Інтерпретація свободи в філософії М. Фуко (1926–1984). М. Фуко – французький філософ відомий насамперед своїми працями про владу та знання, де питання свободи займає важливе місце. М. Фуко піддає критиці класичну ідею просвітницької свободи, що у своїй абсолютній формі узагальнена у філософії Г. Гегеля, і згідно з якою поступ наукового знання та розвиток гуманітарних наук автоматично звільняють людину від пут незнання та гноблення. Він пише: «….університет та філософська традиція підносили гегельянство як найвеличнішу та абсолютну форму набуття інтелігібельності (розумності) у сучасному світі, у той час як вся наша епоха шляхом логіки або епістемології, за допомогою Маркса

© І. Ю. Остапець, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

чи за допомогою Ніцше прагне уникати гегельянства» [12, с. 108].

Епоха Просвітництва відкрила для нас простір свободи, але водночас «винайшла» дисциплінарне суспільство в якому здійснюється тотальний нагляд і відбувається конституювання нових, більш вишуканих форм контролю – дисциплінарних практик, які формують «слухняні тіла» та регулюють поведінку суб'єктів, що, в свою чергу породжує напруження між риторикою свободи й практикою влади. Окрім цього, у розумінні суб'єкта панує нав'язлива думка, що « ... «суб'єкт», як носій значень завжди повинен був бути...».

Як пояснює сам М. Фуко основою його філософії суб'єкта є конструкція, що складається з двох ключових дискурсів: «дискурсу практики, де мова йде про те, що суб'єкт повинен трансформувати самого себе, та дискурсу трансформації себе через конституювання знання як виміру свободи» [13, с. 75]. Відносно знання, філософ зауважує, що мова не про те, щоб сформулювати як знання певні критерії відношення до об'єкту, або ж виявити емпіричні засади які дозволяють пізнати об'єкт, що вже існує реально. А про таке знання, «...що дозволяє індивіду визначити спосіб його «суб'єктивації» [12, с. 303]. Для М. Фуко очевидним є те, що спосіб цей не може бути одним і тим самим в різних галузях пізнання. На його думку, не можна «в однаковий спосіб досліджувати езотеричні релігійні тексти та аналізувати поведінку душевнохворої людини. Суб'єкта не існує є лише становлення «суб'єктивності» [12, с. 327], – робить свій висновок філософ.

Окрім знання як ключового виміру свободи суб'єкта, М. Фуко аналізує і інший її сутнісний вимір – відносини влади. У своїх пізніх працях («Наглядати і карати: Народження в'язниці», та 3-х томній «Історія сексуальності») М. Фуко переосмислює саме поняття влади та його взаємозв'язок з свободою. Він протиставляє класичному уявленню про владу, що існує за рахунок підпорядкування, заборон, примусу та привілею держави, сучасну владу. Використовуючи концепт «генеалогії влади» сучасну владу він описує як приховану, розпорошену («влада всюди і ніде»), і навіть суперечливу, яка реалізується нерозривно із знаннями. М. Фуко констатує, що «...не існує відношення влади без встановлення відповідного поля знання, як і не існує знання, яке б не передбачало і одночасно не конструювало відносини влади. Навіть свідомість людини вибудовується «науковими дискурсами», що одночасно прищеплюють визнання влади у любій її якості. Таким чином, влада сама породжує того, хто пізнає, способи пізнання і те що нами пізнається» [13, с. 217].

У той же час, він зазначає, що «влада здійснюється лише над вільними суб'єктами і лише тією мірою, якою вони вільні» [13, с. 260]. Цей парадокс можливості свободи людини в умовах тотальних владних відносин М. Фуко пояснює тим, що «..якби суб'єкт був би цілковито позбавлений свободи діяти і чинити опір, то не могло б іти й мови про відносини влади, оскільки була б лише пряма фізична детермінація (як у випадку раба, закутого в кайдани)» [13, с. 269]. Тому у будь-якій владній ситуації завжди залишається простір свободи – «поле можливостей», де індивід може повестися не так, як від нього очікують. Для характеристики відносин влади М. Фуко вводить поняття «агонізму», що означає не одностороннє панування, а радше «постійну провокацію» між владою та свободою, їх взаємодію, в якій воля до свободи проявляється через опір владі: «У самій серцевині владного відношення, – пише він, – перебуває непокірність волі та незмінність свободи» [13, с. 301]. Цей постійний потенціал спротиву означає, що, свобода за М. Фуко, не статика, а практика, що здійснюється у протидії владі.

В розумінні М. Фуко «практик свободи» йдеться про свідоме самоформування особистості як «мистецтво існування», за допомогою якого індивід віднаходить простір для власної автономії від нав'язаних норм, приклади яких мислитель бачить в історії. «У чому я переконався, вивчаючи культуру та історію, – пише М. Фуко, – так це у тому, що у всіх суспільствах окрім технік примусу, існують і іншого типу техніки. Техніки, що дозволяють індивідам...трансформувати, змінювати себе, і таким чином досягати певного стану досконалості, щастя, чистоти та небувалої сили. Назвемо ці техніки «техніками себе» [14, с. 30]. В грецьких та римських практиках турботи про себе М. Фуко вбачає приклади того, як свобода реалізується як активна робота над собою – певна аскеза, що дозволяє протистояти зовнішнім впливам і конструювати власну суб'єктивність.

В християнській культурі ці практики зазнають руйнування, а в сучасній культурі «.. суб'єкт взагалі втрачає владу над практиками турботи про себе, і віддає це на відкуп медицині, педагогіці, державі у вигляді абстрактної турботи про людину» [14, с. 123]. Однак, за рахунок вичерпаності просвітницьких систем нормування, сьогодні у людини з'являється можливість «..повернутись до цих «мистецтв існування», а тим самим, і до можливості індивідуальної свободи» [14, с. 144].

У контексті ідей М. Фуко історія «турботи про себе» та «технік себе» – це спосіб написати історію суб'єктивності як становлення і трансформа-

цію в світовій культурі різних практик «відношення до себе», з їх техніками і знанням». Таким чином М. Фуко фактично повертає поняття свободи на позитивне поле – як ethos особистості, яка критично ставиться до влади і виробляє власні норми поведінки.

Підсумовуючи, зазначимо, що концепт свободи у М. Фуко характеризується як реляційний та динамічний. Свобода – це не природжена властивість «людської природи», а радше ефект певних історичних умов, який, проте, завжди присутній імпліцитно, оскільки без свободи не було б взаємодії влади та суб'єкта. Вона проявляється через акти опору від дрібних щоденних тактик непокори дисципліні до масштабних критичних дискурсів, що кидають виклик домінантним формам знання. М. Фуко підкреслює, що критика – це «онтологія нас самих». В цьому сенсі проєкт Просвітництва він переосмислює не як одноразово здійснене звільнення, а як нескінченний процес творчого самовдосконалення і протидії тим формам влади, які постають перед суб'єктом.

Свобода у творчості Ж. Дерріди (1930–2004). Ж. Дерріда є засновником деконструктивізму – принципово нового способу філософування альтернативного раціоналізму і логіцизму. Він вважає, що традиційні інтелектуальні засоби, які спираються на поняття, не в змозі зруйнувати абсолютність розуму, «оскільки вони діють в межах розуму, тож революція проти розуму як тільки висловлює себе одразу ж набуває обмеженої протяжності подібної до того, що мовою міністерства внутрішніх справ звучить як протест чи хвилювання» [3, с. 50].

Ж. Дерріда не написав окремої праці про свободу, проте проблема свободи пронизує усі його етико-політичні міркування. Ключовою інтенцією у політичній філософії для Ж. Дерріди було переосмислення ідей демократії, відповідальності та вирішення етичних проблем у ситуації, коли жодні загальні правила не дають гарантованої відповіді. Вихід з цієї ситуації, що є і головною метою його творчості, філософ бачить у тому, щоб «говорити так, щоб нічого не сказати. В іншому випадку «ми або виправдовуємо розум, або розумно критикуємо його, що однаково немає сенсу» [3, с. 79].

Ж. Дерріда ставить під сумнів усі базові опозиції західної метафізики, серед яких і опозиція між свобідною суб'єктивністю і детермінованістю. Внаслідок його аналізу, ідея свободи постає як апорія, тобто як проблема, що не має однозначного вирішення в межах традиційного мислення.

Застосовуючи метод деконструкції він вводить парадоксальне поняття «свободи без вибору». За задумом мислителя така свобода мислиться як акт, що «звільняє від необхідності робити вибір» між заздалегідь заданими альтернативами. По суті тут йдеться про уможливлення таких ситуацій або альтернатив, де саму проблему вибору в її жорстких рамках можна обійти. Це не означає пасивності чи байдужості. В такий спосіб Ж. Дерріда прагне вивести ідею свободи за межі класичного її розуміння як акту волі, що обирає одну з двох можливостей. На думку філософа ситуація вибору завжди обмежена, тому що нав'язується дискурсом, правилами логіки, бінарними опозиціями (добро/зло, істина/хиба тощо). «Справжня свобода, вважає мислитель, може полягати у відмові грати за нав'язаними правилами вибору, у відкритті простору для іншого, непередбаченого рішення, і тому слід «відступити від проблеми вибору будь-якої заданої альтернативи» [3, с. 180]. Таке майбутнє мислиться ним як поява нової «гіпер-етики» та нової «гіпер-політики» – сфер, що виходять за межі традиційної етики обов'язку і політики наявних інститутів, де свобода здобуває нові форми прояву.

У есе «Дар смерті» Ж. Дерріда розмірковує про таку ситуацію виняткового рішення, яка не може бути виведене з правила. У цій ситуації, зазначає філософ, свобода постає як відповідальність, відповідальність перед Іншим. Це означає прийняття такого рішення, що за своєю суттю завжди «божевільне» або «неможливе» з точки зору усталеного логосу, але саме в ньому і виявляється свобода як «дар смерті», як акт цілковитої відповідальності, що вимагає від суб'єкта пожертвувати певною часткою себе, ризикнути собою (метафорично «померти») заради іншого. Свобода – це не вибір з огляду на власний інтерес чи волю, а етичний жест, дарування себе іншому без гарантії взаємності [17, с. 96]. Це абсолютно нове, незвичне трактування свободи, що виходить за межі її розуміння у ліберальній традиції.

Іншим аспектом прояву свободи у Ж. Дерріди – є «свобода інтерпретації». За концепцією деконструкції будь-який текст чи дискурс має безкінечний надлишок значень, що ніколи не зводяться до однієї істини. Завдання інтерпретатора, за Ж. Деррідою, полягає не в свавільному вигадуванні сенсів, а в тому, щоб дати прозвучати іншості тексту, розгорнути ті значення, які були придушені канонічним прочитанням, і в цьому проявляється його свобода. В любому тексті, на думку Ж. Дерріди, «присутні два тексти, дві руки, два погляди, два способи чути. Разом і одночасно роздільно. Завжди легко віднайти перший текст – текст класичний, де домінує ідея присутності чогось, що є. Здатність інтерпретувати постає як акт свободи мислення не-присутності» [4, с. 129].

Свобода інтерпретацій суперечлива за своєю сутністю (апоретична). З одного боку, інтерпрета-

тор вільний від «апріорних ідей» та авторитетів, а з іншого – він не всемогутній творець смислу, бо сам залежить від відповідальності перед текстом, перед його внутрішньою логікою відмінностей. Тому інтерпретація для Ж. Дерріди – «це завжди баланс між свободою і відповідальністю, між творчим читанням і етичною повагою до іншого в тексті» [4, с. 407]. Недарма ключовими поняттями в його пізніх працях є гостинність, дар, свідчення. Всі вони вказують на «вихід за межі егоцентричної свободи до співбуття з Іншим».

Отже, концепт свободи у Ж. Дерріди можна охарактеризувати як постметафізичний і апоретичний, у якому свобода мислиться як простір, де зникає диктат жорстких альтернатив і з'являється можливість новизни – появи того, що не передбачено жодною наявною структурою. Таким чином, свобода у Ж. Дерріди постає як процес без кінцевої мети, непередбачена свобода як умова для етичної відповідальності і нескінченного пошуку справедливості. Вона не гарантує спокою або впевненості, а, навпаки, вводить у філософію момент нескінченного неспокою, постійного сумніву і переоцінки (що власне і є духом постмодерну). Але саме в цьому філософ вбачає позитив, оскільки свобода як нескінченна деконструкція відкриває шлях до того, щоб завжди зберігати можливість альтернативи, не замикатися у єдиній істині чи єдиному порядку.

Свобода після кінця метанаративів у Ж.-Ф. Ліотара (1924–1998). Філософ є творцем концепції «наратології», яка обгрунтовувала ситуацію постмодернізму у філософії. Центральною ідеєю Ж.-Ф. Ліотара є теза про втрату легітимності так званих метанаративів – великих ідеологій, що надавали єдине значення історії та знанню в добу Модерну. До таких метанаративів філософ відносить, зокрема, наратив емансипації, тобто переконання, що історія людства – це процес поступового звільнення через розум, науку, освіту, революцію: «Революційна істина» обумовлена тією ж вірою в істину, що і релігія. Оскільки капіталізм ліквідує все, що людство вважало святим, остільки цю тенденцію потрібно зробити ще більш «ліквідуючою» [20, с. 25]. Постмодерн, за Ж.-Ф. Ліотаром, характеризується «ерозією віри» у подібні всеосяжні схеми, в ідеї універсальної Істини або Свободи, що становлять кінцеву мету історії: «…..ми говоримо не як визволителі бажань. У лоні історії, історичного часу світ був істиною, відкритою єдиному Логосу. Настав час зробити зворотний перехід. У цьому головний сенс «закату метанаративів» [21, с. 48].

На питання: «Яким чином можливий стрибок від «logos» до «muthos ?» – філософ відповідає: «Тільки демонстрацією того, що сам Логос був міфом» [21, с. 180]. Постійна зміна ідеологій криза цінностей та ідеалів Просвітництва у XX ст., на думку мислителя, і є прямим підтвердженням тому, що «віра в панування розуму, правову свободу і соціальний прогрес підірвана». Тому слід відходити від тотальності всезагального, що синтизовано у спекулятивній філософії Г. Гегеля на кшалт «царства свободи», і повертатися до «самоцінності індивідуального досвіду на мікрорівні, до «малих наративів», локальних історій і ситуацій», де питання свободи вирішується без претензії на універсальність [21, с. 253].

До прикладу, у своїй головній праці «Стан постмодерну» Ж.-Ф. Ліотар виявляє домінуючу тенденцію до формалізації знання у європейській культурі. Відповідно постмодерність у нього означає перехід від ідеалу універсальної просвітницької науки (знання = свобода всіх) до ідеї гетерогенного дискурсу, де різні спільноти встановлюють власні критерії істини і свободи в межах своїх «мовних ігор». Свобода тут набуває сенсу свободи висловлювання, різноманіття думок, а не єдиного визвольного проекту.

Право на індивідуальний вибір, за Ж.-Ф. Ліотаром, призводить до практики співіснування великої кількості різних мов, гетерогенних «мовних ігор», повна тотожність яких виключена в силу різноманітності їх цілей. Існують дискурси науки, мистецтва, етики, політики, і жоден з них не може претендувати на абсолютну гегемонію. Це означає плюралізм свобод, як право різних «голосів» бути почутими. Вчений вважає завданням влади та соціальної політики зберігати цю різнорідність і підтримувати практику «мовних ігор». Але замість цього влада намагається уніфікувати їх в єдине «колективне тіло» і створювати свій власний «дискурс влади» на кшталт (комуністичний табір, соціальний режим, член профспілки, поліцейський тощо). «Так з'являються «режими» пропозицій і «жанри» дискурсу як методологічні процедури і «правила використання» мови з ціллю реалізації влади» [20, с. 17]. Сучасну ситуацію Ж.-Ф. Ліотар розглядає як «онтологічну екстраполяцію мовної гри в якій переважання проскрипції має наслідком домінування економічнорго дискурсу» [20, с. 61]. Для філософа ідеал – це суспільство, яке поважає різницю «мовних ігор» та їх право на свободу. Тут свобода означає свободу дотримуватися власної парадигми смислу, відкритість різноманіттю інтерпретацій, стилів життя, форм спілкування. Чи то у сфері мистецтва як вихід за межі канону, де постмодерне мистецтво свідомо змішує жанри, стилі, руйнує «четверту стіну», що є проявом свободи від жорстких правил, чи у сфері науки – як перехід до міждисциплінарності і критичного осмислення

самих основ науковості, чи в соціальному житті, коли відбувається плюралізація ідентичностей, субкультур, життєвих шляхів.

Отже, концепт свободи у Ж.-Ф. Ліотара можна сформулювати як відсутність універсального концепту, оскільки свобода є неоднаковою в різних «мовних іграх» і контекстах, де не існує спільного знаменника, проте всіх їх об'єднує одне: недовіра до тотальності. Таким чином, постмодерна думка Ж.-Ф. Ліотара робить акцент не на метафізичному питанні «що таке Свобода?», а на прагматичному: «як говорити і діяти, не придушуючи свободи іншого?». Свобода знаходиться у самому діалозі різних «мовних ігор», як своєрідна модель нескінченної демократичної дискусії, де немає фінального консенсусу, але є процес взаємного визнання. В такому процесі і реалізується свобода як право на відмінність (бути іншим).

Ж. Дельоз і Ф. Ґваттарі: свобода як процес становлення і «лінії втечі». Ж. Дельоз (1925–1995) та Ф. Ґваттарі (1930–1992) є співавторами низки новаторських філософських праць («Анти-Едип», «Тисяча плато» та інші) в яких вони запропонували радикально нову «нон-лінійну» картину мислення і суспільства. Класичній (у їх термінології) «державній» філософії, яка «..заснована на поняттях параної, ідентичності, тотожності, істини, свободи, справедливості та заперечення, що дозволяють структурувати внутрішню область репрезентативного мислення на суб'єкт, поняття, об'єкт та вибудовувати їх ієрархію, вони протиставляють «номадичне мислення» [19, с. 109]. Сутність такого мислення базується на «шизофренії, відмінності, проявляється зовнішньо як противага внутрішньому та прагне зберегти та урізноманітнити поняття там, де «державне мислення» вибудовує ієрархію та зводить все до єдиного центру – суб'єкту» [19, с. 274]. Відповідно, всі поняття культури на думку авторів розподіляються між двома полюсами – параноєю та шизофренією, що являють собою два протилежних стиля мислення. Своє завдання філософи бачили в створенні «пласкої поверхні думки» з можливістю руху в різні сторони, що отримала назву «шизоаналіз». Такий стиль мислення проявляється не тільки у філософії, а й в усіх видах літератури, мистецтва, музики, що відмежовується від тиранії визначень. Він вплинув і на те, як мислителі трактують свободу.

Філософи майже не вживають поняття «свобода» у власних текстах, навіть навмисне уникають його. Свобода в їх термінології ототожнюється з іншими поняттями: різниця, бажання, становлення, багатоманітність. Так філософи постійно шукають способи висловити те, що можна назвати вивільненням «життя з-під гніту структури». «Машини бажання, які продукують бажання на мікрорівні у вигляді молекулярних мікромножин, протистоять великим соціальним агрегатам на макрорівні, і які намагаються подавити ці сингулярності та спрямувати їх певним шляхом, інтегрувати в цілісність. Головною метою шизоанализу є вивільнення потоків бажання з-під влади параноїдального структурування» [19, с. 307]. Цей процес філософи називають суб'єктивацією, що для них означає «народження модусів існування або стилів життя».

Однією з ключових ідей в осмисленні авторами ідеї свободи є поняття «лінії втечі». У книзі «Тисяча плато» лінії втечі описуються як шляхи «детериторіалізації» – процесу, коли упорядкована система (територія) втрачає свої фіксовані координати і переходить у стан потоку, становлення, створюючи щось нове. Така детериторіалізація, або вихід за межі усталеного, і є сутністю свободи. Класична дихотомія «свобода – несвобода» замінюється іншим поняттями, такими як «потенція», «інтенсивність», «рух».

Їх онтологія не передбачає сталого суб'єкта, що може бути вільним, або ж поневоленим. Натомість, існує великий потік сил, потягів, бажань (десір) які можуть або «витекти» зовні, або ж залишатись «скутими», пригнічені сімейними, соціальними структурами. Свобода постає як акт «розкодування потоків бажання», зняття обмежень і табу, що перетворюють енергію життя на невроз або покору. Свобода бажання – це «позитивний хаос», що створює противагу репресивному порядку. Однак, вона не хаос в його негативному сенсі, а радше творчий стан у якому виникають нові форми життя: «Свобода це не здатність обирати одну з багатьох можливих альтернатив, а процес звільнення від примусу звички та пам'яті» [18, с. 387].

Таке розуміння свободи є противагою класичній традиції. Тут справа не в виборі, а в розриві з детермінаціями, іншими словами, свобода – це креативність. Музиканти, що виходять за межі тональності; художники авангарду, які розривають форму; вчені, що пропонують нові парадигми, всі вони, на думку мислителів, здійснюють лінії втечі, розширюючи поле можливого. Така свобода тотожна імпровізації, що виникає і трансформується із середини, а не нагадує битву між фронтами [18, с. 506].

Узагальнюючи слід зазначити, що концепт свободи Ж. Дельоза і Ф. Ґваттарі – це іманентна свобода процесів, властивість самого життя, онтологічна засада різноманіття: свобода – всюди, де є рух і зміна, де відсутні жорсткі кордони, і вона не може належати суб'єкту.

Філософія свободи Ж. Бодріяра (1929–2007). Ж. Бодріяр – французький філософ, соціолог,

культуролог відомий своїм оригінальним філософським дискурсом що серед однодумців відомий як гіперкритицизм.

Проблема свободи досліджується філософом у контексті аналізу соціально – економічних процесів та пов'язаних із ними зсувів, що в наш час відбуваються в галузі виробництва та споживання. Мислитель доходить висновку, що їх вплив на суспільство є таким, що воно втратило реальність. Оскільки «у суспільстві, де споживча вартість перетворилась на фетиш, усе підпадає під диктат «монополії коду» (торгівельної марки, стендінгу)» [16, с. 10], або, за термінологією Ж. Бодріяра, «знаку». Знак заполонив собою все, він підпорядкував собі об'єкти шляхом «відчудження їх вартості, призначення, референту, отже і реальності. Об'єкт постає як єдність знаку і товару» [16, с. 33]. І тут справа не в імітації, чи повторенні знаком товару, а «мова йде про субституцію, заміну реального знаками реального» [16, с. 61]. Знаки вибудовують ієрархію об'єктів, розділяють їх по категоріям, що визначають їх статус. Більше того, «тиранія знаку підпорядковує і особу». Відтак місце у соціальній ієрархії визначається класом речей якими володіє і користується людина. Категорія об'єкту стає ознакою статусності особи. Таким чином «знаковий код, – пише Ж. Бодріяр, – це узагальнена раціональна модель і знятий у ньому принцип еквівалентності, що монопольно організовує поля влади і порядку» [16, с. 209].

Що ж до справжньої свободи в її традиційному сенсі, то в суспільстві споживання її більше не існує. Вона може означати, на думку філософа, лише одне – свободу володіння речами.

Внаслідок постійної експлуатації мови коду в якості інструменту соціального контролю до кінця XX століття знаки безповоротно відриваються від своїх референтів і отримують повну автономність своїх власних значень – симулякрів, що доносять до нас викривлені змісти подій, які не відповідають реальності та факти, котрі не піддаються однозначному оцінюванню. На думку Ж. Бодріяра «відбулася справжня революція – революція симуляції знака-коду (симулякра) [2, с. 53]. У цій системі знаків і свобода стає симулякром. У суспільстві де «все дозволено і все звільнено (політично, культурно, сексуально)», вона втрачає свою цінність. Ця вседозволеність – «оргія свободи» призводить до перенасичення, індиферентності та втрати сенсу: «якщо немає обмежень, немає і справжньої свободи, бо свобода завжди визначається на тлі несвободи, ризику, вибору» [2, с. 117].

Як наслідок, людина, стає заручником системи симулякрів. Її вибір, її бажання – це все продукти системи де влада діє не через заборони, а через «код» – систему знаків, інформації, правил, і саме вони визначають наші мислення, бажання та дії. У такому суспільстві можливість справжнього опору, а отже, і справжнього прояву свободи, стає проблематичною. Відповідно і традиційна ідея революції як звільнення від зовнішнього гніту «стає неможливою, оскільки більше немає зовнішнього ворога» [2, с. 161]. Влада «всюди і ніде», вона пронизує саму тканину нашого існування, тому немає точки опору з якої можна було б «визволятися».

Порівняльний аналіз концепцій свободи мислителів постмодерну. Охарактеризувавши концепт свободи в філософії мислителів постмодерну попри різноманітність дискурсів, можна виокремити низку спільних рис у їхньому трактуванні свободи По-перше, критика класичного суб'єкта свободи. Усі ці мислителі, так чи інакше, відмовляються від образу автономного раціонального індивіда, що володіє свободою як властивістю. М. Фуко показує, що суб'єкт формується владою і знаннями, Ж. Дерріда деконструює ідею суверенного суб'єкта вибору, наголошуючи на розщепленості «я» мовою, іншим, несвідомим, Ж.-Ф. Ліотар розглядає суб'єкта як точку перетину різних дискурсів жоден з яких не є остаточно «самістю», а відповідно, свобода не є його внутрішньою сутністю, у Ж. Бодріяра суб'єкт носій «коду», симулякру. Отже, усюди бачимо зсув від «свободи суб'єкта» до «свободи від суб'єкта» у сенсі класичного ego.

По-друге, трактування свобода як процес, динаміку, практику. Для всіх цих авторів свобода не статика, не стан спокою або володіння. М. Фуко визначає свободу через дію, Ж. Дерріда підкреслює нескінченність процесу звільнення, Ж.-Ф. Ліотар розглядає свободу як множинну гру без фіналу, постійне «руйнування» тотальностей, Ж. Дельоз і Ф. Ґваттарі ототожнюють свободу з рухом – лінією втечі, становленням, творчим актом. У підсумку можна сказати: свобода мислиться ними як дієслово, а не іменник: свобода діяти, свобода інтерпретувати, свобода ставати, свобода володіти.

По-третє, акцентується на запереченні бінарного вибору та детермінізму. Постмодерні філософи намагаються вийти за межі класичних опозицій: свобода / несвобода, воля / необхідність. Вони радше говорять про поля можливостей або альтернативні логіки. Йдеться про те, що не треба мислити свободу в межах старої дилеми (або/або), оскільки сутність постмодерної свободи у знятті самої постановки дилеми.

По-четверте, вказується на контекстуальність і конкретність свободи. Постмодерністи уникають абстрактних універсальних формул. Кожен з них занурює розуміння свободи у конкретний

контекст: М. Фуко – у соціально-історичний; Ж. Дерріда – в етико-ментальний; Ж.-Ф. Ліотар – у культурно-мовний Ж. Дельоз і Ф. Ґваттарі – в онтологічно-життєвий, Ж. Бодріяр – соціально-економічній. Це означає, що замість однієї філософії свободи маємо багато «локальних» філософій свободи де кожна прив'язана до свого предмету. Такий підхід узгоджується із загальною постмодерною настановою на релятивність знання.

По-п'яте, розуміння двозначності свободи. Тобто мислителі розуміли, свобода як рушійна сила може мати і небезпечні вияви. Так, Ж. Дельоз і Ф. Ґваттарі застерігали, що лінії втечі – це шлях не тільки до визволення, але іноді і до самознищення (наркотики, шизофренія як патологія тощо). Ж.-Ф. Ліотар теж розумів, що відмова від метанаративів може вести до фрагментації, що є небезпекою для суспільства.

Водночас можна констатувати і низку розбіжностей між поглядами цих мислителів на сутність свободи: а) акцент на владі у визначені контексту осмислення свободи (М. Фуко), акцент на мові (Ж. Дерріда, Ж.-Ф. Ліотар), акцент на онтології (Ж. Дельоз, Ф. Ґваттарі); б) різне трактування етичного виміру свободи (у Ж. Дерріди це відповідальність перед Іншим, у М. Фуко – автономія через критичність, у Ж.-Ф. Ліотара – толерантність до різноманіття, у Ж. Дельоза і Ф. Ґваттарі – творення нового; в) різні образи майбутнього у контексті розуміння свободи. М. Фуко особисто песимістично оцінював перспективу збільшення свободи у сучасності, оскільки нові форми контролю стають дедалі витонченішими; Ж. Дерріда, навпаки, впевнений у тому що «демократія, що настане», є майбутнє джерело надії. Ж.-Ф. Ліотар описує сучасність як плюралістичну гру без тотального визволення, тобто ні утопії, ні антиутопії – просто новий стан. Ж. Дельоз і Ф. Ґваттарі взагалі уникають есхатології, оскільки їхня свобода здійснюється тут-і-тепер у кожному акті творчості (скажімо, імпровізації джазового музиканта – це момент свободи). Як результат маємо цілий спектр поглядів на майбутнє свободи: від критичного стоїцизму (М. Фуко) через переконаний оптимізм (Ж. Дерріда) до іманентного життєствердження (Ж. Дельоз).

Незважаючи на ці відмінності, загальне розуміння концепту свободи в постмодернізмі проявляється досить чітко. Основною ідеєю є те, що свобода більше не може розглядатися як просто данність, як природний стан або гарантований суспільний інститут (на кшталт прав і свобод людини за конституцією). Натомість свобода осмислюється як проблематична, тендітна, але всюдисуща можливість, що «проростає» крізь «тріщини» у владі, мові, структурах.

Висновки. Кінець XX та початок XXI століття, що ознаменований постмодерним поворотом, для філософської думки означає потребу переглянути багато понять, одним з яких є свобода. Сьогодні, в умовах глобалізованого світу, цифрових технологій, нових форм влади, викликів штучного інтелекту тощо, стає очевидним, що розуміння ідеї свободи повинно бути іншим, відповідати запитам часу. Напрацювання ключових філософів постмодерністів таких як М. Фуко, Ж. Дерріда, Ж.-Ф. Ліотар, Ж. Дельоз і Ф. Ґваттарі, Ж. Бодріяр надають нам такий інструментарій для її інтерпретації: свобода як критика, свобода як відкритість «іншому», свобода як різноманіття та гра, свобода як творчий порив, свобода як опір владі. Ці ідеї не заперечують значення традиційних свобод (права людини, громадянські свободи), а радше поглиблюють наше їх розуміння, розкривають проблемні аспекти. Концепт свободи, запропонований постмодерною філософією, не тільки відображає інтелектуальні пошуки кінця XX століття, а й має практичне значення для сучасності. Її основний наратив – це переконання, що бути вільним означає ніколи повністю не погоджуватися з тим, що свобода вже досягнута. Саме в цьому парадоксі вимагати свободи, розуміючи її нескінченність, і полягає найцінніше відкриття постмодерної філософії для сучасної думки та суспільства.

Література

1. Бартусяк П. Дельоз і Ґваттарі: рефрени свободи. *Sententiae*. 2020. Т. 39. № 1. С. 140–149.

2. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція. Київ: Основи, 2004. 230 с.

3. Дерріда Ж. Привиди Маркса. Харків: ОКО, 2000. 272 с.

4. Дерріда Ж. Письмо та відмінність / пер. Віктор Шовкун. Київ: Основи, 2004. 602 с.

5. Дєдяєва І. П. Ідея свободи у концепції Мішеля Фуко: людина як похідна від «історичного апріорі». *Філософські обрії*. 2004. № 11. С. 49–64.

6. Клименко В. Філософія влади Мішеля Фуко: критичний погляд на західну демократію. *Гілея: наук. вісник*. 2017. Вип. 122 (7). С. 297–300.

7. Лук'янець В., Соболь О. Філософський постмодерн: Навчальний посібник. К.: «Абрис», 1998. 350 с.

8. Любивий Я. Подолання методологічних засад філософії постмодернізму (У. Бек). *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2017. Випуск 1-2. С. 35–53.

9. Після філософії: кінець чи трансформація?: Пер. з англ. / Упоряд.: К. Байнес та інші. К.: Четверта хвиля, 2000. 432 с.

10. Родян М. Розвиток постмодернізму: методологічні принципи, теорії, засади. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. 2021. № 2. С. 102–107.

11. Соціокультурні та теоретичні засади філософії постмодерну. Колективна монографія. К.: Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди, 2017. 312 с.
12. Фуко М. Археологія знання. Київ: Основи, 2003. 432 с.
13. Фуко М. Наглядати й карати. Народження в'язниці. Київ: Комбук, 2020. 440 с.
14. Фуко М. Історія сексуальності. Твори в 3-х томах. Т. 3. Плекання себе. Київ: ОКО, 2000. 264 с.
15. Хоменко Г. І. Жак Дерріда: свобода інтерпретації як (не)можливість. *Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Філологія»*. 2018. Випуск 78. С. 165–173.
16. Baudrillard J. The System of Objects. London: Verso, 2020. 240 p.
17. Derrida J. The Gift of Death. Chicago: University of Chicago Press, 1995. 115 p.
18. Deleuze G., Guattari F. *A* Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987. 610 p.
19. Deleuze G., Guattari F. Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1983. 432 p.
20. Lyotard J.-F. The Postmodern Condition: A Report on Knowledge. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984. 110 p. (стан постмодерну)
21. Lyotard J.-F. Économie libidinale. Paris: Les Éditions de Minuit, 1974. 320 p.

Анотація

Остапець І. Ю. **Концепт свободи в філософії постмодерну.** – Стаття.

У статті досліджено концепт свободи в постмодерній філософії (М. Фуко, Ж. Дерріда, Ж. Бодріяр, Ж.-Ф. Ліотар, Д. Дельоз). Розглянуто теоретичні підходи провідних представників постмодерну до розуміння її сутності: свободи як практики спротиву у М. Фуко; апорії свободи та ідеї свободи без вибору у Ж. Дерріди; критики метанаративу емансипації у Ж.-Ф. Ліотара; творче, процесуальне розуміння свободи як детериторіалізації у Д. Дельоза і Ф. Ґваттарі; свободи як симулякру у філософії Ж. Бодріяра.

Зроблено порівняльний аналіз концепцій вказаних мислителів, виявлено їхні спільні та відмінні риси. До спільних рис відносимо: а) критика класичного суб'єкта свободи (мислителі так чи інакше відмовляються від образу автономного раціонального індивіда, що володіє свободою як властивістю); б) трактування свободи як процесу, динаміки, практики (свобода як дія у М. Фуко, свобода як нескінченність звільнення у Ж. Дерріда, свобода як множинна гра без фіналу у Ж.-Ф. Ліотара, свобода як лінія втечі у Ж. Дельоза і Ф. Ґваттарі, свобода володіння речами у Ж. Бодріяра); в) акцент на запереченні бінарного вибору та детермінізму; г) двозначному вияву свободи у континіумі «позитив – негатив»; д) контекстуальність та конкретність свободи (у М. Фуко соціально-історичний контекст, у Ж. Дерріда – етико-ментальний; Ж.-Ф. Ліотара – культурно-мовний, Ж. Дельоз і Ф. Ґваттарі – онтологічно-життєвий, Ж. Бодріяра – соціально-економічний).

Водночас констатується і низка розбіжностей між поглядами цих мислителів на сутність свободи: а) акцент на владі у визначені контексту осмислення свободи (М. Фуко), акцент на мові (Ж. Дерріда, Ж.-Ф. Ліотар), акцент на онтології (Ж. Дельоз, Ф. Ґваттарі), акцент на системі споживання (Ж. Бодріяр); б) різне трактування етичного виміру свободи (у Ж. Дерріди це відповідальність перед Іншим, у М. Фуко – автономія через критичність, у Ж.-Ф. Ліотара – толерантність до різноманіття, у Ж. Дельоза і Ф. Ґваттарі – творення нового, у Ж. Бодріяра – свобода як симуляція; в) різні образи майбутнього у контексті розуміння свободи.

У висновках підкреслено, що постмодерна філософія переосмислює свободу не як дану сутність (гарантований соціальний інститут), а як динамічний процес та результат постійної критики влади, значень і структур, завдяки чому відкриваються нові можливості для індивідуальної та колективної свободи в сучасному суспільстві.

Ключові слова: свобода, постмодернізм, постструктуралізм, влада, деконструкція, метанаратив, наратив, лінії втечі, симулякр, симуляція, детериторіалізація.

Summary

Ostapets I. Yu. **The concept of freedom in postmodern philosophy.** – Article.

In the article, the concept of freedom in postmodern philosophy (Michel Foucault, Jacques Derrida, Jean Baudrillard, Jean-François Lyotard, Gilles Deleuze) is examined. The theoretical approaches of these leading postmodern thinkers to understanding the essence of freedom are considered: freedom as a practice of resistance in Michel Foucault; the aporias of freedom and the idea of freedom without choice in Jacques Derrida; the critique of the metanarrative of emancipation in Jean-François Lyotard; a creative, processual understanding of freedom as deterritorialization in Gilles Deleuze and Félix Guattari; and freedom as a simulacrum in the philosophy of Jean Baudrillard.

A comparative analysis of the conceptions of freedom proposed by these thinkers is conducted, identifying their common and distinct features. The common features include: (a) a critique of the classical subject of freedom (the thinkers, in one way or another, reject the image of an autonomous rational individual who possesses freedom as an attribute); (b) an interpretation of freedom as a process, dynamic, or practice (freedom as action in Foucault, freedom as the endless process of liberation in Derrida, freedom as a multiple play without finality in Lyotard, freedom as lines of flight in Deleuze and Guattari, freedom as simulacrum in Baudrillard); (c) an emphasis on the rejection of binary choice and determinism; (d) the ambiguous manifestation of freedom along a continuum of "positive–negative"; (e) the contextual and concrete nature of freedom (in Foucault – a socio-historical context; in Derrida – an ethical-mental context; in Lyotard – a cultural-linguistic context; in Deleuze and Guattari – an ontological-vital context; in Baudrillard – a socio-economic context).

At the same time, a number of differences in these thinkers' views on the essence of freedom are noted: (a) differing emphases in defining the context of freedom's interpretation, focusing on power (Foucault), on language (Derrida, Lyotard), or on ontology (Deleuze, Guattari); (b) different interpretations of the ethical dimension of freedom (for Derrida it is responsibility to the Other; for Foucault – autonomy through critical reflection; for Lyotard – tolerance of diversity; for Deleuze and Guattari – the creation of the new); (c) different visions of the future in the context of understanding freedom.

In conclusion, it is emphasized that postmodern philosophy reconceptualizes freedom not as a given essence (a guaranteed social institution), but as a dynamic process and the result of constant critique of power, meanings, and structures, whereby new possibilities are opened for individual and collective freedom in contemporary society.

Key words: freedom, postmodernism, post-structuralism, power, deconstruction, metanarrative, narrative, lines of flight, simulacrum, simulation, deterritorialization.

Дата надходження статті: 25.08.2025
Дата прийняття статті: 09.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 141+2-1::2-15+2-17
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.20

А. О. Пальчик
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1247-1734
кандидат філософських наук,
викладач Інституту богословських наук Непорочної Діви Марії
Кам'янець-Подільської дієцезії Римо-католицької церкви

«ПАНЕНТЕЇЗМ»: ЕТИМОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД У ТЛУМАЧЕННІ КОНЦЕПТУ

Постановка проблеми. В літературі за темою поширена думка, що термін «панентеїзм» був впроваджений у філософсько-релігійний лексикон Карлом Крістіаном Фрідріхом Краузе у 1828 році [8]. Як пише Джон Купер, застосовуючи цей неологізм, Краузе намагався відмежувати власну теологію від класичного теїзму та пантеїзму [7, с. 26]. Із середини минулого століття термін «панентеїзм» набув у філософських та богословських публікаціях настільки широкого поширення (передусім завдяки Чарльзу Гартшорну), що з'явилися підстави для констатації т.зв. «панентеїстичного повороту» в сучасній релігійній думці.

Можна погодитися з думкою Купера, що панентеїзм, подібно як і інші спроби осмислення відношення *Бог – світ* (напр., класичний теїзм), «не є монолітною теологією або групою споріднених поглядів зі спільними базовими твердженнями» [7, с. 26]. Попри широку популярність терміну «панентеїзм» у філософсько-релігійній та богословській літературі дослідники досі констатують його неясність. Як пише Джоанна Лейденхаг, такі центральні тези панентеїзму («панентеїстичні гасла») як «світ є тілом Бога» чи «світ існує у Бозі», незважаючи на свою експресію, не спроможні надати чітке розуміння панентеїстичних тверджень стосовно відношення *Бог – світ* без ретельного аналізу. Відтак не викликає здивування поява низки статей, у яких ставиться за мету відмежувати панентеїзм від інших теїстичних концептів [15, с. 65]. Концепт «панентеїзм» і надалі залишається дискусійним навіть серед тих авторів, що називають себе панентеїстами. Якщо одні дослідники вбачають у ньому спробу осмислення «Бога філософів», то інші відкривають «серединний шлях» між класичним теїзмом і атеїстичним пантеїзмом, а ще інші – «вищий синтез» таких непримиримих світоглядів, як натуралізм і віра в існування надприродного. Також можна говорити про версії панентеїзму, що є більш близькими до класичного теїзму, а також інші його версії, що більш тяжіють до пантеїзму. Питання ще більш ускладнюється з приводу різного ставлення до терміну «панентеїзм» серед авторів. Якщо такі дослідники, як Ю. Мольтман, охоче використовують його, то інші, напр., В. Панненберг, нехтують ним [7, с. 27; 15, с. 65–66]. З іншого боку, існує позиція, згідно з якою зусилля, спрямовані на демаркацію панентеїзму від інших теїстичних концептів, є марними. Наприклад, О. К. Томас зазначає, що серед деяких панентеїстів поширене й таке переконання: плинність (або нечіткість) концепту «панентеїзм» надає йому особливої привабливості, що пояснюється його спроможністю примирити крайнощі різних позицій завдяки таким характеристикам, як реляційність, природність, наукова достовірність тощо [22, с. 653]. Таким чином об'єднуюча функція панентеїзму, здатного усунути суперечності між ворогуючими сторонами, мала б виправдати нечіткість цього концепту [15, с. 65–66].

Однак серед дослідників переважає думка про необхідність чіткого розуміння досліджуваного концепту. Лейденхаг аргументує слушність такої позиції наступними словами: «На ринку академічних кіл чітке розмежування між власною теорією або родиною, у якій знаходиться теорія, та конкурентами, є невід'ємною частиною будь-якої рекламної пропозиції; в іншому випадку різні члени родини можуть бути прийняті в інші династії» [15, с. 66]. Таким чином, дослідниця застерігає перед намаганням зосередитися на об'єднуючій функції панентеїзму за рахунок неточності концепту. Більш того, нечіткість концепту «панентеїзм» містить в собі загрозу нівелювання згаданої спроможності примирення крайнощів таких позицій, як класичний теїзм та пантеїзм: «Парасолька панентеїзму навряд чи витримає будь-які майбутні бурі» [15, с. 66]. З іншого ж боку, як зауважує Д. Р. Гріффін, зростання популярності терміну «панентеїзм» може призвести до його узурпації доктринами, які «позбавлені його обіцянок» [11].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Можна говорити про два головні підходи, завдяки яким дослідники намагаються з'ясувати специфіку концепту «панентеїзм». Одна із них представлена авторами, що стверджують необхідність окреслення специфіки цього концепту шляхом його співставлення із іншими теїстичними концептами відношення *Бог – світ*, передусім

© А. О. Пальчик, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

класичним теїзмом і пантеїзмом. Так, Ч. Гартшорн і В. Ріс представляють панентеїзм як повну комбінацію низки онтотеологічних тез; інші ж концепти (як от класичний теїзм, пантеїзм, темпоралістичний теїзм тощо), на його думку, є частковими комбінаціями [13, с. 16–22]. Натомість Ф. Клейтон і М. Брірлі пропонують окреслити панентеїзм як набір тез, що межують із тезами класичного теїзму та пантеїзму як крайнощів, яких він намагається уникнути, займаючи статус теїстичної «золотої середини». К. Пфейфер намагається показати відмінність панентеїзму від класичного теїзму та пантеїзму за допомогою «кіл Ейлера» [2, с. 81, 85, 86; 5]. М. Станмарк у своєму порівнянні приписує усім концепціям (у тому числі пантеїзмові) твердження про особовий характер Бога, тобто «мінімальний особовий теїзм», на основі чого відмежовує панентеїстичні тези від тез деїзму, класичного теїзму і пантеїзму [2, с. 83; 21].

Інший, альтернативний стосовно наведеного, підхід пропонують дослідники, які у визначенні специфіки концепту «панентеїзм» зосереджуються на її виведенні із етимології самого терміну, тобто на підставі тих чи інших інтерпретацій виразу «все у Богові». Серед публікацій, у яких обговорюється такий підхід, слід відзначити статті Е. Девіса, К. Келлер, Л. Бернакі, О. К. Томаса тощо [4; 9; 14; 22]. Конкретні пропозиції стосовно обґрунтування етимологічно підходу в тлумаченні концепту «панентеїзм», представлені у даній статті, належать, зокрема, таким авторам, як Р. Муллінз та У. Войгт [16; 23].

Отже, **метою статті** є з'ясування цінності етимологічного підходу у визначенні специфіки концепту «панентеїзм» шляхом семантичного аналізу таких складових виразу «все у Богові», як іменник «все» і прийменник «в», а також їхніх можливих варіантів вживання зі словом «Бог». Також, відповідно до мети, наводяться дві пропозиції осмислення концепту «панентеїзм» на підставі його етимологічного тлумачення.

Виклад основного матеріалу. *«Pan»*. З першого погляду може здатися, що складова «pan» є найменш проблематичною частиною терміну. Як зазначає Е. Девіс, панентеїсти не можуть витлумачити цей компонент терміну просто у вигляді тавтології «все означає все», таким чином ставлячи в питанні крапку. «Pan» радше вимагає відкриття різноманітних смислових нюансів, які могли б «пролити світло на цю позицію» і відкинути звинувачення у нечіткості терміну навіть незважаючи на те, що самі панентеїсти не схильні присвячувати цій проблемі достатньої уваги [9, с. 3]. Також Кетрін Келлер звертає увагу на ризик можливого неадекватного тлумачення «pan»: «*Все* в панентеїзмі – це не те саме *все*, наприклад, що все-могутність всесильності. Це не просто питання різниці між грецьким *паном* з його витонченим натуралізмом, пронизаним флейтою, та римським *omni*, в якому імперський владний потяг додається до префікса» [14, с. 63].

Переважна більшість дослідників погоджується з тим, що властивою площиною, на якій слід розглядати «pan», є площина онтологічна: цим словом має позначатися уся існуюча реальність. Якщо ж запитати про обсяг поняття «усе» в панентеїстичних доктринах, то знаходимо низку різноманітних відповідей. Для одних авторів «усе» означає фізичний світ, що знаходиться «у Богові», для інших – не тільки фізичний, але й ментальний світ «у Богові» [12, с. 69]. У випадку модального панентеїзму Ю. Нагасави «усім» є Бог, який є нічим іншим, як сукупністю усіх речей (що чинить його концепцію якщо не пантеїзмом, то дуже наближеною до пантеїзму версією панентеїзму) [17].

Л. Бернакі підходить до цього питання під іншим кутом: «*Pan* у панентеїзмі слід розглядати в іншому сенсі, такому, що підтримує мультивокальність цілого. Щойно *pan* дійсно позначатиме "тотальність", спроби привласнити ідею Бога для більш обмежених політичних цілей... починають підриватися» [4, с. 5]. Наявність компоненту «pan» у слові «панентеїзм», за Бернакі, дозволяє вийти за межі культурних і релігійних обумовлень, «зректися старих моделей гегемонії» і відкритися на інші традиції та усе різноманіття релігійного досвіду [4, с. 5]. Якщо брати до уваги таку пропозицію Бернакі, то не слід забувати, що складова «pan» також виступає у терміні «пантеїзм». На підставі цього можна було б також характеризувати пантеїзм як інклюзивне і мультикультурне за своїм характером уявлення про Бога, таким чином зводячи оригінальність панентеїзму нанівець.

З огляду на вищезазначене відкривається широка перспектива тлумачення «pan» не тільки на онтологічній, але й епістемологічній, політичній, міжкультурній та міжрелігійній площинах.

Складова «pan» стала вразливим місцем панентеїзму з боку його критиків передусім в контексті питань, пов'язаних з антропологією і теодицеєю. Якщо *«все» є у Богові*, то чи таким чином не порушується людська свобода як частина цього «все»? Так, Дж. Полкінгхорн проблемність панентеїзму вбачає у небезпеці заперечення автономії світу стосовно Бога, його інакшість, що загрожує вільним стосункам між ними [19, с. 20, 28]. Зокрема стає фіктивною суб'єктність людини як вільного творіння, здатного самостійно приймати рішення. Чи можна вважати частиною «усього» також *зло*? Якщо так, то чи не слід перекласти усю відповідальність за зло на Бога? Можливість позитивної відповіді на

таке питання Дж. Н. Андерсон назвав «фундаментальним метафізичним недоліком» панентеїзму. На його думку, якщо Всесвіт існує у Богові, то це означає не тільки існування у Богові добра як складової цього Всесвіту, але й зла. Таким чином суміш добра і зла онтологічно перетинаються з Богом, призводячи до його «забруднення» [3]. З цією ж проблемою стикається й Річард Кірні, запитуючи, чи можна стверджувати можливість існування якогось радикального зла поза Богом. Адресат цього запитання, Кетрін Келлер, відповідає негативно: Бог не має можливості вийти поза всесвіт, і переживає разом із ним всі страждання [20, с. 48, 54]. Так само у статті Нагасави найважчою проблемою в межах *модального панентеїзму* виступає складова «pan»: існування у Богові усіх можливих світів необхідно передбачає існування у Богові усього можливого (як якісно, так і кількісно) зла [17].

Враховуючи наведені зауваження, важко не погодитися з таким висновком Бернакі: різноманітність підходів до тлумачення семантики складової «pan» у терміні «панентеїзм» вимагає діалогу й узгодження самими представниками панентеїзму [4, с. 5].

«En». Прийменник «en» є наступною складовою панентеїстичного виразу «все у Бозі». Він вартий особливої уваги вже з приводу його місцезнаходження між елементами, з яких складається термін «пантеїзм». Н. Грегерсен називає цей прийменник «шарніром» усього концепту «панентеїзм», а Ф. Клейтон – носієм основної маси панентеїстичного тягаря, завдяки якому панентеїзм спроможний відрізнятися від конкуруючих концептів [15, с. 80]. Отже семантичний аналіз цієї складової може бути плідним у його застосуванні до терміну «панентеїзм». За Ф. Клейтоном, власне у цьому «таємничому слові» можна шукати усе багатство панентеїстичного світогляду [5, с. 184]. Але й у цьому випадку, подібно як з «pan», можна констатувати смислову неоднозначність і відсутність згоди між представниками панентеїстичної думки, які визнають, що даний прийменник слід розуміти «у певному сенсі». Е. Девіс формулює суть проблеми компоненту «en» у формі альтернативного питання: «Божественна інклюзія, божественна іманентність або [обидві] разом?», охоплюючи таким чином усі можливі, на його думку, значеннєві варіанти [9, с. 5].

На думку багатьох представників панентеїзму, прийменник «в» у слові «панентеїзм» може застосовуватися не тільки у загальноприйнятому, але й у зворотному порядку розстановки складових виразу, тобто як «*Бог в усьому*». У такому випадку недостатньо зрозуміла етимологія слова значно змінюється, стаючи твердженням про Божу іманентність у світі як один із суттєвих елементів концепту. Як пише Ф. Клейтон, первісна етимологія слова «панентеїзм» («Бог в усьому») «дещо вводить в оману... оскільки у більшості випадків “в” насправді має щонайменше два значення: *все є у Бозі*, і *Бог є в усьому*». Іншими словами, трансцендентне (Бог) знаходиться в іманентному (світ), а іманентне (світ) – в трансцендентному (Бог) [6, с. 184].

Натомість О. К. Томас взагалі відкидає першу версію етимології слова «панентеїзм» («все у Богові»), як «несуттєву метафору», на користь другої («Бог в усьому»), заявляючи, що прийменник «в» (in) у терміні наголошує власне на божественній іманентності [22, с. 656]. Таку думку підтримує Дж. Кобб, звертаючи увагу на зміст панентеїстичних обговорень, у яких «наголошується не тому, що усі створіння перебувають у Богові, а на тому, що Бог перебуває у світі... Звичайно, ці дві ідеї значно різняться, і навіть в християнській традиції прийнято вважати, що Бог перебуває в усьому, не стверджуючи, що все перебуває в Бозі» [9, с. 5]. Девіс визнає слушність наведеної уваги Кобба стосовно неприпустимості змішування двох інтерпретацій етимології слова «панентеїзм», і пропонує або розрізнювати їх або принаймні вказувати їхню взаємну обумовленість і можливість прочитання як “pan-en-theism”, так і “theism-en-pan” [9, с. 5–6].

Як зауважує Клейтон, більшість панентеїстів схильна вживати прийменник «en» не в просторовому, але у метафізичному, релігійному та містичному смислах. У їхніх публікаціях перевага надається розумінню «в» як відношення приналежності (inhering in), «сильної онтологічної залежності» (strong ontological dependence) та участі (participation) [6, с. 184]. Однак, згідно з Т. Оордом, можна налічити принаймні тринадцять можливих способів тлумачення прийменника «en», що мав би виражати таке чи інше розуміння виразу «світ у Бозі»:

1) як буквальне розташування світу у Бозі;
2) наповнення Богом світу енергією;
3) переживання або «передбачення» Богом світу;
4) одухотворення Богом світу;
5) Божа «гра» зі світом;
6) «наповнення» світу Богом;
7) надавання Богом простору для світу;
8) охоплення або вміщення Богом світу;
9) обдарування світу Божественною сутністю;
10) забезпечення Богом ґрунту для виникнення світу;
11) Божа «дружба» зі світом;
12) існування усього «у Христі»;
13) дарування Богом благодаті світові [18, с. 123–124].

За Клейтоном, така багатоваріантність вживання прийменника «в» хоча й може свідчити про

«родинну схожість» різних підходів у його тлумаченні, але одночасно може служити підставою для побудови все більш віддалених від себе панентеїстичних ідей чи розставленню найрізноманітніших акцентів, що, своєю чергою, стане підставою для слушної критики стосовно неточності та невиразності визначення концепту «панентеїзм» по відношенню до альтернативних концептів. [9, с. 6]. З цього приводу Н. Г. Грегерсен робить висновок про складність вживання слова «панентеїзм» в однині: «Панентеїзмів може бути стільки ж, скільки й способів кваліфікувати буття світу "у" Богові» [10, с. 19].

«Все у Богові»: інтерпретаційні пропозиції Р. Т. Муллінза та У. Войгта

Прикладами застосування етимологічного підходу в окресленні специфіки концепту «панентеїзм» можуть послужити роботи Р. Т. Муллінза і У. Войгта. Обидва автори шукають такого пояснення виразу «все у Богові», яке б задовольняло загал дослідників, що займаються даною проблематикою.

Раян Муллінз, посилаючись на ідеї таких мислителів, як П. Гассенді, І. Ньютон, Н. Орезм і С. Кларк, пропонує пояснити панентеїстичне «все у Богові» за допомогою категорій *абсолютного часу* і *абсолютного простору* у якості божественних атрибутів. Відповідно, фізичний простір і фізичний час існували би *в* метафізичному часопросторі Бога. На думку Муллінза, таке розв'язання є оптимальним у спробах представлення панентеїзму як оригінальної концепції Бога, оскільки не вимагає від нього бути компромісом, «золотою серединою» чи «серединним шляхом» між класичним теїзмом та пантеїзмом. Впровадження в концепт «панентеїзм» абсолютного часу і абсолютного простору як атрибутів Бога, за Муллінзом, чинять його унікальним стосовно таких форм теїзму, як класичний, неокласичний чи відкритий. З іншого боку такий підхід дозволяє уникнути «пантеїстичної помилки» в ототожненні фізичного і метафізичного часопростору, що неминуче веде за собою ототожнення Бога і космосу. Іншою перевагою свого підходу Муллінз вважає можливість не метафоричного, але буквального розуміння панентеїстичного гасла «все у Богові» [16, с. 337–342].

Слід зазначити, що поняття абсолютного часу і абсолютного простору відкидаються деякими дослідниками як непридатні для послідовної онтології. Так, на думку Б. Мондіна, «абсолютний простір не лише не існує, а він не може існувати, він не є реальною сутністю (фактичною чи можливою), оскільки він позитивно незбагненний. Насправді абсолютний простір визначається як така ємність, яка необхідна для протяжних тіл; але ця ємність сама по собі розширена, тому вона потребуватиме нової ємності, і таким чином відкривається неможлива нескінченність в стані регресу. Думка про існування абсолютного простору суперечить собі, бо це порожнє поняття, якому не відповідає жодна реальність». Так само й абсолютний час – продовжує Мондін – не є реальним: «До Всесвіту і після нього немає змін, а отже – і часу» [1, с. 117, 120]. Піддаючи критиці наведену пропозицію Муллінза, Пфейфер зауважує, що у ній залишається незрозумілим стосунок між такими поняттями, як субстанція та атрибути. Якщо Бога і світ ми вважаємо субстанціями, а абсолютні час і простір – атрибутами Бога, то у якості висновку необхідно ствердити *існування Всесвіту як субстанції в атрибутах* [18, с. 130]. Як зауважує Лейденхаг, Муллінз «не говорить про стосунки Бога зі світом і дуже мало говорить про онтологію світу», що значно послаблює позиції панентеїзму у спробах стати «достовірним науковим, реляційним, динамічним поглядом на Бога, що може пояснити як проблему зла, так і реальність релігійного досвіду» [15, с. 81].

Уве Войгт пропонує у поясненні панентеїстичного гасла «все у Бозі» звернутися до концепту панпсихізму, а також «нової феноменології» Германа Шміца. На думку Войгта, для осмислення панентеїзму може стати в пригоді феноменологічний опис сутностей певного типу (напр., тривоги, радості чи відчаю), названих Шміцом «атмосферами». Специфікою таких атмосфер є те, що вони «не знаходяться в суб'єкті, але пронизують і оточують його». В атмосферах можуть перебувати й декілька суб'єктів. «Атмосфери просто існують і сприймаються суб'єктами», а можливі спроби пояснити їх походження, за Шміцом, є заздалегідь безглуздими. Шміц також розрізняє «простір почуттів» (feeling-space) і простір як предмет наукового дослідження. «Простір у першому сенсі – це "простір відчуттів", заповнений специфічними видами речовин, які опосередковують те, що відчувається в цьому просторі, а також те, як це відчувається… Простір у другому сенсі є нейтральним середовищем для інтерсуб'єктивної орієнтації та заповнений матерією, кількісно визначеною наукою» [23, с. 148].

В контексті панпсихізму панентеїстичне «все», на думку Войгта, можна визначити як «кожен природний суб'єкт» у його існуванні та становленні в процесі природної еволюції. Натомість *бути у чомусь* «для суб'єкта означає бути в психічному стані» у тому сенсі, що цей суб'єкт характеризується інтенційністю, наявністю певних поглядів на світ, що свідчить про властиву йому якісну свідомість (qualitative consciousness). Відповідно, «панентеїзм… стверджує, що кожен природний суб'єкт перебуває у психічному стані, яким є Бог, що, своєю чергою, означає, що Бог є психічним

станом, а саме психічним станом, в якому перебувають усі природні суб'єкти» [23, с. 140, 151]. Войгт передбачає закиди проти такого погляду. Може здатися, що у ньому підважується незалежність та особовість Бога з тієї причини, що психічні стани мають бути чимось залежним від суб'єктів і чимось відмінним від осіб. Однак, продовжує дослідник, посилаючись на «нову феноменологію» Шміца, психічний стан не слід розуміти просто як стан розуму: «Психічний стан може існувати сам по собі, як атмосфера». Атмосферою можна назвати також суб'єкта, зокрема такого раціонального, як людина. Отже, за Войгтом, не буде недоречним вважати Бога «атмосферою Всесвіту» або «атмосферою атмосфер», які зустрічаються у Ньому. Така думка може зустрітися з запереченням: якщо ми називаємо Бога атмосферою, то унаслідок цього виключаємо Його трансцендентність, інакшість. Для розв'язання цієї проблеми Войгт звертається до кантового осмислення простору (з огляду на те, що «бути в атмосфері» = «бути в просторі») як «чистої форми зовнішньої інтуїції». Інтуїція ж не має основи у концептуальному мисленні, властивому таким раціональним суб'єктам, як людина, але сама виступає «основою будь-якої чуттєвої здатності», а отже можна припустити її наявність усюди, де відчуваються якості, зокрема на рівні мікросуб'єктів як нижчої від людей ланки буття. На цьому рівні слід визнати наявність якогось мінімального інтуїтивного знання про щось відмінне від них. Наявність же такого знання може свідчити про відкритість мікросуб'єктів на «атмосфери як щось нетотожне самому собі, але водночас психічне, а також те, що може відбутися усередині них». Це і означає перебувати «у психічному стані, який є Богом». Войгт звертає увагу на смислову різницю між «перебуванням у психічному стані» і «буттям психічним станом» (тобто Богом) [23, с. 152].

Отже, намагаючись надати оптимальне пояснення панентеїстичного гасла «все у Богові», як Муллінз, так і Войгт потребують введення у концепт «панентеїзм» певних тверджень, якими тлумачиться значення прийменника «в» (Богові). В одному випадку це означає існування Всесвіту «в атрибутах Бога» (абсолютний час і абсолютний простір), а в іншому – існування суб'єктів «в Богові як атмосфері (або «психічному стані») Всесвіту». На нашу думку, як перша, так і друга пропозиція, попри конструктивні наміри їхніх авторів, навряд чи зможуть бути схвалені більшістю дослідників як визначальні критерії концепту «панентеїзм», ризикуючи стати лише наступними (напр., «панпсихічним» і «абсолютно-часопросторовим») різновидами панентеїзму.

Висновки. Спроби тлумачення концепту «панентеїзм» завдяки етимологічному підходу виправдовуються передусім необхідністю збереження значущості самого терміну шляхом обґрунтування його смислового навантаження. Такий підхід, на відміну від порівняльного, не чинить концепт «панентеїзм» обумовленим іншими теїстичними концептами (тим більше, що їх кількість може і далі зростати, тим самим вимагаючи постійних уточнень). З іншого ж боку, неоднозначність складових елементів виразу «все у Богові» призводить до великої кількості інтерпретацій концепту, таким чином змушуючи констатувати наявність низки суперечливих за своїм сенсом «панентеїзмів», залежних від тих чи інших аксіом (напр., таких концептів, як панпсихізм чи абсолютний час і абсолютний простір). Таким чином, етимологічний підхід (подібно, як порівняльний) виявляється вразливим на критику, що, у свою чергу, відкриває перспективу подальших спроб уточнення специфіки концепту «панентеїзм». При цьому здається слушним не стільки штучне впровадження нових категорій до даного концепту, скільки пошук загальноприйнятного «панентеїстичного мінімуму» на підставі вже існуючих теорій.

Література

1. Мондін Б. Підручники систематичної філософії: Том 2. Епістемологія і космологія / пер. з італ. Б. Завідняка, А. Капустинського. Львів: Місіонер, 2022. 216 с.

2. Пальчик А. О. Панентеїзм та інші теїстичні концепції: проблематика демаркації в сучасних дослідженнях. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. Вип. 50. 2025. С. 81–88.

3. Anderson J. N. Why I Am Not a Panentheist. Analogical Thoughts, January 24, 2012 [online]. URL: http://www.proginosko.com/2012/01/why-i-am-not-a-panentheist/.

4. Biernacki L. Introduction: Panentheism Outside the Box. *Panentheism across the World's Traditions* / Ed. L. Biernacki, Ph. Clayton. Oxford–New York: Oxford University Press, 2014. Pp. 1–17.

5. Brierley M. W. The Potential of Panentheism for Dialog between Science and Religion. *The Oxford Handbook of Religion and Science* / Eds. Ph. Clayton, Z. Simpson. New York: Oxford University Press, 2006. Pp. 635–651.

6. Clayton P. Panentheisms East and West. *Sophia: International Journal of Philosophy and Traditions*. 2010. 49(2). Pp. 183–191.

7. Cooper J. W. Panentheism, the Other God of the Philosophers, from Plato to the Present. Baker Academic Press, 2006. 359 p.

8. Culp J. Panentheism / *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* / Eds. E. N. Zalta, Uri Nodelman. URL: https: //plato.stanford.edu/archives/fall2023/entries/panentheism/>.

9. Davis A. M. Ambiguities in Panentheism: Definitions, Distinctions and Demarcations. URL: https: //www.academia.edu/31886078/Ambiguities_in_Panentheism_Definitions_Distinctions_and_Demarcations

10. Gregersen N. H. Three Varieties of Panentheism / *In Whom We Live and Move and Have Our Being: Panentheistic Reflections on God's Presence in a Scientific World* / Ed. Ph. Clayton, A. R. Peacocke. Wm. B. Eerdmans Publishing, 2004. Pp. 19–35.

11. Griffin D. R. Panentheism's Significance for Science and Religion. URL: http://www.stnews.org/Guide-392.htm

12. Göcke B. P. Panentheism and Classical Theism. *Sophia*. 2012. nr. 52. URL: https://www.academia.edu/2362825/Panentheism_and_Classical_Theism

13. Hartshorne Ch., Reese W. L. Philosophers Speak of God. Chicago: The University of Chicago Press, 1953. XIV+535 p.

14. Keller C. The Body of Panentheism / *Panentheism Across the World's Traditions* / Eds. L. Biernacki, Ph. Clayton. Oxford-New York: Oxford University Press, 2014. Pp. 63–82.

15. Leidenhag J. Deploying Panpsychism for the Demarcation of Panentheism / *Panentheism and Panpsychism. Philosophy of Religion meets Philosophy of Mind* / Eds. G. Brüntrup, B.P. Göcke, L. Jaskolla. Paderborn: Mentis, 2020. P. 65–90.

16. Mullins R.T. The Difficulty with Demarcating Panentheism. *Sophia*. 2016. nr 55. Pp. 325–346.

17. Nagasawa Y. Modal Panentheism / Alternative concepts of God: essays on the methaphysics of the divine / ed. A. Buckareff, Y. Nagasawa. Oxford University Press, 2016. https://research.birmingham.ac.uk/files/25536039/NagasawaFinal.pdf

18. Pfeifer K. Naïve Panentheism / *Panentheism and Panpsychism. Philosophy of Religion meets Philosophy of Mind* / Eds. G. Brüntrup, B.P. Göcke, L. Jaskolla. Paderborn: Mentis, 2020. Pp. 123–138.

19. Polkinghorne J. Faith of a Physicist: Reflections of a Bottom-up Thinker. Princeton: Princeton University Press, 1994. 211 p.

20. Reimagining the Sacred: Richard Kearney Debates God / Eds. R. Kearney, J. Zimmerman. New York: Columbia University Press, 2015. VIII+286 p.

21. Stenmark M. Panentheism and its neighbors. *International Journal for Philosophy of Religion*. 2019. nr 85. Pp. 23–41. URL: https://doi.org/10.1007/s11153-018-9687-9

22. Thomas O. C. Problems in Panentheism / *The Oxford Handbook of Religion and Science* / Eds. P. Clayton, Z. Simpson. Oxford: Oxford University Press, 2008. Pp. 652–665.

23. Voigt U. What a Feeling? In Search of the Metaphysical Connection between Panpsychism and Panenteism / *Panentheism and Panpsychism. Philosophy of Religion meets Philosophy of Mind* / Eds. G. Brüntrup, B.P. Göcke, L. Jaskolla. Paderborn: Mentis, 2020. Pp. 139–154.

Анотація

Пальчик А. О. **«Панентеїзм»: етимологічний підхід у тлумаченні концепту.** – Стаття.

У даній статті розглядаються спроби застосування етимологічного підходу в тлумаченні концепту «панентеїзм» (гр. *pan en theos* – «все у Богові»), тобто пояснення змісту цього концепту за допомогою етимологічного аналізу терміну, впровадженого у філософсько-релігійний і теологічний лексикони німецьким мислителем К. К. Ф. Краузе (1781–1832). Етимологічний підхід є альтернативою порівняльного підходу, що полягає на з'ясуванні специфіки панентеїзму у порівнянні з іншими концепціями Бога – класичної теїстичної, пантеїстичної тощо.

З огляду на те, що специфіка концепту «панентеїзм» не є зрозумілою лише на підставі самого перекладу терміну з грецької мови, здійснюється спроба семантичного аналізу складових терміну – *pan* («все») та *en* («в»), а також можливих варіантів їхнього вживання разом зі словом «Бог»: а) найбільш розповсюдженій версії – «все (існує) у Богові»; б) «Бог (існує) в усьому», тобто ствердження радикальної Божої іманентності; в) визнання слушності обох попередніх варіантів. Вказується на поліваріантність значення виразу «світ у Богові», що надає можливість створення багатьох, часом суперечних, панентеїстичних концепцій, тим самим чинячи концепт «панентеїзм» ще більш неточним і розмитим.

У статті також наводяться два оригінальні приклади застосування етимологічного підходу у тлумаченні досліджуваного концепту. Першим прикладом є спроба Муллінза впровадити у концепт «панентеїзм» категорії абсолютного часу і абсолютного простору як атрибутів Бога, завдяки чому, на його думку, можна говорити про буквальний, а не метафоричний, сенс існування «усього в Богові». Натомість другим прикладом служить ідея Войгта представити концепт «панентеїзм» в категоріях панпсихізму і «нової феноменології» Германа Шміца, що дає змогу представити існування «усього» в Богові як своєрідній «атмосфері», «психічному стані». Однак кожна із цих пропозицій передбачає впровадження аксіом, які можуть бути неприйнятними для інших панентеїстичних доктрин; і замість того, щоб надати чіткі критерії панентеїзму як оригінального теїстичного концепту, вони стають наступними його версіями.

Ключові слова: панентеїзм, відношення «Бог – світ», етимологічний підхід, філософія релігії.

Summary

Palchyk A. O. **"Panentheism": an etymological approach to interpreting the concept.** – Article.

This article examines attempts to apply an etymological approach to interpreting the concept of "panentheism" (Greek *pan en theos* – "all in God"), i.e., explaining the meaning of this concept through etymological analysis of the term introduced into philosophical, religious, and theological lexicons by the German thinker K. C. F. Krause (1781–1832). The etymological approach is an alternative to the comparative approach, which consists in clarifying the specifics of panentheism in comparison with other concepts of God – classical theistic, pantheistic, etc.

Given that the specificity of the concept of "panentheism" is not clear solely on the basis of the translation of the term from Greek, an attempt is made to analyze semantically the components of the term – *pan* ("all") and *en* ("in") – as well as possible variants of their use in conjunction with the word "God": a) the most

common version – “everything (exists) in God”; b) “God (exists) in everything,” that is, the affirmation of God’s radical immanence; c) recognition of the validity of both previous options. The polyvalence of the meaning of the expression “the world in God” is pointed out, which opens the way to the creation of many, sometimes contradictory, panentheistic concepts, thereby making the concept of “panentheism” even more imprecise and vague.

The article also provides two original examples of the application of the etymological approach in interpreting the concept under study. The first example is Mullins’; attempt to introduce into the concept of “panentheism” the categories of absolute time and absolute space as attributes of God, thanks to which, in his opinion, it is possible to speak of the literal, rather than metaphorical, meaning of the existence of “everything in God”. The second example is Voigt’s idea of presenting the concept of “panentheism” in terms of panpsychism and Hermann Schmitz’s “new phenomenology”, which makes it possible to present the existence of “everything” in God as a kind of “atmosphere” or “psychic state”. However, each of these proposals involves the introduction of axioms that may be unacceptable to other panentheistic doctrines; and instead of providing clear criteria for panentheism as an original theistic concept, they become subsequent versions of it.

Key words: panentheism, God–world relationship, etymological approach, philosophy of religion.

Дата надходження статті: 30.08.2025
Дата прийняття статті: 18.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 1.101.
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.21

Т. П. Руденко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2430-2225
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Г. М. Костроміна
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-4822-4914
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ЛЮДИНА В КОНТЕКСТІ ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ

Постановка проблеми. Проблема людини завжди була предметом філософських розмислів. Її розглядали філософи минулого, вона розробляється сучасними науковцями. Значна кількість поглядів щодо розуміння сутності людини, її буття, пізнання, цінностей, свідчить, що людина є невід'ємною частиною суспільства, її життя визначається багатьма чинниками, але загальна характеристика природи людини, її буття та потенціалу в історико-філософському контексті відбувається у просторі та часі, тому її життя детермінується різними історичними періодами, які задавали своє бачення сутності та природи людини, вибудовували свою ієрархію цінностей. Дослідження проблем людського буття, духовного життя особистості, ролі людини у суспільстві сьогодні допомагає й буде сприяти у подальшому вирішенню актуальних практичних завдань, серед яких особлива увага приділяється розвитку потенціалу кожної особистості, формуванню гармонійних відносин між людьми у суспільстві, утвердженню національних та загальнолюдських цінностей.

Мета статті полягає у систематизації поглядів, щодо сутності, природи людини, визначенні її ролі у житті суспільства, особистісних та суспільних цінностей. Для цього необхідно проаналізувати проблему людського буття в історичному контексті, узагальнити уже існуючі підходи щодо сутності людини.

Аналіз досліджень та публікацій. До проблеми людини зверталися філософи різних історичних періодів, і сьогодні, вона не втратила свою актуальність. Людина, як індивід, особистість не є сталим об'єктом філософських пошуків, вона набуває нових рис на кожному історичному етапі розвитку людства. Особливість дослідження потребувала звернення до праць філософів різних історичних періодів.

У дослідженні було розглянуто праці таких філософів як-от: Платон, Аристотель, Аврелій Августин, Дж. Піко делла Мірандола, Р. Декарт, Т. Гоббс, І. Кант, Г. Гегель, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, З. Фройд, К. Юнг, М. Гайдеґґер, Ж.-П. Сартр, Г. Сковорода, М. Шелер, А. Ґелен, Х. Плеснер, а також проаналізовано праці сучасних українських науковців, в яких розглядаються філософські ідеї мислителів минулого – І. Беспалова, Р. Васильченка, С. Кисельова, В. Михайлова, І. Ніколаєвої, О. Павлова тощо.

Теоретичне підґрунтя визначеної проблеми складають праці сучасних вітчизняних і зарубіжних філософів. Багатомірність буття людини досліджують Н. Хамітов, Л. Харченко, Д. Ткаченко, пошуки сенсу буття людини є темою досліджень В. Загороднюка, когнітивні здібності людини та її пізнавальні можливості у ценрі уваги О. Рубанець, творчість та розвиток творчого потенціалу особистості досліджує Б. Новіков, екзистенційний досвід людини вивчає А. Єрмоленко та інші науковці.

Вивченню проблеми особистісного й інституційного буття людини, формуванню соціально-культурного простору, міжособистістних відносин присвячені праці Є. Бистрицького, Н. Хамітова. Проблему цінностей та ціннісних орієнтацій особистості досліджують І. Бех, Є. Барбіна, О. Головіна, Т. Потапчук, С. Рабійчук, А. Фурман тощо.

Сучасні дослідники, такі як В. Андрущенко, І. Бех, П. Володін, С. Гончаренко, С. Дєнєжніков, С. Максименко розглядають проблему виховання духовно-моральної особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема людини, її природа, буття, сенс життя,

© Т. П. Руденко, Г. М. Костроміна, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

діяльність, цінності завжди були у центрі уваги мислителів протягом всієї історії розвитку філософської думки.

У вченнях давньої Індії зосереджувалася увага на проблемі буття людини у світі, а саме, на її долі, духовності, ціннісних орієнтаціях, моральних якостях. Соціальна філософія давньої Індії намагалась проникнути у таємницю людського духу, знайти його внутрішній зв'язок з навколишнім світом або з безособовим світовим духом – Брахманом й, саме тоді, відбувається злиття індивідуальної і світової душ, звільнення, досягається гармонія. Згідно вчення веданти цей стан є вищою метою і сенсом людського існування. Ідея звільнення від матеріального світу є також провідною у філософських школах як-от: міманса, санкх'я, йога, джайнізм і буддизм. Буддизм пропонує шлях досягнення стану нірвани через власне самоспоглядання і самозаглиблення. Як підкреслює Н. Ярмоліцька, «в буддизмі спасіння є справою людського індивідууму, яке за нього і для нього не можуть здійснити ні інші люди, ні боги» і пройти цей шлях спасіння «людина повинна власними зусиллями за допомогою власного духу і розуму, який розгадує фатальну ілюзію» [23, с. 150]. Давньоіндійська школа йога обґрунтовує систему контроля за душевним станом завдяки виконанню фізичних вправ, що у результаті сприяє досягненню рівня бажаної досконалості. Філософія давньої Індії представлена різними школами, які розглядали людину як втілення космічного духу, який здатен подолати ілюзорний матеріальний світ та досягти гармонії.

Філософські системи стародавнього Китаю так само як і давньоіндійська філософія розглядали такі проблеми як людина і світ, духовність, морально-етичні якості людини, її доля і всесвітній закон вічності. Давньокитайські філософи намагалися визначити оптимальні шляхи взаємодії людини зі світом, з іншими людьми. У конфуціанстві центральним поняттям є «жень», яке розглядається як джерело моральних якостей людини, це також головна сила природного існування людини, основний закон, принцип культури взаємовідносин людини зі світом, людини з людиною. С. Михайлов зазначає, що «у той час, як Захід перш за все розвивав раціональне начало, Індія – духовне, Китай створив потужну традицію етики та цивілізації, продемонструвавши унікальну модель співіснування людей» [11, с. 49].

В античній філософії проблема людини є багатоаспектною, вона не має загального визначення. Представники натурфілософії Мілетської школи розглядали людину як «малий світ» – мікрокосмос, що є проекцією Всесвіту. Софісти розуміли людину як розумну істоту, яка пізнає та перетворює дійсність, формує культурний простір. Отже, істини є продуктом людської діяльності як і культура. У результаті пізнавальної діяльності людини не відображається об'єктивна дійсність, а відтворюється її суб'єктивний світ.

Проблему людини розробляє давньогрецький філософ Сократ, який зосереджує увагу на внутрішньому світі людини, її моральних якостях, душі. Людина у Сократа є моральна істота. Філософ закликає пізнати самого себе, але пізнати не означає отримати готову істину у завершеному вигляді, життя вимагає від людини постійного пошуку самого себе, випробовування себе у різних ситуаціях. Як підкреслює І. Беспалов, найголовніше із завдань, яке висуває Сократ для людини «є пошук істини хоча б для самого себе». «Сократ вважає, що якщо людина зможе не брехати сама собі щодо того що вона є таке, то вона визнає всі свої помилки, що вона була не права в чомусь, тоді це буде першим кроком до істини» [1, с. 38]. За Сократом, «людина яка має знання ніколи не буде діяти погано тим більше маючи знання, що таке добро і зло» [1, с. 39]. Сократ повернув філософські пошуки від вчення Космосу, природи до людини як духовної істоти. Розробляючи проблему людини, філософ піднімав питання про такі якості людини як «мужність», «мудрість», «доброчесність», «краса» тощо.

Філософські ідеї Сократа окреслюють межу в історії античної філософії, де на відміну від досократівських мислителів, які розглядали світ як цілісність, в якій людина є частинкою космосу, мислитель відокремлює людину – визначає предметом філософії її відношення до світу. Філософські ідеї мислителя не записувались, а передавалися у розмові з співрозмовником, яка ставила за мету виховання людини, головним було не просто отримати знання, а навчитися його застосовувати в житті. У давньогрецькій філософії поступово простежується перехід від космоцентризму до антропоцентризму. Яскравим прикладом є відома теза Протагора: «Людина є мірою усіх речей...».

Погляди Платона про людину базуються на його вчені про ідеї як праобраз всього, що існує у світі. Матеріальний світ у філософа є лише копією ідеального світу, а світ ідей людина може осягнути розумом. Людина, яка на думку філософа, одночасно належить до обох світів, здатна до пізнання світу ідей, особлива увага філософа приділяється ідеї блага, яка виступає джерелом щастя та справедливості. Філософ пропонує модель ідеальної держави, що ґрунтується на природному поділі людей, а також визначає ідеальні форми державного устрою. «Платон створив вчення про ідеальну державу та створив основи вчення природних прав, до яких відносив загальний для всіх принцип справедливості у праві [10, с. 37]. С. Кисельов говорить, що у державі

Платона «абсолютна монархія та абсолютна демократія – це абсолютизація, у першому випадку, свободи держави, у другому – свободи індивідів». «Нормальне існування індивідів у державі передбачає певне взаємообмеження їхньої свободи. В іншому випадку ні держава не відповідає власній сутності, ні індивід, бо свобода присутня у сутності обох» [9, с. 18].

Згідно вчення Платона, людина має три частини душі – розумну, вольову та чуттєву і в залежності від того, яка частина переважає, філософ говорить про належність людей до різних соціальних груп – раби, ремісники, воїни, торговці, правителі. За Платоном, у людині завжди присутнє напруження не лише між душею та тілом, але й у самій душі, яке складається з пристрасті, мужності та мудрості. Платонівський дуалізм став головною ідеєю щодо розуміння сутності людини, у видозміненому вигляді він існував в ідеалістичній західноєвропейській філософії майже до XIX століття.

Аристотель трактує людину як істоту політичну, що розумовою діяльністю добуває собі благо – вищу мету прагнення людини. Філософ вказує на діяльність, яка збігається з якостями людини. Така діяльність і є благо, вона, на думку Аристотеля, повинна бути добродійною. У діяльності необхідно дотримуватися певних принципів, головним з яких є принцип справедливості. Людина повинна усвідомлювати свою діяльність, розглядати її не як засіб, а як мету. У своїх творах «Нікомахова етика», «Політика» Аристотель розглядає багато питань, а саме, психологію особистості, функціонування регулятивних механізмів, таких як держава, право, соціальні інститути, мораль. Визначальною ідеєю трактату «Політика», як підкреслюють О. Козинець та А. Остапенко, «виступає ідея всезагального блага, в контексті якого античний мислитель зазначає та подає суспільно-політичне вчення: ідеальна держава, за Аристотелем, відповідає уявленням про справедливість і, на думку мислителя, допомагає громадянам досягти суспільного блага». «Аристотель вважав полісом певним чином організовану спільноту людей, тобто «поліс» (місто в Давній Греції) – це насамперед люди, а тільки потім вже матеріальні блага, цінності та інституції» [10, с. 39]. Філософська думка стародавнього світу у майбутньому спричинила величезний вплив на розвиток філософії, науки, культури, людську цивілізацію.

Філософія Середньовіччя, яка спиралась на християнську традицію, висувала ідею суперечності людської природи. Вважалося, що людина поєднує у собі земне гріховне начало і божественну сутність. У цей період формується символічна ієрархія цінностей. Як наголошував Аврелій Августин, є цінності небесного устрою – Град Божий і цінності земного устрою – Град земний [3]. Християнство скеровує увагу філософів середньовіччя на дослідження внутрішнього, духовного світу людини, на безмежні глибини людської душі. Італійський поет Данте Аліг'єрі вибудовує філософсько-художню систему людських гріхів і чеснот. Будь-яка людина як творіння Бога не тільки покликана до відповіді, але так само як і всі інші, має свободу та рівність перед Богом. Людина наділена доброю волею і сама здійснює свій вибір та несе за нього відповідальність. Кожна людина вільна формувати власні переконання й спосіб життя, важливим є внутрішній світ людини. Духовний світ людини проявлявся в турботі про душу, бо саме вона гадали є осередком самості. У Середньовіччі утверджується переконання, що істинним буттям людини є її духовне буття.

У добу Відродження підноситься античний ідеал людини, в якому гармонійно поєднується духовне й тілесне, вважалося, що тіло людини так само як і душа є творіння Боже, отже, воно прекрасне і дане людині на добро. Людина доби Відродження, на відміну від середньовіччя, є вільною як від жорстких суспільних рамок, так і внутрішньо підготовленою до самореалізації, самоконтролю, особистої відповідальності. У цей період формується нове розуміння свободи, яка проявлялася не лише у внутрішньому, духовному світі людини, але й в її повсякденній практичній діяльності, творчості, де людина має можливість реалізовувати свій талант, знання, волю.

У філософії Відродження виникає новий напрям – гуманізм. Людина проголошується вищою цінністю на Землі, визнаються її права, які мають земне походження, мета і сенс буття людини полягають у розвитку її здібностей, таланту і реалізації їх у різних видах діяльності. Відомий філософ Відродження Джованні Піко делла Мірандола у своєму трактаті «Промова про людську гідність» наголошує на безмежних можливостях людини. Метою життя людини вже виступає не спасіння душі, як це було у середньовіччі, а особиста гідність, шляхетність, творчість, пізнання, служіння суспільству. Філософи Відродження вважали, що людина має право на щастя у земному житті, вона здатна обирати діяльність – художню творчість, науку тощо. Нові наукові ідеї цієї доби представлені у працях Ніколая Коперника, Йогана Кеплера, Ґалілео Ґалілея, Джордано Бруно, Леонардо да Вінчі.

У Новий час формується нове ставлення до природи, поширюється її раціональне використання. З розвитком природознавство, наука приходить на зміну вірі і релігії, вона домінує у культурі. Якщо схоластична філософія висувала проблему співвідношення віри і розуму, то філософія Нового часу зосереджує увагу на розумі і природі. Роман

Васильченко підкреслює, що філософи Нового часу «вважали, що людина має незалежну волю та розум, що дозволяє їй бути вільною та самостійною», вони розглядали людину як «сутність, яка має незалежні права та може вільно визначати своє місце у суспільстві» [4, с. 24]. Але погляди на місце та роль людини у суспільстві у філософській думці відрізнялися залежно від конкретного контексту. У Франції домінували ідеї раціоналізму та просвітництва, філософи підкреслювали важливість індивідуальної свободи та прав людини. «Такі філософи, як Рене Декарт, Блез Паскаль та Вольтер, активно обговорювали ці питання у своїх працях» [4]. Англійські філософи Нового часу: Джон Локк, Томас Гоббс – розглядали питання влади та державного устрою, «їх погляди на місце та роль людини у суспільстві були суттєво відмінні, проте вони спільно бачили державу як необхідне утворення для забезпечення порядку та захисту прав людини» [4, с. 24].

У цей період формується механістична картина світу. «Механістичне» мислення Нового часу спрямовується на усі природні та соціальні явища. З точки зору механіки також трактується й природа людини, суспільства. Соціально-філософські ідеї доби втілюються у концепцію суспільного договору, згідно якої держава та право створюються людьми за законами людського розуму, а це означає, що державна влада не є проявом божественної волі, а залежить від народу.

Німецька класична філософія робить новий крок у розумінні людини. Ставлення людини до світу розглядає І. Кант. Проблема людини стає предметом практичної філософії мислителя. У Канта суб'єктом морального закону є людина, її ноуменальна (ноумен – синонім «речі у собі») сутність. Поняття свобода, безсмертя, Бог у філософа мисляться як регулятивні ідеї. Мислитель утверджує новий статус ідеї свободи, безсмертя і Бога. Свобода за Кантом є необхідною умовою моральності. Людина, на думку філософа, повинна дотримуватися у своїй поведінці морального закону. Твердження «чини так, щоб ти завжди ставився до людства й у власній своїй особі, і в особі кожного іншого так само, як до мети, і ніколи б не ставився до нього лише як до засобу» є «категоричним імперативом» І. Канта. Це «золоте правило моральності», якщо його дотримуватись, вважає філософ, виключає несправедливість, не добрі вчинки, зло. І. Кант утверджує, що «моральний закон є святий (непорушний)». «Людина, щоправда, є досить-таки не свята, але людяність у її особі мусить бути для неї святою» [8]. М. Петренко підкреслює, що Кант вказує на гідність людини, яка «постає у двох важливих вимірах: по-перше, як вкорінена в самій природі людини, а по-друге, як важлива складова її персонального, екзистенційного досвіду» [15, с. 8]. Л. Рижак зазначає, що «етика І. Канта виразила потребу капіталістичного способу життя в ідеї справедливості, що ґрунтується на засадах розуму», а становлення капіталізму та ринкових відносин «вимагало нових ідей, якими б керувалися суб'єкти дії». Дослідниця вказує, що «модерне суспільство пов'язувало свій поступ не лише з розвитком науки, техніки та економіки, але й з особистісно значущими цінностями» [17, с. 105].

За Г. Гегелем, сутність людини визначається у сфері культури, науки, мистецтва, релігії та філософії через усвідомлення свободи [6]. «Людину Гегель розглядає як багаторівневу істоту, як надзвичайно складний соціально-природний феномен, у якому діалектично поєднані суспільно-політичні, правові, економічні, моральні, релігійні та естетичні чинники» [18]. Г. Фіхте «істинно людський сенс життя бачить у досягненні індивідом повної згоди із самим собою, у розумі, у волі, у діяльності в тім, щоб людина із простого продукту природи зробилася вільною, розумною істотою [5]. «Людина й людство, а, отже, і їхнє життя є вищими цінностями, тому що вони є вершиною космічної еволюції [5, с. 121]. Ф. Шеллінґ розглядає людину як частину природи і якщо у людині духовність усвідомлює себе, то у природі вона є несвідомою [25].

Різноманітні ірраціональні концепції (С. К'єркегор, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, А. Бергсон, З. Фройд, К. Юнг) домінуючими рисами людини проголошують позарозумові властивості (почуття, волю, несвідоме, інтуїцію). А. Шопенгауер говорить, що людина підпорядковується волі, вона змушує її жити, яким би безглуздим не було її існування [26]. Ф. Ніцше у творі «Так казав Заратустра» висловлює думка про те, що «людина – проміжний ступінь у перетворенні мавпи на надлюдину: «Людина – це канат, натягнутий між твариною і надлюдиною. Канат над безоднею» [13]. О. Павлов зазначає, що «Ф. Ніцше мислив появу надлюдини як довгий процес самовизначення, як торжество духовної природи людини» [14, с. 77]. З. Фройд вводить поняття «несвідоме». Концепція психоаналізу, утверджує, що сфера сенсів і цінностей, які мають значення для людини, здійснюють на неї вплив і визначають її вчинки, набагато ширше від тієї області, що формується та охоплюється її свідомістю. «Несвідоме», або «Воно» (Id) включає потяги, інстинкти, також дослідник виділяє сферу свідомого – «Я» (Ego) і «Зверх-Я» (super-ego), що виникає як посередник між «Воно» і «Я» і вказує, що між ними постійно виникає конфлікт через культурні норми. Дослідження сфери несвідомого, вважає Фройд, буде сприяти пізнанню душі людини та її поведінки. Карл Юнг протиставив фройдовому розумінню несвідомого

колективно неусвідомлені «архетипи», під якими розумів певні структурні схеми, структурні передумови образів, що існують у сфері колективного несвідомого. Еріх Фромм наголошує, що природа несвідомого укорінена не у біологічній, а у соціальній природі людини, у суспільстві та його культурі. У праці «Втеча від свободи» Фромм розкриває основні протиріччя буття людини, вказує, що вони зумовлені несумісністю між унікальним характером кожної людини і загальним характером суспільства. Як зазначають сучасні дослідники Л. Харченко і Д. Ткаченко, «пізнання особистістю власної душевності є засобом до ідентифікації власних якостей, пізнанням «Який / Яка я?», їх розвиток є самоідентифікацією, яка відбувається у взаємодії з іншими» [20, с. 168].

Представники екзистенціалізму як-от: К. Ясперс, М. Гайдеґґер, Ж.-П. Сартр, А. Камю, Х. Ортега-і-Гасет зосереджували увагу на духовній сфері людини. На думку філософів, людина є не об'єкт, а суб'єкт, вона втілює в собі вільне, самодіяльне, відповідальне буття. «Сартр дивиться на проблему буття з боку свідомості, побоюючись нігілізму і метафізики, втілення свідомості. У нього свобода перебуває у сфері людського існування» [12, с. 123]. І. Ніколаєва зазначає, що «Камю, на відміну від багатьох екзистенціалістів, стоїть на поглядах інтелектуалізму. Він постійно захищає вчення про те, що людина чужа в цьому світі, про почуття абсурдності, яку Камю вважає головною рисою людського існування і характеризує буття людини» [12, с. 123]. Екзистенційна філософія закликає людину бути активною, відстоювати життєву позицію, вільно діяти у світі, здійснювати свій вибір і бути за нього відповідальною. Цей філософський напрям має яскраво виражене морально-етичне спрямування, основні ідеї якого знайшли своє втілення в інших напрямках сучасної філософії, і сьогодні, вчення екзистенціалізму продовжує впливати на людей завдяки філософії, мистецтву, літературі.

Екзистенційний вимір має й українська філософська думка. В українській філософії піднімаються питання про сутність людини, її призначення, місце у суспільстві, культурі, духовний світ особистості, творчість. Центральне місце належить філософії Григорія Сковороди. У творчості філософа тема людини є провідною. Сковорода розглядає проблему щастя людини, пізнання, сродну працю, що відповідає природі людини й є запорукою її гармонійних стосунків зі світом. Внаслідок цього, зазначає В. Ярошовець, «сковородинівська ідея сродності перетворюється насамперед на пошук своєрідного духовного виміру, в якому розгортається симфонія людського серця, людської екзистенції та світу» [24, с. 104]. До проблеми людини зверталися й інші представники української філософії, серед яких слід виокремити Володимира Вернадського, Вілена Горського, Івана Надольного, Мирослава Поповича, Володимира Шинкарука та інших науковців у працях яких людина розглядається як суб'єкт діяльності, творчості, духовної культури. Так, наприклад, у працях В. Шинкарука людина завжди постає в усій широті та глибині її екзистенції. Тип філософування вітчизняного мислителя був орієнтований на «пошук такого об'єднання, в якому єдність досягалася б не шляхом уніфікації і пригноблення людини, а шляхом вільного розвитку її екзистенції» [22]. «Екзистенційна діалектика дозволяє зрозуміти становлення духовної цілісності особистості в її самоданності і самодостатності (ставлення до себе), в присутності (ставлення до наявного буття), в свободі, як умові реалізації (ставлення до можливого), в комунікації, як засобі буття (ставлення до іншого), що може бути структуровано по рівням духовної цілісності особистості [20, с. 170–171]. Влучним є твердження, що «духовність людини плекається в суспільстві, зовнішній світ опосередковується внутрішнім світом людини» [20, с. 171].

Завдяки зусиллям західноєвропейських філософів, зокрема Е. Кассірера, М. Шелера, А. Ґелена, Х. Плеснера була створена філософська антропологія, яка спиралась на дослідження психології, морфології, фізіології людини, але мала філософський характер. Максу Шелеру належить праця «Місце людини в космосі», Арнольду Ґелену – «Людина. Її природа і місце у світі», Хельмуту Плеснеру – «Щаблі органічного і людина». М. Шелер визначає, що дух робить людину на відміну від тварини діяльною істотою, Х. Плеснер вказує на таку ознаку людини як її ексцентричність, Е. Кассірер зазначає, що людина живе не тільки у світі розуму, але й у світі історії, релігії, науки, мистецтва, мови. Сутність людини, за Кассірером, формується у символічній реальності, якою виступає культурний космос. Людська діяльність, зазначає С. Дєнєжніков, «антропомірна, тобто на її процесах, змісті, характеристиках лежить масштаб людини, її інтересів, потреб, знань; у цьому сенсі діяльність постає наче «візитною карткою» людства певного рівня розвитку» [7, с. 35]. «Людина завжди наділена свободою вибору, вона може вибирати цілі і наміри, має можливість підбирати розумові операції і дії, які виконує» [16, с. 36].

Сучасна філософія розглядає людини як представника усього людства, де кожна особистість постає у всій її багатовимірності та унікальності. Як вказує Д. Шевчук «ми починаємо усвідомлювати незавершеність людини у її здійсненні буттям. Будь-які визначеності – містять зовнішнє щодо людини, а, отже, ніколи не вичерпувати-

муть і навіть не наближатимуть до вичерпуваності людської сутності» [21, с. 19]. Актуальним сьогодні є екзистенційно-антропологічний вимір філософування, оскільки прискореними темпами відбувається техногенний розвиток суспільства та інформатизація усіх сфер суспільного життя, що відсуває людину на другий план, і, людство забуває те джерело, на якому воно виникло і завдяки йому розвивається, змінює та перетворює світ. На фоні кризи гуманізму, зазначає Дмитро Шевчук, «у філософській думці порушують питання моральної готовності людини до змін і трансформацій». Автор говорить про надлюдину Фрідріха Ніцше, яка «стоїть поза добром і злом, самостійно визначаючи моральні правила; долає все дріб'язкове і прориває ться до вершини людського духу «назустріч своєму вищому стражданню і своїй вищій надії», а мету життя знаходить в пошуку істини, творчій праці, подоланні себе [21, с. 36].

Сучасні процеси глобалізації підкорюють собі людину, проблема духовності витісняється інформацією, тому сьогодні важливим є звернення до основ усіх без винятку вимірів людського буття. В умовах сучасних реалій важливим є становлення нової системи морально-духовних цінностей, нового світогляду, який би базувався на культурних традиціях народу. І. Бех підкреслює важливість нової виховної парадигми сучасної молоді, дослідник вказує на значущість духовних цінностей в житті людини і суспільства, говорить про важливість «збагачення духовними цінностями, загальнолюдська значущість яких очевидна» [2, с. 5]. А для цього необхідно формувати філософську культуру, як зазначає Н. Хамітов, «у формах філософської науки й освіти, адже саме вони здатні актуалізувати ту цілісність світогляду, без якої неможливі як свобода особистості, так і незалежність та суб'єктність країни» [19, с. 90].

І. Бех обґрунтовує нові наукові категорії: «вищі смисли, духовна особистість, духовна самосвідомість, духовна рефлексія» тощо [2, с. 6]. Загальнолюдські релігійні, духовні, моральні цінності лежать в основі існування як суспільства в цілому, так і окремої особистості, і саме від того, чи керуватиметься людина такими цінностями як добро, свобода, справедливість, гідність, солідарність буде залежати доля як окремої людини так і суспільства, розвиток якого буде спрямований до прогресу, а кожна людина свої дії та поведінку буде вибудовувати у відповідності з загальнолюдськими цінностями.

Сьогодні суспільство зазнає викликів глобалізації, постійної трансформації, інформаційного впливу, що позначається не тільки на процесах мислення людини, але й на її баченні цілісної картини життя, формуванні її внутрішнього світу, цінностей та основ буття. Звернення до духовності, орієнтація на загальнолюдські цінності буде сприяти розвитку як окремої людини так людства в цілому.

Висновки. Дослідження історії філософської думки показує, що тема людини є багатоаспектною, осмислюється з різних світоглядних позицій, які визначаються конкретно-історичними та іншими чинниками, але незмінними залишаються питання про сутність і природу людини, її долю та призначення, сенс її існування, діяльність, ціннісний зміст життя.

В добу Античності людина є частиною природи та суспільства, вона пізнає світ та перетворює його завдяки діяльності, утворює культурне буття. У середньовіччі місце людини у світі визначається вірою та відношенням до Бога, доба Відродження ставить людину у центр світу, а гуманізм возвеличує розум, гідність, шляхетність та природні здібності людини. У Новий час увага зосереджується на розумі, різнобічній діяльності, піднімається проблема природного права людини. Німецька класична філософія визначає місце та роль людини у суспільстві – культурі, науці, мистецтві, релігії та філософії; моральний закон в основі поведінки та діяльності людини. Ірраціональні напрямки філософії головними рисами людини проголошують її почуття, волю, несвідоме, інтуїцію, екзистенційний досвід. Українська філософія розглядає людину як творчу, моральну істоту, здатну пізнавати та перетворювати світ, формувати культурний простір, нести відповідальність за свої дії та вчинки. Сучасна вітчизняна та західноєвропейська філософія звертає увагу на біосоціальну природу людини, досліджуються цілісний процес пізнання, здібності, творчість, проблема людської індивідуальності та психологічні аспекти особистості, духовна сфера людини, а її орієнтація на загальнолюдські цінності буде втілювати в життя гуманістичну традицію.

Література

1. Беспалов І.О. Сократ – його філософія та діалогічний метод. Вісник Харківського національного університету імені Каразіна. Харків : Вип. 59, 2019, С. 34–40.

2. Бех І.Д. Особистість на шляху до духовних цінностей : монографія. Київ ; Чернівці : Букрек, 2018. 320 с.

3. Блаженний Аврелій Августин (n.d.). Про град Божий. URL: https://blagovist.info/vybranipratsi-sviatykh/pro-hrad-bozhyy-knyha-1. (дата звернення: 20.08.2025).

4. Васильченко Р.В. Співвідношення людини і держави філософії Нового часу. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2023. С. 22–26.

5. Володін П.В. Сенс життя людини як філософська проблема. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. Вип. 51, 2012. С. 115–123.

6. Гегель, Георг, Вільгельм, Фридрих. Феноменологія духу. Пер. П. Таращук ; ред. пер. Ю. Кушаков. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2004. 548 с.

7. Дєнєжніков С.С. Проблема людини у філософії : навчально-методичний посібник для студентів усіх спеціальностей. Суми, 2012. 114 с.

8. Кант І. Критика практичного розуму. Пер. з нім.; прим. та післямова І. Бурковського; наук. ред. А. Єрмоленко. Київ : Юніверс, 2004. 240 с.

9. Кисельов С.О. Проблема свободи у спадщині Платона. *Наукові записки. Серія: Політичні науки.* Т. 82, 2008. С. 14–18.

10. Козинець О.Г., Остапенко А.І. Платон та Аристотель про державу і право: порівняльна характеристика. *Актуальні проблеми держави і права :* зб. наук. пр. Вип. 89, редкол.: Г.І. Чанишева (голов. ред.) та ін. Одеса : Гельветика, 2021. С. 37–41.

11. Михайлов В.С. Особливості та етапи генези давньокитайської філософії: філософські школи та напрями. Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка : зб. Наук. праць. Вип. 3 (24), 2008. С. 46–49.

12. Ніколаєва І. Філософія екзистенціалізму як найбільш особистісно орієнтована течія XX століття. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії.* Вип. 29, 2020. С. 120–125.

13. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Книжка для всіх і ні для кого. URL: https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=3781 (дата звернення: 22.08.2025).

14. Павлов О.І. Ніцшеанський образ надлюдини та сучасність. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2021. С. 74–79.

15. Петренко М.О. Проблема людської гідності за доби просвітництва: І. Кант. Мультиверсум. *Філософський альманах*. Вип. 2(174). Т. 1, 2021. С. 1–15.

16. Поплавська Т.М. Творча діяльність особистості як предмет філософського аналізу. *Перспективи : соціально-політичний журнал*, Вип. 1, 2024. С. 33–38.

17. Рижак Л. Етика відповідальності у контексті Кантівського «категоричного імперативу». *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії.* Вип. 56, 2024. С. 104–114.

18. Ряшко О.В., Остапенко Л.О. Права і свободи людини в філософії Гегеля. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. Вип. 2, 2017. С. 65–77.

19. Хамітов Н.В. Філософська антропологія: світовий та вітчизняний контексти. *Вісник НАН України*, Вип. 5, 2021. С. 81–94.

20. Харченко Л., Ткаченко Д. Проблема цілісності буття людини: культурно-антропологічний контекст. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії.* Вип. 49, 2023. С. 166–172.

21. Шевчук Д. Людина і культура. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2019. 224 с.

22. Шинкарук В.І. Людське буття: екзистенція, час, свобода. Український світ. Вип. 1-3, 1995. С. 41.

23. Ярмоліцька Н.В. Рецепція ключових ідей давньоіндійської філософії в науковому спадку О. Козлова. «Молодий вчений». Філософські науки. Вип. 11 (99), 2021. С. 146–152.

24. Ярошовець В. Філософія В.І. Шинкарука: екзистенціально-антропологічний вимір. Філософські діалоги. 2010. Вип. 4, Ч. 1: Філософсько-антропологічні читання: творча спадщина В.І. Шинкарука та сьогодення. Київ : 2010. С. 102–108.

25. Schelling, FWJ 1989. The Philosophy of Art. Edited, translated, and introduced by Douglas W. Stott. Foreword by David Simpson. First Edition. Minneapolis, University of Minnesota Press, 342 p.

26. Schopenhauer A 2017. The World as Will and Representation. URL: https://antilogicalism.com/wp-content/uploads/2017/07/schopenhauer-the-world-as-will-and-representation-v2.pdf .

Анотація

Руденко Т. П., Костроміна Г. М. **Людина в контексті історико-філософського дискурсу.** – Стаття.

У статті розглядається проблема людини в історико-філософському контексті: погляди різних філософів щодо сутності, природи людини, її пізнання, діяльності, творчості, духовного світу, цінностей та ціннісних орієнтацій особистості, ролі людини в житті суспільства. Кожний історичний період висував своє розуміння людини, навіть погляди різних філософів однієї і тієї ж історичної доби часто різняться між собою. Це свідчить, що буття людини є багатоманітним, а кожна особистість є унікальною та неповторною.

У досліджені розглянуто та узагальнено погляди мислителів різних філософських напрямків. Проблема людини розглядалася у стародавньому світі, філософи античності визначали людину як частину природи та суспільства, людина здатна пізнавати та перетворювати світ, задовольняти свої потреби, реалізовувати свій потенціал у різних видах діяльності, створювати культуру. Філософи доби Середньовіччя мислять людину як образ і подобу Бога, важливе значення надається внутрішньому духовному світу людини, її чеснотам. У добу Відродження мислителями возвеличується розум, гідність, природні здібності, таланти людини. Філософи Нового часу також зосереджують увагу на розумі, людській діяльності. Представники німецької класичної філософії зосереджують увагу на розумі людини, визначають місце та роль людини у суспільстві, піднімають питання цінностей, творчості, культурного аспекту людського буття. Ідеї мислителів некласичної філософії щодо проблеми людини включають розгляд її позарозумових ознак – почуттів, волі, несвідомого, інтуїції. Українська філософська думка розглядає людину як морально-етичну особистість, проблему її пізнавальних здібностей, сенс життя, щастя, формування цінностей культури, творчість, тощо. Не втратила актуальності проблема людини і в сучасній українській та західноєвропейській філософії. Суспільні виклики, екологічні проблеми, проблема війни і миру, культурна сфера – це ті питання, які повинна вирішувати людина, те, що є темою обговорень сучасних дослідників. Цілісність та унікальність людини, її здатність до самовизначення, самореалізації, творчої діяльності визначає характер її взаємодії зі світом, а її орієнтація

на загальнолюдські цінності буде сприяти розвитку людської цивілізації.

Ключові слова: людина, особистість, людське буття, діяльність людини, суспільство, культура, творчість, пізнання, духовний світ людини, мораль, духовність, цінності та ціннісні орієнтації.

Summary

Rudenko T. P., Kostromina H. M. **Man in the context of historical and philosophical discourse.** – Article.

The article considers the problem of man in a historical and philosophical context: the views of different philosophers on the essence, nature of man, his cognition, activity, creativity, spiritual world, values and value orientations of the individual, the role of man in the life of society. Each historical period put forward its own understanding of man, even the views of different philosophers of the same historical era often differ from each other. This indicates that human existence is diverse, and each personality is unique and unrepeatable.

The study examines and summarizes the views of thinkers of various philosophical directions. The problem of man was considered in the ancient world, philosophers of antiquity defined man as a part of nature and society, a person capable of knowing and transforming the world, satisfying his needs, realizing his potential in various types of activity, creating culture. Philosophers of the Middle Ages think of man as the image and likeness of God, great importance is attached to the inner spiritual world of man, his virtues. In the Renaissance, thinkers exalted the mind, dignity, natural abilities, talents of man. Philosophers of the New Age also focus on the mind, human activity. Representatives of German classical philosophy focus on the mind of man, determine the place and role of man in society, raise questions of values, creativity, and the cultural aspect of human existence. The ideas of thinkers of non-classical philosophy regarding the problem of man include consideration of his extra-mental features – feelings, will, unconscious, intuition. Ukrainian philosophical thought considers a person as a moral and ethical personality, the problem of his cognitive abilities, the meaning of life, happiness, the formation of cultural values, creativity, etc. The problem of man has not lost its relevance in modern Ukrainian and Western European philosophy. Social challenges, environmental problems, the problem of war and peace, the cultural sphere are the issues that man must solve, which are the topic of discussion of modern researchers. The integrity and uniqueness of man, his ability to self-determination, self-realization, creative activity determine the nature of his interaction with the world, and his orientation to universal human values will contribute to the development of human civilization.

Key words: man, personality, human existence, human activity, society, culture, creativity, cognition, spiritual world of man, morality, spirituality, values and value orientations.

Дата надходження статті: 28.08.2025
Дата прийняття статті: 22.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 39(081):23.18
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.22

М. В. Сінельнікова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-6085-6087
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Національного університету «Львівська політехніка»

ЗМІНА УЯВЛЕНЬ ПРО КРАСУ В ЕПОХУ ІНТЕРНЕТ МЕРЕЖ

«Людство, яке колись у часи Гомера
було об'єктом споглядання олімпійських богів,
тепер стало таким об'єктом для самого себе».
В. Беньямін.

Вступ. Краса є надзвичайно важливим чинником для сучасної людини в процесі її ідентифікації та пошуків свого місця в суспільстві. Особливо актуальним концепт краси є для молоді, яка намагається самовиразитися за його допомогою. На становлення даного концепту сьогодні суттєво впливають Інтернет мережі, які формують людське уявлення про стандарти краси та відношення до власного тіла. Аналізом даної теми займаються чимало дослідників, до числа яких можна віднести Джулію Фіоравенті, Єнн Краєр, Емілі Лоу-Калверлі, Тодда та Мелані Моррісон, Вольфгана Вельша, Славоя Жижека, Корал Бротон, Сьюзен Зонтаг та багатьох інших. Всі вони здебільшого акцентують увагу на вивченні впливу ЗМІ, телебачення, кіно та реклами на сприйняття краси і гендерних ролей. При цьому менше уваги приділяють тим змінам, які відбуваються в стандартах краси під впливом популяризації соцмереж. Тому ***метою даної статті*** є дослідження впливу Інтернет мереж (здебільшого негативного) на формування та зміни наших уявлень про красу.

Виклад основного матеріалу. Краса – це багатогранний концепт, на який впливає безліч чинників та факторів. Сьогодні ключовим із них стають Інтернет мережі, які створюють нові стандарти та тренди краси в цифровому просторі. Вони намагаються стандартизувати уявлення про красу, акцентуючи увагу здебільшого на зовнішньому вигляді людини. Внаслідок чого цінність краси стає утилітарною і матеріальною, через що починає формуватися дуже вузьке, фізичне її визначення. Сучасні Інтернет мережі постулюють ідеал красивого людського обличчя та привабливого, фізично досконалого тіла. Якщо колись митці захоплювалися красою тіла, то сьогодні – це вже предмет індустрії моди та дизайну [25, с. 20]. Краса сьогодні максимально наближається до кічу, декоративності, стилістики, оформлення, «цукрування» [26, с. 2]. А тіло стає однією з форм соціального капіталу [3, с. 82], об'єктом захоплення та поклоніння.

Вольфганг Вельш влучно характеризує сучасну людину як *homo aestheticus,* яка вибудовує дійсність «не реалістично, а «естетично» [26, с. 1]. Сучасні Інтернет мережі і справді велику увагу приділяють естетизації та візуальним ефектах, що приводить користувачів до тотальної одержимості власною зовнішністю, що може свідчити про відсутність цілісного сприйняття людського «я». Тому за відсутності стійких внутрішніх орієнтирів, людина шукає зовнішніх, що змушує її базувати власну цінність на тому, наскільки точно вона відповідає зовнішнім стандартам, нехтуючи іншими своїми якостями та досягненнями [17, с. 728]. Це доводить, що фізична привабливість в Інтернет мережах переважає над іншими якостями людини [27, с. 145].

Таке «маргінальне виробництво фетишів хибної свідомості» [11, с. 18] змушує онлайн користувачів ставитися до свого тіла як до об'єкту, який слід постійно конструювати та моделювати, підтягуючи до встановлених Інтернет стандартів. Це призводить до поширення т.зв. «культури порівняння», яка була розроблена Леоном Фестінгером ще в 1954 році та стверджувала, що там, де об'єктивне вимірювання наших якостей неможливе, як у випадку із зовнішністю, ми робимо це через порівняння з іншими [7, с. 123]. Тому для підтримки свого ідеального та стабільного онлайн образу, а також відчуття соціальної і особистої значущості, людині потрібне суспільне схвалення у вигляді зворотного зв'язку, яке в Інтернет мережах забезпечується лайками, репостами та коментарями. Прагнення до підтвердження за допомогою цих показників лише посилює почуття неадекватності та заганяє людей у вир безкінечного моніторингу та модифікації свого віртуального та фізичного «я» для відповідності прийнятим стандартам привабливості [24, с. 4]. Таким чином зовнішність стає критичним джере-

© М. В. Сінельнікова, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

лом самооцінки [28, с. 150] та одним із головних способів самоідентифікації та самопрезентації людини в мережі.

Зовнішній вигляд і справді є важливим, оскільки естетичний досвід є глибокою і природною людською потребою [1]. Крім цього, прагнення до краси відтворює здатність людини до «вселенської солідарності» [6, с. 38], особливо в мережі Інтернет. Цю думку підтримує Славой Жижек, зображаючи Інтернет як вихідний хронотоп для колективної ідентичності, де можна змінювати свою ідентичність (стать, вік, расу) [11, с. 51]. Інтернет платформи дозволяють нам формувати власний імідж, представляючи себе світові ретельно розробленим та контрольованим способом. Це дозволяє кожному користувачеві стати експертом у сфері краси, диктуючи і нав'язуючи іншим свої уявлення, тим самим формуючи певні тренди та стандарти. Георг Зіммель пов'язує цей феномен з поширенням техніки та «культивуванням» речей, яке, втім, не сприяє вдосконаленню «суб'єктивного життя» [20, с. 832].

Великий вплив на формування стандартів краси в Інтернет мережах відводиться інфлюенсерам, які з'являються в 2010-их рр., започаткувавши власну культуру. Хоча впливові особи у сфері краси існували й раніше, але саме цифрова епоха надала інфлюенсерам платформу для широкого розповсюдження та впливу на велику авдиторію. Вони нічого не створюють, не випускають, не знімаються в кіно, основне їхнє завдання – красиво виглядати та робити своє життя привабливим для фоловерів. Інфлюенсери будують свої бренди на нереалістичних стандартах краси та демонстрації заможного способу життя. Крім того, вони змінюють звичні уявлення про красу, яка раніше вважалася «дарунком природи», а тепер починає презентуватися, як щось, що можна досягнути завдяки фізичним зусиллям та фінансовим витратам. Внаслідок цього краса стає штучним продуктом, який можна отримати завдяки заняттям спортом, здоровому харчуванню та відвідин косметолога або ж пластичного хірурга. Інфлюенсери розцінюють ці умови як необхідну частину людського життя та прояв турботи про себе.

Це активно проявляється в нових тенденціях, які заполонили собою Інтернет простір. Зокрема, нещодавній тренд – «*glow up*», своєрідна гра слів з англійським словосполученням «*grow up*» («вирости»), яка наголошує на постійній праці над собою в бік вдосконалення, звісно ж фізичного. Даний тренд тиражується в популярних висловлюваннях на кшталт: «Ти не некрасива, в тебе просто немає грошей», «Ось як виглядає дівчина, яка інвестує в себе», «Ти – найкраща інвестиція», «Ти цього варта», «Подбай про себе» тощо. Таким чином інфлюенсери спонукають користувачів до покупки певної продукції чи до проведення певних косметологічних або ж хірургічних процедур для того, щоб відповідати заявленим шаблонам краси, які зображуються як досяжні норми, а не як виняткові відхилення. Однак при цьому замовчується той факт, що зображення в Інтернет мережах часто ретельно відредаговані та відшліфовані, що викривляє звичні уявлення про «нормальне» людське тіло, пропагуючи недосяжну досконалість. В реальності насправді ніхто не виглядає так як в Інтернеті, навіть інфлюенсери чи знаменитості. Прикладом цього є іронічна фраза всесвітньо відомої топ-моделі та визнаної красуні Сінді Кроуфорт, яка заявила, що навіть вона вранці не виглядає як Сінді Кроуфорд[1].

Через подібні викривлені уявлення про красу, в звичайних користувачів відбувається ескалація невдоволення власним тілом, що тісно пов'язане з низкою проблем психічного здоров'я, включаючи депресію, тривогу та розлади харчової поведінки [13, с. 896]. Цей вплив особливо помітний серед молодшої демографічної групи, які дуже активні на онлайн платформах і тому більш сприйнятливі до їхнього впливу [22, с. 1036]. Ситуацію погіршує кібербулінг, образи та цькування, які лише посилюють негативний вплив на сприйняття тіла та психічне здоров'я людей [2]. Крім цього, токсичні поради щодо привабливості нормалізують нереалістичні та вузько визначені стандарти краси пропагуючи потенційно шкідливі її практики та стверджуючи, що ключем до формування самооцінки є фізична «досконалість». Люди, які її не досягають, відчувають постійне невдоволення власною зовнішністю, що є значним фактором для формування низької самооцінки, яка може впливати на всі аспекти життя людини, від особистих стосунків до професійних досягнень [16, с. 1793]. Крім того, в онлайн користувача може виникнути дисморфічний розлад тіла – визнаний психічний стан, при якому людина постійно стурбована та незадоволена зовнішнім виглядом однієї частини свого тіла або всього тіла загалом [23, с. 69]. Усе це розкриває потенціал вразливості в сучасному концепті Інтернет краси, адже за результатами опитування, проведеними *Saferinternet.at* в 2024 році, більше половини молодих людей не задоволені власною зовнішністю і хотіли б в ній щось змінити[2].

Найбільше, на що сьогодні звертають увагу в Інтернет мережах, це три основні компоненти краси: стрункість, молодість та доглянутість. На початку 2000-их в моду увійшов т.зв. «героїновий шик», який характеризувався надзвичайною худорлявістю, що часто межувала з нездоро-

[1] https://tsytaty.com/9632-sindi-krouford.html

[2] https://www.klicksafe.eu/en/news/studie-schoenheitsideale-im-internet

вою [19]. Це спричинило моду на жорсткі дієти, виснажливі тренування і приймання сумнівних пігулок для швидкого схуднення. Внаслідок чого виникло безліч розладів харчової поведінки на кшталт анорексії, булімії, компульсивного переїдання тощо. Якщо ж в реальності не вдавалося досягнути бажаних результатів, то цього можна було добитися за допомогою фотошопу. Через це соціальні мережі заполонили відредаговані зображення жінок, на яких вони виглядали значно стрункішими, перетворюючи худорлявість на нереалістичну репрезентацію жіночності [8, с. 422]. Тому зображення, якими нас повсякчас бомбардують Інтернет мережі, насправді є надто ідеалізованими та нереалістичними, що лише посилює проблему, оскільки встановлює дедалі вищі очікування стосовно того, що означає бути красивим.

Краса завжди асоціювалася з молодістю, яка, на жаль, недовговічна. Не зважаючи на це, Інтернет простір заполонив ейджизм та нестримне бажання вберегти швидкоплинну красу. Сьогодні соціальні мережі просто рясніють фотографіями жінок «у віці», які репрезентують себе, як юних красунь, адже «старим тут не місце». Просто сучасні жінки отримують доволі суперечливе повідомлення про те, що старіти – це нормально, але не нормально виглядати старою. Тому ми спостерігаємо за дилемою старіючої жінки, яка відчуває сором за те, що більше не здатна вберегти власну молодість, тому що молодість – це валюта, за допомогою якої визнається цінність жінки в нашому суспільстві [18]. Більше того, «втрата молодості в західній культурі рівнозначна втраті ідентичності» [13, с. 221]. Ми живемо в суспільстві, яке заперечує старіння, стверджуючи, що жінка після 40 стає невидимою. Така «вуаль невидимості» [4, с. 168] змушує жінок переробляти себе та вірити, що вони зможуть стримати або відмінити власне старіння. Але вічна молодість – це недосяжна мета, приречена на провал.

Крім цього, сьогодні ми з очевидністю спостерігаємо подвійні стандарти та значні гендерні відмінності стосовно краси та молодості, оскільки «чоловікам «дозволено» старіти безкарно, на відміну від жінок» [21, с. 286], старіння яких сприймається як недолік та викликає шквал осуду. Однак чоловіків Інтернет мережі також не обходять стороною стосовно вимог краси та привабливості. Найчастіше в онлайн просторі вони «зображуються сильними, наполегливими, емоційно відстороненими і авторитетними, що закріплює шкідливі стереотипи маскулінності» [10, с. 368]. Це лише підтверджує, що Інтернет мережі закріплюють та поширюють згубні суспільні норми, які впливають як на чоловіків, так і на жінок [14, с. 2].

Однак дія Інтернет мереж на становлення концепту красу не завжди така однозначна, як може видатися на перший погляд. З одного боку, соцмережі можуть надихати та мотивувати людину працювати над собою та вдосконалюватися, покращуючи свої уявлення про красу. Також Інтернет простір допомагає людині сформувати власний досвід та уявлення про красу. Крім цього, мережі надають користувачам відчуття «приналежності», оскільки кожен може знайти собі однодумців, тим самим відчувши свою причетність до усього світу. Однак частіше Інтернет мережі мають негативний вплив на людину, оскільки постійні порівняння з ідеалізованими зображеннями призводять до нереалістичних очікувань та низької самооцінки, що посилюється спотвореним сприйняттям власного фізичного «я» [15, с. 584]. Більше того, часто це виходить далеко за рамки простого невдоволення фізичною зовнішністю, оскільки починає впливати на те, як людина сприймає свою загальну значимість, досягнення та місце в суспільстві. Крім цього, постійне прагнення до досконалості може відволікати від справжнього самовираження та насолоди реальним життям, моменти якого цінуються не за їхню внутрішню цінність, а за їхній потенціал як контенту для Інтернет мереж. Таким чином, користувач намагається перетворити власне життя на захоплююче видовище, гідне публічного схвалення, внаслідок чого дизайн «красивого життя» починає видаватися красивішим за саме життя.

Не варто також забувати, що в добу Інтернет мереж краса розцінюється як панацея від усіх життєвих негараздів – від особистих до професійних. Це формує стійке уявлення про те, що привабливa зовнішність є запорукою успіху людини, тоді як сама краса стає еквівалентом добробуту та благополуччя. Це підтверджують численні дослідження, які показують, що красиві люди схильні одружуватися з красивими партнерами, їх частіше наймають на роботу та просувають по службі [5, с. 34]. Тому складається враження, що краса рятує людину від самотності, є запорукою щасливого життя та швидкого кар'єрного зростання. Не дивно, що заради такого «успішного успіху» людина готова на все, включно із значними модифікаціями власної зовнішності.

Однак в останні роки спостерігаються більш позитивні тенденції в трактуванні краси, внаслідок звернення до природності та поступово відходу від стереотипів. Все частіше знаменитості, інфлюенсери, онлайн спільноти та окремі користувачі кидають виклик нереалістичним Інтернет стандартам, протиставляючи їм ідеї бодіпозитиву, автентичності та індивідуальності. Тим самим Інтернет мережі об'єднують людей різної раси, статі, етнічної приналежності та віку, зосе-

реджуючись на створенні спільнот для взаємопідтримки. Це покращує психологічне здоров'я людини, допомагає їй прийняти власну зовнішність та налагодити взаємодію з іншими. Крім цього, новий погляд на красу значно розширює і збагачує її розуміння, наголошуючи, що краса об'єднує в собі усі позитивні якості людини (естетичні, моральні, інтелектуальні). Що вкотре підтверджує старе платонівське трактування тріади вищих людських цінностей, де Краса стоїть поряд з Добром та Істиною, нагадуючи нам про їх нерозривним зв'язок. Оскільки поняття істини і добра неповні без краси, яка в свою чергу виявляється там, де розум наближається до істини, а воля спрямована на добро, адже «істина і благо з'єднуються родинними зв'язками лише в красі» [9, с. 112]. Тому зовнішня краса без внутрішньої нічого не варта, це «як скляне око, яке сяє, але нічого не бачить» (Дж. Блек)[3].

Як ***висновок***, можна констатувати, що Інтернет мережі – це динамічні утворення, де постійно з'являються нові платформи, які дають можливість створювати соціально-культурний простір, в якому людина формує свою ідентичність та презентує себе світові. Це дозволяє Інтернет мережам диктувати людині стандарти поведінки та зовнішнього вигляду. В свою чергу уявлення про красу суттєво впливають на сприйняття людиною самої себе та її ставлення до оточуючих. Тому розуміння того, як людина сприймає та засвоює стандарти краси в Інтернет мережах допоможе розробити ефективні стратегії для протидії їх негативного впливу. Однак для цього необхідним є критичне мислення та прийняття себе, з усіма недоліками та перевагами, які і роблять нас унікальними та неповторними в усій нашій красі. ***Подальші дослідження*** допоможуть краще вивчити вплив Інтернет мереж на сприйняття та формування стандартів краси, щоб вберегти людину від їх травматичного впливу та зберегти її власну ідентичність, природну привабливість та індивідуальність.

Література

1. Badiou A. Contemporary art. *Badiou A., Balso J. Contemporary Art: Considered Philosophically and Poetologically. European Graduate School Video Lectures*. 2014. URL: https://www.pinterest.com/pin/alain-badiou-judith-balso-contemporary-art-considered-philosophically-and-poetologically-2014-youtube--436286901165282 10/

2. Bodroža B., Obradović V., Ivanović S. Active and Passive Selfie-Related Behaviors: Implications for Body Image, Self-Esteem and Mental Health. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*. 2022. Vol. 16. No. 2. Article 3.

3. Bourdieu P. The Forms of Capital. The Sociology of Economic Life. London: Routledge, 2018. P. 78–92.

4. Broughton C. Hidden in Plain Sight: The Double Standard of Aging. *Scope: (Art and Design)*. 2021. Vol. 22. P. 167–174.

5. Dimitrov D., Kroumpouzos G. Beauty Perception: A Historical and Contemporary Review. *Clinics in Dermatology*. 2023. Vol. 41. No. 1. P. 33–40.

6. Faure É. L'Esprit des formes. Paris: Folio (Gallimard), 1992. 504 p.

7. Festinger L. A Theory of Social Comparison Processes. *Hum Relations*. 1954. Vol. 7. P. 117–140.

8. Fioravanti G., Bocci Benucci S., Ceragioli G., Casale S. How the Exposure to Beauty Ideals on Social Networking Sites Influences Body Image: A Systematic Review of Experimental Studies. *Adolescent Research Review*. 2022. Vol. 7. No. 3. P. 419–458.

9. Гегель Г. Наука логіки. Енциклопедія філософський наук. Мала логіка. Київ: Ліра-К, 2023. 373 с.

10. Jain P., Lal R., Raina G.S. Portrayal of Characters in a Hindi Film and Audience-Reaction: A Discourse Analysis. *IIS University Journal of Arts*. 2023. Vol. 12. No. 1&2. P. 362–377.

11. Жижек С. Метастази насолоди. Шість нарисів про жінку й причинність. Київ: Альтернативи, 2000. 188 с.

12. King J. Discourses of Ageing Discourses of Ageing in Fiction and Feminism: The Invisible Woman. New York: Palgrave Macmillan, 2012. 238 p.

13. Krayer A., Ingledew D. K., Iphofen R. Social Comparison and Body Image in Adolescence: A Grounded Theory Approach. *Health Education Research*. 2008. Vol. 23. No. 5. P. 892–903.

14. Lowe-Calverley E., Grieve R. Do the Metrics Matter? An Experimental Investigation of Instagram Influencer Effects on Mood and Body Dissatisfaction. *Body Image*. 2021. Vol. 36. P. 1–4.

15. Morrison T.G., Kalin R., Morrison M.A. Body-Image Evaluation and Body-Image Investment among Adolescents: A Test of Sociocultural and Social Comparison Theories. *Adolescence*. 2004. Vol. 39. No. 155. P. 571–592.

16. Parfitt G., Eston R.G. The Relationship between Children's Habitual Activity Level and Psychological Well-Being. *Acta Paediatrica*. 2005. Vol. 94. No. 12. P. 1791–1797.

17. Pressman S.D., Matthews K.A., Cohen S., Martire L.M., Scheier M., Baum A., Schulz R. Association of Enjoyable Leisure Activities with Psychological and Physical Well-Being. *Psychosomatic Medicine*. 2009. Vol. 71. P. 725–732.

18. Salamon W. Grey Is the New Blonde, Black or Red. 2019. URL: https://www.pressreader.com/new-zealand/the-southland-times/20190206/282497184908083?srsltid=AfmBOopUX7Bh91OQftoQcKKPu9nqWGRcdYNSTQXhR22u9_y82nB4oPzU.

19. Sharman A. Nothing Tastes as Good as Skinny Feels: The Damaging Consequences of 2000s Diet Culture. 2023. URL: https://www.thenewfeminist.co.uk/2023/08/nothing-tastes-as-good-as-skinny-feels-the-damaging-consequences-of-2000s-diet-culture/

20. Simmel G. Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung. Berlin: Suhrkamp Verlag, 1992. 1051 p.

3 https://www.azquotes.com/author/23574-John_Stuart_Blackie

21. Sontag S. The Double Standard of Aging. London: The Saturday Review, 1972. 324 p.

22. Timraz1 J., Samman R., Hashim S.N., Khan S. The Dual Impact of Social Media: Evolving Beauty Perceptions and Cosmetic Procedure Practices among Patients and Providers. *Journal of Medicine and Life*. 2024. Vol. 17. No. 12. P. 1036–1041.

23. Veale D. Body dysmorphic disorder. *Postgraduate Medical Journal*. 2004. Vol. 80. No. 940. P. 67–71.

24. Vincente-Benito I., Ramírez-Durán M.D.V. Influence of Social Media Use on Body Image and Well-Being among Adolescents and Young Adults: A Systematic Review. *Journal of Psychosocial Nursing Mental Health Services*. 2023. Vol. 61. No. 4. P. 1–8.

25. Weibel P. Lebenssehnsucht und Sucht (Internationaler Merve Diskurs: Perspektiven der Technokultur). Berlin: Merve, 2002. 96 p.

26. Welsch W. Undoing Aesthetics. London: SAGE Publications Ltd, 1997. 224 p.

27. Xie Z. The Influence of Social Media on Perception of Body Image and Beauty Standards on Young People. *Transactions on Social Science, Education and Humanities Research*. 2024. Vol. 4. P. 143–148.

28. Yu U. J., Jung J. Effects of Self-Discrepancy and Self-Schema on Young Women's Body Image and Self-Esteem after Media Image Exposure. *Family and Consumer Sciences Research Journal*. 2018. Vol. 47. No. 2. P. 142–160.

Анотація

Сінельнікова М. В. **Зміна уявлень про красу в епоху Інтернет мереж.** – Стаття.

В статті розглядаються зміни суспільних уявлень про красу в епоху Інтернет мереж, які диктують нові естетичні стандарти та тренди. Наголошується, що дані стандарти є вкрай мінливими, оскільки піддаються впливові культурних традицій та зміні настроїв користувачів. Тому в останні десятиліття помітна значна еволюція Інтернет трендів – від вузького, суто зовнішнього трактування краси до значного її розширення, що виявляє усю багатогранність та різносторонність даного поняття. Також спостерігається значний вплив Інтернет уявлень на свідомість сучасної людини, її самооцінку та ідентифікацію, що визначає її відносини як з собою, так і з іншими. За останні роки даний вплив значно посилюється, оскільки від простої платформи для завантаження та демонстрації зображень, Інтернет мережі перетворилися на ключовий чинник формування індивідуальної та культурної ідентичності користувачів.

Зазначено, що вплив ідеалів краси, сформованих Інтернет мережами є неоднозначний. Оскільки, з одного боку, вони стають платформою для людського самоствердження та самопрезентації, а з іншого – призводять до посилення невдоволення та психологічного дистресу через постійний вплив надто досконалих, ідеалізованих, відредагованих зображень та поширення культури соціального порівняння. Прагнучи відповідати подекуди надмірно нереалістичним стандартам краси, які тиражуються Інтернет мережами, користувачі починають відчувати розчарування, дискомфорт та незадоволення власною зовнішністю, що може негативно вплинути на їхнє психологічне благополуччя, призвівши до депресії та розладів харчування. Також зауважено, що одержимість зовнішнім виглядом передусім пов'язана з поширеним в Інтернет мережах уявленням, що краса є запорукою вирішення усіх життєвих негараздів та ключем до щастя і успіху людини. Крім того, зовнішність людини стає не лише її «візитівкою» в соціальних мережах, але й способом її самовираження та ідентифікації. Єдиний вихід з цієї ситуації – не піддаватися сліпому віянню трендів і формувати власне, критичне та усвідомлене ставлення до краси. Тим самим активно протидіяти обмежувальним стандартам Інтернет мереж та відпрацьовувати прийняття власної унікальності та неповторності.

Ключові слова: краса, культура порівняння, тренд, бодіпозитив, Інтернет мережі.

Summary

Sinelnikova M. V. **Transformation of the concept of truth on the Internet.** – Article.

The article examines changes in public perceptions of beauty in the era of Internet networks, which dictate new aesthetic standards and trends. It is emphasized that these standards are extremely changeable, as they are influenced by cultural traditions and changing user attitudes. Therefore, in recent decades, a significant evolution of Internet trends has been noticeable – from a narrow, purely external interpretation of beauty to its significant expansion, which reveals all the multifaceted and versatile nature of this concept. There is also a significant impact of Internet ideas on the consciousness of modern man, his self-esteem and identification, which determines his relationships with himself and with others. In recent years, this impact has been significantly strengthened, since from a simple platform for downloading and displaying images, Internet networks have turned into a key factor in the formation of individual and cultural identity of users.

It is noted that the impact of beauty ideals formed by Internet networks is ambiguous. Because, on the one hand, they become a platform for human self-affirmation and self-presentation, and on the other hand, they lead to increased dissatisfaction and psychological distress due to the constant influence of overly perfect, idealized, edited images and the spread of a culture of social comparison. In an effort to meet the sometimes unrealistic standards of beauty that are replicated by Internet networks, users begin to feel disappointment, discomfort and dissatisfaction with their own appearance, which can negatively affect their psychological well-being, leading to depression and eating disorders. It has also been noted that the obsession with appearance is primarily associated with the widespread idea on Internet networks that beauty is the key to solving all life's troubles and the key to human happiness and success. In addition, a person's appearance becomes not only their "calling card" on social networks, but also a way of their self-expression

and identification. The only way out of this situation is to not succumb to the blind sway of trends and to form your own, critical and conscious attitude towards beauty. Thus, actively counteract the restrictive standards of the Internet and practice accepting your own uniqueness and inimitability.

Key words: beauty, comparison culture, trend, bodypositivity, Internet networks.

Дата надходження статті: 22.08.2025
Дата прийняття статті: 15.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 165.745:17.023.3]:321.01
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.23

А. О. Слива
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0004-9312-2441
аспірант кафедри філософії і соціальної антропології
імені професора І.П. Стогнія
Університету Григорія Сковороди в Переяславі

ПОСТНЕОКЛАСИЧНІ ВІЗІЇ ЖИТТЄВОЇ СИЛИ НАЦІЇ: ДЕРЖАВНИЦЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР

Постановка проблеми. Межа кожного нового століття та того, що завершується, підштовхує любомудрів і науковців до аналітичного і критичного оцінювання минулого і є спробою на основі знань і трендів спрогнозувати майбутнє, обравши найкращий варіант щодо подальшого руху. Однак, в суспільній свідомості повсякчас зберігається набір вічних страхів, побоювань і онтологічних запитань. В цивілізаційному поступі людство завжди ставило перед собою мету – «вижити»: на ранніх, примітивних етапах існування це було пов'язане з виживанням як виду, а з розвитком суспільства, культури, науки та технологій перетворилося здебільшого на завдання щодо виживання як народу та держави. На даний час, питання життєвої сили, іншими словами вітальності нації, як би не здавалось, що вже все досліджено і рецепт отриманий, все одно залишається прикладом тих питань, які в кризові періоди людство задає само собі та сподівається на ідеальну відповідь на нього. Тож, в умовах радикальних трансформацій сучасного світу – зростання глобалізації, ерозії аксіосфери, криз ідентичності та загроз фізичному існуванню держав – дуже чітко постала потреба у поглибленому науковому аналізі вітальності національних спільнот. Для України, яка перебуває в стані мультифакторної кризи через відкриту військову агресію з боку рф, вказана потреба ще більш загострилась, адже є запитом на задоволення потреби у життєвості її як держави, так і як нації. Зазвичай, як і раніше, на межі XIX–XX ст., так і на даний час, дослідники дають в якості реакції-відповіді опис певного критерію, який, в свою чергу, детермінує запитання: Чи можна вести мову виключно про такий критерій/фактор вітальності нації і чи є він єдиним?

Намагаючись знайти відповіді на поставлене запитання бачимо перспективність соціально-філософського погляду на вітальність нації, адже саме він дозволить проаналізувати та осмислити глибинні підстави життєвої сили нації як соціокультурного, духовного й антропологічного феномена. Соціально-філософський порівняльний аналіз поглядів на вітальність нації покликаний концептуалізувати поняття й тим самим має сприяти формуванню цілісної, активної й відповідальної національної суб'єктності, життєвість якої не викликає сумнівів чи побоювань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В цивілізаційному розвитку людства питання життєвості (вітальності) більшу частину часу перебувало на «задвірках», хоча періодично спроби дослідження природи життєвої сили, життєвості сколихували науковий дискурс. Основою для аналізу розуміння феномену життєвості (вітальності) є праці Платона, Аристотеля, Сенеки, Томи Аквінського. Починаючи з кінця XVIII ст. коло науковців-прихильників позиції, що вітальність є динамічною та мінливою характеристикою, яка має здатність накопичуватися й навпаки, падати, не залежно від того, що визнано її джерелом, поступово розширюється. Спроби відходу від умоглядно-ідеалістичного уявлення про вітальність здійснювалися вченими-біологами: Л. Бергом, М. Біша, Г. Вольфом, Г. Дрішем та ін. Межа XIX–XX ст. й далі усе XX ст. наповнене різнопланові ракурсами на основу життєвості (вітальності): від спонтанної життєвої сили А. Бергсона до політизованого біологічного життя М. Фуко. Однак, як правило, визначення вітальності, яке було презентоване в цей час, стосувалося людини і конкретно її життя, або представників живої природи. Тільки з часом вітальність як поняття поширилася і на соціальні групи, а конкретніше на націю, чим сприяла формуванню конструкту «вітальність нації». Сьогодні українська нація, яка перебуває в ситуації відкритої військової агресії з боку рф та детермінованого цим цивілізаційного вибору, потребує глибокого осмислення власної ідентичності, історичної місії та потенціалу до відродження, а тому для неї питання власної життєвості (вітальності) – це питання про її здатність до самозбереження, розвитку й прогресування в умовах внутрішніх і зовнішніх викликів.

Взагалі, найчіткіше запит на рецепт життєвості (вітальності) нації звучить в часи соціальних криз і катастроф й саме через це дослідники та любомудри визначають, що вітальність нації – це багатовимірний феномен, який потребує міждисциплінарного аналізу. Однак межу XIX–XX ст. можна

© А. О. Слива, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

назвати «точкою біфуркації» щодо дослідження нації та умов її життєвості й саме на цю добу припадає значна кількість наукових пошуків, автори яких долучилися до виокремлення детермінант життєвості (вітальності) нації та представляють такі галузі, як філософія, культурологія, соціологія, політологія, географія, економіка, демографія та ін. Серед німецькомовних дослідників кінця XIX – початку XX ст. своє бачення щодо цього феномену представили К. Гаузхофер, Ф. Ратцель, М. Вебер та ін., а до кола франкомовних дослідників того часу можемо включити Е. Дюркгейма, Е. Лавісса, Е. Ренана. До україномовних діячів І половини XX ст., які шукали варіанти відповіді на екзистенційне для української нації питання вітальності були В. Липинський, В. Старосольський, В. Целевич та ін.

На новітньому етапі свої міркування щодо життєвості (вітальності) нації представили такі закордонні дослідники, як: Б. Андерсон, Дж. Брейллі, А. Віммер, Е. Геллнер, С. Гантінгтон, К.В. Дойч, Х. Сетонн-Вотсон, А.Д. Сміт, Я. Тамір. Х. ван Мієрло та ін. Серед сучасних україномовних дослідників вітальності нації та суспільства виділяються доробки Я. Грицака, С. Жижка, А. Колодій, І. Терлюк, З. Цупренко, Ю. Шевчука та ін.

Мета публікації – визначити критерії/фактори життєвої сили нації як філософської категорії, що характеризують здатність суспільства до збереження, розвитку та самореалізації в умовах новітніх соціальних викликів, які представлені в доробку науковців двох історично-переламних етапів – межі XIX–XX ст. та межі XX–XXI ст.

Виклад основного матеріалу. Зазвичай в словниках під концептом «vitality» (від лат. «vitalis» – «життєвий»), «вітальність» мають на увазі життєвість, життєздатність, життєву силу, а також в іншому варіанті – енергію, енергійність, а найбільш широке трактування вітальності має сенс «здатність бути живим» [3, с. 99]. Поняття, які можна вважати прообразами концепту «вітальність», як правило, позначали першопричини особливої енергетичної характеристики або життєвої сили. Отже, якщо розглядати концепт вітальності як соціально-філософський, то вітальність, з одного боку, означає силу, потужність, життєвість, з іншого – виживання, існування за інерцією і поступове згасання.

Питання щодо вітальності нації фактично стає об'єктом наукового інтересу приблизно з середини XIX ст., коли розглядається як вияв внутрішньої сили нації, її творчого потенціалу, здатності до самозбереження, адаптації та оновлення. Відголоском цього є факт, що в англомовній літературі вітальність нації доволі часто подається як синонім до «національної енергії», «національної сили» та «національного здоров'я» [11].

Історіософські дослідження вітальності нації припадають на кінець XIX ст. – початок XX ст. і були вони пов'язані зі становленням національних держав другої половини XIX ст. в рамках об'єднання Італії та Німеччини і розпаду Османської та Австро-Угорської імперій. Найбільш детальне висвітлення сутності вітальності нації отримано в працях представників Німеччини, в яких фактично обґрунтовувалася і виправдовувалася вимушеність завойовницьких воїн, які мала вести Пруссія для об'єднання під собою німецьких земель і князівств. Нагадаймо, що після революції 1848–1849 рр. Німеччина залишалася поділеною на багато державних утворень, які входили до Німецького союзу. Однак, німецька буржуазія була вкрай зацікавлена у створенні єдиної держави. Отто фон Бісмарк, міністр-президент Пруссії, об'єднав Німеччину «залізом і кров'ю», провівши декілька переможних війн (проти Данії, Австро-Угорщини та Франції). 18 січня 1871 р. у Версалі було проголошено про створення Німецької імперії, імператором якої став прусський король Вильгельм I Гогенцоллерн, а Отто фон Бісмарк – канцлером. В історії цивілізації захоплення земель завжди супроводжувалось і підкріплювалось ідеологічною основою. Відтак, можна стверджувати, що фактично відповіддю на запит щодо ідеологічного підґрунтя такого захоплення виглядають праці двох представників політичної географії, яких дуже часто ще номінують батьками-засновниками геополітики: Ф. Ратцеля і К. Гаузхофера.

Ф. Ратцель є автором концепції «життєвого простору» (Lebensraum), під яким мав на увазі не просто кількість квадратних кілометрів, а якісний простір, що формується через взаємодію людини з довкіллям. Lebensraum, ймовірно, найвідоміший і до краху 1945 р. найуспішніший з усіх німецьких політичних термінів XX ст. Взагалі тут треба нагадати, що на момент створення Ф. Ратцелем концепції дуже потужним був вплив дарвінізму та біологізму, тож саме їх авторитет відчувається в есе 1901 р., в якому дослідник і представив життєвий простір як однорідний фактор, що лежить в основі біологічних змін і взаємозв'язку між живими видами та середовищем їхнього існування. Захоплений різноманітністю живої природи, Ф. Ратцель вважав, що єдиними «законами», які можна до неї застосувати, є складні, ймовірнісні та дуже не ньютонівські твердження загальної тенденції. Вчений підкреслював, що простір має такий самий фундаментальний сенс, як і час у історії. Простір не лише фон для подій, а й активний учасник формування культур, народів і політичних систем. Історія нації – це фактично є історія зміни моделей адаптації до її життєвого простору. Основним засобом

адаптації людини і нації вважається культура, яку Ф. Ратцель розглядав як технологію, інтелектуальні риси та соціальну організацію. Два ключові елементи концепції життєвого простору Ф. Ратцель становлять для нас особливий інтерес, адже мають безпосереднє відношення до вітальності нації:

1) міграція, як «поведінковий наслідок необхідності розширення життєвого простору», та колонізація, як «ефективне заселення та дослідження нового простору»[13, с. 53];

2) людська культура безпосередньо залежить від обробки землі, адже «успішними народами були ті, хто мав ефективні та стабільні сільськогосподарські системи» [13, с. 54].

Таким чином, можемо зазначити що вітальність нації у Ф. Ратцеля поставлена в залежність від матеріальних складових. Однак, треба підкреслити важливий момент: відсутність чіткості та однозначності, а значить надзвичайна логічна «гнучкість» концепції Ф. Ратцель дозволили інтегрувати Lebensraum у значну кількість різних формулювань, адаптувати його до різноманітних політичних обставин після 1918 р., перетворивши на ідеологічне підґрунтя доцільності та необхідності розширення територій. Продовження ідеї важливості Lebensraum для життєвої сили нації знаходимо у іншого німецького діяча К. Гаузхофера, який у 1927 р. в праці «Кордони в їх географічному і політичному значенні» встановив взаємозв'язок між вітальністю нації та фізичною величиною, якою вимірюється просторова протяжність лінії, що розділяє територіально політичні юрисдикції.

К. Гаузхофер вказував, що кордон «є складовим чинником життя нації, отже, його треба захищати. Той, хто цього не робив, буде відчужений кордоном, і йому, рано чи пізно, доведеться за це розплатитися» [2, с. 142]. К. Гаузхофер зазначив, що кордони часто не стабільні й можуть бути змінені, але для життєвості нації важливо пам'ятати, що «... Бувають часи апатії та втоми: вони приходять і до сильних країн, і до хоробрих народів, зміцнюючи та знесилюючи їх подібно отруті, змушуючи їх розгубити і проспати успадкований простір і майбутнє своїх дітей... Кожний повинен спробувати створити завершений власний образ кордонів свого державного, народного і культурного ґрунту, навіть якщо такий образ пригодиться тільки будівничим храму прийдешніх часів!» [2, с. 142]. Отже, саме для К. Гаузхофера кордон є умовою життєвої сили нації та умовою її існування.

Фактично, озвучений К. Гаузхофером погляд на вітальність нації зберіг свою актуальність і в наш час. Але на початку XX ст. були й інші варіанти відповіді на питання «Що є критерієм життєвої сили та вітальності нації?», яке мало відношення до землі, але не конкретизувалося, що мова йде про територію та кордони. Так, відомий французький історик Е. Лавісс, відшукуючи відповідь на питання щодо вітальності Франції після нищівних воєн, проаналізував першоджерела трьох історичних періодів, які охоплювали післявоєнні часи. В якості висновку Е. Лавісс дуже влучно процитував принца Бернарда фон Бюлова, канцлера Німецької імперії у 1900–1909 рр., який у власній книзі «Німецька політика» зазначив, що «Франція має непохитну віру в незнищенність життєвих сил нації» і що «ця догма ґрунтується на прецедентах історії» [10, с. 1073]. Аргументом на підтвердження цього для фон Бюлова стало те, що «Жоден народ ніколи не відновлювався так швидко, як французи внаслідок національної катастрофи, ніхто ніколи не оговтувався з такою ж легкістю, еластичністю, впевненістю в собі та духом підприємництва після жорстоких помилок і поразок, які здавалися нищівними. Європа не раз вважала, що Франція перестала бути мислимою, але щоразу французька нація знову вставала прямо перед Європою після короткої затримки, зі своєю колишньою енергією або збільшенням сили» [10, с. 1073].

Крім того, Е. Лавісс навів роздуми французьких діячів різних часів, які майже слово в слово вели мову про фактор відновлення вітальності Франції – про повернення до землі та її обробку. Так, цитуючи представників XV ст., які вважали, що Франція після виходу зі Сторічної війни загине, бо це була «Остаточна загибель!», Е. Лавіссдалі вказує на джерела в яких було зазначено, що селяни, які шукали притулку в міцних замках і в містах, одразу після укладення миру повернулися на поля. «Вони глибоко зраділи, <...>знову побачити ліси та поля, зелені луки та побачити, як котяться води річок<...> Вони почали працювати скрізь»[10, с. 1071]. Разом із відновленням сільського господарства поступово відродилася і торгівля. Нова війна, здавалась би, смерть Франції припала на сторіччя пізніше. Однак, після 40-річної війни, у 1598 р., Франція знову відроджується і як писали своєму уряду посли Венеційської республіки, прибувши до Парижа невдовзі після смерті Генріха IV, «Королівство Франція, через нещастя минулого, не зменшилося в жодній зі своїх сил», а її «тіло, дуже міцне, підбадьорене в хворобах, розвинене у випробуваннях і, ніби воскресле з мертвих, відновилося, торкнувшись землі, набагато сильнішим, ніж раніше» [10, с. 1073].

Хоча німецькі і французькі дослідники життєвої сили нації були нібито «по різні сторони барикад», але їх об'єднувало в цьому питанні одне: практично більшість з них вважали, що джерелом вітальності (життєвості) нації є матеріалістичний фактор. Звісно що були і ті, хто бачив джерелом вітальності нації ідеалістичний елемент.

Так, відомий французький діяч Е. Ренан, прочитав у Сорбонні 11-го березня 1882 р. лекцію в який розкрив своє бачення «Що таке нація?». По-перше, він широко використовував концепт «право нації» на противагу «праву династій»», що вже було показником його відходу від певних традицій подачі історії появи нації як соціально-політичного агента. По-друге, зазначив, що ані раса, ані мова («мова запрошує приєднатися, а не примушує до цього» [5, с. 97]), ані спільні інтереси, ані релігійна спорідненість, ані кордони чи територія, ані військові потреби не призводять до утворення та життєвості нації. По-третє, джерелом національної життєвої сили є духовний принцип. Нації, на думку науковця, – це «душа, духовний принцип. Дві речі, є в сутності однією, що складають цю душу, цей духовний принцип. Одна – в минулому, інша – в майбутньому. Одна – це спільне володіння багатим спадком спогадів, друга – спільна угода, бажання жити разом <>... нація – це велика солідарність, що встановлюється відчуттям жертв, які вже зроблені та які мають бути зроблені в майбутньому. Нація передбачає минуле, але в дійсності вона резюмується цілком відчутним фактом: це ясно проявлене бажання продовжувати спільне життя. Існування нації – це, якщо так можна виразитися, повсякденний плебісцит» [10, с. 100–101].

М. Вебер переконував, що основою вітальності нації є такі джерела, як солідарність і спільна мова як культурна цінність мас [14, с. 922–923], бо бачення нації зазвичай полягає у перевазі або, принаймні, у «незамінності культурних цінностей, які мають бути збережені та розвинені лише через сприяння особливостям групи» [14, с. 925]. Вчений вважав, що спільнота людей може вважатися тільки тоді нацією, якщо вона цілісна чи бажає стати спільною цінністю у власній автономній державі. Тож, на думку М. Вебера, політична влада, яка фактично є видом пафосу, що пов'язаний з «ідеєю потужної політичної спільноти людей, які мають спільну мову, релігію, спільні звичаї або політичну пам'ять; така держава може вже існувати або її можна бажати» [14, с. 398] може зберегти свою ідентичність тільки завдяки підтримці та захисту, які вона отримає від держави. Відтак, для М. Вебера життєві сили і вітальність нації – у солідарності та сукупності ідеальних цінностей.

Серед українських дослідників екзистенційних складових нації початку XX ст. фіксується єдине бачення фактору, на якому ґрунтується вітальність нації – держава і державність. Так, В. Старосольський, презентуючи власне бачення нації не прив'язував її існування до релігії, мови, культури. Він постулював ідею, що життєву силу нації надає «реалізація політичної волі» [6, с. 85], яка знаходить вираз у державі. Отже, на думку Старосольського, джерелом нації та умовою її безсмертності є внутрішня воля, що підтримує дух і життєві сили нації навіть при відчутному зовнішньому тискові, бо по суті є лакмусом «стремління до політичної самодіяльності та самостійності, яке історично проявилося як боротьба за суверенність» [6, с. 85].

Практично такої ж лінії дотримувався ще один представник українських діячів – В. Целевич, який говорячи, про українське село як про «природну основу української нації» [7], підкреслював стихійність національної спільноти, її живу волю, самосвідомість і вплив внутрішніх складових (таких, як прояви національного менталітету) на прагнення до державності як джерела національного життя. Він зазначав: «Внутрішня сила нації залежить від її моралі, від відваги, солідарності, пильності, впертості у праці та здібності на жертви загалу громадянства. Хто підкопує внутрішню силу неморальними, неетичними, підступними і нелицемірськими засобами боротьби, той діє на шкоду народу, той руйнує моральні основи життя нації» [8, с. 78].

Але найбільш цитованою щодо держави як джерела вітальності української нації є позиція В. Липинського, відомого українського політичного діяча і теоретика українського консерватизму. Мислитель конкретно акцентував увагу на факті, що без держави не може існувати нація, а без активного народу не може бути держави. Липинський вказував, що ідея власної спільної сили як основи життєвості української нації [4, с. 129] має стати центральною, бо «ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути» [4, с. 67], а це означає, що джерело вітальності нації – у ній самій, бо «кожна суспільна ґрупа, що хоче будувати, орґанізувати суспільство, мусить черпати свої сили сама з себе» [4, с. 70]. Отже, життєва сили нації виключно в ній самій.

Як відомо з історії, порядок у світі визначався у першій половині XX ст. Версальсько-Вашингтонською системою мирних договорів. Вона була сформована після Першої світової війни та закріплена низкою міжнародних угод, серед яких найважливішим був Версальський мирний договір, укладений з Німеччиною у 1919 р. Версальсько-Вашингтонська система була результатом роботи міжнародних конференцій, зокрема у Версалі (Франція) та Вашингтоні (США), де провідні держави-переможці визначали умови миру та переділ територій після Першої світової війни. Й на певний час здавалось би, що питання щодо кордонів та території як умови вітальності нації вирішено раз і назавжди. Проте, Друга світова

війна практично перекреслила усі досягнення в геополітиці та міжнародному праві, тож вже у другій половині XX ст. міжнародний порядок у світі визначався системою договорів, що були укладені як результати роботи Потсдамської конференції (1945), яка визначила повоєнний устрій Європи, та Сан-Франциської конференції (1951), що встановив мир з Японією та визначив її статус у повоєнному світі. Однак, вказані мирні договори практично не стримали світ від подальших намірів переглянути кордони і території, хоча і не було «гарячих» зіткнень й перегляду кордонів. Тож, питання вітальності націй здебільшого почало вирішуватися в ідеологічному ключі й це тривало майже до середини 90-х рр. XX ст., коли рухнув СРСР і утворилося 15 нових держав і почалася масштабна глобалізація в світі.

В останній чверті XX ст. стало зрозуміло, що все що було створено модерном вимагає перегляду і, в першу чергу це стосувалося світоглядних принципів Просвітництва щодо поступальності і лінійності соціального розвитку, про переваги людського розуму в цьому процесі. Однак, парадокс полягає в тому, що в діалектиці цивілізаційного поступу завжди будуть доволі потужними і метафізичні компоненти, що змушують людство повертати погляди у минуле, в пошуках відповідей на задачі та питання, які виступають бар'єрами в русі до омріяного ідеального майбутнього. І реальність демонструє нам що процесом глобалізації охоплені буквально усі континенти, однак цей процес усе частіше зустрічає супротив і доволі голосні заяви про доцільність відмови від нього та його складових. В контексті такої тенденції науковці ситуації Постмодерну все частіше почали вести мову про бінарність існування нації – глокалізацію, в стані якої одночасно є дієві дві тенденції: з одного боку – відбувається гетеростаз нації як умови поступального, але актуального розвитку в цивілізаційному просторі, а з іншого – гомеостаз нації, головна мета якого – забезпечення підтримки стабільності її життєвості та життєвих сил.

В контексті вище вказано зазначимо, що дослідники II половини XX ст. – початку XXI ст. часто продовжують лінії попередників щодо території та кордонів як джерела вітальності нації. Однак, якщо на межі XIX–XX ст. кордон сприймався переважно як фізична лінія, що розділяє території держав, регіонів, земель, то на сучасному етапі кордон розглядається вже як комплексний феномен. Таке бачення, мабуть одним з перших озвучив французький філософ М. Фуко, який визначив концепцію кордонів як «диспозитив», що регулює взаємозв'язок між включенням і виключенням. У цьому сенсі кордони є не лише геополітичними, тобто спрямованими на розмежування окремих суверенітетів держав, але й психологічними, соціальними чи культурними, оскільки вони дозволяють визначати стосунки із зовнішнім світом та тими особами, які населяють інші держави. Як об'єктивістські, так і конструктивістські дослідники етнічності та націоналізму визнають цей зв'язок [12, p. 133–135]. А. Сміт, британський історик і автор концепції етносимволізму, закцентував увагу на передмодерних основах нації, ефективності етнічного ядра і символів у забезпеченні її життєздатності. Саме визначення етнічної групи, дане А. Смітом, таким чином включає, хоча й розпливчастий, територіальний аспект, і вказує, що нація «іменована культурна спільнота, члени якої мають міф про спільне походження, спільні спогади та культурні характеристики, зв'язок з батьківщиною та певну міру солідарності» [12]. Якраз «зв'язок з батьківщиною» є, на думку А. Сміта, центральним для етнічної групи й це робить територіальність невід'ємною частиною ідентичності нації та виступає складовим елементом її вітальності та життєвої сили. Однак, знов таки, як і на межі XIX–XX ст., такий погляд не став гегемоном серед ідей щодо життєвої сили нації.

Продовжуючи тенденції прагматично-лінгвістично-герменевтично-семіотичного повороту, який припав на XX ст., більшість досліджень вітальності нації, які були оприлюднені наприкінці XX ст. в англомовних виданнях, як правило, в різних варіаціях на першу позицію серед критеріїв виводять комунікаційний фактор. Так, американський дослідник Б. Андерсону 1983 р. презентував своє бачення критерія вітальності нації та ввів у науковий дискурс поняття уявленої спільноти (imagined community), що і формує національну однорідність та виступає підґрунтям і умовою вітальності нації на рівні культурної комунікації та принтер-капіталізму. Нація, стверджує Б. Андерсон, – це спільнота, яка існує завдяки уявленню людей про спільну історію, мову, культуру, а її вітальність залежить від того, чи є «в свідомості кожного живе образ їхньої спільноти» [1, с. 22]. Е. Геллнерта К.В. Дойч досліджували націю як продукт модернізації, освіти та соціальної мобілізації. Так, Е. Геллнер підкреслює роль інфраструктури й стандартної культури в підтримці національної сили, цілісності й розвитку, а К.В. Дойч вважав націю – утворенням, життєвість якій надає рівень комунікативної активності осіб, які входять до цього утворення.

Звісно що були виділені й дещо інші варіанти факторів вітальності нації. Наприклад, А. Вімммер, сконцентрувавшись на проблематиці соціальних механізмів, що детермінують утворення, зникнення та тримання націй на політичних

інститутах, визначив три критерії/фактори, що формують успіх розбудови та вітальності нації в довгостроковій перспективі: «ранній розвиток організацій громадянського суспільства, становлення держави, здатної рівномірно забезпечувати суспільні блага на всій території, та поява спільного засобу комунікації» [15].

Взагалі, узагальнюючи напрацювання дослідників різних наукових сфер та країн за останні роки, можемо констатувати що життєва сила (вітальність) нації, як правило, визначається сукупністю критеріїв. До основних можемо віднести:

1. Демографічний розвиток. Найбільш послідовно цей критерій життєвої сили нації відстоює індійсько-американський дослідник, лауреат Нобелевської премії з економіки 1998 р. А. Сен, який саме людський розвиток і свободи визначає в якості основи її вітальності. Серед українських дослідників таку позицію займає І. Куриленко. Можна зазначити, що як правило, науковці на даний час в якості основи фізичного існування нації виділяють такі складові-фактори: природний приріст населення (стабільне або зростаюче населення свідчить про здорову демографічну структуру); тривалість життя (високий рівень медицини й умов життя підвищує середню тривалість життя); міграційний баланс (коли більше людей залишається або повертається, ніж виїжджає – це ознака вітальності); частка молоді в суспільстві (молодь – носій інновацій та рушійна сила змін). За цим критерієм можна говорити, що демографічні втрати України через війну та еміграцію створюють загрози є й показниками девіталізації української нації, однак повернення громадян і народжуваність у безпечних регіонах є позитивними сигналами щодо підтримки вітальності української нації.

2. Економічна стійкість. Нація життєздатна тоді, коли здатна забезпечити гідний рівень життя, який залежить від наявності/відсутності ряду складових: а) диверсифікована економіка: незалежність від одного джерела доходу (наприклад, сировини); б) стійкі ВВП та рівень зайнятості; в) фінансова стабільність та доступ до соціальних послуг; г) інвестиційна привабливість. На жаль, Україна не має економічної стабільності через багато факторів й найболіснішим є відкрита військово агресія з боку східного сусіда.

3. Соціальна згуртованість як здатність людей відчувати себе єдиною спільнотою проявляється через: взаємну довіру між громадянами та інституціями; наявність спільних цінностей, ідентичності; готовність до солідарності у кризах (як під час пандемії або війни); подолання внутрішніх конфліктів, зменшення соціального розшарування. Під час повномасштабної війни українці продемонстрували виняткову згуртованість, що може бути визнане за елемент життєвої сили та вітальності української нації.

4. Культурна самобутність, яка включає унікальну культуру, мову, традиції, розвиток національного мистецтва, літератури, музики, освіти. Усе це має охоронятися та посилюватися через популяризацію спадщини та інтеграцію традицій у сучасне життя. Наприклад, відродження української мови, народного вбрання, музики на кшталт буму на «Щедрик» чи «Червона калина» є важливими ознаками культурної вітальності нації. Акцентуючи увагу саме на такому критерії, зробимо відсилку до напрацювань Ю. Шевчука, автора терміну «мовна шизофренія» щодо українського контексту. Досліджуючи мовну ідентичність як складову вітальності нації, науковець окремо підкреслює роль мови як фундаменту культурної самобутності та політичної стійкості та з прикрістю зазначає, що мовна шизофренія є серйозною перепоною для української нації бути єдністю за принципом солідарності. Також, можна згадати і внесок історика Я. Грицака, який досліджує національну ідентичність, модернізацію і культуру пам'яті. Вже багато років Я. Грицак, виступаючи з публічними лекціями звертає увагу на те, що нація виживає тоді, коли створює ефективний наратив про себе, що об'єднує минуле, теперішнє і майбутнє.

5. Політична стабільність. Без цього критерію складно уявити розвиток у жодній іншій сфері: функціонування державних інституцій без частих змін або узурпацій; законність, правопорядок і свободи громадян; конструктивна політична конкуренція, а не сварки та конфлікти між політиками; наявність чіткої державної стратегії. Такий критерій вважає домінуючим у вітальності нації політолог О. Гарань, який аналізуючи інституційну стійкість і політичну культуру в Україні, доводить, що саме громадянське суспільство впливає на вітальність української нації та обумовлює стійкість національної єдності.

6. Національна безпека. Цей критерій охоплює як оборону, так і безпеку громадян, а значить має включати обороноздатність і спроможну армію, кібербезпеку, інформаційну гігієну; усю сукупність безпек (енергетичну, продовольчу, екологічну, економічну, тощо); здатність протистояти гібридним загрозам. С. Гантінгтону своїх публікаціях неодноразово наголошував, що національна безпека є стратегічним ресурсом збереження цивілізаційної ідентичності, а вітальність нації чітко пов'язується з інституційною стабільністю, політичною легітимністю, а також міцною національною ідеєю. Американський дипломат Р. Хаасс визначив, що внутрішня «сила нації (освіта, економіка, політична культура) є основою її безпеки»

[9, с. 59], а деградація цих інститутів є більшим ризиком, ніж зовнішня агресія.

Крім того, можна говорити що на рівні загальносвітових статистичних показників у новітньому інформаційному просторі представлено декілька індексів і аналітичних підходів. Так, доволі часто йде згадка про такі показники-індекси: 1) Human Development Index (HDI,ООН), який є комбінацією тривалості та рівня життя, освіти, тобто тих показників, що прямо корелюють із вітальністю нації; 2) Fragile States Index (Fund for Peace) головне призначення якого – визначати рівень стійкості або «крихкості» держави, використовуючи політичні, соціальні та економічні критерії; 3) Global Peace Index, Democracy Index, Social Cohesion Radar (Bertelsmann Foundation) – дають кількісні оцінки аспектам вітальності: безпеки, рівня демократії, соціальної згуртованості (Social Cohesion Radar).

Висновки та перспективи подальших пошуків. Отже, можемо констатувати, що концепції вітальності та життєвої сили нації продовжують продукуватися науковцями й, водночас, залишаються об'єктом досліджень і через їхню важливість для розуміння фундаментальних аспектів соціальних процесів й існування такої рушійної сили цивілізаційного поступу як нація. Провівши порівняльний аналіз доробку дослідників двох історичних періодів, які охоплюють межі XIX–XX ст. та XX–XXI ст., можна зауважити, що протягом розглянутих відрізків фіксується відсутність єдиного критерію/фактора, який би визначав вітальність і життєві сили нації. Водночас, дуже явно простежується тенденція відстоювання позиції щодо важливості чіткого кордону та наявність держави для вітальності нації. Також можемо зазначити, що на даний час джерелом життєвої сили та вітальності нації вбачається гармонійне поєднання території, кордону, державницько-політичної організації, економічної бази, здатності до самозахисту, мовленнєвої єдності та культурної могутності. Від себе можемо також виказати припущення, що якщо хоча б один із цих елементів серйозно порушено – нація ризикує зникнути, бо її життєві сили будуть підірвані і вона буде демонструвати авітальність. В якості перспективного напрямку подальших досліджень вбачається прискіпливий та деталізований аналіз досліджень сучасних українських дослідників, які об'єктом розгляду обирають вітальність української нації в ситуації соціальної кризи.

Література

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Пер. з англ. В. Морозов. 2-е вид, переробл. Київ: Критика, 2001. 278 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Anderson_Benedict/Uiavleni_spilnoty.pdf (дата доступу: 30.07.2025).

2. Вегеш І.М., Вегеш М.М. Карл Гаусгофер: штрихи до портрета геополітика. *Регіональні студії*, 2020, № 20. С. 137–145.

3. Доній Н.Є. Концепт вітальність в історичній проекції. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*, 2013, Вип. 6 (3). С. 99–104.

4. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Частина третя. Про національну аристократію і про три методи її організації: класократію, охлократію і демократію. *Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму писані 1919-1926 р.* Wien: Carl Herrmann, 1926. С. 111–343.

5. Ренан Э. Что такое нация? *Ренан Э. Собр.соч. в 12-ти томах. Пер. с фр. под ред. В.Н. Михайловского.* Т. 6. Киев, 1902. С. 87–101.

6. Старосольський В. Теорія нації. Відень: Українській Соціологічний інститут, 1922. 148 с.

7. Центральний державний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 344. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 4.

8. Швед О. Степан Витвицький: громадсько-політична діяльність. Львів: Вид-во «Астролябія», 2010. 180 с.

9. Haass R. Foreign Policy Begins at Home. The Case for Putting America's House in Order. New York: Basic Books, 2013. 195 p. URL: https://archive.org/details/foreignpolicybeg0000haas (дата доступу: 15.06.2025)

10. Lavisse E. The Vitality of France: How the Nation Recovered from Three Devastating Wars Available to Purchase. *Current History*, 1916, Vol. 4, No. 6 (September). Pp. 1070–1073.

11. Significance of National vitality. URL: https://www.wisdomlib.org/concept/national-vitality (дата доступу: 25.06.2025)

12. Smith, A.D. Ethnic and Nation in the Modern World. *Millennium*, 1985, Vol. 14, no. 2. Pp. 127–142.

13. Smith, W.D. Friedrich Ratzel and the Origins of Lebensraum. *German Studies Review*, vol. 3, no. 1, 1980. Pp. 51–68.

14. Weber M. Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology. Ed. by G. Roth and C. Wittich. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press. 1978. 1643 p.

15. Wimmer A., Schiller N.G. Methodological nationalism and beyond: nation-state building, migration and the social sciences. *Global Networks,* 2002. October, Vol. 2, Issue 4. P. 301–334.URL: https://www.columbia.edu/~aw2951/B52. (дата доступу: 15.07.2025)

Анотація

Слива А. О. **Постнеокласичні візії життєвої сили нації: державницько-політичний вимір.** – Стаття.

В статті вказано, що в цивілізаційному поступі людство завжди ставило перед собою мету – «вижити». На даний час, питання життєвої сили та вітальності нації продовжує залишатися прикладом тих питань, які в кризові періоди людство задає само собі та шукає відповіді на нього. Відтак, зазначено, що в умовах радикальних трансформацій сучасного світу – зростання глоба-

лізації, ерозії аксіосфери, криз ідентичності та загроз фізичному існуванню держав – дуже чітко постала потреба у поглибленому науковому аналізі джерел життєвості національних спільнот. Для України, яка перебуває в стані мультифакторної кризи через відкриту військову агресію з боку рф вказана потреба ще більш загострилась, адже вже є запитом на задоволення потреби у життєвості її як держави, так і нації. Зазвичай дослідники дають в якості реакції-відповіді опис певного критерію.

Мета публікації – визначити критерії/фактори життєвої сили нації як філософської категорії, що характеризують здатність суспільства до збереження, розвитку та самореалізації в умовах новітніх соціальних викликів, які представлені в доробку науковців двох історично-переламних етапів – межі XIX–XX ст. та межі XX–XXI ст.

Продемонстровано, що найчіткіше запит на рецепт життєвої сили і вітальності нації звучить в часи соціальних криз і катастроф й саме через це дослідники та любомудри визначають, що вітальність нації – це багатовимірний феномен, який потребує міждисциплінарного аналізу. Проведений порівняльний аналіз доробку дослідників двох історичних періодів, дав основу для фіксації відсутності єдиного критерію/фактора, який би визначав джерело вітальності та життєвої сили нації. Водночас, констатовано тенденцію відстоювання позиції щодо важливості чіткого кордону та наявності держави для вітальності нації. Також можемо зазначити, що на даний час джерелом життєвої сили та вітальності нації вбачається гармонійне поєднання території, кордону, державницько-політичної організації, економічної бази, здатності до самозахисту, мовленнєвої єдності та культурної могутності. Від себе можемо також виказати припущення, що якщо хоча б один із цих елементів серйозно порушено – нація ризикує зникнути, бо її життєві сили будуть підірвані і вона буде демонструвати авітальність. В якості перспективного напрямку подальших досліджень вбачається прискіпливий та деталізований аналіз досліджень сучасних українських дослідників, які об'єктом розгляду обирають вітальність української нації в умовах ситуації соціальної кризи.

Ключові слова: життєвість, вітальність, вітальність нації, життєва сила нації, цивілізаційний поступ, кордон, духовний принцип, держава, комунікативний підхід.

Summary

Slyva A. O. **Post-neoclassical visions of the vital force of the nation: the state-political dimension.** – Article.

The article states that, throughout civilizational progress, humanity has always pursued a single overarching goal – «to survive». At present, the issue of the vital force and vitality of the nation continues to exemplify those fundamental questions that humanity raises in times of crisis, seeking adequate responses. Accordingly, it is emphasized that under conditions of radical transformations in the contemporary world – the rise of globalization, the erosion of the axio-sphere, crises of identity, and threats to the physical existence of states – there emerges a pressing need for in-depth scholarly analysis of the sources of vitality of national communities. For Ukraine, which finds itself in a state of multi-factorial crisis due to the open military aggression of the Russian Federation, this need has become even more acute, as it reflects the urgent demand to ensure the vitality of both the state and the nation. Typically, scholars respond to this demand by identifying and describing particular criteria.

The purpose of the publication is to define the criteria/factors of the vitality of a nation as a philosophical category that conceptualizes society's ability to preserve, develop, and self-realize within the framework of civilization and contemporary social challenges, as reflected in the works of scholars from two historically pivotal periods – the turn of the 19th–20th centuries and the turn of the 20th–21st centuries.

It is demonstrated that the call for a «formula» of national vitality is articulated most clearly during periods of social crisis and catastrophe. Consequently, scholars and philosophers conclude that the vitality of a nation is a multidimensional phenomenon that requires interdisciplinary analysis. The comparative analysis of contributions from researchers of the two historical periods provides grounds to affirm the absence of a single definitive criterion or factor that could determine the source of a nation's vitality. At the same time, there emerges a discernible trend underscoring the importance of well-defined borders and the existence of the state as indispensable elements of national vitality.

Furthermore, it may be asserted that, at present, the sources of national vitality and vital force are perceived as a harmonious combination of territory, borders, state-political organization, economic foundations, the capacity for self-defence, linguistic unity, and cultural power. It may also be hypothesized that if even one of these elements is severely undermined, the nation risks disappearing, as its vital forces would be destabilized, leading to manifestations of a vitality.

As a prospective direction for further research, a detailed and comprehensive analysis of contemporary Ukrainian scholars' studies is proposed, particularly those focused on the vitality of the Ukrainian nation under conditions of social crisis.

Key words: vitality, national vitality, vital force of the nation, civilizational progress, border, spiritual principle, state, communicative approach.

Дата надходження статті: 26.08.2025
Дата прийняття статті: 17.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 004.8 (075.8):004.9 (075.8):316
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.24

М. Ю. Слюсарь
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6423-9155
аспірант кафедри управління та адміністрування
Інженерного навчально-наукового інституту імені Ю.М. Потебні
Запорізького національного університету

ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ МАЙБУТНЬОГО МЕРЕЖЕВОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ТА ТЕХНОЛОГІЙ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

Постановка проблеми. Сучасна цивілізація перебуває на етапі глибокої трансформації, зумовленої інтеграцією цифрових технологій у всі сфери суспільного життя. Поняття «мережева цивілізація» позначає новий тип соціальної організації, у якому взаємодія індивідів, інституцій та технологічних систем здійснюється переважно через глобальні інформаційні мережі. Її розвиток визначають три ключові чинники: стрімке зростання можливостей штучного інтелекту, поширення децентралізованих мережевих архітектур і процеси цифрової еволюції. Штучний інтелект (ШІ) виступає не лише інструментом автоматизації, а й чинником переосмислення соціально-економічних моделей. Завдяки здатності обробляти великі обсяги даних, виявляти закономірності та генерувати прогнози, ШІ впливає на прийняття рішень у політиці, науці, бізнесі та культурі. Проте його інтеграція супроводжується етичними викликами, серед яких – питання прозорості алгоритмів, упередженості моделей та ризики концентрації технологічної влади. Децентралізовані мережі, зокрема блокчейн-технології, формують альтернативу традиційним централізованим інфраструктурам зберігання та передачі інформації. Вони забезпечують підвищений рівень безпеки, стійкість до цензури та розподіл контролю між учасниками мережі. Це відкриває перспективи для створення нових економічних екосистем, цифрової демократії та автономних організацій, що функціонують без централізованого управління. Цифрова еволюція в межах мережевої цивілізації відбувається у взаємодії технологічних, соціальних та культурних процесів. Людська ідентичність усе частіше має гібридний характер, поєднуючи фізичну та віртуальну присутність. Культурні практики, освітні моделі та форми економічної діяльності змінюються під впливом нових форматів комунікації, доповненої та віртуальної реальності, а також технологій «Інтернету речей». Лише за умови інтеграції технічного прогресу з гуманістичними цінностями можливо сформувати стійку й справедливу цифрову екосистему, у якій штучний інтелект та децентралізовані мережі стануть засобами підсилення, а не обмеження людського потенціалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. *До першої групи* віднесено праці, присвячені теоретичним рамкам переходу до мережевого суспільства: М. Кастельс сформував концепцію переходу від індустріального до мережевого типу суспільства, в основі якого соціальна логіка мережевих зв'язків. М. Кастельс [6] надає теоретичну рамку для розуміння переходу від індустріального до мережевого типу суспільства, визначає соціальну логіку мережевого зв'язку, яку використовує як історичну і концептуальну відправну точку для аналізу цифрової еволюції. Е. Ґідденс [5] розробив теорію рефлексивної модерності, прискорення соціальних процесів у глобалізованому світі. Його теорія рефлексивної модерності акцентує увагу на інтенсифікації простору та часу, що супроводжується зростаючою рефлексивністю соціальних практик. *Друга група робіт* представлена ідеями колективного інтелекту і мережевого пізнання: теорії колективного інтелекту (Thomas Malone, Anita Woolley та ін.), в основі яких колективні форми ухвалення рішень у мережевій цивілізації. П. Леві [7] розробив концепцію колективного інтелекту та розподіленого знання, що інтелектуальні процеси перестають бути індивідуальними й набувають колективного, розподіленого характеру завдяки цифровим мережам. Його концепція колективного інтелекту вказує на нову якість пізнання, де знання формується спільно, поза межами традиційних інституцій ієрархії, що відкриває перспективи для більш гнучких і адаптивних форм організації інформації та суспільного життя. *Третя група* включає роботи, присвячені дослідженню штучного інтелектута фундаментальних моделей. Bommasani et al. «On the Opportunities and Risks of Foundation Models» (2021) синтезує переваги та ризики великих «фундаційних» моделей (LLM, візіоні моделі), визначає потенціал і загрози ШІ як рушія трансформацій у мережевій цивілізації. Н. Бостром [1] аналізує екзистенційні ризики розвитку надпотужних AI, необхідність етичних і політичних регуляцій, пов'язаних з розвитком надпотужних

© М. Ю. Слюсарь, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

машинних агентів. Його праця відкриває простір для дискусії про те, якою має бути відповідальна модерність у епоху штучного інтелекту, і як інтегрувати технології, що змінюють суспільство, з урахуванням фундаментальних цінностей і прав людини. *Четверта група робіт* включає ідеї, що стосуються алгоритмічного урядування, публічної сфери та інформаційні екосистеми. Це роботи Ю. Габермаса [3], що включають теорію публічної сфери та комунікативної дії. У контексті сучасної цифрової цивілізації ця концепція набуває особливого значення, адже питання полягає в тому, чи здатні цифрові платформи відтворювати умови для подібного раціонального дискурсу або ж, навпаки, підривати їх. *П'ята група робіт* включає аналіз проблем ідентичності, приватності і цифрової етики, які аналізували Л. Флоріді [12] – інформаційна етика, приватність, цифрове благополуччя та Ш. Зубофф [13] – концепція «капіталізму нагляду» та ризики для демократії й приватності. Соціологічні й філософські розвідки про ідентичність та приватність у цифрову епоху (Floridi, Zuboff, інші) зосереджуються на концептуальних наслідках цифрової трансформації. Л. Флоріді у цьому контексті пропонує концепцію інформаційної етики, що формує новий нормативний простір, в якому основним об'єктом стає сама інформація та її вплив на цифрову сутність людини. Ш. Зубофф [13] наголошує на небезпеках сучасного цифрового капіталізму, який вона називає капіталізмом нагляду. Таким чином, цифрова цивілізація постає як складний феномен, що одночасно відкриває нові горизонти раціонального дискурсу, колективного пізнання та технологічного прогресу, і породжує серйозні виклики, пов'язані з етикою, безпекою, владою і соціальною відповідальністю. Філософські концепції Габермаса [3], Ґідденса [5], Леві [7], Бострома [1], Флоріді [12], Зубофф [13] допомагають глибше осмислити ці процеси, пропонуючи теоретичні інструменти для аналізу трансформації публічної сфери, ідентичності, знання та влади в епоху глобальної цифровізації.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Незважаючи на значний прогрес у філософських та соціологічних дослідженнях цифрової цивілізації, низка фундаментальних проблем залишаються недостатньо осмисленими і потребують подальшого аналізу. По-перше, питання, наскільки сучасні цифрові платформи дійсно відтворюють умови раціонального дискурсу, який забезпечує легітимність політичних рішень у публічній сфері, досі лишається відкритим [9]. Багато досліджень зосереджені на позитивних аспектах мережевої комунікації, тоді як системні проблеми фрагментації, дезінформації і маніпуляції інформацією часто розглядаються лише окремо, без комплексної філософської рефлексії. По-друге, вплив цифрових технологій на трансформацію ідентичності та соціальних інституцій у глобалізованому світі вимагає глибшого синтезу концепцій рефлексивної модерності та колективного інтелекту. По-третє, питання етичної регуляції штучного інтелекту і інформаційних систем залишається неузгодженим у контексті глобальної цифрової цивілізації. Відсутність чітких механізмів для збалансування інноваційного розвитку та етичної відповідальності підкреслює потребу у нових нормативних моделях, які враховували б як права людини, так і технічні особливості мережевих систем. Останнім важливим аспектом є критичний аналіз нагядового капіталізму в основі якого небезпека концентрації інформаційної влади у руках великих цифрових корпорацій [8].

Постановка завдання. Мета статті полягає у всебічному філософському аналізі трансформацій суспільних інститутів і публічної сфери в умовах цифрової цивілізації, зокрема у визначенні ролі мережевих комунікацій, колективного інтелекту, етики штучного інтелекту та новітніх технологій децентралізації у формуванні сучасного соціального дискурсу і політичної легітимності. Для досягнення мети визначено такі цілі дослідження: 1. Проаналізувати концепцію публічної сфери Ю. Габермаса у світлі сучасних цифрових мереж і визначити межі її застосовності в умовах мережевої цивілізації. 2. Розглянути вплив процесів рефлексивної модерності, описаних Е. Ґідденсом, на трансформацію ідентичності та соціальних інституцій у цифрову епоху. 3. Оцінити потенціал і ризики колективного інтелекту як нової форми соціального пізнання в цифрових мережах, спираючись на ідеї П. Леві. 4. З'ясувати етичні виклики розвитку штучного інтелекту, підкреслені роботами Н. Бострома та Л. Флоріді. Методологія дослідження базується на комплексному філософсько-аналітичному підході, який поєднує теоретичний аналіз класичних і сучасних концепцій із критичним осмисленням трансформацій цифрової цивілізації. Для досягнення поставлених цілей застосовуються такі методи: філософський аналіз – систематичне вивчення основних теоретичних концепцій, зокрема ідей Ю. Габермаса, Е. Ґідденса, П. Леві, Н. Бострома, Л. Флоріді та інших, для виявлення їхнього значення у контексті цифрової трансформації суспільства. Історико-філософський метод включає розгляд еволюції суспільних інститутів і публічної сфери від класичних моделей до сучасних форм мережевої взаємодії, що дозволяє простежити логіку змін і виклики цифрової епохи. Критичний дискурс-аналіз – аналіз текстів, ідеологій і практик, пов'я-

заних із цифровими технологіями, блокчейном, штучним інтелектом та капіталізмом нагляду, що допомагає виявити приховані владні відносини і етичні проблеми. Метод аналізу великих даних (Big Data) у соціокультурному контексті включає використання технологій обробки та аналізу масивів цифрової інформації для виявлення закономірностей, трендів і структур у соціальних мережах, що дає змогу ідентифікувати механізми формування громадської думки та потенційні загрози дезінформації. Інтердисциплінарний підхід із залученням етики штучного інтелекту та теорії складних систем включає поєднання філософської рефлексії з інструментами системного аналізу для розуміння багаторівневих взаємозв'язків між технологіями, суспільством і етикою [2].

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

1. Трансформація публічної сфери Ю. Габермаса в епоху мережевої цивілізації: виклики та перспективи цифрового дискурсу

Концепція публічної сфери Ю. Габермаса як простору раціонального дискурсу та політичної легітимації через комунікативну дію протягом десятиліть була фундаментом для розуміння демократичних процесів у модерних суспільствах. Однак розвиток цифрових технологій і формування мережевої цивілізації суттєво трансформували умови існування публічної сфери. З'явилися нові інформаційні платформи, що миттєво охоплюють широкі аудиторії, але разом із цим посилилися феномени інформаційної фрагментації, дезінформації, алгоритмічної фільтрації та цифрової поляризації. У цьому контексті дослідження ставить за мету переосмислити класичну теорію Ю. Габермаса, визначити, якою мірою цифрові платформи здатні забезпечити умови для справжнього раціонального дискурсу, який є основою демократичної публічної сфери. Особлива увага приділяється аналізу механізмів підтримки або руйнування комунікативної дії у цифровому середовищі, ролі нових форм взаємодії та колективного пізнання, нормативним викликам, пов'язаним із забезпеченням інформаційної справедливості і відкритості дискурсу [3]. Основні її концепти: 1. Публічна сфера (Public Sphere) – центральний концепт у філософії Юрґена Габермаса, що означає соціальний простір, де громадяни збираються для відкритого і раціонального обговорення суспільних питань, формування громадської думки та легітимації політичних рішень. У класичному розумінні публічна сфера – це арена, де відбувається комунікативна дія, позбавлена тиску економічних і політичних інтересів. 2. Комунікативна дія (Communicative Action) – процес обміну інформацією та аргументами, метою якого є досягнення взаєморозуміння і консенсусу серед учасників дискурсу. Комунікативна дія є основою демократичного діалогу і формування легітимної політики. Вона протиставляється стратегічній дії, спрямованій на маніпуляцію або досягнення особистих цілей. 3. Мережева цивілізація (Networked Civilization) – сучасний соціокультурний і технічний контекст, в якому цифрові мережі, платформи та інформаційні технології створюють нові умови для взаємодії, комунікації і формування суспільної думки, що характеризується високою швидкістю поширення інформації, децентралізацією комунікацій, але також і складністю контролю за достовірністю та якістю дискурсу. 4. Цифровий дискурс (Digital Discourse) – форми і способи спілкування, які виникають у цифровому середовищі, що включають соціальні мережі, форуми, блоги, онлайн-платформи. Цей дискурс має специфічні риси – асинхронність, масштабність, алгоритмічне опосередкування, що впливає на контент повідомлень. 5. Інформаційна фрагментація (Information Fragmentation) – процес розпаду інформаційного простору на ізольовані «бульбашки» або «ехокамери», де учасники отримують інформацію, що підтверджує їхні існуючі переконання. Це ускладнює діалог між різними групами і загрожує цілісності публічної сфери. 6. Дезінформація та маніпуляція (Disinformation and Manipulation) – цілеспрямоване поширення неправдивої або викривленої інформації для впливу на громадську думку або політичні процеси. У цифрових мережах такі практики набирають масштабів завдяки анонімності, швидкості поширення та складності перевірки фактів. 7. Алгоритмічна фільтрація (Algorithmic Filtering) – механізми, за допомогою яких цифрові платформи формують індивідуалізовані інформаційні стрічки, вибираючи контент на основі попередньої поведінки користувача. Це впливає на різноманітність інформації, яку отримує користувач, що може підсилювати інформаційну ізоляцію. 8. Колективне пізнання (Collective Intelligence) – ідея про те, що знання і розуміння можуть виникати у результаті спільної діяльності великої кількості індивідів, об'єднаних мережею. Колективне пізнання потенційно сприяє більш гнучкому і відкритому дискурсу, але його ефективність залежить від структури та якості взаємодії. 9. Інформаційна справедливість (Information Justice) – концепт, що включає рівний доступ до достовірної інформації, захист приватності та боротьбу з дискримінацією в інформаційному просторі. Інформаційна справедливість є передумовою для існування здорової публічної сфери в цифрову епоху. Ці концепти формують теоретичний фундамент для дослідження того, як традиційна публічна сфера

трансформується під впливом цифрових технологій та мережевих структур, та які виклики стоять на шляху створення відкритого, раціонального і демократичного дискурсу в мережевій цивілізації [3].

Публічна сфера Ю. Габермаса залишається ключовою концепцією для розуміння демократичного дискурсу і політичної легітимації у сучасному суспільстві. Водночас трансформація суспільних комунікаційних практик під впливом цифрових технологій і формування мережевої цивілізації ставить перед цією теорією низку нових викликів. Цифрові платформи відкривають безпрецедентні можливості для швидкого і масштабного обміну інформацією, створюють нові форми колективного пізнання і взаємодії, однак супроводжуються феноменами інформаційної фрагментації, дезінформації, алгоритмічної фільтрації та маніпуляцій.

Таким чином, публічна сфера потребує переосмислення та адаптації до реалій мережевої цивілізації. Збереження і розвиток раціонального дискурсу можливі за умови усвідомлення нових ризиків та активного впровадження механізмів інформаційної справедливості, прозорості алгоритмів та етичних норм у цифровому середовищі. Лише через комплексне поєднання філософської рефлексії, технологічного розуміння та соціальної відповідальності можна сформувати публічну сферу, здатну підтримувати демократію й у цифрову епоху [3].

2. Вплив рефлексивної модерності Е. Ґідденса на трансформацію ідентичності та соціальних інституцій у цифрову епоху

Теорія рефлексивної модерності Е. Ґідденса акцентує увагу на тому, що сучасне суспільство характеризується підвищеною рефлексивністю – здатністю індивідів і соціальних структур постійно переосмислювати і коригувати власні дії та інституції у відповідь на нові умови та інформацію. Ця рефлексивність супроводжується інтенсифікацією простору і часу, що означає прискорення соціальних процесів і послаблення традиційних локальних обмежень. У цифрову епоху ці процеси набувають нових рис. Цифрові технології, зокрема мережеві комунікації та соціальні медіа, значно підсилюють можливості рефлексії, надаючи індивідам доступ до великих обсягів інформації, альтернативних точок зору та нових форм соціальної взаємодії. Це призводить до трансформації індивідуальної ідентичності, яка перестає бути фіксованою або детермінованою традиційними соціальними ролями, стає більш гнучкою, багатогранною та конструюється через цифрові практики. Одночасно під впливом рефлексивної модерності змінюються і соціальні інституції. Традиційні структури влади, сім'я, освіта, політичні організації втрачають монополію на контроль і значення в інформаційному просторі. Зростає роль мережевих структур, децентралізованих форм організації та онлайн-спільнот, які здатні швидко адаптуватися до нових викликів. Ця динаміка створює як нові можливості для демократичної участі, так і ризики фрагментації і нестабільності соціального порядку [5]. Отже, теорія Е. Ґідденса дозволяє глибше зрозуміти, як цифрова епоха перетворює основи самоусвідомлення та соціальної організації, відкриваючи перспективи для дослідження нових моделей ідентичності та інституцій у контексті глобальної цифрової мережі. Рефлексивна модерність, концепція якої розроблена Е. Ґіддєнсом, визначає сучасний етап розвитку суспільства, що характеризується постійним переосмисленням соціальних норм і структур. У цифрову епоху, яка супроводжується стрімким розвитком інформаційних технологій і глобальною мережевою взаємодією, процеси рефлексивної модерності набувають нових особливостей, що суттєво впливають на трансформацію ідентичності особистості та соціальних інституцій. Однією з ключових ідей теорії Е. Ґідденса є те, що у сучасному суспільстві ідентичність перестає бути фіксованою чи заданою традицією, натомість вона формується як безперервний проєкт, що реалізується через постійну рефлексію і вибір. Водночас, у цифровому середовищі відбувається розмивання традиційних меж між особистим і публічним, що породжує як нові можливості для самовираження, так і виклики, пов'язані з невизначеністю та тривожністю через нестабільність соціальних орієнтирів. Трансформації охоплюють також соціальні інституції, які в умовах цифровізації втрачають свою традиційну стабільність і монополію на владу та контроль. Цифрові технології сприяють децентралізації інституційної влади, розширенню участі громадян у суспільно-політичних процесах через онлайн-активізм та створення нових мережевих форм організації. Отже, цифрова епоха, будучи безпосереднім проявом процесів рефлексивної модерності, радикально трансформує як індивідуальну ідентичність, так і соціальні інституції, відкриваючи широкі можливості для самореалізації і демократизації, водночас породжуючи складнощі, пов'язані з нестабільністю, фрагментацією і новими формами контролю [10].

3. Концепція колективного інтелекту П. Леві як нової форми соціального пізнання у цифрових мережах

Концепція колективного інтелекту, запропонована П. Леві, виступає однією з ключових парадигм сучасного осмислення процесів соціального пізнання в умовах цифрової трансформації суспільства. П. Леві розглядає колективний інтелект не лише як суму індивідуальних знань,

а як якісно нове явище, що виникає внаслідок активної взаємодії між суб'єктами, об'єднаними цифровими мережами. У цьому контексті соціальне пізнання перестає бути прерогативою окремої особистості, а набуває характеру мережевого, динамічного процесу, що базується на принципах децентралізації, спільної кооперації та емерджентності знань. П. Леві акцентує увагу на тому, що інформаційні технології, зокрема Інтернет і цифрові платформи, створюють принципово нові умови для накопичення, обробки та трансформації інформації. Колективний інтелект у цій парадигмі виступає як інтегративна сила, яка здатна не просто агрегувати дані, а й породжувати нові форми розуміння і творчого осмислення дійсності. Це стає можливим завдяки тому, що знання розподілені між великою кількістю учасників, які, взаємодіючи через цифрові інтерфейси, формують мережу комунікації, яка є багатошаровою і гетерогенною. Однією з центральних характеристик колективного інтелекту в уявленнях П. Леві є емерджентність – властивість виникати як нова якість із складних взаємодій індивідуальних елементів системи, яка не може бути зведена до простого сукупного ефекту. Цей феномен дозволяє розглядати цифрові мережі як каталізатори процесів спільного пізнання, де синергія знань, досвіду та культурних кодів призводить до якісно нового рівня інтелектуальної діяльності. Іншою важливою рисою колективного інтелекту є принцип відкритості і доступності інформації, який забезпечує швидке поширення знань і стимулює активну участь широких верств суспільства у виробленні колективного розуміння. Ця особливість виступає основою для демократизації пізнавальних процесів, оскільки цифрові платформи дозволяють долати бар'єри простору і часу, сприяючи формуванню глобальних комунікативних спільнот, що спільно продукують знання [7]. Основними концептами, що визначають природу колективного інтелекту в мережевій епосі, є наступні: 1. Розподіл інформації та знань серед численних суб'єктів мережі без централізованого контролю. Цей процес знімає традиційні ієрархічні бар'єри і сприяє горизонтальній взаємодії, де кожен учасник може виступати як споживач і виробник знань одночасно. 2. Колективний інтелект у мережевій системі не є просто сумою індивідуальних знань, а проявляється як нова, складна якість, що виникає з багатошарової взаємодії між учасниками. Емерджентність (виникненн нових якостей) забезпечує здатність мережі продукувати інноваційні рішення та нові форми пізнання. 3. У мережевому суспільстві основною рушійною силою колективного інтелекту виступає безперервна комунікація та колективна праця. Сучасні цифрові платформи стимулюють колаборацію між розрізненими географічно та соціально акторами, об'єднуючи їх для спільного вирішення складних завдань. 4. Мережеві технології забезпечують миттєвий обмін знаннями та ресурсами, що значно підвищує динаміку колективного пізнання. Відкритість інформації стимулює демократизацію доступу до знань і зменшує інформаційне нерівенство. 5. У мережевому суспільстві індивід перестає бути автономним носієм знань і дедалі більше виступає як частина колективного розуму, що постійно оновлюється через взаємодію з іншими учасниками мережі. Ця трансформація суб'єктності є основою соціального конструювання реальності. 6. Колективний інтелект розглядається як складна система взаємозалежних інформаційних потоків і процесів, що функціонують у певній екології цифрових медіа і технологій. Ефективність такої системи залежить від якості каналів комунікації, стандартів обміну та здатності адаптуватись до змін. Цей концепт підкреслює значення міждисциплінарності та культурного різноманіття у формуванні колективного інтелекту. Коцепція колективного інтелекту П. Леві репрезентує важливий теоретичний інструмент для аналізу трансформацій соціального пізнання, яка відкриває перспективи розуміння суспільства як інформаційно-мережевої системи, у якій знання набувають нової якості завдяки колективній взаємодії та інформаційній кооперації. Таким чином, колективний інтелект у мережевому суспільстві є динамічним, відкритим і складним процесом, що базується на взаємодії, децентралізації та спільному створенні знань, що зумовлюють соціальні, культурні та технологічні трансформації сучасного суспільства [7].

4. Етичні виклики розвитку штучного інтелекту Н. Бострома та Л. Флоріді та напрямки формування нормативних підходів

Розвиток штучного інтелекту (ШІ) став одним із найважливіших технологічних і соціальних викликів сучасності, породжуючи низку етичних проблем, які активно досліджують такі провідні мислителі, як Н. Бостром і Л. Флоріді. Н. Бостром, відомий своїми працями з екзистенціальних ризиків і майбутнього штучного інтелекту, підкреслює потенційну загрозу, яку можуть нести надпотужні системи ШІ, якщо їх розвиток і впровадження не будуть контрольованими та етично врегульованими. Він наголошує на проблемі асиметрії інформації між творцями ШІ та суспільством, можливості втрати контролю над автономними системами, а також на необхідності розробки безпечних і прозорих механізмів управління, що запобігатимуть непередбачуваним чи катастрофічним наслідкам. Л. Флоріді, як один із провідних філософів інформації, зосереджується на етичних засадах інформаційного суспільства та розвитку «інформацій-

ної етики», що охоплює відповідальне ставлення до створення, обробки і поширення інформації, у тому числі через штучний інтелект. Він пропонує концепцію «етики четвертої революції», яка враховує не тільки технічні аспекти ШІ, а й його вплив на людську автономію, приватність, справедливість і цифрову гідність. У контексті нормативних підходів, обидва автори підкреслюють необхідність формування міждисциплінарних рамок, що поєднують технологічну експертизу, етичні норми і правове регулювання. Це передбачає створення прозорих стандартів розробки ШІ, механізмів відповідальності за його застосування, а також активної участі громадськості у визначенні принципів використання ШІ. Крім того, важливим напрямком є розробка політик, що забезпечують збалансований розвиток ШІ, уникнення технологічного детермінізму і врахування соціокультурних контекстів. Таким чином, етичні виклики розвитку штучного інтелекту, окреслені Н. Бостромом і Л. Флоріді, ставлять завдання не лише запобігти потенційним ризикам і небезпекам, а й сприяти формуванню нормативних підходів, які б гарантували відповідальний, справедливий і орієнтований на благо людства розвиток ШІ [1].

Етичні виклики розвитку штучного інтелекту, розглянуті Н. Бостромом та Л. Флоріді, відображають різні, але доповнюючі підходи до розуміння потенціалу і ризиків ШІ. Бостром акцентує увагу на екзистенційних ризиках, пов'язаних із появою суперінтелекту, та необхідності контролю й безпеки для запобігання катастрофічним наслідкам. Флоріді фокусується на етичній інтеграції ШІ у соціальні та інформаційні процеси, підкреслюючи значення прозорості, відповідальності та захисту прав цифрової особистості. Обидва автори наголошують на важливості розробки нормативних механізмів, які дозволяють збалансувати інноваційний потенціал ШІ із забезпеченням безпеки, прозорості та дотриманням фундаментальних прав людини. Успішне формування нормативних підходів потребує міждисциплінарної співпраці, міжнародного діалогу і адаптації існуючих етичних і правових норм до нових умов [12].

Висновки. Майбутнє мережевої цивілізації за доби поширення штучного інтелекту, децентралізованих мереж та цифрової еволюції відкриває нові горизонти розвитку людства, які одночасно несуть як великі можливості, так і суттєві виклики. Децентралізовані мережі, в свою чергу, змінюють традиційні моделі влади і управління, розподіляючи контроль між учасниками системи та знижуючи залежність від

Таблиця 1

Етичні виклики розвитку штучного інтелекту (ШІ) та основні напрямки формування нормативних підходів за ідеями Н. Бострома та Л. Флоріді

Категорія	Нік Бостром	Лусіано Флоріді	Напрямки формування нормативних підходів
Головні етичні виклики	Ризик суперинтелекту, який перевищує людський контроль Проблема безпеки (AI alignment) Можливість катастрофічних наслідків від неконтрольованого ШІ	Прозорість алгоритмів і відповідальність Проблема «чорних скриньок» Етика інформації та взаємодія «людина–машина»	Розробка принципів безпеки і контролю над ШІ Забезпечення прозорості AI-систем Впровадження етичних кодексів для розробників і користувачів ШІ
Основний фокус	Екзистенційні ризики для людства через неконтрольований ШІ	Етична інтеграція ШІ у соціальні та інформаційні процеси	Нормативне врегулювання балансу інновацій та ризиків
Візія розвитку ШІ	Потенціал для радикальних змін, як позитивних, так і катастрофічних	Важливість етичного дизайну і «інформаційної етики» для відповідального використання технологій	Розробка норм, які враховують людські права, приватність і справедливість
Ключові поняття	AI alignment Контроль над суперинтелектом Екзистенційний ризик	«Інформаційна етика» Прозорість і відповідальність Права цифрової особистості	Законодавче регулювання, етичні стандарти, міжнародне співробітництво
Рекомендації щодо політики	Інвестиції у безпечний ШІ Створення міждисциплінарних дослідницьких центрів безпеки ШІ	Впровадження етичних стандартів розробки Освіта і підвищення обізнаності про етику ШІ	Інтеграція етичних норм у всі етапи створення і застосування ШІ
Погляд на регуляцію	Різке посилення контролю над розвитком ШІ для уникнення ризиків	Поступова адаптація існуючих етичних та правових норм під нові реалії цифрової епохи	Баланс між інноваціями та безпекою, забезпечення прозорості систем

Джерело: сформовано автором на основі власних досліджень

централізованих інститутів. Цифрова еволюція не лише розширює технічні можливості, а й впливає на соціокультурні практики, формуючи нові цінності, норми і способи комунікації. Мережева цивілізація майбутнього стане більш гібридною, інтегруючи інтелектуальні технології та децентралізовані структури у соціальні, політичні та економічні процеси. Проте ця трансформація не позбавлена ризиків, так як виникають питання етичного характеру, безпеки даних, регулювання штучного інтелекту та забезпечення інклюзивності цифрового простору для всіх соціальних груп. **Перспективи подальших розвідок** мають бути зосереджені на глибшому вивченні взаємодії між штучним інтелектом і децентралізованими мережами, розробці ефективних моделей управління та регулювання нових цифрових екосистем, а також аналізі соціально-культурних наслідків цифрової еволюції. Таким чином, майбутнє мережевої цивілізації за доби штучного інтелекту, децентралізованих мереж та цифрової еволюції відкриває нові можливості для побудови більш відкритого, прозорого і ефективного суспільства.

Література

1. Бостром Н. Суперінтелект. Стратегії і небезпеки розвитку розумних машин / пер з англ. Антон Ящук, Антоніна Ящук. Київ : Наш формат, 2020. 408 с.

2. Voronkova V. The formation of the concept of noosphere development of modern society in the conditions of information society. *Philosophy and Cosmology*. 2016. Вип.16. С. 179–189. URL: https://ispcjournal.org/journals/2016-16/PC16-16.pdf

3. Габермас Ю. Залучення іншого : студії з політичної теорії / пер. з нім.: А. Дахній. Львів : Астролябія, 2005. 416 с.

4. Giddens A. The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration. Cambridge : Polity Press, 1984. P. 45–52.

5. Giddens A. The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration. Cambridge : Polity Press, 1984. 402 p.

6. Кастельс М. Інтернет і Галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства. Київ: ТОВ : *Ваклер,* 2007. 304 с.

7. L vy P. Cyberculture. Minneapolis : University of Minnesota Press, 2001. 233 p.

8. Масюк О. Вплив інформаційно-комунікаційних технологій на цифровізацію суспільства в умовах російсько-української війни. Humanities studies : collection of Scientific Papers. Zaporizhzhia : Publishing house «Helvetica», 2024. Вип. 21 (98). С. 55–62.

9. Слюсарь М.. Мережева свідомість як новий формат соціальної свідомості. Educational discourse : collection of scientific papers / Chief Editor O. P. Kyvliuk, D. B. Svyrydenko Kyiv : LLC "Scientific Information Agency "Science-technologies-information", 2025. Vol. 52(1-2). С. 68–76. URL: https://www.journal-discourse.com/files/pdf/OD-52_1-2-2025.pdf

10. Слюсарь Микита. Соціально-філософський дискурс мережевих платформ як каталізаторів когнітивного розвитку цифрового капіталізму. Humanities studies: Collection of Scientific Papers. Zaporizhzhia: Publishing house "Helvetica", 2025. 23 (100). P. 124–133. URL: http://humstudies.com.ua/article/view/335595/324487

11. Tararoev Jakov, Horodyska Olga and Dolska Olga. Ontological Prerequisites for the Emergence of Scientific Cosmology in the Context of the Emergence and Development of the Scientific Thinking. *Philosophy and Cosmolog.,* 2024. Vol. 32. P. 60–73. https://doi.org/10.29202/phil-cosm/32/4

12. Floridi L. The Philosophy of Information. Kingdom : Oxford University Press, 2011. 495 s.

13. Shoshana Zuboff. The Age of Surveillance Capitalism. USA: PublicAffairs, 2019. 704 s.

Анотація

Слюсарь М. Ю. **Філософське осмислення майбутнього мережевої цивілізації в контексті штучного інтелекту та технологій децентралізації.** – Стаття.

У статті подано соціально-філософський аналіз перспектив розвитку мережевої цивілізації в контексті стрімкого поширення технологій штучного інтелекту, тенденцій децентралізації та загальної цифрової еволюції суспільства. Метою статті є комплексний філософський аналіз трансформацій соціальних інститутів та публічної сфери в контексті цифрової цивілізації, зокрема визначення ролі мережевих комунікацій, колективного інтелекту, етики штучного інтелекту та новітніх технологій децентралізації у формуванні сучасного соціального дискурсу та політичної легітимності. Концепція публічної сфери Й. Габермаса аналізується у світлі сучасних цифрових мереж, визначаються межі її застосовності в умовах мережевої цивілізації. Розглядається вплив процесів рефлексивної модерності, описаних Е. Гідденсом, на трансформацію ідентичності та соціальних інститутів у цифрову епоху. На основі ідей П. Леві розкриваються потенціал та ризики колективного інтелекту як нової форми соціального пізнання в цифрових мережах. Досліджуються етичні виклики розвитку штучного інтелекту, висвітлені в працях Н. Бострома та Л. Флоріді. Поняття «мережева цивілізація» позначає новий тип соціальної організації, в якій взаємодія між індивідами, інституціями та технологічними системами здійснюється переважно через глобальні інформаційні мережі. Її розвиток визначається трьома ключовими факторами: швидким зростанням можливостей штучного інтелекту, поширенням децентралізованих мережевих архітектур та процесами цифрової еволюції. Розглядається трансформація соціальних структур, економічних відносин та культурних практик під впливом алгоритмізації, автоматизації та розподілених систем управління. Проаналізовано потенційні сценарії взаємодії людини й технологій, включно з утвердженням нових форм колективної свідомості, етики цифрової взаємодії та глобальних мережевих цінностей. Доведено, що майбутнє мережевої цивілізації за доби штучного інтелекту, децентралізованих мереж та цифро-

вої еволюції відкриває нові можливості для побудови більш відкритого, прозорого і ефективного суспільства.

Ключові слова: мережева цивілізація, штучний інтелект, децентралізація, цифрова еволюція, колективна свідомість.

Summary

Slyusar M. Yu. **Philosophical reflection on the future of network civilization in the context of artificial intelligence and decentralization technologies.** – Article.

The article provides a socio-philosophical analysis of the prospects for the development of network civilization in the context of the rapid spread of artificial intelligence technologies, decentralization trends, and the general digital evolution of society. The purpose of the article is to provide a comprehensive philosophical analysis of the transformations of social institutions and the public sphere in the context of digital civilization, in particular to determine the role of network communications, collective intelligence, artificial intelligence ethics, and the latest decentralization technologies in shaping contemporary social discourse and political legitimacy. The concept of the public sphere by J. Habermas is analyzed in the light of modern digital networks, and the limits of its applicability in the conditions of network civilization are determined. The influence of the processes of reflexive modernity described by E. Giddens on the transformation of identity and social institutions in the digital age is considered. The potential and risks of collective intelligence as a new form of social cognition in digital networks are revealed, based on the ideas of P. Levy. The ethical challenges of artificial intelligence development, highlighted by the works of N. Bostrom and L. Floridi, are explored. The concept of "network civilization" refers to a new type of social organization in which the interaction of individuals, institutions, and technological systems is carried out primarily through global information networks. Its development is determined by three key factors: the rapid growth of artificial intelligence capabilities, the spread of decentralized network architectures, and the processes of digital evolution. The transformation of social structures, economic relations, and cultural practices under the influence of algorithmization, automation, and distributed control systems is considered. Potential scenarios for human-technology interaction are analyzed, including the establishment of new forms of collective consciousness, digital interaction ethics, and global network values. It is proven that the future of network civilization in the era of artificial intelligence, decentralized networks, and digital evolution opens up new opportunities for building a more open, transparent, and effective society.

Key words: network civilization, artificial intelligence, decentralization, digital evolution, collective consciousness.

Дата надходження статті: 14.08.2025
Дата прийняття статті: 07.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 167.21
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.25

Г. Г. Старікова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3229-1442
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Харківського національного університету радіоелектроніки

НАЦІОНАЛЬНО-МОВНА КАРТИНА СВІТУ ТА ЇЇ НЕЯВНІ СКЛАДОВІ

Вступ. Класична лінгвістика XX століття розглядала мову, перш за все, як сталий феномен об'єктивної реальності. Не дивно, що базовою концепцією для такого підходу став заснований на початку XX століття Е. Соссюром структуралізм та постструктуралізм, який прийшов йому на зміну наприкінці століття. Але якраз наприкінці XX століття в лінгвістиці відбулися принципові зміни щодо базових постулатів та висхідних концепцій цієї науки. У 80–90 роки XX ст. остаточно завершився так званий антропологічний поворот у мовних дослідженнях, в рамках якого дослідники зовсім з інших позицій підходили до вивчення мовного феномену. Бачення мови як суб'єктивно-народного утворення було запропоновано ще у XIX столітті В. фон Гумбольдтом, але своє повноцінне наукове втілення такий підхід отримав тільки наприкінці XX століття. Антропологічне бачення мови передбачає вихід за межі прагматичного, традиційно-раціонального розуміння сутності мови, яка тепер розглядається як «вмістилище духу народу», як результат неповторної раціональної та ціннісно-оцінювальної діяльності певного етносу, як унікальне створіння цього етносу. «Якщо кожна мова є світоглядом, то вона зобов'язана цим не тому, що вона представляє певний тип мови..., а тому, що говориться і, відповідно, передається цією мовою» [1, с. 415]. Саме в межах цієї нової для лінгвістики антропологічної парадигми були започатковані дослідження такого специфічного феномену, як національно-мовна картина світу. Нашу увагу привернув досить вузький аспект цієї теми, а саме, роль і місце неусвідомлених компонентів, зокрема, неявних знань в національно-мовній картині світу, їх участь у функціонуванні та побудові певних мовних структур, що входять до цієї картини і мови в цілому. На наш погляд, неявні передумови, неусвідомлені елементи, імпліцитні складові є фундаментальними компонентами етнічної національно-мовної системи.

Актуальність запропонованої проблематики можна довести і наступними міркуваннями. Одна із специфічних особливостей людського пізнання полягає в тому, що кожний фрагмент інформації, який поступає для обробки пізнавальною системою людини, повинен отримати вербально-понятійну форму, щоб стати усвідомленим знанням. Згадаємо, що говорив про цю особливість людської когнітивності І. Кант – «відчуття без понять сліпі», тобто навіть на чуттєвому рівні людина неусвідомлено потребує понять й використовує їх, не завжди при цьому навіть контролюючи цей процес усвідомлено. А будь-яке поняття – це слово або словосполучення природної мови зі всіма «вбудованими» в дану мову імпліцитними складовими, зокрема, неусвідомлено-емоційне забарвлення слів, ціннісне та оцінювальне, морально-етичне відношення тощо.

В сучасній філософії та лінгвістиці майже відсутні дослідження, які втілили (або принаймні досить глибоко їх проаналізували) основні ідеї такого підходу до вивчення мовних феноменів, зокрема, феномену національно-мовної картини світу. Головною з цих ідей для нашого дослідження є наступна: втілення національно-мовної специфіки відбувається на всіх без виключення рівнях мовної системи. У деяких роботах тільки починають здійснюватися спроби виявити глибинний зв'язок когнітивних структур людини з мовними формами, науковці намагаються дослідити способи відображення характеру та особливостей пізнання й сприйняття світу в глибинних мовних категоріях (так званих ментальних категоріях), які належать до сфери неусвідомленого. Значну цікавість не тільки для лінгвістики, але й для філософії, психології, когнітології може мати дослідження неявних, неусвідомлених, імпліцитних компонентів, що присутні на всіх рівнях мовного буття і, зокрема, досить ярко проявляють себе у національно-мовній картині світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Національно-мовна картина світу вивчалася цілою низкою дослідників XX та XXI століть. Однак започаткував розробку цієї теми у своїх роботах з мовознавства В. фон Гумбольдт. Кожна мова, за Гумбольдтом, створює для народу, який нею користується, окрему картину світу, начебто окреслює навколо нього «магічне коло» певних уявлень і образів: «В кожній мові закладено самобутнє світосприйняття. Як окремий звук стає між предметом і людиною, так і вся мова у цілому

© Г. Г. Старікова, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

виступає між людиною та природою, яка впливає на людину» [2, с. 80]. Вийти за межі цього «кола» можливо тільки шляхом вивчення іноземної мови, шляхом «входження в інше коло», тобто шляхом проникнення в систему світогляду, яка зафіксована іншою мовою. У межах мовних національно-специфічних форм відбувається осмислення, переживання й оцінка світу тим чи іншим етносом: «... мова є органом внутрішнього буття, навіть самим цим буттям, наскільки воно крок за кроком досягає внутрішньої ясності і зовнішнього втілення» [3, с. 47].

Логічним продовженням ідей Гумбольдта про різні мови як різні способи бачення світу та інтерпретації його людськими співтовариствами стала розроблена майже сто років тому гіпотеза лінгвістичної відносності, запропонована Е. Сепіром та Б. Уорфом [4]. У відповідності до її постулатів, логіка мислення, специфіка світосприйняття та особливості пізнавальної діяльності, притаманні тому чи іншому етносу, обумовлені мовою спілкування в даному соціумі. Ця гіпотеза декларувала абсолютний примат мови над категоріями мислення і свідомості. «Формування ідей не є незалежним процесом, виключно раціональним у звичному, традиційному розумінні, а є частиною певної граматики. Ми «розчленовуємо» природу по лініях, які запропоновані нашою рідною мовою,... організуємо її в поняття і приписуємо їй значення так, як ми це робимо, в значній мірі тому, що ми є учасниками «домовленості» організовувати її саме таким чином – домовленості, яку пропонує нам наше мовне співтовариство і яка оформлюється в систему за зразком нашої мови. Природньо, що домовленість є неявною, неусвідомленою, але її умови абсолютно обов'язкові» [4, с. 114–115]. Сучасні лінгвісти теж не пройшли «повз» запропоновану тематику. Перш за все, слід звернути увагу на фундаментальний підходи до глибинної сутності мови і, зокрема, національно-мовної картини світу, в численних роботах видатної представниці сучасної лінгвістики А. Вежбицької, наприклад, [5]. Цікавим та змістовним джерелом для досліджень цієї проблеми можна також вважати змістовну та глибоку працю О.І. Голубовської «Етнічні особливості мовних картин світу» [6].

Формулювання мети статті. Мета дослідження полягає у визначенні основних типів неявних складових національно-мовної картини світу та ролі цих імпліцитних компонентів у функціонуванні цієї картини світу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кожний етнос за допомогою і в межах притаманних тільки йому мовних та культурних форм певним чином розвиває й деталізує загальний понятійний базис людства, ти самим він визначає свою національну особливість. Перекодування єдиного для всіх людських етносів раціонально-логічного коду на вербальний у межах конкретної мови, дискретизація інформаційного «континууму» певною мовою ніби переплавляє єдину логіку-понятійну базу людства, «переміщуючи» її у етнічно обумовлені семантичні матриці змістовного рівня мови. Таким чином, в національно-мовних картинах світу, з одного боку, можна виділити загальну частину, яка пов'язана із «загальним понятійним базисом» людства, що є сумісною основою природної мови, мислення та культури. З іншого боку, національно-специфічні нюанси осмислення, відчуття й оцінки реального світу накладаються на універсальну логіко-понятійну основу, створюють ту частину мовної картини світу, яка і несе в собі національну специфіку.

Дослідники, зокрема, О.І. Голубовська, вважають, що виникнення мовних національно-специфічних форм детермінується двома основними факторами:

1) фрагментом реального світу, який впливає на колективну свідомість етносу (тут мається на увазі природне середовище, в якому існує етнічний колектив і матеріальна культура артефактів, які створені цим народом);

2) особливостями колективної етнічної свідомості, які знаходять свої прояви у різноманітності логічного оперування одними й тими самими реаліями зовнішнього світу, у несхожості проявів «наївної» повсякденної свідомості, перш за все її емоційно-оцінювальних, соціально-ціннісних, морально-етичних компонентів [6, с. 93].

Саме взаємодія колективної мовної свідомості, реального світу й мови як способу репрезентації знань про світ приводить до формування такого важливого феномену, як національно-мовна картина світу (або національно-мовна модель світу). Необхідно підкреслити, що картина світу в жодному разі не є певною «стенограмою» знань про світ, вона – «не дзеркальне відображення світу і не відкрите «вікно» в світ, а саме картина, тобто інтерпретація, акт світорозуміння..., вона залежить від призми, через яку здійснюється світобачення» [6, с. 96]. Якщо узагальнити існуючі підходи до визначення даного поняття, дослідники сформулювали наступне робоче визначення: *національно-мовна картина світу* – це висловлене засобами певної мови світовідчуття й світорозуміння етносу; це вербалізована інтерпретація мовним соціумом навколишнього світу й себе самого у цьому світі. Важливо звернути увагу, що сучасна лінгвістика вимагає більш широкого розуміння й трактування поняття «мовна модель світу». За думкою видатної австралійської лінгвістки польського походження А. Вежбицької, національно-культурна специфіка ментальності і характеру

етносу виявляється не тільки на лексико-семантичному, але й на морфологічному і синтаксичному рівнях (тобто ця неявна складова ніби «пронизує» всю структуру мови і всі рівні її функціонування) [5, с. 96]. Інші сучасні дослідники також вважають, що мовна картина світу створюється не тільки за допомогою засобів конкретної лексики й «опредмечування» певних процесуальних значень, але також спирається на використання синтаксичних конструкцій, які з перших етапів існування мови відтворюють відношення між елементами дійсності. Отже, субстанційно-ідеальний простір мови, що є безперервним і єдиним, моделює специфічні риси національного світосприйняття і національного типу мислення фактично на всіх стратифікаційних рівнях мовної системи за допомогою як знакових, так і дознакових та супразнакових, тобто імпліцитних, неявних мовних компонентів. Інакше кажучи, можна припустити, що неявні елементи представлені на всіх рівнях національно-мовної картини світу, у найрізноманітніших мовних формах: від звукового, фонетичного втілення народних уявлень про реальність через лексичну складову до морфологічного й граматичного рівнів. Отже, мова виконує не тільки роль «зберігача-охоронця» інформації, що накопичена мовним соціумом на протязі довготривалого історичного розвитку: за допомогою мовних форм фіксується спосіб світобачення етносу, погляд на світ через «вуаль» національно-культурних уявлень і образів, що робить національну мову найважливішим етногенним фактором, фактично, основним засобом етнічної соціалізації індивідууму.

З точки зору семіотики культури наша мова є базовою знаковою системою етнокультури, над якою надбудовуються всі інші знакові системи даної культури як допоміжні, вторинні моделюючі системи. При такому підході виявляється, що повсякденна природна мова – це метапрограма, яка регламентує через різного роду приписи – заповіді, закони, афоризми, прислів'я, рекламу, піар – людську поведінку, тобто поведінкові програми, які функціонують в суспільстві у знаковому вигляді [6, с. 95]. При цьому необхідно відмітити, що далеко не завжди ці знакові приписи є «відкритими» для суб'єкта-індивіда, тобто усвідомленою, осмисленою інформацією. Досить часто, особливо на рівні заповідей або традицій, їх справжній зміст, реальна об'єктивна причина (або причини) їх формування вже давно забуті, і модель поведінки сакралізовано без усвідомлення її сутності, наприклад, різноманітні харчові обмеження або гігієнічні правила, норми одягу, взаємовідносини між статями в різних релігіях і культурах носять, як правило, саме такий сакрально-обов'язковий, але раціонально вже неаргументований характер. Саме тому в них за явним знаком, який нібито розуміється соціумом, насправді стоїть неусвідомлена, імпліцитна, забута багато поколінь тому інформація. Це також можна вважати одним з проявів неявних складових природної мови.

В якості прикладу можна розглянути ідіоми та метафори природної мови, які являють собою особливий лінгвістичний феномен. В семантичному полі мови смисли цих висловів як лінгвокультурних кодів суттєво відрізняються від буквальних значень. Наприклад, *не хлібом єдиним* – означає різносторонність особистості та інтересів людини; *водити за ніс* – обманювати або вести когось в неправильному напрямку; *тягнути кота за хвіст* – займатися непродуктивною або марною справою тощо. Носій мови використовує ці вислови, не замислюючись про їх реальний зміст, він намагається якомога точніше передати потрібний йому зміст, оперуючи при цьому семантичними, а не знаковими одиницями мови. Це також дозволяє вважати даний фрагмент природної мови її специфічним імпліцитним компонентом.

Якщо розмірковувати про позалогічні форми відображення світу людською свідомістю, які співвідносяться з понятійним мисленням як ціле зі своєю часткою (включаючи афективні аспекти розумової діяльності людини – емоційні, вольові, конкретно-чуттєві тощо), то відразу ж стає очевидним, що різні етноси «переживають» навколишню дійсність по-різному, об'єктивуючи різноманіття свого сприйняття, відчуттів та оцінок у мовних формах тих етнічних мов, носіями яких вони є: «індивідуальність створюється не ідеями, тому що немає нічого більш позбавленого індивідуальності, ніж ідея; індивідуальність створюють емоції, відчуття, бажання, прагнення – все, що стимулює нас до дії, все, з чого складаються незалежні від розуму темперамент і характер» [7, с. 22]. Ми вважаємо, що не буде перебільшенням сказати, що саме сфера екстралогічного у сприйнятті дійсності тим або іншим етнічним колективом, сфера емотивно-оцінювальної діяльності етнічної свідомості створюють неповторність та національну унікальність мов світу.

З іншого боку, особливості концептуалізації «розмовного» світу природною мовою проявляються навіть у таких абстрактних семантичних категоріях, як модальність, каузація, оцінювальність, вторинне означування в метафоричній сфері мови. Саме такі міркування ми знаходимо в роботі А. Вежбицької: «... мови суттєво відрізняються ступенем детальності розробки цілком абстрактних семантичних полів – таких, як... агентивність, сфера емоційного... Та чи інша концептуалізація зовнішнього світу закладена в мові і її не завжди можна вивести з відмінностей в «умовах»

її існування» [5, с. 21]. Якщо фактори природного середовища етносу та його матеріальної культури виявляються нерелевантними для пояснення національно-специфічного в мовах, тоді «до справи» доєднується фактор національного характеру або – ширше – національного менталітету, який є важливим компонентом колективної етнічної свідомості. Досить інформативною та показовою з цієї точки зору є сенсорно-рецептивна концептуалізація дійсності та її системно-мовні «іпостасі» (фонетико-морфологічний та лексичний мовні рівні). Сприйняття передбачає акт категоризації, який певним чином «канонізує» перцептивний досвід, задаючи початкові параметри осмислення реальних об'єктів: «... категоризація об'єкта при сприйнятті є основою для відповідної організації дій, спрямованих на цей об'єкта» [8, с. 18]. Здавалося б, єдність біологічної природи людства повинна була обумовити і однаковість відчуттів та сприйняття, а також їх подальшої лексикалізації у всіх людей, незалежно від расової чи національної приналежності. Але аналіз різномовних звуконаслідувальних – ономатопеїчних слів демонструє нам, наскільки суто етнічний характер має концептуалізація того, що сприймається слухом, в різних лінгвокультурних ареалах.

В результаті порівняльного аналізу ономатопеїчних слів у різних мовах виявляється не стільки схожість звуконаслідувальних сполучень, скільки відмінність в їх мовних втіленнях. Дослідники дійшли висновку, що слухові враження, які концептуалізовано різними мовами, відрізняються тим більше, чим далі знаходяться одна від іншої географічно і культурно ті мови, які досліджуються. Віддалені в культурно-мовному відношенні етноси не лише по-різному «чують» голоси тварин, але й проявляють певну вибірковість при їх сенсорно-перцептивній концептуалізації. Наприклад, голос індика проігноровано в українській або китайській мовах, але він отримав сенсорно-мовну концептуалізацію в англійській мові; в українській мові не існує звуконаслідувальних слів для позначення голосів , цикади та ластівки, тоді як в китайській мові вони отримали лексичне ономатопеїчне втілення.

Причина цього явища, за думкою відомого спеціаліста з проблем сприйняття Дж. Брунера, полягає не в особливостях отриманих перцептивних сигналів, а в своєрідності висновків, які підсвідомо роблять носії різних культур з цих сигналів, оскільки в межах різних культур такі сигнали засвоюються у відповідності до різних схем та вибірковості сприйняття. Саме це і породжує міжкультурну специфіку [8, с. 231–232]. Сучасними дослідниками доведено, що у різних етносів існують цілісні домінанти сприйняття, які й обумовлюють етнічну специфіку сенсорно-слухової мовної концептуалізації. Питання про походження і природу цих схем та домінант, про те, що саме детермінує вибірковість етнічного сприйняття як пізнавального процесу, безпосередньо пов'язано із символічною функцією мовної форми, з глибинною причинністю специфіки кореляцій акустичного та смислового планів мови. До речі, вперше на проблему взаємозв'язку звуку та значення звернув увагу В. фон Гумбольдт, який вважав «встановлення істинного зв'язку звуку і значення» найважливішим завданням мовознавства, підкреслюючи, що «... характер цього зв'язку дуже зрідка вдається описати досить повно, часто про нього можна лише здогадуватися, а частіше всього ми не маємо про нього жодного уявлення» [3, с. 92]. На жаль, для лінгвосеміотики XX сторіччя головним теоретичним постулатом стало Соссюрівське твердження про довільний, умовний характер мовного знаку, про невмотивованість зв'язку означального означувальним. Тим самим на периферію лінгвістичної уваги було витіснено дві прості істини, сформульовані видатним вченим минулого: 1. Створення звукової форми належить до перших кроків створення мови. 2. Звукова форма є головною причиною мовних розходжень [3, с. 96–97].

Серед факторів, які детермінують онтологію національно-мовних картин світу, необхідно згадати фрагмент реального світу, який дано етносу в безпосередньо-чуттєвому сприйнятті, а також колективну етнічну свідомість, яка зберігає досвід попередніх поколінь та відображає реальний світ у поступовому процесі пізнання. В полі безпосередніх відчуттів етносу, або, в термінах Б. Рассела, в полі його сенсибілій попадало перш за все природне середовище етносу. Хрестоматійним в цьому розумінні є приклад Б. Уорфа про наявність різних слів для позначення снігу в ескімоській мові: сніг, що падає; сніг, що тане; принесений вітром сніг; сніг на землі; сніг, що став твердим на кшталт льоду тощо [4, с. 74]. Пізніше, в процесі історичного розвитку і самоідентифікації етносу таким фактором стає й матеріальне, рукотворне середовище. За словами Г. Гачева, національний образ світу є «диктатом» національної природи в культурі. Ми вважаємо необхідним підкреслити, що це лише одна з фундаментальних складових неусвідомлених когнітивних структур, базового передумовного, несвідомого «глибинного» шару мови, який визначає всю його наступні структурні елементи – і морфологічні, і лексичні, і семантичні.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє виділити два типи імпліцитних, неявних компонентів мови, які входять до складу національно-мовної картини світу, – це (1) структурні складові та (2) функціональні особливості буття мови. До

перших відносяться неусвідомлені, невербалізовані структурні елементи мови, зокрема, те, що Гумбольдт назвав «глибинними структурами мови». Вони неявно присутні в будь-якій природній мові, «з глибини» вони впливають на всі мовні форми – лексику, фонетику, фразеологію, граматику тощо, і головне, на семантичну, смислову складову мови (що проявляється, наприклад, при поділі мов на аглютативні, флексивні та кореневі-золюючі мови). Однак ці елементи впливають не тільки власне на структуру, але й на другу складову – на особливості функціонування мови. Ми припускаємо, що імпліцитні правила функціонування мови необхідно виділити в окремий підвид імпліцитних складових, оскільки вони є не структурними елементами, а нормами щодо використання певних мовних елементів.

Крім того, ми вважаємо, що важливим методологічним інструментом для дослідження специфіки національно-мовної картини світу повинно стати гармонійне поєднання методів лінгвістичної синхронії та діахронії, що надасть можливість, з одного боку, відповісти на питання, які пов'язані з походженням певних імпліцитних характеристик мови, а, з іншого боку, порівняти між собою сучасні природні мови у всьому багатоманіття їх проявів. Наступні дослідження національно-мовної картини світу дозволять ближче підійти як до вирішення суто культурологічних проблем (лінгвокультурні коди тощо), так і до аналізу філософсько-антропологічних питань в сфері культури та національної самосвідомості.

Література

1. Gadamer H.-G. Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik. 4. Auflage. J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1975. 486 p.

2. Wilhelm von Humboldt. On Language. On the Diversity of Human Language Construction and Its Influence on the Mental Development of the Human Species, Cambridge University Press, 2nd rev. edition, 1999.

3. Wilhelm von Humboldt. Essays on Language. T. Harden and D. Farelly (eds.), Frankfurt, Berlin, Bern, New York: P. Lang. 1997. 218 p.

4. Whorf B. The relation of habitual thought and behavior to language. In J. B. Carroll (Ed.), Language, thought and reality: Selected writings of Benjamin Lee Whorf (pp. 134-59). Cambridge, MA: MIT Press. 1956.

5. Wierzbicka, Anna. Semantics, culture and cognition: Universals human concepts in culture-specific configurations. New York: Oxford University Press. 1992. 403 p.

6. Голубовська О.І. Етнічні особливості мовних картин світу. Київ: Логос, 2004. 283 с.

7. Bally Ch. Le Langage et la Vie. Paris, Payot, 1926. 238 p.

8. Bruner Jerome S. Processes of Cognitive Growth: Infancy. Clark University Press, 1968.

Анотація

Старікова Г. Г. **Національно-мовна картина світу та її неявні складові.** – Стаття.

В статті з позицій антропологічного підходу розглядається феномен національно-мовної картини світу як важливого чинника етнічної ідентичності. Термін «національно-мовна картина світу» сформувався в сучасній лінгвістиці відносно недавно наприкінці XX ст., коли формувалася нова для лінгвістики антропологічна парадигма. Засновником такого підходу до мови вважають В. фон Гумбольдта, але сучасні розробки цієї теми частіш за все пов'язують з ім'ям А. Вежбицької. Вона, зокрема, підкреслює, що національно-культурна специфіка ментальності і характеру етносу виявляється не тільки на лексико-семантичному, але й на морфологічному і синтаксичному рівнях; вона моделює специфічні риси національного світосприйняття і національного типу мислення фактично на всіх стратифікаційних рівнях мовної системи за допомогою як знакових, так і дознакових та супразнакових, тобто імпліцитних, неявних мовних компонентів. Таким чином, неявні елементи представлені на всіх рівнях національно-мовної картини світу, у найрізноманітніших мовних формах: від звукового, фонетичного втілення народних уявлень про реальність через лексичну складову до морфологічного й граматичного рівнів. В якості прикладів можна навести ономатопеїчні «слова» різних мов або метафори та ідіоми, які фактично втілюють у собі позавербальні смисли, що не співпадають з лексичними і є яскравим втіленням неявних компонентів у природних мовах. Отже, можна виділити дві складові для неявного рівня мови – це неусвідомлені структури на різних рівнях національно-мовної картини світу та норми і правила їх функціонування, які теж не усвідомлюються. Подальші дослідження національно-мовної картини світу дозволять ближче підійти як до вирішення суто культурологічних проблем (лінгвокультурні коди тощо), так і до аналізу філософсько-антропологічних питань в сфері культури та національної самосвідомості.

Ключові слова: мова, національно-мовна картина світу, неявні знання, імпліцитні складові мови, лінгвокультурні коди.

Summary

Starikova H. G. **National-linguistic picture of the world and its implicit components.** – Article.

The article deals with the phenomenon of the national-linguistic picture of the world as an important factor of ethnic identity from the standpoint of an anthropological approach. The term "national-linguistic picture of the world" was formed in modern linguistic relatively recently at the end of the 20th century, when a new anthropological paradigm for linguistics was being formed. The founder of this approach to language is considered to be W. von Humboldt, but modern developments on this topic are most often associated with the name of A. Wierzbytska. In particular, she emphasized that the national-cultural specificity of the mentality and character of the ethnos is manifested not only at the lexical-semantic, but also

at the morphological and syntactic levels; it models the specific features of the national worldview and national type of thinking at virtually all stratification levels of the language system with the help of both symbolic, denotative and supra-semantic, i.e. implicit language components. Thus, implicit elements are represented at all levels of the national-linguistic picture of the world, in a wide variety of linguistic forms: from the sound, phonetic embodiment of popular ideas about reality through the lexical component to the morphological and grammatical levels. Examples include onomatopoetic "words" of different language or metaphors and idioms, which actually embody extraverbal meanings that do not coincide with lexical ones and a vivid embodiment of implicit components in natural languages. So, we can distinguish two components for the implicit level of language – these are unconscious structures at different levels of the national-linguistic picture of the world and the norms and rules of their functioning, which are also not realized. Further research into the national-linguistic picture of the world will allow for a deeper exploration of such pressing problems as the nature and essence of linguae-cultural codes in linguistics or the question of the philosophical-anthropological phenomenon of national self-consciousness.

Key words: language, national-linguistic picture of the world, implicit knowledge, implicit components of language, linguacultural codes.

Дата надходження статті: 28.08.2025
Дата прийняття статті: 15.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 101.1
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.26

І. О. Філатенко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0323-8722
кандидат філософських наук,
доцент факультету літератури
Караденізького технічного університету

КАТЕГОРІЯ «ПОДІЯ» В ФІЛОСОФСЬКІЙ ПАРАДИГМІ: ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку гуманітарних наук фундаментальні питання філософії, мовознавства, історії, етики, культурології тощо все більше набувають прикладного характеру, отримують нове звучання в наукових розвідках, що проводяться на межі різних гуманітарних парадигм. Зокрема поняття, що запроваджувалися представниками філософської думки, стають підґрунтям для опису та аналізу новітніх явищ, процесів, тенденцій у працях науковців інших галузей та збагачуються новими смислами. Повною мірою це стосується поняття «подія» (далі також – П.), яке невпинно розширює спектр значень в тезаурусі філософії мови, філософії історії, філософії культури, соціології, теорії комунікацій, лінгвістиці, літературознавстві та ін. Загалом сучасна наука, на думку бельгійської дослідниці І. Стенгерс, може бути схарактеризована як наука під знаком події [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Із огляду на активне використання поняття «подія» в гуманітарних студіях стає очевидною потреба в аналізі та систематизації філософських концепцій, роздумів представників філософської думки щодо цього феномену. Осмислення творчого доробку окремих авторів у цій царині представлені як у працях вітчизняних науковців А. Абдулли (А. Бадью) [2], В. О. Волковинської (М. Гайдеґґер) [3], О. М. Єременка (А. Н. Уайтхед, М. Гайдеґґер) [4; 5], Д. В. Петренка (Ж. Дельоз) [6] та ін., так і в студіях закордонних дослідників, зокрема Ч. Хартсхорна (А. Н. Уайтхед) [7], І. Стенгерс (А. Н. Уайтхед, Ж. Дельоз) [8] та ін. Також у спеціальній літературі розглядаються різні види подій: історична, соціальна [4], політична [9], масмедійна [10], художня [11] тощо.

Аналіз першоджерел і сучасних публікацій свідчить про те, що категорія «подія» є однією зі складних для розуміння та водночас входить до переліку ключовиих понять сучасної філософії. Проте, являючи собою одну з її базових категорій, на думку французького філософа К. Романо [12, с. 40], П., ймовірно, не отримала тієї уваги, на яку заслуговує. Як зазначає С. Жижек, наразі подія – це неоднозначне поняття, що вилискує більш ніж 50 відтінками сірого [13]. Міцно закріпившись у XX столітті в філософському дискурсі, воно породило велику кількість інтерпретаційних підходів і водночас нарікань на певну термінологічну розмитість. Визначаючи подію як «світоглядний зсув у свідомості людини, після якого наявна раніше організація життєвих сенсів стає неможливою, натомість відкривається можливість справжності існування» [14, с. 273], автори сучасного словника з філософії науки та культури не надають посилань на доробки науковців, які плідно працювали в цій царині. Між тим повернення до витоків, аналіз існуючих концепцій може суттєво збагатити розуміння поняття події.

Мета статті – проаналізувати трактовки феномену події в концепціях визначних філософів XX ст. і авторитетних авторів початку XXI ст. та виявити їх значення для розуміння феномену події.

Виклад основного матеріалу дослідження. В античній традиції перше справді філософське розуміння категорії «подія» з'являється в діалогах Платона та працях Аристотеля, проте для цих видатних мислителів вона не стала значущою. Згідно з Платоном, істотна різниця між ідеями та одиничними речами лише підкреслює абсолютну несуттєвість відмінностей між подіями і предметами. Аристотель не відносив подію до числа первинних сутностей, що мають самостійне буття, а тому вона і не привернула його суттєвої уваги. Відлуння такого «зневажливого» ставлення до події простежуються і в роботах представників німецької класичної філософії. Водночас найважливіші віхи Нового часу не могли не знайти відображення в їхніх працях. І. Кант, розмірковуючи про початок людської історії, зауважив, що «Просвітництво – це вихід людини зі стану недосконалості», що здійснив «істинне перетворення способу мислення» [15, с. 136]. Пізніше Г. Геґель [16] поставив питання про істину П., що, на думку О. М. Єременка [4], дало імпульс до розробки плідних концепцій цього феномена в працях О. Н. Уайтхеда, М. Гайдеґґера та ін. дослідників.

Для представника філософії життя та інтуїтивізму ***А. Бергсона*** [17] важливими концептами є час, життя як первісна і справжня реальність, інтуїція. Філософ мислить подію як щось уні-

© І. О. Філатенко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

кальне, як те, що за самою своєю сутністю належить до певної дати, а тому не може повторитися. Події поділяються на деталі, локалізовані в часі. Реальність постає як безперервне становлення, вона, на думку вченого, створюється або руйнується, але ніколи не є чимось закінченим. Подієвість є своєрідним продуктом реалізації життєвого пориву, того первісного імпульсу, що переходить від одного рівня до іншого. Подієвий ряд формується нестачею, дефіцитом, який бере свій початок у чергуванні народження і згасання.

Згідно з А. Бергсоном, людська діяльність розгортається серед подій, на які вона впливає і від яких водночас залежить [17, с. 214]. Це звичайна повсякденність. Але серед цієї звичайності трапляються незвичності, які змушують побачити випадок як потрясіння, що надає П. цілісності та індивідуальності. Потрясіння, з якими стикається людина і кожне з яких є суто механічним, зазначає А. Берґсон, складаються в подію.

В архаїчному мисленні речі наділялися намірами, що призводило до персоніфікації події. У такому типі сприйняття жив інстинкт. Наукове мислення втратило зв'язок із живою силою дійсності. Воно розкладає життя на елементи, просторово відокремлені один від одного. Цілісність події життя і творчої сили життя, за А. Бергсоном, може сприйняти тільки інтуїція.

Під впливом концепції ***А. Н. Уайтхеда*** в натурфілософії складається традиція трактувати подію як кінцеву одиницю природного явища, як вираження природного процесу. Під подією вчений розумів просторово-часову пригоду [18, с. 342]. Але не простір і час визначає П., радше час і простір визначаються через подію. Вона не спосіб фіксації, групування якогось емпіричного матеріалу, а повноцінне буттєве утворення. Головна онтологічна особливість конкретної події полягає в її здатності детермінувати окрему сукупність подій, кожну з яких кваліфікують виходячи з її залученості в цю сукупність в межах загального простору-часу таким чином, що можна простежити перехід від однієї події до іншої.

Згідно з мислителем, субстанція світу – це процес, а отже, будь-яке явище, будь-який об'єкт за сутністю своєю є подією, при цьому суб'єкт, що сприймає її, не обов'язково має бути присутнім. Актуалізуючись, вони набувають «сутності» (індивідуальної вираженості), власного імені. Відсутність індивідуалізації унеможливлює існування події. Вона постає як «живий організм», що переживає безперервне становлення в усіх проявах. Принципами, що лежать в основі події, є структурність, іманентність, каузуальна незалежність. Структура П. виявляється в процесі її самоздійснення і вимагає певної тривалості, що визначається деяким значенням одночасності. Принцип іманентності передбачає, що будь-яка подія внутрішньо властива іншій через позначену часову протяжність: майбутнє є іманентним теперішньому, і навпаки. Каузуальна незалежність дає можливість подіям формуватися в індивідуальні комплекси, завдяки цьому принципу і з'являється все нове.

За А. Н. Уайтхедом, події притаманна природна впорядкованість, цілісний характер і логічна гармонія, вона реалізує себе як тотальність, завжди має відношення до всього сущого, зокрема й до всіх інших подій, що перекриваються одна одною, позаяк природа, реальність є безперервною.

Погляди А. Н. Уайтхеда стали підґрунтям концепції визначного французького мислителя XX ст. ***Ж. Дельоза*** (див. про це: [6]). Вчений зауважував, що у всіх власних доробках займався пошуком природи події, адже це філософський концепт, який єдиний здатен усунути дієслово «бути» від атрибута буття. Філософ зосереджує увагу на парадоксальній природі події, описаній ним за допомогою понять Хроноса й Еона, які виражали час в античній філософії. Хронос репрезентує час каузуальності, тобто майбутнє і минуле розрізняються в межах теперішнього, підпорядковуються йому: майбутнє детермінується ним, а минуле входить у нього. Кожна подія, відбуваючись, розділяє час на минуле і майбутнє, водночас із цим кожна подія пробігає увесь Еон – відсилає до інших подій, які вже відбулися, але які стають актуальними подібно до того, як поява нового витвору мистецтва вступає в діалог із вже існуючими. Еон є часом П., у ньому теперішнє – ніщо, порожня форма часу, крапка, виражена поняттям «раптом», від якої лінія часу одночасно розходиться в двох напрямках: у минуле і майбутнє [19, с. 354]. Це проміжок «між-часу», «мертвого часу». Він не належить ні до сьогодення, ні до минулого, ні до майбутнього.

За Ж. Дельозом, болісний бік чистої події в тому, що вона є чимось, що щойно трапилося або ось-ось станеться; але ніколи те, що відбувається просто зараз. Мислитель не уподібнював «ідеальну подію» її здійсненню в просторі та часі, тобто не асоціював її з пригодою. Якщо П. не змішувати з її просторово-часовою реалізацією в стані речей, то, на думку філософа, вона може бути визначена як смисл. Останній не існує поза реченням, що виражає його, але водночас і не зливається з ним, у ньому залишається щось, що називається об'єктивним. Отже, не треба запитувати, у чому смисл події: подія і є смисл.

Л. Вітґенштейн також сформулював низку положень, що представляють його погляд на сутність фактів і подій. Він звернувся до створення концепції логічної динаміки, що передбачає опис динамічних логічних моделей світу. Світ, згідно

з філософом, «є все, що відбувається» (1), він «розподіляється на факти» (1.2), а не традиційно на «предмети». Факт у «Логіко-філософському трактаті» [20, с. 25] інтерпретується не як будь-яке поєднання об'єктів, але те, що може стати предметом істинного або хибного висловлювання. Те, що відбувається, факт – це існування спів-буття, і спів-буття – це зв'язок об'єктів (предметів, речей) (2 і 2.01). При цьому під спів-буттям розуміється атомарний факт. Подія ж має на увазі настання моменту, коли вона здійснюється в теперішньому, тобто знаходить своє втілення: «Смерть не подія життя. Смерть не переживається» (6.4311) [20, с. 88]. Загальна логічна модель світу, представлена в «Трактаті», має такий вигляд: об'єкти (її праелементи) мають можливість включатися в спів-буття, а потім в їхньому складі входити в фактичні ситуації висловлення.

Послідовник Л. Вітґенштейна ***Г. Х. Вриґт*** звертався до логіко-філософського осмислення дій. Дослідник вважав, що вони мають два аспекти: внутрішній і зовнішній. Внутрішній – це мета, що стоїть за їхнім проявом, зовнішній же – це або безпосередньо м'язова діяльність, або факт, який полягає в тому, що вона здійснилася. Причому зовнішній прояв не обов'язково є зміною, він може полягати в тому, що змін не відбулося. Однак було отримано результат. Таким чином, результат, згідно з Г. Х. Вріґтом, і є подією [21].

До осмислення Буття як «істини та події» звертався ***М. Гайдеґґер*** [22]. «Ereignis», тобто подія, не є одним із позначень буття, не вступає з ним в ієрархічні відносини. Вона не має обмежень ані в часі, ані в просторі, на відміну від буденної, «життєвої» події, що вміщується в жорсткі зовнішні та внутрішні межі. Це не випадок, не пригода. Час реперезентовано в П. як «представлення присутності», що зумовлює часовий простір. Останній створюється в «просвіті» минулого, сьогодення і майбутнього, які притягують одне одного. Отже, подію в концепції М. Гайдеґґера можна віднести до тривалості поза часом і простором. Вона не є даною, а вже є. Подія не співвідноситься з жодним активним діячем, адже не є об'єктом сприйняття, але водночас виступає сферою взаємної належності буття і людини. Остання допускається в П. тільки через витребування у власність споконвічного буття. На думку М. Гайдеґґера, подія дає людині, вимагаючи її для себе, збутися у власному єстві. Важливо, що П. завжди має вживатися в однині, оскільки це не пригода, а принцип буття людини. Вона відкриває можливість буття всьому тому, що могло б статися, трапитися, реалізуватися. Стосовно буття подія постає як «присутність відсутності», її явлення означає її зникнення, яке, однак, не тотожне знищенню. Ця можливість «вислизання» характеризує, на думку філософа, статус П. щодо інших феноменів.

Вчення М. Гайдеґґера про подію знайшло розвиток у працях французького філософа ***Ж.-Л. Нансі***. П. в його розумінні стає певним еквівалентом історії, яка не є не хронологією подій, не є процесом розвитку суспільства чи опису П., а чимось іншим. Історія стає виміром подій, а не їх послідовністю. Спільнота звершується – і вона більше подія, ніж буття (être-en-commun). Спільність – те, що відбувається, а не те, що є. П. як звершення спільного буття не просто вводить людину в нього, а відкриває їй сенс і визначеність буття [23]. А отже, на думку Ж.-Л. Нансі, сенс – це сама подія, або те, що завжди приходить в події, за і/або по той бік відновлення історії в її значенні. Згідно з мислителем, подія повністю належить до світу соціального.

А. Бадью [24], також розвиваючи ідеї М. Хайдеггера щодо П., звертається в тому числі й до осмислення політики та політичного в соціумі. Філософ відмовляється від визначення політики як реалізації владних компетенцій обраних, функції держави, тиску авторитету тощо. На думку дослідника, її суть пов'язана з вільним мисленнєвим процесом, у якому реалізується подія істини. Роздуми про сучасні П. вчений називає метаполітикою, що приходить після політики і перебуває під її впливом. Подія – це поповнення даного стану речей, якоїсь певної ситуації елементом, що не представлений ресурсами самої ситуації: її структурою, термінінологічною мовою тощо, – і активується введенням особливого означального.

За А. Бадью, П. є розривом із повсякденністю (буденністю), що розуміється максимально широко. В цій тезі дослідник близький до міркувань М. Гайдеґґера, але водночас він інакше розуміє «буття». Якщо для німецького філософа останнє є подією, то для А. Бадью буття – це ґрунт, на якому вона виростає, бо буття є те, з чим подія радикально пориває [2]. П. оголює ті елементи суспільної життєдіяльності, що виходять за межі нормального устрою та перебігу життя. Подія принципово сингулярна. Вона є конкретною, відбувається відносно рідко, може бути поіменована. Наприклад, відкриття Галілея у фізиці, Христос у розумінні Св. Павла. Однак це не означає, що подія має точковий характер, вона триває доти, доки суб'єкт вірний їй. Зберігати вірність у цьому контексті означає просуватися в ситуації, що поповнилася подією, осмислювати її відповідно із подією, до якої може доєднатися будь-яка людина. Суб'єкт політики формується П., що дає йому соціально-історичні орієнтири, трансформує його погляди на минуле і майбутнє. На думку А. Бадью, аґент змін у політичній сфері з'являється тільки після звершення П., а до цього він пасивний. Події походять із подієвих полів, які

мають невідповідності між тим, що «пред'явлено» (présenté), і тим, що репрезентується (représenté).

Політичною подією А. Бадью вважає таку, що змінює структуру стосунків між людьми. Подія завжди пропонує щось, і тоді майбутній розвиток залежить від того, чи буде підхоплена і вбудована в світ ця можливість. П. – це створення можливості, з кожною подією пов'язується певна Ідея, тобто переконання, що можливість, відмінна від того, що є, здатна прийти на це загальне ім'я нової можливості. Політична подія в концепції А. Бадью має соціально-колективний характер, причому всі особистості в даному випадку рівноправні. Вона є колективною прихильністю суб'єктів до невідомого, не заданого межами панівної ідеології. Його структура є рекуррентною, тобто вибудуваною згідно зі зворотною послідовністю.

На думку А. Бадью, важливо, що подія є початком процедури істини. Філософ пов'язує істину з дією суб'єкта, який задає нову орієнтацію досвіду, що став можливим завдяки вихідній події та новому суб'єкту досвіду.

Подію як дещо значуще, помітне, як таку, що визначає певною мірою наступну, також описує словенський філософ ***С. Жижек*** [13]. П. в її найчистішому та мінімальному значенні – це дещо шокуюче, те, що трапилося раптово та перервало звичний рух речей, дещо, що з'явилося незвідки, без очевидних причин. У першому наближенні вона, на думку автора, може бути визначена як наслідки, що перевершують власні причини. У такій трактовці П. виходить за межі її розуміння як будь-чого, що відбувається, здійснюється, вибудовується в подієвий ряд за причинно-наслідковим чи генетичним принципом. Тому подія мислиться вже як Подія, не просто епізод із минулого в ланцюгу розмаїття таких самих епізодів, що змінюють один одного.

Висновки. Таким чином, категорія «подія» в філософській парадигмі знань має досить широкий діапазон інтерпретацій. Її глибоке теоретичне осмислення пов'язане насамперед з іменами А. Бергсона, А. Н. Уайтхеда, Ж. Дельоза, Л. Вітгенштейна, М. Гайдеґґера, А. Бадью, Ж.-Л. Нансі, С. Жижека тощо. З одного боку, авторські концепції П. суттєво різняться, хоча в низці випадків їхні окремі положення і стають підґрунтям для подальших розвідок, але з другого – сприяють виявленню універсальних характеристик цього феномена. Можна констатувати, що на сучасному етапі поняття «подія» протиставляється буттю. Якщо А. Бергсон еще не повністю відійшов від розуміння події як момента буття, а для М. Гайдеґґера останнє і є подія, то вже для А. Бадью воно лише дає підґрунтя для виникнення П., яка й виявляє елементи, що виходять за межі нормального перебігу життя. Подія, на думку філософів, принципово синґулярна і може отримати власне ім'я, тобто індивідуальну вираженість. Іншими словами, вона становить собою певне явище, здійснення якого скасовує колишні принципи спостереження, індивідуалізується в своїй неповторності. Подія – часова сутність, оскільки передбачає настання моменту свого здійснення. Актант, або суб'єкт, може брати участь у здійсненні або спостереженні П. (заповнена подія, проте може й не брати участі (порожня П.). Звернення до витоків осмислення цієї філософської категорії сприятиме розв'язанню питання про співвідношення події та мови, події й явленості та загалом розвиткові подієвої парадигми в широкому гуманітарному контексті.

Література

1. Stengers I. The Invention of Modern Science. Minneapolis, 2000. 184 p.

2. Абдулла А.Політика і подія істини: актуальність соціальної філософії А. Бадью: Автореф. дис... к. ф. наук. Харків, 2010. 20 с.

3. Волковинська В. О. Поняття «подія» в контексті трансформацій сучасних соціально-філософських досліджень. *Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наук. праць.* Вип. 561-562. Філософія. Чернівці, 2011. С. 149–153.

4. Єременко О. М. Історична подія в контексті європейської традиції (соціально-філософський аналіз): автореф. дис... д-ра. ф. наук. Дніпропетровськ, 2010. 37 с.

5. Єременко О. М. Онтологія і семіотика історичної події // Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права): матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, Одеса, 17 червня 2022 р., Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 1. С. 10–12.

6. Петренко Д. В. Подія в трансформаціях візуальності: філософсько-антропологічний вимір: автореф. дис… канд. ф. наук. Харків, 2009. 26 с.

7. Hartshorne Ch. Whitehead's View of Reality, with Creighton Peden, New York: Pilgrim Press, 1981. 106 p.

8. Stengers I. Penser avec Whitehead. Une libre et sauvage création de concepts. Paris, Le Seuil, «L'ordre philosophique», 2002. 584 p.

9. Швирков О. Складові політичних подій. *Політичний менеджмент*. 2009. № 4. С. 91–98.

10. Філатенко І. О. Ознака як поняттєвий елемент мовленнєвої події в політичному дискурсі мас-медіа України. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. Том 3. Вип. 39. С. 151–155.

11. Гребенюк Т. В. Подія в художній системі сучасної української прози: морфологія, семіотика, рецепція. Запоріжжя : Просвіта, 2010. 423 с.

12. Claude Romano. L'Aventure temporelle: trois essais pour introduire à l'herméneutique événementiale. Paris: «Quadrige», 2010. 132 p.

13. Zizek S Event: A Philosophical Journey Through A Concept. Brooklyn, New York. 2014.

14. Філософія науки і культури: словник /за редакцією Н. Хамітова. К.: КНТ, 2024. 437 с.

15. Кант І. Відповідь на питання: що таке просвітництво? «Всесвіт» (Київ).1989. № 4. С.135–138.

16. Геґель Г. Феноменологія духу. К: Основи, 2004. 548 с.

17. Бергсон А. Творча еволюція / Пер. з французької Р. Осадчука. К: Вид-во Жупанського, 2010. 318 с.

18. Whitehead A. N. Process and reality. New York: Macmillan Company, 1967. 546 p. https://archive.org/details/processrealityes0000unse/page/n3/mode/2up

19. Deleuze G. Logique du sens. Paris: Minuit, 1969. 394 p.

20. Wittgenstein L. Tractatus Logico-Philosophicus. New York. 2010. 162 p. https://www.gutenberg.org/files/5740/5740-pdf.pdf

21. Wright Von G. M. Norm and Action: A logical enquiry. New York: Routledge and Kegan Paul, 1963. 232 p.

22. Heidegger M.`Being and Time / translated by Macquarrie J., Robinson E. Oxford: MPG Books Ltd, 1962. 589 p. http://pdf-objects.com/files/Heidegger-Martin-Being-and-Time-trans.-Macquarrie-Robinson-Blackwell-1962.pdf

23. Nancy J.-L. La Communauté désavouée. Paris: Galil e, 2014. 164 p.

24. Badiou A. Manifeste pour la philosophie. Paris: Seuil, L'ordre philosophique, 1989. 187 p.

Анотація

Філатенко І. О. **Категорія «подія» в філософській парадигмі: підходи до визначення.** – Стаття.

У статті представлено та проаналізовано осмислення феномену події в концепціях визначних філософів ХХ ст. і авторитетних вчених початку ХХІ ст. Він є одним із складних для розуміння та належить до ключових понять філософської думки сьогодення. Водночас до нього активно звертаються представники різних гуманітарних парадигм: соціологи, політологи, історики, мовознавці, культурологи тощо, – в межах яких він отримує різні інтерпретації. Проте осмислення події в будь-якій із цих наук неможливе без звернення до його філософських підвалин. Класична філософія не виокремлювала це поняття як особливу категорію. Подія та подієвість набувають релевантності лише в ХХ ст. і водночас розмаїття інтерпретаційних підходів. У статті зазначається, що з'явившись в концепціях А. Бергсона та А. Уайтхеда як необхідний стан буття, П. стає об'єктом осмислення в доробках Ж. Дельоза, Л. Вітгенштейна, М. Гайдеґґера, А. Бадью, Ж.-Л. Нансі, С. Жижека тощо. Підкреслено, що А. Бергсон представляє подію як момент буття, як щось унікальне, приналежне до певної дати за самою своєю сутністю, неповторне, а для А. Уайтхеда П. – це просторово-часова пригода, де час і простір визначаються через подію. Вона є повноцінним буттєвим утворенням. Зауважується, що відповідно до концепції Ж. Дельоза, «ідеальна подія» не уподібнюється її здійсненню в просторі та часі, не асоціюється з пригодою, може бути визначена як смисл. І на думку Ж.-Л. Нансі, сенс – це сама подія, або те, що завжди приходить в події. М. Гайдеґґер, розвиваючи вчення А. Уайтхеда, визначає подію стосовно буття як «присутність відсутності», її явлення означає її зникнення, що не є тотожним знищенню.

Акцентується увага, що вже в працях А. Бадью, П. визначається як розрив із повсякденністю, а буття – як ґрунт, на якому вона виростає, воно є тим, з чим подія радикально пориває. У доробку С. Жижека П. трактується як поняття, що виходить за межі будь-чого, що відбувається, здійснюється, утворює подієвий ряд за причинно-наслідковим чи генетичним принципом.

Аналізуючи філософські пошуки ХХ – початку ХХІ ст., автор констатує, що на сучасному етапі поняття «подія» протиставляється буттю, індивідуалізується у власній неповторності.

Ключові слова: подія, подієвість, буття, буденність, простір, час.

Summary

Filatenko I. O. **The category of "event" in the philosophical paradigm: approaches to definition.** – Article.

The article presents and analyzes the conceptualization of the phenomenon of "event" within the frameworks of prominent philosophers of the 20th century and esteemed scholars of the early 21st century. This concept is one of the more complex ideas to comprehend and is considered a key notion in contemporary philosophical thought. Simultaneously, it is actively engaged with by representatives of various humanitarian paradigms: sociologists, political scientists, historians, linguists, cultural theorists, and others, each of whom provides distinct interpretations. However, the understanding of the event in any of these disciplines is unattainable without reference to its philosophical foundations. Classical philosophy did not distinguish this notion as a specific category. The relevance of "event" and "eventness" only emerged in the 20th century, along with a diversity of interpretative approaches. The article notes that, having appeared in the concepts of A. Bergson and A. Whitehead as a necessary state of being, the event becomes an object of contemplation in the works of J. Deleuze, L. Wittgenstein, M. Heidegger, A. Badiou, J.-L. Nancy, S. Žižek, and others.

It is emphasized that A. Bergson portrays the event as a moment of being, something unique, inherently tied to a specific date, and irreplaceable. For A. Whitehead, the event represents a spatiotemporal adventure, where time and space are defined through the event itself, constituting a complete existential formation.

Furthermore, it is noted that according to J. Deleuze's concept, the "ideal event" is not analogous to its realization in space and time, nor is it associated with an adventure; it can be defined as meaning. In the view of J.-L. Nancy, meaning is the event itself or that which perpetually emerges within events. M. Heidegger, expanding upon A. Whitehead's teachings, defines the event in relation to being as the "presence of absence,"

wherein its manifestation signifies its disappearance, which is not synonymous with destruction.

Attention is drawn to the fact that in the works of A. Badiou, the event is characterized as a rupture with the mundane, while being is regarded as the ground from which it arises, fundamentally representing that which the event radically breaks away from. In the oeuvre of S. Žižek, the event is interpreted as a concept that transcends anything that occurs, is realized, or forms a series of events based on causal or genetic principles.

By analyzing the philosophical inquiries of the 20th to the early 21st century, the author asserts that at the present stage, the notion of "event" stands in opposition to being, individualizing itself in its own uniqueness.

Key words: event, eventness, being, mundanity, space, time.

Дата надходження статті: 04.08.2025
Дата прийняття статті: 21.08.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК [141.113:101.1(477)]:165.5
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.27

Н. В. Шакун
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2761-9965
кандидат філософських наук, доцент,
завідувач кафедри філософії і суспільних наук
Національного університету «Чернігівська політехніка»

О. Є. Мельник
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3094-6123
кандидат філософських наук, доцент,
проректор з науково-педагогічної роботи та соціального розвитку
Національного університету «Чернігівська політехніка»

ПЛЮРАЛІЗМ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ: ВПЛИВ НА СУЧАСНУ НАУКОВУ МЕТОДОЛОГІЮ Й ЕТИКУ ПІЗНАННЯ

Постановка проблеми. У сучасній науці дедалі більше визнається, що пізнання має не лише аналітичний, а й інтерпретативний характер. Це актуалізує звернення до філософських засад інтерпретації як необхідного інструменту осмислення складних і багатовимірних об'єктів. Оскільки потенціал інтерпретаційного плюралізму ще не отримав належного використання у філософії науки, складні культурно-смислові контексти пізнання нерідко редукуються до спрощених конструкцій. Водночас саме плюралізм може стати основою постнекласичної методології, яка визнає множинність перспектив, культурну зумовленість знання та потребу саморефлексії дослідника.

Саме тому в пошуку ефективних теоретико-методологічних стратегій особливого значення набуває українська філософська традиція, сформована в контексті міжкультурного діалогу. Принципи української філософії, що охоплюють онтологічний, екзистенційний, діалогічний та критично-рефлексивний виміри, засвідчують не лише їхню зумовленість історичним контекстом, а й внутрішню відкритість до багатовимірного смислового прочитання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика плюралізму в інтерпретації філософського знання активно обговорюється у сучасному гуманітарному дискурсі, зокрема в контексті постнекласичної науки, герменевтики та філософії культури. Значну увагу плюралістичним підходам у науковому пізнанні приділяють західні автори, роботи яких заклали підґрунтя для розуміння методологічного плюралізму як легітимної форми розвитку науки в умовах складності та невизначеності. Йдеться про Т. Куна, І. Лакатоса, К. Поппера, П. Фоєрабенда, які підкреслюють необхідність розглядати наукове знання як відкрите до множинності парадигм, традицій та когнітивних стилів.

Філософські засади наукового пізнання та специфіку постнекласичної науки досліджували такі вітчизняні дослідники, як Л. Ваховський, І. Добронравова, Л. Дротянко, О. Кравченко., В. Лук'янець, Л. Озадовська, М. Попович.

В українській філософії питання інтерпретаційної множинності розкривається у працях таких авторів, як І. Бичко, А. Єрмоленко, С. Кримський, М. Попович В. Табачковський, В. Шевченко.

Аналіз останніх досліджень вказує на актуальність розроблення комплексного бачення плюралізму інтерпретацій як ресурсу сучасної наукової методології, що враховує багатовимірність української філософської традиції та її здатність бути джерелом епістемологічної інновації у глобальному контексті.

Водночас попри наявність окремих досліджень про роль філософських традицій у методології пізнання, у сучасному науковому дискурсі відсутній аналіз того, як плюралізм інтерпретацій, властивий українській філософській традиції, може бути інтегрований у сучасну науку задля протидії редукціонізму, когнітивним спотворенням і культурній уніфікації.

Мета статті полягає у з'ясуванні особливостей феномену плюралізму інтерпретацій в українській філософії з метою обґрунтування його теоретико-методологічного значення для сучасної філософії науки та етики пізнання. **Завдання статті:** 1) обґрунтувати роль плюралізму інтерпретацій як методологічного ресурсу для філософії науки та сучасних міждисциплінарних досліджень; 2) здійснити аналіз засадничих принципів української філософії (автохтонності, етно- та антропоцентризму, поступу, антеїзму, екзистенційності, кордоцентризму) з метою розкриття їх методологічного й етико-пізнавального потенціалу в контексті сучасного наукового дискурсу.

© Н. В. Шакун, О. Є. Мельник, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Виклад основного матеріалу. Нині у галузі філософії науки відзначається посилення уваги до міждисциплінарних і транскультурних підходів, які передбачають не уніфікацію, а навпаки – врахування багатоманіття культурних, етичних та пізнавальних перспектив. Чільне місце в цьому плані займають дослідження, що торкаються герменевтичної традиції (Г.-Г. Ґадамер, П. Рікьор) та створюють концептуальні умови для теоретичного обґрунтування інтерпретаційного плюралізму як когнітивного ресурсу, а не загрози науковій об'єктивності. Вітчизняні дослідники акцентують методологічний потенціал герменевтики, підкреслюючи, що «її інтерпретаційна природа дає змогу поєднати когнітивний та моральний компоненти наукового пізнання, формуючи простір відповідального ставлення до знання, істини та реальності» [7, с. 17].

Американський філософ П. Фоєрабенд розробив теорію «пізнавального анархізму» в контексті якої основним завданням вченого-дослідника є не прагнення істини, а вивчення, опис явищ і процесів. При цьому основним суспільним критерієм «корисності» науки вважав її здатність вирішувати конкретні практичні питання та працювати на результат, який має суспільну значущість. «Прихильність до плюралістичної методології Фоєрабенда проявилась і в констатації тези про те, що основи науки вкорінені в культурі взагалі. Наукове пізнання відбувається в широкому контексті культурних, ідеологічних, політичних традицій» [9, с. 122].

Пошуки сучасних інноваційних світоглядно-методологічних стратегій супроводжуються переміною модерної (раціоналізованої) картини світу на постмодерну, яка «виявилася ще більш складною і суперечливою, адже постмодернізм виник як радикальний сумнів у можливості самої філософії (визнання вичерпності онтології, антисистематичності осягнення реальності тощо)» [6, с. 93].

М. Попович констатує, що «постмодерністи заперечують можливість говорити про цілісного «епістемічного суб'єкта», протиставлячи йому невизначену множину різних і несумірних суб'єктів пізнання і чину. «Дзеркало», що мало б відображати реальність, виявляється розбитим на дрібні шматочки, з яких не зліпити цілого – бо не існує проекту, який би дозволив оглянути всі ці шматочки з понадлюдської висоти, щоб розгадати таємниці мозаїки» [3, с. 358].

З огляду на кризу універсалістських систем мислення постмодерна парадигма формує іншу методологічну логіку, де пріоритет надається контекстуальності, відкритості та плюралізму. Таким чином, постмодерна зміна світоглядної парадигми висвітлює необхідність нового методологічного підходу, що ґрунтується не на універсальності й завершеності, а на визнанні множинності дослідницьких перспектив.

Саме у цьому контексті принцип плюралізму набуває особливої ваги, адже він не лише історично притаманний філософії, але й визначає саму логіку її розвитку через діалогічність та полемічність. Д. Чижевський, даючи відповідь на питання «Що таке філософія?», зауважує, що «філософія працює «поперед» окремих наук або «глибше», ніж вони (працю філософії в цім напрямку звемо *теорією пізнання, гносеологією, логікою та методологією* наук або методологією тієї або іншої окремої науки – напр., математики, біології історії тощо) [4].

Філософія не лише аналізує передумови наукового пізнання, а й осмислює його межі, внутрішню логіку, соціокультурну визначеність та етичні наслідки. У цьому контексті філософія постає як метарівень науки, що дозволяє віднайти смисл, цілі та відповідальність у процесі творення знання. Філософія виконує функцію посередництва та інтерпретації, створює умови для діалогу між науковими парадигмами, культурними традиціями й світоглядними установками. В українській інтелектуальній традиції філософія ніколи не відділялася від духовного й ціннісного виміру життя, а її завданням було не стільки систематизувати, скільки зрозуміти, не стільки визначити, скільки осягнути.

Зауважимо, що термін «плюралізм» (від лат. pluralis – множинний) у філософсько-дискурсивному аспекті тлумачиться як «1) історико-філософська традиція осмислення поняття множинності у різних філософських доктринах, ученнях, теоріях, у яких це осмислення не координується із означеним терміном й охоплює цілий комплекс дискурсів (системних і несистемних) щодо проблеми «один – багато», «єдність – множинність»; 2) стосується доктрин, теорій, пізнавальних і соціально-практичних методів, дискурси яких охоплюють певні смислові «згущення» – терміни» [2].

Ту обставину, що «український філософський реалізм тримається плюралізму» зауважував український філософ В.І. Шевченко, міркуючи над специфікою української філософії [5, с. 71]. У своїх працях філософ робив акцент на структурній відкритості українського філософського дискурсу, який поєднує екзистенційну чутливість і наративну багатоголосість із раціональною рефлексією.

Сучасні дослідники також підкреслюють, що «плюралізм притаманний філософії, з одного боку, історично, через розгортання її змісту у полеміці великої кількості вчень, шкіл, течій та напрямків. З іншого боку, полемічність, дискурс, діалог,

що засновані на принципі плюралізму, складають суть філософування як такого» [9, с. 123].

Беручи до уваги ту обставину, що «методологія – це філософія в аспекті її використання людьми в системі спільного способу світоіснування» [8, с. 65], звернімо увагу на світоглядно-теоретичні підвалини, вироблені протягом століть у межах вітчизняної світоглядно-філософської традиції та з'ясуємо можливості їх застосування для розробки сучасних наукових методологій, зокрема в гуманітарному та міждисциплінарному вимірах.

Вітчизняний академічний дискурс вирізняється потенціалом для розвитку комплексних підходів до інтеграції філософських інтерпретаційних стратегій у міждисциплінарні дослідження. Завдяки традиційній гуманістичній орієнтації української філософії, він відкриває простір для методологічної гнучкості та критичної рефлексії, що особливо важливо в контексті сучасних наукових викликів – зокрема, осмислення пізнавальної багатоманітності.

Плюралізм інтерпретацій є фундаментальною рисою української філософської традиції, що формувалась у багатовимірному культурно-історичному просторі, сформованому на цивілізаційному перехресті, в умовах екзистенціальних викликів. Ця обставина визначає особливу методологічну чутливість українського філософського мислення до смислової багатозначності, історичної контекстуальності та необхідності саморефлексії в акті пізнання.

Вітчизняні мислителі прагнули до відкритого, ціннісно орієнтованого осмислення буття, людини, культури й науки. З часів київоруської доби українська філософська думка орієнтувалась на такі принципи, як автохтонність, етно- та антропоцентризм, поступ, антеїзм, екзистенційність, кордоцентризм, плюралізм тощо. Ці принципи не лише виступають світоглядними орієнтирами, але й дозволяють зрозуміти специфіку українського філософського дискурсу й обґрунтувати його значення для сучасної наукової методології та етики пізнання. Розглянемо їх докладніше.

Автохтонність у межах української філософської традиції розкривається як органічна укоріненість у власному культурно-історичному досвіді. Вона не зводиться до ізоляціоністської установки, а, навпаки, забезпечує підґрунтя для відкритості до інших інтелектуальних традицій завдяки опорі на власні смислові ресурси. У методологічному плані автохтонність актуалізує принцип соціокультурної зумовленості пізнання: будь-яка інтерпретація постає як похідна від конкретних соціокультурних умов, у яких вона формується.

У науковому вимірі автохтонність виконує функцію застереження від універсалістських схем і надмірно абстрактних моделей, що ігнорують локальну специфіку. Вона засвідчує, що українська філософія, залишаючись глибоко вкоріненою у власному історико-культурному ґрунті, створює умови для багатства інтерпретаційних моделей. Цей принцип у науковій методології формує уявлення про відносність і контекстуальність знання: жодна теорія не може претендувати на універсальність, оскільки завжди виникає в межах певного соціокультурного горизонту.

Етноцентризм у структурі української філософської традиції відіграє визначальну роль у формуванні плюралістичного підходу до пізнання. Зосереджуючи увагу на національній культурі як осередку смислотворення, він орієнтує інтерпретації не на абстрактні універсалії, а на багатовимірний досвід, укорінений в історичних обставинах і культурних практиках. Знання, таким чином, постає невіддільним від життя, а його осмислення здійснюється крізь призму колективної пам'яті, ідентичності та долі спільноти.

З етичного погляду етноцентризм задає дослідникові орієнтир на відповідальність перед культурою та суспільством, у межах яких формується знання. У поєднанні з принципом інтерпретаційного плюралізму він створює передумови для розбудови гуманітарно зорієнтованої науки, здатної враховувати культурну зумовленість пізнання, множинність смислів і необхідність моральної відповідальності в процесі інтерпретації.

«Поступ» у вітчизняній філософській традиції розглядається не як жорстко лінійний чи напередвизначений процес, а як відкритий і багатоголосий рух уперед. Він передбачає співіснування різних смислів та їхнє постійне оновлення у діалозі культур, ідей та дослідницьких підходів. В. Шевченко висновує, що «створенням вчення про поступ українська філософія, отже, набула рис відносної завершеності. Тобто вона розробила й охопила відповідно вчення про людину і пізнання світу, про начала і структуру світу та його перетворення, які утворюють засади кожної національної філософії [8, с. 228].

Для української філософії це стало способом осмислення історичних і соціальних трансформацій не як одноманітного лінійного руху, а як складного, багатовекторного і відкритого процесу, у якому кожна новація народжується з конкретного життєвого досвіду та інтелектуальних зусиль окремих індивідів. Його основою є багатоначальність світоустрою – взаємодія стихій, природи та суспільства, що породжує непередбачувані результати й водночас створює умови для появи нового. Поступ має творчий характер: він не лише конструює, а й руйнує, часто вибірково знищуючи

те, що згодом може викликати ностальгію. Таким чином, його наслідки є суперечливими, адже він поєднує елементи безладдя й порядку. Він пов'язаний із дослідницько-винахідницькою діяльністю, що не піддається раціональному контролю, а тому може відбуватися в будь-якому напрямі.

Методологічно цей принцип закладає основу для динамічності та гнучкості пізнання, де істина постає не як остаточний результат, а як процес, що розкривається у взаємодії множинних інтерпретацій. Ця тенденція суголосна вимогам синергетичного мислення: з хаосу виникає порядок, а розвиток набуває форм багатоголосої взаємодії. Для сучасної науки це означає відхід від догматизму й визнання необхідності постійного перегляду методологічних засад відповідно до нових викликів і контекстів дослідження.

Антеїзм, як філософський принцип, виражає глибинний зв'язок мислення з певним підґрунтям – реальною, життєвою основою людського буття. Він наголошує на тому, що пізнання не може бути відірваним від конкретного досвіду та соціокультурних практик, оскільки інтерпретація завжди формується у живому контексті. Для української філософії антеїзм означає органічну єдність між мисленням і буттям, між актом розуміння та безпосереднім людським досвідом. У методологічному вимірі цей принцип вимагає, щоб знання залишалося не абстрактною схемою, а практично релевантним і сенсово пов'язаним із реальністю, у якій воно постає.

Методологічна функція антеїзму полягає у збереженні зв'язку наукового пізнання з людськими потребами, життєвим досвідом та культурними смислами, що убезпечує його від надмірної абстракції та редукціонізму. Орієнтація дослідника на багатоголосість інтерпретацій у поєднанні з їхньою практичною релевантністю формує підґрунтя для методологічної гнучкості та водночас задає етичний вимір наукової діяльності. Адже будь-який акт інтерпретації неможливий поза соціальним і культурним контекстом, у якому він виникає.

Завдяки цьому антеїзм органічно інтегрується у постнекласичну методологію науки як принцип, що забезпечує рівновагу між багатоголосістю теоретичних підходів і практичною значущістю знання. У поєднанні з ідеєю інтерпретативного плюралізму він постає запорукою збереження гуманістичного виміру науки, орієнтованої не лише на істину як абстрактну категорію, а й на реальні потреби людини та суспільства.

Екзистенційність, як принцип української філософії, виражає увагу до унікальності людського буття, драми свободи та відповідальності. Це означає, що кожна інтерпретація не є лише аналітичним конструктом, а й актом особистісного переживання. У методологічному плані екзистенційність формує наголос на суб'єктивному вимірі пізнання та відповідальності дослідника. У науці це виявляється у визнанні ролі дослідника як співтворця смислів і у настанові брати на себе етичну відповідальність за продукування знання та його соціокультурні наслідки.

Екзистенційність української філософії підкреслює, що пізнання невіддільне від досвіду особистої свободи та вибору. Це створює умови для множинності інтерпретацій, адже істина розкривається у різних екзистенційних горизонтах. Для науки це означає визнання ролі суб'єкта і відповідальності за його інтерпретаційні практики.

Важливе світоглядно-методологічне значення для сучасної науки та етики пізнання має також принцип кордоцентризму. Він задає методологічну орієнтацію на діалог, толерантність та відкритість до альтернативних позицій, оскільки жодна інтерпретація не може претендувати на абсолютність. У науковому дискурсі кордоцентризм поєднує аналітичну точність із гуманітарною чутливістю, що створює умови для поєднання раціонального аналізу з етичним виміром пізнання.

В українській філософсофській традиції кордоцентризм концентровано представлений у творах Володимира Мономаха, Г. Сковороди, М. Гоголя, П. Юркевича. Його сутність як світоглядного принципу влучно розкриває І. Бичко, обґрунтовуючи потребу врахування етноментальних чинників при осягненні світобуття українців. Філософ зауважує, що «тривале проживання на межі ворожого кочового степу виробило в українців специфічне «екзистенційно-межове» світовідчуття – гостре емоційне переживання сьогоденності життя, життєлюбність, поетичне, лірично-пісенне сприйняття природного та соціального оточення, пріоритет «серця» над «головою» [1, с. 372].

Важливо зазначити, що плюралізм, поєднуючи в собі інші методологічні засади, виступає однією з базових характеристик української філософської традиції. Він виховує особливу чутливість до багатозначності смислів і до історичної зумовленості будь-якого знання. У науковому вимірі цей принцип утверджує відкритість пізнання, його готовність до діалогу між різними дисциплінами, культурними контекстами та світоглядними підходами. У сучасній епістемології плюралізм стає альтернативою редукціоністським і уніфікуючим моделям, оскільки наука розглядається не як закрита система, а як динамічний і багатоголосий процес творення знання у глобальному середовищі.

Українська філософська традиція демонструє що плюралізм інтерпретацій є органічно сформо-

ваним складником національної духовної культури. Для науки сьогодні це означає можливість вироблення методологічних підходів, які враховують культурну специфіку, визнають багатовимірність пізнання й підкреслюють етичну відповідальність дослідника.

По-перше, він забезпечує методологічну адаптивність, оскільки спирається на різноманітні моделі осмислення світу – онтологічну, екзистенційну, діалогічну, ідентифікаційну та критично-рефлексивну. Це дозволяє українській філософській традиції виступати гнучким інструментарієм для аналізу складних, міждисциплінарних і контекстуально залежних явищ.

По-друге, важливою є герменевтична чутливість, що випливає з усвідомлення багатозначності істини та необхідності врахування історико-культурних контекстів. У межах постнекласичної раціональності знання постає не як універсальна й остаточна істина, а як смислотворчий процес діалогу, у якому взаємодіють різні інтерпретаційні горизонти.

По-третє, принцип інтерпретативного плюралізму формує етичну відповідальність у сфері наукової діяльності. Йдеться не про релятивізм, а про здатність дослідника усвідомлювати наслідки пізнання, здійснювати саморефлексію, критично ставитися до ідеологічних обмежень та розуміти власну культурну позицію.

По-четверте, плюралізм інтерпретацій сприяє діалогічності та міждисциплінарності. Він відкриває можливість інтеграції різних когнітивних стилів, наукових підходів і культурних перспектив, що розширює горизонти пізнання й уможливлює формування інклюзивних методологій.

Нарешті, він виконує функцію інструмента епістемологічної трансформації. Українська філософська традиція, зорієнтована на смислотворення, пропонує альтернативу технократичним та редукціоністським моделям науки. Це дозволяє розглядати наукову раціональність як процес співбуття, взаєморозуміння і моральної відповідальності, що відповідає викликам сучасності.

Плюралізм інтерпретацій є основою для формування нових методологічних підходів у науці, які не заперечують об'єктивність, але розуміють її як відкритий процес, що потребує постійного уточнення, контекстуалізації та діалогу між різними епістемологічними позиціями. Це дозволяє відмовитись від жорсткої нормативності на користь гнучких дослідницьких рамок, відкритих до різних культур, ціннісних систем і способів бачення світу.

Таким чином, вітчизняний філософський досвід інтерпретативного плюралізму може і повинен бути інтегрований у сучасний науковий дискурс, слугуючи джерелом епістемологічного збагачення, методологічної інновації та гуманітарної етики знання в умовах глобальних трансформацій.

Висновки. У ході дослідження виявлено, що інтерпретаційний плюралізм виступає як інтегральна характеристика української філософської традиції та водночас як чинник методологічної гнучкості сучасного наукового пізнання.

Аналіз засадничих принципів української філософії – автохтонності, етно- та антропоцентризму, поступу, антеїзму, екзистенційності й кордоцентризму – показав їхню значущу роль у формуванні інтерпретаційної множинності та їхній методологічний потенціал для сучасного наукового пізнання. Ці принципи відкривають можливості для розвитку гуманітарно зорієнтованої науки, що поєднує контекстуальність і аналітичну точність із етичним виміром пізнання. Отже, українська філософська традиція робить вагомий внесок у формування інклюзивної, рефлексивної та етично відповідальної методології, здатної забезпечити міждисциплінарний діалог і гуманізацію сучасного наукового дискурсу.

Перспективою подальших досліджень є методологічний потенціал міждисциплінарних моделей наукових досліджень, здатних усунути когнітивну асиметрію між «гуманітарними» та «технічними» знаннями, сприяти інтеграції етики в дослідницький процес.

У подальших дослідженнях варто також зосередити увагу на інтерпретаційну багатоманітність української філософії, що може бути використана як ресурс для конструювання методологій пізнання, котрі враховують етичну чутливість, культурну множинність та критичну саморефлексію в умовах глобальної наукової взаємодії.

Література

1. Бичко А. К., Бичко, І. В., Табачковський, В. Г. Історія філософії: Підручник. Київ: Либідь, 2001. 408 с.

2. Поліщук Н. П. Плюралізм. Енциклопедія Сучасної України / редкол.: І.М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. 2024. URL: https://esu.com.ua/article-882674 (дата звернення 01.07.2025).

3. Попович М. В. Філософія свободи = Философия свободы / упоряд. Л. Ф. Артюх, Н. Б. Вяткіна ; передм. Н. Б. Вяткіної. Харків: Фоліо. 2018. 524 с.

4. Українська культура: Лекції / за ред. Д. Антоновича ; упоряд. С. В. Ульяновська ; вступ. ст. І. М. Дзюби ; перед. слово М. Антоновича. Київ: Либідь. 1993. 592 с. («Пам'ятки історичної думки України»). URL: http://litopys.org.ua/cultur/cult11.htm (дата звернення 05.05.2025).

5. Філософія: історія і сучасність. Конспект лекцій: Навчальний посібник для студентів гуманітарних спеціальностей. / За ред. В.І. Шевченка. Чернігів, 1996 с. 176 с.

6. Шакун Н. В. Історія як предмет постмодерністської філософської рефлексії. *Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках*. 2006. *2*(22). 91–95.

7. Шакун Н. В., Мельник О. Є., Ковальова І. О. Роль філософської герменевтики у формуванні етичних орієнтирів для сучасної науки. *Вісник гуманітарних наук*. 2025. № 9. URL: https://h-visnyk.com.ua/index.php/home/article/view/120 (дата звернення 15.08.2025).

8. Шевченко В. І. Українська філософія в системі українознавства: теорет.-метод. комент. до курсу філос. у вищ. навч. закл. Київ: ДП «Видавничий дім «Персонал». 2008. 240 с.

9. Шевчук С. Ф. Плюралізм у філософії та науці. *Молодий вчений*. 2017. № 4. С. 119–124.

Анотація

Шакун Н. В. **Плюралізм інтерпретацій в українській філософії: вплив на сучасну наукову методологію й етику пізнання.** – Стаття.

Стаття присвячена комплексному дослідженню феномену плюралізму інтерпретацій в українській філософії та його значення для сучасної наукової методології й етики пізнання. Показано, що інтерпретація є невід'ємним складником філософського та наукового пізнання, особливо в умовах постнекласичної науки, яка характеризується кризою універсалістських моделей та посиленням потреби у контекстуально чутливих методологіях. Виявлено, що плюралізм інтерпретацій, властивий українській філософській традиції, може стати основою для формування відкритої, гнучкої та етично орієнтованої науки.

У статті здійснено аналіз засадничих принципів української філософії – автохтонності, етно- та антропоцентризму, поступу, антеїзму, екзистенційності та кордоцентризму. Показано, що ці принципи формують своєрідну інтерпретаційну множинність, яка поєднує раціональний аналіз із культурною чутливістю, моральною відповідальністю та увагою до людського виміру пізнання. Особлива увага приділяється герменевтичному потенціалу української філософії, що забезпечує методологічну відкритість до діалогу між різними науковими парадигмами та культурними контекстами.

Наголошено, що інтерпретаційний плюралізм не є проявом релятивізму, а виступає продуктивним ресурсом для розвитку науки. Він забезпечує поєднання багатозначності смислів із етичною відповідальністю дослідника, сприяє міждисциплінарності та гуманізації наукового знання. У статті доводиться, що українська філософська традиція може слугувати джерелом епістемологічного збагачення й інновацій у сучасному глобалізованому світі.

У висновку підкреслюється, що інтеграція принципів інтерпретативного плюралізму у наукову методологію сприятиме формуванню інклюзивного, критично-рефлексивного та етично виваженого дискурсу, здатного адекватно реагувати на виклики постправди та когнітивної уніфікації.

Ключові слова: плюралізм інтерпретацій, українська філософія, герменевтика, етика пізнання, наукова методологія, постнекласична наука, міждисциплінарність, смислотворення.

Summary

Shakun N. V., Melnyk O. E. **Pluralism of interpretations in Ukrainian philosophy: influence on contemporary scientific methodology and ethics of cognition.** – Article.

The article is devoted to a comprehensive study of the phenomenon of pluralism of interpretations in Ukrainian philosophy and its significance for contemporary scientific methodology and the ethics of cognition. It is demonstrated that interpretation is an integral component of philosophical and scientific inquiry, especially in the context of post-nonclassical science, which is marked by a crisis of universalist models and an increasing demand for context-sensitive methodologies. It is revealed that the pluralism of interpretations inherent in the Ukrainian philosophical tradition can serve as a foundation for shaping an open, flexible, and ethically oriented science.

The article analyzes the fundamental principles of Ukrainian philosophy–autochthony, ethno- and anthropocentrism, progress, anteism, existentiality, and cordocentrism. These principles are shown to form a distinctive interpretative multiplicity that combines rational analysis with cultural sensitivity, moral responsibility, and attention to the human dimension of knowledge. Particular emphasis is placed on the hermeneutic potential of Ukrainian philosophy, which ensures methodological openness to dialogue between different scientific paradigms and cultural contexts.

It is emphasized that interpretative pluralism is not a manifestation of relativism but represents a productive resource for the development of science. It provides a combination of semantic multiplicity with the ethical responsibility of the researcher, fosters interdisciplinarity, and contributes to the humanization of scientific knowledge. The article argues that the Ukrainian philosophical tradition may serve as a source of epistemological enrichment and innovation in the contemporary globalized world.

In conclusion, it is underlined that the integration of the principles of interpretative pluralism into scientific methodology will promote the formation of an inclusive, critically reflexive, and ethically balanced discourse capable of adequately responding to the challenges of post-truth and cognitive unification.

Key words: pluralism of interpretations, Ukrainian philosophy, hermeneutics, ethics of cognition, scientific methodology, post-nonclassical science, interdisciplinarity, meaning-making.

Дата надходження статті: 28.08.2025
Дата прийняття статті: 05.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 141.7:316]:008(519.5)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.28

О. О. Штепа
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0500-3000
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри культурології, філософії та музеєзнавства
Полтавського національного педагогічного
університету імені В.Г. Короленка

Н. О. Зінченко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3247-3836
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та суспільних наук
Полтавського державного медичного університету

С. В. Коваленко
ORCID ID: https:// orcid.org/0000-0001-5622-6357
викладач циклової комісії гуманітарної підготовки,
спеціаліст вищої категорії
Відокремленого структурного підрозділу
«Полтавський фаховий коледж нафти і газу
Національного університету «Полтавська
політехніка імені Юрія Кондратюка»

КОРЕЙСЬКА МАСОВА КУЛЬТУРА В ГЛОБАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Постановка проблеми. Масова культура являє собою складний соціальний феномен XX століття, що можна витлумачити як особливий тип виробництва та споживання культурних цінностей, притаманний масовому суспільству. У XXI столітті світ став свідком феноменального зростання впливу південнокорейської масової культури, відомої як «Корейська хвиля» або «Халлю» (한류). Те, що починалося як регіональний інтерес до корейських телевізійних драм та поп-музики, швидко перетворилося на глобальне явище, яке охопило кіно, моду, косметику, гастрономію та навіть цифрові технології.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю осмислення цього масштабного соціокультурного явища з соціально-філософської перспективи. Аналіз причин успіху корейської масової культури, механізмів її глобального поширення, а також її впливу на соціальні, культурні та політичні процеси є важливим для розуміння сучасних тенденцій глобалізації та міжкультурної взаємодії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Західні науковці активно досліджують феномен «Корейської хвилі» вже досить тривалий час, розглядаючи його під різними кутами зору. Так, Говард Беккер зі своєю теорією «аутсайдерів» здійснив спробу аналізу того, як корейська поп-культура спочатку сприймалася як щось екзотичне, а потім інтегрувалася в глобальний мейнстрим. Його праці про соціальне конструювання культурних норм допомагають зрозуміти зміну ставлення до корейської культури. Ульріх Бек з концепцією «суспільства ризику» може допомогти проаналізувати вплив глобалізації та інформаційних потоків на сприйняття та поширення корейської культури, а також пов'язані з цим ризики та можливості для національної ідентичності. Мануель Кастельс (Manuel Castells) у своїх працях про мережеве суспільство досліджує роль інтернету та соціальних медіа у формуванні глобальних культурних потоків, що є ключовим для розуміння поширення К-поп, К-драм та інших елементів корейської культури. Джон Фіске (John Fiske) з його дослідженнями популярної культури та теорією «культурної економіки» пропонує інструменти для аналізу того, як корейська масова культура створює значення для різних аудиторій та як вона комерціалізується на глобальному рівні. Стюарт Голл та його праці про рецепцію та кодування/декодування повідомлень допомагають зрозуміти, як різні культурні контексти впливають на інтерпретацію корейського культурного контенту. Дослідження феномену «м'якої сили» є важливими для розуміння того, як корейська культура використовується як інструмент впливу та формування позитивного іміджу країни на міжнародній арені. Багато західних

© О. О. Штепа, Н. О. Зінченко, С. В. Коваленко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

дослідників зосереджуються на окремих аспектах «Халлю», таких як успіх К-поп (наприклад, праці Бруклінського інституту, аналіз фан-спільнот Генрі Дженкінса), популярність К-драм (дослідження Лізи О'Ніл про емоційну привабливість), вплив корейської краси та моди.

Мета статті – здійснити соціально-філософський аналіз корейської масової культури в глобальному дискурсі; показати суть та значення даної філософської та культурологічної категорії у процесі формування нових ціннісних та світоглядних орієнтирів.

Виклад основного матеріалу. Розуміння масової культури є ключовим для нашого дослідження. Теорії Франкфуртської школи, яскравим представником якої є Теодор Адорно, критично розглядають масову культуру як продукт індустрії культури, що нав'язує стандартизовані смаки та пригнічує автономність індивіда [1]. З іншого боку, соціокультурні дослідження, представлені, зокрема, працями Стюарта Голла, наголошують на активній ролі аудиторії у процесі споживання та інтерпретації масової культури, вказуючи на можливість формування ідентичностей та опору через культурні практики [5]. У контексті аналізу корейської масової культури важливо враховувати обидва підходи, розглядаючи її як комерційний продукт, що несе певні ідеологічні повідомлення, але водночас є об'єктом активного сприйняття та інтерпретації глобальною аудиторією.

У свою чергу, глобалізація є багатовимірним процесом, що охоплює економічні, політичні, соціальні та культурні аспекти. У нашому дослідженні особливу увагу привертає культурна глобалізація, яка передбачає інтенсифікацію культурних потоків, зростання взаємозалежності культур та формування глобальних культурних просторів. Так, Роланд Робертсон у своїй концепції «глокалізації» підкреслює взаємодію глобальних та локальних культурних сил, де глобальні культурні продукти адаптуються до місцевих контекстів, а локальні культурні особливості набувають глобального значення [11]. Джон Уррі, аналізуючи «суспільство мобільності», наголошує на зростаючій ролі транснаціональних мереж та потоків у формуванні культурних ландшафтів [14]. Успіх корейської масової культури є яскравим прикладом глокалізації, демонструючи поєднання національної специфіки з універсальними темами та естетичними формами, що знаходять відгук у різних культурних середовищах.

Існують різні погляди на наслідки культурної глобалізації, від теорій культурної гомогенізації та вестернізації [12] до концепцій культурної гібридизації та креолізації [3]. Аналіз глобального поширення корейської масової культури дозволяє емпірично дослідити ці процеси, виявити випадки культурної апропріації, адаптації та взаємозбагачення.

Для розуміння механізмів впливу корейської масової культури на глобальний дискурс важливим є звернення до теорій культурного впливу. Концепція «м'якої сили», запропонована Джозефом Наєм, розглядає здатність держави впливати на інші країни через привабливість своєї культури та цінностей [10]. Розвиток сучасної корейської масової культури тісно пов'язаний з політичними та економічними трансформаціями в Південній Кореї протягом другої половини XX століття. Перехід до демократії та економічне зростання створили сприятливе середовище для розвитку креативної індустрії [9, с. 21–35]. Уряд Південної Кореї відіграв стратегічну роль у підтримці культурної індустрії, розглядаючи її як важливий сектор економіки та інструмент «м'якої сили» [8, с. 56–72]. Інвестиції в культурне виробництво та підтримка експорту культурного контенту стали ключовими елементами державної політики.

Сам же термін «Халлю» вперше з'явився в Китаї наприкінці 1990-х років після успіху корейських телевізійних драм. Цей початковий успіх став поштовхом для подальшого поширення корейської популярної культури в Азії та за її межами. Дослідники виділяють кілька хвиль «Халлю», кожна з яких характеризується домінуванням певних культурних продуктів: перша хвиля (кінець 1990-х – початок 2000-х) – популярність К-драм; друга хвиля (середина 2000-х) – зростання популярності К-поп; третя хвиля (починаючи з 2010-х) – глобальний успіх К-поп гуртів, корейського кіно та інших форм цифрової культури [7, с. 88–102]. Тому ключовими елементами «Халлю» є:

– **K-Pop (корейська поп-музика).** Завдяки своїй яскравій естетиці, складній хореографії, професійній підготовці артистів та інноваційним маркетинговим стратегіям, K-Pop гурти, такі як BTS, Blackpink, Stray Kids та інші, завоювали мільйони шанувальників по всьому світу. Їхня музика домінує в чартах, а фан-бази відіграють значну роль у формуванні глобальних трендів [9, с. 67–81].

– **K-Drama (корейські телевізійні драми).** Захоплюючі сюжети, харизматичні актори, висока якість виробництва та емоційна глибина зробили K- Drama надзвичайно популярними. Серіали, такі як «Зимова соната», «Хлопці кращі за квіти», «Нащадки сонця» та «Гра в кальмара», не лише розважають, але й знайомлять глядачів з корейською культурою та цінностями.

– **K-Film (корейське кіно).** Південнокорейські режисери, такі як Пон Чжун Хо («Паразити»),

Пак Чхан Ук («Олдбой») та Кім Кі Дук, отримали міжнародне визнання завдяки своїм оригінальним та провокаційним фільмам, які досліджують складні соціальні та філософські питання.

– **K-Beauty (корейська косметика та догляд за шкірою).** Інноваційні формули, натуральні інгредієнти та акцент на профілактиці зробили корейську косметику бажаною у всьому світі.

– **K-Food (корейська кухня).** Гостра, ферментована та різноманітна корейська кухня, з такими стравами, як кімчі, токпоккі та чапче, набуває все більшої популярності серед гурманів.

– **Webtoons and Digital Culture.** З розвитком цифрових технологій веб-комікси та інші форми цифрової корейської культури набувають все більшої популярності, особливо серед молодого покоління [6, с. 78–93].

Глобальний успіх «Халлю» є складним соціально-культурним феноменом, який потребує глибокого філософського осмислення. Серед ключових аспектів його впливу можна назвати наступні глобальні та національні чинники:

– **Революція цифрових технологій та соціальних мереж.** Інтернет, соціальні медіа (YouTube, TikTok, Twitter, Instagram), стримінгові платформи (Netflix, Spotify) та онлайн-фан-спільноти стали головними каналами поширення корейського контенту. Вони подолали географічні бар'єри, зробили контент легкодоступним та сприяли миттєвій глобальній взаємодії між шанувальниками.

– **Глобалізація та зростання міжкультурної цікавості.** У епоху глобалізації зростає цікавість до культур, відмінних від власних. «Халлю» запропонував свіжий та привабливий культурний продукт, який резонував з аудиторією, що шукала нових вражень та перспектив.

– **Якість та інноваційність контенту.** Високі стандарти виробництва, оригінальні сюжети, талановиті артисти та поєднання традиційних елементів з сучасними трендами зробили корейський контент конкурентоздатним на світовому ринку.

– **Ідентичність та самовизначення.** Для багатьох молодих людей у різних куточках світу «Халлю» стає не лише джерелом розваг, але й способом формування власної ідентичності. Захоплення корейською музикою, драмами чи модою може бути пов'язане з пошуком нових естетичних орієнтирів, відмінних від домінуючих у їхньому власному культурному контексті. Це особливо актуально для представників маргіналізованих груп, які можуть знайти у корейській масовій культурі відображення власних переживань та прагнень.

– **М'яка сила та національний бренд.** Успіх «Халлю» значно підвищив міжнародний престиж Південної Кореї та зміцнив її національний бренд. Культурний вплив став важливим інструментом «м'якої сили», сприяючи розвитку туризму, експорту та міжнародних відносин. Позитивний образ країни, асоційований з якісною та інноваційною культурною продукцією, є цінним активом у глобальній конкуренції.

– **Соціальні та політичні конотації.** Хоча «Халлю» часто сприймається як чисто розважальний феномен, він також може мати соціальні та політичні конотації. K-Pop гурти часто використовують свою платформу для висловлення думок щодо соціальних проблем, таких як ментальне здоров'я, булінг та гендерна рівність. Крім того, популярність корейських драм та фільмів може сприяти кращому розумінню корейської історії та сучасних соціальних реалій.

– **Економічний вплив та індустріалізація культури.** «Халлю» є потужною індустрією, яка генерує значні економічні прибутки та створює робочі місця. Успіх корейської масової культури став результатом цілеспрямованої державної політики та інвестицій у культурну індустрію. Це демонструє потенціал культури як важливого фактора економічного розвитку та інновацій.

– **Фан-спільноти та цифрова культура.** Розвиток «Халлю» нерозривно пов'язаний з активністю глобальних фан-спільнот в онлайн-просторі. Соціальні мережі, стримінгові платформи та онлайн-форуми стали ключовими інструментами для поширення корейської масової культури та взаємодії між шанувальниками. Фан-спільноти відіграють важливу роль у перекладі контенту, організації флешмобів та підтримці своїх улюблених артистів.

Корейська масова культура пропонує глобальній аудиторії нові моделі ідентифікації та культурні референції. Привабливість корейських айдолів, акторів та персонажів кіно формує нові стандарти краси, моди та стилю життя, особливо серед молоді [2]. Захоплення корейською музикою та драмами може призводити до формування транснаціональних спільнот шанувальників, які об'єднуються навколо спільних культурних інтересів, створюючи відчуття приналежності та колективної ідентичності.

Глобальне поширення корейської масової культури неминуче призводить до її взаємодії з місцевими культурними контекстами, породжуючи процеси культурної гібридизації. Корейський культурний контент може адаптуватися до місцевих смаків та традицій, а елементи корейської культури можуть інтегруватися в інші національні культурні практики [3].

Попри значний успіх, «Халлю» також стикається з критикою та викликами. Деякі критики звертають увагу на комерціалізацію культури,

стандартизацію образів артистів та надмірну орієнтацію на зовнішній вигляд. Існують також побоювання щодо можливої культурної апропріації та неадекватного представлення певних соціальних груп. Крім того, залежність від цифрових платформ робить «Халлю» вразливим до змін в алгоритмах та політиці цих платформ.

Висновки. Проведене соціально-філософське дослідження феномену корейської масової культури в глобальному дискурсі дозволило виявити складну та багатогранну природу її впливу на сучасний світ. Аналіз теоретико-методологічних засад показав, що для осмислення цього явища необхідний синтез критичної теорії масової культури, концепцій глобалізації та теорій культурного впливу, що дозволяє розглядати корейську масову культуру не лише як продукт індустрії розваг, але й як значущий соціальний та культурний феномен, що активно формує глобальний дискурс.

Становлення «Корейської хвилі» є результатом унікального поєднання історичних, соціокультурних та економічних факторів Південної Кореї, включаючи державну підтримку культурної індустрії, вдале використання технологічних інновацій та креативність місцевих талантів. Ключові елементи корейської масової культури, такі як К-поп, К-драми та кіно, вирізняються високою якістю виробництва, оригінальністю та здатністю резонувати з різноманітною глобальною аудиторією, пропонуючи нові естетичні та наративні рішення. Глобальне поширення «Халлю» стало можливим завдяки синергії соціальних медіа, активності фан-спільнот, стратегіям культурної дипломатії та здатності корейського контенту адаптуватися до різних культурних контекстів.

Соціально-філософський аналіз впливу корейської масової культури на глобальний дискурс виявив її значну роль у формуванні нових ідентифікаційних моделей та ціннісних орієнтацій серед глобальної аудиторії, особливо молоді. Феномен «Корейської хвилі» сприяє формуванню транснаціональних спільнот, об'єднаних спільними культурними інтересами, та впливає на уявлення про красу, моду та спосіб життя. Водночас це породжує важливі питання щодо культурної апропріації, гібридизації ідентичностей та збереження культурної автентичності в умовах глобалізації.

Основними результатами цього дослідження є виявлення складної взаємодії глобальних та локальних сил у феномені корейської масової культури, її здатності поєднувати національну специфіку з універсальними темами, а також її зростаючої ролі у формуванні поліцентричної культурної картини світу. Корейська масова культура не лише є потужною індустрією розваг, але й значущим агентом соціальних змін та культурного обміну, що вимагає подальшого глибокого соціально-філософського осмислення.

Література

1. Adorno T. W. The Culture Industry: Selected Essays on Mass Culture. Routledge, 2001. 224 p.
2. Baudrillard J. The System of Objects. Verso, 2000. 205 p.
3. Garc a Canclini N. Hybrid Cultures: Strategies for Entering and Leaving Modernity. University of Minnesota Press, 2001. 293 p.
4. Giddens A. Runaway World: How Globalization Is Reshaping Our Lives (2nd ed.). Profile Books, 2004. 138 p.
5. Hall S. Encoding/decoding. *In H. G. Dur n (Ed.), Media and Cultural Studies*. Blackwell Publishing, 2004. pp. 166-176.
6. Han S. Webtoons: A Global Comic Book Phenomenon. Thames & Hudson, 2021. 217 p.
7. Jung S. K-Pop Idols: Popular Culture and the Emergence of Global Fandom. Routledge, 2019. 194 p.
8. Kim M. The Korean Wave: Korean Popular Culture in Global Context. Palgrave Macmillan, 2017. 250 p.
9. Lee H. J. K-pop Now: The Korean Music Scene. Tuttle Publishing, 2015. 128 p.
10. Nye J. S. Soft Power: The Means to Success in World Politics. PublicAffairs, 2004. 208 p.
11. Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture. SAGE Publications, 1992. 211 p.
12. Schiller H. I. Communication and Cultural Domination. M.E. Sharpe, 1976. 132 p.
13. Shin C. W. Korean Cinema as Global Art Cinema: Genre, Authorship, and Transnational Spectatorship. Wayne State University Press, 2018. 158 p.
14. Urry J. Sociology Beyond Societies: Mobilities for the Twenty-First Century. Routledge, 2007. 273 p.
15. Waters M. Globalization (2nd ed.). Routledge, 2003. 268 p.

Анотація

Штепа О. О., Зінченко Н. О., Коваленко С. В. **Корейська масова культура в глобальному дискурсі: соціально-філософський аналіз.** – Стаття.

Автори статті визначили, що успіх корейської масової культури є яскравим прикладом глокалізації, демонструючи поєднання національної специфіки з універсальними темами та естетичними формами, що знаходять відгук у різних культурних середовищах. Розвиток сучасної корейської масової культури тісно пов'язаний з політичними та економічними трансформаціями в Південній Кореї протягом другої половини XX століття. Перехід до демократії та економічне зростання створили сприятливе середовище для розвитку креативної індустрії. Корейська масова культура пропонує глобальній аудиторії нові моделі ідентифікації та культурні референції. Привабливість корейських айдолів, акторів та персонажів кіно формує нові стандарти краси, моди та стилю життя, особливо серед молоді. Захоплення корейською музикою та драмами може призводити до формування транснаціональних

спільнот шанувальників, які об'єднуються навколо спільних культурних інтересів, створюючи відчуття приналежності та колективної ідентичності. Ключові елементи корейської масової культури, такі як К-поп, К-драми та кіно, вирізняються високою якістю виробництва, оригінальністю та здатністю резонувати з різноманітною глобальною аудиторією, пропонуючи нові естетичні та наративні рішення. Глобальне поширення «Халлю» стало можливим завдяки синергії соціальних медіа, активності фан-спільнот, стратегіям культурної дипломатії та здатності корейського контенту адаптуватися до різних культурних контекстів. Соціально-філософський аналіз впливу корейської масової культури на глобальний дискурс виявив її значну роль у формуванні нових ідентифікаційних моделей та ціннісних орієнтацій серед глобальної аудиторії, особливо молоді. Феномен «Корейської хвилі» сприяє формуванню транснаціональних спільнот, об'єднаних спільними культурними інтересами, та впливає на уявлення про красу, моду та спосіб життя. Водночас це породжує важливі питання щодо культурної апропріації, гібридизації ідентичностей та збереження культурної автентичності в умовах глобалізації.

Ключові слова: масова культура, «Корейська хвиля», К-драма, К-поп, глобалізація, інформаційне суспільство, соціально-філософський аналіз, технічний прогрес, комерціалізація, медіа, масові комунікації, науково-технічна революція, культурний продукт, споживач.

Summary

Shtepa O. O., Zinchenko N. O., Kovalenko S. V. **Korean mass culture in global discourse: socio-philosophical analysis.** – Article.

The authors of the article determined that the success of Korean mass culture is a vivid example of glocalization, demonstrating the combination of national specificity with universal themes and aesthetic forms that find a response in different cultural environments. The development of modern Korean mass culture is closely related to political and economic transformations in South Korea during the second half of the twentieth century. The transition to democracy and economic growth created a favorable environment for the development of the creative industry. Korean mass culture offers a global audience new models of identification and cultural references. The attractiveness of Korean idols, actors and movie characters forms new standards of beauty, fashion and lifestyle, especially among young people. The fascination with Korean music and dramas can lead to the formation of transnational communities of fans who unite around common cultural interests, creating a sense of belonging and collective identity. Key elements of Korean mass culture, such as K-pop, K-dramas and cinema, are distinguished by high production quality, originality and the ability to resonate with diverse global audiences, offering new aesthetic and narrative solutions. The global spread of «Hallyu» was made possible by the synergy of social media, the activity of fan communities, cultural diplomacy strategies and the ability of Korean content to adapt to different cultural contexts. A socio-philosophical analysis of the impact of Korean mass culture on global discourse has revealed its significant role in the formation of new identification models and value orientations among global audiences, especially young people. The phenomenon of the «Korean Wave» contributes to the formation of transnational communities united by common cultural interests, and influences the perception of beauty, fashion and lifestyle. At the same time, it raises important questions about cultural appropriation, hybridization of identities and preservation of cultural authenticity in the context of globalization.

Key words: mass culture, «Korean Wave», K-drama K-pop, globalization, information society, socio-philosophical analysis, technological progress, commercialization, media, mass communications, scientific and technological revolution, cultural product, consumer.

Дата надходження статті: 02.07.2025
Дата прийняття статті: 11.08.2025
Опубліковано: 30.09.2025

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.42:004.738.5(477)"2022/..."
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.29

Д. М. Афанасьєв
ORCID ID: http://orcid.org/0000-0002-2157-0331
кандидат соціологічних наук, доцент,
в.о. завідувача кафедри соціології та соціальної роботи
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

І. М. Дзямко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7360-2024
аспірант
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

С. В. Чінчевий
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1384-2963
аспірант
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ У ПЕРІОДИ СОЦІАЛЬНОЇ КРИЗИ: ВІЙНА, ПАНДЕМІЯ, РЕВОЛЮЦІЯ

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві соціальні мережі стали не лише засобами комунікації, а й потужними інструментами громадської мобілізації, особливо в умовах соціальних потрясінь. Український досвід підтверджує, що у періоди соціальної кризи – таких як Революція Гідності (2013–2014), пандемія COVID-19 (2020–2021) та повномасштабне вторгнення Росії в Україну (з 2022 року) – цифрові платформи виконували критично важливу роль у самоорганізації громадян, поширенні перевіреної інформації та формуванні горизонтальних зв'язків між людьми.

Соціальні мережі виявилися універсальним соціальним майданчиком, що дозволяє адаптуватися до змін середовища та викликів, які несуть кризи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади дослідження соціальних мереж як соціального інституту у кризових умовах спираються на класичні уявлення про соціальний капітал. Найвідоміші підходи до його концептуалізації запропонували П. Бурдьє [7], Дж. Коулман [8] та Р. Патнем [9]. Бурдьє акцентував на ресурсному потенціалі соціальних зв'язків, Коулман – на їхній продуктивності для спільної дії, а Патнем – на здатності мереж сприяти координації та довірі.

Особливу увагу у сучасній соціології приділяють цифровому соціальному капіталу – формам взаємодії, які виникають у віртуальному середовищі. У цьому контексті важливим є дослідження М. Кастельса, який запропонував концепцію мережевого суспільства, де інформаційні потоки виступають головною силою соціальної трансформації [3].

Не менш вагоме місце займає концепція «мережевого індивідуалізму» Б. Уеллмана [2], який описує зміну соціальних структур у напрямку персоналізованих, але глобальних мереж, що не обмежуються територією чи традиційними інституціями.

Значний внесок у дослідження слабких зв'язків зробив М. Грановеттер, який довів, що саме неінтенсивні, але численні контакти є джерелом нової інформації і потенціалу мобілізації [1].

У контексті українських реалій важливо згадати дослідження О. Кравчука, який аналізував роль соціальних мереж у мобілізації протестної активності під час Революції Гідності. Він підкреслює значення Facebook як інструменту самоорганізації, а також появу нових форм горизонтального лідерства [4].

Під час пандемії COVID-19 соціальні мережі виступили ареною одночасно для поширення дезінформації і для створення мереж довіри. Ці явища проаналізовано у роботі Володимира Кулика, який вказує на зростання ролі лікарських спільнот, цифрових ініціатив з фактчекінгу та онлайн-психологічної підтримки [5].

В умовах повномасштабної війни соціальні мережі стали не лише інформаційним, але й інфраструктурним ресурсом спротиву, що підкреслюють Т. Брюк, Н. Фергюсон і П. Джустино у своєму дослідженні соціального капіталу в умовах конфлікту [10]. Вони показують, як цифрові інстру-

© Д. М. Афанасьєв, І. М. Дзямко, С. В. Чінчевий, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

менти дозволяють зберегти згуртованість громад, навіть в умовах просторової дезінтеграції.

Подібні висновки подають і Т. Кучеренко з колегами, аналізуючи онлайн-мережі підтримки в Україні під час російського вторгнення [11]. Вони розглядають Telegram-групи, волонтерські чати, Instagram-ініціативи як критично важливі механізми колективної дії та адаптації.

Також варто згадати CDC/ATSDR Committee – Американський центр запобігання та контролю захворювань, який запропонував модель community engagement як континууму – від інформування до співкерування. Цей підхід має безпосереднє застосування до аналізу цифрової участі в умовах пандемії та війни [12].

Мета статті – здійснити комплексний аналіз ролі соціальних мереж у періоди соціальних криз в Україні, з акцентом на три ключові історичні етапи: Революцію Гідності (2013–2014 рр.), пандемію COVID-19 (2020–2021 рр.) та повномасштабну війну Росії проти України (з 2022 р.).

Виклад основного матеріалу. Однією з ключових переваг соціальних мереж є можливість негайної реакції, мобілізації та горизонтального поширення інформації, минаючи традиційні бюрократичні канали [1]. У ситуаціях, коли інститути влади діють із запізненням, соціальні мережі часто забезпечують оперативність дій і візуалізацію суспільного запиту.

Під час Революції Гідності соціальні мережі, зокрема Facebook та Twitter, стали інструментами для координації протестної діяльності. Вони слугували каналами миттєвого інформування про пересування силовиків, збори активістів, а також для мобілізації ресурсів – одягу, медикаментів, їжі. На думку дослідників, цей етап став переломним для легітимізації соціальних мереж як джерел громадянського впливу та як соціального інституту комунікації [4]. Зокрема, стрімке поширення хештегів #євромайдан та #майдан дозволило створити транснаціональну мережу солідарності, де українці з-за кордону координували інформаційні кампанії, трансляції та донати.

Також значну роль відіграє зниження вартості координації колективних дій. Соціальні мережі замінюють складні організаційні структури. Організація протестів, гуманітарних штабів, збору коштів – усе це відбувається за допомогою інтерфейсів, доступних кожному. В цьому сенсі соціальні мережі слугують платформами для реалізації концепції «спільнот практики» (communities of practice), які згуртовуються навколо спільних дій [5].

Під час пандемії COVID-19 у 2020–2021 роках цифрові платформи стали основним джерелом отримання інформації про стан здоров'я, карантинні обмеження, вакцинацію. Водночас соціальні мережі виявилися подвійним інструментом – поряд із поширенням офіційних повідомлень, вони також стали простором для дезінформації та змовницьких теорій [5]. Проте саме в цих умовах активізувалися онлайн-спільноти лікарів, волонтерів, організацій, які поширювали науково обґрунтовану інформацію, підтримували ментальне здоров'я населення та організовували допомогу найбільш вразливим категоріям громадян.

Під час пандемії особливо помітною стала функція емоційної підтримки. Люди, ізольовані фізично, продовжували залишатися у цифровій взаємодії: обмінювалися новинами, жартами, порадами. Формувалися нові онлайн-спільноти – наприклад, для підтримки хронічно хворих, психологічного консультування, пошуку ліків. Такі практики посилюють горизонтальні зв'язки та довіру – ключові елементи соціального капіталу [3].

У період повномасштабної війни соціальні мережі стали частиною інформаційного фронту. Telegram, Instagram, Facebook і TikTok стали не лише каналами для самоорганізації, а й інструментами документування воєнних злочинів, фіксації гуманітарних потреб, координації евакуацій, збору коштів на армію. На основі хештегів #StandWithUkraine, #SaveMariupol, #RussianWarCrimes формуються глобальні спільноти підтримки, які сприяють міжнародному тиску на агресора. Цифрова комунікація забезпечує новий рівень згуртованості – як усередині країни, так і на рівні діаспори.

Крім функцій самоорганізації, платформи як Facebook, Twitter, Instagram, Telegram слугують інструментами символічного конструювання реальності. У випадку війни, наприклад, формуються заклики до спротиву, солідарності, гідності, що стають основою для спільної ідентичності. Учасники цифрових спільнот використовують аватарки, хештеги, реакції для артикуляції своєї позиції, що підсилює ефект колективної дії [2].

Соціальні мережі відіграють ключову роль у збереженні соціального капіталу, зокрема шляхом підтримки довіри, ідентичності та взаємодопомоги. У часи кризи формується мережевий тип солідарності, що ґрунтується на слабких зв'язках [1], але має значний вплив на здатність до спільних дій. Онлайн-спільноти формуються навколо конкретних викликів і цінностей, які стають каталізаторами горизонтального врядування [2].

Одним із центральних аспектів дії соціальних мереж у кризовий період є перетворення пасивного споживача інформації на активного учасника цифрових подій. Людина може донатити, репостити, брати участь в онлайн-ініціативах, приєднуватися до флешмобів або формувати влас-

ний контент. Це розширює межі громадянської участі, даючи змогу залучити нові групи населення – молодь, людей похилого віку, внутрішньо переміщених осіб [4].

На рівні регіональних ініціатив спостерігається активне використання локальних груп для вирішення конкретних проблем. Наприклад, у період пандемії у багатьох містах України створювалися Viber-групи для передачі ліків, пошуку лікарів, допомоги самотнім людям похилого віку. В умовах війни ці групи адаптувалися до нових викликів: пошук прихистку, евакуація, закупівля амуніції [6].

Крім функціональних можливостей, соціальні мережі також трансформують форму лідерства. У кризових умовах зростає значення неформальних лідерів думок, які мають високу довіру в аудиторії. Це можуть бути журналісти, медики, волонтери, активісти. Вони виконують роль медіаторів між інформаційним простором і суспільством. Їхня присутність сприяє легітимації окремих практик (наприклад, вакцинації або донатів) і спрямовує колективну поведінку [7].

Також спостерігається зростання ролі лідерів думок та волонтерів-інфлюенсерів, які у періоди кризи виконують функції довіри, навігації та емоційної стабілізації. Їхня діяльність сприяє формуванню нового типу цифрового громадянства, де активність у соціальних мережах має реальний вплив на фізичний світ. У цьому контексті соціальні мережі стають простором не лише для комунікації, а для здійснення участі – у наданні допомоги, контролі за владою, впливі на політику.

Проте однією з особливостей сьогодення є гібридна природа криз: інформаційна війна тісно переплітається з фізичною. У цьому контексті соціальні мережі стають як інструментом спротиву, так і мішенню. З одного боку, вони дозволяють викривати злочини, проводити OSINT-розслідування, координувати дії. З іншого – використовуються для кампаній з деморалізації, поширення фейків, паніки, дискредитації. Це ставить під сумнів роль платформ як нейтральних посередників [8].

Серед інших ризиків варто відзначити цифрову втому, психологічне виснаження, вплив алгоритмічних бульбашок та поляризації. Також спостерігається зростання кібератак, фейків та маніпуляцій, які підривають довіру до офіційних джерел. Особливо небезпечним є використання соціальних мереж для інформаційних операцій та дискредитації інституцій.

Алгоритми, які керують інформаційною стрічкою, можуть підсилювати емоційний ефект, сприяти поляризації думок, закритості інформаційних бульбашок. У часи війни це проявляється в тому, що користувачі споживають інформацію, яка підтверджує їхні уявлення, але не дає змоги для діалогу з інакшими. Це викликає питання про межі цифрової етики, відповідальність платформ і потребу у критичному мисленні [9].

В умовах соціальних криз дедалі помітнішою стає роль алгоритмів соціальних мереж та інструментів штучного інтелекту у формуванні інформаційного порядку денного. Алгоритмічні системи, які визначають, який контент бачить користувач, ґрунтуються на персоналізації та підвищенні залученості, але у кризові періоди це може призводити до закритості інформаційних бульбашок, посилення поляризації та емоційної напруги [10; 11]. Штучний інтелект, що використовується для автоматичного відбору, перекладу або модерації контенту, може підсилювати певні наративи, не завжди враховуючи контекст чи культурні нюанси. У випадку війни чи пандемії це створює ризики підриву довіри до офіційних джерел, поширення дезінформації та маніпулятивних кампаній, що використовують автоматизовані боти й генеративні моделі [12].

Водночас штучний інтелект та алгоритми можуть виступати і як інструменти протидії дезінформації, автоматично виявляючи фейкові новини, ворожу пропаганду чи координовану неавтентичну поведінку [13]. Використання алгоритмічного фактчекінгу, систем виявлення бот-мереж та аналізу патернів поширення контенту дозволяє оперативно реагувати на інформаційні атаки, що особливо важливо у гібридних конфліктах. Проте ефективність цих механізмів значною мірою залежить від прозорості алгоритмів, етичних стандартів їхнього застосування та співпраці платформ із незалежними дослідниками. Тому важливо поєднувати технологічні інструменти з розвитком цифрової грамотності та критичного мислення користувачів, щоб зменшити ризики маніпуляцій і підвищити стійкість суспільства до інформаційних загроз.

У такому контексті особливо актуальним є розвиток цифрової грамотності. Вміння відрізняти фейки від перевірених джерел, критично аналізувати меседжі, перевіряти факти – стає основою виживання у гібридному середовищі. Громадські ініціативи, спрямовані на просвіту користувачів, повинні стати складовою стратегії соціальної стійкості [10].

Нарешті, важливо зазначити, що дія соціальних мереж значним чином залежить від контексту: політичного режиму, доступу до інтернету, рівня цифрової культури, мови контенту. У країнах із цензурою чи авторитарним контролем соціальні мережі можуть бути заблоковані або використані

для стеження за активістами. У демократичному суспільстві вони, навпаки, є простором свободи і самовираження [11].

Попри значний обсяг теоретичних і прикладних напрацювань щодо ролі соціальних мереж у періоди соціальних криз, низка питань залишається недостатньо опрацьованою та потребує подальшого вивчення. По-перше, необхідним є кількісний аналіз впливу цифрових платформ на мобілізаційні процеси, що включав би метрики залучення користувачів, охоплення аудиторії, інтенсивність комунікації та динаміку мережевої активності під час різних фаз кризи. По-друге, перспективним напрямом є порівняльні дослідження міжнародного досвіду, які дозволять виявити як унікальні, так і спільні для різних країн патерни цифрової взаємодії в умовах війни, пандемій чи масових протестів.

Окремої уваги заслуговує оцінка ефективності інструментів протидії дезінформації, зокрема фактчекінгових ініціатив, змін у алгоритмах платформ та державних комунікаційних стратегій. Важливим є й вивчення гендерних та вікових особливостей цифрової участі, що дасть змогу адаптувати інформаційні кампанії до потреб різних соціальних груп.

Не менш важливим напрямом є аналіз довгострокових наслідків цифрової мобілізації, зокрема її впливу на розвиток соціального капіталу, громадянської активності та стійкості громад у посткризовий період. Крім того, потребують глибшого розгляду етичні та правові аспекти використання соціальних мереж у кризових умовах – від захисту персональних даних до врегулювання меж цифрової свободи слова.

Системне опрацювання цих напрямів сприятиме більш комплексному розумінню функціонування цифрових платформ у кризовому середовищі та розробці ефективних стратегій їхнього використання для підвищення соціальної згуртованості та безпеки.

Висновки Соціальні мережі в українському контексті соціальних криз проявили себе як ефективні інструменти самоорганізації, солідарності та підтримки. Вони стали простором не лише для комунікації, але й для дій, що мають реальні наслідки: організація протестів, збори гуманітарної допомоги, протидія дезінформації, взаємна підтримка. В умовах війни, пандемії та революцій соціальні мережі дозволяють об'єднувати зусилля незалежно від територіального розташування, соціального статусу чи політичних переконань. Водночас постає потреба в розвитку критичного мислення, цифрової грамотності та регуляції онлайн-простору для збереження його як простору довіри. Подальші дослідження мають бути спрямовані на вивчення довгострокових наслідків цифрової мобілізації, впливу алгоритмічних середовищ на формування наративів та соціального капіталу, а також на гендерні та вікові особливості цифрової участі.

Література

1. Granovetter M. S. The Strength of Weak Ties. American Journal of Sociology, 1973, vol. 78, no. 6, pp. 1360–1380.

2. Wellman B. Physical Place and Cyberplace: The Rise of Personalized Networking. International Journal of Urban and Regional Research, 2001, vol. 25, no. 2, pp. 227–252.

3. Castells M. Communication Power. Oxford: Oxford University Press, 2009.

4. Kravchuk O. Social Media and Civil Activism in Ukraine. Journal of Media and Social Change, 2016, vol. 4, no. 2, pp. 33–47.

5. Kulyk V. Digital Platforms in the Time of Pandemic: Ukrainian Society in the COVID-19 Crisis. Sociology of Health and Illness, 2021, vol. 43, no. 3, pp. 512–529.

6. Portes A. The Two Meanings of Social Capital. Sociological Forum, 2000, vol. 15, no. 1, pp. 1–12.

7. Bourdieu P. The Forms of Capital. In: RICHARDSON, J. (ed.). Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. New York: Greenwood, 1986, pp. 241–258.

8. Coleman J. S. Social Capital in the Creation of Human Capital. American Journal of Sociology, 1988, vol. 94, pp. S95–S120.

9. Putnam R. D. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. New York: Simon & Schuster, 2000.

10. Pariser E. The Filter Bubble: What the Internet Is Hiding from You. New York: Penguin Press, 2011. 294 p.

11. Tufekci Z. Algorithmic Harms Beyond Facebook and Google: Emergent Challenges of Computational Agency. Colorado Technology Law Journal, 2015, vol. 13, no. 1, pp. 203–218.

12. Ferrara E. What Types of COVID-19 Conspiracies are Populated by Twitter Bots? First Monday, 2020, vol. 25, no. 6. DOI: https://doi.org/10.5210/fm.v25i6.10633

13. Pennycook G., Mcphetres J., Zhang Y., Lu J. G., Rand D. G. Fighting COVID-19 Misinformation on Social Media: Experimental Evidence for a Scalable Accuracy-Nudge Intervention. Psychological Science, 2021, vol. 32, no. 6, pp. 870–880. DOI: https://doi.org/10.1177/09567976211024598

14. Brück T., Ferguson N. T. N., Justino P. Conflict and Social Capital: Evidence from the Russian War against Ukraine. Journal of Comparative Economics, 2025.

15. Kucherenko T. et al. Online Networks of Support in Distressed Environments: The Case of Ukraine during the Russian Invasion. arXiv preprint, arXiv:2308.01914, 2023.

16. Centers for disease control and prevention. Principles of Community Engagement. 1st ed. Atlanta: CDC/ATSDR Committee on Community Engagement, 1997.

Анотація

Афанасьєв Д. М., Дзямко І. М., Чінчевий С. В. **Соціальні мережі у періоди соціальної кризи: війна, пандемія, революція.** – Стаття.

Стаття присвячена комплексному аналізу ролі соціальних мереж у періоди соціальних криз в Україні, з акцентом на три ключові історичні етапи: Революцію Гідності (2013–2014 рр.), пандемію COVID-19 (2020–2021 рр.) та повномасштабну війну Росії проти України (з 2022 р.). Автори досліджують, як цифрові платформи – Facebook, Twitter, Telegram, Instagram, TikTok та інші – виконують функції мобілізації громадян, координації колективних дій, поширення перевіреної інформації, підтримки морального духу та зміцнення горизонтальних зв'язків у суспільстві. У роботі висвітлено механізми трансформації соціального капіталу в цифровому середовищі, зокрема завдяки формуванню онлайн-спільнот, розвитку слабких зв'язків, активізації лідерів думок та волонтерів-інфлюенсерів. Окрема увага приділяється ризикам, пов'язаним із цифровою комунікацією під час криз – поширенню дезінформації, кібератакам, поляризації та інформаційним маніпуляціям. Зазначено, що в умовах гібридної війни соціальні мережі поєднують функції інструменту спротиву та об'єкта атак, що потребує розвитку цифрової грамотності та критичного мислення громадян. Автори підкреслюють важливість контекстуального аналізу використання мереж у різних політичних та культурних середовищах і доводять, що, незважаючи на виклики, вони залишаються ключовим інструментом самоорганізації та солідарності в Україні. Стаття пропонує як теоретичні, так і практичні висновки щодо потенціалу цифрових платформ для збереження соціальної єдності та стійкості громад у періоди криз, а також окреслює перспективні напрями подальших досліджень у цій сфері.

Ключові слова: соціальні мережі, соціальна криза, війна, пандемія, Революція Гідності, цифрова участь, громадянське суспільство.

Summary

Afanasiev D. M., Dzyamko I. M., Chinchevyy S. V. **Social networks in times of social crisis: war, pandemic, revolution.** – Article.

The article provides a comprehensive analysis of the role of social networks during periods of social crises in Ukraine, focusing on three key historical stages: the Revolution of Dignity (2013–2014), the COVID-19 pandemic (2020–2021), and the full-scale Russian invasion of Ukraine (since 2022). The authors explore how digital platforms – Facebook, Twitter, Telegram, Instagram, TikTok, and others – function as tools for citizen mobilization, coordination of collective actions, dissemination of verified information, maintenance of public morale, and strengthening of horizontal ties in society. The study highlights the mechanisms of social capital transformation in the digital environment, particularly through the creation of online communities, the development of weak ties, and the activation of opinion leaders and volunteer influencers. Special attention is paid to the risks associated with digital communication during crises – the spread of disinformation, cyberattacks, polarization, and information manipulation. It is noted that in the context of hybrid warfare, social networks combine the functions of a tool of resistance and a target of attacks, which necessitates the development of digital literacy and citizens' critical thinking. The authors emphasize the importance of a contextual analysis of network use in various political and cultural environments and argue that, despite the challenges, social networks remain a key instrument of self-organization and solidarity in Ukraine. The article offers both theoretical and practical conclusions regarding the potential of digital platforms to preserve social cohesion and community resilience during crises, as well as outlines promising directions for further research in this field.

Key words: social networks, social crisis, war, pandemic, Revolution of Dignity, digital participation, civil society.

Дата надходження статті: 14.08.2025
Дата прийняття статті: 25.08.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 316.61:316.77:159.923:004.738.5
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.30

А. В. Багінський
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5633-4614
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

В. В. Водонос
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0008-5391-3985
здобувачка вищої освіти кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

СОЦІАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ У ЦИФРОВУ ЕПОХУ: ТРАНСФОРМАЦІЯ УЯВЛЕНЬ ПРО «Я» ПІД ВПЛИВОМ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток цифрових технологій докорінно змінив основи соціальної взаємодії та сприйняття власного «Я». Формування ідентичності, спілкування, побудова нових соціальний зв'язків все частіше відбуваються у віртуальному просторі, який створив нові можливості та виклики для розуміння хто ми є насправді і як нас сприймають інші.

Традиційно, соціальна ідентичність – це усвідомлення індивідом своєї належності до певних соціальних груп, акцентуючи уваги насамперед на фізичній присутності, безпосередньому спілкуванні та виконанні соціальних ролей. Вона розглядається як відносно стабільна структура, яка формується у процесі соціалізації та засвоєнні ціннісних орієнтацій та моделей поведінки групи.

У цифрову епоху, соціальні мережі формують новий соціальний простір, де соціальна ідентичність набуває динамічного, фрагментарного та контекстуального характеру. З одного боку, це відкриває ряд нових можливостей для самовираження, міжкультурної комунікації, розвитку колективної ідентичності, об'єднуючи людей за інтересами, цінностями чи стилем життя. А з іншого, це загострює питання фрагментації, анонімності чи маніпуляцій, адже індивід у цифровому середовищі може належати до багатьох груп, створюючи різні образи свого «Я», моделювати різні соціальні ролі, які можуть не співпадати з реальністю.

Головна наукова проблема полягає у необхідності осмислення нової соціальної ідентичності у цифрову епоху як складного, динамічного конструкту, який змінює уявлення індивіда про власне «Я». Аналіз трансформації під впливом соціальних мереж є не лише теоретично значущим, але й соціально важливим завданням для розуміння того, як технології змінюють саму людську ідентичність та її інтеграцію в суспільство.

Мета статті полягає у аналізі теоретичних підходів до визначення соціальної ідентичності та окреслення змін в уявленнях про «Я» під впливом соціальних мереж.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Науковий інтерес до проблеми соціальної ідентичності має міждисциплінарний характер. Дослідження проводяться в межах соціології, психології, культурології та медіазнавства. Концепції Дж. Міда, Е. Еріксона, Е. Гоффмана, Г. Таджфела, Дж. Тернера, П. Бергера, Т. Лукман, Ю. Габермаса мають теоретичний фундамент для аналізу ідентичності як соціального конструкту, тоді як сучасні дослідники – Ш. Теркл, Р. Фогельсон акцентують увагу на зміні природи ідентичності під впливом цифровізації.

Виклад основного матеріалу. Основні концепції розуміння соціальної ідентичності історично розвивалися через низку теоретичних підходів – від соціологічних інтерпретацій до психологічних теорій становлення особистості.

У цьому напрямку впливовою стала теорія Еріка Еріксона, який розглядав ідентичність як психосоціальний конструкт, що формується протягом усього життєвого циклу людини. Він розрізняє его та групову ідентичність. Его-ідентичність – це свідоме відчуття цілісності власного «Я» , тотожності між тим, ким людина була в минулому, ким вона є зараз та ким буде в майбутньому, включаючи усвідомлення власної унікальності та внутрішньої гармонії, єдності. Групова ідентичність характеризується залученістю індивіда у різні спільноти та відчуття єдності з ними, саме вона представляє соціальний вимір ідентичності. Вона виражається у соціальній солідарності з усвідомленням цінностей, ідеалів референтної групи, відчуття значущості власної ідентичності у ній [1, с. 113]. Его-ідентичність не може бути сфор-

© А. В. Багінський, В. В. Водонос, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

мована без групової ідентичності, адже саме вона надає індивіду систему цінностей, ролей, відчуття приналежності та схвалення з боку групи.

Представник символічного інтеракціонізму Джорджд Мід вважав, що особистість визначається соціальними умовами. Ідентичність (Self) – соціальний процес, де центральне місце займають 2 аспекти – I та Me. I – це індивідуальність людини, імпульсивний компонент особистості. Me – це рефлексивне «Я» людини, відображення та засвоєння соціальних норм, правил та очікувань інших людей до індивіда. Ідентичність виступає безперервним діалогом між I та Me, у процесі якого індивід усвідомлює себе [7, с. 173-178].

Концепція Пітера Бергера та Томаса Лукмана розглядає ідентичність через призму соціального конструювання реальності. Науковці пояснюють ідентичність як ключовий елемент суб'єктивної реальності, що перебуває в постійному діалектичному зв'язку із суспільством [5, с. 194]. Набуття ідентичності відбувається в процесі соціалізації, коли індивід засвоює соціальні ролі своїх «значущих інших» та формує своє «Я» [5, с.149].

Теорія соціальної ідентичності розроблена Генрі Теджефелом та Джоном Тернером розглядає її як усвідомлення людини свої належності до соціальних груп, разом із емоційним та ціннісним значенням. Автори наголошують, що відносини у групі будуються задля потреби у позитивній соціальній ідентичності, яка є джерелом самооцінки індивіда. Якщо група не може досягти позитивної ідентичності, її члени вдаються до різних стратегій, а саме: індивідуальної мобільності, що передбачає спробу покинути групу та перейти в іншу; соціальної креативності, за допомогою якої змінюють критерії порівняння та соціальної конкуренції – колективну боротьба за покращення становища групи [9, с. 40-46]. Таким чином, згідно Г. Теджефелом та Дж. Тернером, соціальна ідентичність є не лише відображенням групової належності, але й активним чинником соціальної поведінки, який визначає міжгрупові відносини.

Юрген Габермас у своїй праці зазначає, що формування «Я» є не лише вродженим, природним станом людини, а й є результатом тривалого процесу соціалізації, у якому поєднуються комунікація, мораль, рефлексія та пізнання. Ідентичність, за Ю. Габермасом, формується в комунікативному просторі – у процесі взаємодії з іншими, у контексті суспільних норм та культурних очікувань [3].

Отже, якщо традиційно ідентичність розглядається як належність до певних соціальних груп, розвивається в процесі соціалізації за допомогою різних соціальних інститутів, то в сучасних реаліях її формування дедалі частіше відбувається в межах віртуального простору. Соціальні мережі, онлайн-спільноти, цифрові медіа стають середовищами, які активно вибудовують уявлення про власне «Я».

Драматична теорія Е. Гоффмана розглядає повсякденне життя людини через метафору театру. Сцена – це життя людини, люди – це актори, які конструюють та презентують образ самого себе відповідно до контексту чи авдиторії, приміряючи різні соціальні ролі [6]. У сучасному вимірі соціальні мережі дають можливість створити власний профіль як простір презентації, де користувачі можуть активно керувати своїм образом відповідно до запитів авдиторії, який може бути ретельно відредагований чи візуально сконструйований. Ідентичність у цьому контексті стає гнучкою, штучно створеною, де онлайн «Я» може не співпадати з реальним.

Реймонд Фогельсон виділив форми ідентичності, які поєднуються в одній особистості:

1. Реальна – уявлення індивіда про самого себе в його теперішньому стані.

2. Ідеальна – уявлення індивіда про те, яким би він хотів бути.

3. Негативна – уявлення індивіда про те, яким би він не хотів бути.

4. Демонструюча – показ іншим ідентичності задля схвалення та отримання оцінки [2, с. 90-91].

Ці форми перебувають у постійному взаємозв'язку, що формують бажаний імідж, який дослідник назвав «боротьбою ідентичностей», де людина прагне максимально наблизити свою реальну ідентичність до ідеальної і водночас віддалити її від негативної [2, с. 91]. З цьому випливає, що кожний індивід має своєрідний набір ідентичностей, що породжує феномен множинності «Я», де автентичність поступається ситуативності.

Зигмунт Бауман у концепції окреслює феномен «текучої модерності». У світі, де соціальні структури та інститути стають нестійкими, гнучкими та непередбачуваними, ідентичність перетворюється на тимчасовий, гнучкий проєкт, де людина вже не прагне віднайти та сформувати свою стійку ідентичність, а постійно реконструює її відповідно до обставин [4]. У цьому контексті, соціальні мережі лише посилюють плинність, де образ «Я» може змінюватися щодня залежно від трендів, авдиторії чи алгоритмів.

Ключовим викликом сучасності є не лише множинність «Я», але й втрата межі між автентичним самовираженням та алгоритмічно зумовленою самопрезентацією. Сучасна людина не просто відображає себе, а постійно відтворює, оновлює, редагує власне «Я». Алгоритми, тренди фактично диктують норми того, якою має бути успішна ідентичність. Інформаційні бульбашки, які створюються на основі уподобань користувача, призво-

дять до створення замкненого середовища, де «Я» формується у межах заданих рамок, відсіється контент, який не відповідає інтересам користувача, що призводить до спотворення реальності та зниження міжгрупового контакту.

Шеррі Теркл, американська соціологиня, зазначає, що цифрові комунікації сприяють появі «нової самотності», де технології соціальних мереж створюють певну ілюзію постійної присутності інших, однак ця присутність часто є поверхневою. Користувачі отримують швидкі реакції, у вигляді повідомлень, лайків чи коментарів, у наслідок цього втрачається глибина розмови, де потрібно слухати, чекати та проявляти емпатію. Розвиваючи свої тези, дослідниця також підкреслює, що соціальні мережі створюють стан «разом, але наодинці», де є фізична присутність поряд з іншими, але емоційна відстороненість, зануреність у власний екран [10].

Інфлюенсери, блогери та медійні постаті виконують функцію нових агентів соціалізації, стають рольовими моделями, з якими користувачі ототожнюють, порівнюють себе або на яких орієнтуються у побудові власного «Я». З одного боку, публічні особи можуть надихати, стимулювати до саморозвитку і вдосконалення, а з іншого боку, користувачі часто бачать лише відредаговані, ідеалізовані моменти життя, що призводить до порівняння, зниження самооцінки, відчуття незадоволеності собою, життям, що може породжувати синдром втрачених можливостей (FOMO), ознакою якого є тривога через відчуття, що інші мають кращий або цікавіший досвід [8].

Традиційно відгуки інших проявляються через міжособистісні взаємодії, у цифровому просторі – це кількісно вимірювані форми – лайки, коментарі, репости або ж підписки, що перетворює ідентичність на нову форму соціального капіталу: кількість взаємодій та реакцій стають не просто показником популярності, але й своєрідним маркером цінності особистості, що визначає її місце у цифровій ієрархію. Цей процес стимулює гіперконформізм – прагнення бути поміченим навіть ціною втрати власної цілісності.

Нове «Я» – це не зміна реальної особистості, а її розширення у новій площині. Головне завдання сучасної людини – навчитися жити в багатовимірному просторі «Я», не втрачаючи його цілісності. І можливо, саме здатність інтегрувати реальне та віртуальне в гармонійну структуру є головним викликом людської ідентичності.

Висновки. Таким чином, соціальна ідентичність у цифрову епоху постає як динамічний, багатовимірний конструкт, який формується у постійній взаємодії людини із цифровим середовищем. Соціальні мережі постають головним локомотивом у зміні уявлень про власне «Я». Вони стали простором для самовираження, самореалізації, формування та презентації власного «Я», де створюються множинні, плинні, часто ідеалізовані образи «Я», які можуть як і доповнювати, так і суперечити реальному.

Під впливом алгоритмів, механізмів схвалення та порівняння з іншими користувачами, індивід дедалі більше залежить від зовнішньої оцінки. Лайки, коментарі, підписки стають маркерами соціального капіталу, що визначає рівень значущості користувача у цифровій ієрархії. Водночас породжуються такі виклики як фрагментація особистості, посилення феномена соціального порівняння, де у результаті відбувається трансформація уявлень про власне «Я», яке є вже не виключно внутрішнім конструктом, а формується у взаємодії із цифровими авдиторіями, алгоритмами та змінюється відповідно до вимог цифрового середовища.

Отже, цифрова епоха змушує нас переосмислити традиційне трактування соціальної ідентичності, адже це вже не лише те, ким ми є та з ким взаємодіємо і до яких груп належимо, але й те як ми себе презентуємо, як нас бачать інші чи алгоритми платформ та як ми реагуємо на постійний потік цифрової інформації. Тому у цьому контексті, важливо розвивати критичне мислення та цифрову грамотність для свідомого керування свого соціально-цифрового «Я».

Література

1. Зливков В. Л., Лукомська С. О. Розвиток уявлень про соціальну ідентичність у вітчизняній та зарубіжній науці. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського*. Серія: Психологічні науки. 2013. №2 (Вип.11). 110–120 с. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgibin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nvmdups_2013_2_11_22.pdf

2. Супрун Г. Г. Ідентичність індивіда в цифрову епоху соціальних комунікацій. *Філософські обрії*. 2020. Вип. 43. 85–94 с. DOI: http://doi.org/10.33989/2075-1443.2020.43.212698. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FiloFilo_2020_43_8

3. Габермас Ю. До реконструкції історичного матеріалізму, Київ, Дух і літера, 2014. 320 с.

4. Bauman Z. Liquid Modernity. Cambridge: Polity Press, 2000. 229 p.

5. Berger P.L., Luckmann T. The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge, New York, 1966. 240 p.

6. Goffman E. The presentation of self in everyday life. New York : The Overlook Press, 1959. 259 p.

7. Mead G.H. Mind, Self and Society. The University of Chicago, 1972. 401 p.

8. Perez-Torres V. Social media: a digital social mirror for identity development during adolescence. Current Psychology, 2024. 22170-22180 p. DOI: https://doi.org/10.1007/s12144-024-05980-z

9. Tajfel H.,Turner J.C. The Social Identity Theory of Intergroup Behavior, England, 1986. 276-293 p.

10. Turkle S. Alone together: Why we expect more from technology and less from each other. New York : Basic Books, 2011. 384 p.

Анотація

Багінський А. В., Водонос В. В. **Соціальна ідентичність у цифрову епоху: трансформація уявлень про «Я» під впливом соціальних мереж.** – Стаття.

У статті проаналізовано теоретичні підходи до визначення соціальної ідентичності, її трансформацію в цифрову епоху, вплив соціальних мереж на формування уявлень про власне «Я». У роботі розглянуто класичні теоретичні підходи до визначення ідентичності (Е. Еріксон, Дж. Мід, Т. Парсонс, П. Бергер, Т. Лукман, Г. Теджфел, Дж. Тернер, Ю. Габермас) та сучасні підходи, що описують множинність, фрагментарність та динамічність «Я» у цифрову епоху (Р. Фогельсон, Ш. Теркл).

Результати аналізу свідчать, що інформаційне суспільство змінило уявлення про соціальну ідентичність. Традиційні теорії розглядають соціальну ідентичність як належність індивіда до певних соціальних груп, відносно стабільну структуру, яка формується в процесі соціалізації, засвоєнні соціальних ролей за допомогою різних соціальних інститутів. В умовах розвитку цифрових технологій, ідентичність постає як динамічний, фрагментарний, контекстуальний конструкт, який змінюється відповідно до вимог суспільства.

Соціальні мережі надають можливості для соціальної інтеграції, колективної взаємодії, самовираження та самопрезентації, де «Я» може набувати множинного, плинного та часто ідеалізованого образу, який може не співпадати з реальністю.

Медійні особи стають новими агентами соціалізації, на яких часто орієнтуються у побудові власного «Я», що сприяє як і розвитку та вдосконаленню, так і призводить до порівняння, зниження самооцінки та незадоволеності собою.

Очікування авдиторії, алгоритми, тренди диктують індивіду свої норми, рамки того, якою має бути успішна ідентичність, де у результаті користувачі постійно відтворюють, оновлюють та редагують власне «Я», яке формується вже не лише внутрішніми переконаннями, а й зовнішніми оцінками. Постає нова форма соціального капіталу у вигляді кількісно вимірювальних форм – лайків, коментарів, репостів або ж підписок, які визначають місце особистості у цифровій ієрархії.

Ключові слова: ідентичність, соціальна ідентичність, соціальні мережі, «Я», цифрова епоха.

Summary

Baginskyi A. V., Vodonos V. V. **Social identity in the digital age: transformation of ideas about the "I" under the influence of social networks.** – Article.

The article analyzes theoretical approaches to defining social identity, its transformation in the digital age, and the influence of social networks on the formation of the self-concept. The work examines classical theoretical approaches to defining identity (E. Erikson, J. Mead, T. Parsons, P. Berger, T. Luckmann, H. Tajfel, J. Turner, J. Habermas) and modern approaches that describe the multiplicity, fragmentation, and dynamism of the Self in the digital age (R. Fogelson, S. Turkle).

The results of the analysis indicate that the information society has changed the perception of social identity. Traditional theories view social identity as an individual's belonging to specific social groups, a relatively stable structure formed during the socialization process, and the acquisition of social roles with the help of various social institutions. In the context of the development of digital technologies, identity emerges as a dynamic, fragmented, contextual construct that changes according to the demands of society.

Social networks provide opportunities for social integration, collective interaction, self-expression, and self-presentation, where the Self can acquire a multiple, fluid, and often idealized image that may not coincide with reality.

Media personalities become new agents of socialization, who are often used as a reference point for constructing one's own Self, which contributes to both development and improvement and leads to comparison, lower self-esteem, and self-dissatisfaction.

Audience expectations, algorithms, and trends dictate their norms and frameworks to the individual regarding what a successful identity should be, where, as a result, users constantly reproduce, update, and edit their own Self, which is formed not only by internal beliefs but also by external evaluations. A new form of social capital emerges in the form of quantitatively measurable forms – likes, comments, reposts, or subscriptions, which determine the individual's place in the digital hierarchy.

Key words: identity, social identity, social networks, "Self", digital age.

Дата надходження статті: 02.08.2025
Дата прийняття статті: 19.08.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 316.334.2:005.591.6(477)"2022/..."
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.31

С. А. Бучковський
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0009-8481-3706
аспірант кафедри політичної соціології
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Р. О. Запорожченко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7353-4933
старший викладач кафедри політичної соціології
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Д. М. Бойко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3425-8555
завідувач кафедри політичної соціології
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

ТРАНСФОРМАЦІЇ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПІДПРИЄМСТВАХ В УМОВАХ ВІЙНИ: ЕВРИСТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ КОНЦЕПЦІЙ П. ДІМАДЖІО ТА В. ПАУЕЛЛА

Вступ. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну, яке розпочалося 24 лютого 2022 року, продемонструвало, що війна – це не просто процес, який викликає низку соціальних трансформацій, але й різновид соціальної кризи, що впливає на всі сфери суспільства, зокрема й на організаційні процеси на підприємствах [1]. Багато з них стикаються з необхідністю евакуації та релокації, переналагодження виробництва, адаптації до дефіциту ресурсів і абсолютно нових ринкових умов [2]. Такі зміни вимагають не тільки оперативного управління, але й переосмислення довгострокових стратегій, оскільки державне регулювання посилює свій вплив на підприємства, що виражається в нових формах взаємодії між бізнесом і державою. Крім того, війна змінює структуру ринків [3], створюючи нові можливості для деяких секторів економіки і водночас загрожуючи існуванню інших, зокрема більш традиційних.

Під час війни держава запроваджує нові правила [4], що регулюють мобілізацію ресурсів, виробництво, зайнятість та експортно-імпортні операції, що включає зобов'язання з випуску стратегічно важливої продукції, дотримання вимог безпеки та перерозподілу фінансових потоків. Підприємства стикаються з необхідністю адаптуватися до нових соціальних запитів, наприклад, надавати гуманітарну допомогу або підтримувати співробітників в умовах воєнного стану. Окрім того, в умовах війни різноманітні інституційні практики задають моделі поведінки, які сприймаються як легітимні або успішні: це може включати перехід на гібридні форми роботи, зміну організаційної культури або впровадження інновацій [5] тощо. Відповідно, інститути допомагають підприємствам адаптувати свою місію та цінності у відповідності до змінених умов, наприклад, компанії переосмислюють свої стратегічні цілі, фокусуючись на стійкості або соціальній відповідальності.

У такому контексті інституційна теорія [див. 6; 7; 8] може бути проаналізована як концептуально цікава і методологічно валідна для вивчення системних змін в управлінні та функціонуванні організацій, які продовжують свою роботу в умовах війни та воєнного стану. Інституційна теорія акцентує увагу на змінах на рівні норм, правил і практик, що робить її особливо ефективною для розуміння «кризового» періоду. В рамках інституційної теорії вивчається вплив нормативного та когнітивного тиску, який формує адаптацію організацій до нових умов, наприклад, коли підприємства змушені змінювати свої внутрішні структури та процеси у відповідь на зовнішні вимоги, такі як зміни в законодавстві, суспільні очікування або нові стандарти. З іншого боку, також змінюються і соціальні норми та практики, які підтримують різноманітні кооперації в умовах дефіциту ресурсів та соціальної напруженості.

Когнітивний тиск у цьому випадку стосується не стільки зовнішніх приписів, скільки зміни «картини світу» та «здорового глузду» організації: того, що вважається самоочевидним або раціональним. Для українських виробничих компаній, наприклад, на початку війни стало «очевидним», що потрібно мати резервний план релокації, навіть якщо закон не зобов'язує до цього. Багато підприємств почали проводити «репетиції евакуації», створювати дублюючі команди управління або цифрові «дзеркала» даних не тому, що це було нормативно обов'язковим, а тому що це

© С. А. Бучковський, Р. О. Запорожченко, Д. М. Бойко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

стало частиною нової логіки мислення про стійкість.

Постановка проблеми. Загострення ситуації внаслідок війни в Україні створює нову конфігурацію викликів, у якій традиційні моделі організаційного розвитку, зокрема лінійне стратегічне планування, ієрархічні моделі управління, та концепції трансакційної ефективності, виявляються малоефективними. Підходи, засновані на передбачуваності середовища, як правило, не здатні повною мірою пояснити дії організацій у ситуації, коли відсутня стабільна нормативна база, а ризики виникають раптово та екзогенно. Так, певні дослідження [3] показують, що підприємства українського промислового комплексу виявилися непідготовленими до різких зламів логістичних ланцюгів після 24 лютого 2022 року, адже їхні стратегії ґрунтувалися на оптимізації витрат у стабільному середовищі, а не на стійкості до потрясінь.

Ще один приклад – це масова релокація виробництва з Харківської, Донецької, Запорізької областей тощо, яка супроводжувалася не лише переміщенням матеріальної бази, а й необхідністю перебудови всієї організаційної структури підприємств. У цих умовах ієрархічні управлінські моделі виявилися надто інертними: підприємства, що покладалися на централізовані рішення, втратили час і ресурси, тоді як адаптивні, децентралізовані компанії, як-от окремі логістичні оператори («Нова пошта») або ІТ-компанії, швидше впровадили нові практики, зокрема автономні команди та горизонтальні моделі прийняття рішень.

Водночас зростає значення дослідження не лише економічних параметрів функціонування бізнесу, але й соціальних змін у внутрішніх структурах організацій, моделей взаємодії з державою та суспільством. Саме тому аналіз трансформацій організаційних процесів в умовах війни крізь призму інституційної теорії є не лише науково значущим, але й практично важливим для розробки стратегій стійкості та адаптивності українського бізнесу в умовах затяжної кризи. Адже на відміну від неоінституційної моделі [див. 9; 10; 11], яка зосереджується на трансакційних витратах, або теорій управлінської ефективності, інституційна теорія дозволяє виявити символічні, нормативні та когнітивні чинники, що формують поведінку організацій у середовищі високої невизначеності. Саме тому вона є особливо релевантною для аналізу війни як «інституційного зламу».

Мета статті – визначити евристичні можливості застосування теорії інституційних змін П. ДіМаджіо та В. Пауелла [12] до аналізу трансформацій організаційних процесів на підприємствах в умовах війни. Наше дослідження буде спрямоване на виявлення того, як війна (як макросоціальний чинник) спричиняє нормативний, когнітивний та меметичний тиск на організації, спонукаючи їх до адаптації, перегляду стратегій, структур і практик відповідно до нових інституційних умов.

Виклад основного матеріалу. Інституційна теорія відіграє ключову роль у сучасній соціології організацій, оскільки дозволяє пояснити, яким чином зовнішні соціальні норми, правила та очікування формують не лише поведінку організацій, а й саму логіку їхнього існування та розвитку [13]. На відміну від підходів, що зосереджуються на внутрішніх потребах чи виключно ринкових чинниках, інституційна теорія підкреслює, що організації функціонують у ширшому інституційному контексті, який визначає межі їхніх можливих дій, формує стратегії, управлінські рішення та повсякденні практики [14]. Інститути при цьому розуміються як стійкі, але динамічні комплекси формальних (законодавство, регуляції) і неформальних (соціальні норми, очікування, культурні коди) правил, які структурують взаємодію між акторами та забезпечують стабільність і передбачуваність [13].

Показовим прикладом є трансформація організаційної культури в агрохолдингу «Астарта-Київ», який після початку повномасштабного вторгнення не лише адаптував виробничі процеси, а й змінив систему управління персоналом. У відповідь на суспільні очікування соціальної відповідальності та внутрішньої солідарності, компанія запровадила нову політику публічного визнання добровольців серед співробітників, ініціювала регулярну психологічну підтримку персоналу, а також створила фонд допомоги постраждалим громадам. Ці дії не були викликані безпосередніми правовими вимогами, але стали реакцією на неформальний інституційний тиск – очікування з боку працівників, медіа, партнерів і громад, які у воєнний час переосмислили норми «належної» поведінки бізнесу. У такий спосіб організаційна культура компанії була перебудована у відповідь на зміну інституційного поля, де соціальна стійкість, публічна видимість допомоги та емоційна підтримка стали важливими індикаторами легітимності.

Саме в умовах високої турбулентності, зокрема під час війни, інституційна теорія надає особливо цінний аналітичний інструментарій для вивчення того, як організації адаптуються до глибоких змін зовнішнього середовища, змінюючи свої структури, цілі та логіку дії відповідно до нових нормативних і когнітивних вимог [15]. Такий підхід дозволяє не лише діагностувати зміни, але й зрозуміти механізми інституційної стабілізації та відтворення в умовах соціальної кризи або воєнного стану.

У межах інституційної теорії особливо важливою для аналізу трансформацій в умовах війни є концепція інституційної ізоморфності, запропонована П. ДіМаджіо та В. Пауеллом. Вона дозволяє зрозуміти, чому організації, діючи в одному інституційному полі, часто набувають подібних структур і практик. Йдеться не про пошук ефективності, а про прагнення до легітимності, тобто відповідності нормативним очікуванням держави, суспільства або партнерів [15]. В умовах війни цей інституційний тиск загострюється: для збереження підтримки, ресурсів або прав на продовження діяльності, організації змушені адаптуватися до нових вимог, навіть якщо ці вимоги не є функціонально оптимальними.

У воєнних умовах прикладом нормативного та меметичного ізоморфізму є дії компанії «Kernel», яка впродовж 2022–2023 років не лише зберегла виробничу діяльність, а й адаптувала свої управлінські процедури до нових соціальних очікувань. Компанія публічно заявила про запуск корпоративної програми підтримки Збройних сил України та внутрішньо переміщених осіб: від систематичної фінансової допомоги до логістичного забезпечення на рівні регіональних офісів. «Kernel» змінив тональність і формат зовнішньої комунікації, поставивши акцент на оборону, соціальну єдність, партнерство з громадами, що відповідало новій нормативній рамці «бізнесу на службі суспільству».

У результаті такі дії отримали позитивне підкріплення з боку державних акторів (участь у публічних ініціативах Мінекономіки), професійних асоціацій (наприклад, Український клуб аграрного бізнесу) та широкого загалу, формуючи модель легітимної поведінки, яку почали повторювати інші компанії агросектору, зокрема «Астарта», «МХП» та «Епіцентр Агро». У цьому контексті ізоморфізм не є слабкістю, але є інструментом символічної стабілізації: копіювання очікуваних форм поведінки дозволяє організаціям утриматися в полі моральної та нормативної легітимності, навіть якщо це не веде до безпосередньої ринкової ефективності.

Концепція інституційної ізоморфності, запропонована П. ДіМаджіо та В. Пауеллом, ґрунтується на описі трьох типів тиску: примусовому, нормативному та меметичному [12, с. 150–154]. У контексті російсько-української війни всі три механізми окреслюються особливо яскраво та комплексно.

Примусовий ізоморфізм спостерігається, коли підприємства змінюють свою діяльність у відповідь на прямі вимоги держави, наприклад, щодо виготовлення продукції оборонного призначення, дотримання трудового законодавства в умовах мобілізації чи обов'язкової релокації виробництва з прифронтових регіонів. Тут тиск є не лише юридичним, а й моральним: очікування суспільства щодо «відповідальної поведінки» бізнесу відіграє не меншу роль, ніж офіційні постанови. У березні 2022 року одне з провідних українських підприємств авіаційного машинобудування – АТ «ФЕД», яке базувалося у Харкові, було змушене здійснити часткову релокацію виробничих потужностей до Дніпра через постійні обстріли. Цей крок відбувся в межах державної програми релокації критичних підприємств і супроводжувався необхідністю виконання вимог Міністерства економіки щодо забезпечення безперервності оборонного виробництва. Паралельно з цим підприємство адаптувало свою внутрішню структуру: скоротило ієрархічні рівні управління, створило мобільні виробничі бригади та впровадило інструменти швидкої звітності. Такі зміни демонструють дію примусового ізоморфізму, коли нормативно-державний та моральний тиск змушує організацію трансформуватися не заради ефективності, а для збереження легітимності та фізичного існування.

Нормативний ізоморфізм активізується через професіоналізацію управлінських і виробничих стандартів: в умовах кризи значно зростає роль професійних асоціацій, які формують нові орієнтири, зокрема щодо безпеки праці, гігієнічних норм, логістики чи цифрових сервісів. Це створює ситуацію, в якій підприємства вдаються до стандартизації рішень не з міркувань інноваційності, а заради збереження експертної легітимності та включення до професійної спільноти. У відповідь на виклики війни провідні IT-компанії Львова, серед яких SoftServe, N-iX, Intellias, створили платформу Lviv Tech Angels – мережу взаємодопомоги та стандартизації практик у сфері безпеки, управління ризиками, гібридної зайнятості та підтримки мобілізованих працівників. У межах цієї професійної спільноти були сформовані рекомендації щодо організації безпечного офісного середовища, цифрової інфраструктури для віддаленої роботи, ментального здоров'я працівників, а також політик корпоративної відповідальності в умовах воєнного стану. Інші компанії, які прагнули залишатися у спільноті та зберігати експертну легітимність, адаптували ці стандарти, навіть не маючи прямого зобов'язання. Таким чином, нормативний ізоморфізм проявився як результат професіоналізованого тиску всередині поля.

Меметичний ізоморфізм особливо притаманний малим і середнім підприємствам, які в умовах невизначеності копіюють успішні стратегії великих компаній або ринкових лідерів, наприклад, багато локальних бізнесів переймають публічну риторику «бізнесу, що підтримує фронт», запозичують гуманітарні ініціативи чи моделі дис-

танційної зайнятості, навіть якщо ці рішення не є оптимальними в їхньому випадку. Після початку повномасштабної війни мережа «Lviv Croissants», наприклад, не лише не припинила діяльність у прифронтових містах, як-от Харків, Запоріжжя, Дніпро та Кривий Ріг, а й започаткувала низку ініціатив, пов'язаних із підтримкою ЗСУ: безкоштовні обіди для військових, збори коштів, партнерства з волонтерами. Ці дії були активно висвітлені в медіа й стали зразком «патріотичної поведінки» бізнесу. У результаті багато малих локальних кав'ярень, не пов'язаних із мережею, почали імітувати ці ініціативи: вивішувати подібні патріотичні гасла, організовувати благодійні збори, створювати «меню для ЗСУ». Навіть якщо ці дії не мали безпосереднього економічного ефекту, вони забезпечували публічне визнання й легітимність у межах локального споживчого поля.

Інституційна ізоморфність онтологічно / гносеологічно пов'язана з іншою структурою / ключовим аналітичним поняттям у концепції П. ДіМаджіо та В. Пауелла – «організаційним полем», тобто простором, у якому функціонують взаємозалежні актори: підприємства, постачальники, державні органи, професійні асоціації, споживачі [12, с. 148]. Це не просто сукупність організацій, а структура стабільних взаємовпливів, у межах якої формуються норми, очікування та стандарти, що набувають характеру інституційного тиску. Саме в рамках організаційного поля виникають і поширюються практики інституційної ізоморфності, оскільки всі учасники змушені діяти за спільними правилами, орієнтуватися на легітимні зразки поведінки та змагатися за одні й ті самі ресурси. У воєнному контексті ці поля зазнають суттєвої трансформації: до традиційних гравців додаються нові (наприклад, волонтерські ініціативи, військові структури, міжнародні фонди, які стають джерелами нормативних імпульсів, ресурсів та моделей поведінки).

Яскравим прикладом таких змін є організаційне поле агропродовольчої безпеки в Україні, яке в 2022–2023 роках формувалося на перетині дій українських агрохолдингів (наприклад, «Нібулон»), місцевої влади, Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (FAO), гуманітарних штабів і волонтерських ініціатив. Після знищення критичної інфраструктури та блокади портів Миколаєва і Херсона, FAO у співпраці з Міністерством аграрної політики запровадила низку програм підтримки агровиробників, зокрема роздачу посівного матеріалу, технічну допомогу та відновлення логістичних ланцюгів. У цьому полі почали діяти нові норми: пріоритет безпечної логістики, прозорість у розподілі ресурсів, координація з міжнародними донорами та врахування соціального виміру (допомога внутрішньо переміщеним особам). Водночас, волонтерські платформи типу «Спільно діємо» стали неформальними квазі-інституційними посередниками між дрібними аграріями та міжнародними фондами. Всі ці актори, які не є характерними для довоєнної конфігурації агробізнесу, створили нову нормативну рамку функціонування, яка вимагає від підприємств не лише економічної адаптації, а й інституційного входження у міжсекторну систему взаємозалежностей.

Тобто на практиці організаційне поле, за П. ДіМаджіо та В. Пауеллом, виявляється не статичним набором акторів, а динамічною мережею взаємозалежностей, у якій формуються та відтворюються інституційні очікування [12]. Війна особливо оголює цю взаємозалежність: державні регулятори не лише встановлюють норми, а й залежать від ефективності їх виконання бізнесом; професійні асоціації формують стандарти, орієнтуючись на практики, які самі підприємства ініціюють у кризових умовах. Саме в цьому полі розгортаються процеси інституційної ізоморфності: організації не просто імітують одна одну або реагують на зовнішній тиск; вони діють у координованій системі, де логіка виживання нерозривно пов'язана з логікою відповідності загальноприйнятим інституційним орієнтирам [16].

У воєнному контексті організаційне поле радикально трансформується, адже на перший план виходить не ефективність, а здатність до швидкої адаптації, координації та моральної легітимації. Постачальники ресурсів – від логістичних компаній до фінансових установ – змінюють свою поведінку відповідно до нових ризиків і форм співпраці, адаптуючи умови контрактів, канали комунікації та моделі розподілу. Державні органи активізують примусовий тиск, запроваджуючи нові нормативи, пов'язані з безпекою, мобілізацією чи гуманітарною відповідальністю бізнесу, що змушує підприємства включатися в систему державного антикризового управління [17]. Професійні асоціації, своєю чергою, задають стандарти «воєнної етики» бізнесу, наприклад, від вимог до корпоративної відповідальності до етичних рамок комунікації.

Показовим прикладом є діяльність компанії «Нова пошта» у перші місяці повномасштабного вторгнення, коли компанія не лише оперативно відновила логістику в зонах активних бойових дій, але й ініціювала створення проєкту «Гуманітарна пошта України», який був реалізований у партнерстві з Міністерством інфраструктури, Укрпоштою та громадськими організаціями. У межах цієї ініціативи компанія здійснювала безкоштовну доставку гуманітарних вантажів, зокрема ліків, продуктів і засобів захисту, що

надходили від благодійних фондів та донорів. Для цього було модифіковано логістичні схеми, спрощено договори з партнерами та створено окремі канали комунікації з військовими адміністраціями.

Державні органи, своєю чергою, активізували нормативний тиск, запровадивши нові правила для стратегічних вантажів і маршрутизації в умовах обмеженого доступу до інфраструктури. Водночас, професійна спільнота логістичного сектору (наприклад, Асоціація доставляння експрес-посилок) сформувала етичні принципи воєнної доставки, включно з політикою прозорої звітності щодо гуманітарних перевезень. Таким чином, «Нова пошта» стала не лише учасником, але й співтворцем нового організаційного поля, у якому нормативна легітимність, адаптивність та етична відповідальність почали домінувати над логікою ринкової конкуренції.

У таких умовах саме конкуренти стають джерелом меметичного ізоморфізму, коли організації активно копіюють успішні приклади кризової поведінки – релокацію, волонтерські програми або цифрову трансформацію тощо; і роблять це не з міркувань ефективності, а для зниження ризиків і посилення своєї легітимності в очах спільноти. Формування організаційного поля, відповідно до концепції П. ДіМаджіо та В. Пауелла, є не статичним фактом, а процесом, що розгортається поетапно, відображаючи зміну характеру взаємодій, рівня інституціоналізації та ступеня структурної подібності між організаціями [12]. Дослідники виокремлюють чотири ключові стадії розвитку поля: встановлення кордонів, взаємодія, інституціоналізація та ізоморфізм.

Початковий етап – *встановлення кордонів* – полягає у формуванні меж організаційного поля та ідентифікації його учасників. На цьому етапі організації починають усвідомлювати свою взаємозалежність через ринки, регуляторні режими чи обмін ресурсами. У воєнних умовах, наприклад, поле продовольчої безпеки може швидко сформуватися з участю агропідприємств, логістичних операторів, гуманітарних організацій і державних регуляторів, які опиняються у спільному просторі реагування на загрозу голоду або нестачі критичних товарів. Така мобілізація окреслює нову конфігурацію поля з чітко визначеним колом учасників.

Другий етап – *взаємодія* – передбачає активний обмін інформацією, практиками та ресурсами між організаціями. Саме через цю взаємодію починають формуватися неформальні норми, довіра, партнерські зв'язки, що у перспективі створюють основу для інституціоналізації. У практиці українських підприємств під час війни прикладом може слугувати формування кластерів взаємодопомоги, коли компанії діляться можливостями логістики, виробничими потужностями або кадрами, щоб зменшити ризики та посилити стійкість. Такі неформальні мережі сприяють поширенню нових норм поведінки й операційної адаптації.

На етапі *інституціоналізації* ці неформальні практики поступово формалізуються, перетворюючись на загальновизнані стандарти та норми, які підтримуються через професійні асоціації, державні структури чи практику сертифікації. У сфері освіти це втілюється, наприклад, у впровадженні вимог до дистанційного навчання в умовах війни, що спочатку були відповіддю на надзвичайну ситуацію, а згодом перетворилися на нормативну вимогу з боку Міністерства освіти. Інституціоналізація саме так створює та перетворює передбачуване середовище, у якому організації можуть орієнтуватися на стабільні правила і формувати довгострокові стратегії.

Заключним етапом є *інституційний ізоморфізм*, коли організації в межах одного поля стають подібними не через технічну доцільність, а внаслідок тиску легітимності. Примусовий тиск держави змушує бізнес дотримуватися вимог військового законодавства; нормативні очікування професійних асоціацій закріплюють нові стандарти відповідальності (наприклад, щодо соціальної підтримки працівників); меметичне копіювання поширюється тоді, коли організації переймають уже апробовані моделі поведінки, як-от публічні кампанії підтримки ЗСУ або реалізація гуманітарних проєктів. У такий спосіб ізоморфізм сприяє закріпленню нової організаційної логіки, що базується на узгоджених у межах поля цінностях, цілях та очікуваннях.

Таким чином, організаційне поле є критично важливим середовищем, у якому відбуваються інституційні зміни, оскільки саме в його межах формуються, легітимуються та трансформуються соціальні норми, регулятивні стандарти й організаційні практики. Це поле не є нейтральним фоном, а динамічним простором взаємодії, де впровадження інновацій окремими акторами, як і зовнішні стрес-фактори, зокрема економічні кризи чи війна, можуть спричиняти системні трансформації. У цьому контексті організаційне поле виконує координаційну функцію: воно забезпечує циркуляцію інформації, стимулює формування партнерських мереж та інституціоналізує практики взаємодії.

Висновки, або дещо про можливості використання теорії інституційних змін. В умовах війни організаційні процеси зазнають радикальних змін під впливом перш за все нормативного та меметичного тиску. Теорія інституційних змін П. ДіМаджіо та В. Пауелла забезпечила ефектив-

ний концептуальний інструмент для виявлення та пояснення цих трансформацій: від адаптації до воєнного законодавства до інституціоналізації нової організаційної культури, орієнтованої на гнучкість, солідарність і соціальну відповідальність. Інституційна ізоморфність і динаміка організаційного поля дозволяють простежити, як легітимність, а не ефективність, стає ключовим критерієм функціонування організацій у кризових умовах.

Разом з тим, використана теоретико-методологічна рамка має низку обмежень, які необхідно критично осмислити. По-перше, інституційна теорія у версії П. ДіМаджіо і В. Пауелла виявляється більш продуктивною для опису макрорівня адаптації, ніж для вивчення мікропроцесів прийняття рішень усередині організацій. Вона не дозволяє повною мірою розкрити суб'єктні виміри, тобто роль конкретних акторів, агентність менеджерів, конфлікти інтересів або неочевидні неформальні практики опору інституційному тиску.

По-друге, дана теорія схильна трактувати організації як пасивні структури, які реагують на зовнішнє середовище, тоді як у реальності багато організацій виступають активними творцями нових норм, ініціюючи інституційні зміни «знизу». Нарешті, інституціональний підхід у класичному вигляді фокусується на стабільності, тоді як воєнні реалії вимагають врахування постійної турбулентності, фрагментарності та багатовекторності змін. Це вимагає доповнення концептуальної рамки іншими теоріями, зокрема теоріями кризового управління, політичної економії війни тощо.

Перспективи подальшого дослідження даної тематики полягають перш за все у доцільності здійснення емпіричної верифікації висунутих у статті припущень на основі якісного кейс-аналізу українських підприємств, які зазнали релокації, трансформації виробництва або стали активними учасниками гуманітарної мобілізації. Це дозволить вивчити реальні механізми інституціоналізації нових практик на мікрорівні. Не менш важливим є порівняльний аналіз організаційних полів у різних секторах (наприклад, харчової промисловості, ІТ, охорони здоров'я), які по-різному реагують на виклики війни, що дасть змогу дослідити варіативність інституційних реакцій та глибину структурних змін. Окрім того, перспективним виглядає розширення концептуального інструментарію, зокрема, інтеграція підходів з теорії соціального капіталу, мережевих взаємодій, а також дослідження ролі цифрових платформ в інституційній перебудові організаційної діяльності.

Таким чином, інституційна теорія є цінним аналітичним інструментом для осмислення трансформацій в організаційній поведінці в умовах війни, однак її повноцінне використання потребує критичного перегляду й доповнення міждисциплінарними підходами. Водночас подальші дослідження мають бути зорієнтовані на конкретні емпіричні практики, що дозволить глибше зрозуміти, як саме українські організації не просто адаптуються, а й формують нову інституційну реальність під час війни.

Література

1. Мельник Т. Український бізнес в умовах війни: сучасний стан, проблеми та шляхи їх вирішення. *Journal of Innovations and Sustainability*. 2023. Т. 7, № 3. https://doi.org/10.51599/is.2023.07.03.07.
2. Гонтарева І., Євтушенко В., Михайленко Д. Особливості розвитку підприємництва в умовах військових дій та повоєнного відновлення України. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*. 2023. № 7. https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-7-03-04.
3. Boiarko I., Hrytsenko L., Tverezovska O., Saltykova H., Kyrychenko K. War impact on the market value of the industrial complex enterprises of Ukraine. *Investment Management and Financial Innovations*. 2023. Vol. 20, № 1. P. 328–341.
4. Дикань В., Фролова Н. Напрями та інструменти державної підтримки розвитку малого та середнього бізнесу в Україні у воєнний час. *Економіка та суспільство*. 2022. № 38. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-38-56.
5. Hryn D., Yaroshenko O., Tykhonovych O., Hryhorenko D., Pavlichenko V. Legal regulation of hybrid work models and their impact on work-life balance: A case study of Ukraine. *Comparative Southeast European Studies*. 2024. Vol. 72, № 4. P. 419–435.
6. Tool M. *Institutional Economics: Theory, Method, Policy*. Springer, 1993.
7. Goodin R. *The Theory of Institutional Design*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
8. Tang S. *A General Theory of Institutional Change*. Routledge, 2011.
9. Williamson O. *The Economic Institutions of Capitalism: Firms, Markets, Relational Contracting*. New York: Free Press, 1985.
10. Greif A. *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons from Medieval Trade*. Cambridge University Press, 2006.
11. Acemoglu D., Robinson J. *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. Crown Business, 2012.
12. DiMaggio P., Powell W. The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields. *American Sociological Review*. 1983. Vol. 48. P. 147–160.
13. North D. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
14. Scott W. *Institutions and Organizations: Ideas, Interests, and Identities*. Thousand Oaks: SAGE Publications, 2014.

15. DiMaggio P., Powell W. *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. Chicago: University of Chicago Press, 1991.

16. Greenwood R., Suddaby R., Hinings C. Theorizing Change: The Role of Professional Associations in the Transformation of Institutionalized Fields. *Academy of Management Journal*. 2002. Vol. 45, № 1. P. 58–80.

17. Meyer J., Scott W., Deal T. *Institutional Environments and Organizations: Structural Complexity and Individualism*. Sage Publications, 1994.

Анотація

Бучковський С. А., Запорожченко Р. О., Бойко Д. М. **Трансформації організаційних процесів на підприємствах в умовах війни: евристичні можливості застосування концепцій П. ДіМаджіо та В. Пауелла. – Стаття.**

У статті проаналізовано трансформації організаційних процесів на українських підприємствах у контексті російсько-української війни крізь призму теорії інституційних змін П. ДіМаджіо та В. Пауелла. Автори доводять, що війна функціонує не лише як зовнішній деструктивний чинник, але і як фактор потужного інституційного тиску, який запускає радикальні перебудови норм, очікувань та структур у межах організаційного поля. Особлива увага приділяється концепції інституційної ізоморфності (примусового, нормативного та меметичного типів) у контексті колективної адаптації, націленої не стільки на ефективність, скільки на легітимність організаційної поведінки в умовах кризи. Автори досліджують динаміку організаційних полів у воєнному контексті, демонструючи те, як до вже існуючих структур взаємодії додаються нові актори, наприклад, військові адміністрації, волонтерські організації, міжнародні донори тощо, які впливають на логіку дій підприємств. Показано, що процес трансформації організаційного поля проходить через чотири етапи: окреслення кордонів, налагодження взаємодії, інституціоналізацію нових практик і, зрештою, ізоморфізацію поведінки організацій. Аналізується ключова роль не лише реакції на зовнішні виклики, а й нової нормативної реальності, в якій організації стають не просто виконавцями, але співтворцями інституційного порядку. Узагальнюючи, автори підкреслюють, що інституційна теорія забезпечує продуктивний аналітичний інструментарій для осмислення змін в організаціях у періоди екстремальних потрясінь. Водночас пропонується критична оцінка обмежень теорії: її схильності до надмірного структурного детермінізму та недостатньої уваги до суб'єктності організацій. У статті окреслено перспективи подальших емпіричних міждисциплінарних досліджень, спрямованих на глибше розуміння довготривалих наслідків інституціоналізації в умовах війни.

Ключові слова: організаційні процеси, інституційна теорія, інституційна ізоморфність, організаційне поле, війна, адаптація.

Summary

Buchkovsky S. A., Zaporozhchenko R. O., Boiko D. M. **Transformations of organizational processes at enterprises in wartime: heuristic possibilities for applying the concepts of P. DiMaggio and W. Powell.** – Article.

The article analyzes the transformations of organizational processes in Ukrainian enterprises in the context of the Russian-Ukrainian war through the lens of P. DiMaggio and W. Powell's theory of institutional change. The authors argue that war functions not only as an external destructive factor but also as a source of strong institutional pressure that triggers radical reconfigurations of norms, expectations, and structures within the organizational field. Particular attention is given to the concept of institutional isomorphism (coercive, normative, and mimetic types) in the context of collective adaptation, oriented less toward efficiency than toward the legitimacy of organizational behavior under crisis conditions.

The authors examine the dynamics of organizational fields in the wartime setting, showing how new actors – such as military administrations, volunteer organizations, and international donors – emerge alongside existing structures of interaction and shape the logic of enterprise action. The transformation of the organizational field is shown to proceed through four stages: boundary delineation, interaction building, institutionalization of new practices, and, ultimately, isomorphization of organizational behavior.

The analysis highlights the central role not only of responses to external challenges but also of the new normative reality in which organizations act not merely as executors but as co-creators of the institutional order. In conclusion, the authors emphasize that institutional theory provides a productive analytical framework for understanding organizational change in times of extreme disruption. At the same time, they offer a critical assessment of the theory's limitations, particularly its tendency toward excessive structural determinism and its insufficient attention to organizational agency. The article also outlines prospects for further empirical and interdisciplinary research aimed at deepening understanding of the long-term consequences of institutionalization under conditions of wartime.

Key words: organizational processes, institutional theory, institutional isomorphism, organizational field, war, adaptation.

Дата надходження статті: 21.08.2025
Дата прийняття статті: 04.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 35.072.1:33.021
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.32

Л. В. Горохова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5114-523X
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та політології
Житомирського державного університету імені Івана Франка

SWOT-АНАЛІЗ ЯК МЕТОД СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Постановка проблеми. Актуальність аналізу зазначеної проблеми обумовлена сучасними подіями в нашій країні та їх наслідками, зокрема необхідністю їх постійного моніторингу з використанням різних методів дослідження. Втручання країни-агресора в територіальну цілісність і незалежність нашої держави призвело до масштабних руйнувань інфраструктури населених пунктів, загибелі сотень тисяч громадян України не лише військовослужбовців, а й цивільного населення, а також до міграційних процесів. У сучасних умовах питання відбудови та відновлення громад і територій є надзвичайно актуальними, а поруч з ними набуває актуальності питання стратегічного планування. Оскільки розвиток громад, районів чи областей в умовах децентралізації влади залежить не лише від їхніх бажань та можливостей, а й від викликів та загроз, які постійно виникають. Відтак, важливою і необхідною під час стратегічного планування стає методологія SWOT, що дозволяє не лише виявити сильні і слабкі сторони, загрози та можливості, а вибудовувати зв'язки між ними, котрі можуть бути використані у процесі визначення стратегії розвитку громади, району чи області. Попри те, що метод SWOT-аналізу було створено й презентовано на конференції з проблем бізнес-політики ще в 1963 році його доцільність та актуальність постійно зростає. Свідченням чого є значна кількість наукових розвідок та соціологічних досліджень у яких презентовано напрацювання щодо SWOT-аналізу та результати його використання. Перш ніж перейти до безпосереднього розгляду проблеми варто зазначити, що офіційний портал Дія Бізнес визначає SWOT як «ефективний інструмент бізнес-планування, який використовується в бізнесі для формування стратегій. Цей інструмент допомагає проаналізувати внутрішні фактори (сильні та слабкі сторони), які впливають, і зовнішні фактори (можливості та загрози), які можуть мати вплив на організацію» [1]. Варто відмітити, що категорії за якими здійснюється аналіз залишаються незмінними, а змінюються лише особливості та специфіка їх використання в конкретних ситуаціях.

Свідченням зазначеного є міркування фахівців у сфері просторового планування, які в процесі реалізації Програми «Інтегроване просторове планування для об'єднаних територіальних громад» визначили SWOT-аналіз як «інструмент, що дає можливість зробити комплексний аналіз стану розвитку ОТГ. Дозволяє зрозуміти, які у громади є сильні та слабкі сторони, визначити можливості, що відкриваються перед нею, та зовнішні фактори, що можуть перешкоджати досягненню цілей розвитку». Програма була орієнтована на адаптацію європейських підходів міського і регіонального розвитку до функціонування новостворених територіальних одиниць України – об'єднаних територіальних громад (ОТГ). Методологія SWOT-аналізу є надзвичайно затребуваною у процесі реформування місцевого самоврядування та дослідження сучасних суспільно-політичних процесів. Використовуючи SWOT, варто пам'ятати міркування сучасних дослідників А. Ткачука, В. Кашевського та П. Мавки про те, що «Вибір типу стратегії теоретично залежить від результатів аналізу взаємозв'язків між факторами SWOT, однак, відразу зазначимо, що в реальній ситуації «чистих» стратегій не існує, найчастіше доводиться вибирати змішаний тип стратегії з елементами конкурентної, наступальної та консервативної стратегії, що передбачає опору на сильні сторони з використанням можливостей оточення з одночасним подоланням загроз» [2, с. 34]. Ми сподіваємося, що це враховують і використовують не лише учасники тренінгів ГО «Інститут громадянського суспільства» для працівників органів місцевого самоврядування, депутатів місцевих рад та активістів ОТГ, а й всі хто має можливість ознайомитися зі змістом текстової версії до навчального модулю «Стратегічне планування у громаді».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наявність значної кількості наукових розвідок засвідчує актуальність методології SWOT-аналізу в сучасних умовах. Значну увагу проблематиці стратегічного плануванні загалом та SWOT-аналізу серед вітчизняних науковців приділяють І. Байдюк, О. Берданова, В. Вакуленко,

© Л. В. Горохова, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

І. Валентюк, А. Дерезюк, С. Головчанська-Пушкар, В. Кашевський, П. Мавка, В. Нестеренко, Т. Пересипкіна, Н. Савінова, Н. Сментина, М. Тимченко, А. Ткачук, А Фіалковська, І. Яремина та інші. Теоретичні засади і практичні аспекти стратегічного планування в громадах та особливості використання SWOT-аналізу представлено в напрацюваннях О. Берданова, В. Вакуленко, І. Валентюк, А. Ткачука, В. Кашевського та П. Мавки. Використання SWOT-аналіз в організації медичного забезпечення та його покращення представлено в напрацюваннях Т. Пересипкіної, В. Нестеренко, А. Дерезюка, І. Яреминої, С. Головчанської-Пушкар, І. Байдюк, тощо. Попри наявну кількість публікацій у запропонованому дослідженні буде здійснено спробу актуалізації теоретичної інформації та виокремлення найбільш вдалих практик і прикладів використання методології SWOT-аналізу в процесі стратегічного планування розвитку громад, районів та областей у сучасних умовах.

Формулювання мети статті. Метою статті є представлення SWOT-аналізу як методу стратегічного планування та специфіки його використання в громадах та регіонах в процесі реформування місцевого самоврядування в сучасних умовах. Виклики глобалізованого світу й події сучасності обумовлюють те, що залишатися «на плаву» й рухатися та розвиватися паралельно з викликами європейської інтеграції зможуть лише ті громади, райони чи області, які враховуватимуть світові тенденції й практики. В інших випадках, вони навіть попри значні зусилля мають дріб'язкові результати та зазвичай відстають від інших більш розвинених громад та територій. У статті представлено обгрунтування і методологію SWOT-аналізу та розкрито специфіку використання його матриць у процесах стратегічного планування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Варто розпочати з того, що не зважаючи на те, що моделі SWOT-аналізу використовувалися переважно як метод аналітики стану фірм чи компаній, сьогодні його методологія є однією із основних в процесі стратегічного планування. Нині, завдяки реформуванню місцевого самоврядування, мешканці громад починають усвідомлювати важливість прийнятих рішень, а громадськість розуміти, що розвиток країни залежить від можливостей та зацікавленості громад займатися власним розвитком і самостійно формувати свою спроможність. Отримавши можливості та маючи мотиви, органи місцевого самоврядування зацікавлені у належному виконанні повноважень, оскільки несуть відповідальність за планування розвитку. Важливою складовою функціонування та розвитку громад, районів та територій є стратегічне планування, яке передбачає забезпечення сталого розвитку завдяки коротко-, середньо- чи довгостроковим планам і програмам.

Підтвердженням зазначеного може слугувати визначення стратегічного планування запропоноване учасниками Швейцарсько-українського проєкту «Підтримка децентралізації в Україні – DESPRO» О. Бердановою та В. Вакуленко, які зазначають, що «Стратегічне планування розвитку територіальних громад – це системна технологія обґрунтування та ухвалення найважливіших рішень щодо місцевого розвитку, визначення бажаного майбутнього стану території та способу його досягнення, що базується на аналізі зовнішнього оточення території та її внутрішнього потенціалу і полягає у формуванні узгоджених із територіальною громадою дій, на реалізації яких концентруються зусилля, ресурси основних суб'єктів місцевого розвитку» [3, с. 5]. Дійсно, у сучасних умовах, не зважаючи на виклики, негаразди та перешкоди, громади й регіони намагаються шукати шляхи ефективного управління місцевим розвитком з використанням світових надбань та досягнень. Відтак, вважаємо за доцільне використання матриць SWOT-аналізу як якісного інструменту стратегічного планування. Оскільки використання зазначеної методології дозволяє детально вивчити як зовнішнє так і внутрішнє середовище, а результатом раціонального SWOT-аналізу можуть бути сформовані ефективні рішення, які є відповідною реакцією на сигнали чи загрози з врахуванням можливостей.

Для розуміння специфіки зазначеного аналізу варто нагадати, що акронім SWOT це абревіатура англійських слів: Strengths, Weaknesses, Opportunities та Threats, які детальніше представлені у таблиці 1:

Зважаючи на те, що останніми роками методологія SWOT-аналізу досить активно використовується в суспільно-політичній сфері вважаємо доцільним використання розшифрування його абревіатури запропоноване М. Тимченко, а саме: «S – Strengh – сильні сторони, переваги політичного суб'єкта над конкурентами, які потребують максимального використання; W – Weaknesses – слабкі сторони, недоліки та мінуси політичного суб'єкта. Метою цієї методики є їх виявлення та нівелювання; O – Opportunities – зовнішні політичні фактори, які окреслюють потенційні можливості для підвищення конкурентоздатності політичного суб'єкта; T – Threats – фактори зовнішнього політичного середовища, які потенційно можуть погіршити процеси партійного будівництва або перебіг політичної кампанії. До таких факторів належать дії конкурентів, зміни у законодавстві, зміні очікувань із боку виборців та інші» [4, с. 93]. Зважаючи на те, що метою

Таблиця 1

Потрактування абревіатури акроніму SWOT

SWOT-аналіз	Позитивний вплив	Негативний вплив
Внутрішнє середовище	**S**trengths (сильні сторони)	**W**eaknesses (слабкі сторони)
Зовнішнє середовище	**O**pportunities (можливості)	**T**hreats (загрози)

нашого дослідження є специфіка використання методології окресленого аналізу як методу стратегічного планування вважаємо за доцільне детальніше його проаналізувати й визначити основні складові. Одним із визначальних складових SWOT-аналізу є його об'єкти, тобто те, на що спрямоване дослідження. Об'єктами SWOT-аналізу як методу стратегічного планування може бути система взаємопов'язаних факторів внутрішнього та зовнішнього середовища, а саме: нормативно-правова база держави, суспільно-політична ситуація, глобальні економічні тенденції, особливості регіону, тощо.

Крім об'єктів, важливою складовою є період, в межах якого здійснюватиметься SWOT-аналіз, оскільки це можуть бути різні стратегії – від короткострокової до довгострокової. Тобто, використовуючи матриці SWOT-аналізу можна створювати різні за періодом тривалості стратегічні плани, а саме: план на поточний період, плани короткострокової перспективи (1–2 роки), середньострокове планування (3–5 років), а також стратегії на довгострокову перспективу (понад 5 років).

Особливістю SWOT-аналізу, зокрема є й те, що він виступає початковим етапом стратегічного планування і складовим етапом у розробці стратегії; передбачає вивчення і внутрішнього, і зовнішнього середовища; виступає інформаційною підставою для формулювання стратегічних проблем та альтернативних стратегічних рішень; передбачає встановлення парних комбінацій між загрозами та можливостями у зовнішньому оточенні – з одного боку, та сильними й слабкими сторонами – з іншого; у центрі уваги SWOT-аналізу перебувають фактори, які найсильніше впливають на конкурентну позицію та конкурентні переваги. Ми також погоджуємося з міркуваннями дослідників щодо того, що методологія SWOT-аналізу передбачає визначену послідовність вивчення чинників зовнішнього середовища, зокрема таких як відстеження змін певного фактора, аналіз його стану; прогнозування можливих наслідків впливу фактора на перспективу; припускає використання методів експертної оцінки й передбачає обов'язкову бальну оцінку факторів внутрішнього та зовнішнього середовища [5, с. 7–8]. Попри низку переваг, можемо зазначити, що SWOT-аналіз не позбавлений і певних огріхів, серед яких можемо відмітити відсутність чітких показників, які враховуються під час аналізу, а також відсутність засобів чи інструментів порівняння впливу різних показників чи чинників у конкретній ситуації. Крім зазначеного, варто відмітити, що результативність SWOT-аналізу залежать від принципів, що використовуються під час його виконання, серед яких варто виокремити принципи репрезентативності, об'єктивності та консенсусу, що є важливими під час визначення стратегії.

Зазвичай, здійснення SWOT-аналізу передбачає використання класичної матриці, яка дозволяє з'ясувати *сильні та слабкі сторони* об'єкта дослідження й зрозуміти *можливості* та виявити *загрози*. Приклади класичних матриць [6; 7; 8] представлено на рис. 1.

Аналізуючи класичну матрицю SWOT-аналізу варто зазначити, що вона є гнучкою, що дозволяє її модифікувати під час стратегічного планування у конкретних громаді, районі чи області. Матриця аналізу може бути адаптована до конкретних умов і ситуацій і мати нове представлення, зокрема можна додавати допоміжні складові (ідентифікатори) «Internal» (внутрішні фактори) та «External» (зовнішні фактори), а також «Positive» (позитивні фактори) та «Negative» (негативні фак-

Рис. 1. Класичні матриці SWOT-аналізу

тори). Схематично це відтворено у вдосконаленій матриці запропонованій фахівцями на сайті Marketer, на думку яких «Удосконалена матриця не тільки описує ситуацію, а й підкаже, що робити» і відображено на рис. 2 [9].

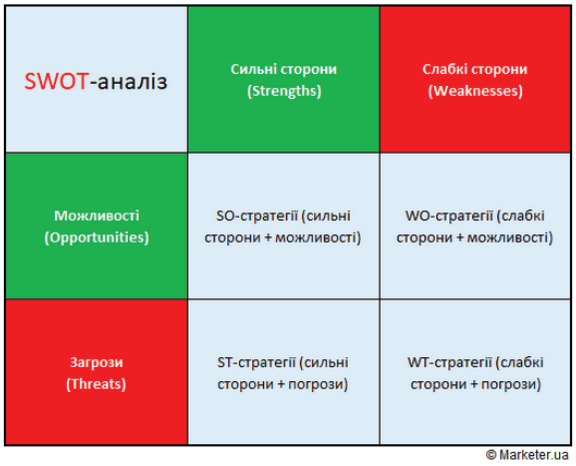

Рис. 2. Вдосконалена матриця SWOT –аналізу

Використання SWOT-матриці дозволяє визначити і описати стратегічні можливості, що можуть бути реалізовані в процесі оптимального поєднання сильних і слабких сторін як внутрішніх чинників і можливостей та загроз як зовнішніх факторів, що є особливо важливим і необхідним в сучасних умовах. Детальніше специфіку окреслених стратегій та можливості їх використання в процесі визначення перспектив розвитку громад і територій можемо представити таким чином:

***Стратегія 1** «Сильні сторони – Можливості»* дозволяє визначити зовнішні можливості, котрі підтримують сильні сторони регіону, тому така стратегія має наступальний характер і може використовуватися тоді, коли регіон визначає позиції та напрямки, в яких ці можливості зосереджуватимуться для підтримки сильних сторін. Відповідно, така стратегія вважається безпрограшною і не лише в цивільному житті суспільства, а й в умовах ведення бойових дій.

***Стратегія 2** «Слабкі сторони – Можливості»* сприяє визначенню способів подолання слабких сторін задля розблокування нових можливостей, або зменшення чи ліквідації слабких сторін громади, району чи області завдяки існуючим можливостям. Така стратегія передбачає більш оборонний підхід, оскільки після використання наявних шансів для усунення слабких сторін громада намагається шукати нові.

***Стратегія 3** «Сильні сторони – Загрози»* передбачає окреслення способів використання сильних сторін для обмеження або усунення впливу загроз. Зазначена стратегія є оборонною комбінацією і може використовуватися розвиненими громадами, районами чи областями, що мають сильні конкурентні позиції, котрі дозволяють запобігати непередбачуваним або очікуваним негативним зовнішнім впливам застосовуючи власні сильні сторони.

***Стратегія 4** «Слабкі сторони – Загрози»* передбачає пошук або складання плану запобігання вразливості громади, району, області чи регіону зовнішнім загрозам шляхом мінімізації чи усунення слабких сторін. Така комбінація є цілком оборонною і оптимальною тільки для занадто розвинених та впливових громад, районів чи областей, котрі лише утримують свої гарні позиції по відношенню до інших конкуруючих громад чи регіонів.

Корисною, зважаючи на сучасні обставини і умови, у процесах стратегічного планування розвитку громад, районів чи областей, на наш погляд, може бути матриця запропонована розробниками методології планування регіонального розвитку [10], представлена на рис. 3.

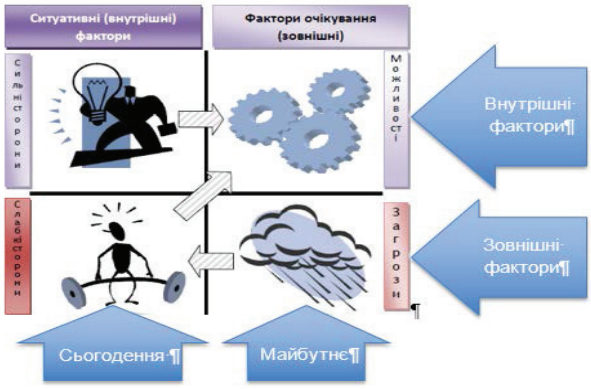

Рис. 3. SWOT-матриця планування регіонального розвитку

Запропонована матриця дозволяє не лише продемонструвати взаємозв'язки між складовими аналізу, а й показати яким чином можуть бути використані сильні сторони для створення можливостей в майбутньому і як слабкі сторони громади, району чи області можна перетворити в можливості, а також як загрози впливають на слабкі сторони. Відповідно, можемо відмітити, що проведений за подібною матрицею SWOT-аналіз дозволить розробникам стратегічного планування, використовуючи наявні можливості й спираючись на сильні сторони, усувати слабкі сторони. Крім того, синтез ситуаційного аналізу дозволить розробникам вказати на основні внутрішні (сильні і слабкі сторони) й зовнішні фактори (можливості і загрози), що є важливими для розвитку громади, району чи області. Приклад матриці ситуаційного аналізу представлено на рис. 4 [10].

Рис. 4. Матриця ситуаційного SWOT-аналізу

Конкретний зразок практичного використання методології SWOT-аналізу представлений на прикладі Рівненської області і відображений у матрицях на сторінках 35–40 посібника «Методологія планування регіонального розвитку в Україні» [10]. Варто зазначити, що завдяки універсальності, методологія SWOT-аналізу може бути використана у будь-який час і щодо будь-якого об'єкту чи предмету дослідження, на будь-якому етапі його розвитку, на мікро- (індивід), мезо- (громада, район, область) та макро- (галузь, країна) і навіть на мегарівні (регіон, континент, тощо).

Зважаючи на те, що Україна перебуває в процесі реалізації секторальної децентралізації, можемо зауважити на можливості використання SWOT-аналізу окремих сфер, зокрема таких як: освіта, охорона здоров'я, житлово-комунальне господарство, транспортна інфраструктура, містобудування та архітектурно-будівельного контролю, земельні відносини, тощо. Підтвердженням доцільності використання зазначеної методології є матриці з результатами проведеного SWOT-аналізу діяльності НАН України [11] та SWOT-аналіз національної системи вищої освіти [12], а також наукові розвідки щодо окресленої проблематики [13; 14; 15]. Зазначені дослідження присвячені теоретичним і практичним аспектам проблематики, а також обґрунтуванню найактуальніших питань та їх вирішенню. Зокрема запропонована фахівцями Центру інноваційної освіти матриця SWOT-аналізу [13] спрощує роботу над стратегією розвитку школи й акцентує увагу на основних факторах (див. мал. 5).

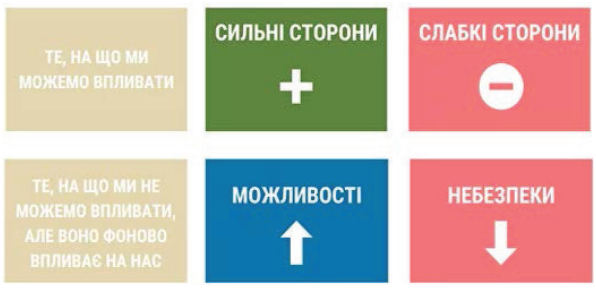

Рис. 5. Приклад матриці SWOT-аналізу з акцентом на основних факторах

Наукові розвідки щодо використання зазначеної методології в процесі дослідження сфери медичних послуг теж засвідчують її актуальність і доречність [16; 17; 18]. Проте ці питання не є предметом представленого дослідження й будуть проаналізовані у подальших наукових розвідках. Узагальнюючи, варто зазначити, що визначення оптимальної стратегії розвитку громади, району чи області залежить від конкретної ситуації та умов в яких відбувається аналіз, а також від періоду який охоплено та його особливостей.

Висновки. Здійснена наукова розвідка дозволила дослідити особливості та специфіку використання SWOT-аналізу в сучасних умовах в результаті чого було з'ясовано, що зазначений метод є дійсно ефективним оскільки дозволяє ідентифікувати внутрішні сильні і слабкі сторони і розпізнавати зовнішні можливості і загрози. Варто зазначити також, що ефективність SWOT-аналізу залежить від низки нюансів про які варто пам'ятати, зокрема: результати залежать від того наскільки вдалою і доречною буде матриця аналізу; необхідно реально оцінювати сильні і слабкі сторони; чітко розмежовувати поточний стан і ситуацію в майбутньому; потрібно чітко й лаконічно формулювати конкретні думки й завдання, тощо. Доречним, на наш погляд, буде використання й порівняння досвіду конкурентоспроможної громади, району чи області для усвідомлення окремих конкретних аспектів аналізу.

Зважаючи на те, що реформування місцевого самоврядування не є питанням суто України, а має міжнародні масштаби, тому доречним на нашу думку, буде продовження дослідження окресленої проблематики з виходом на міжнародний рівень, а також розгляд питання застосування SWOT-аналізу в процесі порівняння досвіду закордонних громад, ґмін, районів, повітів, областей чи воєводств, які за певними параметрами подібні до вітчизняних громад, районів чи областей. Зазначені питання й проблематику використання методології SWOT-аналізу в процесі реалізації секторальної децентралізації в Україні буде представлено в подальших наукових розвідках.

Література

1. Що таке SWOT аналіз? Офіційний портал Дія. Бізнес. URL: https://business.diia.gov.ua/entrepreneur-handbook/item/scho_take_swot_analiz (дата звернення 06.08.2025).

2. Стратегічне планування у громаді (навчальний модуль) / Анатолій Ткачук, Василь Кашевський, Петро Мавко. К. : ІКЦ «Легальний статус», 2016. 96 с.

3. Стратегічне планування місцевого розвитку. Практичний посібник / [Берданова О., Вакуленко В.]; Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні – DESPRO». К. : ТОВ «Софія-А». 2012. 88 с.

4. Тимченко М. М. Особливості використання методики SWOT-аналізу у політичному менеджменті. *Регіональні студії*, 2019. № 16. С. 93–96.

5. Стратегічний SWOT-аналіз внутрішнього та зовнішнього середовища організації. Методичні рекомендації. Укладачі: Галушка З.І., Лусте О.О., Грунтковський В.Ю. Чернівці. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. 2021. 50 с.

6. Аріна Оголь. SWOT-аналіз із прикладами. URL: https://esputnik.com/uk/blog/swot-analiz-iz-prikladami (дата звернення 07.06.2025).

7. Людмила Кухаренко. Ефективний SWOT-аналіз: що це таке, матриця та найкращі приклади для різних ніш бізнесу. URL: https://ua.weblium.com/blog/efektivnij-swot-analiz-zaporuka-uspihu-vashogo-biznesu-najkrashi-prikladi-dlya-riznih-nish-biznesu (дата звернення 07.06.2025).

8. Ларіса Білецька. Що таке SWOT аналіз? URL: https://biletska.dp.ua/swot-analiz-iak-instrument-stvorennia-stratehii/ (дата звернення 07.06.2025).

9. Антон Юдін. SWOT-аналіз: види, особливості, плюси та мінуси і взагалі навіщо це потрібно. URL: https://marketer.ua/ua/swot-analysis-types-features-pros-and-cons/ (дата звернення 12.06.2025).

10. Методологія планування регіонального розвитку в Україні (Скорочена версія). Інструмент розробки стратегій регіонального розвитку і планів їх реалізації. URL: https://regionet.org.ua/files/04.RD_Strategies_Methodology_Kashevskyi_UA.pdf (дата звернення 19.06.2025).

11. Концепція розвитку Національної академії наук України на 2014-2023 роки. URL: https://www.nas.gov.ua/text/pdfNews/CONCEPTSIYA% 20ROZVYTKU.pdf (дата звернення 18.07.2025).

12. SWOT-аналіз національної системи вищої освіти. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2022/04/15/VO.plan.2022-2032/SWOT.stsenariyi-23.02.22.pdf (дата звернення 18.07.2025).

13. Стратегія школи: як почути та включити кожного? Точка А. Офіційний сайт Центру інноваційної освіти ПРО. СВІТ. URL: http://prosvitcenter.org/sou-strategy-tochka-a (дата звернення 18.07.2025).

14. Махиня Т.А. Визначення сильних і слабких сторін діяльності навчального закладу у процесі дослідження його внутрішнього середовища. *Народна освіта*. URL: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=3641 (дата звернення 18.07.2025).

15. Наталя Савінова. SWOT-аналіз для стратегічного планування методичної роботи. URL: https://ezavuch.mcfr.ua/939749 (дата звернення 18.07.2025).

16. SWOT-аналіз закладів охорони здоров'я та медичних послуг. URL: https://miskrada.kherson.ua/stratehiia-rishennia/swot-analiz-zakladiv-okhorony-zdorov-ia-ta-medychnykh-posluh/ (дата звернення 20.07.2025).

17. SWOT-аналіз в організації медичного забезпечення дітей шкільного віку. Т.В. Пересипкіна, В.Г. Нестеренко. Громадське здоров'я в Україні: проблеми та способи їх вирішення : матеріали III науково-практичної конференції з міжнародною участю, Харків, 05 листопада 2020 р. Харків: ХНМУ, 2020. С. 64–65.

18. Покращення ефективності діяльності закладів охорони здоров'я з використанням SWOT-аналізу. Дерезюк А.В., Яремина І.В., Головчанська-Пушкар С.Є., Байдюк І.А. *Вісник Вінницького національного медичного університету*, 2023, Т. 27, № 1. С. 160–165.

Анотація

Горохова Л. В. **SWOT-аналіз як метод стратегічного планування в умовах реформування місцевого самоврядування.** – Стаття.

У статті досліджено особливості використання SWOT-аналізу як методу стратегічного планування в сучасних умовах. Зокрема обґрунтовано доцільність його використання в умовах реформування місцевого самоврядування. Зазначено, що важливою і необхідною під час стратегічного планування є методологія SWOT, яка дозволяє не лише виявити сильні і слабкі сторони, загрози та можливості, а вибудовувати зв'язки між ними, котрі можуть бути використані для формулювання стратегії розвитку громади, району чи області. Проаналізовано переваги та недоліки SWOT-аналізу, представлено його класичні матриці й можливі стратегії їх реалізації. Охарактеризовано основні стратегії та їх специфіку й використання під час стратегічного планування в сучасних умовах. Зокрема такі стратегії як: «Сильні сторони – можливості», «Слабкі сторони – можливості», «Сильні сторони – загрози», «Слабкі сторони – загрози».

Констатовано, що SWOT-аналіз є ефективним методом ідентифікації внутрішніх сильних і слабких сторін і розпізнавання зовнішніх можливостей і загроз, що є надзвичайно важливим у сучасних умовах. Зазначено, що методологія SWOT-аналізу дозволяє за короткий проміжок часу визначити способи зменшення внутрішніх слабких сторін й усунення загроз, використовуючи власні сили й зовнішні можливості. SWOT-аналіз допомагає не лише приймати рішення, а й зосереджувати увагу на моментах, які сприяють досягненню поставленої мети. Завдяки концентрації найкращих сильних сторін у сферах, що мають найбільші шанси для розвитку, громади, райони й області отримують можливість досягти максимальних результатів, які є надзвичайно важливими в умовах повномасштабного вторгнення. Зазначено, що зазвичай у процесі SWOT-аналізу сильні і слабкі сторони є внутрішніми чинниками, а можливості та загрози обумовлені факторами зовнішнього середовища. Матриця SWOT-аналізу є інструментом який дозволяє проаналізувати всі фактори за принципом їх перетину та взаємозв язків. Наголошено, що важливим є також розрізнення періодів планування оскільки короткострокові оперативні плани передбачають отримання швидкої зазвичай короткострокової вигоди, в той час як стратегічне планування передбачає розвиток конкурентних переваг завдяки найкращому поєднанню власних сильних сторін з можливостями, які з'являються.

Ключові слова: SWOT-аналіз, методологія SWOT-аналізу, матриці SWOT-аналізу, стратегічне планування, реформування місцевого самоврядування, децентралізація влади, повномасштабне вторгнення.

Summary

Horokhova L. V. **SWOT analysis as a method of strategic planning in the context of local government reform.** – Article.

The article examines the peculiarities of using SWOT analysis as a method of strategic planning in modern conditions. In particular, it justifies the expediency of its use in the context of local government reform. It is noted that the SWOT methodology is important and necessary during strategic planning, as it allows not only to identify strengths and weaknesses, threats and opportunities, but also to build connections between them, which can be used to formulate a development strategy for a community, district, or region. The advantages and disadvantages of SWOT analysis are analyzed, its classic matrices and possible strategies for their implementation are presented. The main strategies and their specifics and use in strategic planning in modern conditions are characterized. In particular, such strategies as: «Strengths – Opportunities», «Weaknesses – Opportunities», «Strengths – Threats», «Weaknesses – Threats».

It has been established that SWOT analysis is an effective method for identifying internal strengths and weaknesses and recognizing external opportunities and threats, which is extremely important in today's environment. It has been noted that the SWOT analysis methodology allows you to quickly identify ways to reduce internal weaknesses and eliminate threats using your own strengths and external opportunities. SWOT analysis helps not only to make decisions, but also to focus on the factors that contribute to the achievement of the set goal. By concentrating their best strengths in areas with the greatest potential for development, communities, districts, and regions are able to achieve maximum results, which are extremely important in the context of a full-scale invasion. It is noted that in the SWOT analysis process, strengths and weaknesses are usually internal factors, while opportunities and threats are determined by external factors. The SWOT analysis matrix is a tool that allows you to analyze all factors based on their intersections and interrelationships. It is emphasized that it is also important to distinguish between planning periods, since short-term operational plans provide for quick, usually short-term benefits, while strategic planning provides for the development of competitive advantages through the best combination of one's strengths with emerging opportunities.

Key words: SWOT analysis, SWOT analysis methodology, SWOT analysis matrices, strategic planning, local government reform, decentralization of power, full-scale invasion.

Дата надходження статті: 22.08.2025
Дата прийняття статті: 04.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 316:304
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.33

О. Ю. Клименко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-8560-8642
доктор соціологічних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу соціальної експертизи
Інституту соціології Національної академії наук України

ПЕРСПЕКТИВИ РЕІНТЕГРАЦІЇ ВЕТЕРАНІВ ЗСУ У ЦИВІЛЬНЕ ЖИТТЯ: ОРГАНІЗАЦІЯ НАДАННЯ МЕДИЧНОЇ, ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ

Постановка проблеми. Суперечливість впливу специфічних умов війни на її безпосередніх учасників позначається на житті суспільства, не тільки під час збройного конфлікту, але й протягом тривалого часу після його закінчення. Не буде перебільшенням сказати, що війна накладає відбиток на свідомість і військових, і цивільного населення, відповідно, поведінка людей, які брали безпосередню участь у бойових діях кардинально змінюється, їх сприйняття реальності трансформується, а відповідно і змінюється ставлення до близького оточення й суспільства в цілому. Тому для українського суспільства в реаліях сьогодення особливої актуальності набуває питання соціальної підтримки та психологічної адаптації ветеранів російсько-української війни та членів їхніх сімей, а також перебудови стратегій соціальної взаємодії військового та цивільного «світів». З огляду на тривалий збройний конфлікт в Україні, який загострився після повномасштабного вторгнення у 2022 році, проблема реінтеграції військовослужбовців після демобілізації набуває стратегічного значення для збереження нації. Їхнє повернення до цивільного життя супроводжується складнощами соціального, економічного та психологічного характеру, які потребують системного вирішення. В залежності від обраної стратегії соціальної політики держави щодо військовослужбовців та ветеранів формується система соціальних послуг, яка включає реабілітацію, соціалізацію, протезування, забезпечення робочими місцями, лікування, а також психо-соціальну підтримку при емоційних проблемах. Вибір вектору соціальної політики свідчить про рівень відповідальності держави та суспільства за інтеграцію ветеранів і демобілізованих осіб у мирне життя. Відсутність чіткої соціальної політики створює вразливі місця, зокрема низьку якість послуг, соціальну напруженість та збільшує ризики виникнення конфліктів [6, с. 148]. У контексті поточної ситуації в Україні, підготовка висококваліфікованих фахівців із супроводу ветеранів є критично важливою та надзвичайно актуальною для створення належних умов ефективної реінтеграції військовослужбовців у цивільне життя і надання їм необхідної соціальної та психологічної підтримки.

Відповідно до щорічного Звіту Пенсійного фонду України станом на 1 січня 2025 р., загальна кількість осіб зі статусом «ветеран війни» складає 365 999 осіб, статус учасника бойових дій (учасника ООС/АТО) мають 166 523 особи, із загальної кількості учасників бойових дій – 166 733, включно з прирівняними категоріями [2]. За даними Міністерства ветеранів станом на кінець 2024 р. близько 1 000 000 осіб отримали статус «учасника бойових дій», а за інформацією оприлюдненою заступником міністра М. Кушніром у січні 2025 р., у реєстрі Мінветеранів значиться 1,2 млн ветеранів, а після завершення війни очікується збільшення їх кількості до 5–6 млн осіб [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стратегія реінтеграції ветеранів ґрунтується на теоретико-методологічних засадах сучасної соціологічної науки, зокрема концепціях Е. Гідденса та Ю. Габермаса. У рамках структурної теорії Е. Гідденса [7] соціальна інтеграція розглядається як динамічний процес взаємодії індивідів і соціальних структур, що передбачає реінтеграцію осіб у зміненому соціальному середовищі після пережитих екстраординарних подій, зокрема війни. Згідно з Ю. Габермасом [8], ключову роль у цьому процесі відіграє комунікація як базовий механізм досягнення взаєморозуміння та легітимності дій, що забезпечує ефективну інтеграцію демобілізованих осіб у цивільне суспільство. Теорія комунікативної дії Ю. Габермаса розкриває сутність соціальної інтеграції як формування нового балансу між системою та життєвим світом індивіда, де успішне включення ветерана у мирне життя залежить від встановлення довірливих відносин з інституціями та громадою.

Американський соціолог Девід Р. Сігал зробив суттєвий внесок у розробку соціологічного підґрунтя для формування державної ветеранської політики, розглядаючи феномен соціальної інтеграції військовослужбовців крізь призму адаптації до змін у соціальному середовищі після демобілізації [10, с. 26]. Його дослідження акцентують увагу на тому, що соціалізація військових

© О. Ю. Клименко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

осіб, як у процесі служби, так і після повернення до цивільного життя, є визначальним фактором їхнього функціонування в суспільстві. У межах міжнародних порівняльних досліджень [9, с. 98] Сігал здійснив глибокий аналіз практик ветеранської підтримки у США та країнах Європи, доводячи, що ветеранство слід розглядати не лише як професійну категорію, але як інтегральну частину ширшої соціальної системи, в якій процес соціального включення має охоплювати не лише самих ветеранів, а й їхні соціальні мережі – родини, громади, інституції. Такий підхід дозволяє сформувати системну, інклюзивну та сталу стратегію інтеграції, яка відповідає потребам демократичного суспільства, що перебуває у стані або постійному ризику війни.

Соціальна інтеграція ветеранів є складним та багатовимірним процесом, що передбачає перехід від усталених військових норм і ролей до нових соціальних позицій у цивільному середовищі. Така трансформація супроводжується труднощами адаптації, обумовленими глибокими відмінностями між військовим способом життя та цивільною реальністю [6, с. 151]. Для забезпечення ефективності державної політики в цьому напрямі необхідне комплексне розуміння специфічних потреб ветеранів: доступ до зайнятості, налагоджена система підтримки психічного здоров'я, інструменти соціального захисту та сприятливе нормативно-правове середовище.

Формулювання мети статті. Метою статті є вивчення проблеми реінтеграції демобілізованих військовослужбовців та ветеранів ЗСУ у мирне життя в умовах триваючої війни, в контексті формування в Україні єдиної, комплексної та ефективної системи соціальної, психологічної та медичної підтримки

Виклад основного матеріалу. Повномасштабна війна, розв'язана проти України у 2022 році, спричинила безпрецедентні людські, соціальні та інституційні виклики, які мають довгострокові наслідки для функціонування держави, ставлять під загрозу стабільності розвитку суспільства та збереження національного потенціалу. Одним із найбільш критичних напрямів державної політики в умовах воєнного і поствоєнного періоду є формування дієвої системи реабілітації та соціалізації військовослужбовців, ветеранів і постраждалих цивільних осіб. Питання повернення захисників України до повноцінного життя, відновлення фізичного і психічного здоров'я, а також забезпечення їхньої соціальної, професійної й культурної інтеграції стало пріоритетним стратегічним завданням національного розвитку. Основні виклики реінтеграції демобілізованих військовослужбовців та ветеранів ЗСУ у цивільне життя мають два вектори розвитку:

1. Побудова єдиної ефективної системи реабілітації військовослужбовців, ветеранів та постраждалих цивільних осіб в Україні можливе лише за умови наявності чітко розробленої законодавчої бази. Станом на 2025 рік держава не має загального нормативно-правового механізму, який би забезпечував комплексний і скоординований підхід до реабілітаційної політики. Зокрема, протягом 2022–2024 років не було ухвалено базового спеціалізованого закону, що регламентував би цілісну систему реабілітації як для військових, так і для цивільного населення, постраждалого внаслідок війни. Відсутність правового регулювання призводить до неефективного розподілу бюджетних коштів, оскільки діяльність органів виконавчої влади здійснюється фрагментарно, без єдиної методологічної рамки та нормативного обґрунтування.

У зв'язку з цим, першочергового значення набуває створення медичної інфраструктури, здатної забезпечити надання якісних і доступних послуг медичного, психологічного та реабілітаційного характеру. Захисники України, які наражаються на серйозні ризики для життя і здоров'я в умовах бойових дій, мають бути забезпечені комплексною системою допомоги, що включатиме не лише лікування фізичних травм, а й довготривалу медико-психологічну реабілітацію.

Особливо важливо врахувати необхідність залучення до процесу реабілітації найближчого оточення ветерана – членів його сім'ї, які мають потенціал відігравати ключову роль у процесах підтримки, розуміння і адаптації. Їх участь сприяє створенню цілісного середовища соціалізації, де емоційна підтримка поєднується з практичною допомогою у щоденній інтеграції до мирного життя. Саме тому реабілітаційні послуги мають бути доступними не лише безпосередньо для військових, а й для членів їхніх родин.

У структурному вимірі, ефективна система реабілітації має бути інтегрована в діяльність територіальних громад, що передбачає створення на місцевому рівні спеціалізованих центрів чи сервісів підтримки, які працюватимуть у тісному зв'язку з медичними установами, соціальними службами, психологами та освітніми інституціями. Такий підхід дозволить сформувати мережу допомоги, де учасники війни та їхні родини отримають комплексну, скоординовану та безперервну підтримку, невід'ємну від процесу повноцінної соціальної інтеграції. З 2014 року Україна стикається з безпрецедентною потребою в реабілітації військовослужбовців, учасників бойових дій, поранених та демобілізованих осіб. Повномасштабна війна з 2022 року загострила проблему у десятки разів. Однак в Україні досі не сформована цілісна система реабілітації, яка б охоплювала всі ключові етапи – від медичної та психологічної допомоги до соціальної адаптації, зокрема:

– відсутній єдиний координаційний орган на національному рівні, який би об'єднував зусилля МОЗ, Мінсоцполітики, Мінветеранів, Міноборони та місцевих органів влади;

– відсутність безперервності у наданні допомоги – після виписки з госпіталю ветеран часто залишається без подальшого супроводу, як медичного так і психологічного, і соціального;

– відсутність реєстру потреб ветеранів –жодне з профільних міністерств не веде загального реєстру ветеранів та не здійснює централізований облік травм, поранень, психічних розладів, що ускладнює планування послуг;

– невизначеність з механізмами фінансування реабілітаційних програм, які часто реалізуються час від часу за кошти міжнародних донорів, а не через стабільне державне замовлення [3, с. 370].

2. Проблематика соціалізації ветеранів війни є ключовою у формуванні ефективної державної стратегії щодо інтеграції учасників бойових дій до цивільного життя, а отже, має не лише психологічний і соціокультурний вимір, але й безпосередній вплив на солідаризацію суспільства загалом. Суть виклику полягає у кардинальній зміні соціального контексту, в якому опиняється військовослужбовець після демобілізації. У структурованому середовищі армії, де функціонування підпорядковане суворим регламентам, чіткій субординації та забезпеченню держави, солдат діє за логікою наказів, а зона його відповідальності часто обмежується лише виконанням поставлених бойових завдань [12, с. 649]. Натомість повернення до мирного життя означає перехід до середовища, де особа має самостійно приймати рішення, нести повну особисту відповідальність за власні дії, виконувати широке коло соціальних ролей і взаємодіяти з державними та суспільними інститутами, не маючи попередньої підтримки. Трансформація такого роду часто супроводжується значними труднощами, зокрема в адаптації до нових реалій, пошуку джерел доходу, отриманні медичних послуг, оформленні соціальних гарантій та вирішенні побутових проблем [11, с. 47]. Для значної частини демобілізованих осіб ці виклики стають джерелом хронічного стресу, соціальної ізоляції та фрустрації, важливим механізмом подолання яких є інноваційні цифрові сервіси.

Особливо тяжкою є ситуація ветеранів, які пережили полон або мають важкі психоемоційні травми. Їхній досвід супроводжується проявами посттравматичного стресового розладу (ПТСР), що включає депресивні стани, занижену самооцінку, постійну тривожність і втрату сенсу життя. Поглиблює проблему наявність фізичних травм – ампутацій, інвалідизації, порушень рухових або когнітивних функцій, що потребують радикальної зміни способу життя не лише самого ветерана, але й усієї його родини, яка вимушено стає активним учасником процесу його адаптації до нових реалій (рис. 1).

Відповідно до результатів соціологічного дослідження, проведеного Українським ветеранським фондом, переважна більшість опитаних респондентів підтвердила, що колишні військовослужбовці після повернення до цивільного життя потребуватимуть системної підтримки у сфері психологічної адаптації, сприяння працевлаштуванню та забезпечення належного рівня соціального захисту. Водночас дослідження також вказують на ризик соціального відторгнення ветеранів з боку окремих сегментів цивільного населення, що, у свою чергу, може провокувати внутрішній опір у самих ветеранів, втрату мотивації до інтеграції в цивільне середовище та посилення психоемоційної напруги.

У такому контексті, соціалізація ветеранів має розглядатися не лише як індивідуальна проблема окремих осіб, а як комплексне завдання державної політики, що передбачає міжсекторальну взаємодію – охорони здоров'я, освіти, праці, соціального захисту, правосуддя та місцевого самоврядування. Забезпечення сприятливого соціального середовища для адаптації ветеранів потребує впровадження системних програм підтримки, інформаційного супроводу, розбудови мережі сервісів допомоги, а також просвітницької роботи з громадськістю з метою зменшення рівня стигматизації та формування культури поваги до людей, які пройшли війну [4, с. 39].

Тож держава має всіма силами сприяти соціалізації військових та поверненню їх до мирного життя. В Україні існує державна програма психологічної реабілітації, яка насправді займається лише відшкодуванням грошей за послуги психолога, якого військовослужбовець та його родина повинні шукати самостійно. Держава не має реальної єдиної системи реабілітації ветеранів російсько-української війни. Така непродумана соціальна політика має одразу кілька вразливих місць – втрата соціально активної частини населення, котра через велику кількість ментальних проблем не зможе бути включеною до життя суспільства, а також підвищення рівня.

Можливі механізми реінтеграції демобілізованих військовослужбовців та ветеранів ЗСУ у цивільне життя мають бути зосереджені на організації комплексної медичної, психологічної та соціальної допомоги

1. Організація комплексної медичної допомоги ветеранам в Україні на сьогоднішній день залишається однією з найгостріших соціальних проблем, яка вимагає системного, міжвідомчого та інституційного вирішення. В умовах тривалого збройного

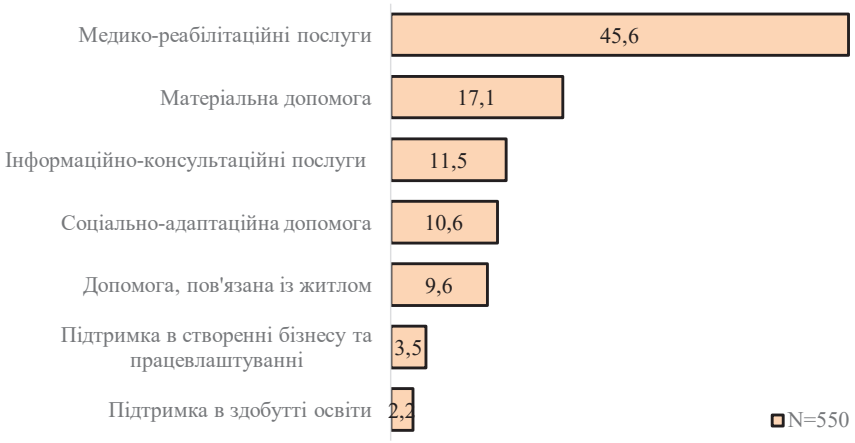

Рис. 1. Розподіл відповідей респондентів на питання: «На Вашу думку, яких послуг Ви будете потребувати після закінчення війни?», %.*

*Джерело: складене автором на основі [2]. *Наведено суму альтернатив «Дуже потребую» та «Скоріше потребую».*

конфлікту, що триває з 2014 року і загострився після повномасштабного вторгнення у 2022 році, потреби у медичному, психологічному, психіатричному та реабілітаційному забезпеченні ветеранів суттєво зросли. Проте чинна в державі система охорони здоров'я не в змозі повною мірою відповісти на ці виклики – відсутня спеціалізована інституційна модель медичної допомоги, орієнтована саме на ветеранів з залученням інноваційних цифрових технологій. Ветерани обслуговуються в загальній системі охорони здоров'я на тих самих умовах, що й решта населення, хоча мають унікальні медичні потреби – поєднання фізичних травм, поранень, інвалідизації, хронічних захворювань, психотравм та ПТСР. Наразі немає розгалуженої мережі центрів медичної допомоги, що були б інтегровані з реабілітаційними та психологічними службами. Система надання медичних і реабілітаційних послуг є розпорошеною. Різні міністерства та відомства (МОЗ, Мінветеранів, Міноборони, Мінсоцполітики) мають дотичні повноваження, однак між ними відсутній координаційний орган або єдина інформаційна база даних, яка б дозволяла планувати і реалізовувати безперервну медичну підтримку ветеранів від моменту поранення до соціального відновлення. Через це ветерани часто залишаються наодинці з власними проблемами після виписки з медичних установ.

Особливо критичною є ситуація у малих громадах, сільських районах і деокупованих територіях, де медична інфраструктура зруйнована або недоступна. Ветерани, які повертаються до таких регіонів, позбавлені можливості отримати не лише якісну медичну допомогу, але й елементарний супровід у вигляді консультацій, медикаментозного забезпечення або реабілітації. Окрім того, фахівці у сфері охорони здоров'я, включаючи лікарів, медсестер, психологів та реабілітологів, не мають достатньої підготовки для роботи з ветеранами, зокрема з тими, хто має бойовий досвід, ПТСР або травматичну інвалідність. Психіатрична допомога в громадах часто відсутня або недоступна, оскільки навчання медичного персоналу не враховує специфіку військової травми, як фізичної, так і психологічної.

Тож, ветерани, як ключова соціальна група в умовах війни, потребують окремої системи медичної підтримки, яка повинна охоплювати повний цикл послуг: від гострої медичної допомоги до тривалої реабілітації, з урахуванням як фізичних, так і психічних аспектів здоров'я. Створення такої системи має стати пріоритетом державної політики України в умовах війни та в післявоєнний період.

2. Організація комплексної психологічної (психіатричної) допомоги. Після демобілізації деякі військові можуть страждати на депресію та посттравматичні розлади, мати проблеми ментального здоров'я, що ускладнюють процес повернення до мирного життя та впливають на перебіг соціалізації. За відсутності належної психологічної підтримки, а в деяких випадках навіть психіатричної, ветерани можуть почати вживання психотропних речовин, впасти в алкоголізм, зловживати наркотиками, а деякі використовувати свої бойові навички для скоєння злочинів. Тому питання комплексної, системної, регулярної психологічної підтримки стає життєво важливим не тільки для ветеранів російсько-української війни та членів їхніх сімей, членів сімей загиблих (померлих) ветеранів, членів сімей загиблих (померлих) захисників та захисниць України, а й для українського суспільства в цілому. На державному рівні повинна бути розроблена стандартизована Програма надання професійної психологічної допомоги ветеранам, бажано у найближчій

час, оскільки після закінчення війни десятки тисяч демобілізованих прийдуть в мирне життя з безліччю психологічних і соціальних проблем, вирішити які самостійно вони не зможуть. Різко зросте рівень злочинності, алкоголізму та наркоманії у ветеранському середовищі. Якщо проблему не почати вирішувати вже зараз, то згодом велика кількість неадаптованих ветеранів, що почнуть практикувати девіантну поведінку, почне впливати на життя суспільства. Психологічна допомога має бути централізованою і продовжуватись постійно від демобілізації і впродовж всього життя. Більше того, відповідну допомогу повинні отримувати родичі військових, які так чи інакше будуть включені в девіацію близької людини.

За результатами соціологічного дослідження, проведеного Українським ветеранським фондом, задоволеність своєї потреби у психологічній підтримці та медичні допомозі визначена ветеранами на наступному рівні (рис. 2).

Близько половини респондентів зазначили, що потреба у психологічній підтримці є незадоволеною або майже незадоволеною. При цьому, 24,30% респондентів зауважили, що не мають потреби у психологічній підтримці, а 14,8% респондентів впевнені, що не потребують медичної допомоги [1].

3. Організація комплексної соціальної допомоги. В рамках державної соціальної політики на рівні профільних міністерств існує гостра необхідність в розробці чіткого «маршруту» щодо отримання виплат та соціальних послуг, а також мапи існуючих соціальних та інших гарантій, про які військовослужбовці мають бути поінформовані ще на етапі мобілізації. Один з етапів цього маршруту під час демобілізації має передбачати фахову психологічну та соціальну консультації для ветеранів, яка б включала оцінку його або її потреб у медичній допомозі, психологічній підтримці та соціальних послугах. На основі такої консультації фахівець може рекомендувати ветерану соціальні та інші послуги, які б адресували його потреби, якщо у цьому є необхідність. Завдання такої консультації має полягати в тому, щоб розповісти ветерану про такі послуги, пояснити їхній зміст, процедуру їх оформлення та надання. Маршрут також повинен включати в себе інструкції та пояснення щодо отримання необхідних послуг та виплат за умови переїзду для проживання в іншу громаду. Окремо необхідно звернути увагу на питання створення спеціалізованих просторів для ветеранів, де вони зможуть отримати весь комплекс соціальних і психологічних послуг, юридичний захист, а також консультації та поради фахівців щодо лікування, реабілітації, психологічної допомоги, працевлаштування, відкриття власного бізнесу тощо.

Висновки. Ефективна реінтеграція демобілізованих військовослужбовців та ветеранів до цивільного життя є ключовою умовою для післявоєнного відновлення українського суспільства. Таким чином, на сьогоднішній день існує гостра необхідність створення чіткої та дієвої системи соціальної та психологічної підтримки демобілізованих військових та ветеранів, що є перспективним напрямком розробки державної політики сьогодення, за відсутності якої виникають ризики психологічної дестабілізації, низької якості соціальних послуг, появи соціальної напруженості, тощо.

Проблема реінтеграції демобілізованих військовослужбовців, ветеранів та членів їхніх родин є одним з найгостріших викликів для української держави в умовах повномасштабної війни, а отже потребує подальших наукових досліджень. Відсутність цілісної, скоординованої системи реабі-

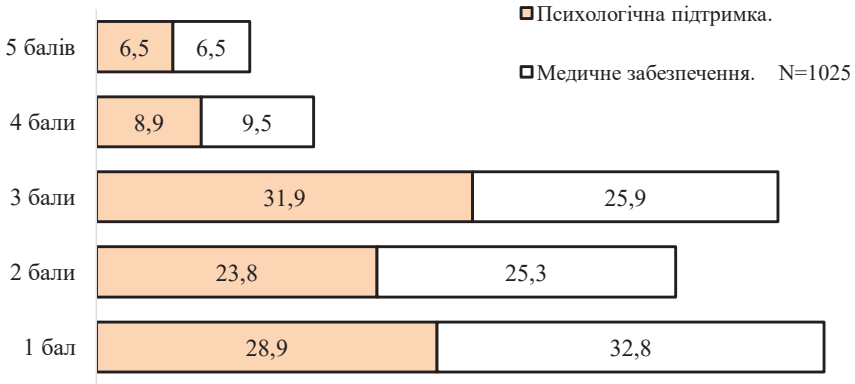

Рис. 2. Рівень задоволеності потреби ветеранів у психологічній підтримці та медичній допомозі, %.*

*Джерело: складене автором на основі [4]. *Оцінювання здійснювалось за п'ятибальною шкалою, де 1 бал – мінімально низька оцінка, а 5 балів – максимально висока.*

літації та соціальної підтримки породжує низку системних загроз: від соціального відторгнення та маргіналізації ветеранів – до поширення девіантних форм поведінки, зростання насильства, психічних розладів, злочинності та втрати людського капіталу. Станом на 2025 рік спостерігається нормативна невизначеність, розпорошеність функцій між органами влади, відсутність національного реєстру потреб, слабка інфраструктура реабілітації, брак кваліфікованих кадрів та надмірна відповідальність, яку перекладено на самих ветеранів і їхні родини.

Література

1. Аналіз потреб та проблем ветеранів та ветеранок. *Міністерство ветеранів. Український ветеранський фонд.* URL: https://veteranfund.com.ua/analitics/analiz-potreb-ta-problem-veteraniv-ta-veteranok-za-2024-rik/ (дата звернення: 25.05.2025).
2. Звіт про чисельність ветеранів війни та жертв нацистських переслідувань станом на 01.01.2025. *Пенсійний фонд України*. URL: https://www.pfu.gov.ua/2170777-zvit-pro-chyselnist-veteraniv-vijny-ta-zhertv-natsystskyh-peresliduvan-stanom-na-01-01-2025/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 13.06.2025).
3. Клименко О. *Інституціоналізація ветеранства в умовах російсько-української війни: теоретичний аспект*. Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024. Розділ 16, 366–387. URL: https://drive.google.com/file/d/1bqw3rZ3ajsNJ2l7zBQL5uRjAWO030EYk/view (дата звернення: 23.05.2025).
4. Скільки українців мають статус учасника бойових дій? Нові дані від Мінветеранів. *UNN*. URL: https://unn.ua/news/skilky-ukraintsiv-maiut-status-uchasnyka-boiovykh-dii-novi-dani-vid-minveteraniv (дата звернення: 10.05.2025).
5. Стигматизація ветеранів і ветеранок: ситуація в Україні та досвід США. *Міністерство ветеранів. Український ветеранський фонд.* URL: https://veteranfund.com.ua/wp-content/uploads/2025/04/Styhmatyzatsiia-veteraniv-i-veteranok.pdf (дата звернення: 25.05.2025).
6. Booth, W., & Lutz, C. Militarization and the Transformation of Society: Exploring the Links. *American Ethnologist*, 2021. 38(2), 147–164.
7. Giddens A. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age. Stanford University Press. 1991.
8. Habermas J. The Theory of Communicative Action: Volume One: Reason and the Rationalization of Society. Beacon Press. 1984.
9. Segal D. R., & Burk J. Military Sociology. The Oxford Handbook of Military Sociology. 2012
10. Segal D. R., & Segal M. W. America's Military Population. *Population Bulletin*, 2004. 59(4), 1–40.
11. Smith H. Л. X. X. Veterans' Role Conflict: Navigating Military Identity and Civilian Life. *Journal of Military Sociology*, 2020. 15(3), 45–67.
12. Williams S. M. Veterans and Social Exclusion: Understanding the Barriers to Community Reintegration. *Social Policy and Society*, 2015. 14(4), 641–652.

Анотація

Клименко О. Ю. **Перспективи реінтеграції ветеранів ЗСУ у цивільне життя: організація надання медичної, психологічної та соціальної підтримки.** – Стаття.

У статті проаналізовано проблему реінтеграції демобілізованих військовослужбовців та ветеранів ЗСУ у мирне життя в умовах триваючої війни, в контексті формування в Україні єдиної, комплексної та ефективної системи соціальної, психологічної та медичної підтримки ветеранів. Авторка звертає увагу на той факт, що сутність проблеми організації комплексної медичної допомоги ветеранам полягає у відсутності системного, інтегрованого, координованого та спеціалізованого підходу масово впровадженого на національному рівні за допомогою залучення цифрових сервісів та інноваційних підходів до розв'язання існуючих проблем. У статті досліджується стратегія соціальної інтеграції та реінтеграції ветеранів ЗСУ в контексті триваючої війни, з урахуванням теоретико-методологічних підходів провідних соціологів – Е. Гідденса, Ю. Габермаса та Девіда Р. Сігала. Проаналізовано багатовимірний характер викликів, що постають перед демобілізованими військовослужбовцями, зокрема соціально-психологічну адаптацію, втрату соціального статусу, проблеми із працевлаштуванням, медичним забезпеченням та реабілітацією. Окрім того науково обґрунтовується необхідність створення єдиного координаційного органу, впровадженню психологічної допомоги на державному рівні, розробці маршруту соціальних послуг, розвитку «ветеранських просторів» та формуванню позитивного ставлення до захисників України з боку органів виконавчої влади, а також необхідності стратегічного осмислення викликів післявоєнної відбудови суспільства. Окрема увага приділена відсутності в Україні на 2025 рік єдиної законодавчої та інституційної бази для реалізації політики реабілітації ветеранів, що ускладнює міжвідомчу координацію та знижує ефективність використання бюджетних ресурсів. У структурному плані запропоновано впровадження реабілітаційної інфраструктури на рівні територіальних громад, створення реєстру потреб ветеранів, розвиток спеціалізованих сервісів та впровадження цифрових інструментів супроводу. Авторка аргументує, що лише системний, міжсекторальний підхід до інтеграції ветеранів дозволить запобігти поширенню девіантних форм поведінки, соціальній ізоляції та зростанню психологічної напруги як серед ветеранів, так і в суспільстві загалом.

Ключові слова: ветерани, сфера охорони здоров'я, війна, сервісні інновації, психологічна підтримка, соціальна адаптація, цифровізація, цифрові сервіси.

Summary

Klymenko O. Yu. **Prospects for the reintegration of veterans of the Armed Forces of Ukraine into civilian life: organizing the provision of necessary medical, psychological and social support to them.** – Article.

The article analyzes the problem of reintegration of demobilized servicemen and veterans of the Armed Forces of Ukraine into peaceful life in the context of

the ongoing war, in the context of the formation of a single, comprehensive and effective system of social, psychological and medical support for veterans in Ukraine. The author draws attention to the fact that the essence of the problem of organizing comprehensive medical care for veterans lies in the lack of a systematic, integrated, coordinated and specialized approach massively implemented at the national level through the involvement of digital services and innovative approaches to solving existing problems. The article explores the strategy of social integration and reintegration of veterans of the Armed Forces of Ukraine in the context of the ongoing war, taking into account the theoretical and methodological approaches of leading sociologists – E. Giddens, J. Habermas and David R. Segal. The multidimensional nature of the challenges facing demobilized servicemen is analyzed, in particular, socio-psychological adaptation, loss of social status, problems with employment, medical care and rehabilitation. In addition, the need for the creation of a single coordinating body, the introduction of psychological assistance at the state level, the development of a social service route, the development of "veteran spaces" and the formation of a positive attitude towards the defenders of Ukraine by executive authorities, as well as the need for a strategic understanding of the challenges of post-war reconstruction of society, is scientifically substantiated. Special attention is paid to the absence in Ukraine by 2025 of a single legislative and institutional framework for the implementation of a veterans' rehabilitation policy, which complicates interdepartmental coordination and reduces the efficiency of using budgetary resources. The structural plan proposes the implementation of rehabilitation infrastructure at the level of territorial communities, the creation of a register of veterans' needs, the development of specialized services, and the introduction of digital support tools. The author argues that only a systemic, intersectoral approach to veterans' integration will prevent the spread of deviant behavior, social isolation, and increased psychological stress both among veterans and in society as a whole.

Key words: veterans, healthcare, war, service innovations, psychological support, social adaptation, digitalization, digital services.

Дата надходження статті: 07.08.2025
Дата прийняття статті: 01.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 005.35:65.012.4:330.3
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.34

І. О. Кудінов
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7785-1637
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри соціології
Запорізького національного університету

А. Ю. Синенко
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0005-0163-0383
аспірант кафедри соціології
Запорізького національного університету

Є. В. Смірнов
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0000-0958-7192
аспірант кафедри філософії, публічного управління та соціальної роботи
Запорізького національного університету

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ СТАЛОГО ЗВІТУВАННЯ (ESRS) ЯК ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ПРИНЦИПІВ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Вступ. Актуальність вивчення міжнародних стандартів соціальної відповідальності зумовлена зростанням викликів глобалізованої економіки. Компанії не можуть залишатися осторонь соціальних і екологічних ризиків, які впливають як на ринки, так і на суспільство. Виникає потреба у чітких правилах і вимогах, що дозволяють інтегрувати нефінансові фактори у бізнес-моделі. Саме цю роль покликані виконувати стандарти ESG та їхня європейська версія ESRS [17]. Запровадження стандартів ESRS відбувалося в умовах підвищеної уваги до питань кліматичних змін і сталого розвитку. Європейський Союз поставив собі за мету побудову «зеленої» економіки, де екологічні, соціальні та управлінські чинники стають рівноцінними до фінансових. Директива про корпоративну сталу звітність (CSRD), ухвалена у 2022 році, визначила правову основу впровадження ESRS [16]. Відтоді для великих компаній вони стали обов'язковим елементом корпоративної звітності.

Впровадження ESRS знаменує собою перехід від добровільних механізмів саморегуляції до обов'язкових форм звітності. Якщо раніше компанії самі вирішували, що і в якому форматі розкривати, то тепер вони підпорядковуються чітким вимогам. У такий спосіб створюється єдиний інформаційний простір для інвесторів і регуляторів. Особливістю стандартів ESRS є їх комплексність і деталізація. Вони охоплюють п'ять екологічних, чотири соціальні та один управлінський стандарт, що разом утворюють єдину систему показників. Кожен із них має набір індикаторів, які описують вплив компанії на довкілля, людей і управлінські процеси, що дозволяє вимірювати не лише декларативні зобов'язання, а й конкретні результати діяльності. Стандарти ESRS сформували нову парадигму, де відповідальність і прибутковість розглядаються як взаємопов'язані категорії. Вони стали викликом для багатьох компаній, оскільки вимагають нових підходів до збору даних, коли потрібно створювати інтегровані системи обліку, які дозволяють відстежувати вплив на довкілля, громади і внутрішні процеси.

Мета дослідження – проаналізувати сутність європейських стандартів сталого звітування (ESRS) як форми реалізації міжнародних принципів соціальної відповідальності та визначити їх значення для формування прозорої системи корпоративної звітності.

Метод дослідження – застосування структурно-логічного та порівняльного аналізу, що дозволяє дослідити концептуальні підходи до впровадження ESG та ESRS у міжнародній та європейській практиці, а також здійснити узагальнення їхнього впливу на корпоративне управління.

Відправною точкою дослідження було твердження про те, що розвиток міжнародних стандартів соціальної відповідальності потребує переходу від добровільних форм звітування до обов'язкових інституціоналізованих рамок, якими стали стандарти ESRS.

Методологія дослідження побудовано на таких підходах: системному – для розгляду ESG як інтегрованої моделі управління; інституційному – для аналізу ролі регуляторних механізмів ЄС; аналітичному – для оцінки сильних і слабких сторін практичного впровадження.

Предметом дослідження виступає зміст, структура та практичні особливості звітування за євро-

© І. О. Кудінов, А. Ю. Синенко, Є. В. Смірнов, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

пейськими стандартами сталого розвитку (ESRS) у контексті реалізації міжнародних принципів соціальної відповідальності.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. У сучасних наукових дослідженнях проблематика впровадження принципів ESG та формування стандартів звітності розглядається у широкому міждисциплінарному контексті. Прикладом такого підходу можна вважати роботу Валерія Бабаєва, Наталії Клименко, Вікторії Берлізової та Дениса Тимохи, які акцентували увагу на генезисі концепції ESG, її інтеграції у публічне та корпоративне управління, а також на практичних інструментах реалізації. Автори визначають ESG як методологічну основу стратегічної модернізації, що поєднує екологічні, соціальні та управлінські аспекти у системну модель управління, релевантну для післявоєнного відновлення та європейської інтеграції України [1].

Окремий напрям становлять дослідження впливу концепції ESG на банківський сектор. Лідії Бондаренко аналізує інтеграцію стандартів у діяльність українських і світових банків, зокрема через «зелені» фінансові інструменти, ESG-рейтингування та розробку дорожніх карт сталого фінансування. У її підході ESG-звітність розглядається як фактор стратегічної конкурентоспроможності, що впливає на інвестиційні рішення, управління ризиками та довіру клієнтів. Це підкреслює інституціоналізацію стандартів у фінансовому секторі та формування нової парадигми банківської діяльності [2].

Дослідження Ганни Головчак фокусуються на оцінці ефективності ESG-звітності як інструменту прозорості бізнесу. Авторка виокремлює змістові складові екологічного, соціального й управлінського блоків, зіставляє ESG з корпоративною соціальною відповідальністю та наголошує на ролі якісної звітності для запобігання «зеленому відмиванню». Особливе значення мають порівняння європейської системи ESRS із міжнародною ISSB, що демонструють різні стратегічні орієнтири при спільній меті гармонізації даних. У цьому контексті ESG трактується як набір показників, необхідних для інвестиційної привабливості та забезпечення довіри стейкхолдерів [3].

У роботі Ольги Колесник простежується акцент на управлінських вимірах ESG-звітності, пов'язаних із репутаційним капіталом, фінансовими ризиками та довгостроковою стійкістю компаній. Авторка підкреслює, що ESG стає критично важливим для підтримання довіри інвесторів і ефективної комунікації зі стейкхолдерами. У її роботах зазначається потреба у SMART-цілях, стандартизованих підходах та обліку репутаційних чинників у глобальній конкуренції. У підсумку ESG інтерпретується як кількісно орієнтований інструмент, що стає критерієм інвестиційних рішень [5].

Суттєвий методологічний внесок належить Любові Корчагіній, яка досліджує теоретико-методичні підходи до організації ESG-звітності на підприємствах. Вона систематизувала ключові стандарти, включаючи GRI, ESRS, SASB та ISO, виокремила принципи прозорості, достовірності й співставності, а також описала структуру річних ESG-звітів. У роботі наголошено на важливості аудиту та індексованого змісту для забезпечення уніфікації звітності. Авторка підкреслює перспективність впровадження ESRS у зв'язку з ухваленням директиви CSRD, що регламентує корпоративну звітність у ЄС [6].

У сфері бухгалтерського обліку дослідження Тетяни Косташ, Алли Михалків та Наталії Кудлаєвої визначають стратегії адаптації систем до вимог сталого розвитку. Автори простежують еволюцію стандартів, від ініціатив GRI до створення ISSB і ухвалення IFRS S1 і S2. Вони підкреслюють значення інтеграції фінансової та нефінансової звітності, застосування інноваційних технологій і розвитку нових методик оцінювання. У цьому контексті ESG трактується як практичний інструмент підвищення інвестиційної привабливості та управління ризиками [7].

Дослідження Валентини Костюченко, Ірина Пащенко та Іванни Саковець окреслюють взаємозв'язок між принципами ESG і цілями сталого розвитку, підкреслюючи обліковий аспект їхньої реалізації. Автори класифікують цілі сталого розвитку за екологічними, соціальними та управлінськими складовими й виокремлюють роль бухгалтерів у забезпеченні прозорості. Зокрема, вони визначають моніторинг відходів, контроль за викидами, фінансування освіти та гендерної рівності як ключові завдання. ESG у цьому випадку постає як управлінський інструмент, інтегрований у професійну діяльність бухгалтерів [8].

Вплив моніторингу ESG на конкурентоспроможність підприємств досліджує Тетяна Лівошко, акцентуючи на екологічному маркетингу, управлінських інноваціях і браку методичних засад в Україні. Авторка аналізує міжнародні ініціативи IFC і приклади провідних українських компаній, які поступово інтегрують стратегії сталого розвитку. На її думку, ESG-індекси стають системним інструментом оцінки конкурентоспроможності та орієнтиром для інвесторів [9].

Важливий напрям досліджень представлено працями Дарії Селецької, яка аналізує формування ESG-звітності за стандартами GRI, зокрема у контексті екологічних та соціальних аспектів, де ESG трактується як багатовимірний стандарт, що забезпечує порівнянність і прозорість діяльності компаній. Авторка пропонує розширення

показників економічними величинами, описує методику оцінки водокористування, прав людини та недискримінації. Значну увагу приділено прозорості звітності щодо ланцюгів постачання, взаємодії з громадами та конфіденційності клієнтів [11; 12].

Дослідження Інни Шостак та Галини Плисенко акцент зроблено на так званій інтегрованій звітності, що розглядається як інструмент поєднання фінансових та нефінансових даних. Авторки наголошують на ролі європейських регуляторних актів, які формують правову основу прозорості та інтеграції стійкості в управління ризиками. Вони описують методичні принципи інтегрованої звітності та визначають її як новий галузевий стандарт комунікації бізнесу [13].

Узагальнюючи, можна зазначити, що наукові дослідження активно висвітлюють теоретичні та прикладні аспекти ESG у різних сферах – від публічного управління до банківського сектору та бухгалтерського обліку. Водночас, попри зростаючу увагу до звітності й стандартів, специфічний фокус на стандартах ESRS як інституційній формі реалізації міжнародних принципів соціальної відповідальності залишається недостатньо розкритим в соціологічному контексті і потребує подальшого розвитку.

Результати дослідження. Соціальна відповідальність у сучасному науковому дискурсі визначається як багатовимірне явище, що відображає взаємозв'язок між бізнесом і суспільством. Її становлення відбувалося під впливом глобальних проблем, таких як зміна клімату, соціальна нерівність, воєнні конфлікти та пандемії. У другій половині XX століття ключову роль в цьому процесі відігравали кампанії проти апартеїду, розвиток трудових прав і запровадження кодексів корпоративного управління, які заклали основи сучасних принципів відповідальності. Це дозволило трансформувати етичні імперативи у формалізовані рамки для організацій [5].

До базових принципів соціальної відповідальності відносять дотримання прав людини, забезпечення справедливості та недискримінації, екологічну стійкість, підзвітність і прозорість. Вони відображають морально-правові орієнтири, що формують суспільне очікування від бізнесу як інституції. Реалізація цих принципів передбачає розвиток корпоративних політик, здатних інтегрувати потреби працівників, клієнтів, громад та інвесторів у стратегії організацій [18]. Саме через їхню універсальність соціальна відповідальність стала невід'ємною складовою корпоративного управління.

У сучасних умовах ці принципи отримали конкретизацію через систему ESG, що охоплює екологічний, соціальний та управлінський виміри. ESG трактується як кількісно орієнтований інструмент реалізації соціальної відповідальності, що дозволяє поєднати моральні цінності з вимірюваними показниками [5]. Такий підхід забезпечує можливість незалежної оцінки компаній, створює рамку для інвестиційних рішень та формує підґрунтя для сталого розвитку. Таким чином, стандарти ESG можна розглядати як практичну форму втілення принципів соціальної відповідальності.

Особливе значення соціальної відповідальності проявляється у контексті репутаційного капіталу, який дедалі більше визначає ринкову вартість компаній. Порушення базових принципів призводить до зменшення довіри інвесторів, втрати клієнтів і фінансових санкцій. Водночас інтеграція ESG-орієнтованих практик створює умови для довгострокової стабільності, формуючи позитивний імідж і сприяючи утриманню позицій на глобальних ринках. Це перетворює соціальну відповідальність на стратегічний ресурс бізнесу. Однак у дослідженнях відзначається низка проблем, що перешкоджають повноцінній реалізації соціально відповідальних принципів. Серед них – відсутність єдиних міжнародних стандартів оцінки, складність збору й обробки даних, значні витрати на впровадження відповідних практик. Додатковим викликом є поширення «грінвошингу», коли компанії декларують відповідальність без підтвердження фактичними результатами [5]. Це посилює необхідність уніфікації вимог і підвищення якості звітності.

У цьому контексті актуалізується потреба у створенні єдиних нормативних рамок, що забезпечували б перевірюваність та порівнюваність інформації. Саме такою відповіддю на виклики стала поява європейських стандартів сталого звітування (ESRS), що інституціоналізують принципи соціальної відповідальності. Вони поєднують у собі традиційні моральні орієнтири та сучасні інструменти нефінансової оцінки [6]. Це створює передумови для переходу від добровільної практики до обов'язкового інструментарію корпоративної звітності.

Розробка ESRS була результатом роботи EFRAG [14], яка мала завдання гармонізувати європейські практики зі світовими ініціативами сталого розвитку. Зокрема, стандарти враховують напрацювання Глобальної ініціативи звітності (GRI) [20; 21], рекомендації TCFD [19] та узгоджуються з цілями сталого розвитку ООН [7]. Це забезпечує універсальність та водночас врахування регіональної специфіки ЄС.

Важливою особливістю ESRS є їхня системність і деталізованість. Стандарти охоплюють три блоки – екологічний, соціальний та управлінський, кожен із яких містить набір чітко визначених підтем і показників. Такий підхід дозволяє

оцінювати корпоративну діяльність у комплексному вимірі, зважаючи як на вплив на довкілля, так і на взаємодію з людьми та якість управлінських процесів. Це створює єдине поле вимірювання для інвесторів, регуляторів і громадськості.

Структура ESRS спрямована на забезпечення порівнюваності результатів звітності між компаніями різних секторів та країн. Це має вирішальне значення для розвитку міжнародних ринків капіталу, які дедалі більше орієнтуються на нефінансові критерії. Завдяки цьому ESRS стають не лише нормативним інструментом, а й засобом формування нової економічної парадигми, де соціальна відповідальність розглядається як невід'ємна складова стратегічного розвитку бізнесу.

Перейдемо безпосередньо до складових стандарту [15].

Перша частина стандарту ESRS E1 має відношення до кліматичних змін. Компанії мають звітувати про прямі й непрямі викиди парникових газів, зокрема Scope 1, 2 і 3, що охоплює весь ланцюг створення вартості. Важливим елементом є опис адаптаційних стратегій для зменшення ризиків від глобального потепління. Цей блок пов'язує корпоративну діяльність із цілями Європейського зеленого курсу [4] та Паризької угоди [10].

Окрім кількісних показників, стандарти вимагають розкриття інформації про плани переходу на відновлювану енергетику. Вони включають цілі декарбонізації, строки їх досягнення і прогрес за базовими роками. Це забезпечує можливість зовнішнім стейкхолдерам відстежувати сталість розвитку підприємства, формуючи у такий спосіб обов'язок планувати довгострокові екологічні зміни, а не обмежуватися короткостроковими заходами. Компанії повинні надавати якісні описи ризиків, пов'язаних із кліматом, включно з фізичними та перехідними ризиками. Фізичні ризики охоплюють вплив стихійних лих і зміни погодних умов на виробництво та логістику. Перехідні ризики стосуються змін регуляційних механізмів, технологій і споживчих очікувань у контексті декарбонізації. До того ж компанії повинні звітувати про обсяги фінансування кліматично орієнтованих проєктів, інноваційних рішень і технологій енергоефективності.

Блок ESRS E2 спрямований на оцінку забруднення довкілля підприємствами. Він охоплює викиди у повітря, воду та ґрунт, а також управління небезпечними речовинами. Це зобов'язує компанії враховувати не лише вуглецевий слід, а й інші форми шкідливого впливу. Звітність має включати конкретні дані про обсяги токсичних викидів, види речовин та їхню небезпечність. Такі показники дозволяють оцінювати масштаб загроз для здоров'я населення і природних систем в контексті національних і європейських норм щодо обмеження забруднення, що стимулює компанії інвестувати у безпечні технології та заміщення небезпечних компонентів.

У межах ESRS E2 компанії мають описувати стратегії зменшення шкідливих впливів. Це можуть бути програми очищення викидів, системи моніторингу якості довкілля або поступова відмова від використання токсичних речовин. Вимога супроводжується обов'язком визначати цілі з конкретними показниками та строками. Особливу увагу стандарт приділяє прозорості у ланцюгах постачання, де також можуть виникати ризики забруднення – компанії повинні аналізувати екологічні аспекти у діяльності своїх постачальників і підрядників, що дозволяє поширити екологічні вимоги на всю мережу бізнесових відносин.

Блок ESRS E3 регулює питання споживання води та впливу на водні екосистеми. Компанії повинні звітувати про обсяги забору прісної води, її повторне використання та утилізацію. Стандарт вимагає опису політик збереження водних ресурсів. Йдеться про впровадження технологій повторного використання, систем очищення стічних вод і захисту морських екосистем. ESRS E3 наголошує на необхідності врахування екосистемних зв'язків – звіти мають оцінювати вплив компаній на річкові басейни, прибережні території та морські ресурси. Вимога включає аналіз потенційних негативних наслідків і планів їхнього запобігання, що дозволяє підвищити точність прогнозування екологічних ризиків. Компанії також мають звітувати про співпрацю з місцевими громадами, державними органами та міжнародними організаціями, що на нашу думку може сприяти досягненню цілей стійкого розвитку.

Блок ESRS E4 орієнтований на збереження природних екосистем і біорізноманіття, що передбачає оцінювання впливу діяльності компаній на земельні ресурси, природні середовища та види, що знаходяться під загрозою. Звітність охоплює показники використання земель, лісових ресурсів та територій з високою екологічною цінністю та визначення ризиків біорізноманіття (втрата середовищ існування, забруднення або неконтрольована експлуатацію природних ресурсів). Компанії мають описувати заходи, спрямовані на відновлення та компенсацію шкоди. Цей набір стандартів формує основу для запобігання екологічним катастрофам. Звітність у межах ESRS E4 включає опис політик і партнерств у сфері охорони природи, тож компанії мають демонструвати співпрацю з екологічними організаціями та державними структурами.

Останній екологічний блок ESRS E5 стосується раціонального використання ресурсів і розвитку

циркулярної економіки, що стосується звітування про енергоефективність, повторне використання матеріалів та управління відходами. Компанії мають описувати свої інновації у сфері переробки та повторного використання ресурсів, а також політик щодо управління життєвим циклом продукції. Це означає відповідальність не лише за виробництво, а й за етапи використання та утилізації, що збільшує спектр екологічної відповідальності суб'єктів ринку.

Таким чином, аналіз екологічного блоку ESRS демонструє, що стандарти приділяють особливу увагу впливу компаній на клімат, довкілля та використання ресурсів [11]. Водночас екологічна відповідальність не є самодостатньою без належного урахування людського виміру. Саме тому наступний блок стандартів фокусується на соціальних аспектах, які охоплюють права працівників, умови праці, відносини з громадами та захист споживачів.

Соціальний блок ESRS S1 охоплює питання умов праці, безпеки та прав працівників, які безпосередньо працюють у компанії. Він передбачає надання інформації про кількість працівників, рівень гендерного балансу, плинність кадрів і умови зайнятості, в тому числі про забезпечення охорони праці та безпечного робочого середовища. Компанії повинні описувати політики навчання та розвитку персоналу, включно з програмами підвищення кваліфікації. Вимірювання охоплює кількість навчальних годин, рівень участі працівників у професійному розвитку та оцінку ефективності цих програм. Така звітність дозволяє відстежувати внесок бізнесу у формування людського капіталу.

Стандарт вимагає прозорості у питаннях рівності та недискримінації. Зокрема, компанії мають звітувати про розрив в оплаті праці між чоловіками й жінками та заходи з усунення дискримінації. Це дозволяє виявляти системні проблеми та формувати стратегії інклюзивності і посилити роль соціальної справедливості в корпоративному управлінні. Окремо акцентується увага на механізмах соціального діалогу, включно з діяльністю профспілок та колективними договорами. Компанії мають описувати процеси консультацій і врахування інтересів працівників у прийнятті рішень, що може зміцнити корпоративну довіру і запобігати трудовим конфліктам.

Блок ESRS S2 передбачає звітування про умови праці постачальників, субпідрядників та інших партнерів, включаючи перевірку дотримання міжнародних трудових стандартів та прав людини. У звітності мають бути представлені політики з моніторингу та оцінки умов праці у ланцюгах постачання, а також процедури аудиту, сертифікаційні механізми і співпрацю з партнерами у сфері дотримання прав людини, в тому числі планів реагування на виявлені порушення. Особливе місце займають заходи щодо забезпечення безпеки працівників у країнах з низькими соціальними стандартами, що дозволяє інвесторам і споживачам оцінювати етичність бізнесу. Стандарт підкреслює необхідність співпраці з неурядовими організаціями та міжнародними структурами у сфері моніторингу ланцюгів постачання, тому компанії мають демонструвати відкритість до партнерства у вирішенні соціальних проблем. Це допомагає поширювати відповідальність за межі власної організації і у такий спосіб інтегруватись у глобальні ініціативи захисту прав людини.

Третій блок стандарту (ESRS S3) орієнтований на вплив компаній на місцеві громади. Він передбачає звітність про соціальні інвестиції, участь у розвитку інфраструктури та взаємодію з населенням. Компанії мають оцінювати як позитивні, так і негативні ефекти своєї діяльності. Стандарт вимагає звітності про процеси консультацій із громадами, особливо у випадках масштабних інфраструктурних чи промислових проєктів. Компанії повинні описувати механізми інформування, врахування інтересів населення та запобігання конфліктам, що може зміцнювати зміцнює соціальну легітимність бізнесу. Вона також знижує ризики протестів і судових спорів. Звітність також повинна відображати фінансові внески у розвиток місцевих спільнот. Йдеться про підтримку освіти, охорони здоров'я, екологічних і культурних ініціатив. Це дозволяє показати реальний внесок бізнесу у сталий розвиток регіонів. ESRS S3 акцентує увагу на правах уразливих груп населення, які можуть постраждати від діяльності бізнесу. Це стосується, наприклад, корінних народів або мешканців екологічно чутливих територій. Компанії мають демонструвати заходи із захисту їхніх прав і підтримки добробуту.

Четвертий соціальний блок (ESRS S4) спрямований на захист прав споживачів і кінцевих користувачів продукції. Він передбачає звітність про безпеку товарів і послуг, їхню якість та відповідність вимогам. Компанії мають надавати інформацію про випадки відкликань продукції та заходи із захисту споживачів. Стандарт вимагає опису політик щодо захисту персональних даних і приватності користувачів. У сучасних умовах цифровізації це питання набуває особливої ваги. Окремо стандарт підкреслює необхідність підтримки інклюзивності у доступі до товарів і послуг. Це означає врахування потреб людей з інвалідністю, малозабезпечених груп і користувачів з різними культурними чи мовними особливостями.

В цілому, соціальний блок ESRS дозволяє оцінити, наскільки компанії відповідально ставляться до власних працівників, партнерів у лан-

цюгах постачання, місцевих громад та кінцевих споживачів [12]. Проте соціальні зобов'язання неможливо реалізувати ефективно без відповідної системи управління. Саме тому завершальним елементом є управлінський блок, який регулює питання ділової поведінки, антикорупційних механізмів та корпоративної етики.

Блок ESRS G1 визначає рамку прозорості та підзвітності у сфері корпоративного управління. Компанії зобов'язані розкривати інформацію про структуру органів управління, наглядових рад і виконавчих органів з особливою увагою до їх ролі у контролі за питаннями стійкості та соціальної відповідальності. Стандарт встановлює вимоги щодо антикорупційних політик, систем комплаєнсу та кодексів поведінки, які регулюють відносини із працівниками, клієнтами, постачальниками та державними структурами. Компанії повинні описувати внутрішні механізми виявлення та запобігання корупційним практикам, а також заходи із захисту викривачів. У звітності мають відображатися не лише політичні декларації, а й конкретні результати аудиту та моніторингу, включаючи випадки порушень і заходи реагування. Управлінський стандарт також акцентує увагу на прозорості винагород керівництва. Компанії мають розкривати інформацію про політику бонусів і винагород, включно з показниками стійкості, які впливають на їхнє нарахування.

Звітування за стандартами ESRS має свої особливості, які відрізняють його від попередніх добровільних підходів до нефінансової звітності. Його сутність полягає у двох взаємодоповнюючих напрямах – кількісному та якісному, що забезпечують комплексність оцінки впливу підприємств. Кількісний напрям охоплює узагальнення числових показників, які відображають стан і динаміку ключових індикаторів діяльності. Якісний напрям передбачає опис політик, стратегій та планів, що демонструють системність управлінських підходів.

Прикладом кількісного напряму є показник ESRS S1-6 «Характеристики працівників підприємства» [15]. Він вимагає надання відомостей про чисельність працівників, їх розподіл за статтю, віком, видами контрактів і рівнем зайнятості. Крім того, включається інформація про плинність кадрів у звітному періоді. Такі показники формуються у вигляді числових таблиць, що робить їх прозорими та зіставними. Джерелом даних для кількісних показників зазвичай є внутрішні системи кадрового чи фінансового обліку.

Якісний напрям зосереджується на політиках і процесах, які реалізує підприємство. Прикладом є показник ESRS E1-2 «Політики щодо зменшення впливу на зміну клімату та адаптації» [15]. Він передбачає опис ухвалених політик, їхній зміст, виконавців, ресурси та зв'язок із ризиками. Якщо таких політик немає, підприємство має пояснити причини і вказати плани їх розробки. Якісна інформація не обмежується переліком документів, а включає практичний контекст їх застосування. У звітності відображаються результати реалізованих заходів, періоди виконання, очікувані та фактичні ефекти. Це дозволяє оцінити не лише наявність політик, а й їхню ефективність.

Особливістю ESRS є необхідність зв'язку між кількісними й якісними показниками. Наприклад, дані про чисельність працівників мають поєднуватися з політиками у сфері зайнятості чи рівності. Така інтеграція дозволяє відстежувати, як управлінські стратегії впливають на фактичні результати. Це створює основу для більш цілісного управління сталим розвитком.

Звітування за ESRS передбачає також обов'язок формувати крос-посилання на фінансові дані. Це забезпечує узгодженість між фінансовою і нефінансовою звітністю та підвищує довіру користувачів. Компанії повинні продемонструвати послідовність: від політик – до дій, від дій – до цілей і результатів, що формує логічний ланцюг управління впливами. Для кількісних показників важливо забезпечити регулярність, точність і повноту інформації. Для якісних показників необхідний реєстр політик і процесів, що дозволяє систематизувати управлінські рішення. Це створює умови для підготовки достовірної й перевірюваної звітності.

Іншою особливістю є вимога прозорості у випадку відсутності даних або політик. Підприємства мають чітко вказувати, які показники неможливо надати, і пояснювати причини. Такий підхід мінімізує ризики маніпуляцій та підвищує довіру до звітності. Це також стимулює організації розробляти відсутні політики й покращувати процеси збору інформації.

Таким чином, звітування за ESRS полягає у балансі між кількісними й якісними вимогами. Кількісний напрям формує прозорість і порівнянність, тоді як якісний – демонструє системність і стратегічність. Разом вони створюють цілісну картину відповідальності компанії перед суспільством та інвесторами, що робить ESRS унікальним інструментом інституціоналізації принципів соціальної відповідальності.

Висновки. Узагальнення проведеного дослідження підтвердило, що стандарти ESRS становлять якісно новий етап розвитку міжнародних принципів соціальної відповідальності. Вони перетворюють раніше добровільні практики на обов'язкову систему регуляторних вимог, створюючи прозоре та уніфіковане середовище для порівняння результатів діяльності компаній. Такий підхід не лише підсилює довіру інвесторів

і суспільства, а й формує основу для нової корпоративної культури, де соціальна відповідальність стає інтегрованою частиною бізнес-моделей.

Особливе значення має комплексність і деталізованість стандартів, що охоплюють екологічні, соціальні та управлінські аспекти. Це дозволяє розглядати діяльність компаній у багатовимірному вимірі та забезпечує більш точне розуміння їхнього впливу на суспільство і довкілля. Водночас ESRS підкреслюють взаємозалежність між фінансовими і нефінансовими показниками, створюючи інтегровану звітність, яка демонструє, що стійкість та прибутковість взаємопов'язані.

Впровадження стандартів ESRS вимагає значних організаційних і фінансових зусиль від компаній. Зокрема, потребують удосконалення внутрішні системи збору даних, облікові механізми, а також процедури аудиту та верифікації інформації. Проте саме ці виклики створюють передумови для підвищення ефективності управлінських процесів, адже змушують компанії інтегрувати соціальні та екологічні аспекти у свою стратегію розвитку.

Важливим здобутком ESRS є встановлення балансу між кількісними та якісними показниками звітності. Перші забезпечують об'єктивність та порівнянність, тоді як другі – розкривають зміст управлінських підходів і стратегій. Це дозволяє формувати не лише статичну, але й динамічну картину корпоративної відповідальності, відстежуючи прогрес у досягненні цілей сталого розвитку.

З іншого боку, впровадження ESRS ще супроводжується низкою обмежень. Серед них – ризики формального виконання вимог без реального наповнення змістом, нерівномірність підготовки компаній різних секторів, а також складність гармонізації з уже чинними міжнародними стандартами. Тому важливою передумовою успіху є подальший розвиток методичних рекомендацій, навчальних програм і підтримка бізнесу з боку інституцій ЄС.

Таким чином, стандарти ESRS формують підґрунтя для нової парадигми корпоративного управління, де соціальна відповідальність інтегрована у фінансові та стратегічні процеси. Вони створюють основу для посилення ролі європейських компаній на глобальних ринках, зміцнюють інвестиційну привабливість та забезпечують реальну відповідальність бізнесу перед суспільством і довкіллям. Саме тому подальші дослідження мають бути спрямовані на глибший аналіз практичного досвіду впровадження стандартів, оцінку їхнього впливу на конкурентоспроможність і формування довгострокової вартості компаній.

Література

1. Бабаєв В. Ю., Клименко Н. Г., Берлізова В. А., Тимоха Д. А. Реалізація ESG принципів у публічному та корпоративному управлінні. *Теорія та практика державного управління*. 2025. Т. 1. №80. С. 132–152. URL: https://periodicals.karazin.ua/tpdu/article/download/27030/24011 (дата звернення: 20.08.2025)

2. Бондаренко Л. ESG-банківництво в Україні та світі: виклики та новітні тренди. *Економіка та суспільство*. 2025. №72. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-72-15 (дата звернення: 20.08.2025)

3. Головчак Г.В. Оцінка ефективності ESG-звітності як інструменту прозорості бізнесу в умовах глобалізації. *Економіка та суспільство*. 2024. №67. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-67-28 (дата звернення: 20.08.2025)

4. Європейський зелений курс (European Green Deal). Представництво України при Європейському Союзі. 2021. URL: https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/galuzeve-spivrobitnictvo/klimat-yevropejska-zelena-ugoda (дата звернення: 20.08.2025)

5. Колесник О.О. ESG-стандарти управління в досягненні цілей сталого розвитку. *Трансформація практики управління інноваційним розвитком соціально-економічних систем : колективна монографія* / під заг. ред. Храпкіної В. В., Пічик К. В. Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2024. С. 415–431. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/29587 (дата звернення: 20.08.2025)

6. Корчагіна Л.Ф. Розвиток теоретико-методичних підходів до організації процесу створення ESG-звітності на підприємствах. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна серія «Економічна»*. 2023. №105, С. 57–66. URL: https://doi.org/10.26565/2311-2379-2023-105-06 (дата звернення: 20.08.2025)

7. Косташ Т.В., Михалків А.А., Кудлаєва Н.В. Адаптація бухгалтерських систем до стандартів сталого розвитку: нові стратегії ведення обліку. *Ефективна економіка*. 2024. №9. URL: http://doi.org/10.32702/2307-2105.2024.9.39 (дата звернення: 20.08.2025)

8. Костюченко В., Пащенко І., Саковець І. Принципи ESG і цілі сталого розвитку: обліковий аспект. *Grail of Science*. 2023. №27, С. 117–123. URL: https://doi.org/10.36074/grail-of-science.12.05.2023.012 (дата звернення: 20.08.2025)

9. Лівошко Т. Моніторинг за ESG-принципами та його вплив на конкурентоспроможність суб`єктів господарювання. *Herald of Khmelnytskyi National University. Economic Sciences*. 2022. Вип. 5. Ч. 1. С. 158–164. https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-310-5(1)-26 (дата звернення: 20.08.2025)

10. Паризька угода : Угода Орг. Об'єдн. Націй від 12.12.2015 : станом на 14 лип. 2016 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l61 (дата звернення: 20.08.2025)

11. Селецька Д.О. Формування ESG-звітності за стандартами GRI: екологічний аспект. *Економіка та суспільство*. 2024. №69. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-69-145 (дата звернення: 20.08.2025)

12. Селецька Д.О. Формування ESG-звітності за стандартами GRI: соціальний аспект. *Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу*. 2024. Вип. 3. №59. С. 20–36. URL: https://doi.org/10.26642/pbo-2024-3(59)-20-36 (дата звернення: 20.08.2025)

13. Шостак І.В., Плисенко Г.П. Інтегрована звітність в контексті принципів ESG. *Журнал стратегічних економічних досліджень*. 2024. Вип. 2. №19. С. 146–152. URL: http://dx.doi.org/10.30857/2786-5398.2024.2.13 (дата звернення: 20.08.2025)

14. About us. ESRS. URL: https://www.efrag.org/en/about-us (дата звернення: 20.08.2025)

15. *ANNEX I to Commission Delegated Regulation (EU) 2023/2772 supplementing Directive 2013/34/EU of the European Parliament and of the Council as regards sustainability reporting standards*. URL: https://xbrl.efrag.org/e-esrs/esrs-set1-2023.html (дата звернення: 20.08.2025)

16. *Directive (EU) 2022/2464 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 amending Regulation (EU) No 537/2014, Directive 2004/109/EC, Directive 2006/43/EC and Directive 2013/34/EU*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022L2464 (дата звернення: 20.08.2025)

17. *ESRS workstreams*. URL: https://www.efrag.org/en/sustainability-reporting/esrs-workstreams (дата звернення: 20.08.2025)

18. Hahn R. Standardizing Social Responsibility? New Perspectives on Guidance Documents and Management System Standards for Sustainable Development. *IEEE – Transactions on Engineering Management*. March 9, 2012. 59(4). P. 717–727. URL: https://doi.org/10.1109/TEM.2012.2183639 (дата звернення: 20.08.2025)

19. *Recommendations of the Task Force on Climate-related Financial Disclosures. Final Report*. 2017. URL: https://assets.bbhub.io/company/sites/60/2021/10/FINAL-2017-TCFD-Report.pdf (дата звернення: 20.08.2025)

20. *The GRI Standards: Enabling transparency on organizational impacts*. Amsterdam : GRI, 2022. URL: https://www.globalreporting.org/media/wmxlklns/about-gri-brochure-2022.pdf (дата звернення: 20.08.2025)

21. *What is the Global Reporting Initiative (GRI)?* URL: https://www.ibm.com/think/topics/global-reporting-initiative (дата звернення: 20.08.2025)

Анотація

Кудінов І. О., Синенко А. Ю., Смірнов Є. В. **Європейські стандарти сталого звітування (ESRS) як форма реалізації міжнародних принципів соціальної відповідальності.** – Стаття.

У статті здійснено комплексний аналіз європейських стандартів сталого звітування (ESRS) як інституційної форми реалізації міжнародних принципів соціальної відповідальності бізнесу. З'ясовано, що стандарти ESRS функціонують як інтегрований інструмент, що забезпечує прозорість, підзвітність і можливість порівняння даних між компаніями різних секторів та країн. У дослідженні наголошено, що специфіка звітування за стандартами ESRS полягає у двох взаємопов'язаних напрямах: кількісному та якісному. Кількісний напрям вимагає представлення числових індикаторів, що характеризують стан і динаміку ключових показників діяльності компаній. Якісний напрям охоплює опис політик, управлінських стратегій і планів щодо їхньої реалізації, а також результатів і ризиків. Встановлено, що застосування стандартів ESRS сприяє гармонізації нефінансової звітності, формує єдиний інформаційний простір для інвесторів і регуляторів, а також підвищує довіру суспільства до бізнесу. З'ясовано, що розвиток практики звітування за стандартами ESRS супроводжується низкою викликів і проблем. Серед основних бар'єрів названо значні витрати на адаптацію внутрішніх систем збору та обробки даних, необхідність удосконалення методик перевірки достовірності інформації, складність гармонізації національних і міжнародних підходів, а також ризики формального виконання вимог без реального наповнення змістом. Водночас наголошено, що подолання цих обмежень може забезпечити підвищення ефективності управлінських процесів, адже стимулює компанії до системної інтеграції соціальних і екологічних аспектів у корпоративні стратегії. Охарактеризовано закономірності розвитку європейської моделі звітності, що поступово трансформує корпоративне управління та створює нову парадигму взаємодії бізнесу й суспільства. У висновках обґрунтовано, що ESRS формують основу для нової моделі корпоративного управління, де соціальна відповідальність інтегрована у фінансові та стратегічні процеси. Це дозволяє не лише підвищити інвестиційну привабливість компаній, а й забезпечити їхній внесок у досягнення цілей сталого розвитку, що підкреслює наукову і практичну значущість дослідження.

Ключові слова: соціальна відповідальність, ESG, ESRS, корпоративне управління, сталий розвиток, нефінансова звітність, CSRD, соціальна безвідповідальність, репутаційний ризик, інституціоналізована практика.

Summary

Kudinov I. O., Synenko A. Yu., Smirnov Ye. V. **European Sustainability Reporting Standards (ESRS) as a form of implementing international principles of social responsibility.** – Article.

The article presents a comprehensive analysis of the European Sustainability Reporting Standards (ESRS) as an institutionalized form of implementing international principles of corporate social responsibility. It has been identified that the relevance of the study is conditioned by transformations of the globalized economy, which require new approaches to combining financial performance with social responsibility. It has been clarified that ESRS function as an integrated tool ensuring transparency, accountability, and comparability of data among companies across different sectors and countries. The study emphasizes that the specificity of reporting under ESRS lies in two interrelated dimensions: quantitative

and qualitative. The quantitative dimension requires the presentation of numerical indicators reflecting the state and dynamics of key performance measures of companies. The qualitative dimension includes the description of policies, management strategies, and implementation plans, as well as achieved results and identified risks. It has been established that the application of ESRS fosters the harmonization of non-financial reporting, forms a unified informational space for investors and regulators, and strengthens societal trust in business. It has been identified that the development of reporting practices under ESRS is accompanied by numerous challenges and limitations. Among the key barriers are the high costs of adapting internal systems for data collection and processing, the need to improve methodologies for verifying information reliability, the complexity of harmonizing national and international approaches, as well as the risks of formal compliance without meaningful content. At the same time, it has been emphasized that overcoming these limitations can enhance the efficiency of management processes, as it stimulates companies to systematically integrate social and environmental aspects into corporate strategies. The patterns of development of the European model of reporting have been characterized, showing a gradual transformation of corporate governance and the creation of a new paradigm of interaction between business and society. In conclusion, it has been substantiated that ESRS form the foundation for a new model of corporate governance, where social responsibility is integrated into financial and strategic processes.

Key words: social responsibility, ESG, ESRS, corporate governance, sustainable development, non-financial reporting, CSRD, social irresponsibility, reputational risk, institutionalized practice.

Дата надходження статті: 19.08.2025
Дата прийняття статті: 03.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 316.47:316.277
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.35

О. М. Кузьмук
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9729-1785
кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри політології та публічного управління
Волинського національного університету імені Лесі Українки

ГРОМАДСЬКА УЧАСТЬ: СУТНІСТЬ, ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

В умовах повномасштабної агресії та глибоких суспільних викликів, що постали перед Україною, феномен громадської участі набуває виняткової ваги. Він виходить за межі суто академічного інтересу, перетворюючись на ключовий фактор національної стійкості, соціальної згуртованості та демократичного розвитку. Масштабні волонтерські рухи, мережі взаємодопомоги, цифрова мобілізація та локальна самоорганізація стали практичною відповіддю українського суспільства на екзистенційні загрози. Цей унікальний досвід вимагає глибокого соціологічного осмислення, оскільки саме в цих практиках криється потенціал для повоєнної відбудови та подальшої модернізації країни. Водночас, здатність соціології адекватно аналізувати ці складні процеси напряму залежить від якості її методологічного інструментарію, що й зумовлює актуальність даного дослідження.

Аналіз наукового доробку свідчить, що попри значну увагу до теми громадської участі, у соціології досі домінують фрагментарні підходи. Дослідження часто зосереджуються або на формально-інституційних практиках (вибори, партії, ГО), або на пікових проявах протестної активності. Натомість величезний пласт повсякденних, неформальних та цифрових форм участі залишається методологічно неохопленим. Це створює суттєву проблему: соціологія ризикує втратити з поля зору найбільш динамічні та інноваційні процеси, що відбуваються в громадянському суспільстві, а її висновки можуть бути неповними та викривленими через методологічний редукціонізм.

У роботі застосовано методи теоретичного узагальнення, порівняльного аналізу дослідницьких підходів та концептуального моделювання. Такий підхід дозволяє не лише деконструювати обмеження наявних дослідницьких стратегій, але й накреслити контури більш адекватної, інтегративної моделі аналізу феномену громадської участі.

Постановка проблеми. Громадська участь є ключовим об'єктом соціологічного аналізу, оскільки становить фундаментальну основу демократичного устрою та виступає індикатором зрілості громадянського суспільства. В умовах глибоких соціальних трансформацій, які переживає Україна, зокрема під впливом повномасштабної війни, здатність громадян до самоорганізації, солідарності та колективної дії перетворюється на визначальний чинник соціальної інтеграції та національної стійкості. Активна участь громадян є не лише рушієм соціальних змін, але й механізмом суспільного контролю та інструментом розв'язання нагальних проблем. Відтак, її всебічне та методологічно коректне дослідження становить пріоритетне як наукове, так і практичне завдання.

Водночас, попри теоретичне визнання багатогранності феномену, сучасна емпірична соціологія стикається з фундаментальною методологічною проблемою. У дослідницьких практиках домінує тенденція до редукціонізму –зведення комплексного та динамічного явища до обмеженого набору формалізованих, легко квантифікованих індикаторів, таких як електоральна активність, членство в громадських організаціях чи участь у санкціонованих протестах. Такий підхід залишає поза соціологічною увагою широкий пласт неформальних, мережевих, цифрових та повсякденних практик, які сьогодні формують реальну тканину громадської активності та стають методологічно «невидимими».

Наслідком такого спрощення є не просто неповне, а систематичне викривлення соціологічного знання про реальний стан громадянського суспільства, його потенціал та приховані ресурси. Це, у свою чергу, нівелює прогностичний потенціал соціології, зокрема її здатність пояснювати раптові сплески протестної активності чи, навпаки, періоди уявної соціальної апатії. На практичному рівні недооцінка латентних форм участі унеможливлює розробку дієвих політик, спрямованих на підтримку та розвиток громадянських ініціатив.

Відтак, критичний перегляд існуючих методологічних підходів та розробка оновленої концептуальної рамки для дослідження громадської участі постає не як вузькоспеціалізоване, а як нагальне науково-практичне завдання. Необхідність такої ревізії диктується як внутрішньою логікою розвитку соціологічної дисципліни, так і гострою потребою суспільної практики в отриманні валідних, надійних даних про процеси, що визначають майбутнє українського суспільства.

© О. М. Кузьмук, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Вирішення цієї проблеми дозволить перейти від статичного «знімка» до багатовимірного аналізу громадської участі як динамічного процесу, що є ключовою передумовою для розуміння та посилення демократичних перетворень в країні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен громадської участі перебуває в центрі уваги як зарубіжної, так і вітчизняної соціологічної думки, що зумовлено його нерозривним зв'язком із процесами демократизації та розвитку громадянського суспільства. В українському контексті ця тема набула особливої ваги на тлі глибоких суспільних трансформацій, перманентної кризи та соціальної напруженості [1]. Довгострокові моніторингові проєкти Інституту соціології НАН України [2] та спеціалізовані дослідження [5; 6] фіксують динаміку соціальних змін та ціннісних орієнтацій, що є підґрунтям для розгортання громадянської активності. Аналіз цього наукового доробку дозволяє виділити кілька ключових напрямів дослідження, кожен з яких, роблячи свій внесок, водночас виявляє певні методологічні обмеження.

Перший, найбільш традиційний напрям, охоплює роботи, що аналізують громадську участь через призму **формальних політичних та інституційних практик.** Участь розглядається переважно як електоральна поведінка, членство в партіях та громадських організаціях. Ці дослідження, що часто спираються на методологію кількісних опитувань [4], є беззаперечно цінними для розуміння інституційного ландшафту, однак їхня головна вада полягає в ототожненні участі з її найбільш видимими та регульованими формами, що залишає поза кадром значний масив неінституціоналізованої активності.

Другий напрям фокусується на **вивченні соціальних рухів та протестної активності.** Ця дослідницька традиція, особливо актуальна для України після Помаранчевої революції та Революції Гідності, суттєво розширила соціологічне розуміння участі, продемонструвавши її потужний позаінституційний потенціал. Проте, і в цьому випадку, фокус зміщений на пікові, конфліктні та високоінтенсивні форми взаємодії, тоді як менш помітні, рутинні та повсякденні практики громадянської активності часто залишаються невидимими.

Третій, новітній напрям, пов'язаний із **дослідженням цифрової участі.** Сучасні дослідження демонструють фундаментальну роль цифрових медіа та «логіки конективної дії» в організації сучасної активності [7], вказуючи на трансформацію самих форм та каналів участі, що особливо яскраво проявилося в українському волонтерському русі після 2014 та 2022 років.

Ці обмеження стають особливо помітними при зіставленні з міжнародним теоретичним контекстом, який давно вийшов за межі простої фіксації формальних дій. Класичні праці демонструють важливість неформальних зв'язків та соціального капіталу [12], описують трансформацію самого поняття «доброго громадянина» [9], пропонують комплексні концептуальні карти та типології участі [11; 14].

Таким чином, виділяється невирішена раніше частина загальної проблеми: виникає суттєвий розрив між багатим теоретичним розумінням багатовимірності громадської участі, представленим у міжнародній літературі, та відносно вузьким методологічним інструментарієм, що часто застосовується в українських емпіричних дослідженнях. Попри здатність вітчизняної соціології до глибокого метатеоретичного аналізу та рефлексії [3], на практиці це не завжди трансформується у створення комплексних дослідницьких дизайнів. Опора переважно на методи опитування [4] не дозволяє повною мірою охопити неформальні, повсякденні та цифрові практики, які описують згадані зарубіжні автори. На сьогодні в соціології бракує узгодженої методології, яка б дозволяла системно поєднувати аналіз формальних та неформальних, офлайн- та онлайн-практик; операціоналізувати та вимірювати повсякденні, низькоінтенсивні форми участі; перейти від простої фіксації актів участі до глибокого аналізу їхніх суб'єктивних сенсів та мотиваційних структур.

Саме цій методологічній невизначеності й присвячена означена стаття. Її завдання – теоретично обґрунтувати шляхи подолання цього розриву. Для цього пропонується звернутися до теоретичних засад соціології практик, закладених у працях Е. Ґідденса та Т. Шацкі [10; 13], які дозволяють змістити фокус з окремих дій на цілісні соціальні практики. Методологічною основою для реалізації такого підходу може слугувати модель змішаних методів дослідження, детально розроблена в міжнародній науковій літературі [8]. Синтез цих теоретичних та методологічних підходів дозволить розробити оновлену рамку для більш адекватного та повного аналізу громадської участі в сучасному українському суспільстві.

Мета статті полягає в теоретико-методологічному обґрунтуванні необхідності переходу від редукціоністських до інтегративних підходів у соціологічному дослідженні громадської участі. Досягнення цієї мети вимагає послідовного вирішення двох ключових, взаємопов'язаних завдань. Насамперед, необхідно здійснити глибокий критичний аналіз домінуючих методологічних стратегій. Цей аналітичний етап не є самоціллю, а слугує фундаментальною передумовою для подальшої конструктивної роботи, оскільки дозволяє деконструювати саму логіку методологічного редукціонізму, що зводить складний соціальний феномен

до набору легко квантифікованих індикаторів. Важливо розкрити не лише технічні обмеження такого підходу, але і його гносеологічні наслідки: як саме він викривлює соціологічне знання, формує хибне уявлення про соціальну апатію та знижує прогностичний потенціал дисципліни. Відтак, логічним продовженням та центральним завданням статті стає розробка контурів оновленої, інтегративної методологічної рамки. Цей крок є відповіддю на виявлені обмеження і становить головний науковий внесок роботи. Пропонується не просто розширити перелік індикаторів, а здійснити концептуальний поворот, обґрунтовуючи евристичний потенціал парадигми соціальних практик. Саме ця теорія дозволяє змістити дослідницький фокус з ізольованих дій на цілісні, рутинізовані та наповнені сенсом практики, що розгортаються у повсякденному житті. Для емпіричного втілення цього підходу пропонується модель, що системно поєднує якісні та кількісні стратегії, дозволяючи отримати багатовимірне та валідне знання. Таким чином, стаття послідовно рухається від критики наявного стану до обґрунтування та розробки конкретного методологічного рішення, що й дозволяє досягти поставленої мети.

Вирішення поставлених у статті завдань вимагає послідовного руху від критичного аналізу наявних методологічних обмежень до розробки конструктивної альтернативи. Відповідно, основний виклад матеріалу буде зосереджено на двох взаємопов'язаних етапах: деконструкції методологічного редукціонізму в дослідженнях громадської участі та обґрунтуванні інтегративної дослідницької рамки, що базується на теорії соціальних практик.

Перше завдання дослідження полягає у здійсненні критичної ревізії домінуючих методологічних стратегій. Аналіз показує, що значна частина сучасних емпіричних досліджень громадської участі, особливо тих, що спираються на кількісні методи, демонструє ознаки методологічного редукціонізму. Його сутність полягає у зведенні комплексного, багатовимірного та динамічного феномену до обмеженого набору формалізованих, легко квантифікованих індикаторів. Операціоналізація поняття «громадська участь» найчастіше обмежується такими діями, як участь у виборах, членство в громадських організаціях, підписання петицій чи відвідування мітингів. Гносеологічне коріння такого підходу сягає позитивістської традиції, що надає перевагу об'єктивним, зовнішньо спостережуваним та вимірюваним «соціальним фактам» на противагу аналізу суб'єктивних смислів та латентних процесів.

Наслідки такого спрощення для адекватності соціологічного знання є вкрай негативними. По-перше, виникає епістемологічне викривлення, що створює «ілюзію апатії». Соціологічні дані систематично не фіксують величезний масив неформальної активності (діяльність у сусідських чатах, цифрові волонтерські мережі, локальні ініціативи), що призводить до хибного уявлення про пасивність громадян, тоді як насправді змінюються лише форми та канали їхньої активності [7; 9; 12]. По-друге, такий підхід нівелює прогностичний потенціал соціології. Нездатність вимірювати процеси накопичення соціального капіталу та солідарності, що відбуваються у неформальних мережах, призводить до того, що соціологія виявляється неготовою до раптових соціальних мобілізацій [1; 6]. По-третє, це створює та поглиблює розрив між теорією та емпірією: теоретично визнаючи складність феномену, дослідники на практиці продовжують використовувати застарілі інструменти, що гальмує розвиток теорії [3; 10]. Таким чином, традиційна модель вимірювання є не просто неповною – вона стає методологічною перешкодою, що продукує методологічні артефакти та систематично спотворює уявлення про реальний стан громадянського суспільства [5; 11].

Виявлені обмеження диктують необхідність переходу до другого, конструктивного завдання статті – розробки контурів оновленої, інтегративної методологічної рамки. Ключовим теоретичним зсувом, що пропонується для подолання редукціонізму, є звернення до парадигми соціальних практик. Цей підхід, розроблений у працях П. Бурдьє, Е. Ґідденса [10, с. 115], Т. Шацкі [13, с. 45] та ін., дозволяє змістити фокус аналізу з ізольованих дій індивідів на самі практики – усталені, рутинізовані комплекси дій, знань, умінь, сенсів та матеріальних об'єктів. Громадська участь у цій оптиці постає не як одиничний акт («проголосував» чи «прийшов на мітинг»), а як соціальна практика [10; 13] («практика волонтерства», «практика цифрового активізму» [7]), вбудована в повсякденне життя людей [9]. Це дозволяє поставити принципово нові дослідницькі питання: не «скільки людей бере участь?», а «як саме влаштована та чи інша практика участі?», «які знання та навички вона вимагає?», «які сенси вкладають у неї самі актори?» [8].

Емпіричне втілення цього теоретичного підходу вимагає застосування інтегративної моделі дослідження, що базується на принципі методологічної тріангуляції та системно поєднує методи на трьох рівнях [8]. Макрорівень передбачає кількісне картування ландшафту участі за допомогою оновлених опитувань, що фіксують широке поле практик, а не лише формальних дій [2; 4; 6]. Мезорівень фокусується на аналізі мережевих структур (SNA) та дискурсів, у яких конструюється та поширюється участь [7]. Ядром моделі є мікрорівень –якісне заглиблення у логіку практик через наративні інтерв'ю, етнографічні спостереження

та кейс-стаді [8]. Ключова перевага моделі полягає в її синергетичності: дані кожного рівня збагачують та верифікують дані інших. Кількісне опитування може виявити «гарячі точки» активності для поглибленого кейс-стаді, а результати якісного аналізу, у свою чергу, допоможуть сформулювати більш валідні питання для наступної хвилі моніторингу [1; 5]. Таким чином, запропонована модель є не простою сумою методів, а цілісною методологічною стратегією, що дозволяє подолати кризові явища у соціологічному вивченні громадської участі [3] та отримати більш повне, динамічне та адекватне знання про громадянське суспільство.

Проведене теоретико-методологічне дослідження дозволяє зробити низку узагальнюючих **висновків.** Було доведено, що домінуюча в сучасній соціології практика вивчення громадської участі страждає на системний методологічний редукціонізм, зводячи цей багатогранний феномен до обмеженого набору формалізованих індикаторів, що призводить до викривлення соціологічного знання, формування хибного уявлення про соціальну апатію та суттєвого зниження прогностичного потенціалу науки. Обґрунтовано, що подолання вказаних обмежень вимагає не простого розширення переліку індикаторів, а фундаментального методологічного зсуву, і як перспективна теоретична рамка була запропонована парадигма соціальних практик. Головним науковим результатом роботи є розробка контурів інтегративної трирівневої моделі дослідження, що базується на принципі методологічної тріангуляції, системно поєднує кількісне картування на макрорівні, мережевий та дискурс-аналіз на мезорівні, а також якісне заглиблення у практики на мікрорівні. Перспективи подальших наукових пошуків у даному напрямку вбачаються у переході від теоретичного обґрунтування до емпіричної апробації запропонованої моделі. Зокрема, нагальним завданням є розробка та валідація конкретного дослідницького інструментарію, проведення пілотних досліджень для апробації моделі в польових умовах, а також її застосування для вивчення специфічних форм участі, таких як цифрове волонтерство, локальні рухи за відбудову та діяльність ветеранських спільнот. У подальшому, розгортання лонгітюдних досліджень на основі цієї методології дозволить відстежити динаміку трансформації практик громадської участі в Україні, зокрема в контексті повоєнної відбудови та європейської інтеграції. Таким чином, дана стаття, вирішуючи поставлені завдання, водночас відкриває нове поле для подальших методологічних та емпіричних розвідок, спрямованих на поглиблення соціологічного розуміння громадянського суспільства.

Література

1. Соціальна напруженість у кризовому соціумі: соціальнопсихологічний аналіз / [О.Г. Злобіна, М.О. Шульга, Л.Д. Бевзенко та ін.] ; за наук. ред. О.Г. Злобіної. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2019. 291 с.

2. Головаха Є. І. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 7 (21). Київ : Інститут соціології НАН України, 2020. 546 с.

3. Соціологічне метатеоретизування: історія та сучасність / За заг. ред. В. Резніка. Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. 506 с.

4. Паніотто В. І., Харченко Н. М. Методи опитування: підручник. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2017. 368 с.

5. Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні / за наук. ред. О. Резніка. Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. 288 с.

6. Українське суспільство в умовах війни. 2023 : соціологічне дослідження / за ред. Є. І. Головахи. Київ : Інститут соціології НАН України, 2023. 343 с.

7. Bennett W. L., Segerberg A. The logic of connective action: Digital media and the personalization of contentious politics. *Information, Communication & Society*. 2012. Vol. 15, no. 5. P. 739–768.

8. Creswell J. W., Plano Clark V. L. Designing and conducting mixed methods research. 3rd ed. Los Angeles : Sage Publications, 2018. 492 p.

9. Dalton R. J. The good citizen: How a younger generation is reshaping American politics. Rev. ed. Washington, D.C. : CQ Press, 2009. 230 p.

10. Giddens A. The constitution of society: Outline of the theory of structuration. Cambridge : Polity Press, 1984. 402 p.

11. Norris P. Making democracy work: A civic engagement approach. Cambridge : Cambridge University Press, 2002. 304 p.

12. Putnam R. D. Bowling alone: The collapse and revival of American community. New York : Simon & Schuster, 2000. 541 p.

13. Schatzki T. R. Social practices: A Wittgensteinian approach to human activity and the social. Cambridge : Cambridge University Press, 2002. 304 p.

14. Van Deth J. W. A conceptual map of political participation. Acta Politica. 2014. Vol. 49, no. 3. P. 349–367.

Анотація

Кузьмук О. М. **Громадська участь: сутність, виклики та перспективи.** – Стаття.

У статті порушено методологічну проблему дослідження феномену громадської участі в сучасній соціології. Аргументується, що наявні дослідницькі підходи часто страждають на методологічний редукціонізм, зводячи громадську участь до набору формалізованих та легко квантифікованих індикаторів (участь у виборах, членство в громадських організаціях, відвідування мітингів). Такий підхід, хоч і зручний для масових опитувань, залишає поза увагою широкий спектр неформальних, повсякденних та латентних практик, що складають реальну тканину громадян-

ського суспільства. Це призводить до викривленого, неповного розуміння сутності, справжніх масштабів та потенціалу громадської участі.

Авторка ставить під сумнів адекватність класичних операціоналізацій поняття «громадська участь» сучасним соціальним реаліям, зокрема викликам, пов'язаним із цифровою трансформацією суспільства та кризою традиційних інститутів представництва. Критично аналізується розрив між теоретичним осмисленням участі як багатовимірного явища та її спрощеним вимірюванням в емпіричних соціологічних дослідженнях. Обґрунтовується, що такий розрив обмежує пояснювальні та прогностичні можливості соціології у вивченні динаміки соціальної активності.

У роботі запропоновано шляхи подолання вказаних методологічних обмежень через перехід до парадигми, орієнтованої на аналіз соціальних практик. Наголошується на необхідності розробки та валідації комплексного інструментарію, що поєднував би кількісні та якісні методи. Зокрема, обґрунтовується евристичний потенціал якісних стратегій (біографічні інтерв'ю, етнографічні спостереження, кейс-стаді) для розкриття мотиваційних аспектів, суб'єктивних сенсів та контекстів громадської участі.

Стаття робить внесок у методологію соціологічних досліджень, пропонуючи оновлену концептуальну рамку для вивчення громадської участі. Ця рамка дозволяє аналізувати феномен не як статичний набір дій, а як динамічний процес, що розгортається на різних рівнях соціальної системи. Обґрунтовується, що лише такий методологічний поворот дає змогу соціології адекватно дослідити не тільки наявний стан, але й перспективи розвитку громадської участі як ключового фактора демократизації та суспільних перетворень.

Ключові слова: громадська участь, методологія соціологічного дослідження, операціоналізація, соціальні практики, громадянське суспільство, соціальна активність, соціальні виклики.

Summary

Kuzmuk O. M. **Civic participation: essence, challenges, and prospects.** – Article.

The article raises the methodological problem of researching the phenomenon of civic participation in contemporary sociology. It is argued that existing research approaches often suffer from methodological reductionism, reducing civic participation to a set of formalized and easily quantifiable indicators (e.g., electoral participation, membership in non-governmental organizations, and attendance at rallies). Such an approach, while convenient for mass surveys, overlooks the wide spectrum of informal, everyday, and latent practices that constitute the real fabric of civil society. This leads to a distorted and incomplete understanding of the essence, true scale, and potential of civic participation.

The author questions the adequacy of classical operationalizations of the concept of "civic participation" to contemporary social realities, particularly the challenges associated with the digital transformation of society and the crisis of traditional institutions of representation. The gap between the theoretical conceptualization of participation as a multidimensional phenomenon and its simplified measurement in empirical sociological research is critically analyzed. It is substantiated that this gap limits the explanatory and prognostic capabilities of sociology in studying the dynamics of social activity.

The paper proposes ways to overcome these methodological limitations through a shift to a paradigm focused on the analysis of social practices. The necessity of developing and validating a comprehensive toolkit that would combine quantitative and qualitative methods is emphasized. In particular, the heuristic potential of qualitative strategies (biographical interviews, ethnographic observations, and case studies) is substantiated for uncovering the motivational aspects, subjective meanings, and contexts of civic participation.

The article contributes to the methodology of sociological research by proposing a renewed conceptual framework for the study of civic participation. This framework allows for the analysis of the phenomenon not as a static set of actions, but as a dynamic process that unfolds at different levels of the social system. It is argued that only such a methodological shift will enable sociology to adequately study not only the current state but also the prospects for the development of civic participation as a key factor in democratization and social transformation.

Key words: civic participation, social practices, civil society, social activity, social challenges.

Дата надходження статті: 01.08.2025
Дата прийняття статті: 14.08.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 316.42
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.36

О. А. Панченко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9673-6685
доктор наук з державного управління, доктор медичних наук, професор,
почесний академік НАПН України, Заслужений лікар України,
генеральний директор ДНП «Науково-практичний медичний
реабілітаційно-діагностичний центр МОЗ України»,
президент ГО «Всеукраїнська професійна психіатрична ліга»

ЛЮДСЬКИЙ ФАКТОР У КОНЦЕПЦІЇ СТІЙКОГО ТА СТАЛОГО СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Постановка проблеми. Забезпечення належного добробуту людства в умовах стрімкої зміни середовища проживання визнається однією з найважливіших проблем, що стоять перед світовою спільнотою. Все активніше постає питання переорієнтації на парадигму системного розвитку, яка буде здатна підтримувати життя людей і середовище проживання. У центрі уваги вчених та практиків вже багато років перебуває концепція сталого та стійкого розвитку, але через її складність, багатовекторність і ступінь впливу на розвиток суспільства немало питань залишаються відкритими і потребують подальшого дослідження. На даний час не сформовано єдиного ставлення до явищ стійкого та сталого розвитку, досі не існує єдиного підходу до їх тлумачення та співвідношення. Не сформовано остаточний погляд на вплив діяльності людини на навколишнє середовище, забезпечення соціальної рівноваги тощо. Людський фактор у системі стійкого та сталого суспільного розвитку потребує перманентної уваги. В умовах надмірного використання природних ресурсів та зростання екологічних і соціальних ризиків концепція стійкого та сталого розвитку повинна задовольняти поточні потреби людства, не ставлячи під загрозу добробут майбутніх поколінь. Як і кожна теорія та концепція, вона потребує постійних змін, пролонгованості у часі формувань уявлень про механізми досягнення її цілей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепція сталого розвитку відображена у роботах Стільчука В.А, Корнійчука Л., Ватченко О.Б., Лелеченко А.П., Зайцевої Л.О., Сабовчик А.І., та інш. Зміст та характеристика поняття «стійкий розвиток» розкриваються в роботах таких вчених, як Ю.С. Погорєлов, В.А. Гросул, Г.С. Мамаєва, Касич А.О. та інш. Соціальна складова та роль людини у розвитку суспільства відображені у роботах Р. Патнема, Ф. Фукуяма, Н.С. Тютюнник, О.А. Ігнатової та інш. Втім у різноманітті поглядів вчених існують певні розбіжності щодо трактування та співвідношення понять стійкий та сталий розвиток та ролі людини у поступальному гармонійного розвитку суспільства.

Мета дослідження: розкрити принципи концепції стійкого та сталого суспільного розвитку, сутність і роль людського фактору у її реалізації.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні людство дійшло такої стадії розвитку, коли перед ним стає питання: як зберегти позитивні надбання та забезпечити збалансований розвиток у майбутньому. Загальновизнаним є розуміння збалансованого розвитку як системного утворення, що поєднує економічну, соціальну та екологічну складові. Тільки досягнення рівноваги такої системи забезпечить можливість переходу до такого соціального розвитку, який не вичерпає природні та людські ресурси, а отже, зможе відбуватися протягом тривалого часу. У науковій спільноті набув популярності термін «sustainable development», що зазвичай перекладається як «стійкий» або «сталий» розвиток. Останній навіть закріпився у законодавстві України [1]. А Генеральна Асамблея ООН прийняла документ «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» (цитується за [2]).

На перший погляд обидва терміни можуть сприйматися як синоніми. Втім у контексті даного дослідження слід звернути увагу на те, що вони не є тотожними.

У історичному аспекті першим набув популярності саме «стійкий розвиток» як нова парадигма розвитку суспільства у другій половині XX ст. Причина її появи – катастрофічна деградація довкілля в масштабах біосфери та пошуку шляхів подолання загроз середовищу проживання та здоров'ю людини [3]. Слід зазначити, що першоосновою її появи є концепція ноосфери, сформульованої ще в першій половині XX ст. українським вченим. В.І. Вернадським.

Наразі у сучасній вітчизняній і зарубіжній літературі існує декілька підходів до визначення сутності категорії «стійкість». Найбільш поширений полягає в тому, що «стійкість» – це якість, яка дозволяє системі витримувати зміни параметрів зовнішнього середовища, відмінні від розрахункових [4]. У Словнику української мови «стійкість» визначена як «...здатність витримувати

© О. А. Панченко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

зовнішній вплив, протидіяти чомусь; довго зберігати і виявляти свої властивості, не піддаватися руйнуванню, псуванню тощо» [5].

Датою появи терміну «сталий розвиток» вважається 1987 рік, причина появи – усвідомлення необхідності розвитку суспільства на основі поєднання економічних, соціальних та екологічних чинників (цитується за [3]). Не зважаючи на значну концентрацію уваги з боку вчених і практиків до терміну «сталий розвиток», жодне із його тлумачень не стало загальноприйнятим.

Електронний багатомовний термінологічний словник дає наступне визначення[6].

«Сталий розвиток (стійкий розвиток):

1) це покращення якості життя в межах можливостей (місткості) екосистем, які залишатимуться в стані відносної рівноваги; 2) це такий розвиток, який задовольняє потреби сьогодення, але не ставить під загрозу можливість майбутніх поколінь задовольняти свої потреби».

Як бачимо, у даному словнику поняття є тотожними. Втім, можна зустріти й інші варіанти, де, наприклад, зміст концепції розкривається через такі категорії як «регульований розвиток», «гармонійний розвиток», «збалансований розвиток» [3, 7]. Як вказується у джерелі [8], з точки зору лінгвістики, заміна «сталого» на «стійкий» здатна краще виразити сутнісне наповнення відповідної парадигми безпосередньо виходячи із назви, розкрити її головну мету. Більше того, формулювання «сталий розвиток» викликає певний сумнів через те що він має на увазі рівномірний безкризовий упорядкований рух, що в історичному розвитку суспільства, коли з певною циклічністю відбуваються турбулентні явища, навряд чи має підґрунтя для свого наповнення. Крім того, зважаючи на те, що досліджувана концепція містить у собі ще один важливий аспект – здатність утримувати рівновагу, не руйнуватися, протидіяти загрозам, логічно, що вона більш адекватно характеризується словосполученням «стійкий розвиток».

Хоча чіткої аргументованої позиції щодо обґрунтування правильності варіанту «сталий розвиток» не існує, саме така назва концепту має прерогативу у трактуванні англійського терміна «sustainable development».

У даному контексті дослідження висловимо авторську думку щодо правильності вживання понять «стійкий» та «сталий» розвиток. Стійкість означає здатність соціальної системи адаптуватися в умовах кризи, зберігати функціональність, повертатися до нормального стану після кризи. Сталість означає баланс між економічним зростанням, поліпшенням якості життя та екологічною безпекою. Отже, коли річ іде про загальний концепт поступального гармонійного розвитку суспільства слід вживати словосполучення «стійкий та сталий».

Перш ніж продовжити викладення матеріалу, введемо в семантичне поле дослідження поняття «людський фактор». У сучасних соціально-економічних дослідженнях останнім часом з'явилося багато понять, які відображають соціальну складову в теоретичній концепції суспільної системи: «соціальний ресурс», «соціальний капітал», «соціальний потенціал», «людський ресурс», «людський капітал», «людський потенціал» тощо. Причиною їх появи в понятійному апараті є усвідомлення зростання ролі соціальної підсистеми як відносно самостійного чинника [9]. Не зважаючи на важливість дослідження співвідношення названих понять, універсального підходу до їх визначення і інтегративної ролі у системі стійкого та сталого суспільного розвитку ще не сформовано. Більш того, на нашу думку, вичленення ролі окремого поняття у системі стійкого або сталого суспільного розвитку (такі роботи можна знайти у літературному загалі) призводить до звуження кола дослідження і зменшення концентрації уваги на такій значущій для суспільства тематиці.

Нами пропонується у даному контексті застосовувати інтегративне поняття «людський фактор» (табл. 1). Саме такий підхід дозволяє всебічно відобразити роль людини у концепції стійкого та сталого суспільного розвитку.

Аналізуючи дані таблиці, можна побачити, що поняття «капітал», «потенціал» і «ресурс» мають багато спільних рис. Насамперед, усі вони означають можливість, якою можна скористатись. Але є також деякі суттєві відмінності. Так, капітал за логікою має приносити прибуток. Ресурс – це теж засіб, можливості, якими можна скористуватися. Але він може бути використаним, а може – ні. Потенціал – це теж сукупність засобів та можливостей, але не тільки наявних, а ще і прихованих. Як бачимо, спільною частиною всіх понять, а отже, інтегративного – «людського фактору», є знання, рівень освіти населення, його професійна компетентність.

Схема концепції стійкого та сталого розвитку суспільства наведена на рис. 1.

Із рисунку видно, що людський фактор є першоосновою стійкого та сталого розвитку суспільства і пов'язаний із ним через низку проміжних процесів.

Людський фактор – економічне зростання. Економічний аспект крім зростання включає також ефективність і стабільність, що характеризується насамперед процесами, що неодмінно супроводжуються радикальним збільшенням обсягів виробництва й споживання, новими сферами господарської діяльності й більш еконо-

Таблиця 1

Інтегративний підхід до визначення поняття «Людський фактор»

Людський фактор		
Людський потенціал	**Людський капітал**	**Людський ресурс**
1. Накопичений запас здоров'я, загально-культурної і професійної компетентності, творчої, підприємницької і цивільної відповідальності, що реалізується у сфері діяльності і у сфері вжитку. 2. Сукупність знань, умінь і мотивацій населення	Наявний запас здібностей і мотивацій населення, що включає освічену частину трудових ресурсів, знання, інструментарій інтелектуальної та управлінської праці, місце існування і трудової діяльності, які впливають на зростання обсягів національного виробництва і збільшення доходів населення	1. Сукупність спеціалістів з кваліфікацією щодо розробки та підтримки продукту або сервісу. 2. Людський ресурс = кількість людей + людський потенціал (компетенції, досвід, інтелект, здібність до постійного вдосконалення і розвитку)

(Таблиця складена на основі інформації джерела [9])

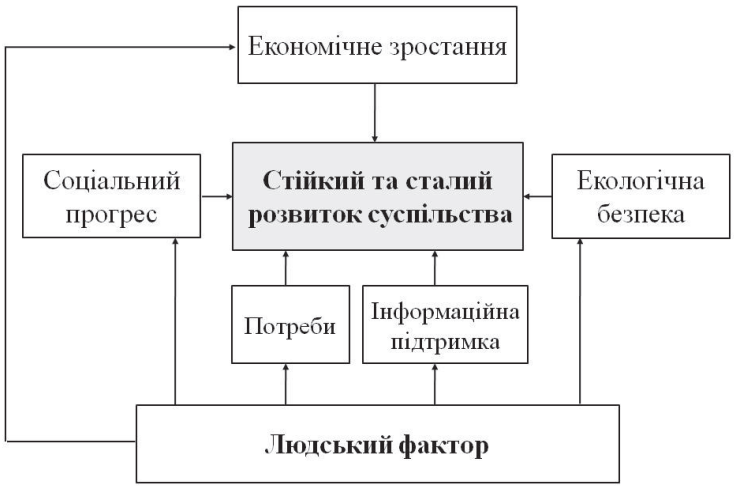

Рис. 1. Схема концепції стійкого та сталого розвитку суспільства

мічно ефективним використанням виробничих систем. Можна стверджувати, що основним чинником підвищення ефективності виробництва є науково-технічний прогрес (НТП) із широким застосуванням новітніх технологій, які дозволяють значно підвищити продуктивність праці. Водночас НТП не можна розглядати лише на основі спрощених підходів, коли соціально-економічна система має ознаки ідеалізованого суспільства, в якому складні людські та виробничі взаємовідносини, екологічні негаразди вирішуються автоматично. Власне, НТП є джерелом значних ускладнень, передусім щодо підтримки балансу інтересів техногенних систем, збереження гідних умов життя, традиційних культурних цінностей, навколишнього середовища. Йдеться як про параметри ефективності, так і про необхідність усвідомлення наслідків практичних дій людини. Саме тому на рис. 1 «людський фактор» відображено в основі концепції стійкого та сталого розвитку суспільства через економічне зростання.

Людський фактор-потреби. Людина як біо-соціо-духовна істота свою цілісність і креативність реалізує через структуру своїх потреб, що відповідає її гармонійному розвитку. Людина не зводиться ні до однієї зі своїх сутностей – ні до вітальної, ні до духовної, ні до соціальної. Її сутність проявляється в протиріччях між ними [10], що у всьому різноманітті їх проявів має зберігати найважливішу умову істинно людського існування і розвитку – міра задоволеності своїх потреб, економічної, соціальної, екологічної та культурної частин середовища її існування має не спадати, а гармонійно зростати. Це має на увазі вихід на нову ступінь соціальної самоорганізації шляхом конвергентного розвитку (нано-, біо-, інформаційних, когнітивних, соціальних технологій) при умовах оптимізації людських потреб.

Людський фактор-інформаційна підтримка. Інформація у суспільному розвитку має цілий ряд унікальних властивостей: а) при вживанні не убуває і не зношується, і має тенденцію до зростання; б) легко зберігається та переноситься; в) має певну

вартість [11]. Хоча важлива не так її кількісна характеристика, скільки властивості, пов'язані з пізнанням навколишнього світу у динаміці. Іншими словами, для соціального розвитку важлива якість інформації: цінність, доступність, зрозумілість, повнота, адекватність, актуальність, об'єктивність. Особливістю властивостей інформації є їх тимчасовий характер і залежність від конкретної людини. Сприйняття людиною інформації завжди суб'єктивне і залежить від таких факторів як соціальний стан, професія, загальний рівень освіти, культури, звички, життєвий досвід, моральні, психологічні та соціальні установки і т.д. Людина постійно взаємодіє з інформацією, і ця взаємодія дає їй не тільки знання, але й формує ставлення людини до навколишнього середовища, змінює мотивацію, рухає помислами, бажаннями і діями. Інформація та знання реалізують та примножують розумові потенції людини, зумовлюють інтелектуалізацію виробництва та праці, породжують нове поняття – інтелектуальний капітал, що є джерелом інновацій для зростання.

Отже, завдяки своїм якостям інформація відіграє визначальну роль у стійкому та сталому суспільному розвитку.

Людський фактор-соціальний прогрес. Прогрес взагалі – це розвиток систем від нижчого до вищого, від простого до складного, від гіршого до кращого стану. На думку П. Штомпки, під прогресом мається на увазі «спрямований процес, який все ближче неухильно підводить систему або до більш кращого стану, якому віддається більша перевага (чи, іншими словами, до реалізації певних цінностей етичного порядку, таких, приміром, як щастя, свобода, процвітання, справедливість, достоїнство, знання тощо) (цитується за [11]. У цілому, ідея прогресу, як зазначав П. Штомпка, включає наступні головні компоненти: поняття незворотності часу, характер якого лінійний (забезпечує безперервність минулого, теперішнього та майбутнього); спрямованість руху, де жодна стадія не повторюється, кожна ж наступна стадія ближча до кінцевого стану, ніж попередня; кумулятивність процесу, перебіг якого здійснюється або в сторону зростання (крок за кроком), або йому притаманний революційний шлях (через періодичні якісні «стрибки»); суттєва відмінність між типовими (або «необхідними») стадіями, через які проходить означений процес; специфічні «ендогенні» (або внутрішні чи іманентні) причини процесу, який розкриває внутрішні можливості суспільств, проявляючись в якості автодинамічного, тобто, з притаманними йому характеристиками саморуху; визнання природності, необхідності та неминучості означеного процесу, який неможливо ігнорувати чи зупинити; поняття удосконалення, руху вперед та покращення, згідно з якими вважається, що кожна наступна стадія процесу є кращою, ніж попередня.

Говорячи про сутність суспільного прогресу, слід наголосити на дискусійності щодо його трактування. Для багатьох усталеною є думка, що критерієм суспільного прогресу є розум, інтелект, окремі явища духовного життя. Інші вважають критерієм суспільного прогресу розвиток особистості, ступінь розвитку особистісних сил кожної людини (цитується за [11]. Інтегральним показником соціального прогресу є ступінь свободи особистості. Усі складові змісту прогресу в тій чи іншій мірі мають на увазі розширення свободи. З одного боку, це означає відсутність експлуатації, соціального примусу та насильства, а з іншого – наявність можливостей для всебічного розвитку людини та реалізації нею своїх сил та прагнень у сімейній, професійній, політичній, духовній сферах. Чим менше суспільство примушує людину і чим більше дає їй можливостей для самореалізації у цих сферах, тим вона прогресивніша.

Людський фактор-екологічна безпека. Екологічна безпека є одним з пріоритетних принципів стійкого та сталого розвитку, що передбачає запровадження такої моделі, за якої можливе задоволення життєвих потреб як сучасних, так і майбутніх поколінь [4]. Сучасні тенденції світового розвитку супроводжуються перманентним конфліктом економічної і екологічної складової. Так, в Україні за цих умов відбувається залучення держави у конфлікт економіки та екології: ми прагнемо до економічного зростання й одночасно забруднюємо довкілля [12]. Необхідно не тільки удосконалювати параметри ефективності, а усвідомити наслідки практичних дій людини. Лише рішуче економічне самообмеження, вдосконалення взаємозв'язку людини й природи можуть забезпечити сприятливі умови стійкого та сталого суспільного розвитку.

Висновки. Стійкий та сталий суспільний розвиток є системним утворенням, що поєднує економічну, соціальну та екологічну складові, в основі яких лежить людський фактор.

Людський фактор є інтегративним утворенням, що поєднує у собі людський потенціал, людський капітал та людський ресурс.

Людський фактор пов'язаний зі стійким та сталим розвитком суспільства через низку проміжних процесів: економічне зростання, потреби, інформаційна підтримка, соціальний прогрес, екологічна безпека.

Дане дослідження є продовженням наукових пошуків рішення проблеми гармонійного розвитку суспільства, що поєднує стійкість та сталість у системі, де основою є людський фактор, і може слугувати підгрунтям для подальших наукових досліджень.

Література

1. Основні терміни та визначення до Концепції переходу України до сталого розвитку. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=18607&pf35401=55081

2. Сабовчик А., Попович А. Визначення поняття та цілі сталого розвитку. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. С. 415–422. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.61

3. Стрільчук В.А. Теоретичні підходи до визначення концепту «Сталий розвиток» у праві: критичний аналіз. *Юридичний науковий електронний журнал*. №2/2017. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2017/9.pdf

4. Лутковська С.М. Стійкій і сталий розвиток системи екологічної безпеки в умовах глобалізації. *Актуальні проблеми інноваційної економіки*. № 2. 2020. С. 5–11. DOI: https://doi.org/10.36887/2524-0455-2020-2-1.

5. Назарова І. С. Словник української мови. К.: Наукова думка, 1978. Т. IX. 853 с.

6. Сталий розвиток (стійкий розвиток). Електронний багатомовний термінологічний словник. URL: https://emtd.ztu.edu.ua/view/word-6101/0

7. Словник української мови: в 11томах. Редк.: І. К. Білодід, А. А. Бурячок, В.О. Винник та інш. К.: «Наукова думка». 1970–1980. Т.9. 918 с.

8. Шевчук В.Я. Гармонійний розвиток – вибір XXI століття. Екологічний вісник. 2002. С. 24–25.

9. Тютюнник Н.С., Ігнатова О.А. Використання категорій «потенціал», «капітал» і «ресурс» у соціально-економічних дослідженнях. *Економіка промисловості*. 2012. № 3-4 (59-60). С. 351–355.

10. Мурашова А.О. Вплив глобалізації на структуру соціально-економічних потреб людини. Дис. кандидата економічних наук: 08.00.01. Харків. 2019. 231 с.

11. Куц Г.М. Філософсько-релігійне підґрунтя ідеї прогресу. URL: https://periodicals.karazin.ua/thcphs/article/download/2152/1896/

12. Малиш Н.А. Екологічна політика: конфліктність, стратегія, тактика. *Державне управління: теорія і практика*. 2009. № 2(10). С. 1–9.

Анотація

Панченко О. А. **Людський фактор у концепції стійкого та сталого суспільного розвитку.** – Стаття.

У статті розглядаються принципи концепції стійкого та сталого суспільного розвитку, сутність і роль людського фактору у її реалізації. Розкрито сутність терміну «sustainable development», що зазвичай перекладається як «стійкий» або «сталий» розвиток, що в багатьох випадках вважаються синонімами. Втім, автор висловлює свою думку щодо їх трактування та співвідношення. У історичному аспекті першим набув популярності «стійкий розвиток» як нова парадигма розвитку суспільства у другій половині XX ст. як відповідь на катастрофічну деградацію довкілля та пошуку шляхів подолання загроз середовищу проживання та здоров'ю людини. Поява терміну «сталий розвиток» пов'язана з усвідомленням необхідності розвитку суспільства на основі поєднання економічних, соціальних та екологічних чинників. На думку автора, стійкість означає здатність соціальної системи адаптуватися в умовах кризи, зберігати функціональність, повертатися до нормального стану після кризи. Сталість означає баланс між економічним зростанням, поліпшенням якості життя та екологічною безпекою. Отже, коли річ іде про загальний концепт поступального гармонійного розвитку суспільства слід вживати словосполучення «стійкий та сталий». Розкрито сутність поняття «людський фактор» з точки зору інтегративного підходу, що об'єднує у собі людський потенціал, людський капітал і людський ресурс. Підкреслено, що всі вони означають можливість, якою можна скористатись, але між ними є також деякі суттєві відмінності. Проте спільною частиною всіх понять, а отже, інтегративного – «людського фактору», є знання, рівень освіти населення, його професійна компетентність. Наведена схема концепції стійкого та сталого розвитку суспільства. Зроблено висновки про те, що стійкий та сталий суспільний розвиток є системним утворенням, що поєднує економічну, соціальну та екологічну складові, в основі яких лежить людський фактор як інтегративне утворенням. Людський фактор пов'язаний зі стійким та сталим розвитком суспільства через низку проміжних процесів: економічне зростання, потреби, інформаційна підтримка, соціальний прогрес, екологічна безпека.

Ключові слова: суспільний розвиток, людський фактор, стійкий розвиток, стійкість, сталість, людський потенціал, людський капітал, людський ресурс.

Summary

Panchenko O. A. **The human factor in the concept of sustainable and steady social development.** – Article.

The article explores the principles underlying the concept of sustainable and steady social development, as well as the essence and role of the human factor in its implementation. The article clarifies the meaning of the term "sustainable development", which is commonly translated as either "sustainable" or "steady" development, and in many cases these are regarded as synonyms. The author, however, offers a personal perspective on their interpretation and interrelation. From a historical perspective, "sustainable development" was the first to gain prominence as a new paradigm of social progress in the second half of the twentieth century, emerging as a response to the catastrophic degradation of the environment and the search for ways to mitigate threats to human health and habitat. The subsequent appearance of the term "steady development" is associated with recognition of the need for societal advancement based on the integration of economic, social, and environmental factors. According to the author, sustainability refers to the capacity of a social system to adapt under crisis conditions, to maintain its functionality, and to recover after disruption. Steadiness, in contrast, implies a balance between economic growth, improved quality of life, and environmental security. Thus, when addressing the broader concept of progressive and harmonious social development, the combined expression "sustainable and steady" is most appropriate. The notion of the "human factor" is examined through an integrative approach that

encompasses human potential, human capital, and human resources. While all three denote opportunities that may be harnessed, important distinctions exist among them. Their shared foundation, and thus the essence of the integrative "human factor", lies in knowledge, educational attainment, and professional competence. A model of the concept of sustainable and steady social development is presented. The article concludes that sustainable and steady development constitutes a systemic construct that unites economic, social, and environmental dimensions, with the human factor serving as its integrative core. The human factor is linked to sustainable and steady social development through a number of intermediary processes, including economic growth, societal needs, informational support, social progress, and environmental security.

Key words: social development, human factor, sustainable development, sustainability, human potential, human capital, human resource.

Дата надходження статті: 27.08.2025
Дата прийняття статті: 08.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 316.42:323.28:070
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.37

Г. Г. Тараненко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-4334-3981
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри суспільно-гуманітарних наук
Таврійського державного агротехнологічного
університету імені Дмитра Моторного

О. О. Козуб
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0006-5183-308X
кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри суспільно-гуманітарних наук
Таврійського державного агротехнологічного
університету імені Дмитра Моторного

РОЛЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ФОРМУВАННІ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ТА ПРОТИДІЇ ДЕЗІНФОРМАЦІЇ

Актуальність дослідження. В умовах гібридної війни та глобального інформаційного протистояння, що особливо загострилися з початку повномасштабного вторгнення росії в Україну, питання формування суспільної свідомості та протидії дезінформації набуває критичного значення для національної безпеки та стабільності. Дезінформація, як інструмент маніпуляції громадською думкою, підриває довіру до інститутів, поляризує суспільство та створює сприятливе середовище для зовнішнього впливу. У цьому контексті громадські організації (ГО) виступають одним із ключових акторів, здатних ефективно протистояти цим загрозам, формуючи проактивну та критичну суспільну свідомість. Їх роль у мобілізації ресурсів, поширенні об'єктивної інформації та підвищенні медіаграмотності населення є незаперечною [4; 8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх досліджень і публікацій, що стосуються ролі громадських організацій у формуванні суспільної свідомості та протидії дезінформації, виявляє, що значна частина актуальних матеріалів за останні роки представлена переважно у формі аналітичних доповідей та досліджень, підготовлених авторитетними інституціями та громадськими організаціями. Така ситуація зумовлена високою динамікою інформаційного простору, що потребує оперативних досліджень від профільних центрів.

Одним із найважливіших джерел для розуміння еволюції ролі громадських організацій є діяльність Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД), аналітичні доповіді якого містять глибокий аналіз, що дозволяє відстежити перетворення ГО з партнера в демократичних процесах на ключового актора інформаційної безпеки [4; 8].

Провідною структурою у вивченні медіаграмотності та протидії дезінформації в Україні є громадська організація «Детектор медіа». Організація регулярно публікує дослідження, що надають емпіричні дані про рівень стійкості суспільства до маніпуляцій. Їхні роботи є важливим джерелом для оцінки ефективності освітніх ініціатив громадського сектору [3].

Окремі наукові розвідки фокусуються на ширших аспектах. Наприклад, в роботах дослідників Інституту соціології НАН України та інших освітніх установ розглядаються питання суспільної свідомості та медіаспоживання, що є основою для розуміння впливу громадських організацій [1; 7; 6].

Таким чином, сучасний науковий дискурс формується не лише через класичні наукові розвідки, а й через систематичні дослідження та аналітичні публікації провідних українських аналітичних центрів і громадських організацій.

Формулювання мети статті. Метою статті є визначення ключових механізмів впливу громадських організацій на формування суспільної свідомості та ефективність їх діяльності у протидії дезінформації в сучасних українських реаліях.

Методологія дослідження. У роботі застосовано системний аналіз для вивчення взаємозв'язку між елементами громадських організацій та інформаційним простором. Компаративний аналіз використано для зіставлення вітчизняного та міжнародного досвіду протидії дезінформації. Контент-аналіз матеріалів громадських організацій (звітів, публікацій, програм) дозволив виявити основні напрямки їхньої діяльності. Кейс-стаді застосовано для детального аналізу конкретних успішних проєктів та ініціатив громадських організацій. Також залучено резуль-

© Г. Г. Тараненко, О. О. Козуб, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

тати вторинного аналізу соціологічних опитувань щодо рівня медіаграмотності населення та сприйняття дезінформації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Громадянське суспільство є складною системою недержавних інститутів та відносин, які забезпечують простір для самоорганізації громадян, вираження їхніх інтересів та взаємодії з державою та бізнесом [9]. Його ключові функції включають артикуляцію інтересів, захист прав і свобод, громадський контроль, а також формування соціальних норм та цінностей. В умовах демократії сильне громадянське суспільство є запорукою стійкості, сприяючи відкритості та підзвітності влади, а також консолідуючи суспільство навколо спільних цінностей.

Громадянське суспільство «охоплює позадержавні відносини, форми соціальної активності та ініціативи громадян» і є «сферою вільного волевиявлення й самоорганізації, системою інституцій і відносин, покликаних забезпечити умови для самореалізації індивідів та їх об'єднань» [2].

Фундаментальним елементом громадянського суспільства є громадські організації (ГО), що відіграють важливу роль у процесах демократизації та розвитку держави. Діяльність ГО, як «добровільного об'єднання громадян, яке сприяє розвиткові їх політичної, соціальної, трудової активності й самодіяльності, задоволенню і захисту їх багатогранних інтересів і запитів, діє відповідно до завдань і цілей, закріплених у їхньому статуті» [2] є обґрунтованою та необхідною, оскільки вони виступають посередниками між громадянами та владою, артикулюючи суспільні інтереси та забезпечуючи механізми громадського контролю. Завдяки своїй мобільності та фокусу на конкретних проблемах, вони сприяють залученню широких верств населення до суспільно-політичного життя, тим самим формуючи активну та відповідальну громадську свідомість.

Суспільна свідомість як сукупність ідей, поглядів, переконань, почуттів та традицій, що відображають соціальне буття і формуються в процесі взаємодії індивідів у суспільстві, «відображає духовний бік життя суспільства, сукупність колективних уявлень (системи ідей, теорій, поглядів, почуттів, настроїв), що стихійно виробляються соціальними групами під впливом їхнього повсякденного життя; співвіднесене з індивідуальною свідомістю» та є «однією з ключових філософських категорій, спосіб і форма відображення суспільного буття» [2].

Суспільна свідомість включає різні рівні – від повсякденної свідомості до теоретичних систем (наука, філософія, ідеологія). В епоху інформаційних технологій значний вплив на формування суспільної свідомості мають медіа, які, з одного боку, можуть виступати джерелом об'єктивної інформації, а з іншого – бути інструментом маніпуляцій та дезінформації.

Особливих масштабів сьогодні набуває феномен дезінформації – навмисного поширення неправдивої або спотвореної інформації з метою обману, маніпуляції або введення в оману [2]. Вона відрізняється від помилкової інформації тим, що має заздалегідь визначену шкідливу мету. Дезінформація може приймати різні форми: фейкові новини, маніпуляція фактами, пропаганда, теорії змови. Її вплив на суспільну свідомість проявляється у поляризації суспільства, зниженні довіри до медіа та державних інститутів, посиленні соціальної напруги та підриві демократичних процесів. Психологічні механізми, такі як підтверджувальне упередження, когнітивний дисонанс та ефект «луна-камери», сприяють її поширенню та вкоріненню [7].

Українські громадські організації, особливо після 2014 року та з початком повномасштабного вторгнення, продемонстрували високий рівень адаптивності та ініціативності у протидії інформаційним загрозам [6].

Основними напрямками діяльності ГО у формуванні суспільної свідомості стали просвітницька діяльність, інформаційно-аналітична робота, культурні й освітні проєкти та адвокаційна діяльність.

Просвітницька діяльність реалізується через організацію лекцій, семінарів, тренінгів з медіаграмотності, критичного мислення та фактчекінгу. Ці освітні ініціативи спрямовані на підвищення здатності населення розрізняти правдиву інформацію від фейків, аналізувати джерела та критично оцінювати медійний контент. Прикладами є курси від «Детектора медіа», «StopFake Academy» тощо [3; 10].

Інформаційно-аналітична робота реалізується завдяки створенню на базі ГО аналітичних центрів та платформ, які публікують дослідження, звіти та аналітичні матеріали щодо актуальних суспільних проблем, викриття дезінформаційних кампаній та моніторингу інформаційного простору. Це допомагає не лише інформувати суспільство, а й надавати якісні дані для вироблення державної політики.

Формуванню громадської ідентичності, патріотизму та критичного погляду на події сприяють організовані ГО культурні й освітні проєкти, зокрема, мистецькі акції, кінопокази, виставки, дискусійні клуби та фестивалі. Ці заходи часто інтегрують елементи протидії дезінформації через освітні панелі та обговорення.

Досить потужним інструментом стала адвокаційна діяльність, завдяки якій громадські організації активно лобіюють зміни в законодавстві,

спрямовані на захист інформаційного простору, підтримку незалежних медіа та протидію пропаганді. Вони виступають за прозорість власності на ЗМІ, посилення відповідальності за поширення дезінформації та забезпечення плюралізму думок.

Варто підкреслити що діяльність українських ГО у протидії дезінформації відзначається різноманіттям та інноваційністю. Однією з найефективніших стратегій є створення та підтримка фактчекінгових проєктів. Так, наприклад, організації StopFake (заснована у 2014 році) та VoxCheck стали провідними гравцями у викритті російської пропаганди та дезінформації [3; 10]. Вони системно аналізують публікації у ЗМІ та соціальних мережах, спростовуючи фейки та надаючи правдиву інформацію. Їхні матеріали широко цитуються як в Україні, так і за кордоном.

Не менш важливою стратегією стала розробка та поширення навчальних програм з медіаграмотності. ГО активно співпрацюють з Міністерством освіти і науки України, розробляючи та впроваджуючи освітні програми з медіаграмотності для школярів та студентів. Проєкт «Вивчай та розрізняй» (за підтримки IREX) є прикладом успішної ініціативи, спрямованої на формування навичок критичного мислення та інформаційної гігієни серед молоді [5].

Цікавим напрямом протидії дезінформації став моніторинг інформаційного простору. Організації, такі як «Детектор медіа» [3], здійснюють постійний моніторинг українських та закордонних ЗМІ, виявляючи прояви дезінформації, пропаганди та маніпуляцій. Їхні щотижневі та щомісячні звіти є цінним джерелом для аналітиків, журналістів та широкої громадськості.

Важливим кроком в означеному напрямку діяльності є також розвиток мереж незалежних медіа та журналістів. Громадські організації відіграють ключову роль у підтримці та розвитку незалежних медіа, які є альтернативним джерелом об'єктивної інформації. Це включає надання грантів, проведення тренінгів для журналістів, створення платформ для обміну досвідом та співпраці.

Окрім цього українські ГО активно взаємодіють з міжнародними партнерами (ЄС, США, НАТО), обмінюючись досвідом у протидії дезінформації та реалізуючи спільні проєкти. Це дозволяє залучати міжнародні ресурси та експертизу для посилення інформаційної стійкості України [4; 8].

Оцінюючи результати діяльності громадських організацій, варто констатувати їх значний вплив на формування суспільної свідомості та підвищення інформаційної стійкості. Згідно з опитуваннями, рівень медіаграмотності українців поступово зростає, а довіра до традиційних медіа та фактчекінгових проєктів є вищою, ніж до соціальних мереж як джерел новин. Це свідчить про ефективність освітніх та просвітницьких ініціатив ГО. Підвищення критичного мислення серед населення дозволяє зменшити вплив дезінформаційних кампаній [4; 8].

Водночас, попри успіхи, громадські організації стикаються з низкою викликів, серед яких найбільш вагомими є фінансовий, правовий, спротиву, охоплення аудиторії та інформаційної втоми.

Фінансовий виклик пов'язаний з тим, що більшість ГО залежать від донорських коштів, що створює ризики нестабільності та обмеженість у довгостроковому плануванні. Основою правового виклику є недосконаліть законодавства щодо регулювання інформаційного простору, відповідальності за поширення дезінформації та відсутність ефективних механізмів блокування пропагандистських ресурсів. Виклик спротиву пов'язаний із активною протидією з боку суб'єктів, зацікавлених у поширенні дезінформації, включаючи кібератаки, дискредитаційні кампанії та переслідування активістів. Виклик охоплення аудиторії пов'язаний з проблемою охоплення всіх соціальних та вікових груп, особливо в регіонах та на тимчасово окупованих територіях. Виклик інформаційної втоми пов'язаний з надмірним потоком інформації, у тому числі негативної та дезінформації, що призводить до інформаційної втоми та зниження сприйняття важливих повідомлень.

Отже, у перспективі, для посилення ролі громадських організацій у протидії дезінформації важливо посилити координацію між ГО та державними інституціями, розробити інноваційні підходи до поширення медіаграмотності, зокрема через ігрові формати та використання штучного інтелекту, залучати до співпраці бізнес-сектор, розширити мережі регіональних активістів та розвинути низові ініціативи.

Безперечно, діяльність громадських організацій є ключовим індикатором демократичного розвитку держави. У контексті сучасних викликів, зокрема повномасштабного воєнного вторгнення, функціональне навантаження на громадські організації суттєво трансформується. Порівняльний аналіз щорічних доповідей Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД), що охоплюють періоди 2021–2022 та 2022–2023 років, дав змогу простежити еволюцію ролі ГО у формуванні суспільної свідомості та виокремити нові напрями їх діяльності, зокрема у сфері протидії дезінформації.

Порівняння документів виявляє значну трансформацію ролі громадських організацій. Якщо до 24 лютого 2022 року діяльність ГО були зосе-

реджена на інституційному розвитку, адвокації та освіті як довгострокових заходах, то в умовах війни їхня роль кардинально розширилася. Вони стали повноцінними акторами у сфері національної безпеки, гуманітарної допомоги, відновлення та інформаційної оборони.

Головна відмінність полягає в тому, що боротьба з дезінформацією виокремлюється як окремий, стратегічно важливий напрям діяльності ГО. Громадські організації в Україні усвідомили необхідність безпосередньо впливати на суспільну свідомість, протидіючи ворожим наративам, і зайняли цю нішу, демонструючи високу адаптивність та відповідальність. Це свідчить про глибоку інституалізацію протидії дезінформації в рамках громадських організацій, що є важливим показником його зрілості та ефективності в умовах екзистенційної загрози.

Таким чином, повномасштабна агресія не тільки стала каталізатором розвитку волонтерського руху, але й стимулювала перетворення громадських організацій з партнера у сфері демократизації на ключового суб'єкта національної стійкості, що активно формує суспільну свідомість та веде боротьбу на інформаційному фронті.

Ключові аспекти ролі громадських організацій у формуванні суспільної свідомості та протидії дезінформації наведено в аналітичній порівняльній таблиці (Таблиця 1), що ґрунтується на даних аналітичних доповідей [4; 8].

Порівняльний аналіз наочно демонструє, що повномасштабна війна стала каталізатором еволюції українських громадських організацій. Їх роль трансформувалася від партнера в процесах демократизації до повноцінного актора, який веде активну діяльність на різних фронтах, зокрема на інформаційному. Найбільш значущою зміною є інституалізація протидії дезінформації як окремого стратегічного напряму. Це свідчить про глибоку адаптацію ГО до екстремальних умов та їхню здатність ефективно відповідати на сучасні гібридні загрози.

Здійснена аналітична робота та систематизація матеріалу уможливила виокремлення теоретичних та практичних аспектів, спрямованих на посилення ролі громадських організацій у формуванні суспільної свідомості та протидії дезінформації. Так, наприклад, на нашу думку, значно посилить ефективність роботи ГО ініціювання «інформаційного діалогу» замість «інформаційної боротьби». Тут слід розглянути зміну парадигми. Замість фокуса виключно на «боротьбі» з дезінформацією, яка може мати оборонний характер, ГО мають перейти до проактивного «інформаційного діалогу» з суспільством. Це передбачає не лише викриття фейків, а й створення власного позитивного інформаційного порядку денного, що ґрунтується на цінностях демократії, правди та прозорості.

Не менш значущим кроком може стати інтеграція протидії дезінформації у всі сфери діяльності. Протидія дезінформації має стати не окремою функцією, а наскрізною компетенцією для всіх ГО, незалежно від їхнього профілю. Організації,

Таблиця 1

Порівняльний аналіз ролі ГО в Україні (2021–2023 рр.)

Аспект аналізу	Доповідь за 2021–2022 рр.	Доповідь за 2022–2023 рр.
Основний контекст діяльності	Період стабільного розвитку з подальшим різким переходом до умов повномасштабного вторгнення.	Період повномасштабної війни, що зумовив повну адаптацію та переорієнтацію діяльності.
Ключові напрями роботи	Адвокація, моніторинг діяльності органів влади, розвиток інституційної спроможності ІГС, міжсекторальна співпраця.	Гуманітарна та військова допомога, відновлення територій, підтримка ветеранів, інформаційна боротьба, міжнародна адвокація інтересів України.
Формування суспільної свідомості	Розглядається переважно через призму громадської освіти як довгостроковий стратегічний процес. Акцент на підвищенні рівня громадської активності.	Розглядається як безпосередня протидія ворожим наративам та інструмент інформаційної боротьби. Основна мета – мобілізація суспільства та підтримка єдності.
Протидія дезінформації	Не виділено в окремий напрям. Інформаційні аспекти діяльності ГО не акцентуються як ключовий елемент.	Виділено в окремий розділ. Протидія дезінформації стає однією з пріоритетних функцій ГО, що включає моніторинг, фактчекінг та стратегічні комунікації.
Взаємодія з державою	Співпраця у сферах розробки та реалізації реформ, моніторинг державної політики.	Співпраця посилюється, розширюється на сфери національної безпеки, оборони, гуманітарного реагування та міжнародної комунікації.
Роль на міжнародній арені	Представництво інтересів України, співпраця з міжнародними донорами та партнерами.	Активна «народна дипломатія», адвокація санкційної політики, протидія російській пропаганді на міжнародному рівні, мобілізація міжнародної підтримки.
Визначення громадської організації	Партнер у демократичних трансформаціях.	Ключовий суб'єкт національної стійкості та оборони, повноцінний учасник гібридної війни.

що працюють у сферах освіти, культури, медицини чи екології, повинні усвідомлювати, як їхні теми можуть бути використані в дезінформаційних кампаніях, і вбудовувати механізми протидії у свою повсякденну діяльність.

Важливою є також концептуалізація «громадської медіаграмотності» як елемента національної безпеки. Необхідно підняти сприйняття медіаграмотності з рівня особистої компетенції до рівня стратегічного елемента національної безпеки. ГО мають стати основними провайдерами знань та навичок з медіаграмотності для всіх верств населення, що сприятиме підвищенню загальної стійкості суспільства до маніпуляцій.

Досить продуктивним вважаємо створення екосистеми верифікованої інформації. Теоретично, можна ініціювати об'єднання ГО, державних інституцій та медіа для створення єдиної, доступної платформи верифікованої інформації, що функціонуватиме як «джерело першої інстанції» в кризових ситуаціях.

Практичним аспектом посилення ролі громадських організацій у формуванні суспільної свідомості та протидії дезінформації може стати розширення мережі незалежних фактчекерів. ГО мають зосередитися на розбудові та підтримці регіональних мереж фактчекерів, а також на навчанні волонтерів, які можуть оперативно виявляти та спростовувати дезінформацію на місцевому рівні. Це дозволить ефективніше протидіяти локалізованим пропагандистським наративам.

Важливим є також створення спільних медіапродуктів. Замість того щоб діяти розрізнено, ГО мають об'єднуватися для створення спільних інформаційних та освітніх продуктів (подкасти, вебінари, онлайн-курси, візуальний контент) про демократичні цінності, історичну пам'ять, досягнення України тощо. Це дозволить посилити вплив і охопити ширшу аудиторію.

В сучасних умовах особливо актуальним є також використання штучного інтелекту для моніторингу дезінформації. ГО можуть співпрацювати з розробниками технологій для створення інструментів на основі ШІ, які б автоматично моніторили соціальні мережі та інші інформаційні платформи на предмет поширення фейків та пропаганди. Це дозволить значно пришвидшити процес виявлення та реагування.

Вагомим практичним аспектом є інтеграція медіаграмотності в освітні програми. ГО повинні лобіювати та сприяти впровадженню обов'язкових курсів з медіаграмотності для здобувачів освіти усіх рівнів, державних службовців, а також в рамках програм корпоративного навчання. Ці програми мають бути не теоретичними, а практичними, з використанням реальних кейсів.

Результативним практичним аспектом є, звісно, і розвиток механізмів фінансової та інституційної підтримки. Доцільно розробити та впровадити спеціальні грантові програми та механізми фінансової підтримки, орієнтовані на проєкти, які займаються протидією дезінформації. Це забезпечить стабільність і сталість роботи організацій у цьому критично важливому напрямі.

Висновки. Громадські організації в Україні відіграють ключову роль у формуванні стійкої суспільної свідомості та є ефективним форпостом у протидії дезінформації. Їх діяльність охоплює широкий спектр напрямків – від просвітництва та фактчекінгу до адвокації та підтримки незалежних медіа. Завдяки цілеспрямованим зусиллям ГО, підвищується рівень медіаграмотності населення, що сприяє формуванню критичного мислення та зменшує вразливість до маніпуляцій.

Попри значні досягнення, українські громадські організації стикаються з серйозними викликами, такими як фінансова залежність, недосконалість законодавства та активна протидія з боку дезінформаційних акторів. Для подальшого зміцнення його ролі необхідна системна підтримка з боку держави та міжнародних партнерів, а також постійний розвиток інноваційних підходів та стратегій.

Аналіз аналітичних доповідей НІСД за 2021-2023 роки дозволило зробити низку ключових висновків щодо ролі громадських організацій у формуванні суспільної свідомості та протидії дезінформації.

По-перше, громадські організації почали виконувати трансформаційну роль у відповідь на виклики. Повномасштабне вторгнення виявило здатність ГО до швидкої та ефективної трансформації. Їх функція еволюціонувала від традиційного партнера в демократичних процесах до ключового актора у сфері національної безпеки та оборони. Ця зміна не є випадковою, а є проявом зрілості та високої адаптивності українських громадських організацій до екстремальних умов.

По-друге, відбулася інституалізація протидії дезінформації, яка перестала бути епізодичним явищем чи другорядним завданням. Вона інституалізувалася як самостійний, пріоритетний напрям діяльності ГО.

По-третє, відбувся перехід від освіти до інформаційної боротьби. Формування суспільної свідомості, яке до повномасштабного вторгнення розглядалося переважно через призму довгострокової освіти, набуло нового, оперативнішого характеру. Воно стало частиною інформаційної боротьби, спрямованої на мобілізацію суспільства, підтримку стійкості та нейтралізацію ворожих наративів.

По-четверте, актуалізувався комплексний підхід до підвищення ефективності, який включає

як теоретичні, так і практичні заходи. На теоретичному рівні це передбачає перехід від «інформаційної боротьби» до «інформаційного діалогу» та концептуалізацію медіаграмотності як елемента національної безпеки. На практичному рівні – розбудову регіональних мереж фактчекерів, створення спільних медіапродуктів та активне використання технологічних інновацій (зокрема, штучного інтелекту) для моніторингу дезінформації.

Підсумовуючи, зазначимо, що українські громадські організації в умовах повномасштабної війни продемонстрували безпрецедентну здатність мобілізуватися та переорієнтуватися. Їх роль у формуванні суспільної свідомості та протидії дезінформації є важливим складником національної стійкості. Реалізація запропонованих рекомендацій дозволить не лише закріпити здобутки, а й вивести діяльність ГО на новий, стратегічний рівень, що є критично важливим для забезпечення інформаційної безпеки України в довгостроковій перспективі.

Ключовими напрямками подальших наукових досліджень може стати порівняльний аналіз із міжнародним досвідом країн, що зіштовхувалися з гібридними загрозами, а також дослідження ефективності конкретних програм з медіаграмотності, які реалізуються громадськими організаціями. Крім того, актуальним є вивчення впливу штучного інтелекту та нових технологій на процеси дезінформації та ролі громадських організацій у розробці інструментів для боротьби з нею. Важливим напрямком є дослідження ролі українських ГО у міжнародній адвокації та детальний аналіз механізмів співпраці громадського сектору з державними інституціями у сфері протидії дезінформації.

Література

1. Актуальні проблеми медіапростору: *зб. доп. наук.-практ. конф.* / упоряд. Ю. Бондар, А. Волобуєва, Б. Носова. Київ–Вітербо, 2025. 480 с. URL: https://journ.knu.ua/nauka1/wp-content/uploads/2025/06/Current_Issues_book_of_abstracts.pdf (дата звернення: 06.08.2025).

2. Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/ (дата звернення: 01.08.2025).

3. Детектор медіа. *Аналітичні матеріали та звіти.* URL: https://detector.media/ (дата звернення: 06.08.2025).

4. Про стан розвитку громадянського суспільства України в 2021 році та його зміни на початку 2022 року : *матер. щоріч. доп.* / [В. Потапенко, Ю. Тищенко, Ю. Каплан та ін.] ; заг. ред. Ю. Каплан. Київ : НІСД, 2022. 56 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-11/stan_rozvytku_igs_na_site_22_11_22.pdf. (дата звернення: 05.08.2025).

5. Програма «Вивчай та розрізняй: інфомедійна грамотність». URL: https://mon.gov.ua/ministerstvo-2/diyalnist/mizhnarodna-spivpratsya-2/spivpratsya-z-mizhnarodnimi-organizatsiyami/rada-mizhnarodnikh-naukovikh-doslidzhen-ta-obminiv-irex/programa-vivchay-ta-rozriznyay-infomediyna-gramotnist (дата звернення: 06.08.2025).

6. Розвиток громадянського суспільства в умовах воєнного часу: *Збірник матеріалів та доповідей Всеукраїнської науково-практичної Конференції (м. Київ, 22 квітня 2023 р.).* Ред. кол. А.Є. Конверський (голова), О.В. Батрименко, Ф.П. Власенко, [та ін.]. Київ: ВАДЕКС, 2023. 216 с. URL: https://dphs.univ.kiev.ua/files/conference20230422new.pdf. (дата звернення: 01.08.2025).

7. Самчинська О. А. Правові засади запобігання дезінформації в Україні: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Київ, 2025. URL: https://ela.kpi.ua/items/b0f7ead1-cf0a-45bd-b386-50d5d0acb507. (дата звернення: 01.08.2025).

8. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні (2022–2023 рр.) : аналіт. доп. / [В. Г. Потапенко, Ю. А. Тищенко, Ю. Б. Каплан та ін.] ; за ред. В. Г. Потапенка, Ю. А. Тищенко, Ю. Б. Каплан. Київ : НІСД, 2023. 91 с. URL: https://niss.gov.ua/publikatsiyi/analitychni-dopovidi/stan-rozvytku-hromadyanskoho-suspilstva-v-ukrayini-2022-2023-rr. (дата звернення: 05.08.2025).

9. Cohen, J. L., & Arato, A. (1992). Civil Society and Political Theory. MIT Press. Cambridge, MA and London, 756 p. URL: https://archivos.juridicas.unam.mx/www/site/BiBlDrJC/boletin/2025/bibliografico/04-abril-donaciones/assets/pdf/16.pdf. (дата звернення: 01.08.2025).

10. StopFake. *Матеріали фактчекінгу.* URL: https://www.stopfake.org/ (дата звернення: 06.08.2025).

Анотація

Тараненко Г. Г., Козуб О. О. **Роль громадських організацій у формуванні суспільної свідомості та протидії дезінформації.** – Стаття.

У статті визначено ключові механізми впливу громадських організацій (ГО) на формування суспільної свідомості та ефективність його діяльності у протидії дезінформації в сучасних українських реаліях. Проаналізовано теоретичні підходи до розуміння громадянського суспільства та суспільної свідомості в контексті інформаційних викликів. Визначено основні форми та напрямки активності громадських організацій у сфері формування суспільної свідомості. Досліджено конкретні стратегії та кейси, що використовуються громадськими організаціями для протидії дезінформації. Оцінено вплив діяльності громадських організацій на рівень медіаграмотності та критичного мислення населення. Визначено основні виклики та перспективи розвитку потенціалу громадських організацій у протидії дезінформації в Україні.

Проведено порівняльний аналіз ролі громадських організацій у формуванні суспільної свідомості та протидії дезінформації в Україні на основі двох ана-

літичних доповідей Національного інституту стратегічних досліджень, що охоплюють періоди 2021–2022 та 2022–2023 років. Дослідження показує, що повномасштабне вторгнення російської федерації стало каталізатором глибокої трансформації, перетворивши ГО з партнерів у процесах демократизації на ключових суб'єктів національної безпеки.

Виявлено, що якщо до 2022 року формування суспільної свідомості розглядалося через призму довгострокової громадянської освіти, то в умовах війни воно стало невід'ємною частиною інформаційної боротьби. Найважливішою зміною є інституалізація протидії дезінформації як окремого та пріоритетного напряму діяльності ГО. Запропоновано теоретичні та практичні рекомендації для подальшого посилення цієї ролі, включаючи перехід від оборонної «боротьби» до проактивного «інформаційного діалогу», а також інтеграцію медіаграмотності в усі сфери суспільного життя.

Ключові слова: громадські організації, суспільна свідомість, протидія дезінформації, медіаграмотність, гібридна війна, сучасні українські реалії.

Summary

Taranenko H. H., Kozub O. O. **The role of public organizations in the formation of public consciousness and counteraction to disinformation.** – Article.

The article identifies the key mechanisms of influence of public organizations on the formation of public consciousness and the effectiveness of their activities in countering disinformation in modern Ukrainian realities. Theoretical approaches to understanding civil society and public consciousness in the context of information challenges are analyzed. The main forms and directions of activity of public organizations in the field of forming public consciousness are determined. Specific strategies and cases used by public organizations to counter disinformation are studied. The impact of public organizations' activities on the level of media literacy and critical thinking of the population is assessed. The main challenges and prospects for developing the potential of public organizations in countering disinformation in Ukraine are identified.

A comparative analysis of the role of public organizations in shaping public consciousness and countering disinformation in Ukraine was conducted based on two analytical reports of the National Institute for Strategic Studies covering the periods 2021–2022 and 2022–2023. The study shows that the full-scale invasion of the russian federation became a catalyst for a profound transformation, turning public organizations from partners in democratization processes into key actors of national security.

It was found that if until 2022 the formation of public consciousness was considered through the prism of long-term civic education, then in war conditions it became an integral part of the information struggle. The most important change is the institutionalization of countering disinformation as a separate and priority area of activity of public organizations. Theoretical and practical recommendations are proposed for further strengthening this role, including the transition from defensive "struggle" to proactive "information dialogue", as well as the integration of media literacy into all spheres of public life.

Key words: public organizations, public consciousness, countering disinformation, media literacy, hybrid warfare, modern Ukrainian realities.

Дата надходження статті: 22.08.2025
Дата прийняття статті: 04.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 316.6 316.614:[316.624-053.6:355.48(470):(477))"2022"]
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.38

Л. С. Черноус
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0916-7205
кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології та масових комунікацій
Криворізького державного педагогічного університету

І. М. Шимко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1176-8827
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи
Криворізького державного педагогічного університету

ДЕСТРУКТИВНІ ДЕВІАЦІЇ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ: СОЦІАЛЬНА РОБОТА ЯК СТРАТЕГІЯ ЇХ УПЕРЕДЖЕННЯ І ПОДОЛАННЯ

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної війни в Україні підлітки стали однією з найбільш уразливих категорій населення. Вимушене переміщення, втрата близьких, руйнація звичного соціального середовища, криза системи освіти та охорони здоров'я – усе це створює серйозні ризики для соціального становлення молодої особистості. У підлітковому середовищі спостерігається зростання агресії, тривожності, замкненості, а також поширення асоціальної та девіантної поведінки. Як свідчать результати всеукраїнського соціологічного дослідження «Підлітки та їхнє життя під час війни: настрої, цінності, майбутнє», яке було проведено «Клубом Добродіїв» за підтримки Plan International, майже три чверті (73%) опитаних підлітків найбільше хвилює війна: спричиняє тривожність та страх за майбутнє. Серед проблем, пов'язаних із повномасштабною збройною агресією, на першому місці у них є страх за життя близьких та своє (38%), невизначеність майбутнього (12%) та відсутність світла/інтернету/зв'язку (11%) [1]. Не випадково в умовах війни поширюються різноманітні девіації серед підлітків. Як зазначають українські науковці Н. Вінник, І. Власенко і В. Коленко, в умовах війни у підлітків, які перебувають на території України, виявлено високий рівень схильності до девіантної поведінки [2, с. 83]. Девіантна поведінка підлітків у контексті війни стає не лише індивідуальною, а й соціальною проблемою, оскільки загрожує як безпеці самої молоді, так і соціальній стабільності в громадах. Зростає кількість випадків правопорушень, вживання психоактивних речовин, участі в агресивних групах, булінгу тощо. Водночас, системна соціальна підтримка залишається фрагментованою, а в окремих регіонах – майже відсутньою. Це вимагає цілеспрямованих зусиль з боку соціальних служб, НУО та держави для формування ефективної системи. Тому соціальна робота з підлітками в цей період набуває критичного значення, адже саме вона може забезпечити механізми раннього виявлення, профілактики та подолання різноманітних девіантних ризиків, зокрема злочинних, залежних, сексуальних, суїцидних тощо, сприяти соціалізації та життєстійкості молоді. Актуальність теми дослідження зумовлена також потребою у переосмисленні стратегій і форм соціальної підтримки з підлітками, які отримали психологічні травми війни і схильні до девіантної поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Девіантна поведінка є предметом дослідження і соціальних педагогів, і соціологів, і психологів. Соціальні педагоги О. Безпалько, А. Капська, Г. Кеплан, В. Оржеховська, Н. Перешеїна, В. Співак та інші досліджують основні підходи до роботи з підлітками у освітньому середовищі, сімейному колі та дружніх стосунках. Психологи А. Лічко, Л. Терещенко, С. Харченко, М. Фіцула аналізують психологічні особливості девіантної поведінки дітей і підлітків. Соціологи А. Лобанова, Л. Калашнікова розглядають проблему девіацій з точки зору соціальних причин і наслідків, форм і різновидів її прояву у соціальному середовищі. Між тим залишається недостатньо дослідженими причини, наслідки і різновиди девіацій підлітків в умовах воєнного стану, а також сучасні стратегії соціальної роботи по їх упередженню і подоланню.

Формулювання мети статті. Метою статті є аналіз особливостей прояву деструктивних девіантних форм поведінки підлітків в умовах воєнного стану і виявлення стратегій соціальної роботи з ними з метою запобігання та подолання девіантних ризиків.

Виклад основного матеріалу дослідження. У педагогічній, психологічній і соціологічній науці існує чимало різних тлумачень девіантної

© Л. С. Черноус, І. М. Шимко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

поведінки. Між тим однозначного визначення не має. Як відомо, термін «девіантна поведінка» походить від «девіантність» (лат. deviatio – відхилення). Тому невипадково усі фахівці, які мають справу з девіаціями підлітків, розглядають їх як відхилення від загальноприйнятих у суспільстві чи даному соціальному середовищі (групі, спільноті, колективі) принципів і норм співжиття. Так, Л. Терещенко вважає, що сутність девіантної поведінки полягає в тому, що людина «не дотримується вимог соціальної норми, вибирає відмінний від вимог норми варіант поведінки в тій чи інший ситуації, що веде до порушення міри взаємодії особистості та суспільства, групи та суспільства, особистості та групи» і визначає девіації як «систему вчинків особистості, що відхиляються від загальноприйнятих норм (психічного здоров'я, права, культури, моралі тощо) [3, с. 2].

Українські соціологи А. Лобанова і Л. Калашнікова на основі аналітичного осмислення різноманітних підходів до розуміння сутності і змісту девіантної поведінки (етнокультурного, психологічного, гендерного, педагогічного, професійного, соціологічного, психіатричного) визначають її як «особистий виклик людини, зокрема, підлітка, соціальному середовищу, який породжено неузгодженістю між її особистісними домаганнями і суспільними вимогами (нормами, стандартами, правилами, приписами) та виявляється такими соціально-поведінковими діями та вчинками, що не схвалюються (чи засуджуються) близьким оточенням або суспільством» і виокремлюють такі її ознаки: вона не відповідає загальновизнаним (прийнятим, офіційно встановленим тощо) соціальним нормам, принципам, стандартам; має не тільки деструктивну спрямованість, але й конструктивну; наносить певної шкоди самій особистості, іншим людям або суспільству; негативно сприймається оточуючими людьми і не схвалюється ними; має як епізодичний характер, так і стійку повторюваність [4, с. 45–46].

Соціальні педагоги зазначають, що *відхилення у розвитку і соціалізації підлітків* від норми умовно можна поділити на чотири групи: фізичні (пов'язані зі здоров'ям дитини, що виявляються медичними показниками); психічні (пов'язані із розумовим розвитком дитини, затримкою психічного розвитку, розумовою відсталістю, олігофренією тощо); педагогічні (характеризуються відставанням від навчально-виховних стандартів, наприклад, діти, що не отримали загальної середньої освіти); соціальні (пов'язані з поняттям соціальної норми – універсальної чи часткової; наприклад, діти-сироти, важковиховувані тощо) [5, с. 149]. Зазначимо, що девіації можуть носити як деструктивний, так і конструктивний характер, наприклад, обдарованість, прискорений інтелектуальний розвиток тощо. Однак в контексті даної наукової роботи акцентуємо увагу на деструктивних девіаціях, найбільш розповсюдженими різновидами яких є наступні: делінквентність, залежність, аддиктивність, сексуальні відхилення, суїцидальність, бродяжництво, жебрацтво [4, с. 63–64]. Проаналізуємо стан і особливості цих різновидів деструктивних девіацій в умовах війни і визначимо стратегії їх подолання.

Делінквентність (от лат. delictum – провина, англ. – delinquency – правопорушення) – антисуспільна протиправна (протизаконна) поведінка індивіда, яка може реалізуватися у певних учинках, правопорушеннях, спрямованих на нанесення шкоди окремим людям чи групі, чи суспільству в цілому. Як підкреслюють О. Коць і І. Онопченко, «психологічні особливості делінквентної особистості вказують на прагнення до порушення правил, бажання піднести себе у вигідному світлі, егоїзм, жорстокість, аморальність, низкі культурні цінності, відсутність моралі, розуміння протиправності свої дій» [6, с. 53]. До поведінкових проявів делінквентної поведінки відносяться порушення закону різного ступеня, а саме легкі – лайка, хуліганство; середні – трудова недисциплінованість; важкі – крадіжки, наркоторгівля, насильство, тобто кримінальна злочинність [7]. Науковці-юристи Т. Продан і М. Дякур, на основі аналізу якісних та кількісних показників кримінальної злочинності неповнолітніх протягом 2022–2024 років в Україні, зазначають, що її рівень зріс з 1291 до 1363 зареєстрованих кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми особами (+26,8%). Характеризуючи особу неповнолітнього злочинця було встановлено, що вік неповнолітніх осіб поділяють на дві групи: 14–15 років та 16–17 років. Найбільше кримінальних правопорушень вчиняється неповнолітніми особами у віці 16–17 років (69,3%). Спостерігається негативна тенденція – як збільшення кількості кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи, так і зростання питомої ваги особливо тяжких злочинів у структурі злочинності неповнолітніх [8, с. 344]. А це означає, що даний вид злочинності є основою для самодетермінації всієї злочинності і рецидивісти та професійні злочинці свій перший кримінально протиправний досвід набувають зазвичай ще в підлітковому віці. Тому так важливо упереджувати підліткові девіації, застосовуючи новітні соціальні та соціально-педагогічні технології.

Наступний вид підліткових девіацій – це залежна або аддиктивна (англ. addiction – схильність, звичка) поведінка, що характеризується прагненням до кого-небудь чи чого-небудь з метою отримання задоволення чи адаптації. Як підкреслює А. Мудрик, адиктивна поведінка є тісно

пов'язаною з явищем психологічної та фізичної залежності особистості. Психологічну залежність можна розглядати як постійну, нав'язливу потребу в зміні свого стану за допомогою певного об'єкта та переживання емоційного дискомфорту за його відсутності. Фізична залежність виникає в особистості внаслідок вживання психотропних хімічних речовин і виявляється у стані фізичного дискомфорту при її відсутності в організмі (абстинентний синдром). У даному випадку, за наявності фізичної залежності, вживання психотропних речовин стає захворюванням (алкоголізм, наркоманія, токсикоманія тощо) [9, с. 21]. Найбільш розповсюдженими адикціями підлітків в умовах війни є алкоголізм та наркоманія. Шокуючою є статистика ВООЗ, згідно з якою за рівнем дитячого алкоголізму Україна очолює список, посідаючи одне з перших місць в Європі. Дослідження показують, що майже 90% школярів пробували напої, що містять спирт; 26% підлітків випивають декілька разів на місяць; 40% молоді з 14 років вживають п'яне зілля декілька разів на місяць і вже потребують спеціалізованої допомоги [10]. Зловживання дитиною чи підлітком спиртними напоями несе в собі особливу небезпеку, оскільки порушуються функції росту; виникають психічні розлади; спостерігається відставання у розумовому розвитку; відбувається руйнування внутрішніх органів; затримується та порушується статевий розвиток.

Не менш небезпечною девіацією серед підлітків є наркоманія. Як свідчить статистика, в Україні наркотики вживають від 1 мільйона до 1,5 мільйона громадян. Щорічно ця кількість зростає на 8–10% [11]. За даними МВС станом на червень 2024 року, з них близько 6 тис. наркозалежних не досягнули 18 років [12]. Між тим ця цифра в реальності в рази вища. Наркоманія – це багатогранна проблема здоров'я, яка характеризується нав'язливим потягом до наркотичних речовин, що перевершує всі інші фізіологічні потреби і часто призводить до важких особистих і суспільних наслідків. Її причинами, на думку науковців, є результат складної взаємодії біологічних, психологічних і соціальних факторів, особливе місце серед яких посідає саме соціальне оточення, в якому виховуються та соціалізуються підлітки [13, с. 147]. Звісно, що відсутність достатньої уваги з боку батьків, вчителів, замовчення проблеми наркозалежності, соціальний тиск однолітків можуть призвести до самоізоляції підлітка, який зіткнувся з вживанням наркотиків. І в подальшому своєму житті наркозалежність трансформується у злочинну (кримінальну) поведінку.

Особливе місце серед підліткових девіацій посідають сексуальні відхилення, зокрема раннє статеве життя. Як підкреслюють А. Лобанова і О. Смаглюк, причинами раннього статевого життя є активізація сексуального потягу, особистісні риси підлітків (розвиток статевої самосвідомості; посилення потреби у самопізнанні; прагнення до душевної близькості; поява еротичного інтересу до осіб протилежної статі; бажання кохати і відчувати взаємність) та соціальні обставини (ранній сексуальний досвід ровесників; нав'язані соціумом сексуальні сценарії, які розповсюджуються у ЗМІ; недостатня увага психологів, вчителів у закладах освіти (гімназіях, ліцеях) до сексуальної освіти підлітків; конфлікти у сім'ях та девіації (алкоголізм, наркоманія, правопорушення, агресія, сексуальна розпуста тощо); економічні кризи; сексуальне насильство) [14, с. 144]. Зрозуміло, що раннє статеве життя має безліч негативних для здоров'я і життя підлітків наслідків, зокрема підліткову вагітність, психічні травми, безпліддя, ризик зараження хворобами, що передаються статевим шляхом, які негативно впливають на фізіологічний стан розвитку підлітків [15]. В умовах війни поширилося сексуальне насильство щодо неповнолітніх, за інформацією Офісу Генерального прокурора, станом на 11 травня 2023 року зафіксовано факти сексуального насильства стосовно 12 дівчат та 1 хлопця віком від 6 до 17 років. Хоча за неофіційними даними таких фактів у рази більше. Згідно до ЄДРСР за 2020–2024 роки винесено 153 вироки в рамках статі 155 ККУ, що підлягає кримінальному покаранню. Адже загальновизнаним у міжнародному праві є положення, що дитина, внаслідок її фізичної та розумової незрілості, потребує спеціальної охорони і піклування, зокрема належного правового захисту [14, с. 143]. Тому упередження сексуальних девіацій у підлітковому середовищі в умовах війни є нагальним соціальним завданням не тільки освітян, і служб у справах неповнолітніх, але й громадськості.

Вкрай небезпечними у підлітковому середовищі є суїцидальні наміри і суїциди. З. Адамська провела емпіричне дослідження соціально-психологічних чинників суїцидальної поведінки підлітків в умовах війни і з'ясувала, що рівень схильності до суїциду у третини опитаних підлітків потребує уваги, а 28,9% мають високий рівень. Основними причинами схильності до суїциду З. Адамська називає як низький, так і високий рівень агресивності підлітків, високий рівень тривожності, фрустрованості (розчарування через реальні або уявні перешкоди на шляху до досягнення мети), а також ригідність. Ще однією з причин можна назвати відчуття самотності [16, с. 19].

В умовах війни поширилися і такі підліткові девіації, як бродяжництво і безпритульність. Бродяжництво, як визначає А. Лобанова у Великій українській енциклопедії, це «деструктивне

соціальне явище, що характеризується наявністю в країні людей, які, не маючи місця проживання постійного, постійної роботи і стабільних доходів, упродовж тривалого часу внаслідок життєвих обставин переміщуються в межах одного або декількох населених пунктів (міст, містечок, сіл) у пошуках праці, прихистку чи без мети…. Особливо небезпечним вважають дитяче та юнацьке бродяжництво. Воно виникає внаслідок батьківської бездоглядності, недбалості по відношенню до дітей, примушуючи їх покидати домівки в пошуках кращого життя. Це нерідко спонукає їх до правопорушень і злочинів, накладаючи деструктивний відбиток на подальше доросле життя» [17]. Бродяжництво, як правило поєднується з безпритульністю, яка за визначенням соціологів, є «дисфункційним життєвим станом людини, за якого у неї відсутні місце проживання постійне, побутова влаштованість, засоби для існування. Безпритульні (бездомні, безхатьки, безхатченки) – особи різного віку й статі (діти, підлітки, люди середнього та похилого віку), які не навчаються і не працюють, ведуть асоціальний спосіб життя, систематично перебувають у стані бездомності, переважну частину часу проводять у пошуках води та їжі, інших засобів для існування. Деякі періодично у нічний час перебувають у притулках для бездомних» [18]. За часи війни в Україні збільшилася кількість бродяг, безхатченків і безпритульних і станом на січень 2025 року їх налічується понад мільйон, хоча до війни їх було близько 260 тисяч [19]. Звісно, серед них є і діти, і підлітки. Як свідчать фахівці, загальна кількість сиріт і позбавлених батьківського піклування в Україні станом на початок 2024 року сягала близько 70 тисяч дітей. Зокрема, унаслідок воєнних дій понад 13 тисяч дітей залишилися без батьківського піклування, 1759 з них стали сиротами [20].

Отже російська-українська війна загострила соціальні проблеми підліткового середовища, знедолила тисячі дітей і підлітків, суттєво посилила соціальні ризики для тих, хто особливо вразливий до девіантної поведінки. Втрата домівки, роз'єднаність із родинами, стрес, насильство, соціальна дезорганізація – усе це створює умови для формування поведінкових відхилень. У таких умовах *соціальна робота* набуває особливої ваги як *стратегія підтримки, профілактики та ресоціалізації* підлітків, які в умовах російсько-української війни отримали психологічні чи соціальні травми і схильні до девіантної поведінки.

Система соціальної роботи передбачає соціально-педагогічну підтримку підлітків, яка поєднує допомогу у здобутті навичок саморегуляції, адаптації до нових обставин і налагодженні соціальних зв'язків. Особлива увага приділяється роботі з родинами, шкільними колективами та місцевими громадами – як осередками соціалізації та впливу на поведінкові установки. Ключовим принципом стратегії соціальної роботи є *мультидисциплінарний підхід*, що об'єднує зусилля фахівців різного профілю: соціальних працівників, психологів, педагогів, соціологів, медиків, представників ювенальної поліції. Така командна взаємодія дає змогу комплексно оцінити ситуацію підлітка та сформувати індивідуальну траєкторію допомоги.

Особливе місце у стратегії соціальної роботи з девіантними підлітками у воєнний час має бути відведено формуванню та реалізації найбільш ефективних її складових, до яких доцільно віднести шість основних:

1) *Індивідуальну роботу*, яка передбачає надання підліткам, які зазнали психологічних і фізичних травм під час війни (поранень, втрати домівки, близьких, рідних, переміщення з зони бойових тощо) психосоціального супроводу, кризового консультування, розробку індивідуальних планів сімейної підтримки. Цей формат дозволяє враховувати їх особисті життєві обставини, емоційний стан і потреби.

2) *Групові інтервенції* – форми соціальної роботи з дітьми та підлітками в освітніх та позаосвітніх закладах, в межах яких організовуються тренінги з розвитку життєстійкості, антистресові практики, заняття з арт-терапії, психодрами, які сприяють налагодженню комунікації, подоланню тривожності та агресії.

3) *Онлайн-інструменти та дистанційну підтримку*, так як війна посилила потребу у створенні цифрових платформ для допомоги підліткам – гарячі лінії, мобільні додатки для психологічної підтримки, відеозустрічі з фахівцями. Як підкреслюють фахівці, «цифрові платформи все частіше стають ключовими інструментами у відновленні залежних осіб. Онлайн-групи підтримки й форуми надають анонімність і легкий доступ, що є особливо важливим для людей, які не мають можливості фізично відвідувати традиційні групи або які опиняються перед бар'єрами через стигму» [13, с. 149].

4) *Вуличну соціальну роботу*, особливо на прифронтових територіях, яка дозволяє охопити найбільш маргіналізованих підлітків, які з різних причин випали з поля зору інституційної підтримки, ставши безхатченками, жебраками, позбавленими уваги з боку родини чи соціальних служб. Фахівці забезпечують первинну допомогу, мотивацію до навчання, відновлення зв'язків із сім'єю та громадою, залучають до ресоціалізації та професійно орієнтаціної роботи.

5) *Імплементацію зарубіжного досвіду у соціальної роботи з підлітками до українських реа-*

лій. В умовах війни в Україні реалізуються численні програми, спрямовані на підтримку підлітків у складних життєвих обставинах, а саме: Програми ЮНІСЕФ які надають психосоціальну допомогу, реалізують мобільні групи підтримки, цифрові сервіси для підлітків; Платформа Єдності «Сильні Разом» 2025 забезпечує розвиток ментального здоров'я не тільки ветеранів, але й підлітків, молоді через тренінги, групову роботу, індивідуальні консультації [21]; Громадська організація «Ла Страда – Україна», що активно працює з підлітками, які постраждали від насильства, надаючи юридичну, психологічну та інформаційну підтримку, зокрема через Національну дитячу «гарячу лінію» [22] та інші.

6) *Мобілізацію ресурсів громади та соціальних спілок*, яка передбачає активне залучення громадських організацій, волонтерських ініціатив, освітніх і релігійних установ, бізнесу, органів місцевого самоврядування до формування сприятливого середовища для підлітків. Підтримка громадських центрів дозвілля, спортивних секцій, освітніх програм, участь у спільних соціальних проектах сприяє інтеграції підлітків у позитивне соціальне поле, підвищенню їх життєстійкості та самооцінки.

Кожен з цих напрямків соціальної роботи повинен враховувати міждисциплінарні комплексні програми роботи з підлітками, схильними до девіацій, орієнтуючись на їх особистісні життєві обставини, особливості характеру, соціальне оточення, соціальні та психологічні травми, які вони отримали в умовах війни.

Висновки. Наслідки повномасштабної війни в Україні вкрай негативно відбилися на психологічному та соціальному стані підлітків як особливо вразливої категорії населення, оскільки психологічні травми, втрата домівок і близьких, руйнування освітнього і соціального середовища провокували зростання девіантної поведінки серед них. Найбільш розповсюдженими формами деструктивної девіантності у підлітковому середовищі в умовах війни стали: делінквентність, адиктивність (включно з алкогольною та наркотичною залежністю), сексуальні девіації, суїцидальні тенденції, бродяжництво й безпритульність. Наголошено, що девіантна поведінка підлітків в умовах війни є не лише особистісною, а й суспільною проблемою, що має глибокі соціальні наслідки та потребує системної відповіді.

Обґрунтовано конструктивну роль соціальної роботи як системи превенції, підтримки і ресоціалізації підлітків, що опинилися у зоні ризику. Виокремлено шість стратегій упередження і подолання деструктивних девіацій,, які можуть бути ефективно реалізовані в межах соціальної роботи з підлітками: індивідуальна підтримка, групові інтервенції, створення цифрових платформ для дистанційної підтримки, сімейне консультування, імплементація зарубіжного досвіду соціальної роботи, профілактична діяльність у школах, а також мобілізація ресурсів громади. Саме їх комплексне впровадження дозволить зменшити рівень підліткової девіантності, сприяти формуванню адаптивних моделей поведінки та розвитку соціальної зрілості молодого покоління, яке постраждало в умовах воєнного часу.

Система соціальної роботи з підлітками в умовах війни є багаторівневою, динамічною і потребує міжвідомчої взаємодії та інноваційних рішень. Вона має не лише захисну, а й трансформаційну функцію – допомагає підліткам зберегти людську гідність, подолати травматичний досвід та віднайти ресурси для майбутнього.

Перспективами подальших досліджень є розробка інструментів оцінки ефективності соціальної роботи з девіантними підлітками в умовах війни, а також адаптація закордонного досвіду соціального супроводу до українських реалій.

Література

1. Мірошнікова А. Чим українські підлітки особливі: велике дослідження тинейджерів під час війни. Освіторія. 2023. URL: https://osvitoria.media/opinions/chym-ukrayinski-pidlitky-osoblyvi-velyke-doslidzhennya-tynejdzheriv-pid-chas-vijny/ (дата звернення: 02.06.2025).

2. Вінник Н. Д., Власенко І. А., Коленко В. В. Про девіантну поведінку підлітків, що зазнали впливу повномасштабної війни в Україні. *Габітус*. 2024. №57. С. 80–84. DOI https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.57.12 (дата звернення: 02.06.2025).

3. Терещенко Л. А. Девіантна поведінка підлітків як соціально-педагогічна проблема. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка*. 2013. Т. X. С. 1–14. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/4393/1/l_Tereshenko_APP_IPiGSK_X_2013_PI.pdf (дата звернення: 06.06.2025).

4. Лобанова А. С., Калашнікова Л. В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Вид-во «Каравела», 2017. 470 с. URL: file:///C:/Users/ASUS/Downloads/%D0%A0%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B0%20%D0%B7%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%BA%D0%B0%D0%BC%D0%B8-%D0%B4%D0%B5%D0%B2%D1%96%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%BC%D0%B8.pdf (дата звернення: 09.06.2025).

5. Соціальна педагогіка. Курс лекцій / за ред. Сейко Н. А. Житомир: Житомир. держ. пед. ун-т, 2002. 260 с.

6. Коць О. М., Онопченко І. В.. Психологічні особливості делінквентної поведінки підлітків. *Науковий вісник Херсонського національного університету. Психологічні науки*. Херсон, 2016. Вип. 2. Т.2. С. 52–57.

7. Девіантна поведінка: що це, які бувають види та як запобігти. Правда Пост. 21.04.2025. URL: https://pravdapost.com/blog/lady/deviantna-povedinka-shho-cze-yaki-buvayut-vydy-ta-yak-zapobigty (дата звернення: 02.07.2025).

8. Продан Т. В., Дякур М. Д. Кримінологічна характеристика злочинності неповнолітніх. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Право*. Ужгород, 2024. Вип. 86: част. 4. С. 344–349. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.4.52. (дата звернення: 02.07.2025).

9. Мудрик А. Б. Психологія залежної поведінки : навчальний посібник. Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2022. 236 с. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/21201/3/Psykhol_zalezhn_pov.pdf (дата звернення: 12.06.2025).

10. Лікування алкоголізму як спосіб подолання страшної статистики. Наркологічний центр «Нове життя». 2025. URL: https://nc-new-life.com.ua/statistika-alkogolizmu-v-ukrayini/ (дата звернення: 22.06.2025).

11. Чепіль Б. І. Статистика та боротьба з наркоманією в Україні. ГО Наркологічний центр «Хелп». 06.05.2024. URL: https://helprehab.org.ua/statistika-narkomaniyi-v-ukrayini-2024/ (дата звернення: 05.07.2025).

12. Кулішов А. Кількість наркозалежних серед молоді зростає. Департамент здоровя Полтавської обласної державної адміністрації. 26.06.2024. URL: http://uoz.gov.ua/2024/06/26/%D0%BA%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BA%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C-%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%B7%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%B6%D0%BD%D0%B8%D1%85 (дата звернення: 23.06.2025).

13. Козира П. В., Шаталова А. О. Соціальні аспекти наркотичної залежності. *Габітус*. 2025. Вип. 69, Т. 1. С. 146–150. DOI https://doi.org/10.32782/2663-5208.2025.69.1.24.

14. Лобанова А.С., Смаглюк О. А. Раннє статеве життя підлітків як соціальна проблема: правові засади, причини і наслідки. *Актуальні проблеми філософії і соціології*. 2024. № 48. С. 140–146. DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.22http://apfs.nuoua.od.ua/archive/48_20 4/24.pdf

15. Басюк А., Боднарюк О. Небезпеки раннього статевого дебюту. Місцеві новини. Ye.ua. URL: https://ye.ua/sms/sms_5593.html (дата звернення: 01.07.2024).

16. Адамська З. Соціально-психологічні причини суїцидальної поведінки підлітків в умовах війни: тези доп. IV міжнар. наук. конф. «Воєнні конфлікти та техногенні катастрофи: історичні та психологічні наслідки». (м. Тернопіль, 18–19 квітня 2024 р). Тернопіль, 2024. С. 16–19. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/44793/2/MCTD_2024_Adamska_Z-Social_psychological_causes_16-19.pdf (дата звернення: 18.06.2025).

17. Лобанова А.С. Бродяжництво. *Велика українська енциклопедія*. URL: https://vue.gov.ua/Бродяжництво (дата звернення: 12.07.2025).

18. Лобанова А. С. Безпритульність. *Велика українська енциклопедія*. URL: https://vue.gov.ua/Безпритульність (дата звернення: 12.07.2025).

19. Під час війни в Україні збільшилася кількість бездомних – одеський волонтер. Новини.Live. 8 січня 2024. URL: https://odesa.novyny.live/pid-chas-viini-v-ukrayini-zbilshilasia-kilkist-bezdomnikh-odeskii-volonter-144186.html (дата звернення: 28.06.2025).

20. Без батьків під час війни: яка ситуація із сиротами в Україні. Фонд «Голоси дітей». 11.04.2024. URL: https://voices.org.ua/news/bez-batkiv-pid-chas-viyny-iaka-sytuatsiia-iz-syrotamy-v-ukraini(дата звернення: 29.06.2025).

21. «Сильні разом» та World central kitchen. ВБО «Ініціатива заради життя». URL: http://www.ifl.org.ua/silni-razom-ta-world-central-kitchen/ (дата звернення: 02.07.2025).

22. Ла Страда – Україна. Національна гаряча лінія з попередження домашнього насильства, торгівлі людьми та ґендерної дискримінації URL: https://la-strada.org.ua/garyachi-liniyi?gad_source=1&gad_campaignid=20321006330&gbraid=0AAAApok_Klmplrate67oLwY4aGKvv3b&gclid=Cj0KCQjwss3DBhC3ARIsALdgYxP2Fg3Gg (дата звернення: 02.07.2025).

Анотація

Черноус Л. С., Шимко І. М. **Деструктивні девіації підлітків в умовах війни: соціальна робота як стратегія їх упередження і подолання.** – Стаття.

У статті розглянуто соціально-поведінкові наслідки повномасштабної війни в Україні для підлітків як особливо вразливої категорії населення. Показано, що психологічні травми, втрата домівок і близьких, руйнування освітнього і соціального середовища провокують зростання девіантної поведінки серед молоді. Виокремлено основні форми деструктивної девіантності, зокрема: делінквентність, адиктивність (включно з алкогольною та наркотичною залежністю), сексуальні девіації, суїцидальні тенденції, бродяжництво й безпритульність.

Наголошено, що девіантна поведінка підлітків в умовах війни є не лише особистісною, а й суспільною проблемою, що має глибокі соціальні наслідки та потребує системної відповіді. Акцент зроблено на важливості соціальної роботи як ключового механізму попередження та подолання девіантних ризиків.

Визначено ефективні стратегії соціальної роботи з девіантними підлітками у воєнний час: індивідуальна робота, з підліткам, які зазнали психологічних і фізичних травм під час війни; групові інтервенції – форми соціальної роботи з дітьми та підлітками в освітніх та позаосвітніх закладах; онлайн-інструменти та дистанційну підтримку, насамперед при неможливості особистого контакти через безпекову ситуацію; вуличну соціальну роботу, особливо на прифронтових територіях; імплементацію зарубіжного досвіду у соціальну роботу з українськими підлітками; мобілізацію ресурсів громади та соціальних спілок, до роботи з девіантними підлітками.

Авторки обґрунтовують необхідність комплексного міжсекторального підходу до проблеми та пропонують вектори для подальших досліджень у цій сфері. Стаття адресована фахівцям соціальної роботи, соціальної педагогіки, освітянам, науковцям і всім,

хто працює з молоддю в умовах кризового суспільного середовища.

Ключові слова: підлітки, воєнний стан, деструктивні девіації, залежність, делінквентність, раннє статеве життя, соціальна робота, профілактика, стратегії подолання девіацій.

Summary

Chernous L. S., Shymko I. L. **Destructive deviations of adolescents in wartime: social work as a strategy for their prevention and overcoming.** – Article.

The article examines the socio-behavioral consequences of the full-scale war in Ukraine for adolescents, who have become one of the most vulnerable groups in society. Psychological trauma, loss of home and loved ones, destruction of educational and social environments have provoked an increase in deviant behavior among youth. The main destructive forms of deviance are identified, including delinquency, addictive behavior (alcohol and drug use), sexual deviance, suicidal tendencies, vagrancy, and homelessness. It is emphasized that adolescent deviance during wartime is not only a personal issue but also a societal problem with profound social implications that requires a systemic response. Explore effective strategies of social work with deviant teenagers during wartime, including: individualized support for teenagers who have suffered psychological and physical trauma due to the war; group interventions implemented in educational and non-educational settings; online tools and remote support, particularly in cases where face-to-face contact is limited due to security concerns; outreach social work, especially in frontline areas; integration of international best practices into social work with Ukrainian teenagers; and mobilization of community resources and social organizations to engage with deviant youth. The necessity of an integrated cross-sectoral approach to this issue is substantiated, and vectors for further research are proposed. The article is addressed to specialists in social work, social pedagogy, educators, scholars, and all professionals working with youth in crisis conditions.

Key words: adolescents, martial law, destructive deviations, addiction, delinquency, early sexual activity, social work, prevention, strategies for overcoming deviations.

Дата надходження статті: 04.08.2025
Дата прийняття статті: 12.08.2025
Опубліковано: 30.09.2025

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 327.83.
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.39

А. І. Бузаров
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0009-5085-8340
кандидат філософських наук, докторант
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
імені І.Ф. Кураса Національної академії наук України

РОЛЬ ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ СПІЛЬНОТИ У ПІДТРИМЦІ УКРАЇНЦІВ, ЯКІ БУЛИ ЗМУШЕНІ ЗАЛИШИТИ УКРАЇНУ ВНАСЛІДОК ВІЙНИ

Постановка проблеми. Повномасштабна війна РФ проти України створила безпрецедентну гуманітарну кризу у Європі з часів Другої світової війни. За даними міжнародних організацій, мільйони громадян України були змушені покинути свої домівки, опинившись як внутрішньо переміщеними особами, так і фактично біженцями за кордоном. Традиційно наукові та аналітичні дослідження міжнародної підтримки України у цей період зосереджуються на військово-технічній, фінансовій та макроекономічній допомозі, а також на програмах відновлення інфраструктури. Значна частина робіт у сфері гуманітарної підтримки обмежується аналізом діяльності глобальних організацій – Організації Об'єднаних Націй, Міжнародного комітету Червоного Хреста, Міжнародної організації з міграції тощо. Водночас поза належною увагою залишається системний аналіз внеску саме євроатлантичної спільноти як комплексного політичного, економічного та гуманітарного актора. Цей внесок охоплює не лише матеріальну чи фінансову допомогу, але й багаторівневу підтримку українців, які були змушені залишити територію України через війну: програми тимчасового захисту, інтеграційні ініціативи, мовну та освітню адаптацію, психологічну підтримку та сприяння працевлаштуванню. Таким чином, існує чітко окреслене наукове поле, але у ньому бракує нішевого дослідження, яке б цілісно описувало і пояснювало роль саме євроатлантичної спільноти у підтримці вимушено переміщених українців. Заповнення цієї прогалини є необхідним як для академічної науки, так і для розробки ефективної державної політики України у сфері взаємодії з діаспорою та підтримки біженців.

Формулювання мети статті. Метою дослідження є комплексне вивчення та узагальнення основних напрямів гуманітарно-ціннісної підтримки, що підкреслюють унікальну роль євроатлантичної спільноти у збереженні стійкості та розвитку України в умовах повномасштабної війни. Дослідження спрямоване не лише на фіксацію масштабів і різноманітності такої допомоги, але й на аналіз її значення у контексті стратегічної солідарності та ціннісної інтеграції України в європейський і євроатлантичний простір. Завдання дослідження полягають у: 1) аналізі статистичних даних, офіційних джерел та наукових підходів щодо кількості українців, які прибули до країн Європейського Союзу, США, Канади та Великої Британії внаслідок війни, а також виявленні основних тенденцій, пов'язаних з їх перебуванням там упродовж тривалого періоду російської агресії; 2) розкритті ключових напрямів, форм та механізмів гуманітарно-ціннісної підтримки, які виходять за межі традиційного розуміння гуманітарної допомоги та відображають глибину солідарності з Україною з боку державних і недержавних акторів євроатлантичної спільноти.

Методи дослідження. Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні загальнонаукових і спеціальних методів пізнання, що дозволило комплексно проаналізувати роль євроатлантичної спільноти у підтримці українців, які вимушено залишили Україну внаслідок повномасштабної війни. Серед загальнонаукових методів застосовано аналіз, синтез, індукцію та дедукцію для систематизації наукових і прикладних даних. До спеціальних методів належать метод кейс-стаді для детального розгляду окремих прикладів гуманітарно-ціннісної допомоги у країнах ЄС, США, Канади та Великої Британії; контент-аналіз офіційних документів, урядових програм, звітів міжнародних організацій та матеріалів провідних аналітичних центрів; порівняльний аналіз практик різних держав і наддержавних об'єднань у сфері підтримки українських переселенців.

Емпіричну базу становлять статистичні звіти Управління Верховного комісара ООН у спра-

© А. І. Бузаров, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

вах біженців (UNHCR), Міжнародної організації з міграції (IOM), Євростату, національних статистичних служб країн ЄС, США, Канади та Великої Британії, а також офіційні урядові дані щодо кількості українців, які отримали тимчасовий захист або інші форми легалізації. Використано аналітичні доповіді провідних європейських і північноамериканських дослідницьких інституцій, кількісні показники обсягів допомоги у сферах освіти, охорони здоров'я, соціальної інтеграції тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі аспекти, пов'язані з адаптацією українських переселенців та масштабами допомоги в країнах Європейського Союзу на основі окремих емпіричних даних, були досліджені автором і висвітлені у низці наукових публікацій [2; 3; 20]. У цих роботах проаналізовано специфіку інтеграції українських громад у країнах ЄС як індикатор актуальних міграційних тенденцій, окреслено основні форми та напрями європейської підтримки переселенців, а також виявлено ключові фактори, що сприяють або, навпаки, ускладнюють процес адаптації. Крім того, автором здійснено аналіз загальної гуманітарної ситуації в Україні в контексті війни, зокрема у перший рік повномасштабного вторгнення, результати якого опубліковано в низці окремих публікацій [19; 21; 2].

Загальні питання гуманітарної діяльності в Україні в контексті війни розглянуті у працях Джиґори О. М., Банчук-Петросової О. В., Дем'янюк О. Б. [5], Мушенка С. І. [11] та Хмелевської О. [29]. У вказаних статтях висвітлено ключові аспекти гуманітарної діяльності та ролі міжнародних організацій у сучасних конфліктах. Підкреслено значення міжнародних структур у миротворчості, координації допомоги та захисті прав людини, звертаючи увагу на правові механізми та інституційні виклики. Також досліджено масштаби й напрями підтримки міжнародної спільноти в умовах війни та її вплив на стійкість суспільства. Усі автори наголошують на необхідності комплексного та узгодженого підходу до гуманітарної діяльності як елементу національної й глобальної безпеки.

Загальні питання гуманітарної діяльності та міжнародної солідарності з Україною в умовах повномасштабної війни, включно з аналізом структурних, політичних та історичних аспектів допомоги як зі сторони Європейського Союзу, так і окремими державами, розглянуті у працях Гересимчук Т. [4] та Сухобокової О. [32]. У своїх дослідженнях згадані автори аналізують механізми та масштаби гуманітарної підтримки України, виокремлюють політичний і ціннісний вимір цієї допомоги, досліджують динаміку міграційних потоків і роль правових інструментів, таких як механізм цивільного захисту та тимчасового захисту в ЄС.

Проблеми становища українських науковців під час повномасштабної війни та шляхи їх інтеграції в міжнародний науковий простір розглянуті у працях Худавердієвої В. [16], Гаєтан Де Рассенфосса Ґ., Мурованої Т., Ульбаха В.-Г. [24] та Калюжної Т. [6]. Автори аналізують офіційні заходи підтримки з боку західних академічних інституцій, результати репрезентативних опитувань українських учених про масштаби еміграції та вплив війни на наукову діяльність, а також механізми міжнародної співпраці та збереження наукового потенціалу України.

За останні кілька років накопичено значний масив наукових досліджень, присвячених різним аспектам психологічної, гуманітарної та громадянської підтримки українців як на території України, так і за її межами, у контексті сучасних безпекових викликів. У цьому дослідженні автор зосереджується на додатковому аналізі окремих гуманітарних напрямів, що проявляються на політичному рівні євроатлантичної взаємодії, окреслюючи та підкреслюючи значущість гуманітарно-оцінювальної ролі євроатлантичної спільноти у підтримці України та здійснюючи структуризацію ключових напрямів цієї допомоги.

Перед початком дослідження слід зробити принципове зауваження: юридично жодна з країн євроатлантичної спільноти не надала українцям статусу біженців у розумінні Конвенції ООН про статус біженців 1951 року. Інакше кажучи, вони не були прирівняні до сирійських чи афганських біженців, які отримали міжнародний захист унаслідок воєн у Сирії та Афганістані. Це є важливим цивілізаційно-правовим аспектом, що відрізняє українців від інших категорій осіб, постраждалих від збройних конфліктів. Водночас у публічному дискурсі, політичних заявах, медіа та навіть у наукових дослідженнях, включно з українським академічним середовищем, широко використовується термін «біженці» як узагальнене позначення цієї групи. З правової точки зору українці мають інші форми легального статусу – насамперед тимчасовий захист або подібні режими, які, залежно від країни, мають власні правові та інституційні характеристики. Тому використання терміна «біженець» у відношенні до українців є умовним і не тотожним до його класичного міжнародно-правового значення.

Результати. Тимчасовий захист українців в країнах ЕС. Серед країн євроатлантичної спільноти саме держави Європейського Союзу прийняли найбільшу кількість вимушених переселенців з України. За даними Євростату, станом на січень 2025 року у країнах-членах ЄС було зареєстровано понад 4,2 млн громадян України, які

користуються тимчасовим захистом. Лідерами за кількістю прийнятих переселенців є Німеччина (понад 1,2 млн осіб), Польща (близько 960 тис.) та Чехія (понад 380 тис.) [33]. Згідно з офіційними звітами Європейської комісії та Європейського парламенту, на підтримку українських біженців та реалізацію програм тимчасового захисту Європейський Союз уже витратив понад 17 млрд євро, що охоплює фінансування житла, соціальної інтеграції, освіти та медичних послуг для вимушених переселенців [25].

Щодо інтеграції та адаптації українців в ЕС, то можна зазначити декілька тенденцій та майбутніх сценаріїв:

1. Повернення українських біженців після війни здатне стати важливим чинником розвитку держави. Завдяки здобутій за кордоном освіті їхніх дітей, взаємодії з представниками інших культур та накопиченому життєвому досвіду, вони зможуть зробити значний внесок у відбудову країни й сприяти швидшому просуванню України на шляху до інтеграції в Європейський Союз.

2. На основі аналізу результатів нещодавніх (2024–2025 рр.) досліджень було виявлено такі тенденції: ключова роль іммігрантів у заповненні вакансій та компенсації демографічних викликів у ЄС; особливий правовий статус та швидка інтеграція українських біженців; високий рівень безробіття попри формальні права; нерівномірний розподіл робочої сили та «трудова міграція всередині ЄС»; фемінізація міграційного потоку і наявність бар'єрів для працевлаштування жінок із дітьми [8].

3. Міграційна криза, спричинена російською агресією, створює суттєві виклики для стабільності ЄС та НАТО, зокрема в країнах Центрально-Східної Європи. З одного боку, гуманітарна відповідь ЄС демонструє солідарність та здатність до швидкого реагування, але водночас загострює внутрішньополітичні суперечності між державами-членами. Для НАТО зростання міграційного тиску та економічних витрат може вплинути на оборонну політику східного флангу Альянсу. Проте посилена координація між ЄС і НАТО, а також підтримка України як ключового елементу безпеки Європи, залишається стратегічним пріоритетом для обох організацій [12].

4. На теоретичному та практичному рівні немає єдності відносно однозначної думки громадян приймаючих країн щодо мігрантів-біженців від війни в Україні 2022–2024 рр. Серед респондентів переважають позитивні відповіді та настрої. Це викликано тим, що громадяни приймаючих сторін усвідомлюють реальну загрозу зі сторони рф для своїх територій, хочуть щоб швидше припинився воєнний конфлікт в Україні. Вони цінують український народ за його хоробрість, мужність та чіткість у відстоюванні своїх цінностей та своєї свободи [7].

Захист українських біженців у Великій Британії. Велика Британія, яка реалізує програми Homes for Ukraine, Ukraine Family Scheme та Ukraine Extension Scheme, станом на початок 2025 року надала притулок близько 251 тис. громадян України [34] (Велика Британія 2025). Станом на 31 березня 2024 року найбільша кількість українців спочатку прибула до Шотландії (18% або 27 000 осіб), Лондона (17% або 26 000 осіб) та Південно-Східної Англії (17% або 25 000 осіб). Частка учасників програми Homes for Ukraine, які спершу переїхали до Шотландії, є незвично високою порівняно з іншими видами міграції, де Шотландія зазвичай представлена меншою кількістю мігрантів. Імовірною причиною цього є шотландська програма «суперспонсора», яка забезпечила 78% прибуттів до Шотландії. Найменша кількість українських переселенців була зафіксована у Північній Ірландії та на північному сході Англії [35]. За даними Бібліотеки Палати громад Великої Британії, станом на серпень 2022 року уряд витратив близько 1,6 млрд фунтів стерлінгів на розміщення українських біженців у межах програм Homes for Ukraine та Ukraine Family Scheme. Крім того, існував потенціал для додаткових витрат у розмірі приблизно 1,4 млрд фунтів стерлінгів у разі, якщо всі особи з чинними візами або ті, що очікують на результати розгляду заяв, отримають право на відповідну підтримку [18].

Аналізуючи ставлення британців до українських біженців, то серед важливих тенденцій дослідники зазначили, що серед країн із великою кількістю українців про найкраще ставлення до себе кажуть біженці у країнах, що мають вищий рівень етнічного та культурного різноманіття – США, Канада та Велика Британія [15]. Крім того, треба враховувати соціально-комунікативний аспект невідповідності кваліфікаційної структури зайнятості українських біженців рівню їхньої фахової підготовки пов'язаний із мовним бар'єром і організаційно-правовими аспектами функціонування ринків праці європейських країн. Мабуть, мовний бар'єр, як свідчать статистичні дані, є основною причиною невеликої абсолютної та відносної чисельності прибулих, наприклад, до Франції українських біженців і їх зайнятості (33%) у місцевій економіці порівняно з іншими країнами Європи. У Великій Британії відносна зайнятість українських біженців значно вища – 61%. Зауважимо, що в Україні англійську мову вивчають набагато активніше, ніж французьку [9].

Ситуація із підтримкою українських біженців у США. Станом на 30 вересня 2023 року до США в межах програми Uniting for Ukraine (U4U) прибуло понад 158 000 осіб. Уряд США надав цим

переселенцям можливість отримувати допомогу, еквівалентну тій, що доступна для біженців, включно з грошовою підтримкою через програми Temporary Assistance for Needy Families (TANF) та Supplemental Security Income (SSI), медичне страхування через Medicaid та продовольчу допомогу через SNAP. Також доступні послуги з працевлаштування та навчання англійської мови через Office of Refugee Resettlement [36]. За два роки імміграційні органи США схвалили понад 236 000 заяв у межах програми Uniting for Ukraine (за даними Міністерства внутрішньої безпеки США). Станом на кінець березня 2024 року понад 187 000 українців прибули до США за цією програмою. Ще близько 350 000 громадян України в'їхали до країни поза межами процедури спонсорства з початку повномасштабного вторгнення росії, переважно за тимчасовими візами [28]. За даними Migration Policy Institute, майже половина українських іммігрантів у США проживала лише у трьох штатах: Нью-Йорк (22%), Каліфорнія (16%) та Вашингтон (9%). П'ять округів, де мешкала найбільша кількість українських іммігрантів, – це округ Кінгс у Нью-Йорку, округ Кук в Іллінойсі, округи Лос-Анджелес і Сакраменто в Каліфорнії, а також округ Кінг у штаті Вашингтон. Разом ці п'ять округів становили близько 31% усієї української іммігрантської спільноти у США [17].

Українські біженці у США демонструють високу адаптивність та психологічну стійкість у відповідь на травматичний досвід війни та вимушеного переміщення. Як показує дослідження Marianne R. Choufani [23], ключову роль у цьому відіграють внутрішні ресурси особистості, підтримка діаспори та доступ до базових соціальних послуг, що сприяють збереженню ментального здоров'я. Своєю чергою, дослідження науковців Childress, S., Shrestha, N. [31] підтверджує, що навіть за умов обмежених програм допомоги, але за наявності стабільних підтримувальних факторів, українські біженці здатні швидко інтегруватися у суспільство, що приймає. Водночас обидва дослідження наголошують на ризиках, пов'язаних із короткостроковістю та несистемністю підтримки, що може негативно позначитися на довгостроковій інтеграції.

Українські біженці в Канаді. Станом на червень 2025 року за програмою Canada-Ukraine Authorization for Emergency Travel (CUAET) до Канади прибуло понад 304 000 українців [27]. Більшість українців Канади проживає в Онтаріо (28%), Альберті (27%) або Британській Колумбії (17%) (Канада, 2022) [26]. Щодо фінансового виміру підтримки українців в Канаді, то, наприклад, станом на 1 вересня 2024 р. було схвалено виплати для 296 779 власників візи CUAET на загальну суму 794,8 млн CAD [30].

Як зазначають дослідники, для багатьох українців великою проблемою є незнання англійської мови. Для цього уряд Британської Колумбії у Келоуні надає можливість долучатися до різних курсів англійської, які проводяться у коледжі. Як уже згадувалося, можна також отримати фінансування для участі у таких курсах. Отже, загалом можна сказати, що в країні створено належні умови для українців, що дає можливість уникнути багатьох проблем, які постають перед прибулими біженцями. Пошук житла та роботи, знання англійської мови – все це та інше, є перепоною для звичайного життя у будь-якій іншій країні. Канада спромоглася влаштувати все у такий спосіб, щоб громадянам, які втікають від війни з України, було легше адаптуватися та призвичаїтися, а з часом інтегруватися в соціум [14]. Крім того, як слушно зазначають деякі автори успіх підтримки українських біженців у Канаді зумовлений поєднанням державних програм екстреного прийому (CUAET) та активної участі місцевих громад і діаспори, що створило умови не лише для швидкої адаптації, а й для довгострокової інтеграції з урахуванням збереження культурної ідентичності [1].

Обговорення. Вищевказаний аналіз дозволяє краще зрозуміти гуманітарно-ціннісний вимір євроатлантичної підтримки України в контексті повномасштабної війни та адаптації українських біженців у країнах ЄС, Великій Британії, США та Канаді. Аналіз показав, що, попри різні інституційні механізми та правові моделі, усі вказані міжнародні актори продемонстрували високий рівень солідарності, що виразився у швидкому створенні та впровадженні спеціальних програм прийому, соціальної інтеграції та підтримки.

Серед суб'єктів євроатлантичної спільноти, які першими взяли на себе виклик РФ та організували багатопланову допомогу, зокрема й біженцям, були США, Європейський Союз, Велика Британія, Канада. Лише в комплексному, безпрецедентному з часів світових воєн підході країни євроатлантичної спільноти змогли відповісти на виклик, спричинений російською агресією. Однією з цілей російської агресії є фізичне знищення населення України, у тому числі через створення демографічної кризи. В таких умовах допомога переселенцям, яку надають країни євроатлантичної спільноти поряд з іншими видами підтримки – військово-технічною, економічною, дипломатичною, – набуває екзистенційного характеру. Збереження українців як нації, зокрема й за межами України, є стратегічним завданням як самої України, так і її союзників.

Європейський Союз завдяки механізму тимчасового захисту зміг у стислі терміни надати притулок понад 4,2 млн українців, забезпечивши

комплексний доступ до житла, освіти, медицини та соціальних послуг. Своєю чергою, Велика Британія через програми Homes for Ukraine та Ukraine Family Scheme показала ефективність у використанні інноваційних моделей, зокрема системи «суперспонсора», що дозволила суттєво прискорити розселення. У США програма Uniting for Ukraine створила прецедент масштабної гуманітарної підтримки поза межами класичної системи біженства, надаючи фінансову, соціальну та освітню допомогу на рівні з визнаними біженцями. Канадська модель, поєднуючи державні механізми CUAET та активну участь діаспори, продемонструвала ефективність комплексного підходу, який охоплює не лише базові потреби, але й підтримує культурну ідентичність. Практичний досвід згаданих країн вказує, що стійкість біженців напряму залежить від поєднання особистих адаптаційних ресурсів (психологічна витривалість, соціальні зв'язки, культурна гнучкість) та інституційних умов (правовий статус, доступ до ринку праці, мовна підтримка).

Водночас результати дослідження виявили й проблемні тенденції. Серед них – нерівномірний розподіл біженців між країнами та регіонами, мовні та професійні бар'єри, а також ризики, пов'язані з короткостроковістю програм підтримки. Ці обмеження можуть звести нанівець позитивний ефект від початкової гуманітарної реакції, якщо не буде запроваджено довгострокових стратегій інтеграції.

Таким чином, можна припустити, що ефективна політика щодо українських біженців має спиратися на баланс між швидкою мобілізацією ресурсів у кризовій фазі та формуванням стійких механізмів інтеграції, які враховують як національні інтереси країн-приймачів, так і потреби української громади у збереженні соціальної та культурної цілісності. Варто погодитися с українськими вченими про те, що в контексті війни в Україні міграція набуває ще більшого значення. З метою мінімізації негативних наслідків міграції для України та ЄС необхідним є розроблення політики, що сприятиме ефективній інтеграції мігрантів у нове соціально-економічне середовище, а також програм підтримки повернення громадян України додому з врахуванням відновлення країни після війни [13].

Одним із позитивних політичних рішень останнього часу в Україні стало ухвалення рішення про створення Міністерства національної єдності – органу виконавчої влади, який діє на виконання законодавчих та урядових завдань. Зокрема, Постанова Кабінету Міністрів України від 24 січня 2025 року № 113 передбачає, що Міністерство відповідає за формування і реалізацію державної політики із забезпечення національної єдності, прав і потреб громадян, які виїхали за кордон, зокрема внаслідок збройного конфлікту, а також створення умов для їх добровільного повернення чи інтеграції в Україні [10].

Висновки. Отримані результати засвідчили, що гуманітарно-ціннісна підтримка українських біженців з боку країн ЄС, Великої Британії, США та Канади має системний і стратегічний характер. Усі досліджені держави продемонстрували високий рівень солідарності, впровадивши програми прийому, адаптації та соціальної інтеграції, які враховують як базові потреби переселенців, так і довгострокові цілі збереження культурної ідентичності та соціальної згуртованості.

Проаналізовані дані підтверджують, що ефективна політика у сфері підтримки українських переселенців повинна поєднувати швидку кризову реакцію з формуванням інституційних механізмів, орієнтованих на довгострокову інтеграцію. Одним із важливих кроків у цьому напрямі є створення Міністерства національної єдності України, покликаного зміцнювати зв'язки між українцями за кордоном і їхньою історичною батьківщиною.

Перспективи подальших досліджень полягають у поглибленому аналізі окремих груп переселенців та специфіки їх інтеграції в різних країнах, зокрема в розрізі окремих професій, рівня освіти, соціально-економічного статусу та регіонального походження. Особливу увагу доцільно приділити вивченню бар'єрів і стимулів для повернення, а також порівняльному аналізу національних практик інтеграції, що відкриває широке поле для міждисциплінарних наукових досліджень.

Література

1. Бондаренко В., Давидова Т. Соціальні та соціолінгвістичні аспекти адаптації українських біженців війни в канаді. *Слобожанський науковий вісник. Серія: Філологія*. 2024. № 5. С. 5–10. DOI: 10.32782/philspu/2024.5.1 (дата звернення: 14.08.2025).

2. Бузаров А. Специфіка європейської допомоги українським переселенцям та їх адаптація в країнах Євросоюзу. *Society and Security*. 2024. Т. 6, № 6. С. 9–16. DOI: 10.26642/sas-2024-6(6)-9-16.

3. Бузаров А. Українські громади в країнах Європейського Союзу як індикатор актуальних тенденцій міграційних процесів. *Українознавство*. 2025. Т. 1, № 94. С. 130–147. DOI: 10.17721/2413-7065.1(94).2025.318207.

4. Герасимчук. Т. Гуманітарний вимір солідарності Європейського Союзу з Україною в повномасштабній російсько-українській війні. *Український історичний журнал*. 2024. № 6. С. 5–28. DOI: 10.15407/uhj2023.06.005.

5. Джигора О., Банчук-Петросова О., Дем'янюк О. Роль міжнародних організацій у контексті сучасних міжнародних конфліктів. *Public Management and Policy*. 2025. № 5(9). DOI: 10.70651/3041-2498/2025.5.11 (дата звернення: 14.08.2025).

6. Калюжна Т. Міжнародна підтримка українських науковців в умовах війни. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*. 2022. Т. 22, № 2. С. 84–96. DOI: 10.35387/od.2(22).2022.84-96 (дата звернення: 14.08.2025).

7. Козловська Л. В., Наумкіна С. М. Мігранти-біженці від війни в Україні в глобалізаційних політичних процесах сучасності очима громадян приймаючих країн. *Політичне життя*. 2025. № 1. С. 5–11. DOI: 10.31558/2519-2949.2025.1.1 (дата звернення: 14.08.2025).

8. Панченко р. Соціальна політика щодо підтримки зовнішньо переміщених з україни осіб житлом у країнах європейського союзу. *Humanitas*. 2024. № 2. С. 149–155. DOI: 10.32782/humanitas/2024.2.21 (дата звернення: 14.08.2025).

9. Кулицький, С. Адаптація українських біженців за кордоном до умов країн перебування як поліструктурна багаторівнева система соціальних комунікацій URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004943 (дата звернення: 12.08.2025).

10. Міністерство національної єдності України. URL: https://unity.gov.ua/ (дата звернення: 12.08.2025).

11. Мушенок С. І. Проблеми надання гуманітарної допомоги в україні: практичні аспекти. *Kyiv Law Journal*. 2024. № 3. С. 158–162. DOI: 10.32782/klj/2024.3.23 (дата звернення: 14.08.2025).

12. Тодоров І. Вплив міграційної кризи, спричиненої російською агресією, на стабільність НАТО та ЄС: вимір країн Центрально-Східної Європи. *Міжнародний науковий вісник*. 2025. № 2(30). С. 11–16. DOI: 10.24144/2218-5348.2025.2(30).11-16 (дата звернення: 14.08.2025).

13. Токар П., Бабічин Н. Демографічні наслідки війни в Україні та необхідність стратегій повернення біженців. *Геополітика України: історія і сучасність*. 2023. № 2(31). DOI: 10.24144/2078-1431.2023.2(31). 87-99 (дата звернення: 14.08.2025).

14. Токар П., Світлик І. Політика уряду Канади щодо українських біженців. *Геополітика України: історія і сучасність*. 2023. № 2(31). С. 38–45. DOI: 10.24144/2078-1431.2023.2(31).38-45 (дата звернення: 14.08.2025).

15. Українські біженці після трьох років за кордоном. Четверта хвиля дослідження – Центр економічної стратегії. 2025. 3 березня. URL: https://ces.org.ua/refugees_fourth_wave/ (дата звернення: 12.08.2025).

16. Худавердієва В. Шляхи допомоги академічній спільноті україни західними партнерами щодо організації освітнього процесу. *International Science Journal of Education & Linguistics*. 2022. Т. 1, № 3. С. 1–12. DOI: 10.46299/j.isjel.20220103.1 (дата звернення: 14.08.2025).

17. Batalova, J., Blizzard, B., Jordan, R. Ukrainian Immigrants in the United States. *Migrationpolicy.Org*. 2022. URL: https://www.migrationpolicy.org/article/ukrainian-immigrants-united-states (дата звернення: 12.08.2025).

18. Brien P., Loft P. The UK aid budget and support for refugees in the UK, 2022 to 2024. 2025. URL: https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-9663/ (дата звернення: 12.08.2025).

19. Buzarov A. The difficult humanitarian situation in Ukraine ahead of winter. 2022. URL: https://www.lrytas.lt/english/feature/2022/11/08/news/the-difficult-humanitarian-situation-in-ukraine-25098875 (дата звернення: 12.08.2025).

20. Buzarov A. Tendencies of adaptation and integration of immigrants from ukraine in the european union after the aggression of the russian federation against ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2023. Vol. 9, no. 2. P. 73–90. DOI: 10.30525/2256-0742/2023-9-2-73-90 (date of access: 14.08.2025).

21. Buzarov A. I. Humanitarian aid to Ukraine: State and prospects. 2022. URL: https://www.lrytas.lt/english/society/2022/11/28/news/humanitarian-aid-to-ukraine-state-and-prospects-25322269 (дата звернення: 12.08.2025).

22. Buzarov A. I. The problems of internally displaced persons (IDPs) in Ukraine. 2022. URL: https://www.lrytas.lt/english/feature/2022/10/19/news/the-problems-of-internally-displaced-persons-idps-in-ukraine-24916539 (дата звернення: 12.08.2025).

23. Choufani M. R., Larson K. L., Prannik M. Y. Perspectives of refugees from Ukraine on cultural identity and health care experiences during U.S. resettlement. *Nursing Reports*. 2025. Vol. 15, No. 7. P. 263. DOI: 10.3390/nursrep15070263.

24. De Rassenfosse G., Murovana T., Uhlbach W.-H. The effects of war on Ukrainian research. *Humanities and Social Sciences Communications*. 2023. Vol. 10, No. 1. P. 856. DOI: 10.1057/s41599-023-02346-x.

25. EU assistance to Ukraine – European Commission. 2022. URL: https://commission.europa.eu/topics/eu-solidarity-ukraine/eu-assistance-ukraine_en (дата звернення: 12.08.2025).

26. Government of Canada. A sociodemographic profile of Ukrainian-Canadians. 2022. URL: https://www150.statcan.gc.ca/n1/pub/36-28-0001/2022004/article/00003-eng.htm (дата звернення: 12.08.2025).

27. Immigration, Refugees and Citizenship Canada. ARCHIVED – Temporary public policy to facilitate continued access to open work permits and study permits for foreign nationals in Canada who arrived under the Canada-Ukraine authorization for emergency travel measures. 2025. URL: https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/corporate/mandate/policies-operational-instructions-agreements/public-policies/ukraine-cuaet-open-work-permit-study-permit.html (дата звернення: 12.08.2025).

28. In 2 years since Russia's invasion, a U.S. program has resettled 187,000 Ukrainians with little controversy – CBS News. 2024. URL: https://www.cbsnews.com/news/ukrainian-refugees-us-uniting-for-ukraine-russia-invasion/ (дата звернення: 12.08.2025).

29. Khmelevska O. Humanitarian action in the conditions of war in Ukraine. *Demography and Social Economy*. 2023. No. 1. P. 96–117. DOI: 10.15407/dse2023.01.096.

30. Immigration, Refugees and Citizenship Canada. Question Period Note: Ukraine – CUAET Measures and PR family based pathways. Open Government Portal, Government of Canada. URL: https://search.open.canada.ca/qpnotes/record/cic%2CIRCC-2025-QP-00012 (дата звернення: 12.08.2025).

31. Childress S., Shrestha N., Russ S. A., Berge J. M., Roy K., Lewin A., Perez-Brena N., Feinberg M. B., Halfon N. A qualitative study of adaptation challenges of Ukrainian refugees in the United States. *Children and Youth Services Review*. 2025. Vol. 169. Article 108039. DOI: 10.1016/j.childyouth.2024.108039.

32. Sukhobokova O. Humanitarian assistance from the Baltic states to Ukraine at the beginning of russia's full-scale war against Ukraine (February – May 2022). *European Historical Studies*. 2022. No. 21. P. 113–126. DOI: 10.17721/2524-048x.2022.21.8 (date of access: 14.08.2025).

33. Temporary protection for 4.28 million people in May – News articles – Eurostat. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20250710-1 (дата звернення: 12.08.2025).

34. Ukraine Family Scheme, Ukraine Sponsorship Scheme (Homes for Ukraine) and Ukraine Extension Scheme visa data. URL: https://www.gov.uk/government/publications/ukraine-family-scheme-application-data/ukraine-family-scheme-and-ukraine-sponsorship-scheme-homes-for-ukraine-visa-data--2 (дата звернення: 12.08.2025).

35. Ukrainian migration to the UK – Migration Observatory. URL: https://migrationobservatory.ox.ac.uk/resources/briefings/ukrainian-migration-to-the-uk/ (дата звернення: 12.08.2025).

36. Uniting for Ukraine. Process Overview and Assessment. 2024. URL: https://www.dhs.gov/sites/default/files/2024-12/2024_1104_dmo_plcy_uniting_for_ukraine_process_overview_and_assessment.pdf (дата звернення: 12.08.2025).

Анотація

Бузаров А. І. **Роль євроатлантичної спільноти у підтримці українців, які були змушені залишити Україну внаслідок війни.** – Стаття.

У статті комплексно досліджується роль євроатлантичної спільноти як багаторівневого політичного, економічного та гуманітарного актора у підтримці громадян України, вимушених залишити країну внаслідок повномасштабної агресії РФ. Показано, що гуманітарно-ціннісна допомога виходить за межі класичного уявлення про фінансові трансферти чи матеріальне забезпечення і охоплює широкий спектр інструментів: програми тимчасового захисту та спрощені режими легалізації, інтеграційні ініціативи, освітні та мовні курси, психологічну підтримку, сприяння працевлаштуванню, а також залучення діаспорних мереж. Методологічно дослідження спирається на поєднання кейс-стаді, порівняльного аналізу та контент-аналізу офіційних документів ЄС, США, Канади та Великої Британії; емпіричною базою слугують дані Євростату, UNHCR, IOM і національних урядових звітів. Узагальнено масштаби переміщення та прийому українців: держави ЄС надали тимчасовий захист понад 4,2 млн осіб; Велика Британія реалізує програми Homes for Ukraine та Ukraine Family Scheme (близько 251 тис. осіб); у США програма Uniting for Ukraine забезпечила прийом понад 187 тис. українців; Канада застосувала механізм CUAET у поєднанні з активністю місцевих громад. Розкрито ключові тенденції інтеграції: мовні бар'єри й визнання кваліфікацій, фемінізація потоку та доглядові обов'язки, нерівномірний розподіл робочої сили між регіонами, роль діаспори у доступі до послуг і ринку праці, а також психологічна стійкість спільнот. Аргументовано, що юридичні режими прийому українців (тимчасовий захист, спонсорські схеми тощо) не тотожні статусу біженця за Конвенцією 1951 року, однак фактично забезпечують порівнянний рівень соціального захисту та інтеграційної підтримки. Показано подвійний ефект гуманітарної політики євроатлантичних країн: з одного боку, стабілізація життя українських громад за кордоном і розбудова їхнього людського капіталу, з іншого – створення передумов для внеску цих громад у післявоєнну відбудову України та прискорення її ціннісної інтеграції до європейського й євроатлантичного простору. Практичну значущість підсилює інституціалізація державної політики України у сфері підтримки громадян за кордоном і формування умов для добровільного повернення, що підкреслює потребу балансу між швидкою кризовою реакцією та довгостроковими механізмами інтеграції.

Ключові слова: євроатлантична спільнота, гуманітарна допомога, українські біженці, тимчасовий захист, інтеграція, адаптація, післявоєнна відбудова.

Summary

Buzarov A. I. **The role of the Euro-Atlantic community in supporting Ukrainians forced to leave Ukraine due to the war.** – Article.

The article provides a comprehensive examination of the Euro-Atlantic community as a multi-level political, economic, and humanitarian actor in supporting Ukrainian citizens forced to leave their country as a result of Russia's full-scale aggression. It is shown that humanitarian and value-based assistance goes beyond the classical understanding of financial transfers or material support and encompasses a broad range of instruments: temporary protection programs and simplified legalization regimes, integration initiatives, educational and language courses, psychological assistance, employment facilitation, as well as the mobilization of diaspora networks. Methodologically, the research is based on a combination of case study, comparative analysis, and content analysis of official documents of the EU, the USA, Canada, and the United Kingdom; the empirical base includes data from Eurostat, UNHCR, IOM, and national government reports. The scale of displacement and reception of Ukrainians is summarized: EU member states have granted temporary protection to over 4.2 million people; the United Kingdom is implementing the Homes for Ukraine and Ukraine Family Scheme programs (around 251,000 people); in the United States, the Uniting for Ukraine program has facilitated the reception of more than 187,000 Ukrainians; Canada has applied the CUAET mechanism combined with active engagement of local communities. Key integration trends are revealed: language barriers and qualification recognition, feminization of the migration flow and care responsibilities, uneven distribution of the labor

force across regions, the role of the diaspora in accessing services and the labor market, and the psychological resilience of communities. It is argued that the legal regimes for receiving Ukrainians (temporary protection, sponsorship schemes, etc.) are not identical to refugee status under the 1951 Convention but effectively provide a comparable level of social protection and integration support. The dual effect of Euro-Atlantic countries' humanitarian policy is demonstrated: on the one hand, stabilization of Ukrainian communities abroad and development of their human capital; on the other, creating preconditions for these communities' contribution to Ukraine's post-war reconstruction and accelerating its value-based integration into the European and Euro-Atlantic space. The practical significance is reinforced by the institutionalization of Ukraine's state policy in supporting citizens abroad and creating conditions for voluntary return, highlighting the need to balance rapid crisis response with long-term integration mechanisms.

Key words: Euro-Atlantic community, humanitarian assistance, Ukrainian refugees, temporary protection, integration, adaptation, post-war recovery.

Дата надходження статті: 13.08.2025
Дата прийняття статті: 25.08.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 32.019.5:159.923.2
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.40

А. В. Бадер
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3670-5753
доктор політичних наук, професор,
директор Навчально-наукового інституту соціальних і гуманітарних наук
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

Ю. С. Нужна
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0510-4848
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та соціології,
заступник директора з навчальної роботи
Навчально-наукового інституту соціальних і гуманітарних наук
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

С. О. Вовк
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6171-4782
доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політології і міжнародних відносин
Навчально-наукового інституту соціальних і гуманітарних наук
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ У ПОЛІТИЧНОМУ МОНІТОРИНГУ ТА КОНСУЛЬТУВАННІ

У сучасних умовах політичної нестабільності, глобальних криз та технологічної трансформації політичних процесів набуває актуальності переосмислення ролі людини як ключового суб'єкта політики. На цьому тлі антропоцентризм виступає не лише як філософська парадигма, а й як певний функціональний методологічний орієнтир, який визначає логіку політичного моніторингу та консультування. Переорієнтація політичної аналітики з макропараметрів і структурних моделей на індивідуальні запити, цінності, поведінкові патерни та психологічні характеристики громадян вимагає нового концептуального осмислення антропоцентричного підходу.

Для переорієнтації аналітичної перспективи філософсько-світоглядної парадигми, яка акцентує центральне значення людини як мірила політичних дій, носія цінностей і джерела смислів, є необхідним звернутися до концептуальної структури антропоцентризму, щоб визначити ризики редукціонізму та виключення альтернативних суб'єктностей.

«Антропоцентризм (від антропо... і центризм) – світоглядний принцип, згідно з яким людина є центром Всесвіту, найвищою метою всіх подій, які в ньому відбуваються, завершенням еволюції світобудови» [1]. Антропоцентризм у розумінні Х. Арендт (за А. Гюндогду [2]), хоча й відрізняється від біологічного редукціонізму, все ж встановлює ієрархію буття, де тільки людина вважається здатною до політичної участі. Позиція Х. Арендт дає цінний фокус на людину як істоту, яка прагне бути почутою та побаченою, як суб'єкта, що не лише «голосує», а «діє», тобто ініціює нові смисли, вступає у публічну взаємодію, змінює наративи, що формує основу для практик, орієнтованих на автентичність, ціннісну відповідальність, довіру та горизонтальну комунікацію. Разом з тим, жорстке розмежування людини і всього «нелюдського» виявляється дедалі менш продуктивним у світі, де політичні виклики мають гібридну природу: зміна клімату, пандемії, алгоритмічне управління, штучний інтелект.

Відповідно до поглядів В. Шубіна [3] антропоцентризм є світоглядним принципом, згідно з яким людина розглядається як центральна істота буття, мірило всіх речей, головний носій розуму, культури, свободи та моральності, а навколишній світ інтепретується як об'єкт її пізнання, перетворення та використання. Цей принцип став фундаментом європейської модерної цивілізації, але в умовах глобальних викликів (екологічних, технологічних, інформаційних тощо) він потребує критичного перегляду й переосмислення, оскільки ще в XX ст. антропоцентризм став підґрунтям для багатьох деформацій західного суспільства, як от: тотальної урбанізації, стандартизації мислення, комерціалізації мистецтва, втрати етичних регуляторів. Людина, проголошена «вінцем творіння», на практиці часто виявляється одиноким, атомізованим індивідом, відірваним від колективних смислів і вразливим

© А. В. Бадер, Ю. С. Нужна, С. О. Вовк, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

до соціальної інженерії. Парадигма антропоцентризму спричинила соціальну ізоляцію індивіда. Орієнтація на автономію, самодостатність і раціональний вибір сприяла атомізації суспільства, руйнації горизонтальних зв'язків, маргіналізації колективних форм ідентичності. Людина дедалі частіше сприймається не як частина спільноти, а як самотній суб'єкт, занурений у приватну сферу інтересів та конкурентної боротьби.

На думку Р. Юатта [4] антропоцентризм у політичній науці являє собою певну концептуальну рамку, яка визначає людину як центрального суб'єкта політичного буття, носія права на дію, оцінку, управління та представництво. В межах цієї парадигми політика сприймається як діяльність, що здійснюється людьми *для людей*, через інституції, які репрезентують *виключно людські інтереси*, у той час як природа, неживі системи, технології або інші форми життя залишаються виключеними з політичної суб'єктності. Як вважає дослідник такий підхід до антропоцентризму має історико-філософські корені в європейському раціоналізмі й модерному гуманізмі, де людина розглядається як автономна, раціональна та здатна до морального самоуправління істота. Це закріплює ієрархічну структуру реальності, де лише людські потреби визнаються політично релевантними, а решта буттєвих форм або інструменталізується, або маргіналізується.

Якщо стверджувати, що антропоцентризм є концептуальною основою людського домінування в сучасних політичних, економічних і культурних структурах, то постає потреба деталізувати його внутрішню структуру. Т. Рууска, П. Хейккурінен, К. Вілен [5],[6] запропонували наступну класифікацію, в межах якої розрізняються шість основних типів антропоцентризму:

1. Онтологічний антропоцентризм базується на уявленні про те, що людина займає центральне місце в ієрархії буття. Природа та інші форми життя вважаються другорядними або такими, що існують виключно для обслуговування людських потреб. Це має безпосередні наслідки для політичного дискурсу про ресурси, екологію та права природи: домінування людини легітимується як «природне» і неминуче.

2. Епістемологічний антропоцентризм стверджує, що знання про світ можливе виключно з позиції людини. Інші джерела пізнання або інші форми свідомості (тваринні, техногенні тощо) заперечуються як повноцінні.

3. Моральний (етичний) антропоцентризм передбачає, що лише людина є носієм моральної цінності, гідності та прав. Тварини, екосистеми та інші форми життя виключаються з морального кола. Тобто, пріоритет надається лише людським інтересам, навіть, у випадках, коли шкода планеті чи іншим істотам є катастрофічною в довгостроковій перспективі.

4. Агентіальний антропоцентризм полягає в переконанні, що лише люди здатні бути активними суб'єктами, що діють на основі раціонального вибору, свідомості та відповідальності. Інші агенти позбавляються здатності впливати на політичні процеси.

5. Просторово-часовий антропоцентризм як концептуальний вимір антропоцентричного світогляду ілюструє, що простір і час сприймаються та інтерпретуються виключно з позиції людини як головного і єдиного легітимного суб'єкта дії, володіння та історичної присутності. Такий підхід визначає домінування людських потреб, рішень і проектів у просторовій організації планети та у формуванні політики часу, розвитку і майбутнього.

Така систематизація типів антропоцентризму дозволяє перейти від загального уявлення про людину як центральну фігуру світобудови до глибшого розуміння того, яким саме чином антропоцентричне мислення структурно пронизує сучасну політику, культуру, мораль, науку і просторово-часові уявлення. Вона дозволяє, по-перше, викрити глибинні передумови політичного домінування людини над природою, часом, іншими суб'єктами; по-друге, розкрити приховані обмеження раціоналізму і ліберальної теорії суб'єктності; по-третє, ініціювати постантропоцентричні підходи до аналізу й реформування політичного простору, де визнається взаємозалежність усього живого, відповідальність перед планетою та майбутніми поколіннями.

Осмислення сутності антропоцентризму як методологічної бази сучасної гуманітарної думки вказує на його потенціал як інструменту аналізу політичних процесів. З огляду на те, що у центрі політичного моніторингу та консультування дедалі частіше опиняється конкретний індивід як носій політичної волі, адресат комунікацій, учасник процесу легітимації та протесту, антропоцентричний підхід набуває прикладного виміру. Перехід від теоретичної концептуалізації до практичного застосування цього підходу у політичному аналізі дозволяє переосмислити методи збору даних, побудову прогнозів, формування месседжів і розробку стратегій комунікації, які спираються на глибоке розуміння мотивацій, цінностей та ідентичностей людини як головного суб'єкта політики.

У сучасній практиці політичного консультування антропоцентризм передбачає детальний аналіз особистісних характеристик аудиторії, на яку орієнтована політична кампанія. Йдеться про такі параметри, як цінності, установки, психологічні мотиви та поведінкові патерни виборців.

Використання таких методик, як сегментація аудиторії, соціально-психологічні дослідження, когнітивні мапи та нейромаркетингові технології, дозволяють не лише ідентифікувати політичні уподобання громадян, а й передбачити їхні реакції на політичні події та меседжі.

Антропоцентризм у моніторингу політичних настроїв виявляється у використанні як кількісних, так і якісних методів дослідження. Особливу роль відіграють якісні методи, такі як глибинні інтерв'ю, фокус-групи, дискурсивний аналіз, які дозволяють зрозуміти мотивацію та аргументацію виборців на глибинному рівні. Це дає змогу консультантам і політтехнологам створювати ефективні комунікаційні стратегії, що враховують не просто формальні характеристики електорату, а й тонкі аспекти сприйняття політичних меседжів.

Однією з головних практичних реалізацій антропоцентризму є персоналізація політичних кампаній. Вона передбачає не просто формування загальних гасел, а й конкретних персоналізованих повідомлень, що адресуються певним соціальним групам або навіть індивідуально визначеним виборцям. Такий підхід значно підвищує ефективність політичних кампаній, оскільки дозволяє враховувати специфіку індивідуальних запитів і очікувань громадян.

Прикладом успішного використання антропоцентризму є технології цифрового таргетингу, які широко застосовуються у сучасних політичних кампаніях. За допомогою аналізу поведінкових даних у соціальних мережах, цифрових слідів і онлайн-активностей виборців, політичні консультанти формують точні та адресні меседжі, спрямовані на конкретних осіб або групи з відповідними психологічними портретами. Це дозволяє посилити вплив політичних комунікацій та зменшити ризики непорозумінь чи помилок у інтерпретації меседжів виборцями.

Водночас, антропоцентризм передбачає не лише прагматичний розрахунок на персоналізацію, але й етичний вимір політичного процесу. Повага до гідності людини, увага до її потреб і цінностей сприяє формуванню довіри до політичних інститутів і діячів. Такий підхід сприяє укріпленню демократичних практик і процедур, оскільки громадяни відчувають себе не просто об'єктами політичних технологій, а активними учасниками політичного життя.

Розглядаючи прикладні реалізації антропоцентризму в сучасних підходах до політичного консультування та моніторингу, варто не лише окреслити методи і технології, що відображають орієнтацію на індивіда, а й критично оцінити саму ефективність і обмеження цього підходу. Адже попри численні переваги від етичного фокусу на гідності людини до гнучкості персоналізованих стратегій антропоцентризм не позбавлений внутрішніх ризиків і суперечностей. З огляду на це, доцільним є порівняльний аналіз переваг та недоліків застосування антропоцентричного підходу в контексті політичного моніторингу й консультування, який дозволить комплексно оцінити його евристичний потенціал та методологічні межі.

Отже, антропоцентризм у політичному моніторингу та консультуванні відіграє подвійну роль: з одного боку, він дозволяє сконцентрувати аналітичну увагу на людині як носієві політичної дії,

Таблиця 1

Антропоцентризму у політичному моніторингу та політичному консультуванні

Аспект	Переваги	Недоліки
Фокус дослідження	Орієнтація на людину як суб'єкта політики дозволяє глибше аналізувати її потреби, цінності, поведінку	Ігноруються негуманні актори (технології, довкілля, інститути), що також впливають на політичну динаміку
Методи аналізу	Підтримує використання м'яких, гуманітарних та якісних методів (фокус-групи, інтерв'ю)	Обмеження у використанні системного або міждисциплінарного аналізу складних політичних середовищ
Комунікаційні стратегії	Сприяє персоналізованому підходу до політичних кампаній, враховує емоції та ідентичності	Надмірна персоналізація може призводити до популізму або маніпуляцій
Політична етика	Підкреслює моральну автономію людини, етику відповідальності, права громадян	Ігнорує моральну цінність інших істот, поколінь, екосистем
Електоральна поведінка	Полегшує прогнозування виборчих уподобань, акцент на психополітичних драйверах	Недооцінка структурних факторів, як-от ЗМІ, нерівність, правові обмеження
Адаптація до культурного контексту	Підтримує діалог із громадянським суспільством, локальними спільнотами	Може нав'язувати індивідуалістичні моделі там, де превалюють колективістські або традиційні цінності
Глобальні виклики (екологія, AI тощо)	Надає етичну рамку для захисту людства	Не враховує взаємозалежність з природою, технологіями, неживими агентами

уподобаннях і відповідальності, що сприяє персоналізації комунікацій, прогнозуванню електоральної поведінки та чутливому аналізу політичних настроїв; з іншого боку, надмірна орієнтація на людський чинник загрожує редукціонізмом, нехтуванням впливу наділндивідуальних структур, цифрових алгоритмів і глобальних викликів, що формують сучасне політичне поле, з огляду на це вимагається рефлексивне переосмислення антропоцентричного підходу з урахуванням постантропоцентричних вимірів, міждисциплінарних впливів і етичних викликів сталого розвитку.

Література

1. Чепак В., Дика О. Антропоцентризм у філософії. *Велика українська енциклопедія*. URL: https://vue.gov.ua/Антропоцентризм у філософії.

2. Gündoğdu A. Animal Trouble: Arendt and the Question of Anthropocentrism. *The Review of Politics* . Volume 86. Issue 4. Fall 2024. pp. 505–528. DOI: https://doi.org/10.1017/S0034670524000214.

3. Шубін В. Антропоцентризм як світоглядний принцип: витоки, сутність та соціокультурні наслідки. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*, 2011. (2). С. 460–466. URL: https://fip.dp.ua/index.php/FIP/article/view/657.

4. Youatt R. Anthropocentrism and the Politics of the Living. E-*International Relations.* 2017. URL: https://www.e-ir.info/pdf/71033.

5. Heikkurinen P., Ruuska T., Wilén K., Ulvila M. The Anthropocene exit: Reconciling discursive tensions on the new geological epoch. *Ecological Economics.* 2019. 164. https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2019.106369.

6. Ruuska T., Heikkurinen P., Wilén K. Domination, Power, Supremacy: Confronting Anthropolitics with Ecological Realism. *Sustainability*. 2020. 12(7). 2617. https://doi.org/10.3390/su12072617.

Анотація

Бадер А. В., Нужна Ю. С., Вовк С. О. **Антропоцентризм у політичному моніторингу та консультуванні.** – Стаття.

У статті здійснено аналіз антропоцентризму як світоглядної парадигми й методологічної основи сучасних практик політичного моніторингу та консультування. В умовах глибоких трансформацій політичного простору, спричинених глобальними викликами (цифровізацією, екологічними загрозами та інформаційною війною), автори аргументують необхідність фокусування аналітичної оптики на людині як ключовому суб'єкті політики. Антропоцентризм у цьому контексті розглядається не лише як філософська ідея, а як прикладний інструмент, що дозволяє адаптувати методи дослідження, канали комунікації та політичні стратегії до запитів, цінностей та психологічних характеристик громадян.

Окрему увагу приділено теоретичному переосмисленню структури антропоцентризму: проаналізовано такі його типи, як онтологічний, епістемологічний, моральний, агентіальний, просторово-часовий, що дозволяє виявити як евристичний потенціал, так і методологічні обмеження цієї парадигми. Показано, що практичне застосування антропоцентризму в політичному консультуванні проявляється у персоналізації політичних кампаній, використанні інструментів когнітивного та психографічного аналізу, таргетингу на основі цифрової поведінки виборців, акценті на ціннісній відповідальності та довірі. Водночас критично окреслено ризики надмірної редукції політичної реальності до виключно людських параметрів, що може призводити до ігнорування макроструктур, технологічних агентів, екологічної взаємозалежності та постантропоцентричних вимірів сучасної політики.

На основі порівняльного аналізу переваг і недоліків антропоцентричного підходу автори роблять висновок, що антропоцентричний підхід у політичному моніторингу та консалтингу виконує двоєдину функцію: з одного боку, він акцентує увагу на особистості як головному агенті політичної взаємодії, носієві переконань, вибору та відповідальності, що сприяє індивідуалізації політичної комунікації, точнішому моделюванню електоральних тенденцій і глибшому аналізу соціальних настроїв. З іншого боку, надмірне зосередження на антропологічному чиннику містить загрозу спрощення політичної картини, ігнорування надособистісних структур, алгоритмічного впливу та глобальних процесів, які дедалі активніше формують конфігурацію сучасного політичного середовища. У зв'язку з цим виникає потреба у критичній ревізії та концептуальному оновленні антропоцентризму, з урахуванням постантропоцентричних підходів, мультидисциплінарних перспектив і ціннісних орієнтирів сталого розвитку.

Ключові слова: антропоцентризм, політичний моніторинг, політичне консультування, філософська парадигма, методологічні орієнтири, суб'єкт політики.

Summary

Bader A. V., Nuzhna Yu. S., Vovk S. O. **Anthropocentrism in political monitoring and consulting.** – Article.

The article presents an analysis of anthropocentrism as a worldview paradigm and a methodological foundation for contemporary practices of political monitoring and consulting. In the context of profound transformations of the political space caused by global challenges–such as digitalization, ecological threats, and information warfare–the authors argue for the need to refocus analytical attention on the human being as the key subject of politics. Anthropocentrism in this context is considered not only as a philosophical idea, but also as an applied tool that helps adapt research methods, communication channels, and political strategies to the needs, values, and psychological characteristics of citizens.

Special attention is paid to the theoretical rethinking of the internal structure of anthropocentrism. The article examines its main types: ontological, epistemological, moral, agential, and spatio-temporal. This allows for identifying both the heuristic potential and the methodological limitations of the paradigm.

It is demonstrated that the practical application of anthropocentrism in political consulting is manifested through the personalization of political campaigns, the use of cognitive and psychographic analysis tools, targeting based on voters' digital behavior, and the emphasis on value-based responsibility and trust.

At the same time, the article critically outlines the risks of excessive reduction of political reality to purely human parameters. This may lead to ignoring macrostructures, technological agents, ecological interdependence, and post-anthropocentric dimensions of modern politics. Based on a comparative analysis of the strengths and weaknesses of the anthropocentric approach, the authors conclude that anthropocentrism in political monitoring and consulting performs a dual function. On one hand, it highlights the individual as the main agent of political interaction, bearer of beliefs, choice, and responsibility – thus contributing to the personalization of political communication, more accurate modeling of electoral behavior, and a deeper analysis of public sentiment. On the other hand, the overemphasis on human-centered factors poses the danger of oversimplifying the political landscape and neglecting supra-individual structures, algorithmic influence, and global processes that increasingly shape the contemporary political environment.

Therefore, there is a need for critical revision and conceptual renewal of the anthropocentric approach, taking into account post-anthropocentric perspectives, interdisciplinary influences, and the ethical challenges of sustainable development.

Key words: anthropocentrism, political monitoring, political consulting, philosophical paradigm, methodological guidelines, subject of politics.

Дата надходження статті: 08.08.2025
Дата прийняття статті: 17.08.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 327(479)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.41

А. Г. Гольцов
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7696-3223
доктор політичних наук,
доцент кафедри філософії та міжнародної комунікації
Національного університету біоресурсів і природокористування України

ЗМІНИ ГЕОПОЛІТИЧНОГО ПОРЯДКУ НА ПІВДЕННОМУ КАВКАЗІ

Постановка проблеми. Південний Кавказ залишається винятково важливим в геополітичній та геоекономічній структурі Євразії, оскільки відіграє роль свого роду «перехрестя» наявних та потенційних трансрегіональних шляхів. На теренах розташованого між Чорним та Каспійським морями регіону перетинаються інтереси потужних геостратегічних гравців. Росія, Туреччина, Іран, Китай, США та окремі держави Європи визначають на Південному Кавказі власні стратегічні цілі й вживають заходів щодо їх реалізації. Друга Карабаська війна 2020 р. та подальше встановлення у 2023 р. Азербайджаном свого суверенного контролю над Нагірним Карабахом призвели до суттєвих змін у геополітичному порядку в регіоні.

Російсько-українська війна також вплинула на геополітичну обстановку на Південному Кавказі. Економічне та політичне послаблення Росії внаслідок війни позначається на розстановці сил між провідними геостратегічними гравцями на теренах усієї Євразії та її окремих регіонів. Неоднозначні перспективи забезпечення геополітичних та геоекономічних інтересів трьох держав регіону й провідних зовнішніх акторів викликають протиріччя між ними, ускладнюють можливості врегулювання конфліктів. Водночас, наявні реальні перспективи для розвитку на теренах Південного Кавказу міжнародного співробітництва у різних сферах, особливо щодо створення транспортних коридорів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми. Дослідження характерних особливостей міжнародних відносин на Південному Кавказі є дуже затребуваною проблематикою, якій присвячені численні наукові праці, дослідницькі матеріали, аналітичні огляди тощо. З-поміж західних авторів варто відзначити наукові та аналітичні розвідки Р. Асмуса, Т. де Ваала, К. Велта, С. Корнелла, Дж. О'Лафліна, Ю. Румера, П. Стронскі, Ф. Старра, Дж. О'Товтела та ін. Варто зазначити, що істотний інтерес до геополітичних та геоекономічних процесів на Південному Кавказі проявляють дослідники з Туреччини та Ірану. На наукові позиції частини азербайджанських, вірменських та грузинських авторів впливає їхня приналежність до національних шкіл та політична заангажованість. Дослідження південнокавказької проблематики українськими вченими представлені працями М. Дорошка, А. Киридон, Б. Парахонського, І. Ткаченко, В. Ціватого, Л. Чекаленко, Н. Шпакової та ін. В останні роки на Південному Кавказі спостерігаються досить динамічні політичні та економічні процеси, у результаті чого регіональний геополітичний порядок зазнає змін. Тому нові дослідження трансформацій у міжнародних відносинах та геополітичних процесів на теренах Південного Кавказу є вельми актуальними.

Мета статті – з'ясування особливостей геополітичного порядку на Південному Кавказі, виявлення ролей провідних акторів, тенденцій геополітичних трансформацій у регіоні.

Виклад основного матеріалу дослідження. На теренах певного регіону формується своєрідна геопросторова політична система, що є сукупністю взаємопов'язаних та взаємодіючих у межах цього регіону підсистем і компонентів політичної сфери суспільства [1, с. 26]. Відображенням функціональної структури тієї або іншої геопросторової політичної системи слугує відповідний геополітичний порядок. Він визначається, головним чином, співвідношенням сил та характером взаємодії на теренах регіону провідних геополітичних акторів, як внутрішніх, так і зовнішніх. Звісно, особливо велику роль у формуванні та розвитку регіонального геополітичного порядку відіграють ті держави, що мають найбільший силовий потенціал.

Наявний у регіоні міжнародно-правовий порядок формується завдяки діючим у визначених геопросторових рамках договорам, угодам, конвенціям та іншим інституціональним засадам нормативно-правової організації взаємовідносин між країнами. У багатьох регіону світу для регулювання відносин між державами та забезпечення їхньої взаємодії в різних сферах створені міжнародні інституції з певними функціями. У разі проведення регіональними та зовнішніми акторами такої політики, що ґрунтується переважно на легітимних міжнародних нормах та правилах, геополітичний порядок істотно відпові-

© А. Г. Гольцов, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

датиме міжнародно-правовому. Але, у разі здійснення окремими внутрішніми або зовнішніми акторами такої політики, яка порушує правові норми, геополітичний порядок у регіоні набуває відмінностей від міжнародно-правового. Окремі могутні держави здатні «диктувати» певні норми та правила міжнародної політики у регіоні, забезпечуючи собі певні повноваження, вигоди та привілеї в регіональних справах. Такі особливі повноваження окремих держав можуть навіть отримати міжнародно-правову легітимізацію через укладання відповідних договорів чи угод, створення та функціонування міжнародних інституцій.

Війна 1991–1994 рр. між Вірменією та Азербайджаном закінчилася поразкою останнього, внаслідок чого від нього був відторгнений Нагірний Карабах, а також повністю або частково 7 прилеглих азербайджанських районів – так звана «зона безпеки». При цьому сама Вірменія офіційно не визнавала так звану «Республіку Арцах», хоча й усіляко забезпечувала її існування. На початку 1990-х рр. у результаті воєнних конфліктів у Південній Осетії та Абхазії виникли де-факто незалежні від Грузії квазідержавні політичні утворення, які підтримувала Росія. Швидкоплинний воєнний конфлікт між Росією та Грузією в серпні 2008 р. звершився поразкою останньої й зміцненням контролю Росії над Абхазією та Південною Осетією, які вона офіційно визнала й уклала з ними договори про союзництво. Таким чином, у пострадянську добу на Південному Кавказі сформувався конфронтаційний геополітичний порядок [2].

У 2020 р. відбулася Друга Карабаська війна, яка закінчилася перемогою Азербайджану й призвела до суттєвих змін регіонального геополітичного порядку. Спостерігалося істотне посилення геополітичної ролі союзу Азербайджану та Туреччини. У вересні 2023 р. збройні сили Азербайджану встановили повний контроль над Нагірним Карабахом. У часи СРСР Нагірно-Карабаська автономна область входила до складу Азербайджанської РСР. Тому, з міжнародно-правового погляду, у 2023 р. був відновлений суверенітет Азербайджану над частиною своєї державної території, тимчасово окупованої сепаратистами внаслідок війни 1991–1994 рр. Водночас, переважна більшість населення Вірменії вважають проголошення в 1991 р. «Республіки Арцах» реалізацією права на самовизначення вірменського народу Нагірного Карабаху.

8 серпня 2025 р. у Вашингтоні (за посередництва Д. Трампа), відбулося парафування І. Алієвим та Н. Пашиняном Угоди про встановлення миру та міждержавних відносин між Азербайджанською Республікою та Республікою Вірменія. Тоді ж було ухвалено попереднє рішення щодо потенційної реалізації проєкту «Маршрут Трампа для міжнародного миру і процвітання» («Trump Route for International Peace and Prosperity» – TRIPP), управління яким заплановано передати американській компанії терміном на 99 років (із правом пролонгації). Американські інвестиції в інфраструктуру цього транспортного коридору повинні принести вигоду всім зацікавленим сторонам.

У пострадянську добу Росія позиціонувала себе в якості головного геостратегічного гравця на Південному Кавказі (навіть розташованого ззовні «полюсу» геополітичного впливу) та політичного арбітра у врегулюванні конфліктів на теренах регіону. Росія загалом має усвідомлювати важливість змін, що відбуваються в регіоні, і налаштована вживати заходів, щоб спробувати зберегти свою роль ключового регіонального гравця [8, p. 33]. Однак, за умов війни проти України, у розпорядженні Кремля лише переважно дипломатичні засоби. З погляду Е. Авдаліані, Росія націлена на співпрацю на Південному Кавказі з Туреччиною та Іраном задля перешкоджання проникнення до регіону західних держав [5]. Для Ірану за умов дії західних санкцій стратегічне партнерство з Росією є екзистенціальною необхідністю. Натомість Туреччина має широке геостратегічне «вікно можливостей», зокрема щодо багатоаспектного співробітництва із Заходом. М. Дорошко та А. Пліс в 2023 р. припускали, що суперництво між Туреччиною й Росією може відновитися, у результаті чого регіон перетвориться на арену нової конкуренції між цими державами [3, с. 40]. Може навіть виникнути біполярний геополітичний порядок.

У 2023–2024 рр. влада РФ загалом позитивно ставилася до реалізації проєкту «Зангезурського коридору». За умов дії західних санкцій він міг бути вигідним для Росії, оскільки потенційно надавав би їй можливість використовувати нову транспортну інфраструктуру для сполучення з країнами Близькосхідного регіону [4, с. 48]. Однак у 2025 р. Москва виступає проти втілення проєкту «TRIPP», оскільки останній потрапить під управління американської компанії, суттєво посиляться геополітичні та геоекономічні позиції Туреччини в регіоні, ще й виникнуть перешкоди для втілення потрібних для Росії проєктів щодо її сполучення з Іраном («Північ – Південь»).

У XXI ст. Турецька Республіка втілює геостратегію, яка фактично спрямована на досягнення неформального статусу геополітичного «центра» в Чорноморському басейні, до якого належить велика частина Кавказу. Також Туреччина проводить активну зовнішню політику в Центральній Азії. Реалізація проєкту Транскаспійського міжнародного транспортного шляху повинна принести численні економічні вигоди як Туреччині,

так й іншим зацікавленим країнам. При цьому геополітичний вплив Туреччини має істотно посилитися. Анкара прагне очолити об'єднання «тюркського світу» шляхом подальшого розвитку Організації тюркських держав. Передбачено подальше розширення сфер співробітництва країн-членів цієї організації. Туреччина пов'язана з Азербайджаном тісними політичними, військовими, економічними та культурними зв'язками. Азербайджан надає природний газ для наповнення Трансанатолійського газогону (TANAP), який веде до Південно-Східної Європи. Держави є військово-політичними союзниками й декларують своє «братерство» на основі гасла «Одна нація – дві держави». Саме Туреччина активно підтримувала Азербайджан під час Другої Карабаської війни, надаючи всіляку допомогу: зброю, військову техніку, розвідувальні дані тощо. Турецько-азербайджанський союз становить нині найбільшу військово-політичну потугу на Південному Кавказі.

В Азербайджані й, значно меншою мірою, у нинішній Сакартвело Туреччина активно використовує засоби своєї «м'якої сили»: створення турецьких культурних центрів, обміни у сфері культури, розповсюдження турецьких медіа-засобів, поширення освітніх програм тощо. Туреччина стала одним з провідних зовнішньоекономічних партнерів Сакартвело, здійснює інвестиції в її енергетику, транспорт, туризм та інші галузі сфери послуг. Через територію Сакартвело проходять стратегічно важливі для Туреччини транспортні шляхи. Туреччина розглядає потенційний «Зангезурський коридор» як можливість реалізувати довготривалий геостратегічний проєкт з'єднання з тюркомовними державами Центральної Азії через Азербайджан. Транспортний коридор між основною частиною Азербайджану й Нахічеванською АР через вірменський Сюнік має забезпечити для Туреччини надійне сухопутне сполучення зі своїм союзником. Загалом можна висловити припущення, що Туреччина втілює на теренах Південного Кавказу геостратегію, націлену на встановлення власної неформальної гегемонії з витісненням з регіону Росії.

Інтересам Ірану відповідало би прокладання транспортного коридору між основною частиною Азербайджану й Нахічеванською Автономною Республікою через його власну територію. Іран категорично виступав проти створення «Зангезурського коридору», оскільки той може призвести до зміни регіонального балансу сил, фактичної ізоляції Ірану від Вірменії та перешкодити вигідним для Ірану комунікативним проєктам у напрямі «Північ – Південь». Варто припустити, що Іран через конфлікт з Ізраїлем та за умов загострення відносин із західними державами головні зусилля змушений зосереджувати на втіленні своєї політики на Близькому Сході. Тому на Південному Кавказі Іран, вірогідно, заінтересований у збереженні статус-кво й забезпеченні комунікаційного сполучення по лінії «Північ – Південь» зі своїм стратегічним партнером Росією.

КНР не належала до кола традиційних геостратегічних гравців на Південному Кавказі. Китайський інтерес до регіону з'явився передусім у зв'язку з торговельно-економічною експансією на ринки Євразії, а згодом ще більшою мірою був зумовлений прагненням використати систему транспортних комунікацій Південного Кавказу в контексті реалізації мегапроєкту «Один пояс, один шлях» (BRI). У 2020-х рр. економічна присутність Китаю суттєво зросла в усіх трьох державах Південного Кавказу [11, p. 20]. КНР не вдається до безпосередньої геополітичної експансії, дотримується принципу «невтручання», концентрує свою увагу переважно на питаннях економіки. При цьому саме економічна експансія може стати основою для майбутнього геополітичного впливу. Водночас, КНР досить ефективно проводить щодо країн регіону свою політику «м'якої сили», зокрема, поширюючи китайську мову та культуру. Для Китаю сталий мирний порядок у регіоні має забезпечити стабільний розвиток усіх транспортних коридорів [11, p. 20], передусім «Середнього коридору» як складової частини китайського проєкту «Один пояс, один шлях». Отже, геостратегія КНР у регіоні є прагматичною, спрямованою на реалізацію довгострокових проєктів у галузях промисловості, торгівлі, транспортній інфраструктурі тощо без втручання у внутрішньополітичні процеси.

У глобальній великій стратегії (grand strategy) США регіон не відігравав ролі одного з пріоритетних. За оцінкою американських експертів, у 2017 р. США мали в регіоні істотні військові та економічні інтереси, проте жодний з них не був «життєво важливим» [9]. Варто припустити, що впливові політичні кола в США розглядають Південний Кавказ як джерельну базу для підтримання енергетичної безпеки Європи й, водночас, як стратегічний плацдарм для протидії експансії РФ та Ірану. Просування в країнах регіону демократичних цінностей, традиційно притаманне американській зовнішній політиці, станом на 2025 р. не вважається актуальним стратегічним завданням. Водночас, прагматизм адміністрації Д. Трампа має спонукати її до активізації економічного співробітництва з Грузією, Вірменією та Азербайджаном.

Програма Східного партнерства ЄС, започаткована в 2009 р., стосувалася всіх трьох країн регіону, проте результати її реалізації виявилися не такими, які очікувалися. Лише в Грузії

наочно спостерігалися успіхи втілення європейських проєктів. Станом на 2025 р. прогнозується пожвавлення економічного співробітництва країн ЄС з партнерами з Південного Кавказу, деяке збільшення обсягів європейських прямих інвестицій у господарські комплекси країн регіону. Для ЄС важливі інвестиції не лише в економічному, а й у геополітичному плані та сфері безпеки [7, p. 24]. Поширення країнами ЄС своїх норм та стандартів на теренах Південного Кавказу покликане сприяти підвищенню рівня демократії, забезпеченню верховенства права, соціально-економічному розвитку. Євроатлантична спільнота протягом тривалого часу приваблювала пострадянські країни перспективами майбутньої інтеграції з ЄС та НАТО. Цей підхід має нині поєднувати євроатлантичні цінності – підтримку прав людини, верховенства права та демократизації, – з геополітичним підходом щодо протидії Росії [8, p. 34]. Отже, держави ЄС заінтересовані в активізації політичного та економічного співробітництва з країнами регіону, реалізації проєктів трансрегіональних транспортних коридорів, забезпеченні миру та стабільного розвитку, поширенні демократії, послабленні геополітичного та геоекономічного впливу РФ на Південному Кавказі.

Уряд Азербайджану розробив та втілює досить амбітну політичну та комунікаційну стратегію, спрямовану на формування постконфліктного Нагірного Карабаху [12, p. 199]. Багатовекторна зовнішня політика Азербайджану, спрямована на розвиток відносин з різними державами світу, оцінюється як загалом досить успішна [10, p. 16], оскільки сприяла посиленню державної економічної та військової потуги, відновленню територіальної цілісності країни. Повноцінна експлуатація газотранспортного «Південного коридору» має забезпечити для Азербайджану великі й стабільні прибутки, підвищити його авторитет серед сусідніх держав, у Європі та в Азії.

Восени 2013 р. під російським політичним тиском Вірменія відмовилася від укладання Угоди про асоціацію з ЄС. Натомість вона в 2015 р. вступила до ЄАЕС, тим самим поглибивши свою економічну залежність від Росії. У військово-політичній сфері для Вірменії вважалася екзистенціальною необхідністю її участь в ОДКБ, оскільки вона не мала достатньо потужного військового потенціалу для повноцінного збройного протистояння з Азербайджаном, який підтримувався Туреччиною. 102 російська військова база в Гюмрі протягом тривалого часу розцінювалася у Вірменії як додаткова гарантія захисту її воєнної безпеки з боку союзника – Росії. Проте Друга Карабаська війна показала Вірменії, що у воєнному конфлікті з Азербайджаном ані Росія, ані ОДКБ загалом не встануть на її бік. Тим паче, що об'єктом збройного конфлікту був Нагірний Карабах, який кваліфікувався переважною більшістю держав світу як частина суверенної території Азербайджану.

Укладання мирної угоди з Азербайджаном і розбудова під управлінням американської компанії «Зангезурського коридору» для Вірменії є прийнятним виходом зі скрутного геополітичного становища, в якому вона опинилися, втративши Нагірний Карабах. Вірменія зберігатиме суверенітет над своєю територією, і в разі гострої потреби матиме змогу заблокувати сполучення через TRIPP. Для невеличкої Вірменії важливо забезпечити вигідний для себе геополітичний баланс у регіоні. Тому вона прагне до стратегічного партнерства з Іраном і запропонувала йому забезпечення залізничного сполучення через свою територію із Сакартвело і, відповідно, шлях до Чорного моря. Ще в 2017 р. Вірменія певною мірою диверсифікувала свою геоекономічну стратегію, уклавши з ЄС Угоду про всеосяжне та розширене партнерство. Станом на 2025 р. спостерігається активізація відносин Вірменії з країнами Заходу, інституціями ЄС та НАТО. На перспективу Вірменія може бути орієнтована на приєднання до європейських безпекових та економічних інтеграційних об'єднань.

Починаючи з часів президентства М. Саакашвілі, Грузія найактивніше з усіх країн регіону проводила прозахідну політику. Після воєнного конфлікту з Грузією в серпні 2008 р. РФ зміцнила свій контроль над Південною Осетією та Абхазією, навіть офіційно визнавши ці квазідержави. Щодо самої Грузії російська влада втілювала геостратегію «нейтралізації» [1, с. 258], намагаючись за допомогою більш-менш лояльних до неї політичних угруповань перешкоджати зовнішньополітичному курсу Грузії на вступ до ЄС та НАТО. Така геостратегія виявилася для Росії певною мірою успішною. «Грузинська мрія» та контрольовані нею уряди навіть забезпечили для країни отримання вигід від торгівлі з РФ. Водночас, Грузія весь час відчувала потенційну воєнну небезпеку з російського боку. Попри великі втрати на війні проти України, Росія тримає військові контингенти на територіях квазідержав Південної Осетії та Абхазії, зберігаючи контроль над ними як геополітичними «плацдармами» для потенційного наступу з різних напрямків на Південний Кавказ.

Для Сакартвело корисним було б активізувати політичні та економічні відносини з країнами Заходу, ефективно співпрацювати з інститутами ЄС і НАТО. Західний вектор стратегії доцільно поєднувати з турецьким та китайським. Інвестиції з Туреччини та КНР до грузинської економіки сприяють підвищенню рівня соціально-економічного розвитку країни. Втілення таких проєк-

тів, як глибоководний порт Анаклія та залізниця «Баку-Тбілісі-Карс», має призвести до покращення геоекономічного ландшафту Південного Кавказу [6, p. 27], сприяючи інтенсифікації транзитних потоків товарів, розвитку торгівлі країн регіону. Таким чином, Сакартвело може зміцнити своє геоекономічне становище й отримувати суттєві прибутки від реалізації регіональних транспортних проєктів. Стратегічним інтересам держави відповідає інтеграція з ЄС і НАТО.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямі. На теренах Південного Кавказу протягом пострадянської доби сформувався конфронтаційний геополітичний порядок. Роль головного зовнішнього «гравця» відігравала Росія. У другому десятилітті XXI ст. спостерігалося певне зменшення геополітичного впливу ЄС / НАТО та США. Відчутно зростає геоекономічний вплив КНР на країни регіону. Результати Другої Карабаської війни суттєво позначилися на регіональному геополітичному порядку. Альянс з Азербайджаном та посилення геоекономічних позицій дають Туреччині потенційну можливість встановити свою гегемонію на значній частині Південного Кавказу. Відбулося підвищення регіонального статусу Азербайджану в геополітичному, військовому та економічному сенсі. Регіональні геополітичні позиції Вірменії зазнали послаблення після втрати нею контролю над Нагірним Карабахом. Проблема «Зангезурського коридору» має декілька аспектів: міжнародно-правовий, геополітичний, безпековий, економічний. Розв'язання цієї проблеми шляхом створення «Маршруту Трампа для міжнародного миру і процвітання» (TRIPP) є прийнятним компромісним рішенням і для Вірменії, і для Азербайджану з його союзником Туреччиною. Гнучка геостратегія Грузії у відносинах з РФ, хоча й дала їй можливість отримати певні економічні вигоди, все ж не може надійно гарантувати безпеку від потенційної російської експансії. Загалом, геополітичний порядок на Південному Кавказі залишається недостатньо стабільним, існує небезпека виникнення конфліктів, проте є об'єктивні передумови для забезпечення мирного співіснування та взаємовигідного співробітництва країн регіону. Неабиякий науково-теоретичний та практичний інтерес становлять подальші дослідження геостратегії провідних зовнішніх гравців, геополітики країн Південного Кавказу, основних напрямів взаємодії між ними тощо.

Література

1. Гольцов А. Г. Геополітичний вимір стратегії Російської Федерації на пострадянському просторі : монографія. Київ : ЦУЛ, 2018. 392 с.

2. Гольцов А. Г. Стратегія Російської Федерації в геополітичній конкуренції на Південному Кавказі. *Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки»*. 2017. № 16. URL: http://clouds.iir.edu.ua/index.php/pol_n/article/view/3181

3. Дорошко М., Пліс А. Геополітичні трансформації на Південному Кавказі в умовах російсько-української війни. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Міжнародні відносини*. 2023. №1(57). С. 34–41.

4. Райков А. Російська військова присутність на Південному Кавказі: вплив на геополітичну ситуацію регіону та інтереси США. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Міжнародні відносини*. 2024. №1(58). С. 46–53.

5. Avdaliani E. New World Order and Small Regions: The Case of South Caucasus. Singapore: Palgrave Macmillan, 2022. 248 p.

6. Furkan M. Geopolitics in the Caucasus: Emerging Connectivity Project in the Region. *International Journal of Management and Social Science Research Review*. 2025. Vol. 12(5). P. 26–34.

7. Meister S. Geopolitics of Infrastructure and Connectivity in the South Caucasus: The Case of Armenia and Azerbaijan. *Caucasus Analytical Digest*. 2023. No. 132. P. 21–25.

8. Melvin N. Retying the Caucasian Knot Russia's Evolving Approach to the South Caucasus. *Royal United Services Institute*. 2024. URL: https://static.rusi.org/retying-the-caucasian-knot-russias-evolving-approach-to-the-south-caucasus.pdf

9. Rumer E., Sokolsky R., Stronski P. U.S. Policy Toward the South Caucasus: Take Three. *Carnegie Endowment for International Peace*. 2017. URL: https://carnegieendowment.org/research/2017/05/us-policy-toward-the-south-caucasus-take-three?lang=en

10. Tadevosyan S. Balancing Powers: Azerbaijan's National Role Conceptions Amidst Regional and Global Challenges. *Contemporary Eurasia*. 2024. Vol. 13(1). P. 6–21.

11. Wrobel R. The Changing Geopolitics in the South Caucasus During the War in Ukraine: Chances and Risks for the Region. Journal of Contextual Economics. 2025. 12. P. 1–24. DOI: https://doi.org/10.3790/schm.2025.402099

12. Xucla J. The role of Nagorno Karabakh in the narrative of the construction of the national identity of Azerbaijan and a new post-conflict identity. *Europolity*. 2024. Vol. 18, No. 2. P. 181–202.

Анотація

Гольцов А. Г. **Зміни геополітичного порядку на Південному Кавказі.** – Стаття.

Статтю присвячено дослідженню трансформацій геополітичного порядку на Південному Кавказі. Виявлено посилення геополітичного та геоекономічного впливу Туреччини в регіоні. Висловлюється припущення щодо реалізації Туреччиною власної гегемоністської геостратегії на Південному Кавказі. Турецько-азербайджанський союз потенційно може стати провідною геополітичною потугою на Південному Кав-

казі. Південна Осетія та Абхазія залишаються геополітичними плацдармами Росії на Південному Кавказі. Реалізація Росією своєї неоімперської геостратегії на теренах регіону зазнає дедалі більших труднощів. Прогнозується подальше послаблення російського впливу на регіональний геополітичний порядок. Водночас, для країн Південного Кавказу залишаються актуальними воєнні небезпеки з боку Росії. Влада Грузії (Сакартвело) втілює гнучку геостратегію, сподіваючись максимально зберегти суверенні політичні позиції. Вірменія після втрати контролю над Нагірним Карабахом проводить геостратегію, орієнтовану на нормалізацію відносин з Азербайджаном та Туреччиною, й водночас прагне зберегти вигоди від співпраці з Росією й забезпечити підтримку США та держав Європи. Нормалізації відносин Азербайджану та Вірменії повинна сприяти реалізація проєкту «Зангезурського коридора», який може стати сполучною ланкою «тюркського світу». Азербайджан отримує великі вигоди від реалізації трансрегіональних інфраструктурних проєктів, передусім «Південного коридору». Дедалі більшої ролі в регіональному геополітичному порядку набуває в Китаю, котрий загалом ефективно здійснює свою інфраструктурну геостратегію, стрижнем якої є «Середній коридор». Спроможність Ірану щодо посилення свого впливу на Південному Кавказі оцінюється як недостатньо потужна. Перспективні трансформації геополітичного порядку в регіоні пов'язані з реалізацією інфраструктурного проєкта «Схід – Захід» і, значно меншою мірою, «Північ – Південь».

Ключові слова: Південний Кавказ, регіональний геополітичний порядок, неоімперська геостратегія, турецько-азербайджанський союз, інфраструктурна геостратегія, «Зангезурський коридор».

Summary

Goltsov A. G. **Changes in the geopolitical order in the South Caucasus.** – Article.

The article is devoted to the study of transformations of the geopolitical order in the South Caucasus. It identifies the growing geopolitical and geoeconomic influence of Turkey in the region. It is assumed that Turkey is pursuing its own hegemonistic geostrategy in the South Caucasus. The Turkish-Azerbaijani alliance has the potential to become a leading geopolitical power in the region. South Ossetia and Abkhazia remain Russia's geopolitical bridgeheads in the South Caucasus. However, the implementation of Russia's neo-imperial geostrategy in the region is facing increasing difficulties. A further weakening of Russian influence on the regional geopolitical order is anticipated. At the same time, military threats from Russia remain relevant for the South Caucasian states. The government of Georgia (Sakartvelo) pursues a flexible geostrategy in the hope of preserving its sovereign political positions to the greatest possible extent. After the loss of control over Nagorno-Karabakh, Armenia is pursuing a geostrategy aimed at normalizing relations with Azerbaijan and Turkey, while simultaneously seeking to maintain the benefits of cooperation with Russia and to secure the support of the United States and European states. The implementation of the "Zangezur Corridor" project, which may become a connective link of the "Turkic world", should be of great importance for the normalization of Azerbaijani-Armenian relations. Azerbaijan gains significant benefits from the implementation of transregional infrastructure projects, primarily the "Southern Corridor". China is playing an increasingly important role in the regional geopolitical order, effectively advancing its infrastructural geostrategy, the core of which is the "Middle Corridor". Iran's capacity to strengthen its influence in the South Caucasus is assessed as insufficiently powerful. Prospective transformations of the regional geopolitical order are primarily linked to the implementation of the "East–West" infrastructure project, and to a much lesser extent, the "North–South" project.

Key words: South Caucasus, regional geopolitical order, neo-imperial geostrategy, Turkish-Azerbaijani alliance, infrastructural geostrategy, "Zangezur Corridor".

Дата надходження статті: 29.08.2025
Дата прийняття статті: 08.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 32(321)328.329:351
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.42

Р. А. Іващенко
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0009-1698-0553
аспірант кафедри теорії та історії політичної науки
Львівського національного університету імені І.Я. Франка

ПОПУЛІЗМ В КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ АНТИ ПОЛІТИКИ

Постановка проблеми. Антиполітика і популізм стали центральними поняттями аналізу сучасних політичних систем. Політичні партії незалежно від ідеологічного спрямування у своїй діяльності та передвиборчих кампаніях орієнтовані на популізм. Більшість інформації, яка має політичний підтекст, несе в основі популістські гасла – чи то пов'язані з критикою діючої влади, чи використанням чорного піару задля отримання політичних дивідендів, чи формуванням образу лідера, який вирішить всі проблеми сьогодення. Паралельно з поширенням популізму стрімко зростають тренди антиполітики. У більшості ліберальних демократій антиполітика, в основі якої суцільна критика традиційної політики, намагання перебудувати політичну систему так, щоб нівелювати роль політичних інститутів і замінити їх політичним колективним, стала основним інструментом політичних маніпуляцій. Політичне колективне або політична маса позиціонується самодостатньою силою, яка не потребує допомоги держави і може здійснювати самоврядування та приймати рішення, потрібні тут і зараз. Вочевидь, що такий формат реорганізації політичної системи є популістським і утопічним, оскільки передбачає залучення кожного до процесу прийняття рішень, прийнятних для всіх. Значна частина населення поділяє такий підхід і всіляко його підтримує. Він передбачає радикальну зміну влади на модерну на противагу традиційній; мінімізацію бюрократії, зменшення кількості політичних інститутів та їхньої ролі загалом. Взаємозалежність і взаємодоповнюваність антиполітики і популізму стає викликом для сучасних політичних систем, які мають швидко реагувати на суспільні кризи, видозмінювати політичні інститути під політичних акторів, а не задля посилення самої системи, а також переглянути роль бюрократії на сучасному етапі розвитку суспільно-політичних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на взаємозв'язок популізму та антиполітики, дослідження цієї проблематики залишається непроблематизованим, науковці намагаються описувати популізм як окреме і самодостатнє явище. Однак дослідження популізму через призму антиполітики дозволяє пояснити як завдяки першому явищу інше та набуває нових форм. Хоч популізм є одним із головних елементів антиполітики, проте його значення у формуванні антисистемних та антиполітичних настроїв залишається недооціненим. Фундаментальним дослідженням популізму присвячені праці західних науковців К. Мюде та Б. Ардіті. Феномен антиполітики вивчали Е. Фостер, П. Бернем, Л. Дженкінс, Н. Ален, С. Бірч та ін. Зокрема К. Хей аналізував вплив антиполітики на державотворчі процеси в контексті теоретичних засад дискурсивного неоінституціоналізму. Вони фокусують увагу на суті та причинах появи антиполітики, її впливі на суспільно-політичні комунікації та державні інститути.

Українські науковці досліджували переважно наслідки антиполітики. Ця проблематика відображена в працях Ю. Копинець [1], В. Литвина [2], М. Світлакова [3], Т. Федорчак [4], Г. Шипунова [5]. Значна частина українських науковців фокусувала свій напрям дослідження більше на аналізі популізму. Серед них – В. Бурдяк, М. Дем'янюк, І. Кіянка, І. Побочий, Т. Радь, А. Романюк, О. Стогова, Н. Хома.

Відтак **метою статті** є дослідження взаємозв'язку та взаємозалежності антиполітики і популізму, їхнього впливу на суспільно-політичну систему; яким чином популізм задає тренд антиполітики та як антиполітика видозмінює сприйняття суспільно-політичної реальності.

Виклад основного матеріалу. Згідно класичного визначення популізм є «формою політики, яка стверджує, що представляє думки та бажання простих людей» [11]. Однак це визначення не відображає багатовимірність явища популізму. Дослідники також пов'язують його з функціонуванням політичних партій або рухів, подекуди персоніфікують з конкретними політичними лідерами. З кінця XX ст. набуло популярності трактування популізму як ідеології.

Номінально популізм має негативні конотації й переважно сприймається негативно. Але варто зважати, що жодна передвиборча кампанія чи політична агітація не працює без популістських гасел. Відповідно популізм варто розцінювати як об'єктивне явище без жодного забарвлення. Одночасно він має протестний характер проти

© Р. А. Іващенко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

панівного політичного дискурсу. В такий же спосіб формувалися засади антиполітики, а саме протест і несприйняття панівного режиму через слабку політичну комунікацію або її відсутність, недовіру, корупцію чи беззаконня. Вочевидь, що за таких умов формується запит на зміни, який має переважно популістський характер, подекуди навіть деструктивний.

Саме популізм надав лідерам мас можливості, які фактично зрівняли їх з панівними елітами в силі та реальному впливі на політичну систему. Головними перевагами масових партій над елітарними (кастовими) є: 1) гучні гасла, які ставили за меті вирішення актуальних соціальних проблем – безробіття, незначне або подекуди відсутнє політичне представництво, неунормований робочий графік, злочинність, погане медичне забезпечення і т.д.; 2) безпосереднє залучення простих громадян до політичних процесів (активна участь в роботі партії); 3) вищий рівень підтримки порівняно з кастовими партіями через обмеженість учасників останньої. Основне завдання популізму – дестабілізація суспільно-політичної системи, крах класичних підходів до функціонування інститутів та зміна ролі інституцій і політичних, і суспільних. На етапі формування явища антиполітики, так само як і його елемент – популізм, не мали негативного забарвлення, однак, антиполітика трансформувалась у цілісний комплекс заходів, спрямованих на фундаментальну зміну політичної парадигми.

Українська дослідниця С. Щербак зазначила, що популізм має певну специфіку, яку, відповідно, потрібно по-різному трактувати: «Популізм має дві опозиції – елітизм та плюралізм. Елітизм є дзеркалом популізму – він поділяє маніхейський світогляд популізму, проте вважає, що політика має виражати волю «моральних еліт», а не «аморального народу». Натомість плюралізм відкидає прагнення популізму та елітизму до гомогенізації, трактуючи суспільство як гетерогенну сукупність груп та індивідів, з різними поглядами, уявленнями, бажаннями та інтересами» [6, с. 64]. На сучасному етапі саме елітарні групи все частіше послуговуються популізмом, оскільки втрачають електоральну підтримку і тому озвучують гучні гасла, які б могли мобілізувати населення на виборах та отримати від мандат на представництво інтересів всього народу чи його значної частини. Відтак подібне використання популізму можна означити як маніпулятивний інструмент для впливу на суспільні маси. Таке визначення популізму поєднується і з класичним визначенням антиполітики, яке пропонували східно-європейські дисиденти як способу контролю над людиною з використанням ілюзії реального впливу на суспільно-політичний дискурс; і з сучасними інтерпретаціями антиполітики як опозиції традиційній політиці та прагненні фундаментального переформатування державних інститутів до мінімізації їхнього впливу. Хоча в практичній площині популізм більш наближений до класичного визначення антиполітики і без перебільшення є її елементом.

Для детальнішого розуміння антиполітики необхідно розглянути всі наявні підходи, оскільки кожний з них має певні відмінності у визначенні сутності та основних аспектів антиполітики. Загалом феномен антиполітики вирізняється різноманітністю визначень і проявів у політичній практиці. В широкому розумінні антиполітика – це погляди та діяльність, які опонують традиційній політиці, дискурс недовіри до бюрократії та політичного істеблішменту. Значний інтерес до антиполітики з'являється на межі XX–XXI ст. як відображення викликів ліберальним політичним системам, зумовлених бюрократизацією державних інститутів, неефективним управлінням і політичною комунікацією. Їхнім наслідком стали недовіра до влади та державних інститутів, політична апатія, зниження участі громадян у традиційній представницькій політиці, абсентеїзм. Вони створили умови для пошуку виборцями альтернативи – політиків чи аполітичних сил, які, на їхні переконання, швидко, простими і радикальним методами врегулюють численні суспільні проблеми. Недовіра до традиційних системних політиків відкрила перспективи приходу до влади радикальних політиків, точніше антиполітиків, антиістеблішментських сил, які пропонували спрощену парадигму розвитку суспільства чи виходу його з кризи. Раніше такі політичні сили розглядались антисистемними, деструктивними, не мали сталої та значної підтримки виборців і суттєво не впливали на політичні процеси або могли робити це лише радикальними незаконними методами. На сучасному етапі боротьба за виборця і владу антиполітичними силами в демократичних суспільствах ведеться з використанням гасел, риторики і наративів, які маніпулюють настроями людей, породжуючи віру в можливість простими рішеннями розв'язати складні проблеми. Такі зміни у використанні засобів впливу очевидно пов'язані з поширенням соціальних мереж.

Отже, визначені особливості в широкому розумінні вкладаються в явище популізму, який і став технологією утвердження в політичних процесах антиполітичних лідерів та партій. Одночасно поширення популізму на сучасному етапі стало й одним з наслідків антиполітики. На етапі політичної конкуренції популізм став чи не найбільш дієвим способом впливу на електорат. трансформувався в ефективний інструмент зміни масової свідомості людей. За визначенням К. Мюде,

«популізм – це ідеологія, яка вважає суспільство остаточно розділене на дві однорідні та антагоністичні групи: «чисті люди» проти «корумпованої еліти» [9, с. 543]. Крім того популістська ідеологія засновується на твердженні, що політика має бути вираженням загальної волі народу, який є уособленням добра і справедливості.

Це дозволяє окреслити популізм первинним інструментом антиполітики. Якщо згадати за яких умов сформувався антиполітичний дискурс, то можна повернутися до перших спроб трактування самої антиполітики. Д. Конрад розглядав антиполітику способом встановлення державою тотального контролю над людиною, використовуючи ілюзію політичної участі та формування лояльних політичних мас. Негативне сприйняття тоталітарної влади, правлячої еліти було перенесене сучасними антиполітиками на будь яку владу, якій вони опонують. Для цього популізм виявився досить дієвою ідеологією. Загалом популізм як інструмент впливу почав застосовуватися в межах лівих ідеологій, оскільки вони мають масовий характер та намагаються мінімізувати будь-які відмінності (політичні погляди, матеріальне забезпечення, соціальний статус) між людьми. Втім, необхідно зазначити, що популізм не забезпечує системного розуміння політичної ідеології антиполітиків. Він зосереджується лише на тому, як влада має бути організована та легітимізована в демократичних суспільствах. Відтак популізм може бути адаптованим різними ідеологіями, відповідно до кінцевої мети антиполітиків.

Ще одне розуміння популізму, пропоноване Б. Ардіті, розглядає його як «діяльності для інших». В межах такої інтерпретації популізму відбувається виокремлення (конструювання) образу сильного лідера, який прагне створити ефект наближеності до людей, використовуючи гасла, які нівелюють дистанцію між масами та владою [7, с. 23]. Лідери антиполітиків наголошують, що вони є частиною народу і створюють відповідний образ «хлопця з народу», який краще розуміє людей та їхні проблеми на відміну від корумпованих еліт. Ця риса є важливим індикатором популізму. Загалом на сучасному етапі популізм досить часто зводиться до простого антагоністичного протистояння між «хорошими» народними масами і «поганими» політиками та культивування почуття кризи суспільного розвитку.

Проблема популізму в дискурсі антиполітики полягає в тому, що він обмежений часовими рамками і працює тільки в короткостроковій перспективі – під час виборів. Основне завдання популізму – збурення мас і наростання невдоволення до правлячої еліти. Популізм не передбачає, а тим паче не може забезпечити якісні трансформації політичної системи, навіть якщо критика абсолютно доречна й інститути потребують змін. Популізм не може формувати фундаментальні ідеї, політичні програми, але одночасно з цим він здатний зробити популярними головні ідеї, які будуть доступними для розуміння простими громадянами.

Загалом привабливість популізму полягає в тому, що будь-яка легітимно обрана влада вважається похідною від народу, себто народ володіє необмеженою владою і може диктувати правила. Воля народу повинна переважати по силі інститути та інституції, а тим паче ті, котрі протидіють волі народу. Відповідно, головна теза прихильників популізму ґрунтується на тому, що демократія має здійснюватися звичайними людьми, які знаходяться поза бюрократією і не мають спокуси корупції. Але варто визнати, що ідея народовладдя в абсолютному сенсі та інструментальному контексті може сприяти поширенню авторитарних тенденцій.

Дискурс антиполітики є доволі трансгресивним, як власне і сам популізм, який намагається заполонити весь простір довкола. Переважно лідери-популісти зображують із себе аутсайдерів і радикалів, що розчаровані чинним політичним порядком, і прагнуть відновлення справжньої справедливості, оскільки тільки влада простих людей з народу може вважатися легітимною. Такий образ був сформований Д. Трампу в його перше президенство і значно посилений та радикалізований після перемоги на виборах у 2025 році.

Отже, популістська риторика прагне заперечити легітимність усталених структур влади в ліберальних демократіях, оскільки в авторитарних суспільствах популізм використовується з метою посилення панівного режиму. В контексті ліберальних демократій приклад Д. Трампа вказує саме на цю особливість. Д. Трамп позиціонує себе, з одного боку, аутсайдером системи, бо виступає проти системи, а також додає радикалізму своїми ідеями й тим самим провокує появу суспільного розчарування в чинному політичному порядку: «У своїх передвиборчих промовах Трамп виступав як справжній аутсайдер у політиці, який сам зробив, очолив повстанський рух від імені забутих американців, які відчувають огиду до некомпетентних політиків, нечесних лобістів, безрозсудних спекулянтів з Уолл-стріт, фейкових ЗМІ, некомпетентних бюрократів, зарозумілихінтелектуали, іноземні держави, що експлуатують Америку» [10, с. 67]. Відповідно, заперечуючи легітимність й авторитет влади, популізм йде в розріз з демократією. Хоча, з іншого боку, популізм є і плюралізмом думок, кожна позиція, і думка має прийматися до уваги в ліберальних демократіях.

На сучасному етапі партійної та ідеологічної боротьби, популізм став чи не єдиним і реально дієвим методом впливу на суспільні маси. Наприклад, згаданий Д. Трамп будував власну передвиборчу кампанію на основі популізму. Він сформував новий суспільно-політичний дискурс, який тримається на його риториці, а саме на досвіді попередньої роботи, на критиці попередньої адміністрації, діаметрально протилежній зовнішній та внутрішній політиці, яку він реалізовує. Популістський дискурс Д. Трампа концентровано віддзеркалено в головному слогані його передвиборчої кампанії – «Make America Great Again». Р. Барр в цьому контексті підкреслив, що «популізм відображає масовий рух, який очолюється антисистемним лідером, що прагне отримати владу за допомогою закликів проти влади та плебсологічних зв'язків. Він отримує силу за допомогою використання демократичної енергії проти ліберальної демократії» [8, с. 38].

Авторитарні лідери використовують популізм у зворотній спосіб, а саме, для підтримки панівного режиму, як було згадано вище. Ці вразливі місця призвели до того, що деякі держави, які тяжіли до ліберальних цінностей, навпаки стали автократіями. Зокрема, політичний режим у Туреччині на чолі з Р.Т. Ердоганом навіть не приховує своїх дій всередині країни: нищення опозиції, узурпація влади, відсутність свободи слова, фальсифікація виборів. А політичний режим в Угорщині на чолі з В. Орбаном здійснив конституційні правки, що зруйнувало систему стримувань і противаг, що дозволяє йому та його уряду залишатися при владі тривалий час. В цих двох випадках популізм направлений на посилення влади авторитарного політика та укорінення правлячої групи при владі. Вони також використовують у своїх популістських гаслах ксенофобію, шовінізм та намагаються переконати власний народ у його перевазі над іншими етнічними чи національними групами. З огляду на це, популізм інколи трактується як «тонка ідеологія» [9].

Зважаючи на вплив популізму на суспільство, його можна визначити як «деідентифікацію» суспільства, оскільки люди відмовляються прийняти свою роль в системі комунікації та намагаються перекласти відповідальність на лідера-популіста або уявних чи справжніх ворогів. Самоідентифікація також втрачається в процесі «популістського шуму». Ранс'єр окреслює популізм як незгоду і виродження політики. Він зазначає, що популізм приніс людям своєрідну «джентрифікацію, тобто оновлення старого, у спосіб повалення поточної ієрархії та нищенні суті політики – полеміки» [12]. Тобто основна думка полягає в тому, що популізм нічого не пропонує натомість. Популістська хвиля мобілізує людей до дій за певну ідею, але згодом активність раптово зникає і маси в результаті залишаються без нічого, оскільки їх використовують виключно як інструмент для досягнення цілі. Цей мобілізаційний принцип значною мірою застосовується саме в демократичних суспільствах, бо не існує обмежень в свободі слова, наявність опозиційних сил є необхідним елементом здорової політичної конкуренції. Втім, потрібно констатувати, що популістський суспільний підйом є стихійним явищем і не дає стабільної підтримки. Саме по цій причині його найчастіше використовують в період передвиборчої гонки.

Зокрема політичні кампанії Д. Трампа були побудовані виключно на популізмі. Всі гучні заяви були спрямовані на суспільство в такий спосіб, що воно знаходилося в стані перманентної мобілізації і підтримували стабільно високий рівень схвалення його дій. Відповідно, «риторика Трампа стимулювала расове невдоволення, нетерпимість до мультикультуралізму, націоналістичний ізоляціонізм і войовничість, ностальгію за минулою славою, недовіру до чужаків, сексизм, привабливість жорсткого керівництва, агресивну політику, а також расову й антимусульманську ворожнечу» [10, с. 76]. Гасла передвиборчої кампанії Трампа «Побудуйте стіну» та «Америка перш за все» є ідеальними прикладами популізму і швидкого здобуття електорату, зневіреного політикою попередніх адміністрацій [10, с. 77].

Натомість в авторитарних режимах популізм не має на меті дискредитації панівної політичної системи, не передбачає фундаментальну зміну суспільно-політичного дискурсу. Основне його завдання підсилити позиції панівного режиму. Саме популістські гасла виступають потужним інструментом пропаганди. В цьому випадку антиполітика не може бути реалізована в класичний демократичний спосіб – на основі конкуренції думок. Більше того, антиполітика в авторитарних режимах – це укорінення панівного режиму, неефективність прийняття рішень, нівелювання ролі політичних інститутів (відсутність системи стримувань і противаг), мінімізація або відсутність політичної комунікації між владою та громадянами. Антиполітика в демократичних суспільствах має в собі тренди нівелювання основних демократичних принципів та цінностей і може сприяти переродженню демократії у її протилежність.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що популізм невід'ємним аспектом антиполітики, частиною антиполітичного дискурсу як результат опозиційної візії, яка є частиною ліберальних демократій. Крім того,

популізм переважно включає в себе антисистемний запит та протест проти традиційної політики, яка себе не виправдовує і потребує заміни. На сучасному етапі популізм демонструє зміну політичної риторики. Якщо раніше він був лише інструментом для здобуття політичної влади, то зараз популізм є фактором постійної мобілізації населення через засоби масової інформації та соціальні мережі. Отже, популізм трансформується у форму щоденної суспільно-політичної комунікації і тим самим заміщує традиційні способи та канали комунікації. Відтак популізм не тільки допомагає антисистемним та антиістеблішментським групам здобувати владу, але і активно заміщує чи нівелює політичні інститути та проголошує їх неефективними, непотрібними для належного функціонування держави. Таким чином популізм забезпечує вплив чи, навіть, домінування антиполітики в демократичних режимах, оскільки вони опираються на плюралізм та багатовекторність думок.

Література

1. Копинець Ю. Парламентські вибори у країнах Європейського Союзу у 2018 році: характеристика електоральних результатів та конфігурацій партійного ландшафту. Політикус : наук. журнал. 2020. № 3. С. 44–52.

2. Литвин В. Феномен антиістеблішментських партій : на прикладі країн Центрально-Східної Європи. Політичні партії і вибори: українські та світові практики / відп. за випуск Анатолій Романюк, Віталій Литвин, Ігор Осадчук. Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2019. Вип. 3. С. 261–268.

3. Світлакова М. Антисистемні партії як реальна загроза усталеним партійним конструкціям італійської республіки. Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. 2019. Вип. 24. С. 294–300.

4. Федорчак Т. Зростання популярності антисистемних (нетрадиційних) партій у Чехії. Медіафорум: аналітика, прогнози. інформаційний менеджмент : зб. наук. праць. 2021. Том 9. С. 50–63. URL: https://journals.chnu.edu.ua/index.php/mediaforum/article/ view/239/172 (дата звернення: 19.07.2025).

5. Шипунов Г. Політичні партії нової політики: основні підходи до концептуалізації й індикатори визначення. Вісник Львівського університету. Сер. : філософсько-політологічні студії. 2018. Вип. 17. С. 248–255.

6. Щербак С. Популізм з погляду політичної філософії. Філософська думка. 2020. вип. 3. С. 61–78.

7. Arditi B. Populism, or, politics at the edges of democracy. Contemporary Politics. 2003. iss. 9. P. 17–31.

8. Barr R. Populists, outsiders and anti–establishment politics. Party Politics. 2009. iss. 15. P. 29–48.

9. Mudde C. The Populist Zeitgeist. Government and Opposition. 2004. iss. 39. P. 541–563.

10. Norris P., Ronald I. Cultural Backlash: Trump, Brexit and Authoritarian Populism. New York: Cambridge University Press, 2018. 540 p.

11. Oxford Dictionary, populism meaning. URL: https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/american_english/populism#google_vignette (дата звернення: 15.08.2025)

12. Rancière J. Ten Thesis on Politics. Johns Hopkins University Press. 2001. iss. 5. P. 1–33.

Анотація

Іващенко Р. А. **Популізм в концептуалізації антиполітики.** – Стаття.

Поняття популізму та антиполітики є невід'ємною частиною суспільно-політичного дискурсу сучасності. Якщо раніше популізм був стихійним і вибірковим інструментом і здебільшого використовувався з конкретною метою, до прикладу, здобуття політичних дивідендів, то на сучасному етапі популізм став дискурсивно утворюючим фактором. Більшість політичних акторів в тій чи іншій формі ним послуговуються на постійній основі задля мобілізації та утримання суспільства у вигідній для себе парадигмі. Антиполітика як значно ширше поняття включає в себе популізм, оскільки він є одним інструментів зламу чинної політичної системи та легітимації нової. Саме антиполітика розширила вплив популізму і дозволила йому вийти за межі стихійності. На даний час популізм і постправда є головними інструментами реорганізації та трансформації політичних систем. Популізм дозволяє тримати суспільство політично мобілізованим, а постправда забезпечує безперервний інформаційний потік, який витісняє об'єктивну та критичну інформацію і, в такий спосіб, це ставить під сумнів роботу політичних інститутів та ефективність їхньої діяльності. Натомість популізм видозмінюється у форму політичної комунікації, точніше в імітацію політичної комунікації, оскільки політичні актори переслідують особисті мотиви, користуючись політичною владою. Це жодним чином не убезпечує політичну систему від внутрішніх трансформацій, вигідних для панівних популістських еліт. Як приклад розглядається друге президенство Д. Трампа, який будучи кандидатом на пост президента, задав реваншистський тон виборам, постійно збурював суспільні настрої та регулярно критикував політичних опонентів. Після перемоги на президентських виборах Д. Трамп продовжує роздавати популістські обіцянки в межах внутрішньої і зовнішньої політики. Вся інформація, яка транслюється популістами через засоби масової інформації та соціальні мережі є гіперболізованою в контексті значущості подій та їхніх результатів. Отже, персона глави держави під впливом антиполітики реінституціалізується, а інститут президента чи прем'єр-міністра в демократичних режимах стає основним центром прийняття рішень і держава починає бути персоніфікованою.

Ключові слова: популізм, антиполітика, комунікація, дискурс, політика, політичний режим, демократія, політична система, парадигма.

Summary

Ivashchenko R. A. **Populism in the conceptualization of anti-politics.** – Article.

The concepts of populism and anti-politics are an integral part of contemporary socio-political discourse. Whereas populism used to be a spontaneous and selective tool, mostly used for specific purposes, for example, gaining political dividends, populism became a discursively forming factor at the present stage. Most political actors use it in one form or another on an ongoing basis to mobilize and keep society within a paradigm that is beneficial to them. Anti-politics, as a much broader concept, includes populism, since it is one of the tools for breaking down the existing political system and legitimizing the one. It was anti-politics that expanded the influence of populism and allowed it to go beyond spontaneity. At this moment populism and post-truth are main tools reorganization and transformation of the political systems. Populism allows society to remain politically mobilized and post-truth provides a continuous flow of information that displaces objective and critical information and in this way, it calls into question the work of political institutions and effectiveness of their activities. Instead, populism is transforming into a form of political communication, or more precisely, an imitation of political communication, as political actors pursue personal motives while wielding the political power. This in no way secures the political system from internal transformations, beneficial for the dominant populist elites. The second presidency of Donald Trump is considered as an example, who, as a candidate of president, set a revanchist tone for the elections, constantly stirred up public sentiment and regularly criticized his political opponents. After winning of the president election, Donald Trump continues to make populistic promises in domestic and foreign policies. All information that is transmitted by populists through mass media and social networks is exaggerated in the context of the significance of events and their outcomes. Therefore, under the influence of anti-politics, the person of the head of state is re-institutionalized, and the institution of the president or prime minister in democratic regimes becomes the main center of decision-making, and the state begins to be personified.

Key words: populism, anti-politics, communication, discourse, politics, political regime, democracy, political system, paradigm.

Дата надходження статті: 28.08.2025
Дата прийняття статті: 11.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 328
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.43

В. О. Назар
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0007-3605-4894
аспірант кафедри політології
Львівського національного університету імені Івана Франка

НАПІВПРЕЗИДЕНТАЛІЗМ У ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ: ІНСТИТУЦІЙНА КОНФІГУРАЦІЯ, ТИПОЛОГІЗАЦІЯ ТА МІЖВЛАДНА ВЗАЄМОДІЯ

Вступ. У вітчизняній та західній політичній науці загальноприйнятим є твердження, що поняття «напівпрезиденталізм» як наукову категорію вперше запровадив, обґрунтував і класифікував французький політолог Моріс Дюверже. Дослідник передбачав формування напівпрезиденталізму як особливої моделі політичного устрою, що в майбутньому здобуде ознаки домінантної форми конституційного правління, зокрема в державах із перехідною демократією. Напівпрезидентська система правління активно поширилася в пострадянському просторі та країнах Африки, починаючи з 1990-х років. І як засвідчує практика, вона є досить ефективною й «прийнятною» у політичних системах, що перебувають на стадії трансформації. Ці держави зазвичай характеризуються соціально-економічною турбулентністю, слабкою інституціалізацією партій, а також нестабільністю виборчих процесів. У такому контексті конституційна модель, яка забезпечує гнучкість інструментів державного управління, часто вважається найбільш доцільною для підтримки політичної рівноваги. При цьому, напівпрезиденталізм створює специфічну динаміку взаємодії між інститутами влади, що може як сприяти досягненню компромісів і балансів влади, так і призводити до конфліктів чи інтенсифікувати їх. Тому дослідження напівпрезиденталізму дозволяють зрозуміти, як ця система може адаптуватися до кризових умов та змін у політичному середовищі. З огляду на глобальні виклики, пов'язані з війнами та посиленням авторитарних тенденцій важливим фактором стає можливість передбачити й уникнути узурпації влади, поряд з дотриманням прозорості і підзвітності владних структур у даній системі.

Примітно, що дослідженням цієї проблематики здебільшого займалось багато дослідників з країн Західної Європи (оскільки напівпрезидентські системи першими з'явились саме в цьому регіоні), а вже згодом – і з країн Центрально-Східної Європи. Зокрема, можна виділити таких зарубіжних науковців, як Р. Елгі, М. Дюверже, М. Шугарт, Х. Лінц та багато інших. Також, зокрема як наслідок і в розвиток, почали з'явитись відповідні політологічні розвідки в Україні, зокрема авторства В. Литвина й А. Романюка. Проте чимало наукових праць по цій проблематиці були написані до 2015 р., а тому існує потреба в оновленні даних і дослідженні напівпрезиденталізму, зокрема серед країн Центрально-Східної Європи, де визріла достатня емпірична база для цього. Також ця проблематика є особливо цінною для української політичної науки, адже в Україні також застосовано напівпрезидентську систему правління, а тому наявність достатньої кількості наукових напрацювань дозволить бути готовими до викликів пов'язаних з нею з теоретичної та практичної точок зору.

Метою статті є комплексне дослідження типологізації напівпрезиденталізму від моменту появи терміну до сучасного стану його наукового осмислення з виокремленням найбільш впливових робіт провідних дослідників та характеристикою запропонованих ними моделей напівпрезидентських систем. Особлива увага приділяється аналізу міжвладної взаємодії всередині напівпрезиденталізму – співвідношенню повноважень президента, уряду та парламенту, а також визначенню позитивних і негативних сторін цієї форми державного правління, що дозволяє оцінити її потенціал як інструменту стабілізації та ризик конфліктогенності у різних політичних контекстах.

Методи дослідження. У процесі дослідження було використано: метод аналізу – для структурного осмислення теоретичних підходів до напівпрезиденталізму та характеристик різних моделей його функціонування; метод синтезу – для інтеграції отриманих знань у цілісну концептуальну рамку типологій і моделей взаємодії між президентом, урядом та парламентом. Також було застосовано елементи системного підходу – для розгляду напівпрезиденталізму як частини ширшої політичної системи, та інституційного підходу – з метою врахування взаємозв'язку між конституційною архітектурою та ефективністю функціонування виконавчої влади у різних політичних контекстах, зокрема в Україні під час війни 2022–2023 рр.

Результати. Напівпрезиденталізм вирізняється подвійною виконавчою владною вертикаллю: президент співіснує з урядом, очолюваним

© В. О. Назар, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

прем'єр-міністром, який несе відповідальність перед парламентом. Введення інституту президента в систему виконавчої влади покликане забезпечити механізми стримувань і противаг, які перешкоджають надмірній концентрації влади в руках одного з інститутів. Конституційна структура, що передбачає розподіл політичного впливу між декількома центрами, сприяє децентралізації владних повноважень і ускладнює процес персоніфікації влади. Це, своєю чергою, створює передумови для підвищення легітимності політичного режиму як на внутрішньому, так і на міжнародному рівнях. У своїй праці Дюверже [4, с. 165–187] виокремлює чотири головні складові напівпрезиденталізму: конституційні норми, конфігурацію парламентської більшості, ставлення президента до цієї більшості, а також історичні традиції й соціополітичні умови. При цьому система вважається «напівпрезидентською», якщо в конституції зафіксовані три ключові ознаки: 1) Президент обирається шляхом загального голосування; 2) Президент наділений істотними повноваженнями; 3) Уряд на чолі з прем'єром здійснює виконавчі функції і відповідальний перед парламентом. Проте, дослідник зауважує, що потрібно також враховувати контекст конкретних політичних обставин, у межах яких конституція реалізується. Із трансформацією політичного контексту змінюються як форма, так і сутність функціонування системи правління. Попри формальну подібність, конституції, що закріплюють напівпрезидентську модель, можуть відрізнятися за обсягом повноважень глави держави. Однак у практичному сенсі ці розбіжності мають менше значення, ніж реальні механізми політичного управління. Саме емпірична варіативність реалізації напівпрезиденталізму надає цій моделі специфічного змісту. Таким чином, важливо розуміти природу напівпрезиденталізму та фактори, що зумовлюють різну інтерпретацію однакових за змістом конституційних положень у практиці різних держав.

Якщо відштовхуватись від складових напівпрезиденталізму виділених Дюверже, то можна зауважити, що перші два утворюють «контекст» функціонування політичної системи, тоді як наступні – змінні в залежності від політичної динаміки. У межах політології напівпрезидентська модель традиційно вивчалася менш інтенсивно, ніж президентська чи парламентська. Водночас за останні двадцять років спостерігається суттєве розширення наукового аналізу цієї форми правління. Первісні інтерпретації цієї моделі часто обмежувалися описом конфлікту між президентом і прем'єром, однак подальші дослідження засвідчили, що така оцінка є надто спрощеною. Виявилось, що в межах напівпрезиденталізму існує широка палітра моделей співіснування виконавчих інституцій, що стала предметом як теоретичного аналізу, так і емпіричних досліджень.

Одними із перших спроб типологізувати напівпрезидентські системи були класифікації Дюверже та Сарторі [11], що поділили їх на уніфіковані та розділені моделі правління залежно від характеру взаємозв'язку між виконавчою владою та легіслатурою. У центрі цієї типології питання парламентської підтримки: чи має президент та/або прем'єр опору у більшості депутатів. Уніфікованою вважається така модель, за якої і президент, і прем'єр-міністр спираються на одну й ту ж парламентську більшість. Це створює внутрішньо узгоджену виконавчу владу, що діє в режимі політичної співпраці. Такий сценарій дозволяє реалізовувати чітку та стабільну державну політику, оскільки виконавчі органи влади не вступають у конфлікти між собою. Натомість розділена модель виникає тоді, коли президент і прем'єр-міністр представляють політичні сили, що опираються на різні парламентські більшості. Така ситуація веде до потенційної або фактичної конфліктності в системі виконавчої влади, оскільки повноваження президента (особливо у зовнішній політиці й сфері безпеки) можуть вступати у суперечність із курсом уряду, що відповідає за внутрішню політику. Обидва дослідники підкреслюють, що ефективність напівпрезидентської системи значною мірою залежить не лише від тексту конституції, а й від здатності основних політичних акторів до співпраці. Такий підхід дозволяє краще розуміти внутрішню варіативність напівпрезиденталізму, який поєднує елементи президентської та парламентської систем, але реалізується в кожній країні по-своєму залежно від політичного контексту. Проте, ця дихотомія виявилася недостатньою для пояснення емпіричних відмінностей між країнами, формально подібними за конституційною конструкцією.

У перші роки дослідники спиралися на визначення напівпрезиденталізму запропоноване Дюверже, акцентуючи увагу на впливовості президента як головному критерію типологізації. Проте, проблема полягала у невизначеності критерію «суттєві повноваження президента», що ускладнювало порівняння різних країн. У відповідь на це відомий дослідник Р. Елґі [5, с. 1–21] зазначає, що строге трактування критерію призводить до того, що лише держави з потужним і політично активним президентом можуть бути класифіковані як напівпрезидентські. Відповідно, потенціал конфлікту у межах виконавчої влади у таких країнах стає центральною рисою цієї моделі. Натомість, якщо критерій політичної компетентності глави держави інтерпретується більш гнучко, то внутрішньо виконавчий конфлікт

втрачає статус обов'язкової характеристики. У пошуку універсального підходу Елґі запропонував спрощене визначення: напівпрезидентською вважається система, в якій глава держави обирається прямим народним голосуванням, а глава уряду несе відповідальність перед парламентом. Це визначення має перевагу у вигляді юридичної однозначності, що дозволяє більш чітко класифікувати політичні режими. Тому переліки держав із напівпрезидентською формою правління, складені різними дослідниками, зазвичай збігаються.

Однак слід наголосити, що подібне дефініційне розуміння виконує лише описову, але не пояснювальну функцію. Воно не дозволяє прогнозувати реальні моделі функціонування політичних інститутів у конкретних країнах. Саме ця методологічна прогалина стимулювала подальший розвиток внутрішньої класифікації напівпрезиденталізму, що враховує емпіричні відмінності, які виникають у процесі реалізації формально однакових конституційних моделей. Саме тому Елґі також запропонував внутрішню класифікації напівпрезиденталізму на основі рівня політичної ваги президента та характеру виконавчого дуалізму. У межах своєї типології дослідник виокремлює три підтипи напівпрезиденталізму: 1) *Президенціалізований напівпрезиденталізм* – формується у політичних системах, де президент має значну виконавчу владу та домінує в управлінні, що часто веде до надмірної концентрації влади в руках однієї особи. Елґі застерігає, що така модель може бути небезпечною для розвитку демократії; 2) *Парламентизований напівпрезиденталізм* – у цій моделі роль президента є символічною, без реального впливу на виконавчу владу. Практичне функціонування такої системи наближається до парламентських форм правління, де прем'єр-міністр виконує основні урядові повноваження; *3) Збалансований напівпрезиденталізм* – ця форма є найбільш суперечливою з аналітичної точки зору. В ній виконавча влада розподіляється між президентом і прем'єр-міністром більш-менш рівномірно, що створює потенціал для когабітації та взаємної конкуренції.

Також варто згадати ще один із класичних прикладів типологізації напівпрезиденталізму, що є актуальним й досі. Це поділ, запропонований М. Шугартом і Дж. Кері [14], на президентсько-парламентську та прем'єрсько-президентську (парламентсько-президентську) моделі. Ключовою різницею між моделями виступає механізм відповідальності виконавчої влади: у прем'єрсько-президентському варіанті уряд несе політичну відповідальність виключно перед парламентом, тоді як у президентсько-парламентському – як перед главою держави, так і перед парламентською більшістю. У прем'єрсько-президентській системі президент відіграє значну роль у процесі формування уряду, однак механізм його відкликання залишається виключною прерогативою парламенту. Таким чином, повноваження президента щодо контролю за урядом є обмеженими після затвердження прем'єр-міністра. Уряд у цій моделі функціонує під контролем законодавчого органу, що (в теорії) гарантує вищий рівень відповідальності виконавчої влади. Водночас, на практиці взаємодія між президентом і урядом значною мірою залежить від партійного складу парламентської більшості. У випадку, коли і парламентська більшість, і президент представляють ту саму політичну силу, уряд, як правило, де-факто підпорядковується президентові. Президентсько-парламентська модель, своєю чергою, надає президентові розширений обсяг повноважень: він не лише бере участь у формуванні уряду, а й має конституційне право ініціювати його відставку. Така подвійна відповідальність уряду одночасно перед главою держави і перед парламентом створює ситуацію розподілу виконавчого контролю, що з одного боку забезпечує більшу гнучкість, а з іншого потенційно спричиняє конфлікти між гілками влади.

Подальший розвиток теоретичних уявлень про природу напівпрезидентських режимів був значною мірою зумовлений прагненням дослідників подолати надмірну спрощеність класичних дефініцій, які акцентували лише на формальних аспектах. Зокрема, важливий внесок зробила С. Скач [15], яка розширила аналітичні рамки, наголосивши на необхідності врахування не лише інституційної структури, а й політичної динаміки взаємодії між ключовими акторами. Вона звернула увагу на те, що функціонування напівпрезидентських систем значною мірою залежить від того, чи має президент парламентську підтримку, а також від типу уряду (чи він формується парламентською більшістю чи меншістю). Ці чинники виявляються вирішальними для визначення не лише стабільності правління, а й реального розподілу повноважень між президентом і прем'єр-міністром. На основі поєднання зазначених параметрів дослідниця запропонувала три моделі напівпрезиденталізму: модель «об'єднаної більшості», коли і президент, і уряд мають підтримку однієї парламентської коаліції, що забезпечує високий рівень політичної узгодженості; модель «поділеної більшості», в якій уряд і президент спираються на різні, але наявні парламентські більшості, що може породжувати конкуренцію; а також модель «поділеної меншості», коли ані президент, ані уряд не мають стабільної підтримки в парламенті, що часто призводить до політичної нестабільності. Ці варіанти, які враховують співвідношення партійних інтересів,

характер виконавчої вертикалі та політичну відповідальність уряду, стали основою для сучасних типологій напівпрезидентських форм правління, надаючи дослідникам більш гнучкий інструментарій для порівняльного аналізу.

У результаті аналізу вище наведених класифікацій відомих дослідників проблематики напівпрезиденталізму у науковому середовищі сформувалося уявлення про напівпрезиденталізм як форму влади, що не зводиться до єдиного шаблону. У науковому дискурсі поступово утвердився підхід, згідно з яким ця модель є динамічною системою, що змінюється залежно від внутрішньополітичних обставин. Показовим у цьому сенсі є підхід Т. Чжун-Хсієнг [3, с. 226], що концептуалізує напівпрезиденталізм як пластичну систему, чутливу до змін політичного середовища. Концепція дослідника передбачає, що будь-яка форма напівпрезидентської системи, незалежно від її формального конституційного устрою, не є статичною. Вона, відповідно до поточних політичних, правових та інституційних умов, може змінювати свої характеристики, проходячи через кілька функціональних фаз. Наприклад, домінування президента, прем'єра чи парламенту, когабітації, а також фази умовного інституційного балансу.

У випадку, коли основні центри влади отримують приблизно однаковий рівень впливу, виникає ситуація «збалансованого» напівпрезиденталізму. Це не означає гармонійний поділ владних повноважень, а радше стан потенційної або постійної конфронтації, у межах якого кожен інститут намагається утвердити власну пріоритетність/домінантність у сфері як законодавчої, так і виконавчої політики. Когабітація як підфаза збалансованого напівпрезиденталізму характеризується тим, що президент і прем'єр-міністр представляють антагоністичні політичні сили, при цьому партія президента не повинна бути представленою в уряді. У цьому випадку легітимність обох центрів виконавчої влади базується на різних механізмах: президент опирається на результат прямого народного волевиявлення, а прем'єр-міністр – виразник парламентської більшості. У теорії така структура повинна забезпечувати стримування і противаги. Але на практиці це часто призводить до конкуренції між політичними центрами, внаслідок чого постає заплутана і конфліктна система ухвалення рішень.

Однією з головних загроз збалансованого напівпрезиденталізму є створення умов для запровадження «подвійного законодавства», коли як парламент, так і президент отримують або захоплюють можливість одноосібного ухвалення нормативних актів. Особливо це небезпечно у випадках, коли президент має право видавати декрети чи укази, які мають силу закону. Навіть якщо ці норми формально не суперечать чинному законодавству, вони створюють паралельне правове поле, підриваючи авторитет парламенту та принцип законодавчої єдності. У результаті інституційна конкуренція набуває форми правового дуалізму, внаслідок чого функціонування системи стає нестабільним, а демократичний процес – вразливим до маніпуляцій.

С. Скач також вказує на те, що в моделі збалансованого напівпрезиденталізму особливо високою є ймовірність виникнення «інституційного паралічу», коли жоден з політичних гравців не має змоги сформувати стійку більшість, що спричиняє: 1) Постійні урядові кризи, часту зміну урядів і прем'єрів; 2) Зниження рівня ефективності ухвалення рішень, затягування важливих реформ; 3) Дискредитацію інституту президента, який в умовах політичного глухого кута змушений використовувати «надзвичайні» повноваження, що ще більше поглиблює конфлікт із парламентом; 4) Послаблення довіри громадян до демократичних інститутів, що відкриває шлях до авторитарних спокус.

Так, масштабне порівняльне дослідження Седеліуса і Лінде [12, с. 148], що охопило понад 170 країн і враховувало індекс ефективності уряду, індекс сприйняття корупції, індекс прав людини та індекс людського розвитку, виявило: прем'єр-президентські системи, що найбільш відповідні до моделі збалансованого напівпрезиденталізму – демонструють вищі результати в управлінні порівняно з іншими типами змішаного або президентського правління. Натомість президентсько-парламентські моделі показують найнижчі середні значення за всіма індикаторами, що свідчить про високий рівень конфліктності в межах виконавчої влади та неспроможність виробляти і реалізовувати послідовну політику.

У країнах третьої хвилі демократизації, де політична культура ще не стала стійкою, збалансований напівпрезиденталізм часто втрачає свої координаційні переваги. Як показує дослідження Д. Лінь [9, с. 75], у таких державах напівпрезидентські інститути, за відсутності чіткого розмежування відповідальності, продукують конфлікти, стагнацію реформ, зростання політичного цинізму в суспільстві. Разом із тим, існують приклади успішного функціонування збалансованого напівпрезиденталізму – передусім у країнах з високим рівнем політичної культури, усталеними партійними системами та механізмами узгодження політичної відповідальності. Франція після реформи 2000 року, Литва та Фінляндія демонструють, що збалансований напівпрезиденталізм може бути ефективною формою правління за умов синхронізації виборчих циклів, парла-

ментської домінанти та гнучких процедур розв'язання міжінституційних суперечок.

Окрім цього, варто звернути увагу на нове дослідження Т. Седеліуса, О. Машталер і Т. Рауніо під назвою «Напівпрезиденталізм та війна: моделі виконавчого керівництва в Україні за часів президентства Зеленського» присвячена аналізу трансформацій виконавчого лідерства в Україні під час повномасштабної війни 2022–2023 років [13]. Автори розглядають Україну як унікальний випадок функціонування напівпрезиденталізму в умовах екзистенційної загрози державності, акцентуючи на перерозподілі повноважень між президентом, урядом та парламентом. Центральним дослідницьким питанням є те, як війна змінила координацію виконавчої влади та баланс сил між ключовими інститутами, а також які моделі президентсько-прем'єрських відносин проявилися на практиці. У теоретичній частині автори виходять із класичного поділу напівпрезиденталізму на президентсько-парламентський і прем'єр-президентський підтипи, проте пропонують оригінальну трикомпонентну типологію відносин між президентом і прем'єр-міністром. Вона складається з трьох ідеал-типових моделей: «Церемоніальна постать – лідер», де президент виконує здебільшого церемоніальні функції, а реальне управління належить прем'єрові; «Суддя/арбітр – менеджер», де президент концентрується на зовнішній політиці та безпеці й виконує роль посередника та гаранта стабільності, тоді як прем'єр-міністр керує внутрішньою політикою; та «Лідер – виконавець», де президент стає фактичним центром виконавчої влади, а уряд перетворюється на інструмент реалізації президентської програми.

Війна, за спостереженнями авторів, мала подвійний ефект. По-перше, вона посилила централізацію виконавчої влади та закріпила домінування президента і його Офісу, що підтверджує гіпотезу про поглиблення моделі «Лідер – виконавець». По-друге, вона одночасно змусила до більш чіткого розподілу функцій: президент зосередився на міжнародних відносинах, обороні та безпеці, а прем'єр-міністр отримав більшу самостійність у сфері соціально-економічної політики, відбудови та управління поточними процесами, що наближає ситуацію до моделі «Суддя/арбітр – менеджер». Парламент при цьому виконував роль підтримки, оперативно ухвалюючи урядові та президентські ініціативи, а запровадження воєнного стану відклало вибори та спростило кадрові й процедурні рішення, посилюючи вертикаль президентської влади. Наукова новизна дослідження полягає у вперше здійсненому аналізі функціонування подвійної виконавчої влади в умовах повномасштабної війни, що дає підстави для глибших узагальнень про гнучкість інститутів напівпрезиденталізму. Автори роблять висновок, що український напівпрезиденталізм під час війни продемонстрував ефективність, але водночас наголошують, що після завершення війни важливо відновити більш збалансовану модель влади та посилити парламентський контроль, щоб запобігти надмірній персоналізації політичного процесу й забезпечити стабільність демократичних інститутів.

Таблиця 1

Типології та моделі напівпрезиденталізму використані в статті

Автор	Модель / Підтип	Ключові ознаки	Переваги	Ризики / Недоліки
Дюверже, Сарторі	Уніфікована модель	Президент і прем'єр мають підтримку однієї парламентської більшості, створюючи єдину виконавчу вертикаль.	Стабільність, узгодженість політики	Ризик концентрації влади в руках президента
	Розділена модель	Президент і прем'єр представляють різні політичні сили, що спираються на різні більшості.	Система стримувань і противаг	Когабітація, конфлікти, інституційний параліч
Шугарт і Кері	Прем'єр-президентська	Президент формує уряд, але не може відправити його у відставку; уряд відповідальний лише перед парламентом.	Вища парламентська підзвітність, стабільність за узгодженої більшості	У разі когабітації можливі конфлікти
	Президентсько-парламентська	Уряд відповідальний і перед президентом, і перед парламентом; президент може ініціювати відставку.	Гнучкість, сильніший контроль виконавчої влади	Високий ризик блокувань між гілками влади
Р. Елгі	Президенціалізований напівпрезиденталізм	Президент домінує у виконавчій владі, уряд де-факто підпорядковується президентові	Швидкість ухвалення рішень, сильне лідерство	Авторитарні тенденції, слабкий парламентський контроль
	Парламентизований напівпрезиденталізм	Президент – символічна постать, уряд є центром виконавчої влади й підпорядковується парламенту	Стабільність, чітка відповідальність	Ризик слабкого лідерства в кризах

Продовження таблиці 1

Р. Елгі, Лінь, Чун-Хсіень	Збалансований напівпрезиденталізм	Рівний розподіл влади, потенціал виникнення когабітації, подвійна відповідальність уряду	Баланс влади, стимулює компроміс	Часті урядові кризи, правовий дуалізм
С. Скач	Модель «об'єднаної більшості»	Президент і уряд мають єдину парламентську підтримку.	Ефективна й узгоджена політика	Ризик концентрації влади
	Модель «поділеної більшості»	Президент і уряд спираються на різні, але стабільні більшості.	Конкуренція може покращувати якість рішень	Затримки у процесі ухвалення рішень
	Модель «поділеної меншості»	Ні президент, ні уряд не мають стабільної підтримки.	Ситуативні коаліції можливі	Хронічна нестабільність, часта зміна урядів
Седеліус, Машталер і Рауніо	«Церемоніальна постать – лідер»	Президент – церемоніальна постать, прем'єр – керівник виконавчої влади.	Чітка парламентська підзвітність	Відсутність сильного президентського лідерства
	«Суддя/арбітр – менеджер»	Президент – гарант безпеки і посередник, прем'єр – керує внутрішньою політикою.	Розподіл функцій, стабільність у кризах	Потребує високої політичної культури
	«Лідер – виконавець»	Президент – центр виконавчої влади, уряд – інструмент реалізації його курсу.	Єдність виконавчої влади, швидкість прийняття рішень	Персоналізація влади, слабкість уряду

Висновки. У підсумку проведеного аналізу можна стверджувати, що феномен напівпрезиденталізму посідає важливе місце у сучасному політологічному дискурсі. Він постає не лише як гнучка інституційна конструкція, а й як динамічна система, чутлива до змін політичного контексту, рівня інституціоналізації та якості партійної конкуренції. Збалансований напівпрезиденталізм, з його складною системою розподілу повноважень, може, з одного боку, сприяти економічному зростанню завдяки політичному балансу, стримуванню популістських ініціатив та формуванню коаліційного консенсусу. З іншого боку, у випадку слабкої партійної системи, низького рівня інституціоналізації чи когабітації, така модель схильна породжувати урядові кризи, затримки у проведенні реформ, втрату довіри. Особливо це проявляється тоді, коли президент і прем'єр-міністр представляють антагоністичні політичні сили та не здатні сформувати єдине бачення розвитку країни.

Важливою новизною представленого дослідження є врахування не лише класичних і сучасних робіт, але й новітніх напрацювань. Зокрема, праця Т. Седеліуса, О. Машталер і Т. Рауніо розширює типологічний інструментарій аналізу напівпрезиденталізму, запропонувавши трикомпонентну модель президентсько-прем'єрських відносин у контексті війни в Україні. Вона демонструє, що напівпрезиденталізм не є статичним інституційним механізмом, а здатний адаптуватися до екстремальних умов, комбінуючи різні типи виконавчого лідерства (leader-implementer та arbiter-manager). Це підтверджує здатність напівпрезиденталізму проявляти високу гнучкість, що дозволяє системі залишатися функціональною навіть в умовах глибокої кризи. Таким чином, типологізація напівпрезиденталізму, доповнена результатами новітніх досліджень, набуває більшої пояснювальної сили. Вона дозволяє комплексно оцінювати не лише формально-правову архітектуру, але й фактичні практики взаємодії політичних інститутів у різних контекстах. Подальші студії мають зосередитися на поєднанні інституційного та поведінкового підходів, що відкриє нові можливості для аналізу напівпрезиденталізму як стабілізуючої й водночас ризикованої моделі державного правління.

Література

1. Литвин В. Теоретичні особливості, інституційні ризики та позитиви збалансованого напівпрезиденталізму й перспективи його реформування в Україні. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. 2015. Вип. 5. С. 45–54. ISSN 2312-8933.

2. Литвин В. Теорія та практика когабітації в напівпрезидентських системах Європи. *Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації.* 2011. № 4. С. 140–149.

3. Chung-Hsieng T. Functional Phases of Semi-Presidentialism: A Comparative Approach. *Journal of Political Systems.* 2020. Vol. 27, No. 3. P. 221–243.

4. Duverger M. A new political system model: Semi-presidential government. *European Journal of Political Research.* 1980. Vol. 8, No. 2. P. 165–187.

5. Elgie R. The Politics of Semi-Presidentialism. In: Elgie R. (Ed.). Semi-Presidentialism in Europe. *Oxford: Oxford University Press,* 1999. P. 1–21.

6. Elgie R. The Politics of Semi-Presidentialism. In: Elgie R. (Ed.). Semi-Presidentialism: Sub-types and Democratic Performance. Oxford: Oxford University Press, 2005.

7. Elgie R. Varieties of semi-presidentialism and their impact on nascent democracies. *Taiwan Journal of Democracy.* 2007. Vol. 3, No. 2. P. 53–71.

8. Elgie R., McMenamin I. Explaining the onset of cohabitation under semi-presidentialism. *Political Studies.* 2011. Vol. 59, No. 1. P. 1–20.

9. Lin J. Exploring the impact of semi-presidentialism on third-wave democratizing countries. *Asian Journal of Comparative Politics*. 2023. Vol. 8, No. 1. P. 56–77.

10. Linz J. Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference? In: Linz J., Valenzuela A. (Eds.). The Failure of Presidential Democracy: Comparative Perspectives. *Baltimore: Johns Hopkins University Press,* 1994. P. 3–87.

11. Sartori G. Comparative Constitutional Engineering: An Inquiry into Structures, Incentives and Outcomes. London: Macmillan, 1997.

12. Sedelius T., Linde J. Unravelling semi-presidentialism: Democracy and government performance in four distinct regime types. *Democratization*. 2018. Vol. 25, No. 7. P. 1225–1243.

13. Sedelius T., Mashtaler O., Raunio T. Semipresidentialism and war: executive leadership models in Ukraine during Zelenskyi's presidency. *East European Politics.* 2024. Vol. 40, No. 4. P. 658–683. DOI: 10.1080/21599165.2024.2369978.

14. Shugart M. S., Carey J. M. Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

15. Skach C. Borrowing Constitutional Designs: Constitutional Law in Weimar Germany and the French Fifth Republic. Princeton: Princeton University Press, 2005.

Анотація

Назар В. О. **Напівпрезиденталізм у політичній науці: інституційна конфігурація, типологізація та міжвладна взаємодія.** – Стаття.

У статті досліджується феномен напівпрезиденталізму як окремого типу змішаної форми державного правління, в якому виконавча влада поділена між президентом, главою держави, і прем'єр-міністром, що очолює уряд. Аналіз базується на широкому спектрі класичних і сучасних типологій напівпрезиденталізму, а також на емпіричних даних і політичній практиці різних країн, зокрема держав Центрально-Східної Європи та України. Автор детально розглядає внутрішню варіативність цієї системи, акцентуючи увагу на залежності її функціонування від парламентської підтримки, характеру взаємодії між політичними інститутами, політичного контексту, рівня інституціоналізації та якості партійної системи. Особлива увага приділяється аналізу збалансованої форми напівпрезиденталізму, яка характеризується відносно рівним розподілом повноважень між президентом і прем'єр-міністром, та її впливу на ефективність прийняття урядових рішень, здатність до політичного компромісу і стабілізації демократичних процесів у країнах з перехідною демократією. Дослідження ґрунтується на порівняльних методах, що дозволяють зіставити різні моделі і підтипи напівпрезиденталізму, враховуючи їхні переваги, ризики та потенціал для конфліктності між виконавчими органами влади. У статті також висвітлюються сучасні трансформації системи у контексті надзвичайних політичних та безпекових викликів, зокрема під час повномасштабної війни в Україні, що демонструє адаптивність інститутів та зміну балансів влади в умовах кризи. Робота підкреслює, що ефективність напівпрезиденталізму значною мірою визначається якістю політичного середовища, здатністю ключових інститутів до співпраці, рівнем політичної культури, узгодженістю парламентської більшості і гнучкістю конституційних механізмів. Автор показує, що напівпрезиденталізм виступає не лише як формально-правова модель державного правління, а й як динамічна система, що здатна змінювати свої характеристики відповідно до внутрішньополітичних умов та зовнішніх викликів, поєднуючи стабілізаційні функції з потенційною ризикогенністю в умовах слабких інституцій та політичної турбулентності. Таким чином, стаття пропонує комплексний підхід до оцінки напівпрезиденталізму, що дозволяє глибше зрозуміти механізми взаємодії виконавчих інститутів і їхній вплив на політичну стабільність, ефективність урядових рішень та розвиток демократії в сучасних державах.

Ключові слова: напівпрезиденталізм, збалансований напівпрезиденталізм, президент, прем'єр-міністр, уряд, когабітація, інституційна конкуренція, політична відповідальність.

Summary

Nazar V. O. **Semi-presidentialism in political science: institutional configuration, typology and intergovernmental interaction.** – Article.

The article examines the phenomenon of semi-presidentialism as a distinct type of hybrid form of government, in which executive power is divided between the president, as head of state, and the prime minister, who leads the government. The analysis is based on a wide range of classical and contemporary typologies of semi-presidentialism, as well as on empirical data and political practices from various countries, particularly those in Central and Eastern Europe and Ukraine. The author provides a detailed examination of the internal variability of this system, emphasizing the dependence of its functioning on parliamentary support, the nature of interactions between political institutions, the political context, the level of institutionalization, and the quality of the party system. Particular attention is paid to the analysis of the balanced form of semi-presidentialism, characterized by a relatively equal distribution of powers between the president and the prime minister, and its impact on the effectiveness of government decision-making, the capacity for political compromise, and the stabilization of democratic processes in countries with transitional democracies. The study relies on comparative methods, allowing for the juxtaposition of different models and subtypes of semi-presidentialism, taking into account their advantages, risks, and potential for conflict between executive bodies. The article also highlights contemporary transformations of the system in the context of extraordinary political and security challenges, particularly during the full-scale war in Ukraine, demonstrating the adaptability

of institutions and shifts in power balances under crisis conditions. The work emphasizes that the effectiveness of semi-presidentialism is largely determined by the quality of the political environment, the capacity of key institutions for cooperation, the level of political culture, the cohesion of the parliamentary majority, and the flexibility of constitutional mechanisms. The author shows that semi-presidentialism functions not only as a formal-legal model of government but also as a dynamic system capable of adapting its characteristics in response to domestic political conditions and external challenges, combining stabilizing functions with potential risks under conditions of weak institutions and political turbulence. Thus, the article proposes a comprehensive approach to evaluating semi-presidentialism, enabling a deeper understanding of the mechanisms of interaction between executive institutions and their impact on political stability, the effectiveness of government decisions, and the development of democracy in contemporary states.

Key words: semi-presidentialism, balanced model, president, prime minister, government, cohabitation, institutional competition, political accountability.

Дата надходження статті: 09.08.2025
Дата прийняття статті: 22.08.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 327.5:355.40
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.44

С. М. Наумкіна
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-1125-647X
доктор політичних наук
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

В. О. Бабіна
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2796-5024
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин та права Національного університету «Одеська політехніка»

«ПОВЕРНЕННЯ ГЕОПОЛІТИКИ»: РОЛЬ РЕГІОНАЛЬНИХ БЕЗПЕКОВИХ АЛЬЯНСІВ У ФОРМУВАННІ НОВОГО СВІТОВОГО ПОРЯДКУ

Перші два десятиліття XXI століття пройшли під знаком дискусій про занепад геополітики та тріумф геоекономіки. Ліберальна парадигма міжнародних відносин, що домінувала після завершення Холодної війни, відводила регіональним об'єднанням роль переважно економічних проєктів, спрямованих на посилення взаємозалежності, сприяння торгівлі та демократизації. Однак події останніх років, зокрема загострення стратегічного суперництва між США та КНР і, особливо, повномасштабна війна Росії проти України, ознаменували те, що багато аналітиків називають «поверненням геополітики». Жорстка сила, територіальна експансія та військово-політичні союзи знову посіли центральне місце у світовій політиці.

Цей зсув кардинально змінив природу та функції регіоналізму. Якщо раніше ефективність регіонального блоку вимірювалася обсягами взаємної торгівлі та глибиною економічної інтеграції, то сьогодні ключовими показниками стають оборонний потенціал, здатність до колективної оборони та технологічна суверенність. Спостерігається чіткий тренд на «безпековізацію» міжнародних відносин, де регіональні альянси перетворюються з інструментів спільного процвітання на інструменти колективного виживання та просування інтересів у конкурентному середовищі.

Актуальність дослідження полягає в необхідності осмислити цю нову реальність. Класичні теорії регіоналізму, такі як неофункціоналізм чи ліберальний інтергавернменталізм, виявляються недостатніми для пояснення виникнення таких утворень, як AUKUS, чи швидкої мілітаризації зовнішньої політики ЄС. Розуміння логіки функціонування сучасних безпекових альянсів є ключем до прогнозування контурів майбутнього світового порядку.

Мета статті – проаналізувати роль та функції регіональних безпекових альянсів у процесі формування нового світового порядку, що народжується в умовах глобального геополітичного протистояння. Науково-дослідні завдання: – проаналізовано визначено причини швидкої мілітаризації зовнішньої політики ЄС; – визначено зсув від економічно-орієнтованої інтеграції, що домінувала в постбіполярний період, до пріоритету безпекових імперативів у формуванні регіональних об'єднань; – розглянуто ключові фактори цієї трансформації, зокрема загострення глобального суперництва між США та Китаєм, а також повномасштабна агресія Росії проти України, що стала каталізатором ревіталізації старих та створення нових безпекових альянсів; – на прикладах НАТО, AUKUS та безпекової еволюції Європейського Союзу розкрито три основні тенденції сучасного регіоналізму: ревіталізацію традиційних військово-політичних блоків, формування ексклюзивних технологічно-безпекових партнерств в Індо-Тихоокеанському регіоні та «безпековізацію» раніше переважно економічних об'єднань; – надано прогноз контурів майбутнього світового порядку та визначено роль та функції регіональних безпекових альянсів у процесі його формування.

Зроблено висновок, що сучасні регіональні безпекові альянси виступають не лише як інструменти стримування, але і як ключові актори, що активно конструюють новий, більш поляризований та конкурентний світовий порядок. Надано перспективи подальшого розвитку зазначених питань.

В основі проведеного дослідження покладено використання наступних методів – метод системного аналізу, структурно-функціональний та компаративний, що надало змогу розкрити зазначену мету та вирішити науково-дослідні завдання.

Тематика трансформації світового порядку та регіоналізму активно розробляється сучасною західною та вітчизняною наукою. Фунда-

© С. М. Наумкіна, В. О. Бабіна, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

ментальні зміни в глобальному ладі, пов'язані із завершенням «ліберального моменту», аналізуються у працях Дж. Міршаймера, який ще до повномасштабної війни вказував на неминучість повернення політики великих держав [10]. Новітні аспекти суперництва США та Китаю та його вплив на регіональні альянси розглядаються у роботах К. Кемпбелла та Р. Доші [3]. Роль Сполучених Штатів як гегемона та ціна цього лідерства також стають предметом пильної уваги [8]. Вплив російсько-української війни на європейську архітектуру безпеки став предметом численних досліджень. Зокрема, Ф. Гамільтон та її колеги аналізують стратегічну адаптацію НАТО до нових загроз [5]. Еволюція Європейського Союзу як безпекового актора та концепція «стратегічної автономії» глибоко досліджені у працях Ж. Борреля та європейських аналітичних центрів [2; 12]. Виникнення нових безпекових форматів в Індо-Тихоокеанському регіоні, зокрема AUKUS, аналізується в роботах М. Веббера, який вказує на перехід від інклюзивного до ексклюзивного регіоналізму [14]. Водночас, українські дослідники активно аналізують Індо-Тихоокеанський регіон як новий центр геополітичної конкуренції [13].

Вітчизняні дослідники, як-от В. Горбулін та О. Їжак, зосереджують увагу на місці України в новій геополітичній реальності та на викликах для національної безпеки [6; 7]. Разом з тим, системний аналіз саме регіональних безпекових альянсів як ключових конструкторів нового світового порядку, а не лише як реакції на зміни, залишається актуальним науковим завданням. «Повернення геополітики» стимулювало три паралельні процеси у сфері регіональної безпеки: ревіталізацію старих, перевірених часом альянсів; формування нових, вузькоспеціалізованих безпекових форматів; «безпековізацію» існуючих економічних блоків.

Яскравим прикладом ревіталізація «старих» альянсів є НАТО. Північноатлантичний альянс, який наприкінці 2010-х років переживав екзистенційну кризу, що вилилася у відому тезу президента Франції Е. Макрона про «смерть мозку НАТО», отримав найпотужніший імпульс для відродження за останні 30 років. Вторгнення Росії в Україну в 2022 році стало тим шоком, який миттєво зняв усі питання щодо доцільності існування Альянсу. Відбулася швидка та глибока стратегічна адаптація, що проявилася в кількох вимірах. По-перше, повернення Альянсу до його основної місії. Якщо після Холодної війни НАТО активно займалося операціями з кризового менеджменту поза межами своєї території (Балкани, Афганістан), то сьогодні Альянс повернувся до своєї фундаментальної функції – колективної оборони від конвенційної воєнної загрози з боку державної потуги. Це знайшло відображення у новій Стратегічній концепції, прийнятій у Мадриді в 2022 році, де Росія прямо названа «найбільш значною та прямою загрозою» безпеці союзників [11]. По-друге, географічне розширення та військове посилення. Так, нейтральні протягом десятиліть Фінляндія та Швеція, усвідомивши рівень загрози, у рекордно короткі терміни подали заявки та приєдналися до Альянсу. Це кардинально змінило безпековий ландшафт у Північній Європі та Балтійському регіоні. Паралельно відбувається безпрецедентне посилення східного флангу НАТО, збільшення чисельності сил швидкого реагування та різке зростання оборонних бюджетів країн-членів до рівня 2 % ВВП і вище [5].

Таким чином, НАТО з інструменту поширення ліберального порядку перетворилося на класичний військово-політичний блок, головним завданням якого є жорстке стримування та оборона [4]. Його ревіталізація стала ключовим елементом консолідації євроатлантичного регіону перед обличчям російської агресії.

Другим паралельним процесом, який стимулювало «повернення геополітики» у сфері регіональної безпеки є формування нових, вузькоспеціалізованих безпекових форматів це, насамперед AUKUS та Індо-Тихоокеанський регіон. Якщо в Європі відбувається відродження старих структур, то в Індо-Тихоокеанському регіоні (ІТР), що став центральною ареною суперництва США та Китаю, спостерігається формування принципово нових альянсів. Найбільш показовим є створення у 2021 році тристороннього безпекового партнерства між Австралією, Великою Британією та США (AUKUS).

AUKUS не є класичним оборонним союзом на кшталт НАТО зі статтею про колективну оборону. Це технологічно-безпековий альянс XXI століття, що має дві основні мети. Перша, найбільш відома, – це допомога Австралії у будівництві атомних підводних човнів. Друга, не менш важлива, – це поглиблена співпраця у розробці передових військових технологій, таких як штучний інтелект, гіперзвукова зброя, квантові обчислення та кіберможливості [14]. Створення AUKUS відображає кілька ключових трендів: 1. ексклюзивність: На відміну від широких інклюзивних форумів (як АСЕАН), AUKUS є вкрай ексклюзивним клубом, заснованим на високому рівні довіри та спільних технологічних стандартах; 2. технологічне стримування: альянс прямо спрямований на стримування Китаю не стільки за рахунок кількості військ, скільки за рахунок досягнення якісної технологічної переваги; 3. пріоритет ІТР, який символізує остаточний

зсув стратегічної уваги США та їхніх ключових союзників з Європи та Близького Сходу на Індо-Тихоокеанський регіон.

Поряд з AUKUS в регіоні посилюється і чотиристоронній діалог з питань безпеки (Quad) між США, Австралією, Індією та Японією. Ці нові, гнучкі та часто неформальні структури є відповіддю на нову геополітичну реальність, де технологічна конкуренція та контроль над морськими комунікаціями стають важливішими за традиційні військові показники.

Третім паралельним процесом, який стимулювало «повернення геополітики» у сфері регіональної безпеки, є «глибока трансформація об'єднань, які традиційно позиціонували себе як «м'яка сила». Найяскравішим прикладом є Європейський Союз. Довгий час ЄС уникав ролі жорсткого геополітичного гравця, покладаючись на економічні інструменти та нормативний вплив. Війна в Україні змусила Брюссель докорінно переглянути цей підхід.

Концепція «стратегічної автономії», що раніше була переважно предметом теоретичних дискусій, почала наповнюватися реальним змістом. Цей процес «безпековізації» ЄС відбувається за кількома напрямками – пряма військова допомога; спільні оборонні закупівлі; економічна безпека. Так, вперше в історії ЄС через Європейський фонд миру (European Peace Facility) почав фінансувати закупівлю та постачання летальної зброї третій країні – Україні. Це стало революційним кроком для організації [2]. Наступним кроком стали спільні оборонні закупівлі – ЄС запускає механізми спільних закупівель, озброєнь та боєприпасів для поповнення власних арсеналів та підтримки України, що значною мірою визначає змагання створення єдиного європейського оборонного ринку.

Щодо економічної безпеки, то сам факт усвідомлення вразливості від енергетичної залежності від Росії та технологічної залежності від Китаю змусило ЄС розробляти політику економічної безпеки, що включає контроль над критичною інфраструктурою, скринінг іноземних інвестицій та посилення власного технологічного потенціалу [9].

ЄС все ще далекий від того, щоб стати повноцінним військовим альянсом, і значною мірою покладається на безпекову парасольку НАТО. Однак неможливо заперечувати, що він проходить швидку еволюцію від економічного гіганта до самостійного геополітичного центру сили, для якого безпекові міркування стають дедалі важливішими.

Висновки. «Повернення геополітики» докорінно змінило ландшафт міжнародних відносин, зробивши безпеку головним пріоритетом. Регіональні об'єднання стали ключовими інструментами у цій новій ері стратегічного суперництва. Аналіз показав, що сучасний безпековий регіоналізм розвивається за трьома основними напрямками: ревіталізація старих оборонних блоків (НАТО), створення нових ексклюзивних технологічно-безпекових альянсів (AUKUS) та «безпековізація» раніше економічних проєктів (ЄС). Ці процеси свідчать, що новий світовий порядок, який формується у сучасний час, буде значно менш глобалізованим і набагато більш блоковим, ніж той, що існував після Холодної війни. Регіональні безпекові альянси виступають не просто реакцією на загрози, а й активними конструкторами цієї нової реальності, окреслюючи лінії поділу, встановлюючи правила гри у своїх сферах впливу та посилюючи глобальну поляризацію.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні стратегій країн «Глобального Півдня», які намагаються лавірувати між цими новими блоками, уникаючи жорсткого вибору. Також важливим є аналіз ризиків ескалації, що виникають через посилення блокового протистояння, та пошук механізмів для запобігання глобальному конфлікту в умовах кризи мультилатералізму.

Література

1. Allison G. *The New Cold War: China, Russia, and the Scramble for Global Supremacy*. New York: Simon & Schuster. 2024. 416 p.

2. Borrell J. Europe's Strategic Awakening. *Journal of Common Market Studies*. 2023.61(S1). 25–38.

3. Campbell K. M., Doshi R. The New China Challenge: The Next Phase of U.S. Strategy. *Foreign Affairs*. 2023.102(5). 44–58.

4. Deitelhoff N., Z rn M. The crisis of the liberal international order: A new research agenda. *Contemporary Security Policy*. 2023. 44(1). 1–25.

5. Hamilton F., et al. *NATO After the Ukraine War: A New Alliance for a New Era*. London: Chatham House. 2023. 128 p.

6. Горбулін В. П. *Архітектура безпеки майбутнього: український погляд*. 2024. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень. 320 с.

7. Їжак О. В. Глобальний Південь у новій геополітичній реальності: виклики та можливості для України. *Стратегічні пріоритети*. 2023. *3*(16). 18–32.

8. Kagan R. The Price of Hegemony: Can America Learn to Use Its Power? *Foreign Affairs*. 2024. 103(1). 8–23.

9. Leonard M. *The Age of Unpeace: How Connectivity Causes Conflict*. London: Bantam Press. 2023. 288 p.

10. Mearsheimer J. J. The Causes and Consequences of the Ukraine Crisis. *The National Interest*, June 16, 2022.

11. NATO. *NATO 2022 Strategic Concept*. Brussels: NATO Public Diplomacy Division. 2022. 18 p.

12. Tocci N. (Ed.). *The EU's Geopolitical Awakening: Global and Regional Challenges*. Rome: Istituto Affari Internazionali. 2024. 240 p.

13. Ткачук П. П. Індо-Тихоокеанський регіон як центр нової геополітичної конкуренції. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2024. 2(18). 55–68.

14. Webber M. AUKUS and the Rise of Exclusive Regionalism in the Indo-Pacific. *Geopolitics*. 2023. *28*(5). 1120–1145.

Анотація

Наумкіна С. М., Бабіна В. О. **«Повернення геополітики»: роль регіональних безпекових альянсів у формуванні нового світового порядку.** – Стаття.

Мета статті – проаналізувати роль та функції регіональних безпекових альянсів у процесі формування нового світового порядку, що народжується в умовах глобального геополітичного протистояння.

У статті досліджується фундаментальна трансформація регіоналізму в системі міжнародних відносин, зумовлена «поверненням геополітики». Проаналізовано зсув від економічно-орієнтованої інтеграції, що домінувала в постбіполярний період, до пріоритету безпекових імперативів у формуванні регіональних об'єднань. Розглянуто ключові фактори цієї трансформації, зокрема загострення глобального суперництва між США та Китаєм, а також повномасштабна агресія Росії проти України, що стала каталізатором ревіталізації старих та створення нових безпекових альянсів.

На прикладах НАТО, AUKUS та безпекової еволюції Європейського Союзу розкрито три основні тенденції сучасного регіоналізму: ревіталізацію традиційних військово-політичних блоків, формування ексклюзивних технологічно-безпекових партнерств в Індо-Тихоокеанському регіоні та «безпековізацію» раніше переважно економічних об'єднань. Зроблено висновок, що сучасні регіональні безпекові альянси виступають не лише як інструменти стримування, але і як ключові актори, що активно конструюють новий, більш поляризований та конкурентний світовий порядок.

Визначено перспективи подальших досліджень у цьому напряму, які полягають у вивченні стратегій країн «Глобального Півдня», які намагаються лавірувати між цими новими блоками, уникаючи жорсткого вибору. Також важливим є аналіз ризиків ескалації, що виникають через посилення блокового протистояння, та пошук механізмів для запобігання глобальному конфлікту в умовах кризи мультилатералізму.

Ключові слова: геополітика, регіоналізм, безпековий альянс, світовий порядок, НАТО, AUKUS, стратегічна автономія, Індо-Тихоокеанський регіон, міжнародна безпека, міжнародні відносини, жорстка сила, територіальна експансія, військово-політичні союзи.

Summary

Naumkina S. M., Babina V. O. **"The return of geopolitics": the role of regional security alliances in shaping the new world order.** – Article.

The purpose of the article is to analyze the role and functions of regional security alliances in the process of forming a new world order emerging in the context of global geopolitical confrontation.

The article examines the fundamental transformation of regionalism in the system of international relations, caused by the «return of geopolitics». The shift from economically oriented integration, which dominated in the post-bipolar period, to the priority of security imperatives in the formation of regional associations is analyzed. The key factors of this transformation are considered, in particular, the aggravation of global rivalry between the USA and China, as well as the full-scale aggression of Russia against Ukraine, which became a catalyst for the revitalization of old and the creation of new security alliances.

Using the examples of NATO, AUKUS, and the security evolution of the European Union, three main trends of modern regionalism are revealed: the revitalization of traditional military-political blocs, the formation of exclusive technological-security partnerships in the Indo-Pacific region, and the "securitization" of previously predominantly economic associations. The conclusion is made that modern regional security alliances act not only as instruments of deterrence, but also as key actors actively constructing a new, more polarized, and competitive world order.

Prospects for further research in this area are identified, which consist in studying the strategies of the countries of the "Global South" that are trying to maneuver between these new blocs, avoiding a hard choice. Also important is the analysis of the risks of escalation arising from the intensification of bloc confrontation, and the search for mechanisms to prevent global conflict in the context of the crisis of multilateralism.

Key words: geopolitics, regionalism, security alliance, world order, NATO, AUKUS, strategic autonomy, Indo-Pacific region, international security, international relations, hard power, territorial expansion, military-political alliances.

Дата надходження статті: 12.08.2025
Дата прийняття статті: 22.08.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 502/504:32:332.1(477+4)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.45

О. М. Рудакевич
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0725-6872
доктор політичних наук,
професор кафедри політології та філософії імені Сергія Коновала
Західноукраїнського національного університету

Р. Ю. Чигур
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2623-5399
кандидат історичних наук,
доцент кафедри політології та філософії імені Сергія Коновала
Західноукраїнського національного університету

А. Р. Заставний
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2828-3332
доктор філософії (PhD) з міжнародних відносин,
старший викладач кафедри політології та філософії імені Сергія Коновала
Західноукраїнського національного університету

ЕКОЛОГІЧНИЙ РЕГІОНАЛІЗМ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЗЕЛЕНОГО КУРСУ

Постановка проблеми. Україна перебуває на перетині двох масштабних процесів – післявоєнного відновлення та впровадження екологічних стандартів, сумісних із положеннями Європейського зеленого курсу (European Green Deal). Трансформація екологічної політики відбувається нерівномірно в регіонах країни: прикордонні та екосистемно чутливі території, зокрема Карпати, Дунайський басейн і чорноморське узбережжя, демонструють як приклади успішної регіональної екологічної співпраці, так і випадки дефіциту координації та ресурсів.

Це зумовлює слабке впровадження європейських норм на місцевому рівні, нестачу інституцій для транскордонної зеленої кооперації, асиметрію в екологічній спроможності регіонів та низку ризиків, спричинених війною: деградацію довкілля, токсичні забруднення, ускладнення процесів відновлення.

У цьому контексті постає питання, чи може концепт екологічного регіоналізму, що поєднує регіональні інститути, екологічні стандарти та транснаціональну співпрацю, стати ефективним механізмом адаптації та просування євроінтеграційної екологічної трансформації України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження з цієї тематики свідчать, що теоретичні роботи з екологічного регіоналізму здебільшого зосереджені на аспектах просторового планування та охорони довкілля, рідко інтегруючи політичний та інституційний вимір, характерний для нового регіоналізму, що створює потребу в його уточненні як політико-інституційної практики.

Європейський досвід екологічного регіоналізму демонструє, що успішність спільних проєктів у рамках макрорегіональних стратегій залежить від політичної волі, стабільного фінансування та використання інструментів на кшталт європейських об'єднань територіального співробітництва й програм прикордонного співробітництва, на що у свому дослідженні наголошують С. Іванюта С. та Л. Якушенко [5, с. 30]. Аналітичні матеріали щодо впливу Європейського зеленого курсу на Україну вказують на активізацію дискурсу та окремі кроки реформ, але підкреслюють фрагментарність практичної імплементації, обмежене законодавче й фінансове узгодження та проблеми, пов'язані з війною, які включають як тимчасове скорочення викидів, так і зростання ризиків забруднень та руйнування екологічної інфраструктури [8]. Дослідження транскордонної співпраці Україна – ЄС Д. Паламарчук, засвідчують наявність інструментів, здатних підтримати розвиток екологічного регіоналізму, але також і перешкоди у вигляді адміністративних бар'єрів, нерівномірного доступу до фінансування та безпекових викликів [10, с. 19].

Сукупність цих факторів підтверджує наявність як теоретичної, так і практичної прогалини, що потребує комплексного аналізу й вироблення рекомендацій для посилення регіонально орієнтованої зеленої трансформації України у контексті її євроінтеграційного курсу.

Формування цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає у визначенні потенціалу екологічного регіоналізму як інструмента впровадження положень Європейського

© О. М. Рудакевич, Р. Ю. Чигур, А. Р. Заставний, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

зеленого курсу на регіональному рівні України з урахуванням післявоєнних викликів і можливостей транскордонної взаємодії.

Виклад основного матеріалу. У XXI столітті глобальні виклики, пов'язані з кліматичними змінами, вичерпанням природних ресурсів та деградацією довкілля, стали ключовими чинниками політичних і соціально-економічних трансформацій у світі. Для Європейського Союзу відповіддю на ці виклики стала стратегія Європейського зеленого курсу (European Green Deal), що визначає комплексний план дій для досягнення кліматичної нейтральності до 2050 року. Вона передбачає інтеграцію екологічних пріоритетів у всі сфери політики – від енергетики та промисловості до сільського господарства, транспорту та регіонального розвитку [8].

У такому контексті зростає роль екологічного регіоналізму – підходу, що поєднує екологічні стандарти й цілі з регіональними механізмами управління, створюючи платформу для кооперації між місцевими громадами, бізнесом, органами влади та міжнародними партнерами [5, с. 31].

Для України, яка перебуває на етапі глибокої політичної та економічної трансформації, екологічний регіоналізм набуває особливого значення. З одного боку, євроінтеграційний курс держави вимагає приведення екологічної політики у відповідність до норм і стандартів ЄС, з іншого – війна спричинила безпрецедентні екологічні втрати: знищення природних ландшафтів, забруднення ґрунтів і водних ресурсів, руйнування інфраструктури, що забезпечує екологічну безпеку [16, с. 70].

Післявоєнне відновлення створює унікальне вікно можливостей для інтеграції сучасних «зелених» підходів у регіональний розвиток, але водночас потребує чіткої стратегії, яка врахує територіальні диспропорції, екологічну вразливість окремих регіонів і транскордонні аспекти співпраці.

Особливу роль відіграють прикордонні та екосистемно чутливі регіони – Карпати, Дунайський басейн, Чорноморське узбережжя, Полісся, які є одночасно зонами високої природної цінності й просторами міжнародної взаємодії. Тут екологічний регіоналізм здатний стати інструментом не лише захисту довкілля, а й економічного розвитку через екотуризм, «зелену» енергетику, біоекономіку та участь у спільних проєктах із країнами ЄС [1].

Однак нині розвиток цієї моделі в Україні стримується низкою чинників: нерівномірністю економічного розвитку областей, браком координації між центральною та місцевою владою, недостатнім фінансуванням, обмеженим доступом до технологій і знань, а також безпековими ризиками, зумовленими триваючими бойовими діями [9].

Щоб чіткіше окреслити взаємозв'язки, які формують середовище для розвитку екологічного регіоналізму в Україні, можна подати їх у вигляді концептуальної схеми.

Ця схема демонструє, що екологічний регіоналізм є водночас інструментом імплементації норм ЄС, механізмом післявоєнного відновлення на засадах «зеленої» економіки та платформою для збереження й розвитку регіональних екосистем через транскордонну взаємодію [7].

Такий підхід вимагає системного мислення та узгодження політичних, економічних і природоохоронних інтересів.

У сучасних умовах євроінтеграції України екологічний регіоналізм поступово набуває страте-

Схема 1

гічного значення, стаючи інструментом не лише регіонального розвитку, але й виконання зобов'язань перед Європейським Союзом у межах Європейського зеленого курсу [2, с. 71].

Якщо на початкових етапах екологічні ініціативи носили переважно точковий і проєктний характер, то нині вони інтегруються у систему стратегічного планування регіональної політики. Це означає, що регіони починають діяти не як пасивні отримувачі директив з центру, а як активні учасники формування «зеленої» політики, адаптуючи європейські екологічні стандарти до власних економічних, соціальних і природних особливостей.

Важливо, що екологічний регіоналізм в Україні розгортається на тлі активізації співпраці з європейськими інституціями, такими як Європейська комісія, Європейське агентство з навколишнього середовища та регіональні платформи на кшталт Асамблеї європейських регіонів [15].

У цьому контексті формуються механізми обміну досвідом, спільних проєктів з підвищення енергоефективності, розвитку відновлюваної енергетики, модернізації інфраструктури та запровадження циркулярної економіки. При цьому, особливу увагу приділяють не лише технічним аспектам, а й інституційним змінам – створенню регіональних екологічних агенцій, фондів сталого розвитку, міжмуніципальних об'єднань для вирішення питань водопостачання, поводження з відходами та охорони біорізноманіття [11].

У межах Європейського зеленого курсу регіональна екологічна політика України повинна поєднувати кілька ключових векторів: декарбонізацію економіки, перехід на чисті джерела енергії, розвиток екологічного транспорту та збереження природних екосистем. Для візуалізації цієї інтегрованої моделі можна умовно виділити три взаємопов'язані рівні:

– Стратегічний – формування довгострокових планів розвитку регіонів з урахуванням кліматичних цілей ЄС [6, с. 170];

– Інституційний – створення органів та інструментів управління, що забезпечують реалізацію екологічних проєктів;

– Технологічний – впровадження інновацій, що знижують антропогенний вплив та сприяють екологічній модернізації [3, с. 120].

Взаємодія цих рівнів дозволяє забезпечити комплексний підхід, коли економічне зростання регіону йде пліч-о-пліч зі зменшенням викидів, збереженням біорізноманіття та підвищенням якості життя населення. Таким чином, екологічний регіоналізм у контексті європейського зеленого курсу виступає не тільки як відповідь на глобальні виклики, але і як шанс для регіонів України стати лідерами у сфері «зеленої» трансформації. Екологічний регіоналізм в Україні, інтегрований у стратегії Європейського зеленого курсу, відкриває значні перспективи для сталого розвитку прикордонних і екосистемно вразливих регіонів, зокрема Карпат, Дунайського басейну і Чорноморського узбережжя [14].

Проте цей потенціал реалізується в умовах складних викликів, серед яких – нестача чітких інституційних рамок для транскордонної співпраці, обмежене фінансування «зелених» проєктів, а також високий рівень політичної і безпекової нестабільності, що ускладнює довгострокове планування. Для подолання цих перешкод необхідно посилити механізми координації між центральною владою, регіональними структурами та міжнародними партнерами, а також створити ефективні інструменти залучення інвестицій у зелений розвиток. Важливим аспектом є також розвиток «зелених» технологій і освіти, що сприятиме формуванню екологічної свідомості серед місцевого населення та підвищенню кадрового потенціалу [4, с. 190].

Додатково варто відзначити, що євроінтеграційний процес вимагає врахування специфіки кожного регіону, зокрема його природних, соціальних та економічних особливостей, що робить екологічний регіоналізм особливо релевантним інструментом [12]. Успішна імплементація «зелених» стандартів потребує балансування між глобальними викликами та локальними реаліями, що можливо через адаптивне управління, широке залучення громадськості та міжрегіональний обмін досвідом. Науково-практичним підсумком дослідження може стати розробка рекомендацій щодо посилення екологічного регіоналізму як каталізатора євроінтеграційної трансформації, зокрема через: створення мультиакторальних платформ для співпраці, розвиток фінансових механізмів підтримки «зелених» ініціатив, інтеграцію екологічної освіти та інноваційних технологій у регіональні стратегії, а також удосконалення законодавчої бази з урахуванням європейських норм і стандартів [13].

Нижче наведена діаграма, що ілюструє ключові компоненти екологічного регіоналізму в Україні у контексті Європейського зеленого курсу:

Таким чином, екологічний регіоналізм виступає ключовою складовою не лише екологічної безпеки України, а й її успішної євроінтеграції, сприяючи побудові регіональних моделей, здатних відповідати викликам сучасності та формувати основу для «зеленої» трансформації країни.

Висновки. Проведений аналіз підтверджує, що екологічний регіоналізм у контексті євроінтеграції України є не просто актуальним, а критично необхідним підходом для досягнення сталого розвитку країни в післявоєнний період.

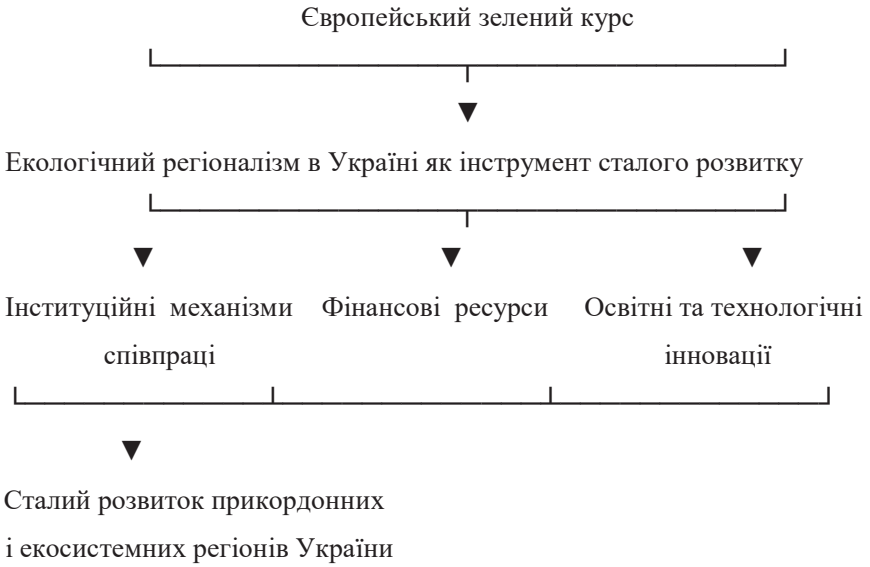

Схема 2

Уникнення екологічних ризиків, пов'язаних із наслідками бойових дій, а також інтеграція в європейський простір із його жорсткими екологічними стандартами вимагають не лише централізованих реформ, а й ефективної регіональної адаптації, здатної враховувати локальні особливості та забезпечувати міжрегіональну й транскордонну кооперацію.

Українські прикордонні та екосистемно вразливі регіони, зокрема Карпати, Дунайський басейн і Чорноморське узбережжя, мають унікальний природний потенціал, який водночас робить їх особливо вразливими до екологічних загроз. Саме тут екологічний регіоналізм може стати механізмом не лише збереження біорізноманіття та екологічної безпеки, а й каталізатором «зеленого» економічного розвитку через розвиток відновлюваної енергетики, екотуризму, сталого землекористування і впровадження інноваційних технологій. Водночас відсутність належних інституційних механізмів, нерівномірність економічного розвитку та вплив військового конфлікту створюють серйозні перешкоди, які необхідно системно усувати.

Європейський досвід екологічного регіоналізму демонструє, що успішна інтеграція «зелених» стратегій вимагає комплексного підходу, який поєднує стратегічне планування, інституційне забезпечення та технологічне оновлення. Українська практика має спиратися на такі принципи, адаптуючи їх до особливостей національного контексту, і особливо – на виклики післявоєнного відновлення. Ключовими елементами мають стати створення мультиакторальних платформ, залучення фінансових ресурсів (як внутрішніх, так і міжнародних), розвиток екологічної освіти та формування відповідної нормативно-правової бази.

Важливо підкреслити, що екологічний регіоналізм є одночасно засобом реалізації зовнішньополітичних амбіцій України та внутрішнім інструментом трансформації суспільства і економіки. Це дозволяє формувати унікальні регіональні моделі сталого розвитку, які можуть стати локомотивом екологічних реформ та прикладом для інших областей країни. З урахуванням існуючих викликів і ресурсів потенціал екологічного регіоналізму відкриває перспективи для посилення ролі регіонів у національному розвитку, сприяючи балансуванню між екологічною безпекою, економічним зростанням і соціальною згуртованістю.

Отже, майбутнє успішної екологічної трансформації України у великій мірі залежить від здатності впроваджувати і розвивати екологічний регіоналізм як ефективний інструмент імплементації Європейського зеленого курсу, що передбачає не лише технічні й адміністративні заходи, а й комплексну політику, орієнтовану на локальні особливості, транскордонну взаємодію та широке залучення громадянського суспільства.

Реалізація таких підходів вимагатиме тісної координації між центральними органами влади, регіональними адміністраціями, міжнародними партнерами та місцевими громадами, а також формування інноваційних фінансових і правових механізмів, які забезпечать сталий розвиток регіонів. Тільки за умови системного підходу й стратегічного бачення екологічний регіоналізм може стати ключовою складовою євроінтеграційної стратегії України, сприяючи формуванню безпечного, конкурентоспроможного й екологічно відповідального суспільства.

Література

1. Басиста Я. Європейський зелений курс та сільськогосподарський сектор України: виклики і можливості. Київ: Konrad-Adenauer-Stiftung, UCEP, 2025. URL: https://www.kas.de/uk/web/ukraine/einzeltitel/-/content/evropejs-kij-zelenij-kurs-ta-sil-s-kogospodars-kij-sektor-ukraini-vikliki-i-mozlivosti
2. Гахович М., Кушніренко О. Development of value chains to increase the sustainability of Ukrainian industry in the conditions of post-COVID. Ukr. soc um – Ukrainian Society. 2020. № 3(74). С. 62–77.
3. Горошкова Л., Хлобистов Є. The Environmental Kuznets Curve: Industrial Application For Forecasting Waste Generation And Emissions Of Harmful Substances. Людина та довкілля. *Проблеми неоекології*. 2020. Вип. 33. С. 109–123.
4. Зварич Р., Харковський Б. Європейський зелений курс як основа екологічної трансформації енергетичного ринку ЄС. *Вісник Економіки*. 2025. № 1. С. 185–198.
5. Іванюта С., Якушенко Л. Європейський зелений курс і кліматична політика України: аналіт. доп. Київ: НІСД, 2022. 68 с. URL: https://niss.gov.ua/publikatsiyi/analitychni-dopovidi/yevropeyskyy-zelenyy-kurs-i-klimatychna-politika-ukrayiny
6. Карпишин Н. І. Європейський зелений курс: виклики для України. Матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. (Ужгород, 20–21 жовтня 2023 р.). Львів–Торунь: Liha-Pres, 2023. С. 171–174.
7. Національний екологічний центр України. Green restoration of Ukraine: Public Position. 2024. URL: https://necu.org.ua/green-restoration-of-ukraine-public-position
8. Національний екологічний центр України. Проєкт «European Green Course». URL: https://necu.org.ua/proyekty/european_green_course
9. Новіцька Н. Ways to improve the tax on greenhouse gas emissions in Ukraine. Ірпінь, 2021.
10. Паламарчук Д. Стратегічний контекст Green Deal для України. *Економічний простір*. 2021. № 171. С. 16–21.
11. Руденко Ю., Приварникова І. Стандарти озеленення урбанізованих територій, впроваджені в країнах ЄС та в Україні. Зелені рішення як пріоритет корпоративної соціальної відповідальності: матеріали круглого столу, 16 травня 2023 р., Дніпро. Дніпро: ДНУ, 2023.
12. Strielkowski W. Efficient low-carbon development in green hydrogen and ammonia economy: a case of Ukraine. *arXiv*. 2025. URL: https://arxiv.org/abs/2503.22326
13. Carattini S., Fankhauser S., Gao J., Gennaioli C., Panzarasa P. What does Network Analysis teach us about International Environmental Cooperation? *arXiv* preprint. 2021. URL: https://arxiv.org/abs/2106.08883
14. Dueñas M., Mandel A. Are EU low-carbon structural funds efficient in reducing emissions? *arXiv preprint*. 2024. URL: https://arxiv.org/abs/2408.01782
15. Presno M. J., Landajo M., Fernández González P. GHG emissions in the EU-28. A multilevel club convergence study of the Emission Trading System and Effort Sharing Decision mechanisms. *arXiv preprint*. 2024. URL: https://arxiv.org/abs/2402.01784
16. Wendler F. Contesting the European Union in a changing climate: Policy narratives and the justification of supranational governance. *Journal of Contemporary European Studies*. 2022. Vol. 30, № 1. P. 67–83.

Анотація

Рудакевич О. М., Лазарович М. В., Чигур Р. Ю. **Екологічний регіоналізм України в умовах європейського зеленого курсу.** – Стаття.

У статті досліджується концепція екологічного регіоналізму України як важливого інструмента впровадження положень Європейського зеленого курсу в умовах складного поєднання євроінтеграційних процесів та післявоєнного відновлення країни. Аналізуються сучасні виклики, пов'язані з нерівномірністю соціально-економічного розвитку регіонів, зокрема прикордонних і екосистемно вразливих територій, таких як Карпати, Дунайський басейн і Чорноморське узбережжя. Увага також приділяється масштабним наслідкам війни для екологічного стану довкілля, що створюють додаткові ризики, суттєво ускладнюють адаптацію європейських екологічних стандартів на місцевому рівні та вимагають термінових комплексних заходів із відновлення. Проаналізовано європейський досвід екологічного регіоналізму, зокрема інституційні, фінансові та технологічні механізми, які забезпечують ефективну реалізацію екологічних ініціатив на регіональному рівні. Окреслюються основні інструменти мультиакторальної співпраці, необхідні для створення сталих платформ взаємодії між органами влади, бізнесом, громадськістю та міжнародними партнерами. Особливу увагу приділено розвитку екологічної освіти, інноваційних технологій та адаптації законодавчої бази України до європейських норм і стандартів для забезпечення довгострокового сталого розвитку, економічної стабільності та соціальної гармонії. Визначено, що екологічний регіоналізм є не лише засобом охорони довкілля, а й потужним каталізатором економічного зростання, соціальної згуртованості і посилення ролі регіонів у формуванні національної політики сталого розвитку. Практичне значення статті полягає у формуванні рекомендацій для органів влади щодо комплексного вирішення екологічних завдань в умовах війни та «зеленої» трансформації України, що відкриває нові перспективи сталого, збалансованого і конкурентоспроможного розвитку всієї країни на засадах сучасних європейських цінностей.

Ключові слова: екологічний регіоналізм, євроінтеграція, європейський зелений курс, трансформація, європейські норми, європейські стандарти, консолідація.

Summary

Rudakevych O. M., Chigur R. Yu., Zastavnyi A. R. **Ecological regionalism of Ukraine in the context of the European Green Deal.** – Article.

The article examines the concept of ecological regionalism in Ukraine as a crucial instrument for implementing the provisions of the European Green Deal amid the complex combination of European integration

processes and post-war recovery of the country. It analyzes contemporary challenges related to the uneven socio-economic development of regions, particularly border and ecologically vulnerable areas such as the Carpathians, the Danube Basin, and the Black Sea coast. Attention is also given to the extensive environmental consequences of the war, which create additional risks, significantly complicate the adaptation of European ecological standards at the local level, and require urgent comprehensive restoration measures. The European experience of ecological regionalism is analyzed, including institutional, financial, and technological mechanisms that ensure the effective implementation of environmental initiatives at the regional level. The main tools of multi-actor cooperation necessary for creating sustainable platforms for interaction among government bodies, businesses, civil society, and international partners are outlined. Special attention is paid to the development of environmental education, innovative technologies, and the adaptation of Ukraine's legislative framework to European norms and standards to ensure long-term sustainable development, economic stability, and social harmony. It is determined that ecological regionalism is not only a means of environmental protection but also a powerful catalyst for economic growth, social cohesion, and strengthening the role of regions in shaping national sustainable development policy. The practical significance of the article lies in the formulation of recommendations for authorities on comprehensive solutions to environmental challenges amid the war and Ukraine's "green" transformation, opening new prospects for the sustainable, balanced, and competitive development of the entire country based on modern European values.

Key words: ecological regionalism, European integration, European Green Deal, transformation, European norms, European standards, consolidation.

Дата надходження статті: 25.08.2025
Дата прийняття статті: 05.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 327.56:355.1:316.7
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.46

О. І. Свідерська
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-6618-0559
кандидат політичних наук
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Д. В. Науменко
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0004-7458-750X
викладач
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

А. О. Андросов
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0003-7258-5597
старший викладач
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРАКТИКИ СТРАТЕГІЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ У ФОРМУВАННІ ОБРАЗУ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОГО КЕРІВНИЦТВА ДЕРЖАВИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Вступ. Російсько-українська війна є однією з найбільш задокументованих у сучасній історії, проте вона розгортається в умовах безперервної медіатизації, яка трансформує саму природу сприйняття воєнного конфлікту. Гібридний медіапростір, у якому перетинаються журналістика, соціальні мережі, цифрові платформи та неформальні канали комунікації, підпорядковується логіці економіки уваги й рекламної культури. Водночас цифрова асиметрія стає визначальною рисою цього простору: алгоритми платформ можуть знижувати охоплення, перенаправляти інформаційні потоки чи блокувати доступ до контенту, тоді як атаки ботів і скоординовані кампанії дезінформації системно підривають довіру до автентичних джерел.

Унаслідок цього війна, поруч із збройним протистоянням, набуває ознак багатовимірної боротьби за інтерпретацію подій. У такому контексті стратегічні комунікації військово-політичного керівництва набувають особливого значення, оскільки дозволяють не тільки мобілізувати внутрішні ресурси та консолідувати суспільство, але й впливати на міжнародний порядок денний. Формування образів військових лідерів, їхня здатність комунікувати зі своїми підлеглими, громадянами та зовнішніми партнерами стає елементом національної безпеки й інструментом протидії інформаційним операціям.

Метою статті є виявлення особливостей стратегічних комунікацій військово-політичних лідерів України під час російсько-української війни та аналіз їхнього впливу на суспільну довіру, формування колективної ідентичності й міжнародний імідж держави.

Огляд літератури. Теоретичну основу дослідження становлять концепції довіри як соціального капіталу Н. Лумана та Е. Дюркгейма, що дозволяють інтерпретувати стратегічні комунікації як механізм зміцнення суспільних зв'язків у кризових умовах. Також увагу приділено прозорості, достовірності інформації, активній взаємодії з аудиторією та гнучких адаптивних стратегіях, які лежать в основі стратегічних комунікацій, про що йдеться у роботах Фалькхаймер та Гайде; Джоветт та О'Доннелл; Зерфасс А., Верчіч Д., Нотхафт Х. та Вердер К. П. та ін. Окремі дослідження також наголошують на ролі інформаційних стратегій у протистоянні гібридним загрозам, наприклад Свідерська О., Хартлі Дж., Ван Л., Ван Р. та ін.

Виклад основного матеріалу. У сучасній політології поняття стратегічних комунікацій (*Strategic Communication, StratCom*) трактується як цілісна система управління інформаційними потоками, меседжами та символами, що спрямована на досягнення довгострокових політичних і безпекових цілей держави. Поняття стратегічних комунікацій виникло як реакція на потребу держави забезпечити системну узгодженість інформаційних потоків та її інституцій. У закордонній літературі подекуди тривають дискусії щодо того, де проходить межа між пропагандою та стратегічними комунікаціями [22]. Дослідники теорії пропаганди схиляються до думки, що пропаганда є формою маніпулятивного способу комунікації [16], тоді як у стратегічних комунікаціях важливим аспектом залишається передача достовірної інформації, прозорість, активна взаємодія з аудиторією та використання гнучких та адаптивних

© О. І. Свідерська, Д. В. Науменко, А. О. Андросов, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

комунікаційних стратегій [13; 20]. Отже, це дає змогу стверджувати, що у порівнянні із класичним піаром чи інформаційною кампанією, стратегічні комунікації мають довгостроковий характер і спрямовані не лише на поширення повідомлень, але й на конструювання стійких наративів, які формують ідентичність та спільну мету.

Стратегічні комунікації створюють «стратегічні історії», які не лише пояснюють політичні дії, а й надають їм сенсу, створюючи у суспільстві відчуття цілеспрямованості та колективної місії [15]. У воєнних умовах стратегічні комунікації виходять за межі класичних політичних меседжів і набувають характеру мобілізаційного ресурсу, який поєднує медіа, символіку та емоційні наративи. Як приклад, можна згадати кампанію *«Be Brave Like Ukraine»*, яка стала наочним прикладом того, як завдяки символічним повідомленням та емоційним метафорам комунікація може виходити за межі інформування й починає виконувати роль культурного коду [19]. Це дає підставу вважати, що стратегічні комунікації – це форма культурної політики, яка впливає на уявлення про ідентичність, а не лише комунікаційна технологія.

Західні дослідники акцентують, що сутність стратегічних комунікацій полягає у системній інтеграції дипломатії, медіа, військових повідомлень і громадської дипломатії з метою забезпечення узгодженості повідомлень та формування сприятливого інформаційного середовища. На їхнє переконання, часто візуальна та цифрова складова є важливішою ніж зміст офіційних промов лідерів. З огляду на це, стратегічні комунікації можна окреслити як багатовимірний інструмент управління довірою, легітимністю та підтримкою, що набуває особливо значущого значення в умовах суспільно-політичних криз та воєнних загроз [14; 21].

Досвід Головного управління розвідки України у сфері стратегічних комунікацій переконливо демонструє, що інформаційна складова війни є невід'ємною частиною сучасних військових операцій. Так, за словами К. Буданова, StratCom перестає бути допоміжним елементом та перетворюється на обов'язкову складову системи державної безпеки, ключовим завданням якої є не лише оперативна протидія дезінформації, а й формування наративів, здатних інтерпретувати минуле, пояснювати теперішнє й задавати рамки майбутнього. Стратегічні комунікації виконують роль комплексної технології впливу на сприйняття війни як всередині країни, так і на міжнародній арені. Керівник ГУР наголошує, що створення напрямку стратегічних комунікацій дає змогу не лише відкрито спілкуватися із громадянами, але й перешкоджати РФ формувати єдиний наратив війни. На початку 2025 року ГУР випустив короткий документальний фільм «Війна за розум», загальний меседж якого формує стійке переконання у ефективності використання стратегічних комунікацій. Йдеться у тому числі і про міжсекторальний характер, що включає залучення медіа, волонтерських спільнот, експертного середовища та громадянського суспільства до протидії інформаційним атакам РФ. У цьому контексті особливе значення надається проактивній моделі комунікації, спрямованій на побудову позитивного іміджу України та мобілізацію підтримки союзників [1].

Стратегічні комунікації є невіддільними від феномену політичного лідерства, адже саме через комунікативні практики відбувається формування публічного образу керівника, його легітимності та суспільної підтримки. Для військового керівництва це мега-важливо, оскільки сучасні військові стратегічні комунікації формують нові соціокультурні «імпринти», завдяки яким Збройні Сили України сприймаються не лише як професійна армія, а як втілення мужності, самопожертви та національної гідності, стаючи ключовим елементом мобілізаційного та ідентичнісного наративу держави [7]. Ефективність лідера в сучасній політиці прямо корелює з його здатністю створювати переконливий наратив і підтримувати сталі комунікаційні канали зі спільнотою [17]. Ключовим поняттям у цій взаємодії є саме довіра, яка у соціально-філософському вимірі трактується як соціальний конструкт, що виникає у процесі взаємодії та відображає очікування стабільності й передбачуваності. Свого часу, Н. Луман розглядав довіру як механізм зниження соціальної складності та невизначеності, що дозволяє індивідам і колективам діяти впевнено [18]. П. Бурдьє підкреслював значення символічного капіталу та легітимності, які безпосередньо формуються через довіру до лідера [11]. Еміль Дюркгейм також наголошував, що довіра є основою соціальної інтеграції та політичної легітимності влади [12]. У цьому контексті стратегічні комунікації виступають своєрідним механізмом інституціоналізації довіри. Вони надають політичним діям прозорості, створюють відчуття автентичності та формують спільні цінності між лідером і суспільством. Приклад воєнно-політичного лідерства в Україні демонструє, що довіра до керівництва стає не лише емоційним феноменом, а й ресурсом колективної мобілізації, коли образ лідера уособлює стійкість та здатність суспільства протистояти загрозам [20; 21]. У цьому контексті ми спробували виокремити кілька вдалих прикладів використання стратегічних комунікацій у формуванні образу військово-політичного керівництва України протягом останніх кількох років

з урахуванням образу В. Зеленського, В. Залужного, К. Буданова та О. Сирського.

Згідно результатів аналізу цифрової присутності президента України Володимира Зеленського у соціальних мережах, ключовим інструментом його стратегічних комунікацій є наративні фрейми. Вони допомагають структурувати зміст повідомлень президента у соціальній мережі X (Twitter). За спостереженням дослідників, Ван Л., Ван Р., найбільш поширеним є фрейми дипломатії та міжнародної підтримки (60,6%), завдання яких – демонструвати зовнішньополітичну суб'єктність України та мобілізувати союзників. Значну частку займає також фрейм лідерства (28,5%), тоді як конфліктно-опозиційний фрейм використовується відносно рідко (10,9%). Візуальні стратегії займають другорядне місце, однак вони виконують чітку функцію формування позитивного іміджу президента (41,8%). Вони підсилюють образ Зеленського як «лідера, що залишається поруч з людьми», формуючи відчуття близькості та автентичності.

Дослідники зауважили, що громадськість у більшій мірі виражає позитивні реакції у відповідь на твіти, пов'язані з дипломатією та лідерством, у порівнянні із твітами про конфлікт та протистояння, що підкреслює важливість позитивного лідерського наративу як чинника легітимності та мобілізаційного ресурсу. Додатковий аналіз мережевих структур порядку денного, який був здійснений авторами, показує, що у фреймі лідерства центральними атрибутами виступають «Україна», «люди», «підтримка» та «світ», які формують основу комунікаційної стратегії. У дипломатичному вимірі домінує атрибут «підтримка», а також такі елементи, як «розмова», «дзвінок», «подяка», що відображає проактивну тактику міжнародної співпраці. Натомість у межах конфліктно-опозиційного фрейму на перший план виходять атрибути «боротьба», «зупинка», «життя» та «злочини росії», які конструюють наратив опору та моральної справедливості [21].

Загалом, можна зробити висновок, що цифрові комунікації Зеленського поєднують текстові та візуальні стратегії, створюючи гібридний образ політичного та воєнного лідера. Вони демонструють, що стратегічні комунікації у війні виконують не лише інформаційну чи мобілізаційну функцію, а й виступають механізмом підтримки довіри, формування міжнародної легітимності та емоційної консолідації суспільства.

Формування публічного образу Кирила Буданова значною мірою базується на застосуванні стратегічних комунікацій, що поєднують воєнну експертизу з ціннісними наративами державності. У своїх публічних виступах він підкреслює суб'єктність України як держави, яка має власний національний інтерес і стратегію: *«Ми – держава, яка себе поважає. І ми теж маємо свою національну стратегію, свій національний інтерес...»* [2]. Цей меседж апелює не лише до внутрішньої аудиторії, а й до міжнародних партнерів, закріплюючи за К. Будановим імідж лідера, що артикулює гідність і автономність країни. З іншого боку, у своїх інтерв'ю К. Буданов активно формує персональний імідж, поєднуючи професіоналізм із рисами *«self-made leader»*. Він прямо говорить про те, як усвідомлено формує свій характер і сприйняття: *«...я пам'ятаю, колись ще в дитинстві читав книжку ... думаю, я в принципі йшов цим шляхом»* [3]. Така саморефлексія надає йому людського виміру, а публічна артикуляція власних цінностей сприяє зростанню довіри з боку суспільства. Окремо слід підкреслити його акцент на визнанні його фаховості супротивником: *«Визнання від супротивника – найбільша нагорода для будь-якої людини у нашій сфері»* [3]. Цей риторичний прийом перетворює зовнішні загрози на символ сили, що працює як для внутрішньої мобілізації, так і для підкреслення авторитету на міжнародному рівні. Загалом можна стверджувати, що публічна діяльність К. Буданова відображає багатовимірну стратегію поєднання особистого іміджмейкінгу, проактивної інформаційної роботи та інституційного закріплення стратегічних комунікацій у військово-політичному керівництві [10].

Стратегічні комунікації Валерія Залужного як Головнокомандувача Збройних Сил України стали одним із ключових чинників формування позитивного образу українського військового лідера у період повномасштабної війни. Так, у лютому 2023 року під його керівництвом була затверджена комунікаційна стратегія ЗСУ. Зокрема, було стандартизовано кольорову гаму, шрифти, логотипи та макети, що дозволило вибудувати єдиний візуальний стиль армії, як крутого бренду міжнародного значення та забезпечити впізнаваність її інформаційного образу [8]. Такий крок посилив інституційну ідентичність ЗСУ та зробив їхні публічні комунікації більш структурованими.

Значну роль у стратегічних комунікаціях В. Залужного відігравала свідома мінімізація власних публічних виступів. Як підкреслювала його радниця Людмила Долгоновська, обмеження присутності в медіа дозволяло зберігати фокус на оперативних питаннях і уникати політизації військового командування [5; 9]. Водночас В. Залужний активно протидіяв дезінформації, зокрема неодноразово наголошував, що його офіційні акаунти існують лише у Facebook та X (Twitter), а всі інші є фейковими. Це стало частиною ширшої інформаційної кампанії з протидії маніпуляціям у гібридному медіапросторі.

Важливим інструментом стратегічних комунікацій стала й публікація у жовтні 2024 року книги «Моя війна», де В. Залужний представив власний життєвий шлях від дитинства до керівництва ЗСУ. Біографічний наратив дозволив сформувати більш людяний і водночас професійний образ військового лідера, що значно підсилює рівень суспільної довіри [6]. Додаткове значення у цьому контексті також має книга Людмили Долгоновської «Залізний генерал. Уроки людяності», яка містить унікальні свідчення про практики комунікації В. Залужного з підлеглими, його управлінський стиль та здатність підвищувати моральний дух війська [5].

Сьогодні, вже у статусі Надзвичайного і Повноважного Посла України у Великій Британії, Валерій Залужний продовжує практику стратегічних комунікацій, адаптуючи свій образ до дипломатичного середовища. Його публічні меседжі спрямовані на зміцнення партнерських відносин та формування позитивного міжнародного іміджу України, що є логічним продовженням комунікаційних практик, відпрацьованих під час перебування на посаді Головнокомандувача.

Головнокомандувач ЗСУ Олександр Сирський активно використовує стратегію особистої присутності на передовій як засіб стратегічних комунікацій. Наприклад, він регулярно здійснює робочі поїздки на найгарячіші напрямки збройного протистояння, про що зокрема доповідає на офіційній сторінці «Головнокомандувач ЗС України / CinC AF of Ukraine». Також на сторінці постійно висвітлюються звіти про робочі наради, міжнародні переговори та зустрічі із представниками оборонних союзів, зокрема з представниками країн НАТО. Загалом такий підхід допомагає використовувати стратегічні комунікації для закріплення образу лідера, здатного представляти інтереси ЗСУ не лише на фронті, а й у дипломатичній площині. Це дозволяє продемонструвати міжнародну легітимність, показати, що ЗСУ мають підтримку ззовні, і що командувач активно залучений у стратегічне партнерство. Таким чином можемо говорити про дві важливі функції стратегу: по-перше, він створює образ О. Сирського як повноправного учасника міжнародної оборонної політики, здатного вести переговори й формувати союзницьку підтримку; по-друге, він слугує внутрішній аудиторії, зокрема солдатам, їхнім родинам та громадянам своєрідним сигналом, що керівництво не лише реагує на виклики фронту, але й працює над залученням ресурсів для подальшої боротьби [4]. Висвітлення таких подій підсилює довіру, оскільки дає змогу бачити реальні дії, а не тільки декларативну риторику.

Отже, узагальнюючи практики стратегічних комунікацій ключових фігур українського військово-політичного керівництва, можна виділити кілька показових підходів. Так, Президент України Володимир Зеленський активно конструює текстові та візуальні наративи війни, акцентуючи дипломатію, міжнародну підтримку та лідерство, що формує позитивний емоційний фон і підвищує довіру громадськості [14]. Голова ГУР Кирило Буданов застосовує комбіновану стратегію: публічні заяви, участь у міжнародних форумах та медійна присутність через соціальні мережі, що підкреслює компетентність і стратегічну прозорість розвідки. Валерій Залужний свого часу обирав стандартизовану та централізовану комунікацію, уникав непотрібної медіа-політизації, активно боровся з дезінформацією та формував образ лідера через публічні меседжі, підкреслюючи професіоналізм і моральну цілісність армії. Сьогодні він активно продовжує працювати над позитивним військово-політичним іміджем України у якості дипломата. Головнокомандувач ЗС України, Олександр Сирський відрізняється прямим контактом із передовими підрозділами, прозорими звітами, активним висвітленням нарад та міжнародних зустрічей у медіа, що створює ефект «присутності на фронті» і сприяє емоційній довірі серед військових та громадськості. Разом ці практики демонструють різноманітні стратегії формування образу лідера та мобілізаційного наративу, які комбінують прозорість, оперативність, символіку та емоційні наративи у воєнному та гібридному медіапросторі.

Висновки: проведене дослідження засвідчило, що стратегічні комунікації є невід'ємною складовою військово-політичного лідерства України в умовах російсько-української війни. Виявлено, що різні стилі комунікації В. Залужного, К. Буданова та О. Сирського відображають багатовимірність сучасного воєнного керівництва, яке поєднує інституційність, психологічний вплив і персоналізований контакт. Доведено, що такі підходи формують довіру, підвищують стійкість суспільства та сприяють збереженню міжнародної підтримки України. Отже, стратегічні комунікації є критичним ресурсом, без якого неможливе ефективне забезпечення національної безпеки та управління війною в умовах інформаційної турбулентності.

Література

1. Головне управління розвідки Міністерства оборони України. Війна за розум URL: https://surl.li/jonlwx (дата звернення: 27.08.2025).

2. Головне управління розвідки Міністерства оборони України. *Ми – держава, яка себе поважає*: інтерв'ю Кирила Буданова. 2024. URL: https://surl.li/wadrbb (дата звернення: 27.08.2025).

3. Головне управління розвідки Міністерства оборони України. *Навіть не пам'ятаю, який я був у довоєнному житті* : інтерв'ю з Кирилом Будановим.

2023. URL: https://surl.lu/kgwrja (дата звернення: 27.08.2025).

4. Головнокомандувач ЗС України / CinC AF of Ukraine. Офіційна сторінка у Фейсбук URL: https://surl.lt/gembjs (дата звернення: 27.08.2025).

5. Долгоновська Л. Залізний генерал. Уроки людяності. Харків: Vivat. 2024. 208 с.

6. Залужний В. Моя війна. Івано-Франківськ: Вавилонська бібліотека. 2024. 248 с.

7. Свідерська О. І. Роль культурних кодів у конструюванні політичної дійсності в контексті інформаційно-когнітивної війни. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2022. Вип. 43. С. 306–313.

8. Уніфікований візуал ЗСУ: Залужний затвердив комунікаційну стратегію URL: https://surl.li/aqrdgu (дата звернення: 27.08.2025).

9. Хотів «уникати напруги у взаєминах із президентом»: Авторка книги про Залужного пояснила, чому колишній Головком два роки не спілкувався з журналістами. Детектор медіа. URl: https://surl.li/bihair (дата звернення: 27.08.2025).

10. Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки. Буданов: Головне управління розвідки підписало меморандум з Центром стратегічних комунікацій. 2022. URL: https://surl.lu/clvsag (дата звернення: 27.08.2025).

11. Bourdieu, P. *Symbolic Capital*. In *The Forms of Capital, 2005*. URL: *https://surl.lu/zfxjhd*

12. *Durkheim, É. The Notion of Trust in Social Theory. Policy and Society, 1992. № 5(1). P. 6–22.*

13. Falkheimer J., Heide M.. Strategic Communication: An Introduction to Theory and Global Practice. London: Routledge. 2022.

14. Farkas, X., Bene, M. Images, Politicians, and Social Media: Patterns and Effects of Politicians' Image-Based Political Communication Strategies on Social Media. *The International Journal of Press/Politics*, *26*(1), 2021. P. 119–142. https://doi.org/10.1177/1940161220959553

15. Hartley J. Strategic stories: weaponized or worldmaking? *Global Media and China*, *8*(1), 2023. P. 72–92. DOI: https://doi.org/10.1177/20594364231153200

16. Jowett G., O'Donell. V. Propaganda & Persuasion. Los Angeles and London: 2015.

17. Liu E., Chambers C., Moore C.Fifty years of research on leader communication: What we know and where we are going. *The Leadership Quarterly*. Volume 34, Issue 6, 2023. DOI: https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2023.101734

18. Luhmann N. Trust as a Social Reality. *Social Forces*, 1985. № 63(4), P. 967–985.

19. Nilsson P.-E., Ekman I. Be Brave Like Ukraine: Strategic Communication and the Mediatization of War. *National Security and the Future* 25, no. 1 (2024): 21–64. https://doi.org/10.37458/nstf.25.1.2

20. Tong Hai Lim, Si Cheng Yang, Kian Teck Ng, Sarah Quek, Augustine Pang; Seizing the narrative in a global information war: examining president Volodymyr Zelenskyy's media communication strategy. *Journal of Communication Management* 2025. https://doi.org/10.1108/JCOM-09-2024-0182

21. Wang L., Wang R. Cyber warfare: a study of Zelenskyy's social media political performance strategies and effects. Frontiers in Psychology. Sec. Media Psychology. Volume 15, 2024. DOI: https://doi.org/10.3389/fpsyg.2024.1478639

22. Zerfass A., Verčič D., Nothhaft H., and Werder. K. P. Strategic Communication: Defining the Field and Its Contribution to Research and Practice. International Journal of Strategic Communication, 2018 № 12(4). P. 487–505.

Анотація

Свідерська О. І., Науменко Д. В., Андросов А. О. **Практики стратегічних комунікацій у формуванні образу військово-політичного керівництва держави в умовах російсько-української війни.** – Стаття.

У статті досліджено роль стратегічних комунікацій у формуванні образів військово-політичних лідерів України під час російсько-української війни. Виявлено, що інформаційна політика та публічні дії керівників сектору безпеки й оборони не лише відображають перебіг бойових дій, але й виконують функцію підтримки суспільної довіри та консолідації нації. Доведено, що образ Валерія Залужного вибудовується через акцент на партнерстві з військовими, відкритості до міжнародної співпраці та символічному уособленні армії як захисної сили держави. Кирило Буданов застосовує стратегію контрольованої загадковості, підсиленої медійними символами та персоналізованими прогнозами, що підвищує довіру та впевненість у перспективах перемоги.

Окрему увагу також приділено аналізу стилю стратегічних комунікацій Олександра Сирського. Виявлено, що його комунікаційна модель базується на безпосередньому контакті з військовими на передовій, прозорості управлінських рішень та публічному висвітленні міжнародних зустрічей. Доведено, що на відміну від В. Залужного, О. Сирський робить акцент на особистій присутності й демонстрації оперативного контролю, що формує образ «польового командира» та сприяє емоційному підкріпленню довіри з боку солдат і цивільного населення.

Доведено, що сукупність цих підходів утворює багаторівневу систему стратегічних комунікацій, яка підвищує стійкість українського суспільства та зберігає міжнародну підтримку України. Окрему надважливу роль виконують також офіційні твіти президента – В. Зеленського, зокрема використання ним фрейму дипломатії та міжнародної підтримки, фрейму лідерства та конфліктно-опозиційного фрейму. Таким чином, у статті акцентовано на стратегічних комунікаціях як ключовому інструменті військово-політичного лідерства, що поєднує управлінську, психологічну та інформаційну функції. Це дозволяє інтерпретувати війну не лише як військове протистояння, а як інформаційно-комунікаційний процес, у якому вибудовується довіра, національна ідентичність та міжнародна суб'єктність України.

Ключові слова: стратегічні комунікації, військово-політичне лідерство, довіра, інформаційна війна, гібридна війна, російсько-українська війна, фрейми.

Summary

Sviderska O. I., Naumenko D. V., Androsov A. O. **Practices of strategic communication in shaping the image of military-political leadership of the state in the context of the Russian-Ukrainian war.** – Article.

This article examines the role of strategic communication in shaping the images of Ukraine's military-political leaders during the Russian-Ukrainian war. It has been revealed that the information policies and public actions of security and defense leaders not only reflect the course of military operations but also serve to maintain public trust and consolidate the nation. It is demonstrated that the image of Valerii Zaluzhnyi is constructed through emphasis on partnership with the armed forces, openness to international cooperation, and symbolic embodiment of the army as the state's protective force. Kyrylo Budanov employs a strategy of controlled ambiguity, reinforced by media symbols and personalized forecasts, which enhances trust and confidence in the prospects of victory.

Particular attention is given to analyzing the strategic communication style of Oleksandr Syrskyi. It has been revealed that his communication model relies on direct engagement with troops on the front line, transparency in managerial decisions, and public coverage of international meetings. Unlike Zaluzhnyi, Syrskyi emphasizes personal presence and demonstration of operational control, forming the image of a "field commander" and fostering emotional trust among soldiers and the civilian population.

It is demonstrated that the combination of these approaches creates a multi-level system of strategic communications that strengthens the resilience of Ukrainian society and preserves international support for Ukraine. An especially important role is also played by the official tweets of President Volodymyr Zelenskyy, particularly through the use of diplomacy and international support frames, leadership frames, and conflict-opposition frames. Thus, the article highlights strategic communication as a key instrument of military-political leadership, integrating managerial, psychological, and informational functions. This allows the war to be interpreted not only as a military confrontation but also as an information-communication process in which trust, national identity, and Ukraine's international agency are constructed.

Key words: strategic communication, military-political leadership, trust, information war, hybrid war, Russian-Ukrainian war, frames.

Дата надходження статті: 12.08.2025
Дата прийняття статті: 29.08.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 327(477):(536)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.47

О. О. Сегеда
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5155-9515
доктор філософії,
старший викладач кафедри міждисциплінарної освіти
Києво-Могилянської школи професійної та неперервної освіти Києво-Могилянської Академії

І. В. Хоменська
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1555-1879
кандидатка філологічних наук,
очільниця дирекції «Медіацентр»
ДП «Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв»

РОЛЬ РАДИ СПІВРОБІТНИЦТВА АРАБСЬКИХ ДЕРЖАВ ЗАТОКИ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ УКРАЇНИ

Актуальність. Трансформація архітектури системи колективної безпеки на тлі повномасштабної російської агресії проти України та низки інших військових конфліктів (передусім на Близькому Сході та в Африці) актуалізує питання диверсифікації зовнішньополітичних задач України та зміцнення наявних партнерств у різних регіонах світу. За цих обставин особливої ваги набуває співпраця з впливовими міжнародними організаціями та регіональними об'єднаннями, чий геополітичний капітал може допомогти Україні вистояти в екзистенційному протистоянні ворогу.

Постановка проблеми та її зв'язок з практичними задачами. Рада співробітництва арабських держав Затоки (РСАДЗ) є впливовою регіональною організацією, на базі якої відбувається координація та навіть частково інтеграція позицій її членів щодо економічних, юридичних, логістичних, гуманітарних та інших питань. Оскільки країни–члени Ради контролюють близько чверті світових вуглеводневих ресурсів (третина світових запасів нафти та п'ята частина світових запасів природного газу) та управляють суверенними інвестиційними фондами загальною вартістю понад 4 трлн дол. США станом на 2024 рік, їхній вплив у системі міжнародних відносин є вагомим. У контексті української потреби в міжнародних коаліціях підтримки, економічній допомозі, інвестиціях для відновлення та відбудови України, РСАДЗ представляє стратегічний інтерес як потужний субрегіональний актор з глобальним впливом. Відтак, очевидною є необхідність провести аудит двосторонньої співпраці на рівні РСАДЗ–Україна для оцінки її ефективності та якісного планування майбутнього розвитку співробітництва, що передусім передбачає розгорнутий огляд інституту РСАДЗ.

Метою статті є визначення ролі Ради співробітництва арабських держав Затоки з точки зору зовнішньополітичних інтересів України в субрегіоні Затоки. Для досягнення поставленої мети сформульовано такі **завдання:** 1) аналіз структури та напрямів роботи Ради співробітництва арабських держав Затоки; 2) характеристика співпраці на рівні РСАДЗ–Україна з початку повномасштабного вторгнення рф в Україну; 3) проекція пріоритетів подальшого розвитку співпраці на рівні РСАДЗ–Україна через призму актуальних викликів та перспектив.

Методи дослідження. Дослідження побудовано на комплексному підході, який поєднує низку методів. Для комплексного аналізу діяльності Ради співробітництва арабських держав Затоки застосовано структурно-функціональний підхід, для вивчення досвіду співпраці України з РСАДЗ застосовано метод кейс-стаді, а для проекції перспектив подальшого розвитку співпраці рівні РСАДЗ–Україна застосовано метод прогнозування.

Новизна дослідження зумовлена тим, що спроба синтезу новітнього емпіричного матеріалу про співпрацю України з РСАДЗ для проекції майбутніх перспектив розвитку співпраці згаданих суб'єктів є однією з перших в українському політологічному дискурсі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Англомовна наукова література, присвячена історичним, стратегічним, політико-економічним, безпековим та іншим аспектам функціонування РСАДЗ, навіть за короткий період останніх 5 років представлена розлогим корпусом праць. В. аль-Араді, А. Баабуд, Н. Батталоґлу, Д. Дафер, Х. Джогар, Л. Заккара, М. Леґрензі, К. Ульріксен та ін. досліджують інституційні виклики РСДАЗ у контексті мінливої геополітичної ситуації в субрегіоні Затоки. Ч. Б'янко, А. Ґафар, С. Коломбо, А. Мустофа та ін. вивчають проблеми та перспективи міжінституційної співпраці РСАДЗ (зокрема

© О. О. Сегеда, І. В. Хоменська, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

з ЄС та Лігою арабських держав). А. Абдулла, Н. Ахмад, А. Бакір, М. Голдані, М. Звейрі, А. Камаль, Дж. Мартінз, Т. Паркер, М. Рахман, М. аль-Саїді, Р. аль-Хамаді, М. аль-Хашамі, Г. аль-Шабіб та ін. присвятили низку робіт безпековим факторам стійкості РСАДЗ на тлі внутрішніх та зовнішніх загроз. Ширший аспект локальних, регіональних та глобальних факторів, що впливають на еволюцію механізмів прийняття політичних рішень на рівні РСАДЗ, досліджують І. Блумі, Б. Джара, Т. Зумбраегель, Е. Ток та ін.

Варто також зазначити, що країни Затоки загалом та їхні інтеграційні процеси в рамках РСАДЗ зокрема є сталим предметом дослідницької роботи в провідних науково-аналітичних інституціях світу на кшталт Фонду Карнегі за міжнародний мир, Інституту Брукінгса, Вашингтонського інституту близькосхідної політики та ін. В Україні змістовний корпус експертних досліджень з окресленої проблематики напрацьовано Радою зовнішньої політики «Українська призма».

В українських наукових колах також спостерігається зростання дослідницького інтересу до проблематики РСАДЗ у контексті зовнішньої політики України, про що свідчить висхідна динаміка відповідних публікацій. Тему двосторонньої та багатосторонньої співпраці РСАДЗ з глобальними акторами у світлі розв'язання конфліктів досліджує Т. Стрихоцький, Д. Карвацький, О. Коппель, А. Худолій, Н. Новицька, Ю. Герасименко, Н. Конопка. Роль РСАДЗ у сучасній системі міжнародних відносин через призму українських інтересів знайшла відображення в працях С. Гуцала, С. Кайзерової, А. Заставного, А. Румянцева, В. Шведа, В. Федяніна та ін.

Результати. Раду співробітництва арабських держав Затоки засновано в 1981 році у складі 6 держав – Бахрейну, Катару, Кувейту, ОАЕ, Оману та Саудівської Аравії – передусім як безпековий блок на фоні низки кризових явищ (підписання Єгиптом Кемп-Девідських угод, іранська революція, ірано-іракська війна), які прямо чи опосередковано поставили під загрозу безпеку правлячих режимів у субрегіоні Перської затоки [13, с. 176]. Претензії Іраку та Ірану на територіальну цілісність та/або природні родовища членів Ради (передусім Кувейту) впродовж останніх 40 років мали різний рівень ескалації – від окупації Іраком Кувейту в 1990 році до одностороннього виходу Іраку з угоди про демаркацію морських кордонів з Кувейтом у 2023 році; від окупації Іраном трьох островів ОАЕ в 1971 році до його публічних претензій від 2023 року на газове родовище ад-Дурра, розташоване в територіальних водах Кувейту. Навіть відновлення дипломатичних відносин між Саудівською Аравією та Іраном у 2023 році не слід розцінювати як кінець регіонального протистояння, а радше як певну диверсифікацію шляхів його подальшого розгортання.

Згідно зі статутом РСАДЗ метою її діяльності є забезпечення координації, регіонального співробітництва та інтеграції між державами–членами РСАДЗ на економічному, юридичному, торговому, логістичному, науково-освітньому, культурному, соціальному, інформаційному, туристичному та інших напрямках. Аналіз організаційної будови РСАДЗ демонструє триступеневу ієрархічну систему управління, яка відображає принципи консенсусної дипломатії, характерні для арабської політичної культури. Вища рада як головний керівний орган РСАДЗ складається з глав шести країн–членів і функціонує на засадах ротаційного президентства за арабським алфавітним порядком. Регулярні засідання Вищої ради проводяться щорічно за умови присутності як мінімум 4 з 6 членів, а позачергові – на вимогу одного з членів за умови підтримки ініціативи ще однією країною. Вища рада задає стратегічну рамку співпраці країн–учасниць на субрегіональному та міжнародному рівнях, а також призначає очільника організації – Генерального секретаря, який має 5 заступників з таких питань: 1) політика та переговори; 2) економіка та розвиток; 3) військові питання; 4) безпекові питання; 5) юридичні питання. Генеральний секретар Ради призначає своїх представників у 5 місіях РСАДЗ у Брюсселі, Женеві, Відні, Ємені та Нью-Йорку. Рада міністрів, до складу якої входять міністри закордонних справ країн–учасниць або їхні представники, проводить регулярні щоквартальні засідання та позачергові за аналогічним Вищій раді принципом, виконуючи функцію координаційного органу між стратегічним рівнем прийняття рішень та їхньою практичною імплементацією. Генеральний секретаріат зі штаб-квартирою в Ер-Ріяді функціонує як адміністративне ядро організації, забезпечуючи підготовку звітно-аналітичних документів, моніторинг виконання рішень та організацію міжурядових консультацій. Додатковими елементами інституційної структури РСАДЗ є Консультативний орган при Вищій раді (складається з 30 експертів на трирічний термін, по 5 від кожної країни) та Комісія з врегулювання спорів. Прикметно, що статут організації гарантує Вищій раді, Раді міністрів та Генеральному секретаріату право засновувати допоміжні органи за необхідності. Ключовою особливістю організації є вимога одностайності [14]. Водночас принцип одностайності визначає і структурні обмеження РСАДЗ, що може паралізувати організацію у випадку серйозних розбіжностей між її членами.

Факт заснування РСАДЗ трансформував субрегіон Затоки на вагомого актора міжнародної політики, надавши монархіям Затоки колективного

голосу у глобальних процесах. Водночас організація не позбавлена інституційних викликів, які здебільшого пов'язані з несумісністю реалізації інтеграційних планів з недоторканністю національних суверенітетів країн–членів РСАДЗ. У цьому зв'язку висновки Н. Партріка за результатами дослідження проблем інтеграції та співпраці на рівні РСАДЗ свідчать про те, що національний суверенітет та зовнішньополітична автономність завжди залишались пріоритетом країн–членів Ради, а будь-які спроби обмежити їхню самостійність провокували опір, тим паче що автономія та суверенітет були основоположними ідеями заснування РСАДЗ. Питання балансу між інтеграцією та збереженням недоторканності національного суверенітету в межах РСАДЗ залишається актуальним до сьогодні не в останню чергу через асиметрію потенціалів учасників організації (військово-політична, економічна могутність Саудівської Аравії та ОАЕ проти відносно помірніших можливостей Бахрейну та Оману). З іншого боку, саудівське домінування поступово послаблюється: якщо раніше Ер-Ріяд прямо впливав на зовнішньополітичний курс партнерів по РСАДЗ, то наразі спостерігається тенденція до більшої автономії національних стратегій. Це означає, що плани з глибшої інтеграції 6 монархій Затоки в межах РСАДЗ (наприклад, через реалізацію валютного союзу та створення центрального банку РСАДЗ) скоріше за все втіляться нескоро. В інтерв'ю та публічних виступах першого генерального секретаря Ради А. Бішари також простежуються думки про те, що РСАДЗ залишатиметься координаційним майданчиком без наддержавних повноважень, або, за його власною аналогією – потягом з 6 вагонів, які немає кому штовхнути. Дипломат підтверджує, що будь-які спроби поглибити економічно-безпекову інтеграцію зупинятимуться небажанням країн поступатися власним суверенітетом [18, с. 21–33]. М. Леґрензі також приходить до висновку, що характер відповіді РСАДЗ на внутрішні та зовнішні політико-безпекові загострення характеризує організацію як «вільний форум на дипломатичній арені». На думку дослідника, це є його слабкою і сильною стороною водночас. Слабкою, тому що відсутність консенсусу щодо спільної інтеграції та об'єднання обмежує геополітичний потенціал РСАДЗ; сильною, тому що спроби тіснішої взаємодії всупереч національним інтересам кожного з членів загострили б відносини між ними та розкололи б Раду зсередини [16, с. 110–111].

Економічний вимір співпраці країн–членів РСАДЗ засвідчує поступовий, але послідовний рух до формування єдиного регіонального ринку. Заснування зони вільної торгівлі в 1983 році започаткувало процес економічної інтеграції, який логічно переріс у створення митного союзу в 2003 році та спільного ринку Затоки в 2008 році [19]. Реалізація безвізового режиму для громадян країн–членів Ради та впровадження єдиної туристичної візи РСАДЗ для нерезидентів («Grand Tours Visa», запланована до запуску в 2025 році) створюють передумови для формування єдиного простору мобільності населення, аналогічного Шенгенській зоні ЄС. За даними World Population reviеw, станом на 2024-й рік сукупний ВВП країн РСАДЗ сягнув приблизно 2 трлн дол. США, що включає організацію до двадцятки найбільших світових економік. Особливо вагомими є показники зовнішньої торгівлі: загальний товарообіг країн РСАДЗ сягнув у 2024 році 1,5 трлн дол. США, що співставно з 7-м найбільшим торговим суб'єктом у світі.

Військово-безпековий компонент РСАДЗ інституціоналізовано через Сили Щита Півострова (створені 1984 року), які об'єднують збройні сили членів Ради чисельністю близько 40 000 військовослужбовців [12, с. 5]. Штаб-квартира командування Сил Щита розташована на військовій базі імені Короля Халіда (КСА) поблизу іракського кордону, що символічно підкреслює оборонну спрямованість військового утворення. М. Леґрензі ще в 2011 році схарактеризував військове співробітництво членів РСАДЗ так: РСАДЗ демонструють політику одного голосу в питаннях нейтралізації зовнішніх загроз, тому що простору для маневрів у цьому питанні майже немає, враховуючи ядерну загрозу Ірану. Однак першочергово вони покладаються на США як свою безпекову парасольку. Відтак, у ключовому питанні убезпечення правлячих режимів Ради спільність поглядів та готовність рішуче діяти не оскаржується жодною з 6 країн-членів; якщо ж спільної загрози немає, вони повертаються до суперництва, і жоден інституційний механізм РСАДЗ не здатний протидіяти цьому процесу [16, с. 84–85]. Упродовж наступних років розвиток відносин країн–членів РСАДЗ відбувався в точно передбачених М. Леґрензі параметрах. Подальші прояви непослідовності американської політики щодо субрегіону Затоки загострили рівень недовіри аравійських монархій до США. Міжаравійська криза 2017–2021 років (перші тривожні сигнали якої насправді пролунали в 2014 році, коли Бахрейн, КСА та ОАЕ вперше з моменту заснування РСАДЗ відкликали послів з Катару) стала найсерйознішим випробуванням для організаційної цілісності РСАДЗ. Дипломатична та економічна блокада Катару з боку Бахрейну, Єгипту, ОАЕ та Саудівської Аравії, яка розпочалась у 2017 році не без участі США, поставила під сумнів майбутнє регіонального об'єднання. Так званий «антитерористичний квартет» застосував безпрецедентний тиск

для протидії ірансько-катарському зближенню та програв [2, с. 229–230]. Мирна угода від 2021 року (напередодні інаугурації Дж. Байдена, який свого часу обіцяв перетворити Спадкового принца КСА на вигнанця через роль останнього у вбивстві Дж. Хашоггі) продемонструвала здатність РСАДЗ до самовідновлення. Принципово важливим є той факт, що врегулювання кризи відбулося без виконання Катаром 13 первісних вимог блокуючих країн [17]. Країни Затоки переконались у тому, що наявність американської безпекової парасольки не є універсальною, а тому почали вибудовувати альтернативні союзи та зміцнювати свої військові спроможності. У 2023 році було затверджено Візію РСАДЗ щодо регіональної безпеки для захисту її членів від безпекових загроз, втручання у їхні внутрішні справи та негативних геополітичних змін загалом. Акцент візії на «неподільності безпеки» та «спільній долі» членів РСАДЗ вказує на поглиблення інтеграційних процесів у безпековій сфері у відповідь на зростаючі загрози (передусім від Ірану) [15, с. 3–8]. Також організація регулярно проводить спільні навчання – останні було проведено в 2023 році в Кувейті, наступні (11-ті) заплановані на 2027 рік в ОАЕ.

Підсумовуючи вищенаведений огляд структури, функцій та напрямів діяльності РСАДЗ, доцільно виокремити такі особливості: 1) організацію створено передусім для захисту країн–членів від дестабілізації режимів на тлі безпрецедентних безпекових загроз, що склалися в близькосхідному регіоні на початку 80-х років минулого століття; 2) другим після фактору безпеки інтеграційним мотивом став взаємний інтерес 6 аравійських монархій зміцнювати власні економіки через розвиток відповідних спільних проєктів (створення митного союзу та спільного ринку, узгодження законодавчих, логістичних та інших аспектів для фасилітації діяльності бізнес-кіл); 3) задекларовані плани інтеграції країн–членів РСАДЗ за широким спектром напрямів на практиці зустрічають опір, викликаний суперництвом найбільш амбітних членів Ради – КСА, ОАЕ та Катару; 4) внутрішні суперечності членів організації послаблюють РСАДЗ (як-от міжаравійська криза 2017–2021 років), але наразі не становлять загрози її розпаду з огляду на нову хвилю безпекових ризиків, релевантних для всіх 6 монархій; 5) окрім необхідності консолідації для убезпечення правлячих режимів, наявність РСАДЗ як суб'єкта міжнародних відносин має репутаційні, політичні, економічні та інші переваги, які нівелюють проблемні інституційні питання як фактор розпаду організації.

Співпраця з країнами Затоки, зокрема за віссю Україна–РСАДЗ традиційно посідає важливе місце в зовнішній політиці України, про що свідчать як відповідні стратегії й дорожні карти, так і позитивна динаміка візитів державного рівня і результатів діяльності посольств України у відповідному субрегіоні [7, с. 116]. Контент-аналіз відкритих офіційних джерел (насамперед публікацій Міністерства закордонних справ України) свідчить про три ключові напрями співпраці України з країнами РСАДЗ після початку повномасштабного вторгнення рф в Україну.

Перший напрям охоплює питання гуманітарної дипломатії. З 2022 року уряди п'яти країн РСАДЗ (окрім Оману) надали Україні гуманітарну допомогу на суму понад 688 млн дол. США, передали 4700 генераторів, 64 автомобілі швидкої допомоги, 7500 ноутбуків та 10000 шкільних наборів для потреб освітніх закладів, побутову техніку, медикаменти і медичне обладнання, продукти харчування та іншу допомогу для постраждалих від наслідків російської агресії та внутрішньо переміщених громадян України [5]. Зовнішньополітичне відомство України також відзначає активне долучення країн РСАДЗ до реалізації соціальних проєктів в Україні, спрямованих на покращення життя цивільних в умовах війни. Напрям гуманітарної дипломатії у зовнішньополітичній діяльності Катару, Кувейту та ОАЕ є одним із пріоритетних з огляду на репутаційні (іміджеві) переваги, які він гарантує надавачам допомоги. В Україні також з усіх видів публічної дипломатії саме гуманітарна дипломатія на сьогодні є одним із найпоширеніших типів проєктів посольств Катару, Кувейту та ОАЕ. До повномасштабного вторгнення, коли дипломатичні представництва згаданих аравійських монархій штатно функціонували в Києві, Катар та ОАЕ надавали логістичну, медичну та продовольчу допомогу українцям під час пандемії коронавірусу. Матеріально-технічна допомога від посольств країн Затоки в Україні також регулярно спрямовувалась на потреби нужденних сімей, дітей–сиріт тощо [7, с. 160–162].

Другий напрям охоплює посередницькі зусилля, зокрема через механізм човникової дипломатії. Катар та ОАЕ зарекомендували себе в ролі ефективного медіатора в питаннях звільнення військовополонених, повернення та психологічної реабілітації незаконно депортованих та насильно переміщених росією українських дітей. Станом на серпень 2025 року в рамках ініціативи «Bring Kids Back UA» репатрійовано 1564 неповнолітніх українців, з яких 83 дитини було повернуто за посередництва Катару, про що заявив Уповноважений Верховної Ради з прав людини Дмитро Лубінець за результатами зустрічі з Послом Держави Катар в Україні Гаді Насером аль-Гаджрі [3]. Щодо обміну військовополоненими, з початку повномасштабної війни за посередництва ОАЕ

вдалось здійснити обмін понад 4600 осіб між Україною та рф, враховуючи крайній на момент дослідження обмін від кінця серпня 2025 року [10]. Саудівська Аравія під керівництвом амбітного М. бін Сальмана теж успішно проявила себе в миротворчому процесі. Саме в саудівському місті Джидда пройшла друга зустріч у рамках підготовки Саміту миру 2024 року. На початку 2025 року Саудівська Аравія надала дипломатичний майданчик для проведення політичних консультацій щодо російсько-української війни з американською стороною. Хоча роль представників Королівства у консультаціях щодо питань миру в Україні видається механічною (церемоніальною), І. Куса підкреслює, що дипломатичне посередництво Саудівської Аравії в українському питанні збагачує її репутаційний капітал, необхідний для закріплення за Королівством ролі регіонального лідера – стратегічної мети Спадкового принца [1]. Одним із факторів успіху країн РСАДЗ у контексті гуманітарних та посередницьких досягнень на користь України є підтримка ними двосторонніх та багатосторонніх контактів з рф. Взаємні візити високопосадовців, відмова від приєднання до санкцій та бойкоту рф, збереження (а іноді навіть нарощування) темпів міжлюдських контактів – все це свідчить про виважений нейтралітет аравійських монархій щодо питання російської агресії проти України, який вони прагнуть конвертувати в іміджеві переваги завдяки гуманітарним і миротворчим ініціативам, у яких вони мають міжнародно визнаний досвід.

Третім напрямом є політико-дипломатичні контакти України з країнами РСАДЗ для підтримки та активізації залученості аравійських монархій до розв'язання найбільшої війни в Європі початку XXI століття. За останній рік у цьому зв'язку зафіксовано близько десяти контактів високого рівня. У вересні 2024 року, березні та липні 2025 року з Генеральним секретарем РСАДЗ Дж. Аль-Будайві провели зустрічі Міністр закордонних справ А. Сибіга та Спеціальний представник України з питань Близького Сходу та Африки М. Субх. У листопаді 2024 року Генеральний секретар РСАДЗ Дж. Аль-Будайві взяв участь онлайн у Третьому Міжнародному саміті з продовольчої безпеки під егідою гуманітарної програми «Зерно з України». Місяцем раніше, у жовтні 2024 року, учасники першого Саміту на рівні Європейський Союз – Рада співробітництва арабських держав Затоки опублікували спільну заяву, що містила підтримку суверенітету, незалежності, єдності та територіальної цілісності України в межах її міжнародно визнаних кордонів, включаючи територіальні води [6]. Низка зустрічей у верхах у Саудівській Аравії та Катарі відбулись упродовж березня–серпня 2025 року на рівні міністра оборони та спецпредставників президента. У травні 2025 року Комітет з питань економічного розвитку запропонував надати Україні статус спостерігача у платформі ЄС – Ради співробітництва арабських держав Перської затоки. Наразі у відкритому доступі динаміка розвитку цієї ініціативи не простежується, однак надання Україні такого статусу значно спростило б реалізацію національних інтересів в субрегіоні Затоки. У Комітеті Верховної Ради України з питань економічного розвитку зазначають, що такий крок дозволив би Україні долучитися до обговорення актуальних питань співпраці між ЄС і державами Затоки, просувати національні економічні інтереси, краще розуміти запити ринку РСАДЗ – одного з найбільших імпортерів європейських товарів, розвивати спільні інвестиційні проєкти у сферах відновлення, зеленої енергетики, інновацій, логістики тощо [4]. Прикметно, що контекст згаданих контактів високого рівня ніколи не включає військовий компонент. Переговорна позиція обох сторін (принаймні публічна) акцентує розвиток взаємовигідної співпраці в площині продовольчої безпеки, гуманітарної дипломатії, миротворчих ініціатив. Саме тому українська сторона завжди запрошує долучатись до ініціатив «Зерно з України» та «Продукти з України». Своєю чергою, сторона РСАДЗ наголошує на готовності продовжувати підтримку всіх міжнародних зусиль, націлених на пошук політичного рішення «кризи між росією та Україною» [11].

Наведений вище кейс співпраці України з РСАДЗ в умовах повномасштабного вторгнення рф в Україну дозволяє виокремити такі особливості: 1) стратегічний нейтралітет аравійських монархій щодо війни між рф та Україною дозволяє їм ефективно виконувати роль посередника в гуманітарних питаннях та нарощувати власний репутаційний капітал для реалізації лідерських амбіцій в арабському регіоні; 2) Катар та ОАЕ продемонстрували позитивні результати в питаннях повернення українських дітей та військовополонених з рф, а Саудівська Аравія – в дипломатичному посередництві щодо миротворчого переговорного процесу; 3) політико-дипломатичні контакти України з РСАДЗ є активними, включають широке коло суб'єктів та пріоритезують гуманітарно-посередницький вектор співпраці, оскільки арабська сторона не готова публічно обговорювати військовий компонент; 4) показником активної участі країн РСАДЗ за напрямом гуманітарної дипломатії в Україні є розлогий пакет наданої матеріально-технічної допомоги; 5) для посилення своїх позицій у субрегіоні Затоки Україна здійснює спроби інтегруватись у діалог ЄС–РСАДЗ, активний розвиток якого засвідчу-

ється проведенням першого відповідного саміту в 2024 році.

Стан і обмежувальні фактори співпраці на рівні Україна–РСАДЗ зумовлюють пріоритети подальшого розвитку взаємодії згаданих суб'єктів. На нашу думку, найбільш вірогідною проекцією отриманих результатів дослідження в контексті моделювання зовнішньополітичних пріоритетів України в субрегіоні Затоки є такий сценарій. По-перше, оскільки гуманітарна дипломатія є вигідним напрямом розвитку співпраці для обох сторін, логічним кроком буде зосередитись на її розширенні завдяки збільшенню кола суб'єктів (державних, приватних та експертних) та видів проєктів (стипендіальні програми для учнів та студентів, літні лагері для дітей, проєкти безбар'єрності, стажування науково-педагогічних працівників, модернізація освітньо-медичної інфраструктури в Україні тощо). Ймовірно, реалізація такої задачі вимагатиме оптимізації кола відповідальності державних суб'єктів гуманітарної дипломатії України, які виконують координаційну функцію. Відтак, планування подальшої співпраці на рівні Україна–РСАДЗ за гуманітарним напрямом має враховувати і внутрішній організаційний аспект. По-друге, зближення ЄС і РСАДЗ на фоні євроінтеграційних процесів України створює додаткові точки дотику для України та РСАДЗ у такому ж широкому спектрі питань, які розглядаються в контексті співпраці ЄС і РСАДЗ. Для осмислення потенційних взаємних переваг і вигід співпраці в такому форматі, а також напрацювання відповідної траєкторії розвитку необхідно посилити контакти українських дипломатичних місій в країнах Затоки з представництвами ЄС у Затоці та навпаки – українських дипломатичних місій у світових столицях з представництвами РСАДЗ, а також активізувати тристоронні контакти Україна–ЄС–РСАДЗ на полях міжнародних заходів. По-третє, вже зараз варто почати опрацьовувати рамкові основи майбутньої співпраці з РСАДЗ в питаннях відновлення та відбудови України у повоєнний період. Інвестиції деяких аравійських монархій в Україні вже постраждали через російські атаки, а сигнали української сторони щодо можливої участі країн РСАДЗ в інфраструктурних, інвестиційних та інших масштабних економічних проєктах в Україні після встановлення миру наразі залишились без чіткої реакції з боку аравійських монархій. Зазначені фактори свідчать про те, що робота на цьому напряму не буде позбавлена складнощів. Однак за умови прояснення безпекової ситуації в Україні та розробки українською стороною прозорих умов співпраці й пільгово-мотиваційних пакетів такої співпраці з відповідними гарантіями може підвищити інтерес країн РСАДЗ до розширення інвестиційного портфоліо своїх суверенних фондів ще й українським виміром.

Окреслені три вектори співпраці України з РСАДЗ на правах моделювання подальших її пріоритетів не є принципово новими. Фактично зовнішньополітичні кроки України вже засвідчили наявність згаданих пріоритетів. Авторами запропоновані лише кроки з їх подальшого розвитку. За будь-якого сценарію розвитку співпраці України з РСАДЗ незмінною запорукою успіху залишатиметься якісний аналітичний фундамент, який дозволить вірно визначити стан, проблеми та перспективи такої співпраці. Зокрема Ю. Швед звертає увагу на необхідність «якісно підвищити рівень науково-аналітичного супроводження зовнішньої політики України у регіоні [Затоки; *прим. авт.*] у контексті тих глобальних викликів, з якими зіткнулась наша держава на нинішньому етапі» [8, с. 83]. На думку науковця, з якою ми повністю погоджуємося, потенціал країн РСАДЗ відповідає критеріям, за якими Україна зацікавлена встановлювати міжнародне стратегічне партнерство [9, с. 62].

Висновки:

1. Рада співробітництва арабських держав Затоки – це регіональне об'єднання 6 монархій Аравійського півострову пріоритетно безпекового спрямування (що зумовлює його інституційну стійкість у світлі перманентних загроз з боку Ірану) та економічного спрямування (що з одного боку зумовлює ріст економік членів Ради через інтеграційні процеси, а з іншого – актуалізує суперництво за лідерство в субрегіоні). Організаційна будова РСАДЗ демонструє триступеневу ієрархічну систему управління (Генеральний секретаріат, Вища рада та Рада міністрів), яка відображає принципи консенсусної дипломатії, характерні для арабської політичної культури (жоден член самостійно не може блокувати роботу Ради через механізм вето). Інтеграційні процеси країн–членів РСАДЗ в економічній, юридичній, логістичній та інших сферах попри внутрішні суперечності зміцнили політичний капітал організації на міжнародній арені: РСАДЗ має 5 представництв у світових столицях;

2. Характеристику співпраці України з РСАДЗ в умовах повномасштабного вторгнення рф в Україну доцільно представити через такі особливості: 1) пріоритет гуманітарно-посередницького компоненту за умови відсутності військового, санкційного та будь-якого іншого компоненту примусу рф (принаймні в публічній площині); 2) високі результати в питаннях забезпечення українців матеріально-технічною допомогою, повернення українських дітей та військовополонених з рф, дипломатичного посередництва щодо переговорного процесу; 3) взаємовигідний харак-

тер гуманітарної дипломатії, який допомагає країнам РСАДЗ нарощувати власний репутаційний капітал для реалізації лідерських амбіцій в арабському регіоні; 4) простежується позитивна динаміка політико-дипломатичних контактів України з РСАДЗ, зокрема за віссю Україна–ЄС–РСАДЗ;

3. Пріоритети подальшого розвитку співпраці на рівні РСАДЗ–Україна передбачають три вектори: а) поглиблення гуманітарної складової співпраці; б) пошук шляхів налагодження тристоронньої співпраці України, ЄС та РСАДЗ на фоні активізації діалогу ЄС і РСАДЗ; в) досягнення рамкових домовленостей з країнами РСАДЗ щодо співпраці над майбутнім відновленням та відбудовою України після встановлення миру.

З огляду на сформульовані висновки перспективною для подальших наукових розвідок видається тема стану, проблем та перспектив розробки субрегіональної стратегії зовнішньої політики України в країнах РСАДЗ, що неодноразово піднімалась українськими науковцями та міжнародниками–практиками, однак до сьогодні не увінчалась вичерпним аналітичним оглядом функціональних та ресурсних засад такої стратегії.

Література

1. Безп'ятчук Ж. Між Путіним, Трампом і Зеленським. Чому Саудівська Аравія стала місцем переговорів про мир. *BBC News Україна*. 2025. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c04z0q2k2ewo

2. Гуцало С. Інтеграційні процеси в регіоні Аравійського півострова і Затоки в контексті боротьби аравійських монархій за єдність в умовах змін субрегіонального простору. *Гілея: науковий вісник. «Історичні науки»*. 2018. Вип. 139. С. 214–232.

3. Якобчук А. Україна повернула вже 1564 дитини: важливу роль відіграв Катар. *Слово про слово*. 2025. URL: https://slovoproslovo.info/povernennya-1564-ukrayinskyh-ditey

4. Комітет з питань економічного розвитку запропонував надати Україні статус спостерігача у платформі ЄС – Ради співробітництва арабських держав Перської Затоки. *Голос України (Економіка)*. 2025. URL: https://www.golos.com.ua/article/384156

5. Міністерство закордонних справ України. Заява МЗС України до річниці створення Ради співробітництва арабських держав Затоки. 2024. URL: https://mfa.gov.ua/news/zayava-mzs-ukrayini-do-richnici-stvorennya-radi-spivrobitnictva-arabskih-derzhav-zatoki

6. Міністерство закордонних справ України. Коментар МЗС України щодо Спільної заяви за підсумками Першого Саміту ЄС – Рада держав Затоки. 2024. URL: https://mfa.gov.ua/news/komentar-mzs-ukrayini-shchodo-spilnoyi-zayavi-za-pidsumkami-pershogo-samitu-yes-rada-derzhav-zatoki

7. Сегеда О.О. Роль публічної дипломатії у розвитку двосторонніх відносин України з Катаром, Кувейтом та Об'єднаними Арабськими Еміратами : дис. ... д-ра філософії : 052. Івано-Франківськ, 2024. 256 с.

8. Швед В. Арабські країни Перської затоки у системі геополітичних змін початку XXI ст. *Проблеми всесвітньої історії*. 2019. №1 (7). С. 73–86.

9. Швед В. Стратегічні та безпекові питання у країнах Затоки та близькосхідному регіоні у контексті історичного розвитку. *Стратегічні пріоритети*. 2018. №3–4 (48). С. 57–64.

10. 292 prisoners released after UAE mediates Ukraine–Russia exchange. *Khaleej Times*. 2025. URL: https://www.khaleejtimes.com/uae/292-prisoners-released-uae-mediates-ukraine-russia

11. HE GCCSG Meets Foreign Minister of Ukraine on the Sidelines of the 79th Session of the United Nations General Assembly. *GCC General Secretariat*. New York. 2024. URL: https://gcc-sg.org/en/MediaCenter/News/Pages/news-24-09-23-03.aspx

12. Al-Jabri M. Gulf Security: Peninsula Shield Force and Iran. *Security in the Gulf. Third intellectual security conference*. 2017. 11 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/316666885_Gulf_Security_Peninsula_Shield_Force_and_Iran

13. Baabood A. The Future of the GCC Amid the Gulf Divide. *Divided Gulf: The anatomy of a crisis*. Singapore : Palgrave Macmillan, 2019. 297 p. URL: https://doi.org/10.1007/978-981-13-6314-6

14. Gulf Cooperation Council. Organizational structure. URL: https://www.gcc-sg.org/en/AboutUs/Pages/OrganizationalStructure.aspx

15. Gulf Cooperation Council. Vision for Regional Security. Political Affairs and Negotiations. 2nd ed. 2024. URL: https://gcc-sg.org/ar/MediaCenter/DigitalLibrary/Documents/27848330-555a-4a7d-9a6c-206b797fd2f9.pdf

16. Legrenzi M. The GCC and the International Relations of the Gulf: Diplomacy, Security and Economic Cooperation in a Changing Middle East. London : I. B. Tauris, 2015. 200 p.

17. Ottaway D. GCC Blockade on Qatar Lifted: Trump's Last Mideast Diplomatic Victory, Thanks (Partly) to President–Elect Biden. *The Wilson Center. Middle East Program*. 2021. URL: https://www.wilsoncenter.org/article/gcc-blockade-qatar-lifted-trumps-last-mideast-diplomatic-victory-thanks-partly-president

18. Partrick N. The GCC: Gulf state integration or leadership cooperation? *Kuwait Programme on Development, Governance and Globalisation in the Gulf States*. London : The London School of Economics and Political Science, 2011. No. 19. 38 p.

19. United Arab Emirates Ministry of Finance. GCC Economic Integration. URL: https://mof.gov.ae/gcc-economic-integration/

Анотація

Сегеда О. О., Хоменьска І. В. **Роль Ради співробітництва арабських держав Затоки у зовнішній політиці України.** – Стаття.

Статтю присвячено аналізу ролі Ради співробітництва арабських держав Затоки у зовнішній політиці України на сучасному етапі. РСАДЗ є впливовою регіональною організацією без наддержавних повноважень,

але з потужним політико-економічним та репутаційним капіталом на міжнародній арені. Оскільки диверсифікація та зміцнення наявних партнерств у різних регіонах світу є наразі важливим фактором національної безпеки України, предмет статті – РСАДЗ – розглядається з точки зору зовнішньополітичних інтересів України в субрегіоні Затоки. Зокрема, наведено структурно-функціональний аналіз Ради співробітництва арабських держав Затоки, схарактеризовано співпрацю на рівні РСАДЗ–Україна з початку повномасштабного вторгнення рф в Україну та спроектовано пріоритети подальшого розвитку співпраці на рівні РСАДЗ–Україна через призму актуальних викликів та перспектив. Новизна отриманих результатів полягає в тому, що спроба синтезу новітнього емпіричного матеріалу про співпрацю України з РСАДЗ для проекції майбутніх перспектив розвитку співпраці згаданих суб'єктів є однією з перших в українському політологічному дискурсі. Окреслені перспективи включають подальше поглиблення гуманітарної складової співпраці, пошук шляхів налагодження тристоронньої співпраці України, ЄС та РСАДЗ, досягнення рамкових домовленостей з країнами РСАДЗ щодо співпраці над майбутнім відновленням та відбудовою України після встановлення миру. Встановлено, що РСАДЗ – це пріоритетно безпеково-економічна організація з триступеневою ієрархічною консенсусною системою управління, що стикається з викликами інституційної стійкості у зв'язку з інтеграційними процесами, відображеними у Статуті організації, які водночас ідуть всупереч геополітичним амбіціям членів РСАДЗ. З'ясовано, що співпраця на рівні РСАДЗ–Україна з початку російського повномасштабного вторгнення в Україну є активною з точки зору відповідних політико-дипломатичних контактів високого рівня та результативною з точки зору обсягу наданої гуманітарної допомоги, яка, втім, виключає військовий компонент (принаймні в офіційній публічній комунікації).

Ключові слова: Україна, Рада співробітництва арабських держав Затоки, ЄС, зовнішня політика, гуманітарна допомога, міжнародне посередництво.

Summary

Seheda O. O., Khomenska I. V. **The role of the Gulf Cooperation Council in Ukraine's foreign policy.** – Article.

This article explores the role of the Gulf Cooperation Council (GCC) in shaping Ukraine's foreign policy at the current stage. The GCC is a highly influential regional organization that, despite lacking supranational authority, holds substantial political, economic, and reputational capital on the international stage. Because building and diversifying partnerships across different regions has become a key factor in Ukraine's national security, this study conducts a structural and functional analysis of the GCC. It also provides an overview of GCC–Ukraine cooperation since the onset of Russia's full-scale invasion and outlines priorities for further joint engagement in light of current challenges and future prospects. Notably, this research is among the first attempts in Ukrainian political science to synthesize recent empirical material on Ukraine–GCC relations and to project future avenues of cooperation. The identified prospects include deeper humanitarian collaboration, opportunities for trilateral cooperation involving Ukraine, the EU, and the GCC, and progress towards framework agreements with GCC member states regarding Ukraine's postwar reconstruction. The paper demonstrates that the GCC functions primarily as a security and economic body, structured around a three-tier, consensus-based management system. Yet, it faces challenges to institutional resilience, given that member states' geopolitical ambitions often diverge from GCC integration policies, as set out in its founding charter. The analysis finds that since the onset of Russia's full-scale war against Ukraine, engagement at the GCC–Ukraine level has been active in terms of high-level political and diplomatic contacts and substantial humanitarian aid. However, no military dimension has been included in this cooperation to date, at least in official public discourse.

Key words: Ukraine, Gulf Cooperation Council, European Union, foreign policy, humanitarian assistance, international mediation.

Дата надходження статті: 27.08.2025
Дата прийняття статті: 11.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 323
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.48

О. А. Сокуренко
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0007-8423-6860
здобувач вищої освіти
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

ПАНДЕМІЯ COVID-19 ЯК КАТАЛІЗАТОР ІНСТИТУЦІЙНИХ ЗМІН У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я: НАЦІОНАЛЬНИЙ І ГЛОБАЛЬНИЙ ВИМІР

Постановка проблеми. Пандемія COVID-19 постала не лише як виклик для системи охорони здоров'я, а й як потужний стрес-тест для політичних інституцій, що відповідають за публічне управління в умовах надзвичайної ситуації. Світова криза оголила як сильні сторони національних систем управління, так і їхні глибокі інституційні вразливості – від недостатньої координації між владними структурами до нездатності оперативно мобілізувати ресурси та ефективно комунікувати з громадськістю.

Особливо актуальними стали питання меж розширення повноважень виконавчої влади, дотримання демократичних процедур у кризових умовах, збереження прав і свобод людини, а також ефективності стратегічного планування. Водночас пандемія засвідчила, що охорона здоров'я є не лише соціальним чи гуманітарним напрямом, а критичним компонентом національної безпеки. Україна, перебуваючи в умовах гібридної війни, економічної турбулентності та інституційної нестабільності, виявила структурну неспроможність окремих елементів системи охорони здоров'я забезпечити ефективне реагування на біологічні загрози.

Це актуалізує потребу у переосмисленні ролі політичних інститутів у сфері охорони здоров'я, інституціалізації кризового управління та модернізації управлінських механізмів на основі принципів відкритості, підзвітності й цифрової ефективності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У процесі дослідження було проаналізовано сучасні наукові підходи до проблеми політичного управління в умовах пандемії COVID-19, зокрема праці Расторгуєвої Н., Кащенка Д., Бондарчук Н., Дубрової Н., Двігуна А., Зеленько Г., Солонька О., Терзі О., Карпової К., Захаренка К., Ляховича Г. І., Вакуна О. В., Шевчука Р. та інших.

Мета статті – проаналізувати інституційні виклики та політичні трансформації, спричинені пандемією COVID-19, з акцентом на функціонування системи охорони здоров'я як складової національної безпеки, а також обґрунтувати необхідність модернізації публічного управління в цій сфері через посилення координації, цифрову трансформацію та стратегічне планування.

Виклад основного матеріалу. Пандемія COVID-19 постала як безпрецедентний глобальний виклик, що поставив під випробування стійкість національних політичних систем і ефективність функціонування міжнародних інституцій. Швидке поширення інфекції зумовило необхідність оперативного прийняття управлінських рішень, що, у свою чергу, актуалізувало як наявні переваги політичного управління у сфері охорони здоров'я, так і виявило численні інституційні дисфункції. В умовах кризи особливої актуальності набули мобілізація ресурсів, підвищення ролі державного втручання та перегляд пріоритетів у системі публічного управління.

Першою поширеною формою політичного реагування з боку більшості країн стало запровадження надзвичайного стану або інших форм обмежувальних режимів, що супроводжувалися суттєвим розширенням повноважень виконавчої влади. Отримавши можливість діяти без стандартних демократичних процедур, уряди змогли забезпечити швидкість прийняття рішень, однак така централізація влади одночасно породила занепокоєння щодо тимчасового звуження простору політичних свобод. Цей процес актуалізував глобальну дискусію щодо меж допустимого обмеження прав громадян в умовах надзвичайних ситуацій та потреби збереження демократичних інституцій [1].

Антикризова результативність політичних систем виявилася асиметричною, що значною мірою зумовлювалося ступенем інституційної зрілості, наявністю ефективних механізмів вертикальної та горизонтальної координації, а також рівнем суспільної довіри до політичного керівництва. Демократичні держави, які характеризуються розвиненими інститутами місцевого самоврядування, активним громадянським суспільством і збалансованою системою стримувань і противаг, продемонстрували здатність до скоординованої та гнучкої реакції на кризові виклики. У той же час політичні режими з авторитарними ознаками або недостатньо розвиненою інституційною інфраструктурою переважно застосовували директивні моделі управління, що нерідко супроводжувалося обмеженням основоположних прав і свобод людини.

© О. А. Сокуренко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Пандемія актуалізувала політичне значення систем охорони здоров'я як ключових елементів інституційної архітектури сучасної держави. Найбільш стійкими виявилися ті системи, які були інтегровані в загальнодержавні механізми публічного управління, мали інституційну підтримку та забезпечували узгодженість між стратегічним плануванням і оперативним реагуванням. Визначальну роль у забезпеченні інституційної спроможності відіграли механізми міжвідомчої координації, наявність резервів ресурсів і здатність до їх гнучкої переорієнтації відповідно до змін ситуації [2].

Однією з ключових політичних трансформацій, спричинених пандемією COVID-19, стало посилення ролі національних урядів у прийнятті рішень у сфері охорони здоров'я, що супроводжувалося зниженням впливовості міжнародних організацій у глобальній системі управління цією сферою. Незважаючи на зусилля Всесвітньої організації охорони здоров'я щодо координації міжнародної відповіді на кризу, більшість держав надали перевагу автономним стратегіям, що виявило інституційну вразливість багатосторонніх механізмів управління в умовах надзвичайних ситуацій.

У внутрішньополітичному контексті пандемія COVID-19 істотно трансформувала зміст політичного порядку денного, змістивши акценти з традиційних ідеологічних суперечок на питання забезпечення фізичного виживання та колективної безпеки. Уряди були змушені оперативно адаптувати свої програми, зважаючи на зростаючі очікування громадян щодо ефективного соціального захисту, підтримки підприємництва, протидії безробіттю та гарантування рівного доступу до медичних послуг.

Пандемія також стимулювала технологічну модернізацію інструментів політичного управління, зокрема через активне впровадження цифрових платформ у процеси надання державних послуг, організації дистанційної роботи органів влади, навчання тощо. Цифровізація державного сектору набула політичного виміру, ставши інструментом підтримки управлінської ефективності та легітимності за умов обмеженого фізичного доступу до публічних інституцій. Водночас це висунуло нові виклики, пов'язані з цифровою нерівністю, захистом персональних даних і необхідністю забезпечення прозорості цифрових рішень у сфері врядування [3].

Серед істотних політичних наслідків пандемії особливу увагу заслуговує трансформація форм громадянської політичної участі. Введення обмежень на проведення масових заходів, зокрема виборчих кампаній, зумовило зростання ролі цифрових платформ і соціальних мереж як провідних інструментів політичної мобілізації. Цей зсув у комунікаційній парадигмі, з одного боку, сприяв розширенню доступу громадськості до участі в політичному процесі, але водночас актуалізував загрози, пов'язані з цифровими маніпуляціями, дезінформаційними кампаніями та радикалізацією політичних настроїв у цифровому середовищі.

У цьому контексті показовими є президентські вибори у США 2020 року, під час яких через пандемію COVID-19 значна частина населення скористалася можливістю голосування поштою або дострокового голосування, щоб уникнути скупчень на виборчих дільницях. Такий підхід дозволив зберегти високий рівень участі виборців, але водночас спричинив політичну напругу, численні судові позови та поширення недовіри до результатів виборів, особливо з боку окремих політичних сил. Наслідком цього стало поглиблення поляризації американського суспільства, зростання впливу дезінформації у цифровому просторі та виклики для легітимності демократичних процедур у кризових умовах [4].

Пандемія актуалізувала проблему соціальної справедливості в контексті рівного доступу до медичних послуг та вакцин, надавши цьому питанню чітко вираженого політичного виміру. Практика вакцинної дипломатії стала інструментом реалізації м'якої сили, через який окремі держави прагнули зміцнити свій міжнародний авторитет і посилити геополітичні позиції. Водночас нерівномірний розподіл вакцин виявив глибинні структурні дисбаланси глобальної системи солідарності, підкресливши вразливість країн з низьким рівнем розвитку перед зовнішньополітичним тиском з боку провідних держав.

Політичні партії в умовах пандемії COVID-19 були змушені переглянути свої функції в системі ухвалення рішень, адаптуючи діяльність до нових викликів. Ті політичні сили, які змогли трансформувати свою риторику, продемонструвати відповідальну позицію та налаштованість на конструктивну міжпартійну взаємодію, значною мірою зміцнили електоральну підтримку. Водночас популістські сили, що не запропонували конкретних антикризових заходів, втратили частину легітимності в очах виборців. У такий спосіб пандемія стала тестом на інституційну зрілість та спроможність політичних акторів до стратегічної дії в умовах кризової нестабільності.

Особлива роль у подоланні наслідків пандемії належала органам місцевого самоврядування, які в умовах надмірного навантаження на уряди забезпечували ефективну реалізацію управлінських рішень на місцях. Це сприяло зростанню політичної значущості муніципального рівня врядування, актуалізувало потребу в децентралізації

та розвитку механізмів міжсекторної взаємодії. Позитивні приклади з окремих територіальних громад продемонстрували, що горизонтальні форми координації здатні істотно підвищити ефективність протидії кризам на локальному рівні [5].

У довгостроковій перспективі пандемія COVID-19 виступила потужним імпульсом до переосмислення змісту та параметрів соціального контракту між державою і громадянським суспільством. Зросла суспільна вимога до забезпечення прозорості механізмів державного управління, справедливості у розподілі публічних ресурсів, рівного доступу до системи охорони здоров'я та розширення інструментів громадської участі в процесах формування та реалізації державної політики. Така трансформація запитів і очікувань формує інституційні умови для модернізації публічної політики на основі принципів відкритого врядування, підзвітності та партисипативної демократії.

На рівні політичного дискурсу пандемія COVID-19 стимулювала переосмислення стратегічних пріоритетів публічної політики. Зросла увага до соціальних інвестицій, стійкості інфраструктури охорони здоров'я та забезпечення універсального доступу до медичних послуг як ключових чинників політичної стабільності. Паралельно з цим сформувалися нові суспільні очікування щодо справедливого, прозорого та ефективного управління в умовах кризи, що істотно трансформувало уявлення про критерії оцінки ефективності діяльності політичних інститутів.

У період пандемії COVID-19 інститути охорони здоров'я України виявили обмежену, але функціональну спроможність до політичної адаптації та мобілізації управлінських ресурсів. Незважаючи на фрагментарність інституційної структури та відсутність напрацьованих процедур антикризового реагування, політична система продемонструвала здатність до формування тимчасової моделі кризового управління, що ґрунтувалася на централізації владних повноважень і міжвідомчій координації. У цьому контексті особливої ролі набув РНБО, який, виконуючи функції надзвичайного координаційного органу, де-факто перейняв повноваження, притаманні міністерствам охорони здоров'я в усталених демократичних системах.

Структурні виклики, з якими зіштовхнулась Україна, включали не лише дефіцит ресурсів, але й розрив між формальними засобами управління та реальною здатністю впроваджувати ефективну політику. МОЗ, попри наявність формального мандату, не мало інституційної спроможності швидко мобілізувати систему охорони здоров'я на національному рівні. Тому критичним чинником стабільності стало делегування антикризових повноважень ширшому політичному апарату, зокрема уряду, силовим відомствам та місцевому самоврядуванню [6].

Одним із ключових векторів інституційної модернізації в умовах пандемії COVID-19 стала цифровізація процесів державного управління. У цьому контексті платформа «Дія» виконувала функцію інтерактивного посередника між державними інституціями та громадянами, забезпечуючи оперативний обмін інформацією, доступність адміністративних послуг і моніторинг процесу вакцинації. Незважаючи на фрагментарний характер цифрових рішень і територіальну асиметрію у доступі до цифрових інфраструктур, саме цифрові інструменти стали інституційною опорою нової моделі управління, у межах якої держава прагнула компенсувати обмеженість ресурсної бази за рахунок технологічної ефективності.

У процесі боротьби з пандемією COVID-19 Національна служба здоров'я України набула нової функціональної ваги як інституція, що забезпечує розподіл фінансування в межах державної політики медичних гарантій. Запровадження окремих пакетів послуг для лікування хворих на COVID-19, фінансування мобільних бригад і центрів вакцинації стало першим серйозним випробуванням для НСЗУ як органу контрактної медицини [7].

Пандемія COVID-19 актуалізувала системні виклики децентралізації в умовах надзвичайної ситуації, особливо на місцевому рівні. Значна частина територіальних громад засвідчила здатність до автономної мобілізації ресурсів і ініціатив, що проявилося у самостійному забезпеченні медичних закладів, організації гуманітарної підтримки та логістичному супроводі процесів вакцинації. Водночас національна модель кризового реагування виявилася структурно фрагментованою, що вказує на відсутність ефективних механізмів вертикальної інтеграції управлінських рішень між центральними органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

Системною виявилася криза кадрового забезпечення медичної системи. Дефіцит лікарів, зокрема інфекціоністів та анестезіологів, критично позначився на здатності держави реагувати на масштабну епідемію. Слабка матеріально-технічна база, відсутність стратегічних запасів засобів захисту та медичного обладнання, потреба в термінових централізованих закупівлях Держава була змушена діяти в ручному режимі, компенсуючи хронічну нестачу ресурсів кризовим адмініструванням.

Одним із критичних аспектів стала вразливість системи публічних комунікацій. Урядові

структури не змогли сформулювати цілісну та узгоджену інформаційну політику, що дозволило поширенню фейків і зростанню недовіри до офіційної інформації. Комунікаційна роз'єднаність між МОЗ, НСЗУ, РНБО і місцевими адміністраціями призводила до дублювання, суперечливих повідомлень і дискредитації державної політики серед громадян. Це стало одним із факторів низького рівня добровільної вакцинації та опору частини населення до протиепідемічних заходів [8].

У контексті політичного управління пандемією COVID-19 спостерігалося посилення ролі неформальних центрів ухвалення рішень, серед яких особливе місце посів Офіс Президента України. Саме ця інституція стала фактичним координатором дій ключових органів виконавчої влади, зокрема Міністерства охорони здоров'я, активно впливала на кадрову політику в уряді та визначала основні стратегічні вектори державної антикризової політики. Така концентрація політичного впливу поза межами формалізованої інституційної ієрархії свідчить про трансформацію моделі прийняття рішень в умовах надзвичайної ситуації, що поєднувала елементи персоніфікованого лідерства та ситуативного менеджменту.

Незважаючи на наявні дисфункції, пандемія виконала роль каталізатора часткової трансформації інституцій охорони здоров'я. Було запроваджено нові регуляторні інструменти, включаючи протоколи лікування, стандарти тестування та електронні системи реєстрації медичних даних. На рівні правового регулювання внесено зміни до Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб», встановлено індикатори епідемічної небезпеки та запроваджено режим адаптивного карантину, що сприяло переосмисленню проблем громадського здоров'я як елементу державної безпеки [9].

Загалом процес адаптації інституцій охорони здоров'я до пандемічної кризи продемонстрував обмежену ефективність, яка значною мірою була забезпечена зовнішньою підтримкою з боку міжнародних партнерів, цілеспрямованими діями окремих виконавчих структур та запровадженням нестандартних механізмів антикризового реагування. Разом із тим зберігається стійка інституційна вразливість, зумовлена дефіцитом професійного кадрового ресурсу, низьким рівнем інституційної автономії та надмірною політизацією процесів управління у сфері охорони здоров'я.

Пандемія COVID-19 висвітлила ключове положення, згідно з яким ефективність системи охорони здоров'я слід розглядати не лише як соціальний чи гуманітарний вимір, а як невід'ємну складову національної безпеки. Для України, яка одночасно перебуває у стані економічної та політичної кризи, зазнає збройної агресії з боку Російської Федерації та стикається з інституційною нестабільністю, цей досвід має особливе значення [10].

Одним із ключових висновків глобального аналізу є усвідомлення необхідності чіткого закріплення сфери охорони здоров'я в основоположних стратегічних документах, що визначають напрями забезпечення національної безпеки. Пандемія COVID-19 засвідчила здатність епідеміологічної загрози паралізувати економічну діяльність, спровокувати соціальну дестабілізацію, підірвати політичну легітимність владних інститутів і стати об'єктом ворожих інформаційно-психологічних впливів. У такому контексті охорона здоров'я повинна трактуватися як критичний компонент національної безпеки, а політичні інститути, відповідальні за цю сферу, мають бути інтегровані у систему стратегічного планування.

Для формування ефективної системи інституційного реагування на кризові ситуації, пов'язані з біологічними загрозами, Україні необхідно здійснити комплексний перегляд чинної нормативно-правової бази у сфері національної безпеки. Зокрема, слід оновити Стратегію національної безпеки України та адаптувати підзаконні акти, які регламентують порядок дій у надзвичайних ситуаціях.

У цьому контексті особливої ваги набуває інституціоналізація в межах Ради національної безпеки і оборони України постійно діючого аналітичного підрозділу, наділеного повноваженнями з моніторингу епідеміологічних ризиків, здійснення сценарного прогнозування та забезпечення міжвідомчої координації між Міністерством охорони здоров'я, Міністерством внутрішніх справ, Державною службою з надзвичайних ситуацій, Міністерством оборони та іншими суб'єктами секторальної безпеки.

Доцільним є також розширення функціональних повноважень Національної служби здоров'я України у сфері стратегічного планування, зокрема щодо повного обліку наявних ресурсів, оперативного управління медичними фінансами в умовах кризових ситуацій та контролю за якістю наданих послуг. НСЗУ має виконувати не лише функцію контрактного оператора, а стати повноцінним суб'єктом формування державної політики у сфері охорони здоров'я. У цьому контексті доцільно створити міжвідомчу координаційну раду при Кабінеті Міністрів України з питань громадського здоров'я, яка об'єднуватиме представників МОЗ, Мінфіну, Мінсоцполітики, Мінцифри та органів місцевого самоврядування.

Цифрова трансформація інституцій охорони здоров'я становить фундаментальну умову під-

вищення результативності реагування на надзвичайні ситуації у сфері громадського здоров'я. Інтеграція електронних систем охорони здоров'я, мобільних застосунків, цифрових медичних карток та платформ моніторингу епідеміологічної ситуації у цілісну інформаційну екосистему державного управління є критично важливим напрямом інституційного розвитку. У цьому контексті доцільним є створення Національного центру медичної аналітики на базі Міністерства охорони здоров'я або Національної служби здоров'я України, наділеного повноваженнями зі збору та обробки великих масивів даних, моделювання ризиків і розроблення політичних рішень, що ґрунтуються на принципах доказової політики та науково обґрунтованого прогнозування.

Пандемія COVID-19 підтвердила, що протидія дезінформації є вагомим політичним чинником у сфері охорони здоров'я. Політичні інститути повинні мати стратегічні комунікаційні підходи, які передбачають не лише реагування на поширення фейкової інформації, а й активне формування довіри до офіційної інформаційної політики держави [11].

Інституціоналізація відповідальності та підзвітності є ключовою умовою формування ефективної системи публічного управління у сфері охорони здоров'я. Пандемія COVID-19 продемонструвала дефіцит прозорих та формалізованих механізмів контролю за процесами державних закупівель, розподілом фінансово-матеріальних ресурсів і здійсненням кадрової політики. У цьому контексті надзвичайно важливою є активізація парламентського нагляду за реалізацією державної політики у сфері охорони здоров'я, що передбачає посилення функціональної ролі профільного комітету Верховної Ради України, регулярне проведення тематичних парламентських слухань, а також залучення незалежних інституцій до здійснення зовнішнього аудиту та оцінювання ефективності управлінських рішень.

Окремим викликом для України є необхідність інтеграції стратегій охорони здоров'я із заходами у сфері воєнної та цивільної безпеки. Збройна агресія формує нові вимоги до інфраструктурної стійкості, спроможності системи охорони здоров'я функціонувати в умовах руйнувань, здійснення евакуацій, проведення медичного сортування та забезпечення координації з військово-медичними установами.

Висновки. Пандемія COVID-19 стала масштабним випробуванням для політичних інституцій, висвітливши критичну роль охорони здоров'я в архітектурі національної безпеки та стратегічного управління. Досвід подолання кризи виявив як потенціал гнучкої адаптації державного апарату до надзвичайних обставин, так і глибокі інституційні проблеми: дефіцит кадрових ресурсів, фрагментарність управлінських механізмів, відсутність налагодженої вертикальної координації між центральною та місцевою владою. Україна, як держава у стані війни та внутрішньої трансформації, опинилася у ситуації, коли політичне управління охороною здоров'я стало ключовим елементом збереження стабільності.

Доведено необхідність переосмислення ролі Національної служби здоров'я, посилення міжвідомчої взаємодії, формалізації повноважень кризових органів і створення ефективної системи медичної аналітики. Визначено, що цифрова трансформація, розвиток стратегічних комунікацій та інституціалізація парламентського контролю є ключовими напрямами підвищення інституційної стійкості в умовах біологічних загроз. Успішне вирішення окреслених викликів потребує комплексного підходу до інтеграції системи охорони здоров'я у національну безпекову політику.

Подальші наукові розвідки доцільно спрямувати на вивчення моделей кризового управління у сфері охорони здоров'я в порівняльній перспективі, аналіз ефективності цифрових інструментів управління в надзвичайних умовах, а також дослідження механізмів протидії дезінформації як елемента політичної стійкості в умовах гібридних загроз.

Література

1. Расторгуєва Н. Особливості дотримання прав людини в умовах надзвичайних правових режимів, спричинених пандемією. Вісник ХНУВС. 2022. Т. 98, № 3. С. 48–57. URL: https://doi.org/10.32631/v.2022.3.04

2. Кащенко Д. Публічне управління в умовах надзвичайних ситуацій : дисертація доктора філософії за спеціальністю 281 Публічне управління та адміністрування. Харків, 2025. 247 с. URL: https://karazin.ua/storage/static-content/source/documents/aspirantura/zakhysty/Kashchenko/Дисертація_Кащенко% 20Д-.pdf.

3. Бондарчук Н., Дуброва Н. Цифровізація публічного управління: стан та перспективи розвитку. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: публічне управління та адміністрування*. 2023. № 1. С. 213–218. URL: https://doi.org/10.32782/tnu-2663-6468/2023.1/38

4. The voting experience in 2020. Pew Research Center. URL: https://www.pewresearch.org/politics/2020/11/20/the-voting-experience-in-2020

5. Двігун А. Коронакриза: нові можливості громад та виклики для децентралізації. 2020. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-06/scientific-achievements-of-modern-society-niss.pdf

6. Інституційна (не)спроможність держави в Україні: як розірвати замкнене коло : монографія / кол. авт.: Галина Зеленько (кер., наук. ред.) та ін. Київ :

ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2025. 480 с. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2025/04/Instytutsijna-spromozhnist-derzhavy.pdf

7. НСЗУ виплатила понад 148 млн грн за надання медпослуг мобільними бригадами, що виїжджають до пацієнтів з підозрою на COVID-19. Кабінет Міністрів України. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/nszu-viplatila-ponad-148-mln-grn-za-nadannya-medposlug-mobilnimi-brigadami-shcho-viyizhdzhayut-do-paciyentiv-z-pidozroyu-na-covid-19

8. Солонько О. Особливості кризової комунікації під час пандемії covid-19): український та світовий досвід : Магістерська робота. Київ, 2021. 193 с. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/530ec78e-8f46-4fb7-a28b-b4ede25f3e9a/content

9. Соціально-правові та кримінологічні наслідки поширення пандемій та шляхи їх усунення в Україні : Звіт про науково-дослідну роботу. Харків, 2021. 144 с. URL: https://nrfu.org.ua/wp-content/uploads/2022/01/2020.01_0155_borysov_74_01.0155_01.2020_zz.pdf

10. Терзі О., Карпова К. Охорона здоров'я як ключовий елемент національної безпеки України. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: публічне управління та адміністрування.* 2023. № 6. С. 116–121. URL: https://doi.org/10.32782/tnu-2663-6468/2023.6/19

11. Захаренко К. Інституційний вимір інформаційної безпеки україни: трансформаційні виклики, глобальні контексти, стратегічні орієнтири. : Дисертація. Львів, 2021. 423 с. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/04/dis_zakharenko.pdf

12. ГО «Ініціатива ХОЛОН». Здоров'я та освіта: як пандемія COVID-19 вплинула на доступ до публічних послуг в Україні : Аналіт. огляд. 2021. 72 с. URL: https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2021/03/Analitychnyy-oglyad.pdf

13. Ляхович Г. І., Вакун О. В. Кадрова політика в закладах системи охорони здоров'я: зарубіжний досвід та проблеми в Україні. *Investytsiyi praktyka ta dosvid*. 2025. № 2. С. 39–45. URL: https://doi.org/10.32702/2306-6814.2025.2.39

14. Самоврядування в системі охорони здоров'я: першочергові завдання для України. Здоров'я України | *Інформація для спеціалістів охорони здоров'я – Health-ua.* URL: https://health-ua.com/article/33866-samovryaduvannya-v-sistem-ohoroni-zdorovya-pershochergov-zavdannya-dlya-ukr

15. Шевчук Р. Аналіз проблем реформування системи охорони здоров'я в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: публічне управління та адміністрування.* 2022. № 6. С. 178–183. URL: https://doi.org/10.32782/tnu-2663-6468/2022.6/28

Анотація

Сокуренко О. А. **Пандемія COVID-19 як каталізатор інституційних змін у сфері охорони здоров'я: національний і глобальний вимір.** – Стаття.

У статті досліджено політичні трансформації, спричинені пандемією COVID-19, з акцентом на інституційні аспекти публічного управління у сфері охорони здоров'я. Автор аналізує вплив пандемії на функціонування національних та міжнародних політичних інститутів, виявляючи асиметричність їхньої антикризової спроможності. Встановлено, що ступінь інституційної зрілості та рівень довіри до влади стали ключовими чинниками ефективності реагування держав на надзвичайну ситуацію.

Особливу увагу приділено розширенню повноважень виконавчої влади під час запровадження надзвичайних режимів, що викликало суспільні дебати щодо меж допустимого обмеження громадянських свобод. У цьому контексті проаналізовано зміщення політичного порядку денного в бік безпекових та соціальних питань, що змінило пріоритети урядів у демократичних і авторитарних державах.

Пандемія стимулювала цифрову трансформацію державного управління, актуалізувала питання цифрової нерівності, прозорості цифрових рішень та інформаційної безпеки. Крім того, трансформувалися форми політичної участі, що призвело до зростання ролі соціальних мереж і цифрових платформ у мобілізації громадян, але також породило ризики дезінформації й радикалізації суспільних настроїв.

У тексті подано глибокий аналіз політичних процесів в Україні, де пандемія виступила каталізатором модернізації системи охорони здоров'я. Автор акцентує на ролі Ради національної безпеки і оборони та Офісу Президента як ключових суб'єктів координації антикризового управління. Водночас наголошено на фрагментарності комунікацій, кризі кадрового забезпечення та дефіциті інституційної автономії МОЗ і НСЗУ.

Стаття обґрунтовує потребу у включенні системи охорони здоров'я до стратегічного блоку національної безпеки України. Запропоновано створення постійного аналітичного підрозділу при РНБО, розширення повноважень НСЗУ, міжвідомчу координаційну раду при уряді та створення Національного центру медичної аналітики як інструментів ефективного інституційного реагування на біологічні загрози.

У підсумку підкреслено, що пандемія стала лакмусовим папірцем спроможності політичних інститутів до стратегічного планування, прозорого управління та комунікації із суспільством. Інституційна трансформація охорони здоров'я має базуватися на принципах підзвітності, відкритості, цифрової інтеграції та включення системи охорони здоров'я до архітектури національної безпеки держави.

Ключові слова: пандемія COVID-19, політичні інститути, охорона здоров'я, національна безпека, публічна політика, цифрова трансформація, інституційна спроможність, децентралізація, стратегічне планування.

Summary

Sokurenko O. A. **The COVID-19 pandemic as a catalyst for institutional change in healthcare: national and global dimensions.** – Article.

The article examines the political transformations caused by the COVID-19 pandemic, with a focus on the institutional aspects of public administration in the field of healthcare. The author analyses the impact of the

pandemic on the functioning of national and international political institutions, revealing the asymmetry of their crisis response capabilities. It has been established that the degree of institutional maturity and the level of trust in the authorities have become key factors in the effectiveness of states' responses to emergencies.

Particular attention is paid to the expansion of the powers of the executive branch during the introduction of emergency regimes, which has sparked public debate about the limits of permissible restrictions on civil liberties. In this context, the shift in the political agenda towards security and social issues is analysed, which changed the priorities of governments in democratic and authoritarian states.

The pandemic stimulated the digital transformation of public administration and raised issues of digital inequality, transparency of digital decisions and information security. In addition, forms of political participation have been transformed, leading to an increase in the role of social networks and digital platforms in mobilising citizens, but also giving rise to risks of disinformation and radicalisation of public sentiment.

The text provides an in-depth analysis of political processes in Ukraine, where the pandemic has acted as a catalyst for the modernisation of the healthcare system. The author emphasises the role of the National Security and Defence Council and the Office of the President as key actors in coordinating crisis management. At the same time, the fragmentation of communications, the crisis in staffing and the lack of institutional autonomy of the Ministry of Health and the National Health Service are highlighted.

The article justifies the need to include the healthcare system in the strategic block of Ukraine's national security. It proposes the creation of a permanent analytical unit under the NSDC, the expansion of the powers of the NHAU, an interdepartmental coordination council under the government, and the creation of a National Centre for Medical Analytics as tools for effective institutional response to biological threats.

In conclusion, it is emphasised that the pandemic has become a litmus test of the capacity of political institutions for strategic planning, transparent management and communication with society. Institutional transformation of healthcare should be based on the principles of accountability, openness, digital integration, and inclusion of the healthcare system in the national security architecture of the state.

Key words: COVID-19 pandemic, political institutions, healthcare, national security, public policy, digital transformation, institutional capacity, decentralisation, strategic planning.

Дата надходження статті: 10.08.2025
Дата прийняття статті: 27.08.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 341.218.4-048.93:94(677)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.49

О. М. Теленко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0455-8274
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин і дипломатичної служби
Львівського національного університету імені Івана Франка

ПРОБЛЕМА МІЖНАРОДНОГО ВИЗНАННЯ РЕСПУБЛІКИ СОМАЛІЛЕНД

Постановка проблеми. Міжнародне визнання є ключовим чинником діяльності держави у сучасному світі. Воно допомагає їй налагодити весь спектр можливих відносин з іншими державами і бути рівноправним учасником на міжнародній арені. Міжнародне визнання дає можливість державі розвивати її економіку, брати участь у діяльності міжнародних організацій, допомагає впливати на регіональний і загальносвітовий політичні процеси. Розташована на Африканському розі Республіка Сомаліленд, територію якої Сомалійська Федеративна Республіка вважає своєю складовою частиною, уже декілька десятиліть поспіль прагне міжнародного визнання. Однак міжнародно визнані держави обережно ставляться до появи нових визнаних держав у світі загалом і на території Африканського континенту зокрема, побоюючись спалахів сепаратстських рухів на інших територіях, тож утримуються від налагодження дипломатичних відносин із Сомаліледом. Однак ситуація з визнанням Сомаліленду може змінитися на його користь під впливом подальшої дестабілізації ситуації в Сомалі, охопленого внутрішнім конфліктом, зміни геополітичної ситуації та інтересів міжнародних акторів у регіоні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему міжнародного визнання Республіки Сомаліленд досліджували А. А. Абдулла, Н. М. Адам, І. І. Ахмед, Р. Х. Грін, Б. Месфін, Р. Ньєладе, М. Шефер, Д. Р. Форті. Зокрема Б. Месфін наголошує, що Сомаліленд є мирним і стабільним регіоном, однак його досягнення щодо розвитку «затьмарені відсутністю міжнародного визнання його державності» [12, с. 1]. На думку Д. Р. Форті з часу виникнення Сомаліленду і до тепер, ця де-факто держава стала однією із найстабільніших територій на Африканському Розі із добре розвиненими демократичними інституціями [8, с. 5]. А. А. Абдулла підкреслює, що «сецесія Сомаліленду може вважатися порушенням суверенітету держави Сомалі, а отже право на самовизначення залишається однією з найзагадковіших тем стосовно міжнародних проблем» [1, с. 59]. А з точки зору Н. М. Адама негативна реакція міжнародного співтовариства щодо визнання Сомаліленду зумовлена сприйняттям де-факто держав як «незаконних утворень, джерел постійних конфліктів, безвідповідальних аномалій та неконтрольованих політичних систем» [2]. Серед електронних видань, які акцентували на досліджуваній тематиці варто згадати Hiiraan Online, Modern Diplomacy, Nationalia, Somali Guardian, The Christian Science Monitor, The Conversation, The Diplomat.

Виокремлення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Дослідження проблеми міжнародного визнання Сомаліленду є важливим для аналізу міжнародних процесів на Африканському континенті. За його результатами можна зрозуміти, які інструменти використовує Сомаліленд для досягнення міжнародного визнання, а також оцінити значення позиції його материнської держави у цьому процесі. Важливим є дослідження мотивів Африканського союзу при формулюванні своєї позиції щодо невизнання Сомаліленду, а також підходів різних африканських держав до цього питання. Визнання Сомаліленду пов'язане з позиціонуванням великих держав у світі, оскільки пожвавлення співпраці з Сомалілендом, який має вигідне геостратегічне розташування та доволі стабільну економіку може позитивно вплинути на їхнє місце в структурі сучасної світової системи.

Формулювання мети статті. Метою статті є дослідити проблему міжнародного визнання Республіки Сомаліленд.

Виклад основного матеріалу дослідження. Республіка Сомаліленд, територія якої, відповідно до міжнародного права, є складовою частиною Федеративної Республіки Сомалі, не має сьогодні широкого міжнародного визнання. Виникнення Сомаліленду пов'язане з історичними чинниками, зумовленими тим, що внаслідок угод, укладених між Великою Британією та місцевими кланами, його територія була британським протекторатом з 1880-х рр. Міжнародні кордони цього претекторату були окреслені угодами з Францією 1888 р., яка володіла територією Джибуті на заході, Ефіопією 1887 р. на півдні та Італією 1894 р., яка володіла південною і центральною частинами сучасного Сомалі. Коли 26 червня 1960 р. Сомалі-

© О. М. Теленко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

ленд став незалежною суверенною державою, він, як і всі держави, деколонізовані 1960 р., отримав телеграми-привітання від 35 держав, включаючи п'ять постійних членів Ради Безпеки ООН. Це було практикою, за допомогою якої здійснювалось визнання нових держав, що звільнилися від колоніального гніту. Однак уже через п'ять днів після отримання незалежності, 1 липня 1960 р., Сомаліленд об'єднався з італійським Сомалі, яке теж отримало незалежність, в одну державу – Федеративну Республіку Сомалі [20, с. 2].

Відразу після утворення об'єднаної сомалійської держави Сомаліленд зазнав політичної та економічної ізоляції, а ключові позиції в ній зайняли жителі колишнього італійського Сомалі. Ситуація в Сомаліленді особливо ускладнилася з приходом до влади в Сомалі у жовтні 1969 р. військової хунти на чолі з Мухамедом Сіадом Баре [20, с. 3]. У період його правління Сомаліленд «відчував негативні наслідки дискримінації, потужні політичні репресії, жорстокі військові напади і економічну вразливість» більше ніж інші регіони [12, с. 8]. Сомаліленд дуже постраждав під час голоду 1974–1975 рр., який був не лише наслідком бездарного рівня управління економікою в країні, а й свідомою політикою центрального уряду на Півночі, в регіоні із вираженими опозиційними настроями [3, с. 117]. Після падіння режиму М. С. Баре політичні еліти Сомаліленду ухвалили рішення проголосити його незалежність 18 травня 1991 р. [20, с. 3]. Відтоді Сомаліленд сподівається на міжнародне визнання як незалежної держави, апелюючи до свого доволі успішного внутрішнього розвитку та політичної, економічної і військової спроможності самостійного існування. Сомаліленд наголошує на тому, що йому вдалося прийняти демократичну конституцію, неодноразово провести вільні й чесні вибори, запровадити власну валюту, власні паспорти і сформувати сили безпеки [14]. Отже, прагнення Сомаліленду до самостійності має історичне підгрунтя, зумовлене відокремленим від решти сомалійських територій розвитком у колоніальний період, що базувався на залежних від Великої Британії відносинах, а також умовами його існування в межах об'єднаної сомалійської держави на чолі із диктаторським режимом, за якого Сомаліленд перебував у дискримінованому становищі. Щоб не залишитися у такому становищі після падіння режиму, політичні еліти регіону вдалися до активних дій. Для будь-якого політико-територіального утворення, яке прагне дипломатичного визнання, важливе значення має самостійне існування хай навіть протягом короткого періоду часу. Те, що 1960 р. Сомаліленд було проголошено самостійною державою, а також те, що його тоді визнала низка держав, слугує, на думку його уряду, додатковим аргументом на користь незалежності.

Наразі Сомаліленд не визнананий жодною державою-членом ООН, однак підтримує неофіційні відносини з багатьма державами та міжнародними організаціями. Сомаліленд має свої представницькі офіси в Канаді, США, Норвегії, Швеції, Великій Британії, Саудівській Аравії, Туреччині і Тайвані [21]. Хоча ця невизнана держава бере участь у деяких міжнародних форумах, наприклад у Міжурядовому органі з питань розвитку Африканського союзу, відсутність широкого міжнародного визнання обмежує його здатність як підписанта міжнародних угод, а це, відповідно, гальмує його соціально-економічний розвиток і блокує доступ до міжнародної фінансової системи [9].

Курс Сомаліленду на отримання статусу визнаної держави залишається незмінним уже понад три десятиліття. На цьому, зокрема, наголосив у своїй інавгураційній промові президент Абдірахман Мохамед Абдулахі, який здобув перемогу на чергових виборах у листопаді 2024 р. Він заявив, що надасть «особливої важливості зовнішній політиці» і домагатиметься від міжнародної спільноти визнання, базованого на «вагомому правовому аргументі» [6]. Було зазначено, що першорядним завданням його уряду є відновлення відносин з рештою світу з метою створення «нового» Сомаліленду, що допоможе безпеці всього регіону, включаючи Червоне море [6]. Той факт, що Сомаліленд є осередком стабільності і безпеки на Африканському розі, може сприяти формуванню прихильного ставлення до нього з боку інших держав. До того ж Сомаліленд акцентує на успішному внутрішньому розвитку, спроможності брати участь у міжнародних відносинах, що, на думку його уряду, мало би схилити інші держави до налагодження дипломатичних відносин з ним.

Широке міжнародне визнання будь-якого політико-територіального утворення як держави здебільшого залежить від позиції материнської держави, якою для Сомаліленду вважається Федеративна Республіка Сомалі. У період розпаду колоніальної системи багато колишніх колоній здобули незалежність без схвалення материнських держав. На противагу цьому у постколоніальний період усі держави, які стали незалежними і міжнародно визнаними, отримали схвалення з боку материнських держав. Прикладами можуть слугувати Еритрея і Південний Судан, які стали повноправними членами міжнародної спільноти після укладення угоди з їхніми материнськими державами. І навіть виникнення Східного Тимору як незалежної держави, хоч і вважається складним питанням через залучення ООН, відбулося зі згоди Індонезії, хоч

цьому й передувала насильницька анексія згаданої території з її боку [1].

Уряд Федеративної Республіки Сомалі вважає Сомаліленд складовою частиною своєї держави і прагне відновити владу над його територією. Відносини між федеральним урядом Сомалі та урядом Сомаліленду залишаються напруженими і характеризуються спорадичними, часто безрезультатними обговореннями. Декілька спроб провести двосторонні переговори так і не завершилися узгодженням статусу Сомаліленду. Він залишається непохитним у своєму прагненні щодо визнання, вбачаючи в цьому можливості для свого політичного та економічного розвитку, а Сомалі сприймає будь-яку поступку щодо визнання незалежності Сомаліленду як загрозу національній єдності [15]. Отже, ситуація з визнанням, яка склалася між центральною владою сомалійської держави та Сомаліленду, є ситуацією з нульовою сумою. Сомаліленд не хоче повертатися в державу, охоплену хаосом і нестабільністю, а Сомалі не готове дати згоду на його визнання, залишаючи за собою право на повернення цієї території в майбутньому.

Держави-сусіди наразі не визнають Сомаліленд як незалежну державу. У 2024 р. дуже близькою до його дипломатичного визнання була Ефіопія після підписання ними меморандуму про взаєморозуміння щодо доступу Ефіопії до моря через територію Сомаліленду. Відповідно до укладеного документа, Аддіс-Абебі було надано дозвіл побудувати морську базу на узбережжі цієї де-факто держави в обмін на визнання [5; 16]. Однак акту налагодження дипломатичних відносин між двома державами так і не відбулося через ризик можливого конфлікту між Ефіопією і Сомалі та посилення мусульманського впливу в регіоні [9]. Після укладення зазначеної «портової» угоди декілька держав і об'єднань, зокрема США, Єгипет, Африканський союз та Європейський союз, закликали зберігати спокій у регіоні, а також поважати суверенітет Сомалі [7].

Ще одна сусідня Сомаліленду держава Джибуті теж не визнає Сомаліленд і підтримує принцип територіальної цілісності сучасних держав. Джибуті знаходиться на перетині регіональних торговельних шляхів і має дуже добрі економічні та політичні відносини і з Сомаліландом, і з Сомалі. Щодо дипломатичного визнання Сомаліленду Джибуті проводить обережну політику, враховуючи регіональну антипатію до легітимізації повстанських регіонів і вважаючи, що такий акт ще сильніше може дестабілізувати регіон, якому і так загрожує низка конфліктів, і що прецедент може підштовхнути інші сецесіоністські рухи до боротьби за незалежність певних територій [9].

Позиція сусідніх із сепаратистською територією держав щодо міжнародного визнання часто слугує орієнтиром для інших акторів. Історія становлення сучасних держав свідчить, що саме сусідні держави часто першими налагоджували з ними дипломатичні відносини. Великою мірою акт визнання залежить від їхньої зацікавленості в певній території з геостратегічної, економічної чи політичної точок зору. Саме сусіди можуть швидко надати сепаратистському регіону військову допомогу у разі загострення ситуації з материнською державою та задавати тон для інших держав у ставленні до невизнаної держави.

У виробленні своєї позиції щодо сепаратистських рухів держави Африки зазвичай орієнтуються на Африканський союз, а його політика в цьому контексті наразі є однозначною й базується на побоюванні, що визнання Сомаліленду заохотить інші сепаратистські рухи, такі як Біафра в Нігерії чи Західна Сахара в Марокко. Від часу створення Організації африканської єдності 1963 р., яка була попередницею Африканського союзу, в Африці відбулися лише дві зміни державних кордонів, які широко визнані: відокремлення Еритреї від Ефіопії 1993 р. та Південного Судану від Республіки Судан 2011 р. [7].

Прагнучи свого визнання африканськими державами, Сомаліленд апелює до їхніх дій щодо інших невизнаних держав. Так, 2025 р. Кенія визнала Косово і це спонукало звернення Сомаліленду до цієї держави з проханням про визнання. Сомаліленд просив Кенію ухвалити таке ж «принципове та історичне рішення» щодо нього, наголошуючи, що такий крок зміцнить і регіональне дипломатичне лідерство Кенії, і її двосторонні відносини. У заяві підкреслювався потенціал для зміцнення регіонального миру, стабільності і співпраці на Африканському розі [17].

Серед держав світу є такі, які співпрацюють з Сомалілендом і від яких в майбутньому можна очікувати визнання цієї держави, а є й такі, які виступають за територіальну цілісність Сомалі. Наприклад, Об'єднані Арабські Емірати, хоч ще й не налагодили дипломатичні відносини з Сомалілендом, мають неофіційні зв'язки з ним. ОАЕ є пунктом призначення для мігрантів з Сомаліленду, слугують бізнес-центром і ринком для збуту худоби з невизнаної республіки [21]. А Єгипет залишається прихильником територіальної цілісності Сомалі. Він не лише не планує налагоджувати дипломатичні відносини з Сомалілендом, а й виступає проти його можливого визнання Ефіопією. Фрагментація Сомалі, яке традиційно виступало ключовим союзником у врівноваженні зростаючого впливу Ефіопії, ослабила би здатність Єгипту контролювати регіональний політичний ландшафт. Розділене Сомалі не лише дестабілізувало би Африканський ріг, а й позбавило би Єгипет важливого союзника у суперництві з Ефіопією [10].

Досягненням у сфері визнання Сомаліленд вважає налагодження дипломатичних відносин з Тайванем 26 лютого 2020 р. [13]. Тайвань і Сомаліленд розширюють свої економічні й політичні зв'язки, що дуже важливо для обох найбільш дипломатично ізольованих урядів. У серпні 2020 р. Тайвань відкрив своє посольство в столиці Сомаліленду Харгейсі, а Сомаліленд – свій представницький офіс у Тайбеї у вересні того ж року [19]. Такі дії невизнаних держав роздратували уряди в Пекіні і Могадішо. З поширенням впливу Китаю в Африці Тайвань втратив підтримку на континенті, а єдиною африканською державою, яка підтримує весь спектр відносин з островом, є Есватіні. У зв'язку з активною співпрацею Могадішо і Пекіну Сомаліленд дистанціювався від КНР, наголошуючи на своїх демократичних досягненнях і шукаючи підтримки консервативних політичних кіл у США та Великій Британії. Враховуючи дистанціювання Сомаліленду від Пекіну і презентування себе як демократичного союзника Заходу, зокрема Тайваню, КНР навряд чи визнає Сомаліленд у найближчі роки [4, с. 1–5]. Дипломатичне визнання Сомаліленду з боку Китайської Народної Республіки гальмуватиме те, що вона вважає Тайвань своїм сепаратистським регіоном і, швидше за все, дотримуватиметься принципу «одне Сомалі – один Китай».

Отже, Сомаліленд сподівається на налагодження дипломатичних відносин, апелюючи до визнання міжнародною спільнотою інших політико-територіальних утворень, налагоджуючи неофіційні відносини з різними державами та випробовуючи різні способи глибшого залучення у міжнародні відносини. З урахуванням усіх обставин визнання Сомаліленду видається тривалим процесом, а його невизнаний статус – більш ефективним засобом збереження стабільності і процвітання, ніж розвиток у складі сомалійської держави.

Колишня метрополія Сомаліленду – Велика Британія, хоч десятиліттями й розвивала ідею визнання Сомаліленду, все ж надала перевагу розширенню відносин з урядом в Могадішо, підтримавши відновлення контролю його влади над своїми територіями. Як постійний член Ради Безпеки ООН вона відповідає за підготовку та просування проєктів резолюцій, заяв і документів щодо Сомалі [21].

Певні зміни у політиці Сполучених Штатів Америки щодо Сомаліленду відбулися за президентства Дональда Трампа. Донедавна США підтримували принцип непорушності кордонів Сомалі, що було пов'язане з розумінням того, що визнання Сомаліленду додало би напруження в нестабільному регіоні, розлютило би уряд Сомалі, а також ускладнило би відносини США з іншими країнами Африканського рогу та їхніми союзниками [5]. З приходом у Білий дім Дональда Трампа зажевріла надія на визнання Сомаліленду з боку США у зв'язку з його заявами щодо вивчення американською адміністрацією такої можливості. Це пов'язано з тим, що ця де-факто держава запропонувала прихисток палестинським біженцям із сектора Газа взамін на міжнародне визнання [18]. На потенційне визнання Сомаліленду з боку США може вплинути його стратегічне розташування. Узбережжя Сомаліленду омивається Аденською протокою, яка є частиною одного з найважливіших морських шляхів, що з'єднує Індійський океан і Червоне море. Обсяг глобальної торгівлі, що проходить цим шляхом, сягає 700 млрд дол. США на рік. До того ж приблизно 3,2 млн барелів нафти щоденно транспортуються через цей міжнародний судноплавний маршрут в Азію, Європу та Африку [2]. Прихильність Вашингтона до Сомаліленду пов'язана із зміцненням ролі КНР в Африці та посиленням китайської присутності в Джибуті, де США мають ключову військову базу [11].

Загалом у майбутньому незалежність Сомаліленду може для Лондона й Вашингтона стати стратегічною перевагою з урахуванням таких обставин, як затягування війни в регіоні Ефіопії Тіграї, намагання Сомалі встановити контроль над своєю територією, подальше поширення впливу Китаю в Африці. Слід також враховувати, що двостороннє дипломатичне визнання певної держави автоматично не переводить її зі статусу невизнаної у статус визнаної. Хоча колективного міжнародного визнання не існує, зазвичай держава стає визнаною, вступивши в ООН, обов'язковою умовою для чого є підтримка усіх постійних членів Ради Безпеки. Зважаючи на складні відносини з Китаєм, така перспектива наразі виглядає примарною.

Висновки. Республіка Сомаліленд залишається невизнаною державою світу. Міжнародна спільнота побоюється, що приєднання Сомаліленду до групи держав з міжнародним визнанням підштовхне до самопроголошення багатьох інших територій в Африці. Цієї позиції дотримується Африканський союз, а також більшість держав континенту. Зараз спостерігаються певні ознаки можливої зміни ситуації із питанням визнання Сомаліленду, однак усе залежатиме від ступеня зацікавленості різних міжнародних акторів у стабільності в регіоні. Головними аргументами проти визнання Республіки Сомаліленд є позиція Федеративної Республіки Сомалі, яка апелює до сучасного міжнародного права, а також ризики створення прецеденту на території Африки як прикладу самопроголошення для різних територій у державах континенту.

Література

1. Abdullah A. A. Legal basis for unilateral secession of Somaliland from Somalia. *International Journal of Geopolitics and Governance.* 2023. Volume 2. Issue 1. P. 55–61. DOI: https://doi.org/10.37284/ijgg.2.1323
2. Adam N. M. Somaliland's foreign policy strategy: exploring plausible options to statehood status. *Intergovernmental Research and Policy Journal.* 2021. URL: https://irpj.euclid.int/articles/somalilands-foreign-policy-strategy-exploring-plausible-options-to-statehood-status/
3. Ahmed I. I., Green R. H. The heritage of war and state collapse in Somalia and Somaliland: local level effects, external interventions and governance reconstitution. *Institute of Development Studies*. 1998. July. 66 p.
4. Aidi H. Somaliland and the great powers. *Policy Brief*. 2022. April. № 31/22. 5 p. URL: https://www.policycenter.ma/sites/default/files/2022-04/PB_31-22_Aidi.pdf
5. Bartlett K. No country recognizes Somaliland's independence. Why the US might. *The Christian Science Monitor.* 2025. June 12. URL: https://www.csmonitor.com/World/Africa/2025/0612/somaliland-us-recognition-somalia-trump
6. Chemam M. With a new president, Somaliland seeks international recognition. *RFI*. 21.12.2024. URL: https://www.rfi.fr/en/africa/20241221-somaliland-new-president-starts-looking-for-international-recognition
7. Ferragamo M., Klobucista C. Somaliland: the Horn of Africa's breakaway state. *Council on Foreign Relations.* 2025. January 21. URL: https://www.cfr.org/backgrounder/somaliland-horn-africas-breakaway-state
8. Forti D. R. A pocket of stability: understanding Somaliland. *Occasional Paper Series.* 2011. Issue 2. 46 p. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/137755/op_2011_2.pdf
9. Idaan G. Y. A legal and diplomatic analysis of Somaliland's quest for international recognition. *Modern Diplomacy.* 2024. July 4. URL: https://moderndiplomacy.eu/2024/07/04/a-legal-and-diplomatic-analysis-of-somalilands-quest-for-international-recognition/
10. Idaan G. Y. Egypt's blockade threat and hostility toward Somaliland: strategic implications and regional consequences. *Modern Diplomacy.* 2024. October 24. URL: https://moderndiplomacy.eu/2024/10/24/egypts-blockade-threat-and-hostility-toward-somaliland-strategic-implications-and-regional-consequences/
11. Joseph D. With Trump's Somaliland recognition on the table, Turkey ramps up Hargeisa engagement. *Horn Observer.* 2025. February 17. URL: https://hornobserver.com/articles/3195/With-Trumps-Somaliland-Recognition-on-the-Table-Turkey-Ramps-Up-Hargeisa-Engagement
12. Mesfin B. The political development of Somaliland and its conflict with Puntland. ISS Paper 200. 2009. September. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/111689/p200.pdf
13. Nyelade R. A. Strategic diplomacy beyond recognition: Taiwan and Somaliland's people-centered relations in the global arena. *Kujenga Amani.* 2024. June 27. URL: https://kujenga-amani.ssrc.org/2024/06/27/strategic-diplomacy-beyond-recognition-taiwan-and-somalilands-people-centered-relations-in-the-global-arena/
14. Schaefer M. Somaliland and the need of update international law on statehood recognition. *Michigan Journal of International Law.* 2023. April. URL: https://www.mjilonline.org/somaliland-statehood-recognition/
15. Seifu B. Somalia and Somaliland: a complex relationship in the Horn of Africa. *Modern Diplomacy.* 2024. June 27. URL: https://moderndiplomacy.eu/2024/06/27/somalia-and-somaliland-a-complex-relationship-in-the-horn-of-africa/
16. Somaliland sees first recognition of independence closer. *Nationalia.* 03.01.2024. URL: https://www.nationalia.info/new/11579/somaliland-sees-first-recognition-of-independence-closer
17. Somaliland urges Kenia to grant recognition after Kosovo decision. *Hiiraan Online.* 2025. March 30. URL: https://hiiraan.com/news4/2025/Mar/200923/somaliland_urges_kenya_to_grant_recognition_after_kosovo_decision.aspx
18. Somaliland welcomes Trump comments on possible US recognition. *Somali Guardian.* 2025. August 12. URL: https://www.somaliguardian.com/news/somalia-news/somaliland-welcomes-trump-comments-on-possible-us-recognition/
19. Taiwan, Somaliland ties growing despite diplomatic isolation. *The Diplomat*. 2022. February 10. https://thediplomat.com/2022/02/taiwan-somaliland-ties-growing-despite-diplomatic-isolation/
20. The recognition of Somaliland. A brief history. Presidency, Hargeisa, Somaliland. 2016. URL: https://www.ft.dk/samling/20161/almdel/URU/bilag/265/1786944.pdf
21. Ylnen A. Somaliland's 30-year quest for recognition: could US interests make the difference? *The Conversation.* 2025. May 8. URL: https://theconversation.com/somalilands-30-year-quest-for-recognition-could-us-interests-make-the-difference-255399

Анотація

Теленко О. М. **Проблема міжнародного визнання Республіки Сомаліленд.** – Стаття.

У статті досліджено проблему міжнародного визнання Республіки Сомаліленд. Підкреслено, що дослідження зазначеної теми є важливим для аналізу міжнародних процесів у Африці. Розкрито історію виникнення Республіки Сомаліленд та визначено чинники, які сприяли її проголошенню. Серед них колоніальне минуле території Сомаліленду у складі британських володінь, його підкорене становище в рамках Федеративної Республіки Сомалі в період правління диктаторського режиму Мухамеда Сіада Баре, побоювання збереження пригнічених умов існування регіону після падіння авторитаризму. Підкреслено, що Сомаліленд наразі не визнаний жодною державою-членом ООН. Зв'язки з іншими державами налагоджуються через неофіційні представництва, які там функціонують. Сомаліленд позиціонує себе у якості держави, яка демонструє успішний внутрішній розвиток і є осередком стабільності та демократії на Африканському

розі. Зазначено, що міжнародне визнання Сомаліленду великою мірою залежить від позиції його материнської держави – Федеративної Республіки Сомалі, яка сподівається на повернення Сомаліленду до її складу. Досліджено ставлення держав-сусідів Сомаліленду до питання його визнання – Ефіопії та Джибуті. Наголошено на позиції Африканського союзу щодо цього питання, яка базується на принципі непорушності державних кордонів сучасних держав. Зазначено, що головною причиною невизнання Сомаліленду є побоювання створення прецеденту, який вплине на посилення сепаратисьських рухів на Африканському континенті. Підкреслюється зацікавлення Об'єднаних Арабських Еміратів у Сомаліленді, а також інтереси Єгипту в об'єднаному Сомалі. Зазначено, що Сомаліленд встановив дипломатичні відносини з Тайванем 2020 р. З одного боку це сприяло розширенню політичних та економічних зв'язків Сомаліленду, а з іншого ускладнило його відносини з Китайською Народною Республікою. Висвітлено інтереси Великої Британії та США в Сомаліленді, а також певні зміни в політиці США щодо цієї де-факто держави за президентства Дональда Трампа. Окреслено чинники, які можуть позитивно вплинути на міжнародне визнання Сомаліленду і посилити його участь у міжнародному співтоваристві.

Ключові слова: міжнародне визнання, дипломатичині відносини, де-факто держава, Сомаліленд, Африка, Сомалі.

Summary

Telenko O. M. **The issue of international recognition of the Republic of Somaliland.** – Article.

The article deals with the issue of international recognition of the Republic of Somaliland. It is underlined that the research of this issue is important for the analysis of the international processes in Africa. History of appearance of the Republic of Somaliland is revealed and factors that contributed to its proclamation are defined. Among them the colonial past of the territory of Somaliland as a part British possessions, its subjugated position within the Federal Republic of Somalia during the rule of the dictatorship of Mohamed Siad Bare, fear of preserving the oppressed conditions of existence in the region after the fall of authoritarianism. It is stressed that Somaliland is not recognized by any UN member state. Relations with other states are established through unofficial missions operating there. Somaliland positions itself as a state demonstrating successful internal development and a pillar of stability and democracy in the Horn of Africa. It is noted that an international recognition of Somaliland largely depends on the attitude of the parent state – the Federal Republic of Somalia expecting to return Somaliland back. The attitude of the neighbor states of Somaliland to the problem of its recognition is researched. It is stressed on the position of the African Union concerning this issue. It is based on the principle of the inviolability of the borders of modern states. It is stated that the main reason for the non-recognition of Somaliland is concern about setting a precedent influencing on strengthening separatist movements on the African continent. The interest of the United Arab Emirates in Somaliland and the interest of Egypt in the united Somalia are underlined. It is noted that Somaliland has established diplomatic relations in Taiwan in 2020. On the one hand, it helped broadening Somaliland's political and economic relations and on the other hand, it complicated its relations with the People's Republic of China. The interests of the United Kingdom and the United States in Somaliland are discussed. The article reveals some changes in the US policy concerning this de facto state under the presidency of Donald Trump. The factors that could positively influence the international recognition of Somaliland and strengthen its participation in the international community are outlined.

Key words: international recognition, diplomatic relations, de facto state, Somaliland, Africa, Somalia.

Дата надходження статті: 29.08.2025
Дата прийняття статті: 04.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 323.2:355.01
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.50

Т. Л. Фещук
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0008-1645-6877
аспірант кафедри політології і міжнародних відносин
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ ЕЛІТ У ВИРОБЛЕННІ ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ В УМОВАХ ВІЙНИ

Постановка проблеми. Війна радикально трансформує політичні процеси, зокрема механізми ухвалення рішень і взаємодії еліт. Потреба в оперативному реагуванні на загрози, мобілізації ресурсів та підтримці суспільного консенсусу зумовлює посилення вертикалі влади та зміни у структурі комунікацій між політичними, військовими та адміністративними елітами. У сучасних умовах російсько-української війни проблема дослідження взаємодії політичних еліт у процесі прийняття рішень набуває стратегічного значення як для теорії політичної науки, так і для практики державного управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика політичних еліт має глибоке теоретичне підґрунтя у працях класиків елітології (Г. Моска, В. Парето), які трактували еліту як привілейовану меншість, що концентрує владу та визначає стратегічний курс розвитку держави. Подальший розвиток цієї проблематики отримав у концепції мережевих еліт (Д. Марш, Т. Бьорцель, Л. О'Тул, Е. Кляйн), де акцент робиться на взаємодії між політичними, військовими, економічними та інформаційними центрами впливу. У такому підході політична еліта розглядається як сформована група, що прагне досягати спільних цілей через добровільну співпрацю, тоді як відносно стійкі, неієрархічні та взаємозалежні зв'язки між акторами дозволяють їм обмінюватися ресурсами та налагоджувати відносини співробітництва задля реалізації визначених політичних завдань. Сучасні дослідження (M. Baxter, J.Lee, M. Odai, R. Scaramuzzino) акцентують увагу на ролі політичних еліт у трансформаційних процесах та визначенні стратегічних напрямів національного розвитку. Аналіз досліджень вітчизняних науковців (М. Кристиняк, О. Назарчука, С. Щербини, Т. Ляшенко, О. Резніка) засвідчує, що політична еліта України в умовах тривалої російсько-української війни формується як багаторівнева система, де взаємодіють інституційні, економічні та громадські чинники, що визначає її ключову роль у процесі ухвалення політичних рішень на різних рівнях влади.

Проте питання взаємодії окремих елітних сегментів у воєнний час, співвідношення формальних та неформальних механізмів ухвалення рішень, а також роль громадсько-волонтерської та інтелектуальної еліти у забезпеченні легітимності та суспільної підтримки політики залишаються недостатньо дослідженими, що й визначає наукову новизну та актуальність даної статті.

Мета статті полягає у з'ясуванні особливостей взаємодії політичних еліт у процесі вироблення та ухвалення рішень в умовах війни, з акцентом на формальні та неформальні механізми цієї взаємодії, а також на їхній вплив на ефективність, легітимність і результативність політичних рішень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретичні основи аналізу еліт закладені класиками елітарної теорії В. Парето, Г. Моска, згідно якої політична еліта являє собою привілейовану меншість суспільства, наділену специфічними психологічними, професійними та політичними якостями, що дозволяють брати активну участь у розробленні та ухваленні державної політики [3]. Вони не лише виступають центральними суб'єктами формування державної політики, управління суспільством та визначення стратегічних напрямів розвитку країни, а й несуть відповідальність за ухвалені рішення та забезпечення ефективного управління.

Концепт мережевих еліт (Д. Марш, Т. Бьорцель, Л. О'Тул, Е. Кляйн) – акцентує увагу на взаємодії між політичними, військовими, економічними та інформаційними центрами впливу. Де політична еліта розглядається, як сформована група людей, які прагнуть досягати спільної мети через добровільну співпрацю. Де відносно стійкі неієрархічні взаємозалежні відносини, що з'єднують множину акторів, які поділяють спільні інтереси щодо політики та обмінюються ресурсами для досягнення визначеної мети шляхом налагодження відносин співробітництва [1]. Сучасні зарубіжні дослідники (M. Baxter, J. Lee, M. Odai, R. Scaramuzzino) акцентують увагу на тому, що політичні еліти не лише визначають курс національного розвитку а й впливають на трансформаційні процеси [20].

Спираючись на дослідження вітчизняних науковців політична еліта України постає як багаторівнева система, де переплітаються інституційні, економічні й громадські чинники, що забезпечує її впливовість у процесі ухвалення рішень на наці-

© Т. Л. Фещук, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

ональному та місцевому рівнях. Вона охоплює кілька взаємопов'язаних сегментів, як-от:

вища державна еліта, до якої належать Президент України, Верховна Рада та Кабінет Міністрів, які визначають стратегічні пріоритети внутрішньої й зовнішньої політики, здійснюють оборонне та дипломатичне керівництво й концентрують ключові інструменти влади. У воєнний час політична вага інституту Президента значно зростає завдяки функціям Верховного Головнокомандувача;

парламентсько-партійна еліта, що включає лідерів і впливових представників політичних партій і парламентських фракцій, які формують політичний порядок денний, ухвалюють законодавчі рішення у сфері безпеки та контролюють діяльність уряду. Слід відмітити, що в умовах війни простежується відносна консолідація парламентських сил навколо питань національної безпеки;

регіонально-адміністративна еліта, що охоплює голів обласних та військово-цивільних/військових адміністрацій, а також мерів ключових міст, які відповідають за реалізацію державних рішень на місцях, мобілізацію ресурсів, організацію територіальної оборони та підтримку соціальної стабільності;

економічно-бізнесова еліта, яка попри часткове обмеження впливу в умовах війни, залишається важливим чинником у забезпеченні армії ресурсами та у формуванні політико-економічних рішень;

суспільна еліта (громадські лідери, науковці та експерти, які формують громадську думку і здійснюють контроль над діяльністю влади);

громадсько-волонтерська та *інтелектуальна еліта*, яка об'єднує лідерів громадських рухів, волонтерських ініціатив і науково-експертні спільноти, що беруть активну участь у виробленні рішень у сфері безпеки, формують суспільну підтримку та зміцнюють морально-психологічний ресурс оборонного потенціалу держави [5; 6; 9; 14; 18].

Окремим сегментом стала *військово-безпекова еліта, яка* наразі представлена керівництвом Збройних Сил України та силових структур (Служби безпеки України, Національної гвардії, Головного управління розвідки Міністерства оборони України, Держспецзв'язку), що виконує функцію ключового суб'єкта у процесі вироблення та реалізації політичних рішень в умовах війни. Її зростаюча роль відображає тенденцію до інтеграції політичних і військових центрів влади у єдину систему стратегічного управління, де взаємодія між політичними та військово-безпековими елітами визначає ефективність оборонної політики та стійкість державного механізму загалом [10].

Укладена структура політичної еліти безпосередньо визначає характер взаємодії між її сегментами у процесі вироблення політичних рішень у період війни. Високий рівень невизначеності та потреба в швидкому реагуванні зумовлюють формування специфічних механізмів координації між політичною та військово-безпековою елітою, а також залучення економічного й дипломатичного сегментів до єдиної системи управління. Кризовість політичного середовища посилює необхідність узгодженості дій, оперативного обміну інформацією та концентрації ресурсів, що робить взаємодію еліт ключовим чинником ефективності прийняття рішень.

Серед ключових чинників, що визначають процеси вироблення та ухвалення політичних рішень в умовах війни, першочергового значення набувають загрози існуванню та виживанню держави. Вони зумовлюють концентрацію політичної волі й влади та формують пріоритетність оборонних рішень у політичному порядку денному. Важливою умовою є також потреба у стратегічній єдності, яка проявляється у консолідації парламентських сил, зниженні рівня політичної конкуренції та спрямуванні зусиль на збереження внутрішньополітичної стабільності. Вирішальну роль у цій логіці посідає мобілізація матеріальних і людських ресурсів, що реалізується через ухвалення воєнного бюджету, створення спеціальних резервних фондів і запровадження всеосяжної системи мобілізації населення. Паралельно відбувається активізація зовнішньополітичних контактів, яка знаходить вияв у формуванні міжнародних коаліцій на підтримку України, отриманні військово-технічної та фінансової допомоги, а також у посиленні дипломатичної присутності на глобальному рівні. Не менш суттєвим є фактор суспільних очікувань: зростання вимог громадян до прозорості та результативності дій влади стимулює політичні еліти до підвищення рівня підзвітності, відкритості у комунікаціях і демонстрації конкретних результатів. Сукупність цих чинників формує «особливу логіку ухвалення політичних рішень у воєнний час, забезпечуючи безперервність політичного процесу та підтримання стабільності державного управління навіть у надзвичайно кризових умовах». [11, с. 45].

Логіка і механізми ухвалення політичних рішень в умовах війни безпосередньо пов'язані з особливостями правового режиму воєнного стану [12], який стимулював концентрацію влади в руках «вузького кола» політичного керівництва. Ключовими центрами прийняття стратегічних рішень стали Ставка Верховного Головнокомандувача [13] та Рада національної безпеки і оборони України. Саме ці інститути забезпечили інтеграцію політичного та військового управління, створивши механізм оперативного реагування на загрози й координації дій усіх складових сектору безпеки та оборони. Наслідком такого інституційного переформатування стало: підвищення ролі Президента та військового командування в умовах воєнного стану, що зумовило:

формування президентсько-централізованої моделі управління. Саме інститут Президента виступає головним центром інтеграції політичних і військових рішень, поєднуючи функції глави держави, Верховного Головнокомандувача та ключового комунікатора з міжнародними партнерами. Така концентрація політичних і військових повноважень забезпечує ефективну координацію дій уряду, парламенту й військового командування, що сприяє оперативності ухвалення рішень, їх узгодженості між різними сегментами еліт та підвищує загальну результативність державного управління у кризових умовах [16];

посилення впливу військового командування на політичні рішення. Класичні підходи К. фон Клаузевіца та С. Гантінгтона розглядають вплив військової еліти на державну політику крізь призму концепції цивільного контролю та моделей цивільно-військових відносин. Вони наголошують на ключовій ролі збереження цивільного контролю над військовими як запобіжника надмірної мілітаризації політики [19].

Водночас український досвід свідчить, що в умовах високої інтенсивності війни баланс цивільно-військових відносин природно зміщується на користь військового командування. Починаючи з 24 лютого 2022 року, роль Збройних Сил України та військового командування різко зросла, сформувавши нову конфігурацію цивільно-військових відносин, у якій військові структури стали ключовими суб'єктами вироблення оборонних і стратегічних рішень. Вироблення стратегічних рішень відбувається з урахуванням оцінок і прогнозів Генерального штабу ЗСУ, чиї рекомендації визначають пріоритети політичного порядку денного у сферах національної безпеки, оборонної політики та зовнішньополітичних ініціатив.

Слід зазначити, що посилення ролі військового командування несе ризики деформації демократичної моделі управління, зокрема обмеження публічних дискусій, концентрації влади у вузькому колі осіб та зменшення ролі парламентського контролю. Тому актуальним завданням, на думку Н. Христинченко та М. Ковалів залишається збереження ефективної моделі цивільного демократичного контролю, яка поєднувала б оперативність ухвалення рішень із легітимністю влади та дотриманням принципів демократії[17].

Особливістю процесу вироблення і ухваленні політичних рішень в умовах війни стала практика поєднання конкурентних та кооперативних практик в ухваленні рішень Верховною Радою України, що сприяє зниженню рівня політичної конфліктності, консолідації еліт навколо питань національної безпеки та підвищенню ефективності законодавчого процесу в умовах війни. Конкурентність між політичними силами не зникає, але відходить на другий план, адже ключовим завданням стає виживання держави. У таких умовах перевагу отримують кооперативні практики, що проявляються у досягненні міжфракційних компромісів, вироблені спільних позицій щодо оборонної політики та мобілізаційних заходів. Така взаємодія формує стійке інституційне середовище, у межах якого забезпечується оперативність ухвалення законів у сфері безпеки й оборони, зокрема воєнного бюджету, законів про мобілізацію та створення спеціальних резервних фондів, а також у розширенні повноважень військових адміністрацій. Такі рішення не лише закріплюють нормативну основу оборонної політики, а й забезпечують координацію між парламентом, урядом та військовим командуванням.

У воєнних умовах Верховна Рада виконує роль стабілізуючого механізму державної влади, поєднуючи функцію демократичного майданчика для представлення інтересів різних політичних сил із завданням швидкого реагування на безпекові виклики. Як слушно зауважує М. Кристиняк, «парламентсько-партійна еліта демонструє здатність до ситуативної консолідації, що стає одним із ключових чинників збереження політичної стабільності та легітимності державної влади» [5] у надзвичайно кризових умовах воєнного стану.

Особливим *каналом трансляції політичних рішень на місцевий рівень виступає регіонально-адміністративна еліта*, яка забезпечує мобілізацію ресурсів, підтримку територіальної оборони та організацію життєдіяльності громад у кризових умовах. Ключову роль у цій системі відіграють військові адміністрації (ВА) та цивільно-військові адміністрації (ЦВА), створені як інституційні механізми управління на рівні областей, районів і громад у зонах підвищеної небезпеки або тимчасової окупації. ВА та ЦВА виконують функцію провідників рішень центральної влади, координуючи діяльність органів місцевого самоврядування (ОМС), силових структур і добровольчих формувань [2] та еліта місцевого самоврядування, які спираючись на власний авторитет і значимість для місцевого населення [15], забезпечують організацію мобілізаційних заходів, розподіл матеріальних ресурсів, підтримку обороноздатності регіонів і захист критичної інфраструктури.

У процесі вироблення політичних рішень в умовах війни ВА та ЦВА та ОМС взаємодіють із центральними органами влади та військово-безпековою елітою, забезпечуючи двосторонній канал комунікації. З одного боку, вони транслюють «на місця» рішення Президента, Уряду та Верховної Ради, організовуючи їхню практичну реалізацію. З іншого боку, вони формують зворотний зв'язок, передаючи нагальні потреби регіонів, оцінку безпекової ситуації та пропозиції щодо ресурсного забезпечення. Така взаємодія дозволяє оперативно

адаптувати державну політику до конкретних умов війни, підвищує її ефективність і сприяє збереженню суспільної стійкості на локальному рівні та впливає на механізм ухвалення політичних рішень у воєнний час.

Роль *посередника між державою та суспільством виконують громадсько-волонтерська та інтелектуальна еліта,* впливають на формування суспільної підтримки ухвалених політичних рішень та визначають рівень їхньої легітимності. Волонтерські структури забезпечують ресурсну та морально-психологічну підтримку оборонних заходів, виступають важливим каналом комунікації між владою та громадянами, тоді як інтелектуальна еліта (із залученням експертних спільнот, які формують аналітичні моделі, оцінюють ризики та надають рекомендації для оптимізації державної політики в умовах війни) створює експертно-аналітичний дискурс, що задає рамки суспільного обговорення та надає політичним рішенням додаткової обґрунтованості. Завдяки цьому відбувається зміцнення довіри до інститутів влади, що особливо критично в умовах війни, коли легітимність рішень визначає рівень мобілізації суспільства та його готовність до довготривалого опору. Таким чином, громадсько-волонтерська та інтелектуальна еліта через механізми суспільної легітимації й морально-психологічної підтримки інтегруються у процес вироблення рішень, зміцнюючи їхню результативність і підвищуючи ефективність державної політики.

Зовнішньополітичний вимір ухвалення рішень реалізується через *взаємодію української дипломатичної* [8] *та політичної еліти* з міжнародними партнерами [7], що дозволяє не лише формувати коаліції та залучати військово-технічну й фінансову допомогу, а й напрацьовувати спільні політичні рішення, спрямовані на зміцнення міжнародної легітимності України та координацію дій у протидії агресії. Така взаємодія інтегрує національні інтереси у ширший контекст глобальної безпеки, посилюючи роль України як активного учасника міжнародних переговорних форматів і стратегічних альянсів.

Враховуючи здатність політичних еліт різного рівня впливати на процеси формування, вироблення, ухвалення та реалізації політичних рішень в умовах війни, важливим є розуміння як формальних, так і неформальних механізмів їхньої взаємодії. До формальних механізмів належать засідання Ставки Верховного Головнокомандувача, РНБО, діяльність міжвідомчих штабів, робота парламентських та профільних комітетів щодо прийняття політичних (військово-політичних) рішень та ухвалення офіційних документів державної політики в умовах війни. Саме ці інституційні процедури забезпечують нормативне підґрунтя для координації позицій різних елітних груп та інтеграції їхніх рішень у державне управління.

Разом із тим у кризових умовах значну роль відіграють і неформальні механізми: закриті наради лідерів, особисті зустрічі Президента з військовим командуванням, а також інтенсивна комунікація з міжнародними партнерами. Такі неформальні практики сприяють швидшому узгодженню позицій та оперативності ухвалення рішень, що особливо важливо в умовах динамічного воєнного середовища.

Якщо говорити про структурну взаємодію еліт, то вона організована через низку інституційних центрів, серед яких: Ставка Верховного Головнокомандувача – забезпечує координацію військово-політичних рішень між керівництвом держави та військовим командуванням; РНБО – функціонує як орган кризового управління, що об'єднує представників вищої політичної влади та силових структур, інтегруючи їхні рішення у сфері безпеки; Адміністрація Президента виконує функцію забезпечення реалізації політики глави держави і слугує важливим каналом зв'язку між політичною та військовою елітою.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, взаємодія еліт у процесі ухвалення політичних рішень в умовах війни реалізується через поєднання формальних і неформальних механізмів, а також завдяки функціонуванню спеціалізованих інституційних структур, які забезпечують баланс між політичною, військовою та міжнародною складовими. Ключовими центрами цього процесу виступають вища державна, парламентська, військово-безпекова та громадсько-волонтерська еліта, чия скоординована діяльність створює підґрунтя для ефективного вироблення рішень, спрямованих на гарантування обороноздатності та суспільної стійкості української держави.

Водночас механізми ухвалення політичних рішень у воєнний час не функціонують ізольовано, а постають результатом постійної взаємодії та координації різних елітних сегментів. Це забезпечує не лише оперативність реагування на виклики безпекового середовища, а й легітимність державних дій та довіру суспільства до інститутів влади. У підсумку саме синергія політичних, військових, дипломатичних, адміністративних і громадських еліт формує ефективну модель кризового управління, здатну підтримувати стабільність і цілісність держави в умовах екзистенційних загроз.

Подальші дослідження доцільно спрямувати на порівняльний аналіз взаємодії еліт у кризових умовах інших держав, що дозволить співставити український досвід із міжнародними практиками. Важливим завданням залишається і формування теоретичної моделі взаємодії еліт у кризових умовах, здатної пояснити механізми ефективного ухвалення рішень в умовах екзистенційних загроз.

Література

1. Богуславська К. Мережевий підхід: причини виникнення, напрями дослідження мереж та їх типологізація. *Наукові записки*. 2006. Вип 32. С. 402–414. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/bohuslavska_merezhevyi. Pdf (Дата звернення 20.08.2025)

2. Військові адміністрації та військово-цивільні адміністрації України: що в них спільного та відмінного в умовах воєнного стану? Блог Юридичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Публікація від 13.06.2022. URL: https://law.chnu.edu.ua/vitalneslovo/ (Дата звернення 28.08.2025)

3. Кочубей Л. О. Політична еліта та політичний клас у сучасній політології. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 38. С. 33–45. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2008_38_6. (Дата звернення 19.08.2025)

4. Кристиняк М. Особливості формування еліти в Україні та засади щодо вдосконалення процесу її створення. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки», 2020. Вип. 7. С. 78–81. URL: http://doi.org/10.23939/law2020.27.078 (Дата звернення: 25.08.2025).

5. Кристиняк М. Особливості формування еліти в Україні та засади щодо вдосконалення процесу її створення. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2020. Вип. 3(27). С. 78–85. URL: https://doi.org/10.23939/law2020.27.078 (Дата звернення 21.08.2025)

6. Ляшенко Т.М. Українська еліта під час війни: ціннісні пріоритети та імідж держави. *Український соціум: політико-психологічний вимір зміни поколінь* : зб. наук. праць. Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 15 груд. 2023 р. / за ред. Ю. Ж. Шайгородського. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ–Ніжин : Видавець Лисенко М. М., 2023. 304 с. С. 208–217. URL: https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi79/0058862. pdf# page=209 (Дата звернення: 25.08.2025)

7. Мамонтова Е. В., Кормич А. І. Співпраця України з міжнародними організаціями в умовах російської агресії: проблеми, напрямки, завдання. Актуальні проблеми політики. 2024. Вип. 73. С. 125–133. http://app.nuoua.od.ua/archive/73_2024/20.pdf DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.18

8. Меженська О. В. Російсько-українська війна – війна дипломатії. Актуальні проблеми політики. 2024. Вип. 73. С. 134–141. URL: DOI https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.19 (Дата звернення 20.08.2025)

9. Назарчук О. М. Політичні еліти та їхня роль у формуванні громадянського суспільства України. *Політологічний вісник*. 2024. № 93. С. 164–183. DOI 10.17721/2415–88IX. 2024.93.164-183

10. Науменко О.М. Ефективне політичне управління політичної еліти в умовах воєнного стану. *Політичне управління в організаційному контексті*. 149–152 https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8a37ebe2-bea1-4025-8e16-2bb669861d4f/content (Дата звернення: 25.08.2025)

11. Наумкіна С. М. Переосмислення сучасних реалій українського політичного простору у воєнний час. Матеріали Всеукраїнського круглого столу «Трансформація українського суспільства в цифрову еру», м. Одеса, 25.03.2022. С. 14–21.

12. Про правовий режим воєнного стану. Закон України від 12.05.2015 № 389- VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 28, ст.250. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення 29.04.2025)

13. Про утворення Ставки Верховного Головнокомандувача. Указ Президента України; Склад колегіального органу від 24.02.2022 № 72/2022 зі змінами № 546/2025 від 24.07.2025} URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show /72/2022#Text (Дата звернення: 15.08.2025)

14. Резнік О. Залученість українців до волонтерської діяльності під час повномасштабної війни. Фонд «Демократичні ініціативи». 2023. URL: https://dif.org.ua/article/oleksandr-reznik-zaluchenist-ukraintsiv-do-volonterskoi-diyalnosti-pid-chas-povnomasshtabnoi-viyni (Дата звернення: 25.08.2025).

15. Семенченко Ф.Г. 2024. Владні повноваження органів місцевого самоврядування в українському суспільстві в умовах російської агресії. *Політичне життя*. (Жов 2024), 4–10. DOI:https://doi.org/10.31558/2519-2949.2024.3.1. (Дата звернення 23.08.2025)

16. Топольніцький В. В. Повноваження глави держави щодо введення надзвичайного та воєнного стану: вітчизняний та зарубіжний досвід . *Аналітично-порівняльне правознавство* / голов. ред.: Ю. М. Бисага; ДВНЗ «УжНУ» Ужгород, 2022. №2. С. 193–199. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.Ua /article/view/261876/258264 \

17. Христинченко, Н. П., Ковалів, М. В. Демократичний цивільний контроль сектору безпеки і оборони: поняття, зміст, форми реалізації в реаліях сьогодення. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2023. Вип 8. URL: https://doi.org/10.54929/2786-5746-2023-8-01-13

18. Щербина С.С. Структура політичної еліти в сучасному українському суспільстві. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2019. Вип. 83. С. 210–215. URL: http://soctechjournal.kpu.zp.ua/archive/2019/83/27.pdf (Дата звернення: 25.08.2025)

19. Huntington, S. P. The Soldier and the State. Harvard University Press. 1957. 278 p. URL:/ https://worldoriens.wordpress.com/wp-content/uploads/2017/03/the-soldier-and-the-state-huntington.pdf (Дата звернення 19.08.2025)

20. Baxter M., Lee J., Odai M., Scaramuzzino R. The Paradox of Elites in Civil Society: A Comparative Study on Civil Society Leaders' Satisfaction with Democracy in the UK and Sweden. International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations. 2024. Vol. 4. DOI:10.1007/s11266-024-00669-0 (date of access: 15.08.2025)

Анотація

Фещук Т. Л. **Особливості взаємодії еліт у виробленні політичних рішень в умовах війни.** – Стаття.

У статті здійснено комплексний аналіз взаємодії політичних еліт України у процесі вироблення та ухвалення рішень в умовах війни з урахуванням специфіки функціонування політичної системи в умовах воєнного стану, яка проявляється у концентрації влади в руках вищого керівництва держави та посиленні ролі військово-безпекового сегмента еліти. З'ясовано, що ключовими центрами ухвалення стратегічних рішень є Ставка Верховного Головнокомандувача та Рада національної безпеки і оборони України, які забезпечують інтеграцію політичного та військового управління, оперативну координацію дій та мобілізацію ресурсів.

Укладено багаторівневу структуру української політичної еліти у воєнний час, що включає вищу державну, парламентсько-партійну, військово-безпекову, регіонально-адміністративну, економічно-бізнесову, громадсько-волонтерську та інтелектуальну складові. Показано, що парламентсько-партійна еліта, попри політичну фрагментацію, демонструє ситуативну консолідацію, спрямовану на ухвалення рішень із ключових питань безпеки й оборони. Регіонально-адміністративна еліта, зокрема військові адміністрації та органи місцевого самоврядування, виступають каналом трансляції рішень центральної влади на місцях. Громадсько-волонтерська та інтелектуальна еліта виконують роль посередника між державою і суспільством, формують суспільну підтримку та легітимність ухвалених рішень, а також беруть участь у виробленні експертно-аналітичних рекомендацій для оптимізації державної політики.

Окреслено зовнішньополітичний вимір ухвалення рішень, що реалізується через активну взаємодію української політичної та дипломатичної еліти з міжнародними партнерами, спрямовану на формування коаліцій, залучення військово-технічної та фінансової допомоги, посилення міжнародної суб'єктності України.

Зазначається, що ефективність вироблення політичних рішень забезпечується поєднанням формальних механізмів (інституційна діяльність вищих органів влади, ухвалення нормативно-правових актів) і неформальних практик (закриті наради, особисті зустрічі, інтенсивна дипломатична комунікація).

Зроблено висновок, що взаємодія еліт у процесі ухвалення політичних рішень в умовах війни постає як динамічна система координації політичних, військових, регіональних, громадських і міжнародних суб'єктів, яка забезпечує оперативність, результативність та легітимність державного управління.

Ключові слова: політичні еліти, політичні рішення, російсько-українська війна, кризове управління, воєнний стан; цивільно-військові відносини; парламентська консолідація.

Summary

Feshchuk T. L. **Specifics of elite interaction in the making of political decisions during wartime.** – Article.

The article carries out a comprehensive analysis of the interaction of Ukraine's political elites in the process of developing and adopting decisions in wartime, taking into account the specific functioning of the political system under martial law, which is manifested in the concentration of power in the hands of the country's top leadership and the strengthening of the role of the military-security segment of the elite. It has been established that the key centers of strategic decision-making are the Headquarters of the Supreme Commander-in-Chief and the National Security and Defense Council of Ukraine, which ensure the integration of political and military governance, the operational coordination of actions, and the mobilization of resources.

A multi-level structure of the Ukrainian political elite in wartime has been outlined, which includes the higher state, parliamentary-party, military-security, regional-administrative, economic-business, civic-volunteer, and intellectual components. It has been demonstrated that the parliamentary-party elite, despite political fragmentation, shows situational consolidation directed toward adopting decisions on key issues of security and defense. The regional-administrative elite, particularly the military administrations and local self-government bodies, act as channels for the transmission of decisions of the central government to the local level. The civic-volunteer and intellectual elites perform the role of intermediaries between the state and society, not only shaping public support and legitimacy of the adopted decisions but also participating in the development of expert-analytical recommendations for optimizing public policy.

The external political dimension of decision-making has also been outlined, which is realized through the active interaction of the Ukrainian political and diplomatic elite with international partners, aimed at forming coalitions, attracting military-technical and financial assistance, and strengthening Ukraine's international subjectivity. It has been noted that the effectiveness of political decision-making is ensured by the combination of formal mechanisms (institutional activity of higher state bodies, adoption of legal acts) and informal practices (closed meetings, personal consultations, intensive diplomatic communication).

It has been concluded that the interaction of elites in the process of political decision-making under wartime conditions appears as a dynamic system of coordination among political, military, regional, civic, and international actors, which ensures the timeliness, effectiveness, and legitimacy of political decisions.

Key words: political elites, political decisions, Russo-Ukrainian war, crisis management, martial law, civil-military relations, parliamentary consolidation.

Дата надходження статті: 29.08.2025
Дата прийняття статті: 05.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 316.334.3:342.8:316.346.32-053.6(477+4-672ЄС)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.51

Н. С. Чернікова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5470-0622
кандидатка історичних наук, доцентка,
доцентка кафедри філософії, соціології та історії
Дніпровського державного аграрно-економічного університету

О. П. Конотопенко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3139-4527
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри публічного управління та менеджменту
Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА МОЛОДІ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ДЕМОКРАТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ: ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНИ ТА КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Вступ. Сучасні демократичні процеси в Україні та країнах Європейського Союзу характеризуються зростаючою роллю молоді як активного суб'єкта політичних перетворень. Політична культура молодого покоління формується в умовах глобалізації, цифрової революції та геополітичних викликів, що створює як нові можливості для демократизації, так і потенційні загрози для стабільності демократичних інститутів.

Особливу актуальність ця проблематика набуває в контексті європейської інтеграції України та необхідності гармонізації політичних цінностей молоді з європейськими демократичними стандартами. Україна, перебуваючи на етапі демократичного транзиту, потребує глибокого розуміння механізмів формування політичної культури молоді та її впливу на процеси консолідації демократії.

Водночас досвід країн ЄС демонструє як успішні практики залучення молоді до політичного життя, так і виклики, пов'язані з політичною апатією, зростанням популізму та радикалізацією молодіжних рухів. Порівняльний аналіз цих процесів дозволяє виявити спільні тенденції та специфічні особливості політичної соціалізації молоді в різних суспільно-політичних контекстах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика політичної участі та культури молоді є предметом активного наукового дискурсу в міжнародній та вітчизняній науковій спільноті.

Аналітичні звіти міжнародних організацій надають актуальну емпіричну базу для дослідження. Звіти ПРООН [1; 2] розкривають особливості політичних настроїв української молоді в умовах воєнного стану та їх трансформацію протягом 2021–2024 років. Дослідження Європейської Комісії [3] демонструє загальноєвропейські тенденції ставлення молоді до демократичних інститутів. Дані Всесвітнього дослідження цінностей [4] дозволяють простежити динаміку ціннісних орієнтацій української молоді в порівнянні з європейськими стандартами. Звіт Freedom House [5] надає оцінку якості демократичних процесів в Україні з урахуванням молодіжного фактору.

Порівняльні дослідження політичної участі молоді в європейському контексті представлені в працях О. Онуч та К. Аркрайт [6], які аналізують чинники формування проєвропейських настроїв української молоді. М. Кітанова [7] досліджує патерни політичної участі молоді в країнах ЄС на основі кроснаціонального аналізу. Е. Грассі, М. Портос та А. Феліцетті [9] вивчають ставлення молоді до демократії в загальноєвропейському масштабі.

Специфіку посткомуністичного контексту розглядають Т. Кузьо [8] через порівняння молодіжного активізму в Україні та Росії, А. Кірбіш [10] аналізує політичну участь в країнах Центральної та Східної Європи, Н. Летки [13] досліджує процеси соціалізації в посткомуністичних суспільствах, К. Шафранець [14] вивчає контекст молодіжної соціалізації в посткомуністичних країнах.

Вітчизняні дослідження представлені працями О. Кавиліна [11], який аналізує інституціоналізацію політичної участі молоді в сучасній Україні, Г. Іовчу [19] щодо порівняльного аналізу політичної участі в ЄС та Україні, О. Царенка [20] стосовно політичної участі в умовах нестабільності.

Міжнародні дослідницькі центри також вносять вагомий внесок у розуміння проблеми. Німецький інститут молоді [16] надає систематичний огляд кількісних баз даних щодо політичної участі молоді в Європі. ОБСЄ [15] досліджує діяльність молодіжних центрів в Україні. Рада Європи через праці С. Ковачової [17] аналізує можливості оновлення патернів політичної участі. Д. Драгоман та С. Лука [18] вивчають особли-

© Н. С. Чернікова, О. П. Конотопенко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

вості онлайн-мобілізації молоді в країнах Східної Європи. Ф. Робертсон [12] надає порівняльний аналіз молодіжної політичної участі в Польщі та Румунії, що дозволяє краще зрозуміти регіональну специфіку.

Таким чином, проаналізовані дослідження пропонують загалом достатній матеріал для проведення цього дослідження.

Метою дослідження є комплексний аналіз політичної культури молоді як чинника демократизації через порівняльне вивчення України та країн Європейського Союзу, виявлення спільних тенденцій та відмінностей у формах політичної участі, ціннісних орієнтаціях та інституційних механізмах залучення молоді до демократичних процесів.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання:

1) проаналізувати теоретико-методологічні підходи до вивчення політичної культури молоді в контексті демократизації;

2) дослідити особливості політичної участі молоді в Україні та країнах ЄС на основі порівняльного аналізу емпіричних даних;

3) виявити ключові чинники формування демократичних цінностей у молодіжному середовищі;

4) оцінити вплив політичної культури молоді на процеси демократичної консолідації;

5) визначити перспективи розвитку молодіжної політичної участі в контексті європейської інтеграції України.

Методи та матеріали. Методологічною основою дослідження є комплексний міждисциплінарний підхід, що поєднує теоретичні напрацювання політичної науки, соціології та культурології. Використовується сукупність загальнонаукових та спеціальних методів дослідження.

Порівняльний метод застосовується для зіставлення особливостей політичної культури молоді в Україні та країнах ЄС, виявлення спільних тенденцій та національної специфіки. Порівняльний аналіз здійснюється на рівні ціннісних орієнтацій, форм політичної участі та інституційних механізмів. Системний підхід дозволяє розглядати політичну культуру молоді як складну систему взаємопов'язаних елементів у контексті більш широких суспільно-політичних процесів демократизації. Структурно-функціональний аналіз використовується для дослідження функцій політичної культури молоді в процесах демократичної консолідації та виявлення дисфункцій у системі політичної соціалізації. Вторинний аналіз даних застосовується для опрацювання результатів масових опитувань та статистичних досліджень, проведених міжнародними організаціями (ПРООН, Європейська Комісія, Freedom House, Всесвітнє дослідження цінностей, ОБСЄ). Контент-аналіз використовується для систематизації та аналізу наукових публікацій, аналітичних звітів та програмних документів щодо молодіжної політики.

Емпіричною базою дослідження слугують: аналітичні звіти ПРООН щодо стану молоді в Україні [1; 2]; дані опитування Eurobarometer щодо молоді та демократії [3]; результати Всесвітнього дослідження цінностей для України [4]; звіти Freedom House про стан демократії [5]; дослідження ОБСЄ щодо молодіжних центрів в Україні [15]; огляд кількісних міжнародних баз даних Німецького інституту молоді [16]; наукові публікації у провідних міжнародних журналах з політичної науки та молодіжних досліджень [6; 7; 8; 9; 10; 13; 14; 17; 18]; дисертаційні дослідження вітчизняних науковців [11; 19; 20].

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 2004 по 2024 роки, що дозволяє простежити динаміку змін у політичній культурі молоді в контексті розширення ЄС, Помаранчевої революції, Революції гідності та російсько-української війни. Територіальні рамки включають Україну та країни-члени Європейського Союзу з особливою увагою до країн Центральної та Східної Європи як найбільш релевантного контексту для порівняння.

Результати дослідження. Аналіз емпіричних даних свідчить про формування унікальної моделі політичної культури молоді в Україні, яка поєднує характерні риси посткомуністичного транзиту з новітніми викликами воєнного часу. Порівняння з європейськими тенденціями виявляє як конвергентні процеси, так і специфічні траєкторії розвитку.

Одним з найбільш несподіваних висновків дослідження є те, що воєнний стан парадоксальним чином прискорив демократичну соціалізацію української молоді. За даними ПРООН [2], участь молоді у волонтерській діяльності зросла з 20% у 2021 році до 42% у 2023 році, що суттєво перевищує показники мирного часу в більшості країн ЄС. Водночас цей активізм набуває специфічного характеру – він орієнтований на підтримку держави та армії, а не на критичний громадський контроль, що характерно для західноєвропейських демократій.

Дані Всесвітнього дослідження цінностей [4] демонструють, що довіра українців до збройних сил досягла 74,3%, що є найвищим показником довіри до будь-якого інституту. Для порівняння, в країнах ЄС довіра молоді до військових інститутів коливається в межах 45–60% [7]. Це свідчить про формування особливого типу «оборонної демократії», де демократичні цінності розглядаються через призму національної безпеки.

Порівняльний аналіз форм політичної участі виявляє кардинальні відмінності між Україною та країнами ЄС. Якщо в європейських демократіях цифрові форми участі доповнюють традиційні [9], то в Україні вони фактично їх заміщують. За даними досліджень, лише 8,7% української молоді вважають політику «дуже важливою» [4], проте 67% активно використовують соціальні мережі для висловлення політичних поглядів [1].

Цей феномен можна пояснити специфікою політичної соціалізації в умовах гібридного конфлікту, коли традиційні форми політичної участі (членство в партіях, участь у мітингах) сприймаються як потенційно небезпечні або малоефективні. Натомість цифрові платформи надають молоді відчуття політичного агентства без необхідності фізичної мобілізації.

Всупереч поширеним уявленням про протиріччя між національною та європейською ідентичністю, дослідження О. Онуч та К. Аркрайт [6] виявляє синергетичний ефект цих ідентифікацій серед української молоді. 82,2% молодих українців пишаються своїм громадянством [4], а водночас 90% підтримують євроінтеграцію [1].

Порівняно з країнами ЄС, де зростання націоналістичних настроїв часто корелює зі зниженням підтримки європейської інтеграції [9], в Україні спостерігається зворотна тенденція. Європейська інтеграція розглядається як засіб зміцнення національної незалежності, а не як загрозу національній ідентичності.

Дослідження ОБСЄ [15] виявляє критичну нестачу інституційної інфраструктури для молодіжної політичної участі в Україні. Лише 23% молодіжних центрів мають програми громадянської освіти, порівняно з 78% у країнах ЄС [16]. Проте це компенсується неформальними мережами та ініціативами громадянського суспільства.

Особливо показовою є трансформація ролі освітніх інститутів. Якщо в країнах ЄС університети залишаються основними центрами політичної соціалізації молоді [12], то в Україні ця функція перейшла до волонтерських організацій та військових структур. За даними ПРООН [2], 34% молоді отримують політичну інформацію через волонтерські організації, а 28% – через військові канали комунікації.

Порівняльний аналіз гендерних аспектів політичної культури виявляє унікальну ситуацію в Україні. Традиційно в країнах ЄС жінки менш активні у «жорстких» формах політичної участі [13], проте в Україні ця закономірність порушується. Жінки складають 52% волонтерів [2] та демонструють вищі показники довіри до демократичних інститутів порівняно з чоловіками.

Це можна пояснити специфікою воєнного досвіду, коли жінки отримали нові можливості для суспільної активності через волонтерство та підтримку армії. Водночас зберігаються традиційні гендерні стереотипи щодо політичного лідерства – лише 23% молодих жінок готові балотуватися на виборні посади [1].

Аналіз регіональних відмінностей демонструє поступове згладжування традиційного поділу між східними та західними областями України. Якщо до 2014 року спостерігалися суттєві розбіжності в політичних орієнтаціях молоді [8], то воєнні події призвели до уніфікації ціннісних установок. За даними WVS [4], підтримка демократичних цінностей серед молоді західних областей становить 78%, східних – 71%, що є статистично незначною різницею.

Проте зберігаються відмінності в формах політичної участі. Молодь західних областей більш схильна до формальної політичної активності (членство в організаціях, участь в заходах), тоді як східні регіони демонструють вищі показники цифрової політичної участі та волонтерської діяльності.

Висновки. Дослідження політичної культури молоді як чинника демократизації в Україні та країнах ЄС виявило формування принципово нової моделі демократичної участі, яка кардинально відрізняється від класичних західноєвропейських патернів. Українська молодь демонструє

Таблиця 1

Порівняльні показники політичної участі молоді (18–35 років)

Показник	Україна (2024)	Середнє по ЄС (2024)	Різниця
Участь у виборах, %	68*	64	+4
Членство в політичних партіях, %	<1	3-5	-4
Волонтерська діяльність, %	42	22	+20
Активність у соцмережах (політична), %	67	45	+22
Довіра до демократичних інститутів, %	43	58	-15
Підтримка ЄС, %	90	72	+18
Готовність до протестної участі, %	28	35	-7

**Дані за 2019 рік (останні парламентські вибори в Україні)*

Джерело: складено авторами на основі аналізу джерел [1; 2; 3; 4]

унікальне поєднання високого рівня патріотизму з проєвропейськими орієнтаціями, що спростовує традиційні уявлення про несумісність національної та наднаціональної ідентичності.

Воєнний досвід парадоксальним чином прискорив процеси демократичної соціалізації української молоді, проте надав їм специфічного характеру. Замість критичної громадянської позиції, характерної для західних демократій, формується модель «мобілізаційної демократії», де демократичні цінності розглядаються через призму національного виживання та опору зовнішній агресії.

Цифрова революція кардинально трансформувала форми політичної участі молоді, створивши альтернативні канали політичної комунікації та мобілізації. В Україні цей процес набув компенсаторного характеру, заміщуючи дефіцити традиційних демократичних інститутів. Проте це створює ризики поверхової політизації та відсутності глибокого розуміння демократичних процедур.

Гендерні трансформації політичної участі в умовах війни виявилися більш радикальними, ніж в мирних європейських суспільствах. Жінки отримали нові можливості для суспільної активності, проте ці зміни поки не транслюються у сферу формального політичного лідерства.

Регіональна конвергенція політичних цінностей молоді свідчить про потужний консолідуючий вплив воєнного досвіду, проте зберігаються відмінності в практиках політичної участі, що відображає різні моделі політичної соціалізації.

Інституційні дефіцити молодіжної політики компенсуються високим рівнем самоорганізації та ініціативності молоді, проте це створює ризики фрагментації та непослідовності у формуванні демократичної культури. Досвід країн ЄС демонструє важливість системного підходу до розбудови інфраструктури молодіжної політичної участі.

Перспективи розвитку політичної культури української молоді значною мірою залежатимуть від здатності інтегрувати мобілізаційний потенціал воєнного періоду з інституційними механізмами мирної демократії. Європейська інтеграція може слугувати каталізатором цього процесу, проте потребує адаптації європейських практик до специфіки українського контексту.

Отримані результати мають важливе значення для розробки молодіжної політики як в Україні, так і в країнах ЄС, оскільки демонструють нові форми демократичної участі, які формуються під впливом глобальних викликів сучасності. Подальші дослідження мають зосередитися на вивченні довгострокових наслідків воєнного досвіду для політичної культури молоді та розробці інноваційних механізмів демократичної соціалізації в умовах цифрової трансформації суспільства.

Література

1. Perspectives of Youth in Ukraine from 2021 to 2023 : analytical report. United Nations Development Programme. New York : UNDP, 2024. 48 p. URL: https://www.undp.org/ukraine/publications/perspectives-youth-ukraine-2021-2023 (дата звернення: 06.01.2025).

2. Impact of War on Youth in Ukraine – 2024 : research report. United Nations Development Programme. Kyiv : UNDP, 2024. 32 p. URL: https://www.undp.org/ukraine/publications/impact-war-youth-ukraine-2024 (дата звернення: 06.01.2025).

3. Youth and democracy : Eurobarometer survey. European Commission. Brussels : European Commission, May 2024. URL: https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/3181 (дата звернення: 06.01.2025).

4. World Values Survey Wave 7 (2017-2022) : Ukraine country report. Ukrainian Centre for European Policy. Kyiv : UCEP, 2020. 80 p. URL: https://ucep.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS_UA_2020_report_ENG_WEB.pdf (дата звернення: 06.01.2025).

5. Ukraine: Nations in Transit 2024 Country Report / Freedom House. – Washington, DC. Freedom House. 2024. URL: https://freedomhouse.org/country/ukraine/nations-transit/2024 (дата звернення: 06.01.2025).

6. Onuch O. Ukrainian Youth and Ukraine in Europe: a Cohort Analysis of the Drivers of Attitudes toward the EU. Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization. 2021. Vol. 29, no. 4. P. 305–328. DOI: 10.3200/DEMO.29.4.305-328.

7. Kitanova M. Youth political participation in the EU: evidence from a cross-national analysis. Journal of Youth Studies. 2020. Vol. 23, no. 7. P. 819–836. – DOI: 10.1080/13676261.2019.1636951.

8. Kuzio T. Ukraine is not Russia: Comparing youth political activism. SAIS Review of International Affairs. 2006. Vol. 26, no. 2. P. 67–83. DOI: 10.1353/sais.2006.0035.

9. Grassi E. F. G. Young People's Attitudes towards Democracy and Political Participation: Evidence from a Cross-European Study. Government and Opposition. 2024. Vol. 59, no. 2. P. 582–604. DOI: 10.1017/gov.2022.35.

10. Kirbi A. Political participation and non-democratic political culture in western Europe, east-central europe and post-Yugoslav countries. Democracy in Transition: Political Participation in the European Union. Springer, 2012. P. 225–251. DOI: 10.1007/978-3-642-30068-4_12.

11. Кавилін О. А. Інституціоналізація політичної участі молоді в сучасній Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2016. 252 с. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/05/dis_kavylin.pdf (дата звернення: 06.01.2025).

12. Robertson F. M. A study of youth political participation in Poland and Romania. London : UCL, 2009. 298 p. URL: https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/18725/ (дата звернення: 06.01.2025).

13. Letki N. Socialization for participation? Trust, membership, and democratization in East-Central Europe. Political Research Quarterly. 2004. Vol. 57, no. 4. P. 665–679. DOI: 10.1177/106591290405700414.

14. Szafraniec K. The contemporary context of youth socialization: The specificity of post-communist countries. Polish Sociological Review. 2017. No. 3. P. 277–292.

15. Research on the Activities and Capacity of Youth Centres and Spaces in Ukraine : Report on Expert Survey. Organization for Security and Cooperation in Europe. Vienna : OSCE, 2024. URL: https://www.osce.org/osce-secretariat-exb-support-programme-for-ukraine/581920 (дата звернення: 06.01.2025).

16. Political Participation of Young People and Democracy in Europe : Literature Review and Overview of Quantitative International Databases. Deutsches Jugendinstitut. Munich : DJI, 2022. 156 p. URL: https://www.dji.de/fileadmin/user_upload/aejp/2022_DJI_YouthParticipationandDemocracyinEurope.pdf (дата звернення: 06.01.2025).

17. Kovacheva S. Will youth rejuvenate the patterns of political participation? Revisiting youth political participation : challenges for research and democratic practice in Europe. Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2005. P. 19–28.

18. Dragoman D. Young People and Political Activism in Moldova: Why Online Mobilization is Not Enough for Democratic Consolidation. Studia Politica: Romanian Political Science Review. 2019. Vol. 19, no. 3–4. P. 461–480.

19. Іовчу Г. М. Політична участь громадян країн ЄС та України: порівняльний аналіз. автореф. дис. … канд. політ. наук : 23.00.02. Держ. заклад «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського». Одеса, 2011. 16 с.

20. Царенко О. О. Політична участь громадян України в умовах політичної нестабільності : монографія. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. 240 с.

Анотація

Чернікова Н. С., Конотопенко О. П. **Політична культура молоді як детермінанта демократичних трансформацій: порівняльне дослідження України та країн Європейського Союзу.** – Стаття.

Стаття присвячена комплексному дослідженню політичної культури молоді як ключового чинника демократизації через порівняльний аналіз України та країн Європейського Союзу. Дослідження базується на аналізі сучасних емпіричних даних міжнародних організацій, включаючи звіти ПРООН, Європейської Комісії, Freedom House, результати Всесвітнього дослідження цінностей та дослідження ОБСЄ. Методологічною основою є комплексний міждисциплінарний підхід, що поєднує порівняльний метод, системний підхід, структурно-функціональний аналіз та вторинний аналіз даних.

Результати дослідження виявляють формування унікальної моделі політичної культури української молоді, яка кардинально відрізняється від класичних західноєвропейських патернів. Воєнний досвід парадоксальним чином прискорив процеси демократичної соціалізації, створивши модель «мобілізаційної демократії», де демократичні цінності розглядаються через призму національного виживання. Українська молодь демонструє унікальне поєднання високого рівня патріотизму (82,2% пишаються громадянством) з проєвропейськими орієнтаціями (90% підтримують євроінтеграцію), що спростовує традиційні уявлення про несумісність національної та наднаціональної ідентичності.

Виявлено значущі трансформації в формах політичної участі: цифрові платформи фактично заміщують традиційні форми політичного залучення, волонтерська діяльність зросла з 20% до 42%, проте членство в політичних партіях залишається мінімальним (<1%). Гендерні аспекти політичної участі зазнали радикальних змін – жінки складають 52% волонтерів та демонструють вищі показники довіри до демократичних інститутів. Регіональна диференціація політичної культури поступово згладжується під впливом воєнного досвіду.

Дослідження доводить, що інституційні дефіцити молодіжної політики компенсуються високим рівнем самоорганізації, проте це створює ризики фрагментації демократичної культури. Порівняно з країнами ЄС, Україна демонструє вищі показники волонтерської активності та підтримки європейської інтеграції, але нижчі рівні довіри до демократичних інститутів та готовності до протестної участі. Результати мають важливе значення для розробки молодіжної політики та демонструють нові форми демократичної участі під впливом глобальних викликів сучасності.

Ключові слова: політична культура молоді, демократизація, політична участь, Україна, Європейський Союз, порівняльний аналіз, воєнний досвід, цифрова участь, європейська інтеграція, молодіжна політика.

Summary

Chernikova N. S., Konotopenko O. P. **The political culture of young people as a determinant of democratic transformations: a comparative study of Ukraine and European Union countries.** – Artilce.

The article is devoted to a comprehensive study of youth political culture as a key factor of democratization through comparative analysis of Ukraine and European Union countries. The research is based on analysis of contemporary empirical data from international organizations, including reports from UNDP, European Commission, Freedom House, World Values Survey results, and OSCE research. The methodological foundation consists of a comprehensive interdisciplinary approach combining comparative method, systems approach, structural-functional analysis, and secondary data analysis.

Research results reveal the formation of a unique model of Ukrainian youth political culture that fundamentally differs from classical Western European patterns. Military experience has paradoxically accelerated democratic socialization processes, creating a model of «mobilizational democracy» where democratic values are viewed through the prism of national survival. Ukrainian youth demonstrates a unique combination of high patriotism levels (82.2% are proud of citizenship) with pro-European

orientations (90% support European integration), refuting traditional assumptions about incompatibility of national and supranational identity.

Significant transformations in forms of political participation have been identified: digital platforms effectively replace traditional forms of political engagement, volunteer activity increased from 20% to 42%, yet political party membership remains minimal (<1%). Gender aspects of political participation underwent radical changes – women constitute 52% of volunteers and demonstrate higher levels of trust in democratic institutions. Regional differentiation of political culture is gradually smoothing under the influence of military experience.

The study proves that institutional deficits in youth policy are compensated by high levels of self-organization, but this creates risks of democratic culture fragmentation. Compared to EU countries, Ukraine demonstrates higher indicators of volunteer activity and European integration support, but lower levels of trust in democratic institutions and readiness for protest participation. The results are important for youth policy development and demonstrate new forms of democratic participation under the influence of contemporary global challenges. The research contributes to understanding how extreme circumstances can reshape traditional patterns of political socialization and democratic participation.

Key words: youth political culture, democratization, political participation, Ukraine, European Union, comparative analysis, military experience, digital participation, European integration, youth policy.

Дата надходження статті: 26.08.2025
Дата прийняття статті: 08.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 32:355.4:659.4
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.52

Р. С. Шихутський
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0008-5840-8232
здобувач вищої освіти
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ У ВОЄННИЙ ЧАС: СТРАТЕГІЧНІ, ЕТИЧНІ ТА БЕЗПЕКОВІ ВИМІРИ

Постановка проблеми. У сучасних умовах війни та гібридних загроз політична комунікація перетворилася на ключовий ресурс безпеки та мобілізації суспільства. Вона формує суспільні настрої, консолідує громадян і впливає на міжнародну підтримку. Разом з тим постає етична дилема між швидкістю та ефективністю комунікацій і дотриманням демократичних стандартів.

Актуальність проблеми полягає в потребі глибшого аналізу впливу централізованих інформаційних потоків, емоційних наративів і персоналізованих звернень на стійкість держави. Практичний вимір дослідження дає змогу розробляти ефективні й етично виважені стратегії кризового PR, здатні зміцнювати довіру, забезпечувати стабільність та підвищувати міжнародну легітимність України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових дослідженнях проблематику трансформації політичної комунікації в умовах війни розкривали Азарова В., Ніколаєць Ю., Трушевич Г., Лисичкина І., Лисичкина Л., Міненко Є., Дебенко І., Коріновська А., Петровський П., Смолянюк В., Крилова С. тощо. У працях цих авторів досліджуються питання стратегічних комунікацій, довіри як соціального капіталу, централізації інформаційних потоків, персоналізації звернень політичних лідерів, етичних дилем та інформаційної втоми суспільства.

Водночас залишаються недостатньо опрацьованими аспекти оцінки ефективності централізованих моделей комунікації, розробки етичних стандартів кризового PR та механізмів запобігання інформаційній втомі. Саме ці напрями поглиблено розглядає дана стаття, пропонуючи комплексний підхід до аналізу сучасних викликів політичної комунікації у воєнних умовах.

Метою статті є комплексний аналіз трансформації політичної комунікації в умовах війни та гібридних загроз, зокрема дослідження впливу централізації інформаційних потоків, персоналізованих звернень і стратегічних наративів на рівень суспільної стійкості, довіри та міжнародної підтримки

Виклад основного матеріалу. У реаліях воєнного часу політична комунікація перетворюється на критично важливий інструмент, що забезпечує не лише ефективне управління, а й стійкість держави перед загрозами. Вона стає основою взаємодії між владою та суспільством, допомагаючи швидко координувати дії й підтримувати єдність у кризових умовах. У цьому контексті політичний PR виконує функцію мобілізації спільних ресурсів, де інформація слугує одночасно і зброєю, і захисним механізмом, і засобом зміцнення національної консолідації.

Особливого значення набуває емоційний вимір комунікацій, адже страх, властивий суспільству в умовах війни, перетворюється на енергію спротиву, коли політичні лідери апелюють до рішучості, впевненості та віри у власні сили. У цьому процесі вирішальним є рівень довіри до інституцій та керівництва держави, адже саме вона забезпечує ефективність мобілізаційних стратегій. Довіра стає основним соціальним капіталом, без якого навіть найбільш продумані кампанії втрачають ефективність [8].

У воєнний час політична комунікація зазнає докорінної трансформації, переходячи від традиційного інформування до стратегічного управління емоціями та довірою. Вона стає інструментом підтримки легітимності влади, мобілізації ресурсів і збереження стійкості суспільства. Її ефективність визначається поєднанням швидкості, достовірності та мобілізаційного впливу, що робить кризовий PR ключовим елементом сучасної воєнної стратегії [1].

Трансформація інформаційного простору у воєнний час демонструє, наскільки докорінно змінюється роль медіа й політичних комунікацій у кризових умовах. Інформація перестає бути лише засобом передачі новин і перетворюється на стратегічний ресурс, що визначає динаміку суспільних настроїв та рівень мобілізації суспільства.

Однією з визначальних тенденцій воєнного інформаційного середовища стає централізація потоків комунікацій. Держави намагаються контролювати основні джерела повідомлень, створюючи офіційні інформаційні платформи, впроваджуючи регулярні брифінги й формуючи узгоджений порядок денний. Прикладом є наці-

© Р. С. Шихутський, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

ональний телемарафон, що об'єднують медіа та забезпечують узгодженість у подачі новин [5].

Воєнний інформаційний простір закономірно набуває ознак тотального протистояння, де кожне повідомлення, образ чи символ стають частиною боротьби за інтерпретацію реальності. Пропаганда агресора має на меті деморалізувати суспільство, посіяти паніку та делегітимізувати владу, використовуючи усі доступні методи когнітивного впливу. У відповідь оборонна сторона розробляє контрнаративи, що ґрунтуються на героїзмі військових, стійкості суспільства та підтримці союзників, демонструючи силу та легітимність власної позиції.

Контрпропаганда у воєнному дискурсі виконує не лише реактивну функцію спростування фейків, а й проактивну роль у формуванні позитивних наративів. Залучення національних символів, історичних аналогій та культурних архетипів допомагає відтворювати колективну ідентичність та укріплювати її у свідомості громадян. Якщо пропаганда руйнує довіру, то контрпропаганда навпаки консолідує та мобілізує, виступаючи психологічним щитом і засобом підтримки морального духу суспільства [9].

У цьому контексті особливої ваги набуває інформаційна гігієна, що розглядається як критичний ресурс інформаційної безпеки. Вона полягає у здатності громадян критично оцінювати інформацію, відрізняти факти від фейків і не поширювати їх. Коли дезінформація поширюється швидше за офіційні заяви, формування медіаграмотності та критичного мислення стає невід'ємною частиною національної безпеки і оборони, інтегруючи громадян у процес захисту інформаційного простору.

Міжнародний вимір боротьби з дезінформацією має ключове значення, оскільки інформаційні війни не обмежуються національними кордонами. Держави, міжнародні організації та технологічні компанії змушені координувати свої дії у сфері моніторингу, верифікації та блокування деструктивних кампаній. Соціальні мережі, як головний канал поширення фейків, мають брати на себе не лише комерційну, а й суспільну відповідальність, забезпечуючи безпеку інформаційного простору [14].

У цьому контексті політичний PR перестає бути лише інструментом впливу та перетворюється на стратегічний ресурс безпеки, покликаний координувати суспільні настрої та протидіяти інформаційним загрозам. Взаємодія між державними структурами, медіа та громадянським суспільством набуває особливого значення, оскільки від узгодженості дій залежить здатність країни протистояти дезінформації й підтримувати єдність у критичні моменти. Така інтегрована модель комунікацій формує основу для ефективного поєднання оборонної політики з інформаційною стійкістю, що стає ключовим фактором у збереженні соціальної цілісності в умовах війни [4].

Трансформація стратегій політичної комунікації в умовах війни свідчить про суттєві зміни у функціонуванні політичних інститутів та їхньому впливі на громадян. Такі зміни продиктовані потребою швидкої адаптації комунікаційних інструментів до екстремальних обставин, де ключовими завданнями стають не лише передача інформації, а й підтримка психологічної стійкості суспільства, збереження довіри та підтвердження легітимності влади.

Персоналізація політичної комунікації також виступає важливим чинником її ефективності в кризових умовах. В умовах загрози суспільство потребує лідера, який не лише приймає рішення, а й символізує національну єдність та уособлює силу народу. Його особистий приклад, риторика та навіть візуальний образ стають носіями ключових меседжів. Приклад України після початку повномасштабної агресії показує, що саме образ Президента України став центром комунікаційної стратегії, уособлюючи стійкість, єдність та міжнародну суб'єктність держави [2].

Український досвід після 24 лютого 2022 року наочно показав, як політична комунікація в умовах війни стає не просто інструментом інформування, а стратегічним чинником виживання держави. Щоденні звернення президента створили унікальну модель комунікації, де поєднувалися звіт про ситуацію на фронті, визнання заслуг військових і громадян, а також звернення до моральних цінностей українського суспільства [2].

Показовим прикладом трансформації державної комунікації у воєнних умовах стало звернення Президента України у першу добу після початку широкомасштабного вторгнення, яке мало виняткове символічне значення. Записане у ніч на 25 лютого 2022 року відео в центрі Києва за участі президента та ключових представників уряду і парламенту стало не лише актом інформування, а й потужним інструментом політичної мобілізації. Ключовий меседж «Ми всі тут. Ми захищаємо нашу незалежність» виконував роль колективного запевнення у готовності влади залишатися з народом, нейтралізував загрозу паніки й сприяв зміцненню довіри до інститутів держави в умовах критичної невизначеності [2].

Не менш важливим стало звернення Президента України до парламенту Великої Британії 8 березня 2022 року, у якому було використано історичні паралелі, що апелювали до досвіду Другої світової війни. Риторичні паралелі з виступами Вінстона Черчилля, насамперед із його закликами до боротьби за кожен клаптик землі,

створювали емоційний місток із британською аудиторією. Така стилістика дозволила посилити відчуття спільності у протистоянні агресії, а також сприяла консолідації міжнародної політичної підтримки. Цей випадок засвідчив, що українська воєнна комунікація спрямована не лише на внутрішню мобілізацію, але й на активне формування солідарності міжнародних партнерів через використання зрозумілих культурних символів і політичних наративів [15].

Ще одним ключовим кроком стало звернення Президента України до Конгресу США 16 березня 2022 року, яке поєднало вербальний і візуальний рівні комунікації. Використання відеоряду з кадрами бомбардувань українських міст у поєднанні з риторикою, що апелювала до цінностей демократії та свободи, сприяло формуванню емоційно сильного меседжу. Залучення історичних аналогій із терактами 11 вересня та нападом на Перл-Гарбор дозволило американській аудиторії осмислити війну проти України як трагедію, близьку їхньому власному історичному досвіду [3].

Сукупність цих прикладів виявляє, що трансформація стратегій державної політичної комунікації у воєнних умовах полягає у використанні персоналізованих звернень, емоційно насиченої риторики, воєнних наративів та символічних паралелей. Такий підхід дозволяє одночасно підтримувати єдність та довіру громадян до влади і посилювати міжнародну солідарність, забезпечуючи тим самим багаторівневий захист у сфері політичних комунікацій.

Ключовим чинником цього процесу стає вміння політичних лідерів оперативно змінювати риторику відповідно до динаміки суспільних настроїв, формуючи гнучкі наративи та використовуючи сучасні комунікаційні інструменти. Зокрема, соціальні мережі створюють ілюзію безпосереднього контакту й співучасті, що посилює довіру громадян і зміцнює відчуття їхньої причетності до спільного подолання кризових викликів.

Міжнародний вимір політичної комунікації у воєнний час набуває особливого значення, оскільки саме він забезпечує стійкість держави та формує стратегічну підтримку з боку союзників. Війна змінює логіку політичної взаємодії, перетворюючи комунікацію не лише на інструмент внутрішньої мобілізації, але й на потужний канал зовнішнього впливу, здатний задавати міжнародний порядок денний.

Важливою складовою воєнної комунікації є побудова образів жертви та героя на міжнародній арені. Образ жертви дозволяє акцентувати увагу світової спільноти на масштабах руйнувань і злочинах агресора, створюючи підґрунтя для морального осуду. Водночас образ героя формує уявлення про незламність нації та здатність до спротиву, що посилює впевненість партнерів у доцільності їхньої допомоги [10].

Синергія цих наративів створює потужний ресурс, що не лише викликає емоційний відгук у міжнародної спільноти, а й формує відчуття моральної відповідальності за підтримку. Завдяки цьому комунікація перестає бути суто інформаційним процесом і перетворюється на дієвий механізм зміцнення глобальної солідарності та консолідації зусиль навколо спільних цінностей.

Міжнародний політичний PR в умовах війни виконує також функцію довгострокового забезпечення зовнішньополітичної підтримки. Ефективність такої підтримки визначається не лише політичними угодами чи воєнною доцільністю, але й рівнем моральної легітимності, який вибудовується через цілеспрямовану комунікаційну стратегію [7].

Наслідки виявляються у зміні зовнішньополітичних пріоритетів партнерів та рішенні урядів щодо надання допомоги. Емоційно насичені меседжі, що транслюються через офіційні канали та незалежні медіа, здатні впливати на політичні рішення про фінансову, гуманітарну чи військову підтримку.

У результаті сама інформаційна активність стає чинником, який змінює баланс сил у глобальній політиці та підсилює позиції воюючої держави. Системне використання PR-технологій у поєднанні з дипломатичними інструментами створює нову якість міжнародної взаємодії, де політична комунікація стає вирішальною у формуванні союзів, визначенні санкційного тиску та масштабів міжнародної допомоги [7].

Показовим прикладом міжнародного виміру політичної комунікації у воєнних умовах стало звернення Головнокомандувача Збройних сил України Валерія Залужного польською мовою до громадян Польщі з нагоди Дня Війська Польського, що стало своєрідним символом стратегічної близькості між двома народами. Такий формат комунікації продемонстрував готовність українських військових лідерів виходити за межі внутрішнього інформаційного поля, адаптуючи власні меседжі до культурних кодів і очікувань ключових міжнародних партнерів [11].

Цей крок можна інтерпретувати як приклад воєнно-дипломатичного PR, заснованого на емпатії та глибокому розумінні культурних контекстів, спрямованого на формування відчуття взаємної підтримки. Звернення Залужного вийшло за межі стандартної офіційної дипломатичної риторики, перетворившись на символічний жест із виразним емоційним і політичним змістом. У результаті воно стало важливим елементом формування міжнародного іміджу України як держави, здат-

ної цінувати допомогу союзників і вибудовувати наратив спільного спротиву.

Водночас на перший план виходить потреба у прозорості та підзвітності при формуванні комунікаційних стратегій. У воєнних умовах держава концентрує контроль над інформаційними потоками, звужуючи простір свободи слова та спрямовуючи роботу медіа на забезпечення суспільної єдності й підтримку мобілізаційних наративів.

Водночас виникає етична дилема щодо того, хто саме формує ключові наративи та контролює їх поширення. Якщо ці процеси відбуваються без належної відкритості, вони можуть призводити до монополізації істини й зловживань владою. Баланс між гарантуванням безпеки та дотриманням демократичних цінностей стає центральною проблемою для політичних комунікаторів у кризових умовах.

Особливу складність становить феномен інформаційної втоми, що виникає внаслідок постійного потоку повідомлень на тему війни, трагічних новин і мобілізаційних закликів. Перенасичення інформацією знижує здатність громадян критично її сприймати, створюючи загрозу зневіри. Це вимагає від політичних акторів уважного ставлення до психологічних ресурсів аудиторії, вибудови дозованих і змістовно збалансованих комунікаційних кампаній [12].

Серйозною проблемою стає дилема «правда проти ефективності», яка особливо загострюється у міжнародному вимірі. Боротьба за увагу світової громадськості та прагнення забезпечити підтримку часто спонукають політичних акторів до перебільшення загроз чи замовчування проблемних аспектів. Хоча такі кроки можуть мати миттєвий ефект, вони створюють ризик довгострокової дискредитації державної комунікації та зниження довіри як громадян, так і міжнародних партнерів [6].

Відповідно, етика воєнного та політичного PR виявляється в постійному балансуванні між потребою захисту держави та дотриманням принципів відкритої демократичної комунікації. Централізований контроль за інформацією, емоційні маніпуляції, загроза інформаційної втоми та виклики, пов'язані з достовірністю даних, створюють складний простір моральних рішень для політичних акторів. Від того, наскільки вдається поєднати ефективність стратегій із дотриманням етичних стандартів, залежить не лише дієвість комунікації, а й довіра суспільства, стійкість демократичних інститутів та стабільність міжнародної підтримки у довгостроковій перспективі.

Висновки. Умови війни та гібридних загроз докорінно змінили роль політичної комунікації, перетворивши її з інструмента інформування на стратегічний ресурс національної безпеки. Централізація інформаційних потоків, персоналізація звернень політичних лідерів і створення емоційно насичених наративів дозволили консолідувати суспільство, підвищити рівень довіри та мобілізаційної готовності, а також забезпечити значну міжнародну підтримку України. Ці процеси підтвердили, що ефективна комунікація здатна змінювати динаміку політичних процесів як у внутрішньому, так і у зовнішньому вимірах.

Водночас активне використання кризового PR виявило низку ризиків, серед яких – загроза інформаційної втоми, етичні дилеми щодо балансу між правдивістю та ефективністю, а також небезпека надмірної централізації комунікацій. Ці виклики свідчать про необхідність формування нових стандартів прозорості, підзвітності та етичної відповідальності, які дозволять зберегти довгострокову довіру суспільства і партнерів, не знижуючи при цьому ефективності мобілізаційних стратегій.

Подальші наукові розвідки мають бути спрямовані на розробку методик оцінки ефективності кризових комунікацій, створення практичних моделей взаємодії держави, медіа та громадянського суспільства, а також вироблення етичних стандартів кризового PR. Важливим напрямом стане аналіз впливу персоналізованих звернень лідерів на стійкість суспільства та міжнародну легітимність, а також вивчення механізмів запобігання інформаційній втомі для підтримання високого рівня громадської залученості у тривалих кризових ситуаціях.

Література

1. Азарова В. Стратегічні комунікації в умовах гібридної війни: погляд від волонтера до науковця : монографія. Київ, 2021. 500 с. URL: https://msj.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2024/01/Stratehichni_komunikatsii_v_umovakh_hibrydnoi_viiny_-pohliad_vid_volontera_do_naukovtsia.pdf.

2. Комунікація Президента України Володимира Зеленського в контексті війни: сутність і формати (на прикладах 2023 року) / І. Дебенко та ін. *Наукові інновації та передові технології*. 2023. № 14(28). URL: https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-14(28)-583-590

3. Коріновська А. "Згадайте Перл-Харбор та 11 вересня": Зеленський звернувся до Конгресу США. *Суспільне. Новини*. URL: https://suspilne.media/218192-zelenskij-zvertaetsa-do-kongresu-ssa-nazivo

4. Міненко Є. С. Розвиток інститутів інформаційної безпеки сучасної України як чинник суспільно-політичної стабільності : дис.. за спец. політологія. Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Київ, 2024. 257 с. URL: https://udu.edu.ua/images/data_file/viddil_aspirant/Doctor_filosofii/Minenko/Minenko_dis.pdf

5. Ніколаєць Ю. Державна інформаційна політика України в умовах повномасштабного воєнного

вторгнення Російської Федерації: суспільно-мобілізаційний потенціал і ефективність. *Political studies*. 2024. № 1 (7). С. 42–67. URL: https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-1-3

6. Політичні технології в сучасних владних процесах : навч. посіб. / В. Смолянюк та ін. Київ, 2021. 328 с. URL: https://ir.kneu.edu.ua:443/handle/2010/38785

7. Публічно-управлінські детермінанти демократичного розвитку України в умовах війни / П. Петровський та ін. Львів : ЛА «Піраміда», 2024. 172 с. URL: https://lpnu.ua/sites/default/files/2025/1/28/paragraphs/65921/monografiya-petrovskiy.pdf

8. Соціальна стійкість українського суспільства в умовах війни: історико-світоглядні виклики / Б. Рейман та ін. *Axis europae*. 2025. № 7. С. 126–145. URL: https://doi.org/10.69550/3041-1467.7.333203

9. Lysychkina I., Lysychkina L. Propaganda as a factor influencing the formation of military personnel's mass and collective consciousness. Честь і закон. 2024. Т. 3, № 90. С. 60–66.

10. Ongenaert D., Soler C. Beyond victim and hero representations? A comparative analysis of UNHCR's Instagram communication strategies for the Syrian and Ukrainian crises. *Journal of refugee studies*. 2024. URL: https://doi.org/10.1093/jrs/feae035

11. Shandra A. "We are again facing centuries-old enemy together" : Ukraine's Army chief greets Poles on Army Day. *Euromedian*. URL: https://euromaidanpress.com/2022/08/15/we-are-again-facing-centuries-old-enemy-together-ukraines-army-chief-greets-poles-on-army-day/

12. The Combat Path: Sustaining Mental Readiness in Ukrainian Soldiers / O. Hukovskyy та ін. *UA army war college*. URL: https://publications.armywarcollege.edu/News/Display/Article/3789930/the-combat-path-sustaining-mental-readiness-in-ukrainian-soldiers/.

13. Trushevych H. Volodymyr Zelenskyi political image during the Russian-Ukrainian war: an initial analysis. *Reality of politics. estimates – comments – forecasts*. 2022. № 4. С. 81–95.

14. Wintour P. US leading global alliance to counter foreign government disinformation. *the Guardian*. URL: https://www.theguardian.com/technology/2024/feb/26/us-leading-global-alliance-to-counter-foreign-government-disinformation

15. Zelensky echoes churchill in historic address to U.K. parliament. *Axios*. URL: https://www.axios.com/2022/03/08/zelensky-churchill-uk-parliament-ukraine

Анотація

Шихутський Р. С. **Трансформація політичної комунікації у воєнний час: стратегічні, етичні та безпекові виміри.** – Стаття.

У дослідженні проаналізовано трансформацію політичної комунікації в умовах війни та гібридних загроз, що дало змогу довести її ключову роль як стратегічного ресурсу національної безпеки. Показано, що комунікація перестала бути лише інструментом інформування, натомість стала механізмом координації суспільних дій і консолідації громадян навколо спільних цілей. Доведено, що довіра виступає основним соціальним капіталом, який визначає ефективність мобілізаційних стратегій.

Дослідженням виявлено, що централізація інформаційних потоків у воєнних умовах є визначальною тенденцією, яка дозволяє забезпечити узгодженість меседжів і стабільність суспільних настроїв. Проаналізовано практику створення офіційних каналів інформування та координації інформаційної політики, зокрема досвід національного телемарафону.

У роботі досліджено ефективність персоналізованих звернень політичних лідерів, зокрема щоденних комунікацій Президента України, що виконували мобілізаційну та легітимаційну функції. Доведено, що емоційно насичені наративи та використання зрозумілих символів сприяли посиленню внутрішньої єдності та міжнародної підтримки.

Встановлено, що персоналізація комунікації та використання символічних паралелей дозволяють створювати багаторівневий захист інформаційного простору та підвищувати стійкість суспільства. Такі стратегії посилюють довіру як всередині країни, так і серед міжнародних партнерів.

Дослідженням виявлено й потенційні ризики надмірної централізації комунікацій, інформаційної втоми та етичних дилем, пов'язаних із балансом між правдивістю й ефективністю. Доведено необхідність розробки нових етичних стандартів кризового PR та запровадження гнучких моделей інформування, здатних підтримувати психологічну стійкість суспільства. Доведено, що системне поєднання стратегічних комунікацій і дипломатії здатне зміцнювати міжнародну легітимність держави, впливати на баланс сил у глобальній політиці та розширювати масштаби зовнішньої підтримки України.

Ключові слова: політична комунікація, кризовий PR, стратегічні комунікації, інформаційна безпека, довіра до влади, інформаційна втома, гібридні загрози.

Summary

Shykhutskyi R. S. **Transformation of political communication during wartime: strategic, ethical, and security dimensions.** – Article.

This study analyzes the transformation of political communication under conditions of war and hybrid threats, proving its crucial role as a strategic resource of national security. It demonstrates that communication has shifted from being merely an information tool to becoming a mechanism for coordinating societal actions and consolidating citizens around common goals. It also establishes that trust serves as a fundamental form of social capital that determines the effectiveness of mobilization strategies.

The research identifies that the centralization of information flows during wartime is a defining trend that ensures message coherence and stability of public sentiment. It examines the practice of creating official information channels and coordinating information policies, including the experience of the national television marathon.

The study evaluates the effectiveness of personalized addresses by political leaders, particularly the daily communications of the President of Ukraine, which performed mobilizing and legitimizing functions. It proves that emotionally charged narratives and the use of recognizable symbols have strengthened internal unity and enhanced international support.

The findings reveal that personalization of communication and the use of symbolic parallels create multi-level protection of the information space and increase societal resilience. These strategies reinforce trust both domestically and among international partners.

The research also identifies potential risks of excessive centralization of communication, information fatigue, and ethical dilemmas related to balancing truthfulness and efficiency. It proves the need to develop new ethical standards for crisis PR and to introduce flexible information models capable of maintaining the psychological resilience of society. Furthermore, the study demonstrates that the systematic combination of strategic communications and diplomacy can strengthen the state's international legitimacy, influence the balance of power in global politics, and expand the scale of external support for Ukraine.

Key words: political communication, crisis PR, strategic communications, information security, trust in government, information fatigue, hybrid threats.

Дата надходження статті: 25.08.2025
Дата прийняття статті: 04.09.2025
Опубліковано: 30.09.2025

УДК 316.77:32
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v055.2025.53

С. М. Ягодзінський
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8755-2235
доктор філософських наук, професор,
проректор з навчально-методичної роботи
ПВНЗ «Європейський університет»

Л. О. Левченко
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0001-4030-7272
кандидат політичних наук,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
ПВНЗ «Європейський університет»

КОНСТРУЮВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ ЧЕРЕЗ ДЕЗІНФОРМАЦІЙНІ СТРАТЕГІЇ

Постановка проблеми. У сучасному світі політика дедалі більше втрачає риси раціонального дискурсу, заснованого на фактах, доведених аргументах і логіці, й натомість перетворюється на простір символічного моделювання, емоційного впливу й інформаційного протистояння. Відбувається зсув від реальності фактів до реальності вражень, де важливим стає не те, що насправді сталося, а те, як це подано, ким, у якому контексті, з яким емоційним забарвленням. Така трансформація створює передумови для інтенсивного використання дезінформаційних стратегій, які стають ефективними інструментами боротьби за владу, вплив і контроль над масовою свідомістю.

Політична реальність, у цьому контексті, не є чимось сталим або об'єктивним, а постає як соціально сконструйований дискурсивний простір, в межах якого відбувається сприйняття політичних подій, процесів, акторів і рішень. Саме через мову, медіа, наративи та символи політика перекладається у повсякденне уявлення громадян. Саме тут і проявляється роль дезінформації як чинника формування викривленого образу політичної дійсності, який може ґрунтуватися не на реальних подіях, а на фейкових повідомленнях, змонтованих інформаційних спектаклях чи штучно створених конфліктах.

Дезінформація у політиці – це не лише поширення неправдивих або неточних даних, а насамперед системна комунікативна стратегія, що включає створення альтернативних реальностей, маніпулювання контекстом, приховування істотної інформації та штучне зміщення акцентів. У поєднанні з технологічними можливостями цифрового світу, такими як алгоритмічна селекція новин, боти, тролі, мікротаргетинг, дезінформація набуває масовості, швидкості поширення та глибини проникнення в колективну свідомість.

Особливої актуальності тема конструювання політичної реальності через дезінформацію набуває в умовах гібридної війни проти України, коли інформаційний простір стає полем системного зовнішнього втручання, а традиційні медіа – об'єктами тиску, дискредитації чи інструментами пропаганди. Паралельно з цим, внутрішній політичний дискурс дедалі більше насичується фейками, маніпуляціями, зрежисованими кампаніями, зниженням стандартів фактчекінгу. Як наслідок, виникає парадоксальна ситуація інформаційного надлишку, за якого доступ до великої кількості новин не веде до кращого розуміння політики, а навпаки – породжує апатію, недовіру, політичний нігілізм і радикалізацію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У світовому дискурсі дослідники дедалі частіше описують сучасну політичну комунікацію, як інформаційний хаос або епоху постправди, де ірраціональні емоції, віра в символи та вірусні наративи витісняють аналітичну оцінку й раціональне осмислення реальності. У такій ситуації виникає потреба в науковому осмисленні механізмів впливу дезінформаційних стратегій на структурування політичної реальності, виявленні закономірностей їхнього функціонування, соціальних наслідків та способів протидії.

Вордл і Дерахшан пропонують концептуальну модель інформаційних розладів, яка включає дезінформацію, маніпуляції та пропаганду. Вони підкреслюють важливість комплексного підходу, що об'єднує різні дисципліни для розробки ефективної політики протидії. Автори визначають чіткі типи інформаційних загроз і пропонують інструменти для їх ідентифікації [15].

Марвік і Льюїс розглядають нові форми маніпуляції у цифровому середовищі – від координації ботів до організації тролінгових кампаній. Вони наголошують, що цифрові технології дозволяють створювати складні і масштабні кампанії дезінформації, які значно ускладнюють роботу журналістів і фактчекерів [14].

© С. М. Ягодзінський, Л. О. Левченко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Алкотт та Генцков проаналізували поширення фейкових новин під час виборів у США 2016 року. Автори використовують кількісні дані, щоб показати, що фейкові новини мали значний обсяг поширення, але в цілому не були основною рушійною силою результатів виборів. Водночас вони акцентують на тому, що соціальні медіа значно впливають на формування політичних упереджень і сприйняття інформації, особливо серед певних груп виборців [9].

Бакір і МакСтей розглядають, як емоції стають важливим ресурсом для розповсюдження дезінформації. Вони пояснюють, що емоційно забарвлені повідомлення, особливо ті, що викликають страх, гнів чи здивування, мають більший потенціал для вірусного поширення. Автори наголошують, що це явище створює економіку емоцій, в якій інформаційні платформи та політичні актори експлуатують емоційні реакції аудиторії для досягнення політичних цілей [10].

Беннет і Лівінгстон аналізують, як дезінформація руйнує традиційні демократичні інституції, підриває довіру до медіа і урядових структур. Вони вводять поняття «порядку дезінформації» – системної ситуації, коли поширення неправдивої інформації стає нормою, а суспільство втрачає спільний фундамент для політичного діалогу [11].

Фаркас і Шоу досліджують політичні наслідки феномену постправди. Вони показують, як політики, медіа і технологічні компанії використовують фейкові новини для маніпуляції виборцями, послаблення опонентів і підриву довіри до системи [12].

Фрішліх розглядає фейкові новини і теорії змов як наративи кризи, які створюють і підтримують почуття хаосу, страху і невпевненості у суспільстві. Ці наративи часто використовуються для легітимації радикальних політичних дій і підриву існуючих інституцій [13].

Бондаренко К. аналізує зміну ролі медіа в політичній системі на тлі технологічних та суспільних змін. Особливу увагу він приділяє трансформації традиційних медіа в епоху цифрових технологій, які суттєво розширили можливості поширення інформації, але одночасно ускладнили контроль над нею [1].

Гриценко А. розглядає інформаційну війну як комплексний феномен, що охоплює стратегічний вплив на інформаційне поле супротивника. Автор окреслює ключові елементи інформаційної війни – дезінформацію, пропаганду, психологічний тиск, кібероперації. Зокрема, він наголошує на викликах сучасності, серед яких – швидкість поширення фейкових новин, застосування цифрових технологій для маніпуляції масовою свідомістю, а також глобальна взаємозалежність інформаційних систем, що ускладнює їхню регуляцію, підкреслює важливість розробки комплексних заходів для протидії інформаційній агресії, особливо в контексті гібридних воєн [2].

Дзюба А. фокусується на ролі фейкових новин у дестабілізації політичних систем. Автор вказує, що цифрові платформи значно розширили доступ до інформації, але разом із тим посилили розповсюдження дезінформації, що руйнує довіру до традиційних інституцій і політичних процесів, наголошує на необхідності розвитку медіаграмотності і регуляторних механізмів для збереження стабільності [3].

Іванов О. досліджує специфіку інформаційних загроз у сучасних гібридних конфліктах, зокрема війні в Україні. Автор аналізує механізми дезінформації, спрямовані на підрив національної єдності, дискредитацію владних інституцій і створення фейкових образів подій [4].

Кириченко О. розглядає різні форми медіа-маніпуляцій, включаючи дезінформацію, пропаганду, цензуру та селекцію інформації. Автор акцентує, що медіа-маніпуляції мають на меті змінити суспільні уявлення про політичні процеси, створити хибні політичні реалії, що можуть призводити до політичної дезорієнтації та радикалізації. Також він аналізує вплив соціальних мереж, де інформація швидко поширюється і важко контролюється, посилюючи ефекти маніпуляції [5].

Липовецький О. досліджує, як дезінформація підриває демократичні інститути, впливає на довіру виборців і легітимність політичних акторів. Автор вказує, що дезінформація не лише викривлює інформаційне поле, а й створює кризу спільної політичної реальності, яка є базисом для колективної дії у демократичному суспільстві. Важливою є взаємодія між технологічними можливостями поширення фейків і психологічними аспектами сприйняття аудиторії [6].

Савчук В. докладно розглядає механізми російської інформаційної війни. Автор аналізує ключові наративи, фейки, техніки маніпуляції, спрямовані на дискредитацію України в міжнародній спільноті, послаблення внутрішньої підтримки влади та розділення суспільства. Підкреслює, що інформаційна агресія є не просто складовою війни, а окремою формою гібридного конфлікту з довгостроковим впливом на безпеку [7].

Шевченко І. розглядає фейкові новини як частину більш широкої соціокультурної кризи, де істина перестає бути цінністю, а інформація перетворюється на інструмент влади [8].

Розглянуті роботи демонструють, що дезінформація в сучасних політичних процесах є багатогранним і системним явищем, яке неможливо розглядати лише як технічну проблему. Вона тісно пов'язана з трансформацією медіа, психо-

логічними особливостями сприйняття, політичними інтересами та технологічними змінами. Ефективна протидія дезінформації вимагає інтегрованого міждисциплінарного підходу, що поєднує наукові дослідження, освітні ініціативи і нормативні рамки.

Таким чином, дослідження конструювання політичної реальності через дезінформацію дозволяє не лише глибше осмислити трансформацію політичного сприйняття в цифрову добу, а й поставити питання про стратегії захисту суспільства від маніпулятивних впливів, відновлення довіри до інформаційних джерел та збереження демократичної комунікації в умовах інформаційної турбулентності.

Формулювання цілей статті. Метою статті є комплексне теоретичне осмислення дезінформаційних стратегій як інструменту конструювання політичної реальності, з акцентом на їхню природу, функції, засоби реалізації та вплив на масову свідомість у контексті трансформацій інформаційного простору. Розглянути ключові механізми впливу дезінформаційних повідомлень на свідомість і поведінку громадян. Окреслити загрози, що випливають із тривалого перебування суспільства в умовах інформаційної дезорієнтації.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасній політичній науці поняття «політична реальність» постає не як об'єктивна та незалежна від спостерігача система, а як результат складної взаємодії між політичними суб'єктами, медіа, громадською свідомістю та інституціями. Політична реальність – це не лише сукупність політичних інститутів, норм і практик, а й символічний простір, у якому формуються уявлення про владу, легітимність, право, справедливість тощо [15, с. 174]. Її головна характеристика – інтерсуб'єктивність, тобто спільне розуміння дійсності, що об'єднує політичну спільноту.

Політична наука розглядає реальність як сконструйовану через практики спілкування, дискурси й символічні дії. Символічне поле впливає на те, як люди сприймають події, оцінюють політичну ситуацію, підтримують або відкидають легітимність влади. Саме тому політична реальність постає як динамічне явище, вона створюється, підтримується, змінюється та піддається деструкції за допомогою мовних та інформаційних практик.

Знання про світ є результатом комунікативної взаємодії, а не відображенням об'єктивної дійсності, щоденні взаємодії формують наші уявлення про соціальний порядок, у тому числі політичний. Політичні факти набувають значення лише в комунікаційному процесі. Політики, журналісти, аналітики не просто інформують, а інтерпретують події, надаючи їм певного значення. Таким чином, політична реальність є продуктом узгоджених (або маніпулятивних) інтерпретацій, що закріплюються у свідомості через повторення, соціальне підтвердження та медіа-репрезентації.

Інформаційний простір сучасного суспільства – це не лише сукупність каналів передачі повідомлень, а стратегічна арена боротьби за контроль над змістом. Політичні актори змагаються не за істину, а за визначення того, що вважати правдою. Це дозволяє говорити про постправду як нову якість політичної реальності [1, с. 37].

Інформаційна боротьба ведеться на кількох рівнях: за домінування дискурсу (що саме обговорюється), за зміст (як це подається), за джерело (хто має право інтерпретувати). Кожен політичний суб'єкт прагне нав'язати власну версію реальності, використовуючи як позитивні меседжі (справедливість, національна ідентичність), так і негативні (страх, загроза, ворог).

Медіа в цьому контексті виступають не лише трансляторами, а активними учасниками формування політичної реальності. Вони обирають, які події висвітлювати, які інтерпретації просувати, які голоси надавати аудиторії. Це робить інформаційний простір об'єктом стратегічного контролю та водночас засобом дезінформації.

Одним із центральних способів формування політичної реальності є фреймінг – процес конструювання рамки інтерпретації подій. Фрейми задають, на чому слід зосередитись, які аспекти підкреслювати, а які ігнорувати. Наприклад, протест може бути зображений як боротьба за свободу або як акт насильства, залежно від вибраного фрейму.

Праймінг полягає в активації певних когнітивних структур аудиторії перед подачею основного повідомлення. Цей ефект широко використовується в політичній рекламі: створюється фон, який налаштовує на відповідне сприйняття новини, події чи особи.

Наративізація – це перетворення складної реальності на зрозумілу історію з чітким сюжетом, героями та моральною оцінкою. Політичні наративи використовують прості схеми: ми – вони, правда – брехня, перемога – зрада. Саме через наративізацію політична реальність стає емоційно доступною, інтерпретативно зручною, навіть коли вона спотворена.

Дезінформація – це навмисне поширення неправдивої або маніпулятивної інформації з політичною, ідеологічною чи комерційною метою. Її ключова риса – цілеспрямованість, тобто не випадкова помилка чи непорозуміння, а свідомий вплив на сприйняття аудиторії.

Дезінформацію слід відрізняти від фейків – неправдивих повідомлень, часто сенсаційного характеру, які можуть не мати політичного

підтексту; пропаганди – системної інформаційної діяльності з метою нав'язування певного світогляду, яка не завжди використовує неправду; цензури – обмеження доступу до інформації, яке зазвичай застосовується державними або інституційними структурами [6, с. 77].

Дезінформація часто маскується під журналістику, використовує правдиві елементи, емоційне забарвлення, соціальні упередження. Її ефективність зумовлена складністю верифікації інформації в умовах інформаційного перевантаження.

До основних дезінформаційних стратегій можна віднести.

1. Викривлення фактів. Один із найпоширеніших методів. Полягає у поданні частини правди, вирваної з контексту, що створює хибне враження. Наприклад, статистику можна подати так, щоб підсилити певний політичний меседж або створити образ катастрофи.

2. Створення паралельних версій подій. Замість спростування офіційної версії просувається альтернативна, яка має вигляд правдоподібної. Це характерно для гібридної війни: одна й та сама подія (наприклад, бомбардування) може мати кілька абсолютно протилежних інтерпретацій.

3. Відволікання уваги. Під час політичної кризи поширюються другорядні новини, скандали або емоційно заряджені повідомлення, які відтягують фокус уваги.

4. Емоційне перенасичення. Важливі повідомлення губляться у потоці драматичних, шокуючих новин. Аудиторія втрачає здатність до критичного аналізу, реагує емоційно, а не раціонально. У таких умовах стає легше впроваджувати потрібні наративи [2, с. 10]. Сучасна дезінформація опирається на інструменти цифрової комунікації. Медіа особливо залежні або контрольовані політично. Вони можуть подавати перекручені новини як частину редакційної політики.

Соціальні мережі –найпотужніший канал швидкого поширення дезінформації, особливо серед молоді. Боти та тролі – автоматизовані або частково автоматизовані акаунти, які поширюють ті самі повідомлення з метою створення ілюзії масовості. Інфлюенсери – популярні блогери або публічні особи, які свідомо або несвідомо поширюють дезінформаційні меседжі [10, с. 162].

Алгоритми платформ додатково підсилюють інформаційні бульбашки, тобто ізоляцію користувачів у середовищі, яке підтверджує їхні переконання, і сприяє поляризації.

Дезінформація впливає на політичну свідомість не лише змістом, а й психологічними механізмами. Ефект повторення, навіть неправдива інформація, якщо її повторювати достатньо часто, починає здаватися правдою. Ілюзія правди, коли дезінформація формулюється в стилі новинного повідомлення або підкріплюється візуальними елементами, вона виглядає достовірною. Упередження підтвердження, коли люди схильні сприймати лише ту інформацію, яка підтверджує їхні переконання, і відкидати іншу.

Ці когнітивні спотворення знижують здатність громадян до раціонального аналізу інформації та роблять їх уразливими до маніпуляцій, особливо в умовах криз, воєн, пандемій або виборчих кампаній.

Політичне маніпулювання через дезінформаційні наративи реалізується за допомогою наступних технологій.

Формування образу ворога/героя як спосіб мобілізації. У політичній комунікації створення чітких дихотомій свій – чужий, герой – ворог виступає ефективним інструментом мобілізації населення. Це не просто засіб структурування політичної реальності, а важливий психологічний механізм впливу, що активізує емоційне сприйняття політичних подій. В межах дезінформаційної стратегії образ ворога підсилюється емоційно зарядженими наративами – загрозами, змовами, злочинами – які нібито підтверджуються фактами, вирваними з контексту або сфальсифікованими [4, с. 68].

Формування героїчного образу пов'язане з потребою легітимізувати політичну владу або дії певної групи. Герой подається як єдиний захисник народу, традицій, держави, а всі, хто не підтримує його, автоматично стають ворогами. Така конструкція дозволяє нівелювати політичний плюралізм і забезпечити контроль над масовою свідомістю через спрощені схеми добро–зло.

В інформаційній війні, особливо в умовах гібридних конфліктів, як-от російська агресія проти України, подібні наративи широко використовуються для мобілізації як внутрішньої, так і зовнішньої аудиторії. У російській пропаганді образ «бандерівців», «нацистів» або «зовнішніх ворогів» був спрямований на виправдання агресії та консолідацію суспільства навколо авторитарного лідера [7, с. 23].

Політична боротьба дедалі частіше здійснюється не в публічній сфері обміну ідеями, а через інформаційні атаки, які мають на меті делегітимізувати опонента, зруйнувати довіру до суб'єкта політики (партії, кандидата, громадського лідера), поставити під сумнів його моральну або професійну спроможність. Дезінформація використовується як зброя, здатна знищити політичний імідж без реального аналізу його діяльності.

Типовими є кампанії з фабрикації скандалів, поширення напівправди, перебільшень, інсинуацій, псевдодоказів. Інформаційні вкиди часто спираються на стратегію повторення – брехню

повторюють стільки разів, поки вона не сприймається як правда. Такі методи особливо ефективні в умовах інформаційного перевантаження, коли аудиторія не здатна ретельно перевіряти факти.

Цей процес значною мірою підтримується через мережі тролів, анонімні акаунти в соцмережах, підконтрольні ЗМІ. Делегітимація опонента часто здійснюється не напряму, а через створення фону підозри, негативних асоціацій, що призводить до втрати довіри і зменшення політичного впливу [12, с. 50].

Дезінформація живиться міфами. Використання історичних наративів дозволяє створити емоційний і ностальгійний контекст для легітимації сучасних політичних рішень. Маніпулятивне тлумачення історії формує фальшиве почуття спадкоємності, історичної правоти, місії, яку повинна виконати держава чи політична сила.

Псевдонаукові твердження – ще один елемент дезінформаційної стратегії. Вони створюють ілюзію об'єктивності, раціонального підґрунтя, навіть якщо ґрунтуються на сфальсифікованих або неправильно інтерпретованих даних. Особливо активно це використовується в темах, пов'язаних із мовною політикою, історичним правом на території, етнічним походженням населення тощо.

Конспірологічні теорії виступають універсальним інструментом пояснення складних явищ через прості схеми змови. Їхня популярність зростає в кризові періоди, коли суспільство перебуває в пошуках відповідей. Дезінформаційні кампанії підживлюють такі настрої, щоб спрямовувати громадську думку проти «прихованого ворога» – Заходу, міфічних «біолабораторій», «глобалістів» або внутрішніх зрадників [13, с. 299].

Дезінформація не просто змінює окремі факти, вона створює альтернативну реальність. Цей процес базується на зміні контексту, коли окремі події вириваються з реального історичного чи соціального середовища та інтерпретуються з ідеологічної позиції. Таким чином, формується новий наратив, який витісняє об'єктивну дійсність.

Один із методів – перебудова часової лінії. Події подаються у викривленій послідовності, хронологічні зв'язки спотворюються, причинно-наслідкові ланцюги розриваються. Це дозволяє створити ілюзію, що саме певна політична сила або зовнішній ворог є причиною проблем, навіть якщо насправді ці явища мають інше походження [11, с. 131].

У контексті сучасних політичних конфліктів, зокрема в Україні, така «нова» реальність активно формується за допомогою російської пропаганди, яка нав'язує фальшиві образи державності, історії, цінностей, культурної самобутності. Інформаційна війна – ключовий елемент російської агресії проти України.

Із 2014 року російські ЗМІ і соцмережі поширюють масивну кількість фейків, маніпуляцій і пропагандистських повідомлень, спрямованих на делегітимацію української державності, армії, історії та євроінтеграційного курсу. Серед поширених дезінформаційних наративів: «українська влада нелегітимна», «українська армія вбиває цивільних», «російськомовне населення під загрозою», «нацизм відроджується в Україні». Багато з них супроводжуються сфальсифікованими відео, інсценованими новинами, псевдосвідченнями [5, с. 115].

З 2022 року, із початком повномасштабного вторгнення, ці наративи були інтенсивно оновлені. Пропаганда акцентувала увагу на «визволенні», «спецопераціі», «боротьбі з НАТО», поширюючи численні фейки про біолабораторії, ядерну загрозу, «героїзм» окупантів. Основна мета – деморалізація українського суспільства, підрив міжнародної підтримки України, нав'язування власної інтерпретації подій.

Нові медіа, зокрема соціальні мережі, месенджери, відеоплатформи, стали головним середовищем для поширення дезінформації. Їх особливістю є швидкість розповсюдження, низький рівень перевірки інформації, можливість масового доступу. Алгоритми платформ посилюють вплив резонансного контенту – шокуючого, емоційного, спрощеного – що створює сприятливі умови для маніпуляцій. Тролі, боти, автоматизовані акаунти створюють враження підтримки певних ідей, підживлюють ілюзію громадського консенсусу. Меми, візуальний контент, кліпове мислення сприяють закріпленню хибних смислів у масовій свідомості. У контексті політичної боротьби нові медіа перетворюються з інструментів громадянської активності на поле для інформаційних атак. Особливу небезпеку становить те, що нові медіа здатні обходити традиційні бар'єри критичного мислення, апелюючи до емоцій, ідентичностей, страхів. У результаті формується нестабільна, емоційно заряджена публічна сфера, де дезінформація здобуває легітимність [14, с. 502].

Одним із найглибших наслідків дезінформаційного конструювання реальності є поступова ерозія довіри до суспільних інституцій – державних, наукових, медійних, освітніх. Дезінформаційні наративи систематично дискредитують офіційні джерела, делегітимізують професійних експертів, підривають авторитет доказових знань. У медійному полі це відбувається через поширення фейкових новин, спотворених фактів, свідомо маніпульованих інтерпретацій подій, які створюють враження повсюдної брехні, змови або недовіри до будь-якої офіційної позиції.

Як наслідок, формується інформаційний релятивізм – переконання, що жодне джерело не заслуговує на довіру, усі правди – відносні, а істина – це

питання особистої віри. Це надзвичайно вигідне середовище для політичного маніпулювання, оскільки в ньому будь-яка брехня має такий самий статус, як і перевірений факт [3, с. 104].

Такий стан речей особливо небезпечний під час криз – пандемій, воєн, соціальних потрясінь – коли населення потребує чітких орієнтирів. Недовіра до інституцій унеможливлює ефективне управління, сприяє поширенню паніки, анархії, ескалації насильства або повного розчарування у політичній системі.

Дезінформаційні наративи часто будуються на протиставленнях: ми – вони, свій – чужий, правда – брехня. Це спрощення складної суспільної дійсності підштовхує до формування ворожих таборів, що майже не спілкуються одне з одним, і дедалі сильніше радикалізуються у своїх переконаннях. Соціальні мережі підсилюють це явище через ефект інформаційної бульбашки, коли люди стикаються лише з тими повідомленнями, які відповідають їхнім упередженням. Поляризоване суспільство втрачає здатність до діалогу, компромісу, колективного вирішення проблем. Кожна сторона бачить іншу не як опонента, а як екзистенційного ворога. Це створює передумови для політичної нестабільності, зростання агресії, протестів, актів вандалізму, а іноді і насильства. Радикалізація також виявляється у зростанні підтримки популістських та авторитарних сил, які обіцяють просте рішення складних питань. Поляризація може стати інструментом зовнішнього впливу. Вона розділяє націю, підриває єдність, створює зручне середовище для втручання в політичний процес.

На тлі масової дезінформації та руйнування довіри до політичного поля зростає суспільний цинізм і байдужість. Громадяни, не розуміючи, де правда, а де маніпуляція, втрачають віру в саму можливість впливу на політичні процеси. Участь у виборах, мітингах, обговореннях починає сприйматися як беззмістовна. Так виникає абсентеїзм – пасивне відсторонення від публічної сфери.

Такий стан є вкрай небезпечним для демократичних систем, які базуються на активній участі громадян. Масовий цинізм робить суспільство вразливим до авторитарних тенденцій – люди готові поступитися правами в обмін на ілюзію стабільності або порядку. У поєднанні з дезінформацією це створює замкнене коло: чим менше участі, тим більше влада монополізує інформацію, що ще більше віддаляє громадян від політики.

Особливо критичною ситуація є для молоді – покоління, яке формується в умовах фрагментованого, переобтяженого інформаційного середовища. Вони часто відмовляються від участі не через байдужість, а через втрату довіри до будь-яких форм політичного впливу, які здаються несправжніми або марними [8, с. 50].

Один із найбільш тривожних трендів, пов'язаних із дезінформаційним конструюванням реальності, – це зсув політичної культури від раціонального дискурсу до емоційного реагування. В суспільстві, де фейкова новина може поширитися швидше, ніж спростування, важливішим стає не те, що є правдою, а те, що звучить правдиво. Це змінює саме поняття публічної аргументації [9, с. 224]. Політична риторика дедалі більше апелює до страху, обурення, ненависті, ідентичності, символів – замість аналізу, фактів, статистики. Така культура формує не громадянина, а споживача емоцій. У результаті політичні дебати перетворюються на змагання наративів, мемів, меседжів, а не ідей.

Трансформація політичної культури в напрямку емоційного та постфактологічного реагування є довготривалою загрозою для демократій, які потребують раціонального дискурсу, відповідальності та обґрунтованості політичних рішень.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Узагальнюючи розглянуте, можемо констатувати: дезінформаційне конструювання реальності справляє потужний трансформаційний вплив на суспільство. Воно руйнує довіру до державних інституцій та експертного знання, роз'єднує соціум, спричиняє радикалізацію політичних настроїв, деморалізує громадян та нівелює раціональні підходи до прийняття політичних рішень. Це призводить до деградації політичної культури і створює середовище, в якому демократичні механізми втрачають свою ефективність.

Дезінформація – це не лише спосіб перекручення окремих фактів, а повноцінна технологія побудови альтернативної політичної реальності. Ця реальність може існувати паралельно з об'єктивною дійсністю, бути для багатьох громадян єдиною правдою, керувати їхнім політичним вибором, впливати на політичну легітимність, формувати масові настрої, сприяти або перешкоджати соціальній мобілізації.

Єдиною ефективною відповіддю на дезінформацію в демократичному суспільстві є посилення критичного мислення, розвиток цифрової грамотності, усвідомлене ставлення до інформації. Освіта в цій сфері повинна охоплювати не лише школярів чи студентів, але й ширші верстви населення. Також необхідне оновлення інституційних механізмів – прозорість, відповідальність, публічна комунікація від імені державних органів та експертних спільнот.

У майбутньому дослідження мають зосередитись на нових викликах: автоматизованих системах генерації фейкових новин (GPT-подібні моделі), алгоритмічному поширенні токсичного контенту, персоналізації політичної

реклами через дані користувачів. Штучний інтелект і великі дані перетворюються на потужні інструменти формування політичної свідомості, і суспільству необхідно знайти способи їх етичного регулювання.

Література

1. Бондаренко К. Медіа і влада: моделі взаємодії в умовах трансформації. Політичний менеджмент. 2021. №3. С. 34–42.

2. Гриценко А. Інформаційна війна: поняття, структура та сучасні виклики. Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса. 2018. №4. С. 5–19.

3. Дзюба А. Цифрові загрози політичній стабільності: роль фейкових новин. Сучасна українська політика. 2020. №1. С. 101–109.

4. Іванов О. Інформаційна безпека в умовах гібридної війни. Київ. 2020. 410 с.

5. Кириченко О. Медіаманіпуляції як інструмент впливу на масову свідомість. Вісник ЛНУ імені Івана Франка. Серія: Журналістика. 2021. №48. С. 112–119.

6. Липовецький О. Дезінформація як загроза демократичному процесу. Український журнал політичних наук. 2019. №2. С. 73–81.

7. Савчук В. Інформаційна агресія як інструмент гібридної війни проти України. Стратегічні пріоритети. 2019. №1. С. 21–29.

8. Шевченко І. В. Фейкові новини в епоху постправди: філософський контекст. Філософська думка. 2020. №2. С. 45–53.

9. Allcott H., Gentzkow M. Social Media and Fake News in the 2016 Election. Journal of Economic Perspectives. 2017. Vol. 31(2). P. 211–236.

10. Bakir V., McStay A. Fake News and the Economy of Emotions: Problems, Causes, Solutions. Digital Journalism. 2018. Vol. 6(2). P. 154–175.

11. Bennett W. L., Livingston S. The Disinformation Order: Disruptive Communication and the Decline of Democratic Institutions. European Journal of Communication. 2018. Vol. 33(2). P. 122–139.

12. Farkas J., Schou J. Post-Truth, Fake News and Democracy: Mapping the Politics of Falsehood. New York: Routledge. 2020. 134 p.

13. Frischlich L. Fake News and Conspiracy Narratives as Crisis Narratives. Media and Communication. 2021. Vol. 9(1). P. 291–301.

14. Marwick A., Lewis R. Media Manipulation and Disinformation Online. New York: Data & Society Research Institute. 2017. 714 p.

15. Wardle C., Derakhshan H. Information Disorder: Toward an Interdisciplinary Framework for Research and Policy Making. Strasbourg: Council of Europe. 2017. 392 p.

Анотація

Ягодзінський С. М., Левченко Л. О. **Конструювання політичної реальності через дезінформаційні стратегії.** – Стаття.

У статті розглядається феномен конструювання політичної реальності через дезінформаційні стратегії, що набули особливої актуальності в умовах інформаційного суспільства, гібридної війни та цифрової трансформації медіапростору. Автор досліджує, як дезінформація, маніпулятивні повідомлення, фейкові наративи та інформаційні атаки впливають на масову політичну свідомість, спотворюють уявлення про політичні події, змінюють орієнтації громадян і формують політичні оцінки. Застосовано міждисциплінарний підхід, що поєднує політологію, соціальну психологію, медіазнавство та теорію комунікації. Показано, що дезінформація виступає не лише інструментом політичної боротьби, а й потужним засобом конструювання альтернативної, спотвореної або паралельної реальності. Особливу увагу приділено механізмам легітимації фейкових дискурсів, використанню соціальних мереж, алгоритмічній селекції новин та цифровій поляризації. На прикладах з українського та міжнародного контексту проаналізовано, як дезінформаційні стратегії змінюють демократичний процес, підривають довіру до інституцій, стимулюють політичний нігілізм і сприяють радикалізації. Стаття також пропонує концептуальну модель інформаційної пастки, в яку потрапляє суспільство за умов тривалого впливу дезінформації. Автор робить висновок про необхідність розвитку критичного мислення, медіаграмотності та нормативних механізмів для протидії дезінформаційним впливам як на рівні державної політики, так і громадянського суспільства.

Ключові слова: дезінформація, політична реальність, маніпуляція, медіа, інформаційна війна, фейки, політична свідомість, гібридна стратегія, комунікація.

Summary

Yahodzinskyi S. M., Levchenko L. O. **Constructing political reality through disinformation strategies.** – Article.

The article examines the phenomenon of constructing political reality through disinformation strategies, which have gained particular relevance in the context of the information society, hybrid warfare, and the digital transformation of the media space. The author explores how disinformation, manipulative messages, fake narratives, and information attacks influence public political consciousness, distort perceptions of political events, alter civic orientations, and shape political evaluations. An interdisciplinary approach is employed, combining political science, social psychology, media studies, and communication theory. It is demonstrated that disinformation functions not only as a tool of political struggle but also as a powerful mechanism for constructing an alternative, distorted, or parallel reality. Special attention is paid to the mechanisms of legitimizing fake discourses, the use of social networks, algorithmic news filtering, and digital polarization. Using examples from both Ukrainian and international contexts, the article analyzes how disinformation strategies reshape democratic processes, undermine trust in institutions, stimulate political nihilism, and foster radicalization. The author proposes a conceptual model of an "information trap" into which societies fall under the prolonged influence of disinformation. The study concludes with the argument that fostering critical thinking, media

literacy, and effective regulatory responses is essential to counteract disinformation both at the level of public policy and within civil society.

Key words: disinformation, political reality, manipulation, media, information warfare, fake news, political consciousness, hybrid strategy, communication.

Дата надходження статті: 07.08.2025
Дата прийняття статті: 16.08.2025
Опубліковано: 30.09.2025

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

Н. І. Білокопитова
«Зікр» як феномен свідомості: суфійська містика в епоху метамодерної нейроантропології **3**

О. С. Бурашнікова
Феномен цифровізації податкової системи як чинник сталого розвитку: соціально-філософський аналіз **12**

З. С. Вихованець
Суспільно-історичний феномен типології соціальної дії в контексті буття етнонаціональної спільноти **19**

Н. І. Головіна, Е. В. Дарюга
Багатогранність і мозаїчність трансформацій сучасної художньої культури: еволюція теоретичних підходів **29**

М. І. Гурик, А. П. Приймич
Екзистенціалізм і цифрове суспільство **42**

І. М. Гоян, Т. О. Гайналь, М. В. Дойчик
Ідентичність особистості у дзеркалі інформаційно-мережевої культури: від прагнення автентичності до її конструювання **47**

І. Р. Григорків-Коротчук
Міждисциплінарна дипломатія Пітера Бергера **52**

П. П. Дешко
Метафізичні першооснови формування сучасної філософської системи крізь призму інформаційної онтології творця **59**

Л. В. Діденко
Тілесний капітал: філософська основа індивідуації vs «культ(ура)» стратеґійного маркетинґу **64**

В. І. Добко
Природна краса як життєствердний чинник у сучасній філософії: від класичних естетик до нейроестетики **77**

М. В. Зайцева
Феномен жіноцтва в історико-філософському та соціально-правовому вимірах **83**

І. С. Караєва
Філософські концепти Олдоса Гакслі в есеїстичному та художньому проявах **90**

Н. С. Ковальчук
Онтологія законності у структурі верховенства права **95**

Ю. В. Ковальчук, М. В. Ковальчук
Філософсько-політичні ідеї Івана Франка: сучасна рецепція **101**

В. В. Колотило
Філософія повсякденності перед обличчям глобальних викликів: трансформація соціокультурного досвіду **106**

А. Г. Крупа
Штучний інтелект (ШІ) як чинник формування постантропного суспільства: соціально-філософські виміри **112**

У. М. Мараєва
Ідентичність в контексті сучасної культурної парадигми **119**

М. В. Ольховик
Антична філософія як інструмент розвитку аналітичного мислення в соціогуманітарній освіті: візуально-інтерактивні підходи **125**

І. Ю. Остапець
Концепт свободи в філософії постмодерну..... **130**

А. О. Пальчик
«Панентеїзм»: етимологічний підхід у тлумаченні концепту..... **139**

Т. П. Руденко, Г. М. Костроміна
Людина в контексті історико-філософського дискурсу..... **146**

М. В. Сінельнікова
Зміна уявлень про красу в епоху Інтернет мереж..... **154**

А. О. Слива
Постнеокласичні візії життєвої сили нації:
державницько-політичний вимір..... **160**

М. Ю. Слюсарь
Філософське осмислення майбутнього мережевої цивілізації
в контексті штучного інтелекту та технологій децентралізації..... **168**

Г. Г. Старікова
Національно-мовна картина світу та її неявні складові..... **176**

І. О. Філатенко
Категорія «подія» в філософській парадигмі: підходи до визначення..... **182**

Н. В. Шакун, О. Є. Мельник
Плюралізм інтерпретацій в українській філософії: вплив на сучасну наукову методологію
й етику пізнання..... **188**

О. О. Штепа, Н. О. Зінченко, С. В. Коваленко
Корейська масова культура в глобальному дискурсі:
соціально-філософський аналіз..... **194**

СОЦІОЛОГІЯ

Д. М. Афанасьєв, І. М. Дзямко, С. В. Чінчевий
Соціальні мережі у періоди соціальної кризи: війна, пандемія, революція..... **199**

А. В. Багінський, В. В. Водонос
Соціальна ідентичність у цифрову епоху: трансформація уявлень
про «Я» під впливом соціальних мереж..... **204**

С. А. Бучковський, Р. О. Запорожченко, Д. М. Бойко
Трансформації організаційних процесів на підприємствах в умовах війни:
евристичні можливості застосування концепцій П. ДіМаджіо та В. Пауелла..... **208**

Л. В. Горохова
SWOT-аналіз як метод стратегічного планування в умовах реформування
місцевого самоврядування..... **215**

О. Ю. Клименко
Перспективи реінтеграції ветеранів ЗСУ у цивільне життя:
організація надання медичної, психологічної та соціальної підтримки..... **222**

І. О. Кудінов, А. Ю. Синенко, Є. В. Смірнов
Європейські стандарти сталого звітування (ESRS) як форма реалізації
міжнародних принципів соціальної відповідальності..... **229**

О. М. Кузьмук
Громадська участь: сутність, виклики та перспективи..... **238**

О. А. Панченко
Людський фактор у концепції стійкого та сталого суспільного розвитку..... **243**

Г. Г. Тараненко, О. О. Козуб
Роль громадських організацій у формуванні суспільної свідомості
та протидії дезінформації..... **249**

Л. С. Черноус, І. М. Шимко
Деструктивні девіації підлітків в умовах війни: соціальна робота як стратегія їх упередження і подолання **256**

ПОЛІТОЛОГІЯ

А. І. Бузаров
Роль євроатлантичної спільноти у підтримці українців, які були змушені залишити Україну внаслідок війни **263**

А. В. Бадер, Ю. С. Нужна, С. О. Вовк
Антропоцентризм у політичному моніторингу та консультуванні **271**

А. Г. Гольцов
Зміни геополітичного порядку на Південному Кавказі **276**

Р. А. Іващенко
Популізм в концептуалізації анти політики **282**

В. О. Назар
Напівпрезиденталізм у політичній науці: інституційна конфігурація, типологізація та міжвладна взаємодія **288**

С. М. Наумкіна, В. О. Бабіна
«Повернення геополітики»: роль регіональних безпекових альянсів у формуванні нового світового порядку **296**

О. М. Рудакевич, Р. Ю. Чигур, А. Р. Заставний
Екологічний регіоналізм України в умовах європейського зеленого курсу **300**

О. І. Свідерська, Д. В. Науменко, А. О. Андросов
Практики стратегічних комунікацій у формуванні образу військово-політичного керівництва держави в умовах російсько-української війни **306**

О. О. Сегеда, І. В. Хоменська
Роль Ради співробітництва арабських держав Затоки у зовнішній політиці України **312**

О. А. Сокуренко
Пандемія COVID-19 як каталізатор інституційних змін у сфері охорони здоров'я: національний і глобальний вимір **320**

О. М. Теленко
Проблема міжнародного визнання республіки Сомаліленд **327**

Т. Л. Фещук
Особливості взаємодії еліт у виробленні політичних рішень в умовах війни **333**

Н. С. Чернікова, О. П. Конотопенко
Політична культура молоді як детермінанта демократичних трансформацій: порівняльне дослідження України та країн Європейського Союзу **339**

Р. С. Шихутський
Трансформація політичної комунікації у воєнний час: стратегічні, етичні та безпекові виміри **345**

С. М. Ягодзінський, Л. О. Левченко
Конструювання політичної реальності через дезінформаційні стратегії **351**

CONTENTS

PHILOSOPHY

Bilokopytova N. I.
"Dhikr" as a phenomenon of consciousness: Sufi mysticism in the era of metamodern neuroanthropology **3**

Burashnikova O. S.
The phenomenon of tax system digitization as a factor of sustainable development: a socio-philosophical analysis **12**

Vykhovanets Z. S.
The socio-historical phenomenon of social action typology in the context of existence of ethno-national community **19**

Golovina N. I., Dariuha E. V.
Multifacetedness and mosaicity of transformations of contemporary artistic culture: the evolution of theoretical approaches **29**

Huryk M. I., Pryimych A. P.
Existentialism and digital society **42**

Hoian I. M., Hainal T. O., Doichyk M. V.
Personal identity in the mirror of information and network culture: from the desire for authenticity to its construction **47**

Hrigorkiv-Korotchuk I. R.
Peter Berger's interdisciplinary diplomacy **52**

Deshko P. P.
Metaphysical foundations for the formation of the contemporary philosophical system through the prism of the creator's informational ontology **59**

Didenko L. V.
Bodily capital: philosophical basis of individuation vs the 'cult(ure)' of strategic marketing **64**

Dobko V. I.
Natural beauty as a life-affirming factor in contemporary philosophy: from classical aesthetics to neuroaesthetics **77**

Zaitseva M. V.
The phenomenon of femininity in historical-philosophical and socio-legal dimensions **83**

Karaieva I. S.
Philosophical concepts of Aldous Huxley in essayistic and artistic manifestations **90**

Kovalchuk N. S.
Ontology of legality in the structure of the rule of law **95**

Kovalchuk Yu. V., Kovalchuk M. V.
Philosophical and political ideas of Ivan Franko: contemporary reception **101**

Kolotylo V. V.
Philosophy of everyday life in the face of global challenges: transformation of socio-cultural experience **106**

Krupa A. G.
Artificial intelligence as a factor in the formation of a post-anthropic society: socio-philosophical dimensions **112**

Maraieva U. M.
The identification in context of modern cultural paradigm **119**

Olkhovyk M. V.
Ancient philosophy as a tool for developing analytical thinking in social and humanitarian education: visual-interactive approaches **125**

Ostapets I. Yu.
The concept of freedom in postmodern philosophy **130**

Palchyk A. O.
"Panentheism": an etymological approach to interpreting the concept **139**

Rudenko T. P., Kostromina H. M.
Man in the context of historical and philosophical discourse **146**

Sinelnikova M. V.
Transformation of the concept of truth on the Internet **154**

Slyva A. O.
Post-neoclassical visions of the vital force of the nation: the state-political dimension **160**

Slyusar M. Yu.
Philosophical reflection on the future of network civilization in the context of artificial intelligence and decentralization technologies **168**

Starikova H. G.
National-linguistic picture of the world and its implicit components **176**

Filatenko I. O.
The category of "event" in the philosophical paradigm: approaches to definition **182**

Shakun N. V., Melnyk O. E.
Pluralism of interpretations in Ukrainian philosophy: influence on contemporary scientific methodology and ethics of cognition **188**

Shtepa O. O., Zinchenko N. O., Kovalenko S. V.
Korean mass culture in global discourse: socio-philosophical analysis **194**

SOCIOLOGY

Afanasiev D. M., Dzyamko I. M., Chinchevyy S. V.
Social networks in times of social crisis: war, pandemic, revolution **199**

Baginskyi A. V., Vodonos V. V.
Social identity in the digital age: transformation of ideas about the "I" under the influence of social networks **204**

Buchkovsky S. A., Zaporozhchenko R. O., Boiko D. M.
Transformations of organizational processes at enterprises in wartime: heuristic possibilities for applying the concepts of P. DiMaggio and W. Powell **208**

Horokhova L. V.
SWOT analysis as a method of strategic planning in the context of local government reform **215**

Klymenko O. Yu.
Prospects for the reintegration of veterans of the Armed Forces of Ukraine into civilian life: organizing the provision of necessary medical, psychological and social support to them **222**

Kudinov I. O., Synenko A. Yu., Smirnov Ye. V.
European Sustainability Reporting Standards (ESRS) as a form of implementing international principles of social responsibility **229**

Kuzmuk O. M.
Civic participation: essence, challenges, and prospects **238**

Panchenko O. A.
The human factor in the concept of sustainable and steady social development **243**

Taranenko H. H., Kozub O. O.
The role of public organizations in the formation of public consciousness and counteraction to disinformation **249**

Chernous L. S., Shymko I. L.
Destructive deviations of adolescents in wartime: social work as a strategy for their prevention and overcoming **256**

POLITOLOGY

Buzarov A. I.
The role of the Euro-Atlantic community in supporting Ukrainians forced to leave Ukraine due to the war **263**

Bader A. V., Nuzhna Yu. S., Vovk S. O.
Anthropocentrism in political monitoring and consulting **271**

Goltsov A. G.
Changes in the geopolitical order in the South Caucasus **276**

Ivashchenko R. A.
Populism in the conceptualization of anti-politics **282**

Nazar V. O.
Semi-presidentialism in political science: institutional configuration, typology and intergovernmental interaction **288**

Naumkina S. M., Babina V. O.
"The return of geopolitics": the role of regional security alliances in shaping the new world order **296**

Rudakevych O. M., Chigur R. Yu., Zastavnyi A. R.
Ecological regionalism of Ukraine in the context of the European Green Deal **300**

Sviderska O. I., Naumenko D. V., Androsov A. O.
Practices of strategic communication in shaping the image of military-political leadership of the state in the context of the Russian-Ukrainian war **306**

Seheda O. O., Khomenska I. V.
The role of the Gulf Cooperation Council in Ukraine's foreign policy **312**

Sokurenko O. A.
The COVID-19 pandemic as a catalyst for institutional change in healthcare: national and global dimensions **320**

Telenko O. M.
The issue of international recognition of the Republic of Somaliland **327**

Feshchuk T. L.
Specifics of elite interaction in the making of political decisions during wartime **333**

Chernikova N. S., Konotopenko O. P.
The political culture of young people as a determinant of democratic transformations: a comparative study of Ukraine and European Union countries **339**

Shykhutskyi R. S.
Transformation of political communication during wartime: strategic, ethical, and security dimensions **345**

Yahodzinskyi S. M., Levchenko L. O.
Constructing political reality through disinformation strategies **351**

НОТАТКИ

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Науково-практичний журнал

Випуск 55

Виходить шість разів на рік

Українською та англійською мовами

Коректор – Н. Ігнатова
Комп'ютерна верстка – Ю. Ковальчук

Підписано до друку 25.09.2025. Формат 60×84/8. Обл.-вид. арк. 42,45. Ум. друк. арк. 42,55.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 1025/822.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.